

Akademia
Pomorska
w Stupsku

АЛТАЙСКИЙ
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
УНИВЕРСИТЕТ

ZAMONAVIY GEOGRAFIK TADQIQOTLAR: nazariya, amaliyot, innovatsiya

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya
Samarqand 2023 yil 12-13 May

СОВРЕМЕННЫЕ ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: теория, практика, инновация

международная научно-практическая конференция
г.Самарканд, 12-13 Май

MODERN GEOGRAPHICAL RESEARCH: theory, practice, innovation

International scientific-practical conference
Samarkand, May 12-13, 2023

O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti
O‘zbekiston Geografiya jamiyati
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti
huzuridagi pedagogik kadrlarni qayta tayyorlash va ularning
malakasini oshirish mintaqaviy markazi
Pomoriya akademiyasi (Slupsk, Polsha)
Oltoy davlat universiteti
Shimoliy Kavkaz Federal universiteti
Chuvash davlat universiteti
O‘sh davlat universiteti

**Akademia
Pomorska
w Slupsku**

**АЛТАЙСКИЙ
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
УНИВЕРСИТЕТ**

**«ZAMONAVIY GEOGRAFIK TADQIQOTLAR:
NAZARIYA, AMALIYOT, INNOVATSIYA»**

Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari
I-QISM

Samarqand, 2023 yil 12-13 may

Professor Mardon Umarov tavalludining 95 yilligiga bag‘ishlanadi

Samarqand - 2023

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»

Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil

"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"

г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

Tahrir hay'ati:

Ravshanov A.X., g.f.f.d. (PhD), dotsent (mas'ul muharrir);

Goryachko M.D., g.f.n. dotsent, (Rossiya), **Izzatullaev Z.**, b.f.d.professor,

Boymirzaev K.M., g.f.d. dotsent, **Belozyorov V. S.**, g.f.d. professor (Rossiya),

Moxd Nazish Xon, PhD, **Sabirova N.T.**, g.f.f.d. (PhD), **Mamajonov R.I.**, g.f.f.d.

(PhD), **Usmonov M. R.**, g.f.n., dotsent, **Qobilov E.E.**, t.f.d., professor, **Haydarov**

S.A., g.f.f.d. (PhD).

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya» Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari (Samarqand, 2023 yil 12-13 may). – Samarqand, 2023. – 507 b.

To'plamda Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universitetida 2023yil 12-13 may kunlari bo'lib o'tgan **«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»** Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya ishtirokchilarining ilmiy maqolalari chop etilgan. Konferensiya O'zbekiston Geografiya jamiyati, Oltoy davlat universiteti, Shimoliy Kavkaz federal universiteti, Chuvash davlat universiteti, Pomoriya Akademiyasi (Polsha), O'sh davlat universiteti bilan hamkorlikda o'tkazildi. Maqolalar mavzulari zamonaviy tabiiy va iqtisodiy-ijtimoiy geografik tadqiqotlar nazariyasi ularni amaliyotda qo'llash, suv resurslaridan foydalanishning yangi innovatsion usullarini amaliyotga joriy qilish, ekologik muammolarni yechish va tabiatni muhofaza qilish, kartalarni yaratishda zamonaviy GAT-texnologiyalardan foydalanish, pedagog kadrlarni malakasini oshirish va qayta tayyorlashda innovatsiyalarning ahamiyati masalalariga bag'ishlangan. Ushbu maqolalar to'plami geograf mutaxassislar, talabalar, magistrantlar, doktorantlar, o'qituvchilar, shuningdek, barcha zamonaviy geografiya faniga qiziquvchilar uchun mo'ljallangan.

**Министерство высшего образования, науки и инноваций
Географическое общество Узбекистана
Самаркандский государственный университет имени Шарафа
Рашидова**

**Региональный центр переподготовки и повышения
квалификации педагогических кадров при Самаркандском
государственном университете имени Шарофа Рашидова**

**Поморская Академия в Слупске, Польша
Северо-Кавказский федеральный университет
Алтайский государственный университет
Чувашский государственный университет имени И.Н.**

**Ульянова
Ошский государственный университет**

**"СОВРЕМЕННЫЕ ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ:
ТЕОРИЯ, ПРАКТИКА, ИННОВАЦИЯ"**

**Материалы Международной научно-практической конференции
ЧАСТЬ I
Самарканд, 12-13 мая 2023 года**

Самарканд - 2023

Редакционная коллегия:

Равшанов А.Х., д.ф. г.н. (PhD), доцент (ответственный редактор);
Горячко М.Д., к.г.н. доцент, (Россия), **Иззатуллаев З.**, д.б.н. профессор,
Боймирзаев К.М., д.г.н. доцент, **Белозёров В.С.**, д.г.н. профессор (Россия),
Мохд Назиш Хон., д.ф.г.н. (PhD), **Сабирова Н.Т.**, д.ф.г.н. (PhD), **Мамажонов Р.И.**, д.ф.г.н. (PhD), **Усмонов М.Р.**, к.г.н. доцент, **Қобилов Э.Э.**, д.м.н., профессор, **Хайдаров С.А.**, д.ф.г.н. (PhD).

«Современные географические исследования: теория, практика, инновация»

Материалы Международной научно-практической конференции (Самарканд, 12-13 мая 2023 года). – Самарканд, 2023. – 507 с.

В сборнике опубликованы научные труды участников международной научно-практической конференции «Современные географические исследования: теория, практика, инновации», состоявшейся 12-13 мая 2023 года в Самаркандском государственном университете имени Шарофа Рашидова. Конференция проводилась в сотрудничестве с Географическим обществом Узбекистана, Алтайским государственным университетом, Северо-Кавказским федеральным университетом, Чувашским государственным университетом, Поморской академией (Польша), Ошским государственным университетом. Темы докладов посвящены теориям современных физических и экономико-социальных географических исследований, их применение на практике, внедрение новых инновационных методов использования водных ресурсов, решение экологических проблем и охраны природы, использование современных ГАТ-технологий в создании карты, значение инноваций в вопросах переподготовки и повышения квалификации педагогических кадров. Сборник статей предназначен для географов, студентов, магистров, докторантов, преподавателей, а также всех интересующихся современной географией.

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

Ministry of Higher Education, Science and Innovation
Geographic Society of Uzbekistan
Samarkand State University named after Sharaf Rashidov
Regional Center for Retraining and Advanced Training of
Pedagogical Personnel at Samarkand State University named after
Sharof Rashidov
Pomeranian Academy in Slupsk
North Caucasian Federal University
Altai State University
Chuvash State University named after I.N. Ulyanova
Osh State University

"MODERN GEOGRAPHICAL RESEARCH: THEORY, PRACTICE, INNOVATION"

Materials of the International Scientific and Practical Conference
PART I
Samarkand, May 12-13, 2023

Samarkand - 2023

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

Editorial team:

Ravshanov A.Kh., Ph.D. g.n. (PhD), associate professor (responsible editor);
Goryachko M.D., Ph.D. Associate Professor, (Russia), **Izzatullaev Z.**, Doctor of Biological Sciences, Professor, **Boimirzaev K. M.**, Doctor of Geological Sciences Associate Professor, **Belozerov V.S.**, Doctor of Geological Sciences professor (Russia), **Mohd Nazish Khon.**, (PhD), **Sabirova N.T.**, (PhD), **Mamazhonov R.I.**, (PhD), **Usmonov M.R.**, Ph.D. Associate Professor, **Kobilov E.E.**, Doctor of Medical Sciences, Professor, **Haydarov S.A.**, (PhD)

"Modern geographical research: theory, practice, innovation" Materials of the International Scientific and Practical Conference (Samarkand, May 12-13, 2023). - Samarkand, 2023. – 507 p.

The collection published the scientific works of the participants of the international scientific and practical conference "Modern Geographical Research: Theory, Practice, Innovations", held on May 12-13, 2023 at Sharof Rashidov Samarkand State University. The conference was held in cooperation with the Geographical Society of Uzbekistan, Altai State University, North Caucasus Federal University, Chuvash State University, Pomor Academy (Poland), Osh State University. The topics of the reports are devoted to the theories of modern physical and economic and social geographical research, their application in practice, the introduction of new innovative methods of using water resources, solving environmental problems and nature conservation, the use of modern GAT technologies in creating a map, the importance of innovation in retraining and advanced training teaching staff. The collection of articles is intended for geographers, students, masters, doctoral students, teachers, as well as all those interested in modern geography.

**Sharof Rashidov nomidagi
Samarqand davlat universiteti rektori,
texnika fanlari doktori, professor
Rustam Ibragimovich Xalmuradovning
QUTLOVI**

*Hurmatli konferensiya ishtirokchilari, aziz mehmonlar,
muxtaram ustozlar, ilmiy xodimlar va talabalar!*

Sizni, hurmatli mehmonlarimiz – yirik ilmiy markazlarning nufuzli vakillari, olimlar va barcha ishtirokchilarni samimiy qutlashga hamda **“Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya”** xalqaro konferensiyasidagi ishtirokingiz uchun samimiy minnatdorlik bildirishga ijozat bergaysiz.

Asrlar davomida insonlar o‘z ehtiyojlarini qondirish maqsadida tabiat boyliklaridan foydalanishning yangidan yangi usul va uslublarini o‘ylab topishdi. Bu an’ana bugungi kunda ham davom etmoqda, ya’ni yangidan yangi imkoniyatlar, texnologiyalar yaratilmoqda.

Tadqiqotlarni olib borish barcha zamonlarda hamkorlik, o‘zaro fikr almashish natijasida bo‘lganligidan kelib chiqqan holda bugungi konferensiya juda dolzarb va muhimdir. Yangidan yangi nazariyalar va innovatsiyalar bilan o‘rtoqlashish taraqqiyotga asos bo‘ladi degan fikrdaman.

Ilm fan tarmoqlariga innovatsiyalarni olib kirish masalasi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 29 oktyabrdagi «ILM-FANNI 2030 YILGACHA RIVOJLANTIRISH KONSEPSIYASINI TASDIQLASH TO‘G‘RISIDA» PF-6097-sonli farmonida ham aks etgan.

Zamonaviy geografiya fani eng murakkab matematik modellarga asoslanib, global iqlim va atrof-muhit o‘zgarishlarini, ularga tabiiy va antropogen omillarning ta’sirini, ekotizimlarning bu o‘zgarishlarga moslashishini o‘rganadi. So‘nggi o‘n yilliklarda geofizik, geokimyoviy va biologik usullarning rivojlanishi tufayli geografiya fanlariga ham innovatsiyalar kirib kelmoqda.

Avval ham ta’kidlaganimdek ilm-fanga e’tibor bu kelajakka e’tibordir. Bunda barcha olimlar, tadqiqotchilarning maqsadi yagona ya’ni innovatsiyalarni ishlab chiqish hamda amaliyotga joriy qilishdir. Ana shunday mashaqqatli va sharaflı ishingizga omad yor bo‘lsin.

Bugungi bo‘lib o‘tayotgan konferensiya ishtirokchilari geografiya fani yutuqlarini amaliyotga joriy qilishda xalqaro hamkorlikni yanada rivojlantirish, istiqbollarini belgilab berish bo‘yicha o‘zlarining ilmiy asoslangan taklif va tavsiyalarini ishlab chiqadi deb umid bildiraman.

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

Приветствие
Ректора Самаркандского государственного
университета имени Шарафа Рашидова,
доктора технических наук, профессора
Рустама Ибрагимовича Халмурадова

*Глубокоуважаемые участники конференции, дорогие гости,
преподаватели, научные работники и студенты!*

Разрешите сердечно приветствовать Вас, наших уважаемых гостей - влиятельных представителей крупных научных центров, учёных и всех участников, и выразить искреннюю признательность за участие в международной конференции **«Современные географические исследования: теория, практика, инновации»**.

На протяжении веков люди изобретали новые способы и методы использования природных ресурсов для удовлетворения своих потребностей. Эта традиция продолжается и сегодня, то есть создаются новые возможности и технологии.

Сегодняшняя конференция очень актуальна и важна, учитывая, что проведение исследований всегда было результатом сотрудничества и взаимного обмена идеями.

Я считаю, что обмен новыми теориями и инновациями является основой для прогресса. Вопрос привнесения инноваций в отрасли науки также нашел свое отражение в Указе Президента Республики Узбекистан от 29 октября 2020 года «Об утверждении КОНЦЕПЦИИ РАЗВИТИЯ НАУКИ ДО 2030 ГОДА» № УП-6097. На основе сложнейших математических моделей современная география изучает глобальные климатические и экологические изменения, влияние на них природных и антропогенных факторов, приспособление экосистем к этим изменениям.

В последние десятилетия также были усовершенствованы геофизические, геохимические и биологические методы. Как я упоминал ранее, внимание к науке — это внимание к будущему. Целью всех ученых и исследователей является разработка и внедрение инноваций. Удачи Вам в Вашем нелегком и благородном деле.

Надеюсь, что участники сегодняшней конференции разработают свои научно обоснованные предложения и рекомендации по дальнейшему развитию международного сотрудничества в деле внедрения достижений географической науки, а также определения перспектив.

**Greetings of the
Rector of Samarkand State University
named after Sharaf Rashidov,
Doctor of Technical Sciences, Professor
Rustam Khalmuradov**

*Dear participants of the conference, dear guests,
teachers, researchers and students!*

Allow me to cordially welcome you, our esteemed guests - influential representatives of major scientific centers, scientists and all participants, and express my sincere gratitude for participating in the international conference **“Modern Geographical Research: Theory, Practice, Innovations”**.

Over the centuries, people have invented new ways and methods to use natural resources to meet their needs. This tradition continues today, that is, new opportunities and technologies are being created. Today's conference is very relevant and important, given that research has always been the result of cooperation and mutual exchange of ideas.

I believe that the exchange of new theories and innovations is the basis for progress. The issue of introducing innovations in the field of science is also reflected in the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated October 29, 2020 “On approval of the CONCEPT OF DEVELOPMENT OF SCIENCE UNTIL 2030” No. DP-6097.

On the basis of the most complex mathematical models, modern geography studies global climatic and environmental changes, the impact of natural and anthropogenic factors on them, and the adaptation of ecosystems to these changes.

In recent decades, geophysical, geochemical and biological methods have also been improved. As I mentioned earlier, attention to science is attention to the future. The goal of all scientists and researchers is to develop and implement innovations. Good luck in your difficult and noble work.

I hope that the participants of today's conference will develop their scientifically substantiated proposals and recommendations for the further development of international cooperation in the implementation of the achievements of geographical science, as well as in determining prospects.

PROFESSOR MARDON UMAROVNING SAMARQAND GEOGRAFIYA MAKABINING SHAKLLANISHIDAGI XIZMATLAR

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universitetida geograflar maktabining dovrugʻi uzoq-uzoqlarga yetib ulgurgan. Geograflar jamoasining istiqboli uchun oʻz jonini fido qilgan sergʻayrat, jamoatchi, rahbar olimlardan biri professor Mardon Umarovdir.

Oʻzining nisbatan qisqa ammo sarmahsul umri davomida ustoz professor Mardon Umarov juda mashaqqatli davrni bosib oʻtdi. Agar domla hayot boʻlganlarida hozirgi kunda ulugʻ yoshga 95 yoshga toʻlgan boʻlar edilar. M.Umarov 1927-yilning 10-fevralida Xatirchi tumanining Oltinsoy qishlogʻida dehqon oilasida tavallud topdi. U kishining yoshlik tillari suronli davrlarga toʻgʻri kelgan boʻlsada (chunki domla balogʻat davri urush yillariga toʻgʻri kelgan), oʻrta umumtʻalim maktabini aʻlo baholarga tugatdi. 1949-yilda Oʻzbekiston davlat universitetining (hozirgi SamDU) geologiya-geografiya fakultetiga oʻqishga kirdi. Universitetni aʻlo baholarga tugatgach, jamoa aʻzolari u kishini kafedrada ishlashga taklif qildi. Shunday qilib, M.Umarovning ilmiy ishga boʻlgan ishtiyoqi amalga osha boshladi. Dastlab u geografiya ilmini chuqur oʻrganish maqsadida Moskva davlat universitetining tabiiy geografiya kafedrasiga aspiranturaga oʻqishga yuborildi.

Aspiranturada oʻqish davrida Moskva davlat universitetining professorlari N.A.Solnsev, A.M.Ryabchikov, N.A.Gvozdeskiy, T.V.Zvonkova va boshqa koʻplab yirik olimlardan tabiiy geografiya hamda landshaftshunoslikka oid bilimlarni chuqur oʻzlashtirib oldi. Shu davr mobaynida Janubiy-Gʻarbiy Oʻzbekiston va Zarafshon vohasining yuqori, oʻrta va quyi qismlariga professor S.M.Akrmov va MDUning olimlari bilan koʻplab ilmiy ekspeditsiyalar uyushtirdi. Chunki auditoriyada olgan nazariy bilimlar va undagi muammolarni toʻliq yechish maqsadida dala tekshiruv ishlarini oʻtkazib, amaliyotda sinab koʻrish har qanday tadqiqotning qimmatini va ahamiyatini oshiradigan omil boʻlib hisoblanadi. Ana shu tadqiqotlar natijasi oʻlaroq aspiranturani tugatish arafasida professor T.V.Zvonkova rahbarligida 1964-yil "Quyi Zarafshonning tabiiy resurslari va ulardan ratsional foydalanish" mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini himoya qildi. Oʻsha yildan boshlab domlanning SamDUdagi ilmiy pedagogik faolaiyati boshlangan. Dastlab u tabiiy geografiya kafedrasida assistent, soʻngra shu kafedra dotsenti, biroz vaqt oʻtgach esa kafedra mudiri lavozimida ishlay boshladi. 1966-yil 24-martida M.Umarovning tashabbuskorona harakatlari evaziga Samarqand davlat universitetida dastlab geologiya-geografiya soʻngra tarix-geografiya, biologiya-geografiya fakultetlari sifatida faoliyat olib borgan geografiya boʻlimi alohida fakultet boʻlib ajralib chiqdi. Unga M.U.Umarov fakultetning birinchi dekani boʻlib tayinlandi.

M.U.Umarov yosh avlodni ilm nuri bilan uygʻotmoqni oʻz umrining mazmuni, yashashning maqsadi deb bilgan olim va murabbiy edilar. Domlanning geografiya fani uchun qilgan xizmatlari vatanimiz ilmiy jamoatchiligiga juda yaxshii maʼlumdir. Biz, domlanning koʻp sonli shogirdlari, bunday tabarruk zotni yoshlarning chinakam murabbiysi deyishga odatlanib qolganmiz. Bugungi kunda SamDUning geografiya va ekologiya fakultetida domlanning murabbiylik anʼanalarini davom ettirayotgan shogirdlari ham yoshlarga ilm-fan sirlarini oʻrgatishda oʻz kuch-gʻayratlarini ayamasdan mehnat qilmoqdalar.

M.U.Umarov oʻzining qisqa umri davomida 150 dan ortiq ilmiy maqolalar, "Oʻzbekiston tabiiy geografiasini" fani boʻyicha ilmiy ommabob hujjatli film, monografiya va oʻquv qoʻllanmalar, darsliklari elon qilingan boʻlib ular hamon ilmiy jamoatchilikning eʼtiboridan tushmay kelmoqda. Ayniqsa, „Quyi Zarafshonning tabiiy resurslari va ulardan oqilona foydalanish“ (1967) nomli „Fan“ nashriyotida chop qilingan monografiyasida Quyi Zarafshonning tabiiy resurslari, delta landshaftlari, choʻl yaylovlari, daryoning quyi oqimi suvidan maqsadga muvofiq foydalanish, tabiiy geografik rayonlashtrish va ilmiy bashoratlashtrish kabi muammolar yoritilganligi bugungi kunda ham oʻz ilmiy va amaliy

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

ahamyatini yo‘qotgan emas. M.Umarov tomonidan 1980 yilda chop etilgan „Samarqand oblasti geografiyasi“ o‘quv qo‘llanmasi viloyat haqidagi birinchi jiddiy ish hisoblanadi. Domlaning "Umumiy yer bilimi" (1982) o‘quv qo‘llanmasi oliy o‘quv yurtlarining geografiya fakulteti talabalari uchun mo‘ljallangan bo‘lib, bu qo‘llanma boshqa shu nomdagi qo‘llanmalardan geografik bilimlarning rivojlanish bosqichlarida Gerodot, Aristotel, Erosfen, Strabon, Ptolomey, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Ulug‘bek, Bobur kabi qomusiy bilim sohiblarining qo‘shgan hissasini chuqur yoritib berganligi bilan alohid ajralib turadi. Professor M.Umarov o‘z ilmiy faoliyati davomida o‘ndan ortiq monografiya, darslik, o‘quv va uslubiy qo‘llanmalarni yaratib, yirik olim va murabbiy sifatida katta obro‘ qozondi.

Domla tinib tinchimas tashkilotchi bo‘lib, fakultetning kelajagi haqida doimo qayg‘urur edi. M.Umarov fakultetga rahbarlik qilgan davrlarda ikkita fan doktori (Abdulqosimov A, Alibekov L) va o‘nlab fan nomzodlari dissertatsiyalari himoya qilindi. Bugungi kunda ustozning shogirdlari Geografiya fanining turli muammolari ustida o‘z ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borishmoqda. Ustoz faqat fakultet dekani sifatida ish olib borish bilan cheklanib qolmasdan, O‘zbekiston Geografiya Jamiyatining Samarqand bo‘limi boshlig‘i ham edilar. Olimning bevosita rahbarligida fakultet qoshida bir necha bor geografiyaning dolzarb muammolariga bag‘ishlangan xalqaro va respublika miqyosida ilmiy-amaliy anjumanlar o‘tkazilgan.

Ustoz, professor, yetuk olim, M.U.Umarov xotiralarimizda abadiy yashaydilar!

prof. S.B.Abbasov

dots.A.X.Ravshanov

I. SHO‘BA. TABIIY GEOGRAFIK TADKIKOTLRDA GIS TEKNOLOGIYALARI VA INNOVATSIYALARNI QO‘LLASH

MOLGUZAR TIZMASINING GIS TEKNOLOGIYASI ASOSIDAGI TASNIFI

Abbasov S.B., Janizoqova G.M.
(Samarqand davlat universiteti, O‘zbekiston)

Annotatsiya: Ushbu maqolada Molguzar tog` tizmasi zamonaviy geografik axborot tizimlar asosida o`rganib chiqilgan.

**Kalit so`zlar:** Geografik axborot tizimlar, kartografiya, masofadan zondlash, statistika, kadastr ma`lumotlari, gidrometeorologik ma`lumotlar, maydonli, chiziqli, nuqtali, yozuvli va o`lchamli usullar

КЛАССИФИКАЦИЯ ХРЕБТА МАЛГУЗАР НА ОСНОВЕ ГИС ТЕХНОЛОГИИ

Аннотация: В этой статье горный хребет Мольгузар исследован на основе современных географических информационных систем.

Ключевые слова: географическая информация системы, картография, дистанционное зондирование, статистика, кадастровая информация, гидрометеорологическая информация, полевые, линейные, точечные, письменные и размерные методы

CLASSIFICATION OF THE MALGUZAR RANGE ON THE BASIS OF GIS TECHNOLOGY

Abstract: in this article, the Molguzar mountain range is studied on the basis of modern Geographic Information Systems.

Keywords: Geographic Information Systems, cartography, remote sensing, statistics, Cadastral data, Hydrometeorological data, field, linear, dotted, inscribed and dimensional methods

Oxirgi bir necha o‘n yillardan buyon insoniyat axborot suronini boshidan kechirmoqda. U yildan-yilga kuchayib, inson faoliyatining ko‘plab sohalariga kirib bormoqda. Bugungi kunda kartograflar ko‘plab manbalardan olinadigan axborotlardan foydalanish mobaynida topografik, turli mavzuli geografik kartalar va atlaslarni tuzish, aero- va kosmik tasvirlarni deshifrovka qilish, dalada o‘lchash natijalarini qayta ishlash va kompyuter tizimlarida ma’lumotlarni to‘plash bo‘yicha boy tajribaga egalar.

Ma’lumotlarning ko‘plab turlarini vaqt o‘tishi bilan tez-tez o‘zgarib turishi, oddiy usulda tuziladigan qog‘ozli kartadan foydalanishni ancha qiyinlashtirib yubormoqda. Bugungi kunda tezkor axborotlarni qabul qilish, ularning dolzarbligini ko‘rsatish faqatgina avtomatlashtirilgan tizim kafolatlashi mumkin. Shu o‘rinda zamonaviy GIS – bu ko‘p miqdordagi grafikli va mavzuli ma’lumotlar bazasiga ega bo‘lgan, baza asosida ish bajarish imkoniyatiga ega bo‘lgan modelli va hisobli funksiyalar bilan birlashgan, fazoviy ma’lumotlarni kartografik shaklga aylantirish, turli xulosalar chiqarish va monitoring ishlarini amalga oshiradigan avtomatlashgan tizim, deb qaraladi.

Bugungi kunda kompyuter savodxonligi omma orasida ancha oshgan. GISda tuzilgan karta oddiy qog‘ozli kartadan yaxshi bezalgani, kompyuterli shakldaligi, qo‘lda bajarib bo‘lmas darajadagi aniqligi va boshqa bir qator afzalliklari bilan farq qiladi. Kartaga istagancha o‘zgartirish kiritish, yangi mazmun va bo‘yoq berish, diagramma va boshqa ma’lumotlarni kiritish, o‘chirish va h.k. ishlarni bajarsa bo‘ladi.

Hozirgi davrda har qanday GAT (geografik axborotlar tizimi) loyihalarini geoma'lumotlar bazasisiz tasavvur etish qiyin. Ilk bor geoaxborot tizimi tushunchasi 1960-yillarda Kanada davlatida paydo bo'lib, Kanada Geografik Informatsiya Tizimi (Kanadian Geographik Information System KGIS) deb atalgan. Geoaxborotlar tizimi boshqa adabiyotlarda to'liq nom bilan geografik axborotlar tizimi yoki qisqacha GAT deb ham yuritiladi.

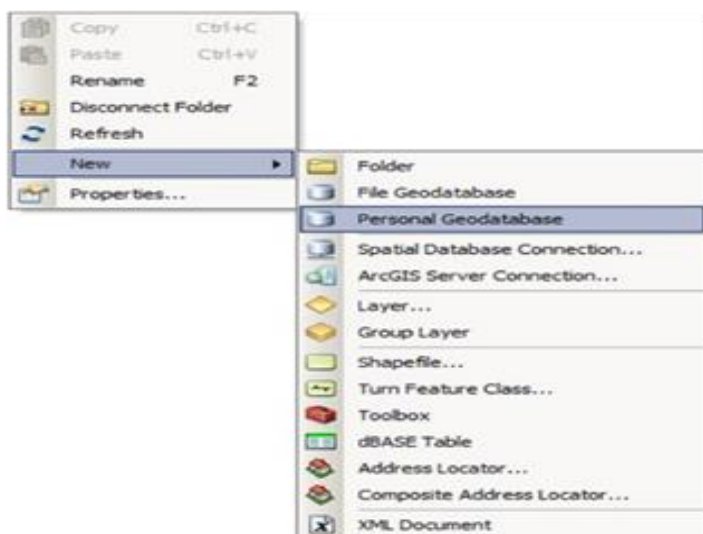
Bugungi kunda rivojlangan davlatlarda GAT ko'pgina ijtimoiy sohalarda, iqtisodiyotda, siyosatda, ekologiyada, tabiiy resurslardan foydalanishni boshqarish va tabiatni muhofaza qilishda, kadastr sohasida, ilm-fan va boshqa sohalarda qo'llanilib kelmoqda. GAT bizning sayyoramizga tegishli global, hududiy, milliy, lokal axborot turlari: kartografiya, masofadan zondlash, statistika, kadastr ma'lumotlari, gidrometeorologik ma'lumotlar, dala ekspeditsion materiallarini kuzatish, burg'ulash natijalari, suv ostini zondlash va hokazolarni integrallashtirgan holda barcha jabhalarni qamrab olmoqda. Geoaxborotlar tizimining asosiy vazifalari bu fazoviy ma'lumotlarni yig'ish va qayta ishlash orqali avtomatlashgan raqamli ma'lumotlar bazasini yaratish va uni kelgusida tahlil qilish va bosmaga chiqarish uchun saqlashdan iboratdir.

Qadimdan tadqiqotchilar geografik ma'lumotlarni turli xil usullar bilan ko'rsatib kelishgan va zamon o'tishi bilan geografik ma'lumotlarni tasvirlash usullari ham takomillashib borgan. Dastlabki geografik ma'lumotlarni tasvirlash usullarida joy to'g'risidagi ma'lumotlarni oddiy chizmalarda tasvirlash bilan kifoyalangan. Keyinchalik esa kartograflar bunday chizmalarga shartli belgilar, masshtab va koordinatalar kirita boshlashgan. Natijada, xaritalar paydo bo'lgan. Agar dastlabki xaritalar qo'l yordamida chizilgan, kiritilgan, shartli belgilar o'sha o'zlari yashab turgan joy miqyosida foydalanishga mo'ljallangan bo'lsa, keyinchalik qo'lda emas balki bosma mashinalarda va shartli belgilar ham o'zaro kelishilgan holda umumjahon miqyosida qo'llanila boshlangan.

Bugungi an'anaviy qog'oz ko'rinishdagi xaritalarda ham joyning relyefi, joylashgan o'rni va yuzasi kabi ma'lumotlar bilan birgalikda qo'shimcha diagrammalar, jadvallar kiritilgan. Lekin qog'oz xaritaga ko'p miqdor va o'lchamdagi jadvallar, diagrammalar va boshqa ma'lumotlarni kiritib bo'lmaydi sababi bunday katta miqyosdagi ma'lumotlar tushunmovchilikka olib kelishi mumkin.

“Molguzar tizmasi tabiiy xaritasi” ni yaratishda quyidagi ishlar amalga oshirildi:

1-rasm. Ma'lumotlar bazasi yaratish

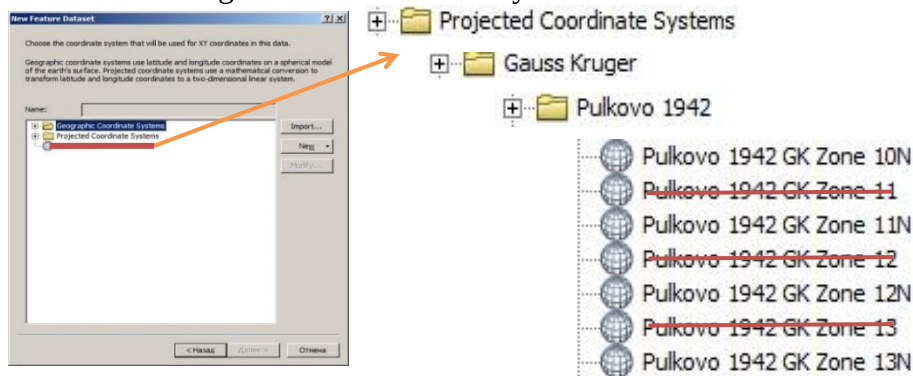
«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

I. Ma'lumotlar bazasi yaratish

ArcGIS dasturida geografik ma'lumotlar bazasini yaratish uchun mazkur dasturning ArcCatalog ilovasidan foydalanildi. ArcCatalog ta'minotining ishchi oynasi ochilgach Catalog daraxti yordamida bizga kerakli bo'lgan xotira diski yani D diski tanlab olindi. Kuzatuv oynasining yordamchi bandlari hosil qilinadi. Hosil bo'lgan yordamchi banddan yangi qatordagi *Personal Geodatabase* (shaxsiy ma'lumotlar bazasi) tanlanadi va unga Jizzax viloyati tabiiy xaritasi deb nom kiritildi (1-rasm).

Yaratib olingan Jizzax viloyati tabiiy xaritasi shaxsiy ma'lumotlar bazasi ichiga kiritildi va *Feature Dataset* qatori tanlandi (2-rasm). Natijada, hosil bo'lgan *New Feature Dataset* darchasiga Molguzar deb nom kiritildi va navbatdagi koordinatalar tizimi yaratildi.

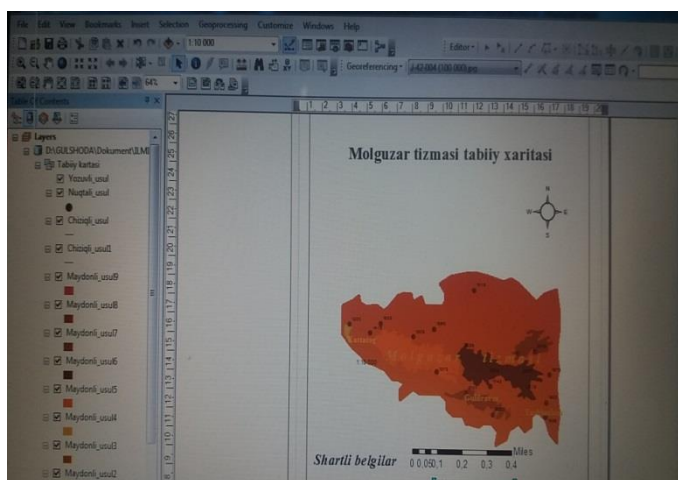
2-rasm
Koordinatalar
tizimini tanlash

Koordinatalar tizimi ketma-ketligi quyidagi tartibda amalga oshiriladi. Tanlangan hududga tegishli zona belgilanadi va *Feature Dataset* ichiga kirilib *Feature Class* qatori tanlanadi. Yaratilgan *New Feature Class* ilovasi *Name* bo'shlig'iga nomlanadigan obyekt nomi kiritilsa *Type* bandidagi qatorlardan qatlam turiga qarab qatlam xili tanlandi va 5 ta baza yaratildi. Ular *maydonli*, *chiziqli*, *nuqtali*, *yozuvli* va *o'lchamli* deb nomlandi. Ushbu bazalar orqali biz ArcMap dasturida xaritalarni chizish uni shakllantirishda foydalanamiz.

II. ArcMap yordamchi ilovada ma'lumotlar bazasi va mavzuli qatlamlar bilan ishlash

ArcMapda xarita bilan ishlashning ikkita usuli mavjud: ma'lumotlar ko'rinishi va komponovka ko'rinishi. ArcMap yordamchi ilovada yangi xarita tayyorlash uchun quyidagilar amalga oshiriladi.

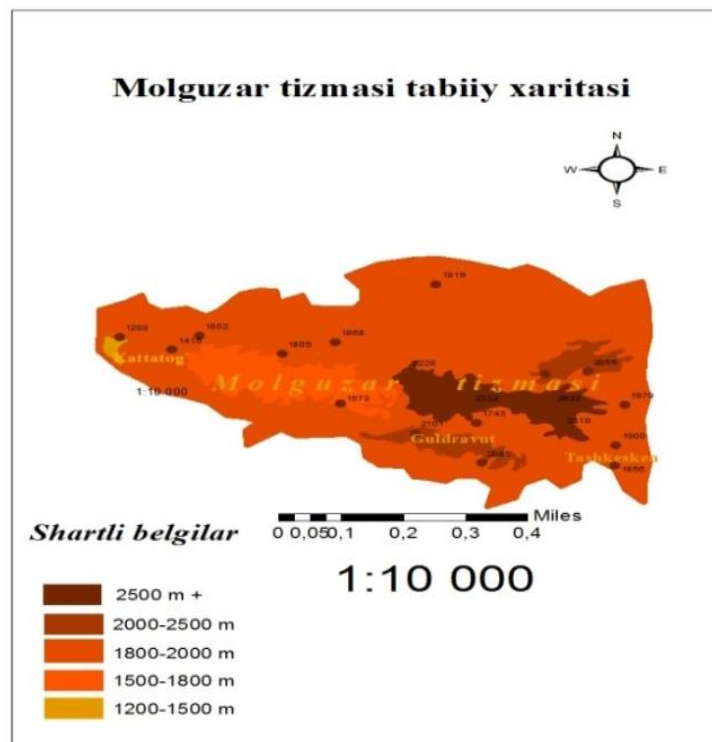
3-rasm. Molguzar tizmasining balandlik nuqtalari, geografik obyekt nomlarini kiritilish

1. ArcCatalog yordamchi ilovasida yaratilgan ma'lumotlar bazasini ArcMap ilovasiga *Add Data* buyrug'i orqali yuklab olindi.

2. *Add Data* buyrug'i orqali Molguzar tizmasi tabiiy xaritasining 1:100 000 masshtabli xaritasi yuklab olindi va *Transformations* usuli orqali hududning koordinatlari belgilab chiqildi.

3. Yuklab olingan xarita yordamida Molguzar tizmasi hududi *maydonli*, *chiziqli*, qatlamlar orqali xarita chizib chiqildi. *Nuqtali*, *yozuvli* va *o'lchamli* qatlamlardan foydalanib Molguzar tizmasining balandlik nuqtalari, geografik obyekt nomlari hamda atribut ma'lumotlari kiritiladi (3-rasm).

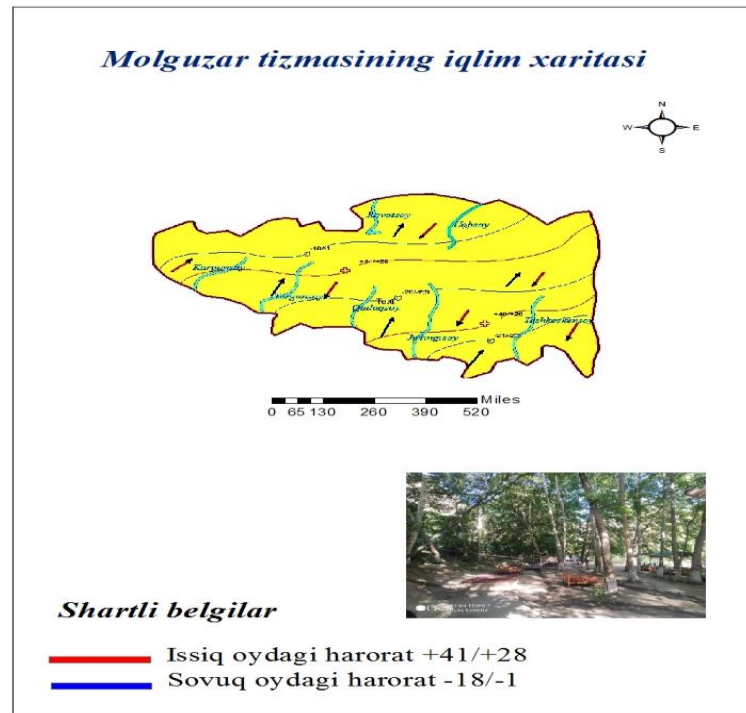
4. Bu bosqichdan so'ng **SASPlanet** dasturidan foydalanib Molguzar tizmasining hududi topildi. SASPlanet dasturi internet tarmog'iga bog'langan holda sun'iy yo'ldoshlardan olingan suratlarni masshtabga ko'ra *kesh* xotiraga yuklab olish, nomenklaturaga asosan meridian va parallel chiziqlarni faollashtirish hamda obyektlar o'rtasidagi masofalarni o'lchash imkoniyatlarini beruvchi platforma sanaladi. Ushbu bosqichda Molguzar tizmasining tabiiy xaritasi obyektlariga **SASPlanet** dasturi orqali belgilar tushirib chiqildi (2.4-rasm).

4-rasm. "Molguzar tizmasining tabiiy xaritasi"ning komponovka jarayoni

Belgilarning hammasi tushirib chiqilgandan so'ng SASPlanet dasturidan ArcMap yordamchi ilovaga eksport qilindi. ArcMap yordamchi ilovada har bir tushirilgan yodgorliklarga atribut ma'lumotlar kiritib chiqildi va soylarni saralab 5 ta guruhga ajratib qatlam yaratildi.

5. **Komponovka** jarayonida "Molguzar tizmasining tabiiy xaritasi"ni chop etish uchun tayyorlandi. Bunda dastlab ArcMap yordamchi ilovada **"Layout View"** ga o'tildi. ArcMap yordamchi ilova oynasida tayyorlangan xarita ramkaga olindi va A1 format tanlandi. Ish jarayonida xarita uchun zarur bo'lgan mavzu, shartli belgi, maydonli, yozuvli va chiziqli qatlamlar tushirildi. Masshtab 1:100 000 qilib belgilandi. Ish so'nggida fayldan eksport buyrug'i tanlanib jpeg format tanlandi. ArcMap yordamchi ilova oynasidagi barcha ishlar yakunlandi. "Molguzar tizmasining tabiiy xaritasi" chop etish uchun tayyorlandi (4-rasm).

5-rasm. Molguzar tizmasining iqlim xaritasi

GIS (GAT) texnologiyasi asosida biz yuqorida Molguzar tizmasining tabiiy xaritasini ishlab chiqdik. Xuddi shu tarzda Molguzar tog'i iqlim xaritasini ham yaratish mumkin bo'ladi. (5-rasm).

Zamonaviy axborot texnologiyalar rivojlangan sari ular bizning hayotimizdan mustaqil o'rin olmoqda. Bugun uyali aloqa yoki Internetni nima ekanligini va uni imkoniyatlarni barcha biladi desak ham bo'ladi. Geografiya axborot tizimlari va texnologiyalar qadimdan rivojlanib kelayotgan geografiya, geologiya, geodeziya, kartografiya kabi fanlarga o'z ta'sirini ko'rsatmoqda. Ushbu fanlarning tajribasi, ana'nalari, g'oyalariga tayanib yangi vujudga kelayotgan fan va texnologiyalar o'z navbatida ularning rivojlanishiga ham hissa qo'shmoqda.

Xulosa qilib aytganda, yangi zamonaviy GIS-texnologiya fanini geografiya va yerni o'rganish sohasidagi barcha fanlar bo'yicha tayyorlanayotgan mutahassislarga albatta o'rgatish zarur, degan tavsiyani beramiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. G'ulomova L.X.. Geografiya axborot tizimlar va texnologiyalar, o'quv qo'llanma. T., 2013y
2. G'o'dalov M.R., Muxamedov O.L. Tabiatni muhofaza qilish. Muammo va yechimlar. Monografiya. «Ziyo nashr-matbaa» 2021 y
3. Janizoqova, G., Meliqoziyev, S., Narzikulova, M., & Kochimov, A. (2022). MEASURES TO PROTECT NATURAL RESOURCES IN MOLGUZAR RIDGE. *ResearchJet Journal of Analysis and Inventions*, 3(04), 219-223.
4. G. Janizoqova, Ravshanov, R. (2020). Water Resources Of Molguzar Mountain And Front Plains. *The USA Journals*.
5. Gudalov, M. Janizaqov, I., & Janizoqova, G. (2020). Ways To Develop Ecotourism In The Molguzar Mountains. *Scienceweb academic papers collection*.

AHOLINING LANDSHAFT BALANDLIK MINTAQALARI BO‘YICHA JOYLASHUVI (FARG‘ONA VILOYATI MISOLIDA)

Abduvaliyev X.A. (Farg‘ona davlat universiteti, O‘zbekiston)

Annotatsiya. Maqolada aholi zichligini mavjud an‘anaviy usulda hisoblashdan farqli ravishda, uni hududning tabiiy-geografik xususiyatlarini hisobga oluvchi landshaft balandlik mintaqalari bo‘yicha ajratish uslubi bayon qilingan. Maydoni kichik, aholi soni yirik bo‘lgan Farg‘ona viloyati misolida mazkur uslubiyotni tushuntirishga harakat qilingan. Mazkur uslubiyot yordamida kichik hududlarning ham real aholi zichligini aniq hisoblash va tabiiy demografik imkoniyatini belgilash imkonini beradi.

Kalit so‘zlar. Statistik taxlil, ma‘muriy-hududiy birlik, tabiiy demografik imkoniyat, landshaft balandlik mintaqalari, aholi zichligi.

РАЗМЕЩЕНИЕ НАСЕЛЕНИЯ ПО ЛАНДШАФТНЫМ ВЫСОТАМ РЕГИОНОВ (НА ПРИМЕРЕ ФЕРГАНСКОЙ ОБЛАСТИ)

Аннотация. В статье описывается метод деления плотности населения по ландшафтным высотам регионов, учитывающий природно-географические особенности местности, в отличие от существующего традиционного метода расчета плотности населения. Сделана попытка пояснить данную методику на примере Ферганской области, имеющей небольшую площадь и большую численность населения. С помощью этой методики можно точно рассчитать реальную плотность населения даже небольших территорий и определить природный демографический потенциал.

Ключевые слова. Статистический анализ, административно-территориальная единица, природный демографический потенциал, ландшафтные высотные районы, плотность населения.

POPULATION DISTRIBUTION BY LANDSCAPING HEIGHTS OF THE REGIONS (ON THE EXAMPLE OF THE FERGANA REGION)

Abstract. The article describes the method of dividing the population density according to the landscape heights of the regions, which takes into account the natural and geographical features of the area, in contrast to the existing traditional method for calculating the population density. An attempt was made to explain this technique on the example of the Fergana region, which has a small area and a large population. Using this technique, it is possible to accurately calculate the real population density of even small areas and determine the natural demographic potential.

Keywords. Statistical analysis, administrative-territorial unit, natural demographic potential, landscape high-altitude areas, population density.

Jahonda aholi yashaydigan hududlarning tabiiy-geografik ko‘rsatkichlari uning hududiy tashkil etilishiga ta‘sir ko‘rsatuvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Insoniyat yashash maydonini toboro kengaytirib, hududlarning demografik bosimini orttirmoqda. Yangi aholi punktlarini tashkil etishda ularning tabiiy-geografik imkoniyatlarini to‘liq hisobga olinmasligi aholi punktlarida ijtimoiy-ekologik muammolarni yuzaga keltirmoqda. Ushbu yo‘nalishdagi tadqiqotlarda, jumladan, aholi punktlari demografik vaziyatini optimallashtirish, shaharlarning antropogen bosimini meyorlashtirish, landshaftlarning tabiiy demografik imkoniyatlari belgilash, aholi zich hududlarda aholi bandligini oshirishga ustuvor ahamiyat berilmoqda. Shuningdek, aholi punktlarining aksariyati yashash qulay bo‘lgan hududlarda yoki qulay landshaftlarda joylashganligi, aholi sonining muntazam oshishi aholi punktlari soni va maydonining ortishiga hamda tabiiy landshaftlar maydonining qisqarib borishiga sabab bo‘ladi. Hududlarning tabiiy muvozanatini saqlashda har bir joyning o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olib, demografik yuk miqdorini belgilash, meyorlashtirish, aholi punktlarini oqilona hududiy tashkil etishning ilmiy asoslarini takomillashtirish muhim hisoblanadi.

Mana shunday aholisi zich bo'lgan hududlar qatoriga Farg'ona viloyati ham kiradi. Mazkur viloyat hududi jihatidan eng kichik bo'lgan viloyatlar sirasiga kirib, aholi soni bo'yicha respublikada Samarqand viloyatidan keyin, ikkinchi o'rinni band etmoqda. Farg'ona viloyati ma'muriy – hududiy bo'linishiga ko'ra 15 ta tuman, 5 ta tumanlarga bo'ysinuvchi shaharlar, 4 ta shahar, 197 ta shahar tipidagi posyolkalar, 1227 ta aholi yashash punktlari va 1041 ta mahallalarga ajratiladi. 2022 yil 1-yanvar holatiga ko'ra, viloyatda 3896,4 ming aholi yashaydi. Shundan 2188,7 ming kishi yoki 56,2 % shahar aholisiga va 1707,7 ming kishi yoki 43,8 % qishloq aholisiga to'g'ri keladi.

Aholining amaldagi joylanishini o'rganish uchun statistik ma'lumotlar asosiy baza vazifasini o'taydi. Bu ma'lumotlar esa ma'muriy birliklar bo'yicha yuritiladi. Shuning uchun dastlab viloyatning ma'muriy-hududiy bo'linishi va ulardagi aholi ko'rsatkichlari o'rganib chiqish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Keyingi yillarda respublikada aholining o'sishi biroz meyorlashgan bo'lsa-da, vodiy viloyatlarida aholi o'sishining yuqori holatini saqlab qoldi. 2000-2022 yillarda respublikada aholining o'rtacha zichligi 54,6 kishidan 78,6 kishiga ko'paydi. Bu davrda zichlik 143,9 % ga oshgan. Ayni paytda bu ko'rsatkich Farg'ona viloyatida aholi zichligi 397,7 kishidan 573,8 kishiga yetgan. O'sish esa ko'rilyotgan davr oralig'ida 138,8 % ni tashkil etgan. Keyingi o'n yillikdagi o'sish tahlili bo'yicha bashoratlarda respublika aholi zichligi 100 kishidan biroz yuqori ko'rsatkichni hosil qilishi mumkin. Bu davrga kelib, vodiyning o'rtacha aholi zichligi 770 kishidan ortishi bashorat qilinmoqda.

Yuqorida ko'rsatib o'tilgan ma'muriy-hududiy bo'linish orqali ajratiladigan aholi soni va zichligi statistik va hududiy rejalashtirish nuqtai-nazardan to'g'ri amaliyot hisoblanadi. Bu o'rinda landshaft balandlik mintaqalarida aholi soni va zichligi ortib borishi bu landshaft imkoniyatlaridan tashqari, hududning sanoatlashuv jarayoni va iqtisodiy-ijtimoiy omillarga ham bog'liq ekanini hisobga olish lozim. Viloyatdagi Farg'ona, Qo'qon, Marg'ilon shaharlari aholisi sonining ortib borishiga ularning qulay geografik o'rni, unumdor landshaftlarda joylashganligi bilan birga, keyingi yillarda xalq xo'jaligi tarmoqlarining taraqqiy etishi, xususan, sanoatlashuv jarayoni faol kechganligi ham ta'sir ko'rsatganligini ta'kidlash zarur. Aholi zichligini hisoblashda landshaft balandlik mintaqalari imkoniyatlarini hisobga olish, landshaft imkoniyatlarini baholaganda esa iqtisodiy ko'rsatkichlardan foydalanish fanning amaliyot bilan aloqasini kuchaytiradi.

Aholining joylashuviga landshaft omillarining ta'sirini tahlil qilish tadqiqotchilar tomonidan o'rganilgan. Aksariyat tadqiqotchilar aholi zichligi yuqori bo'lgan hududlar suv havzalariga yaqin joylarga to'g'ri kelishi hamda qirg'oqdan balandlik tomonga uzoqlashilgani sari zichlik pasayib borishini ta'kidlashgan. Shuningdek, aholi zichligiga landshaftlarning resurs-ekologik potentsiali ta'sirini o'rganish ham juda muhimdir. Aholi asosan resurs-ekologik potentsiali yuqori bo'lgan hududlarda to'planadi. Vodiyning ham qadimgi shaharlari shunday joylarda paydo bo'lgan. Masalan, Shohimardonsoy oqimida Marg'ilon, So'x daryosi oqimida Qo'qon, Oqbura daryosi oqimida Andijon kabilar.

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, hududlarni iqtisodiy-ijtimoiy baholashda ularning landshaft imkoniyatlarini turlicha ekanligini inobatga olish maqsadga muvofiq bo'ladi. Shuningdek bunda inson hayoti tabiat bilan bevosita bog'liq ekanligi, har bir hudud uchun uning tabiatiga mumkin qadar kam ta'sir ko'rsatadigan, muvozanatini buzmaydigan meyoriy ko'rsatkichlar bo'lishi kerakligi, landshaftlarning meyor ko'rsatkichlarini aniqlanishi zarurligini bildiradi.

Aholi va xo'jalikni oqilona joylashtirishda hududning tabiiy-landshaft xususiyatlarini hisobga olish tabiatning bebaho imkoniyatlaridan maksimal foydalanishga imkoniyat yaratadi. Shu bilan birga, bugungi kunda aholi zichligi yuqori bo'lgan hududlarda landshaftlarga tushadigan antropogen bosim darajasini meyorlashtirish va optimallashtirishda dastlabki

ma'lumotlar bazasini yaratib beradi. Olib borilgan tadqiqotlar natijasida Farg'ona vodiysi aholisining landshaft balandlik mintaqalari bo'yicha taqsimlanishini ko'rsatuvchi 1:200000 masshtabli kartasi ishlangan edi [1].

Vodiy relyefining murakkabligi, hududning yuqoridan pastga qarab nishabligi sababli ko'pchilik ma'muriy tumanlar hududi 3, 4 va 5 ta landshaft balandlik mintaqalariga ajratilishiga to'g'ri keladi. Vodiya ajratilgan landshaft balandlik mintaqalarida aholi zichligi avvaldan olib borilgan va ishlab chiqilgan uslubiyot bo'yicha aniqlandi. Bunda ma'muriy birliklar tuman, shahar va QFYlar ajratilgan 7 ta landshaft balandlik mintaqasining qaysi biriga joylashganligiga qarab, aholi zichligi aniqlandi. 7 ta landshaft balandlik mintaqasini ajratishda D.Nikonorova taklif etgan sxemadan foydalaniladi [3]. Uncha ko'ra Farg'ona vodiysida xususan Farg'ona viloyatida quyidagi landshaft balandlik mintaqalari ajratiladi: past tog'lar, tog' oldi prolyuvial tekisliklari, adirlar, adir oralig'i allyuvial-prolyuvial tekisliklari, konus yoyilmalarining prolyuvial-allyuvial tekisliklari, qadimgi allyuvial tekisliklar va allyuvial tekisliklar.

Hisob-kitob ishlarini 2 ta landshaft balandlik mintaqasida joylashgan So'x tumani misolida ko'rib chiqamiz.

O'tkazilgan tadqiqot bo'yicha aholi zichligining brutto koeffitsiyenti bo'yicha hisoblanganda Farg'ona viloyatining eng aholisi siyrak hududi sifatida qaraladigan So'x tumanida umumiy aholi zichligi 1 km² maydonga, 2022-yil 1-oktabr holatiga ko'ra, zichlik 362,9 kishiga to'g'ri keladi. Bu esa tumanda aholi zichligi Farg'ona viloyati umumiy ko'rsatkichidan (578,3 kishi) 1,6 barobarga kichik ekanligini ko'rsatadi. Tuman hududida past tog'lar va adir oralig'i allyuvial-prolyuvial tekisliklari landshaft balandlik mintaqalari mavjud. Bu ikki landshaft balandlik mintaqalari bo'yicha aholi zichligi yuqoridagi usul bilan hisoblanganda, tumanning past tog'lar qismida aholi zichligi 142,1 kishiga, adir oralig'i allyuvial-prolyuvial tekisliklari qismida esa 756,2 kishiga to'g'ri keldi. Ko'rinib turibdiki, tuman bir qarashda aholi siyrak hudud sifatida e'tirof etilgani bilan uning asl holati viloyat va vodiyni umumiy ko'rsatkichidan ancha yuqoridir (1-jadval).

Mazkur usuldan foydalanish, birinchidan, ma'muriy tumanlar iqtisodiy rivojlanishi va xo'jalik tarmoqlari tarkibining bugungi kunida aholini joylashtirish va foydalanish imkoni bo'lmagan hududlarni vaqtincha hisobdan chiqarib aholi zichligini, real demografik yuk miqdorini aniqlashda;

ikkinchidan, aholini landshaft balandlik mintaqalari bo'yicha joylashish xususiyatlarini aniqlash va uni hududiy joylashishini takomillashtirish bo'yicha taklif va tavsiya ishlab chiqishda har bir landshaft balandlik mintaqasidagi mavjud demografik yuk hamda hududning tabiiy-demografik imkoniyatini qiyosiy baholashda;

uchinchidan, har bir landshaft balandlik mintaqalari bo'yicha aholini joylashtirishning optimal miqdorlarini (yer sig'imini) belgilash, cheklovchi omillar kuchli bo'lgan landshaftlardan kelajakda foydalanish (masalan, muhofaza etiladigan hududlar, rekreatsiya va turizm, o'rmon bog'dorchiligi) yo'nalishlarini belgilashda foydalanish mumkin. O'tkazilgan tadqiqot bo'yicha har bir landshaft balandlik mintaqasiga mos keluvchi ma'muriy tumanlar ajratiladi. Har bir landshaft balandlik mintaqasining maydoni va uning vodiy landshaftlaridagi ulushi hisoblandi. Shuningdek, landshaft balandlik mintaqasida mavjud aholi va uning zichligi hisoblab chiqildi.

Albatta, vodiya eng katta landshaft balandlik mintaqasi hisoblangan konus yoyilmalarining prolyuvial-allyuvial tekisliklar landshafti vodiyni aksari ma'muriy tumanlari bo'ylab cho'zilganligini kartadan kuzatish mumkin. Unda konus yoyilmalarining prolyuvial-allyuvial tekisliklari landshaft balandlik mintaqasida viloyatning faqatgina So'x tumani hududida mavjud emasligi ma'lum bo'ldi. Qolgan barcha tuman va shaharlar hududi aynan konussimon yoyilmalarning ma'lum qismlariga to'g'ri kelishi ma'lum bo'ladi.

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

1-jadval

Aholi zichligini ma'muriy tumandagi landshaftlar bo'yicha tafovutlari

Т/ Р	Shaharlar va qishloq tumanlari	Maydoni, ming km kv	Landshaftlar bo'yicha aholi zichligi							
			Umumiy	Past tog'lar	Tog' oldi prolyuvial tekisliklari	Adirlar	Adir oralig'i allyuvial-prolyuvial tekisliklari	Konus yoyilmalarining prolyuvial-allyuvial tekisliklari	Qadimgi allyuvial tekisliklar	Allyuvial tekisliklar
1	Farg'ona sh.	0,1003	2880,4				2880,4			
2	Marg'ilon sh.	0,041	5731,7					5731,7		
3	Qo'qon sh.	0,037	6829,7					6829,7		
4	Quvasoy sh.	0,264	353,0		139,2	0	168,5	1337,4		
5	Bag'dod	0,33	649,7					755,5	0	
6	Beshariq	0,77	295,2	0				234,0	1334,6	0
7	Buvayda	0,28	810,0					923,3	257	
8	Dang'ara	0,43	401,9					1302,9	242,2	705,1
9	Yoz'yovon	0,41	268,3					533,2	232,2	
10	Oltiariq	0,63	334,1					199,3	367,8	
11	Rishton	0,31	648,7					707,2	524,5	
12	So'x	0,31	362,1	142,1	756,2					
13	Toshloq	0,24	837,5				624,4	856,0		
14	O'zbekiston	0,69	344,5	0				478,5		
15	Uchko'prik	0,28	812,1					836,3	567,9	
16	Farg'ona	0,62	341,9	71,0	196,9	224,6	614,0	836,6		
17	Furqat	0,31	378,4					548,2	314,2	68,0
18	Quva	0,44	584,3		317,8	236,8		792,0	377,0	
19	Qo'shtepa	0,37	511,4					354,0	592,4	
	Jami	6,759	578,3	53,3	352,5	153,8	1071,8	1368,0	437,3	257,7

Jadval O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan hisoblab chiqilgan [5].

Statistik hisob-kitob ishlari natijasida Farg'ona viloyatida aholining joylanishiga tabiiy-geografik omilining ta'sirini asoslovchi quyidagi xulosalarini chiqarish imkonini berdi:

Birinchidan, viloyatning iqtisodiy rivojlanishi darajasini yuqoriligi va qulay transport geografik o'rniga qaramasdan aholining hududiy tarkibini belgilovchi bosh omil joyning tabiiy-landshaft (geografik) sharoiti bo'lib qolmoqda. Aholining hududiy joylanishiga ta'sir etuvchi «chorlovchi» omillardan qulay tekislik relyefi, mo'tadil iqlim, unumdor tuproq va yetarli suv resurslari bo'lgan landshaft balandlik mintaqalarida (konus yoyilmalarining prolyuvial-allyuvial tekisliklari, adir oralig'i allyuvial-prolyuvial tekisliklari) aholi zichligi 600-1300 kishi oralig'ida

tebranib turadi. Bu ko'rsatkich o'z navbatida mintaqadagi demografik yukni ortishiga olib kelmoqda.

Ikkinchidan, jamiyatning muayyan rivojlanish bosqichida aholi joylashishiga «cheklovchi» omil sifatida ta'sir etgan ba'zi sharoitlarni o'zgarishga uchrashi kuzatilmoqda. Natijada aholi soni kam bo'lgan qadimgi allyuvial tekisliklar, adir landshaft balandlik mintaqalarini o'zlashtirilishi natijasida bu hududlarda aholi soni va zichligi ortib bormoqda. «Cheklovchi» omil sifatida qaraladigan qumli, suvsiz cho'l va adirlarda irrigatsiya tizimining rivojlanishi, ibratli tuproq meleoratsiyasini va o'simliklar seleksiyasini yo'lga qo'yilishi bu landshaft balandlik mintaqalari imkoniyatlarini ortishiga olib kelmoqda.

Uchinchidan, yuqoridagi uslubiyot bo'yicha hisoblab chiqilgan aholi zichligi bizga har bir ma'muriy tumanning asosli tabiiy-demografik imkoniyatini baholashga zamin hozirlaydi. Tumandagi aholi joylanishiga ta'sir etuvchi «cheklovchi» omillarni chiqarib tashlab, haqiqiy aholi yashashi mumkin bo'lgan hududlardagi aholi zichligini aniqlash imkonini beradi. Fikrimizni yana So'x tumani misolida asoslashga harakat qilamiz. Tumandagi yalpi aholi zichligi 362,1 kishi bo'lsada, aholini joylashishi uchun imkoniyat mavjud bo'lgan tekislik landshaftlarida zichlik 756,2 kishi ekanligi bu hududdagi ijtimoiy-iqtisodiy muammolarning asosiy sababidir. Chunki, tumanda aholi joylashishiga «cheklovchi» ta'sir ko'rsatadigan tog'li hududlardan tashqari barcha maydonlar sug'orma dehqonchilik uchun o'zlashtirilib bo'lingan. Bunday holatni vodiyni boshqa tog' landshaft balandlik mintaqalari mavjud tumanlarida ham kuzatish mumkin.

Xulosa qilib aytganda aholi zichligini bir tomonlama hisoblash uslubiyoti u qadar hududning demografik vaziyatini ochib bermaydi. Yuqoridagi kabi tumanlarda aholini to'g'ri hududiy tashkil etish uchun landshaftlarning demografik sig'imi (A.G.Isachenko) yoki sug'oriladigan landshaftda yer sig'imini (A.Rahmatullayev) hisoblab chiqish taklif etilmoqda. Bunday yondashuv kelajakda mamlakatimizda yashil iqtisodiyotga o'tish va landshaftli rejalashtirishni amalga oshirish jarayonida yaxshi samara beradi [2, 4].

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ahmadaliyev Y.I., Abduvaliyev H.A. Farg'ona vodiysida aholi joylashuvini landshaft omili asosida takomillashtirish. Monografiya. – Farg'ona: "Poligraf Super Servis", 2021. – 140 bet.
2. Исаченко А.Г. Методы прикладных ландшафтных исследований. - Л.: Наука, 1980. – 222 с.
3. Никанорова А.Д. Ландшафтно-геоэкологическое обоснование оптимизации водопользования в орошаемом земледелии Ферганской долины. Дисс.... канд. геог.наук. –М., 2015. – 169 с.
4. Rahmatullayev A. O'rta va Quyi Zarafshon voha geosistemalarida ekologik vaziyatni geografik optimallashtirish. Geogr. fan. dok. (DSc) ... diss. avtoref. – T., 2018. – 59 b.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi ma'lumotlari: <https://stat.uz/uz/>

IQLIM O'ZGARISHI FONIDA BAXMAL METEOROLOGIK STANSIYASIDAGI HARORAT REJIMINI BAHOLASH

Axmuratova B.X., Egamberdiyev H.T.
(O'zbekiston Milliy universiteti, O'zbekiston)

Annotatsiya: Ushbu maqolada Baxmal meteorologiya stansiyasida bazaviy va joriy iqlimiy davrlarda kuzatilgan o'rtacha havo harorati qiymatlari berilgan. Hamda, ushbu ikkala davr o'rtacha qiymatlari qiyosiy tahlil qilingan.

***Kalit soʻzlar:** Baxmal, meteorologiya, stantsiya, oʻrtacha, oy, harorat, oʻn kunlik, asosiy, joriy, davr, tahlil, koʻtarilish, pasayish.*

ОЦЕНКА ТЕМПЕРАТУРНОГО РЕЖИМА В МС БАХМАЛ НА ФОНЕ ИЗМЕНЕНИЯ КЛИМАТА

***Аннотация:** В данной статье проанализированы данные о средней температуре воздуха, наблюдаемой на метеостанции Бакмал в базовый и текущий климатические периоды. При этом сравниваются средние значения за эти два периода.*

***Ключевые слова:** Бакмал, метеорология, станция, средней, месяц, температура, декада, базовый, текущий, период, анализ, подъем, снижение.*

ASSESSING THE TEMPERATURE REGIME IN BAXMAL MS AGAINST THE BACKGROUND OF CLIMATE CHANGE

***Abstract:** In this article, there analyzed the data about average air temperature, observed at Baxmal meteorological station during the base and current climatic periods. Moreover, average values for these two periods are compared.*

***Keywords:** Baxmal, meteorology, station, average, month, temperature, decade, basic, current, period, analysis, rise, decline.*

Maʼlumki, soʻnggi yillarda iqlimning global oʻzgarishlari turli muhokamalarga sabab boʻlmoqda. Iqlim oʻzgarishlari turli hududlarda qanchalik ifodalangan? Bunday iqlim oʻzgarishlarining yaqqol namoyon boʻlishi tekislik hududlariga xosmi, yoki togʻli hududlarga? Shu va shu kabi savollarga javob topish maqsadida ushbu ilmiy-tadqiqot ishimizda bazaviy (1961-1990 yy) va joriy (1991-2021 yy) iqlimiy davr oʻrtacha havo haroratlarining qiyosiy tahlili oʻtkazildi. Baxmal meteorologiya stansiyasi maʼlumotlari asosida ushbu stansiya joylashgan hudud oʻrganildi.

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi Baxmal meteorologiya stansiyasida bazaviy va joriy iqlimiy davrda kuzatilgan oʻrtacha oylik havo haroratlari qiymatlarini qiyosiy tahlil qilish asosida iqlim oʻzgarishi fonida Baxmal MS hududi mezo-iqlimining oʻzgarishini baholashdan iborat.

Ushbu maqsaddan kelib chiqqan holda, bir nechta vazifalar belgilab olindi va tadqiqot ishini bajarish davomida oʻz yechimini topdi: Baxmal MS bazaviy va joriy iqlimiy davr uchun qayd etilgan oʻrtacha oylik havo haroratlarining oʻrtacha oylik, hamda oʻrtacha dekadalik qiymatlari maʼlumotlarini toʻplash va ularni qiyosiy tahlil qilish asnosida oʻzgarishini oʻrganish; keltirilgan oʻrtacha qiymatlar va ular orasidagi farqlarni jadvalga jamlash.

Ishda tadqiqot obyekti sifatida Jizzax viloyatining Baxmal tumanida joylashgan Baxmal meteorologiya stansiyasi tanlab olindi. Ochiq uchastka tipiga ega boʻlgan ushbu stansiyada ham boshqa stansiyalar kabi kuzatishlar Grinovich vaqti bilan sutkasiga 8 marta oʻtkaziladi. Barometrning dengiz sathidan balandligi 1307,6 metr. Ushbu meteorologik stansiyaning oldingi nomi Sangzor deb atalgan.

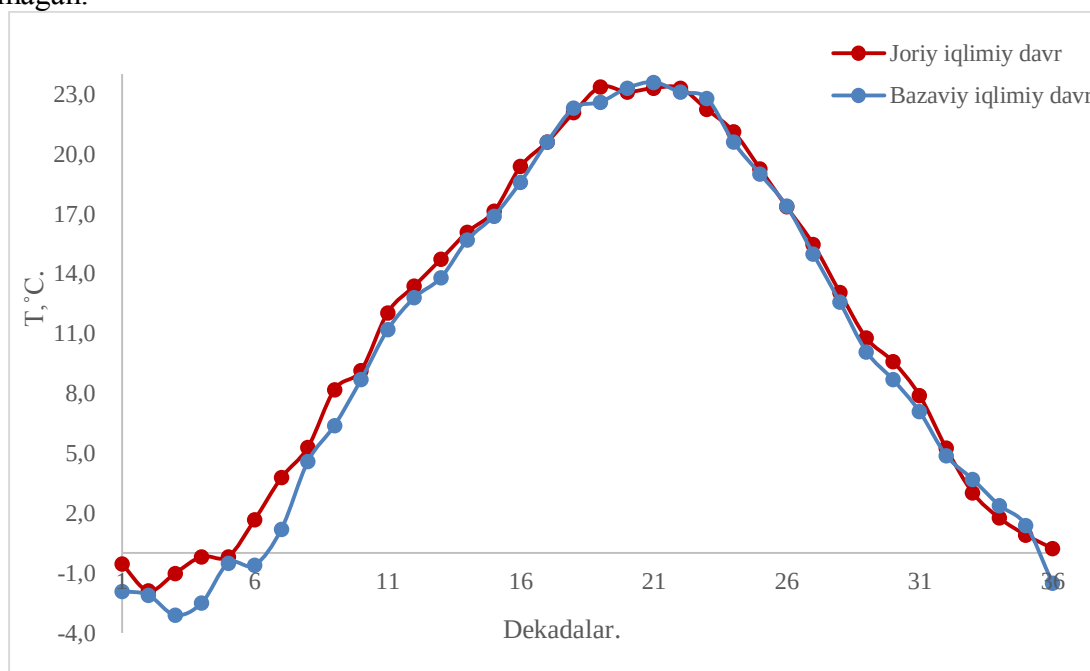
Quyida Baxmal meteorologiya stansiyasida kuzatilgan oʻrtacha koʻp yillik havo haroratlarining dekadalar boʻyicha yil ichida tebranish grafigi keltirilgan (1-grafik). Bu harorat qiymatlari bazaviy iqlimiy davr (1961-1990 yy) va joriy iqlimiy davr (1991-2020 yy) ga tegishli boʻlib, biz bu grafikdan oʻrtacha dekadalik havo haroratlarining ikkala davr boʻyicha qanday qiymatlarga oʻzgarganligini koʻrishimiz mumkin. Jizzax MS va Yangiqishloq MS qiymatlaridan farqli ravishda yanvar oyining birinchi dekadasi oʻrtacha harorat bazaviy iqlimiy davrda - 1.9°C ni tashkil etgan boʻlsa, joriy iqlimiy davrga kelib bu qiymat -0.5°C ga oʻzgargan. Demak, joriy iqlimiy davrga kelib oʻrtacha qiymat 1.4°C ga ortgan. Xuddi shu kabi joriy iqlimiy davrga kelib haroratning ortish harakati iyun oyining uchinchi, iyul oyining ukkinchi va uchinchi, avgust oyining ikkinchi, noyabr oyining uchinchi, hamda dekabr oyining birinchi va ikkinchi

dekadalardan tashqari boshqa dekadalar uchun xos ekanligini aytishimiz mumkin. Aksincha harorat farqini, ya'ni joriy davrga kelib o'rtacha qiymatning pasayishini yuqorida sanab o'tilgan dekadalarda kuzatish mumkin.

Iyun hamda sentyabr oylarining ikkinchi dekadasida ikkala davr uchun ham o'rtacha haroratning bir xil qiymatlarini ko'rishimiz mumkin. Iyun oyining ikkinchi dekadasida ikkala davr uchun ham 20.6°C kuzatilgan bo'lsa, sentyabr oyining ikkinchi dekadasida 17.4°C qiymat kuzatilgan.

Bazaviy va joriy iqlimiy davrdagi havo haroratining o'rtacha dekadalik qiymatlarini bitta jadvalda jamlashga qaror qildik. Grafikda keltirilgan ma'lumotlarning aniq qiymatlarini ushbu jadvalda ko'rishimiz va qiyoslashimiz mumkin bo'ladi. Quyida bazaviy va joriy iqlimiy davrlar uchun dekadalarning ko'p yillik o'rtacha havo haroratlarining qiymatlari berilgan jadvalni keltiramiz. (1-jadval).

Quyidagi 2-grafik asosida Baxmal meteorologiya stansiyasida bazaviy va joriy iqlimiy davrlarda kuzatilgan ko'p yillik o'rtacha oylik havo haroratining tebranishini ko'rib chiqamiz. O'rtacha dekadalik haroratlarining tebranishlarini bu yerda ham kuzatishimiz mumkin. Ammo umumiy jixatdan olinganligi sababli dekadalikdagi kabi yaqqol o'zgarishlar ko'zga tashlanmaydi. Avgust oyining o'rtacha ko'p yillik harorati bazaviy va joriy iqlimiy davrda o'zgarmagan.

1-grafik. O'rtacha havo haroratining bazaviy va joriy iqlimiy davrlarda dekadalar bo'yicha yil ichida o'zgarishi.

Iyun hamda sentyabr oylarining ikkinchi dekadasida ikkala davr uchun ham o'rtacha haroratning bir xil qiymatlarini ko'rishimiz mumkin. Iyun oyining ikkinchi dekadasida ikkala davr uchun ham 20.6°C kuzatilgan bo'lsa, sentyabr oyining ikkinchi dekadasida 17.4°C qiymat kuzatilgan.

Bazaviy va joriy iqlimiy davrdagi havo haroratining o'rtacha dekadalik qiymatlarini bitta jadvalda jamlashga qaror qildik. Grafikda keltirilgan ma'lumotlarning aniq qiymatlarini ushbu jadvalda ko'rishimiz va qiyoslashimiz mumkin bo'ladi. Quyida bazaviy va joriy iqlimiy davrlar

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

uchun dekadalarining ko'p yillik o'rtacha havo haroratlarining qiymatlari berilgan jadvalni keltiramiz. (1-jadval).

Quyidagi 2-grafik asosida Baxmal meteorologiya stansiyasida bazaviy va joriy iqlimiy davrlarda kuzatilgan ko'p yillik o'rtacha oylik havo haroratining tebranishini ko'rib chiqamiz. O'rtacha dekadalik haroratlarining tebranishlarini bu yerda ham kuzatishimiz mumkin. Ammo umumiy jixatdan olinganligi sababli dekadalikdagi kabi yaqqol o'zgarishlar ko'zga tashlanmaydi. Avgust oyining o'rtacha ko'p yillik harorati bazaviy va joriy iqlimiy davrda o'zgarmagan.

Bu qiymat ikkala davrda ham 22.2°C ni tashkil etgan. O'rtacha oylik havo haroratlarining joriy iqlimiy davrga kelib ortib borishi hamma oylar uchun xos ekanligini ko'rishimiz mumkin. Yuqoridagi bazaviy va joriy iqlimiy davrlarda o'rtacha oylik havo haroratining o'zgargan qiymatlarini quyidagi jadvalda keltirib o'tamiz. Ushbu qiymatlar qanchaga o'zgarganligi ham ushbu jadvalda berib o'tilgan.

1-jadval

Bazaviy va joriy iqlimiy davrda kuzatilgan o'rtacha dekadalik havo haroratlari jadvali

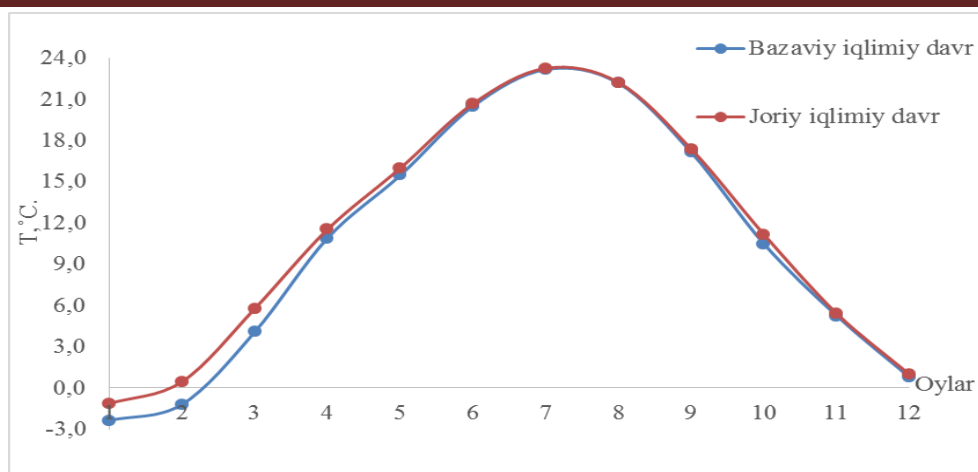
Bazaviy iqlimiy davr (1961-1990)												
Oylar Dekadalar	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
I dekada	-1,9	-2,5	1,2	8,7	13,8	18,6	22,6	23,1	19,0	12,6	7,1	2,4
II dekada	-2,1	-0,5	4,6	11,2	15,7	20,6	23,3	22,8	17,4	10,1	4,9	1,4
III dekada	-3,1	-0,6	6,4	12,8	16,9	22,3	23,6	20,6	15,0	8,7	3,7	-1,5
Joriy iqlimiy davr (1991-2020)												
Oylar Dekadalar	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
I dekada	-0,5	-0,2	3,8	9,2	14,7	19,4	23,4	23,3	19,3	13,1	7,9	1,8
II dekada	-1,9	-0,2	5,3	12,1	16,1	20,6	23,1	22,2	17,4	10,8	5,3	0,9
III dekada	-1,0	1,7	8,2	13,4	17,1	22,1	23,3	21,1	15,5	9,6	3,0	0,2

Izoh: qizil rangda joriy davrga kelib haroratning ortgan qiymatlari, yashil rangda ikkala davr uchun ham o'zgarishga uchramagan qiymatlar keltirilgan.

2-jadval

Bazaviy va joriy iqlimiy davrlarda o'rtacha oylik havo haroratlari, hamda ularning orasidagi farqlari jadvali.

Oylar Iqlimiy davrlar	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Bazaviy iqlimiy davr (1961-1990 yy)	-2,4	-1,2	4,1	10,9	15,5	20,5	23,2	22,2	17,1	10,5	5,2	0,8
Joriy iqlimiy davr (1991-2020 yy)	-1,1	0,4	5,8	11,5	16,0	20,7	23,3	22,2	17,4	11,2	5,4	1,0
$\Delta T, ^\circ C$	1.3	1.6	1.7	0.6	0.5	0.2	0.1	0	0.3	0.7	0.2	0.2

2-grafik. Baxmal MS da bazaviy va joriy iqlimiy davrlarda kuzatilgan oʻrtacha oylik havo haroratlarining tebranishi.

Tekislik hududida joylashgan Jizzax MS da soʻnggi yillar davomida oʻrtacha havo haroratining bazaviy davrdagiga nisbatan maʼlum qiymatlarga ortganligini koʻrgan edik. Togʻoldi hududida joylashgan Yangiqishloq MS maʼlumotlari tahlili esa baʼzi bir istisnolarga ega. Bu yerda haroratning oʻzgarishlari juda katta qiymatlarga ega emas. Baxmal MS dagi oʻzgarishlar esa har ikkala stansiyalardagi tahlil natijalarini takrorlamaydi. Kelgusi ilmiy faoliyatimizda Jizzax viloyati hududi boʻyicha tadqiqotlarimizni davom ettiramiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Бабушкин Л.Н. Климатография Средней Азии. – Ташкент: Изд-во ТашГУ, 1981. -80 с.
2. Муминов Ф.А., Абдуллаев Х.М. Агроклиматические ресурсы Республики Узбекистан. – Ташкент: САНИГМИ, 1997. – 178 с.
3. Чуб В.Е. Изменение климата и его влияние на гидрометеорологические процессы, агроклиматические и водные ресурсы Республики Узбекистан. – Ташкент: НИГМИ, 2007. – 132 с.
4. Oʻzbekiston Respublikasi. – Toshkent: “Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti. 12-jild. – 711 b.

SURXONDARYO HAVZASI TUPROQ VA BIOTIK OMILLARINING ANTROPOGEN LANDSHAFTLARINING SHAKLLANISHIDAGI ROLI

Boymirzayev K.M.¹, Joʻraqulova D.X.²

(¹Namangan davlat universiteti, ²Samarqand davlat universiteti, Oʻzbekiston)

Annotatsiya: Ushbu maqolada Surxondaryo havzasining tuproqlari va biotik omillarining xususiyatlari, uning antropogen landshaftni shakllantirishdagi ahamiyati ochib berilgan. Shuningdek, inson faoliyati taʼsirida tuproqlari, oʻsimliklari va hayvonot dunyosida sodir boʻlayotgan jarayonlar oʻz aksini topgan.

Kalit soʻzlar: avtomorf tuproqlar, taqir tuproqlari, prolyuvial konlar, gidromorf tuproqlar, gumus, psomafitik oʻsimliklar.

**РОЛЬ ПОЧВЕННЫХ И БИОТИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ В ФОРМИРОВАНИИ
АНТРОПОГЕННЫХ ЛАНДШАФТОВ СУРХАНДАРЬИНСКОГО
БАССЕЙНА**

Аннотация: В данной статье раскрывается характеристика почвенных и биотических факторов Сурхандарьинского бассейна, его значение в формировании антропогенных ландшафтов. Также, процесс изменения почв, растительности и животного мира под воздействием человеческой деятельности.

Ключевые слова: Автоморфные почвы, такырные почвы, пролювиальные отложения, гидроморфные почвы, гумус, псомафитные растения.

**THE ROLE OF SOIL AND BIOTIC FACTORS IN THE FORMATION
OF ANTHROPOGENIC LANDSCAPES OF THE SURKHANDARYA BASIN**

Abstract: This article reveals the characteristics of the soil-biotic factors of the Surkhandarya basin, its importance in the formation of the anthropogenic landscape. Also, the process of changing soils, vegetation and wildlife under the influence of human activity.

Keywords: Automorphic soils, takyr soils, proluvial deposits, hydromorphic soils, humus, psomaphytic plants.

Антропоген тупроqlarning hosil bo'lishi va evolyutsiyasi sugorma dehqonchilikning rivojlanishi tarixi bilan chambarchas bogliqdir. Sugorma dehqonchilikning rivojlanishi esa juda qadimiy tarixga ega bo'lib, insoniyat faoliyatining mahsuloti bo'lib hisoblanadi. Odamzot tabiatning eng yuqori pogonasining ongli durdonasi bo'lib, tabiatda ro'y beradigan ijobiy va salbiy jarayonlarning boshqaruvchisi hamdir.

Dehqonchilik madaniyati O'rta Osiyo, jumladan O'zbekistonda ibtidoiy jamoa davridan boshlanadi. Tuproq qoplami tog jinslarining nurashi, ellyuvial, dellyuvial, prolyuvial, allyuvial va eol yotqiziqlarining hosil bo'lish davri va evolyutsiyasi iqlim, relgef, o'simlik va hayvonot dunyosi, ona jins va vaqt o'tishi bilan shakllanadi. Dehqonchilik madaniyatining rivojlanishi davrida tuproq hosil qiluvchi asosiy omillardan hisoblangan inson faoliyatining ta'siri kuchayib boradi.

Surxondaryo havzasining tuproq qoplami ham o'z xususiyatiga ko'ra xilma-xildir. havzaning qadim zamonlardan beri sugorib dehqonchilik qilib kelinayotgan tuproqlari agrotexnik jihatdan yuqori unumdorli bo'lgan. Ammo hosil bo'lish jarayoni hamda mexanik tarkibiga ko'ra, sugoriladigan tuproqlar allaqachonlar tabiiy belgilarni yo'qotgan tiplarga aylanib ketgan. Havzaning sugoriladigan yerlarida yetishtirilayotgan qishloq xo'jaligi ekinlari hosildorligi olinishi mumkin bo'lgan unumdorlik darajasidan sezilarli ravishda kam. Buning asosiy sababi, tuproq unumdorligini oshirishga qaratilgan agromeliorativ tadbirlarni to'laqonli amalga oshirilmasligi, havzaning tuproq-iqlim sharoitiga mos qishloq xo'jalik ekin turlari va navlarini joylashtirilmasligidir. Shuningdek samarali va ilgor innovatsion agrotexnologiyalarga kam ehtibor qaratilishi tuproq unumdorligi va qishloq xo'jalik ekinlarining hosildorligiga salbiy ta'sir ko'rsatib kelmoqda. Ammo olib borilgan tadqiqotlarning natijalari shuni ko'rsatdiki, Surxondaryo havzasi hududlarida tuproqlarning meliorativ holatini yaxshilash, unumdorligini oshirish, qishloq xo'jalik ekinlarining hosildorligini ko'tarish imkoniyatlari mavjud [9]. Buning uchun tuproq-iqlim sharoitini ehtiborga olgan holda agromeliorativ, agrokimyoviy, agrofizikaviy, agrotexnik chora – tadbirlarini majmuali ravishda tabaqalashtirilgan holda qo'llash, shu bilan birga qishloq xo'jalik ekinlarini tuproq-iqlim sharoitlarini hisobga olgan holda joylashtirish muhim ahamiyatga ega.

O'zbekistonda sho'rlangan yerlar sugoriladigan yerlarning 50,7% (2170,7 ming.ga.) ni tashkil etadi, shundan kuchsiz sho'rlangan yerlar -31,4% ni, o'rtacha sho'rlangan yerlar -15,5% ni, kuchli sho'rlangan yerlar -3,8% ni tashkil etadi. Yaylovlar

maydoni –20,8 mln.ga, shundan –18,7 mln.ga. suvlantirilgan, 1,6 mln.ga - degressiyaga uchragan yerlar, 15,1 mln.gektardan ziyod yerlar xo'jalik maqsadlarida foydalanilmaydi (qiyaliklar, uyumlar, poligonlar, qumliklar, chiqindixona va boshqalar). Sugoriladigan yerlarning 20% dan 40% gacha maydoni deflyatsiyaga uchragan, 2,8 mln.ga. yaylovlar suvlanishga muhtoj, 160 ming hektardan ortiq maydon texnogen ta'sirga uchragan.

Keyingi yillarda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 17 iyung, PF-5742-sonli "Qishloq xo'jaligida yer va suv resurslaridan samarali foydalanish chora-tadbirlari to'grisida"gi Farmonida belgilab berilganidek, 2020 — 2030 yillarda qishloq xo'jaligi yerlaridan foydalanish samaradorligini oshirish bo'yicha amalga oshiriladigan chora – tadbirlarning prognoz ko'rsatkichlari respublikamiz bo'yicha jami 1 mln 111 ming 723 hektarni tashkil qilsa, shundan qishloq xo'jaligida foydalanilmayotgan sugoriladigan yerlarni foydalanishga kiritish hisobidan 298 ming 563 ga, shundan irrigatsiya – melioratsiya tadbirlari 1 – bosqich 2019 — 2021 yillarda 147 ming 703 ga maydonda olib borilgan bo'lsa, 2 – bosqich 2022 — 2024 yillarda 150 ming 859 ga maydonlarda olib boriladi. Yer osti suvidan foydalanish hisobidan 155 ming ga, boshqa suv manbalari hisobidan 50 000 ga, lalmi, yaylov va boshqa yerlarga suv talab qilmaydigan ekin turlarini joylashtirish hisobidan 535 ming 632 ga, o'rmon yerlarini foydalanishga kiritish hisobidan 72 ming 472 hektarni tashkil etadi. Amalga oshirilishi lozim bo'lgan bu vazifalar hozirgi kunda kuzatilayotgan noxush landshaft – ekologik muammolarni oldini olishga, Surxondaryo havzasining agrolandshaftlarini meliorativ sharoitini yaxshilashga xizmat qiladi [8].

Keyingi yillar davomida Surxondaryo havzasida keng ko'lamda olib borilayotgan kompleks tadbirlarni joriy qilish yo'li bilan sugorma yerlar unumdorligining jadal surhatlar bilan barqaror o'sish tendentsiyasi kuzatilmoqda, qishloq xo'jaligi ekinlarining o'sishi va rivojlanishiga salbiy ta'sir etuvchi obhektiv va subhektiv sabablarni baholash, gidromeliorativ tizimlarini rekonstruksiyalash va qurish ishlari olib borilmoqda, ularning texnik holatni yaxshilanmoqda. Bunda katta e'tibor xo'jaliklararo bo'lgani kabi ichki xo'jalik drenaj tarmoqlarini ham tozalashga qaratilmoqda, har yili sho'rlangan yerlar yuvilib, taqchil sugorish suvi tejamkorona ishlatilmoqda. Biroq shunga qaramay, obikor yerlarda tuzlarning to'planishi va ikkilamchi sho'rlanish xavfi bartaraf bo'lmayapti. Tuproq zararli tuzlarning ta'siridan unumdorligini yo'qotishda davom etmoqda, sho'rlanishga qarshi chora-tadbirlar yetarlicha bo'lmaganligi sababli esa, sugorma yerlarning qishloq xo'jaligi aylanmasidan chiqish holatlari kuzatilmoqda.

Qishloq xo'jaligini tashkil etish, har bir joyning tabiiy omillari majmuasi va tabiiy-geografik sharoitini hisobga olishni talab qiladi. Chunki bunday sharoitda tabiiy omillardan bir yoki bir nechta yetakchi rolg o'ynashi mumkin. Xususan, tuproq yuzasining tarkibi katta ahamiyatga ega. hududning iqlimi, suv resurslari va yer tuzilishi xususiyatlaridan kelib chiqib, har bir mintaqada ekinlarning unumdorligini hisobga olish muhim ahamiyat kasb etadi [6]. Shu bilan birga, relgefni baholashda, uning qiyaligi, qishloq xo'jaligi texnikalaridan qayta ishlash va ulardan foydalanish qulayligi, chorva mollarini boqish uchun sharoit mavjudligi hisobga olinishi lozim.

Surxondaryo botigida yer yuzasining eng tekis qismi daryo etaklari va terrasalari, daryo terrasalarining o'rta va pastki qismlari hamda togoldi prolyuvial tekisliklari hisoblanadi. Bu yerda ularning nishabliklari 1° dan 3° gacha tebranadi. Bu tuproq eroziyasiga ta'sir ko'rsatadi va eroziya jarayonlarining rivojlanishi nisbatan past intensivlik bilan davom etadi. Shuning, uchun yuqoridagi relgef turlaridan sugoriladigan qishloq xo'jaligida keng foydalaniladi. Togoldi va tepaliklarning yuqori qismida, qiyalikning o'rta qismi bo'ylab eroziya jarayonlari natijasida, uning yuzasi parchalangan. Natijada, baland tepaliklardagi tekisliklar tepaliklar, daryolar va

soylarning vodiylari bilan kuchli parchalangan va ulardan qishloq xo'jaligida foydalanish bir qator qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi [5]. Ushbu tuproqlar, eroziya jarayonlariga qarshi kurashish uchun muayyan choralarini talab qiladi.

Surxondaryo havzasining janubiy qismidagi Bolakqum va Kattaqum massivlari tipik quruq subtropik iqlimga ega, shu sababli o'simlik qoplami kam, relgefda esa dagal-qumoq va kalibrlangan qumlar ustunlik qiladi. Ulardan asosan chorva hayvonlarini boqish uchun yaylov sifatida foydalaniladi. Surxondaryo havzasining relgef shakllari qishloq xo'jaligida foydalanish, uchun qulay sharoitga ega bo'lganligi tufayli, ularning aksariyati antropogen transformatsiyaga uchragan. Shuning uchun, bu joylarning rivojlangan yerlarida, relgefning antropogen shakllari yaxshi rivojlangan [2].

Surxondaryo havzasining tekislik qismida avtomorf tuproqlar, jumladan taqirli tuproqlar, taqir, to'q jigarrang tuproq, qum-qumoq tuproqlar, sugoriladigan taqir tuproqlar tarqalgan. Gidromorf tuproqlardan esa cho'l zonasining sugoriladigan o'tloq-allyuvial tuproqlari, cho'l zonasining o'tloq-botqoq allyuvial tuproqlari, sho'r tuproqlar uchraydi.

Tog oldi va adirlarning baland zonalarida avtomorf grunt tipiga mansub taqir tipli bo'z tuproq, och-bo'z tuproq, sugoriladigan och-bo'z tuproq, tipik bo'z tuproq, sugoriladigan tipik bo'z tuproq, bo'z tuproq tipidagi tuproq va sugorma bo'z tuproqlar tarqalgan. Gidromorf tuproqlar esa bu yerda bo'z tuproqlar - sugoriladigan o'tloq-allyuvial tuproqlar hududi, bo'z tuproqlar- sugoriladigan yaylovlar hududlari, bo'z tuproqlar-sugoriladigan botqoq tuproqlar hududlari, bo'z tuproqlar- botqoqlashgan tuproqlar hududlarini tashkil etadi.

Surxondaryo havzasida taqir tuproqlari kam uchraydi. U asosan allyuvial va prolyuvial yotqiziqlarda uchraydi. Taqir tuprogi kam gumusli, tarkibida gumus 0,5-0,8%, tarkibida gumus bo'lgan qatlamlar esa juda yupqa, qalinligi 10-12 sm ga etadi. Bu tuproq kuchli karbonatli. Taqirlar, gilli jinslar keng tarqalgan allyuvial va prolyuvial yotqiziqlardan tashkil topgan. Bahor oylarida, ular ko'pincha yomgir suvi bilan to'lsa, yoz oylarida suvlar buglanib ketadi va quriydi, natijada taqirlarning turli shakllarda yorilishiga olib keladi. Surxondaryo havzasining janubiy qismida kulrang-qo'ngir tuproq uchraydi. Undagi gumus miqdori juda past, uning yuqori qismida gumus miqdori 0,3-0,7% ni tashkil qiladi. Qizil-qo'ngir tuproq tarkibi sho'rlangan, unda kalgtsiy karbonat ko'p, lekin chuqurligi bilan bu birikma kamayib, gips miqdori esa, aksincha, ortib boradi.

Sugoriladigan o'tloq-allyuvial tuproqlar daryolar bo'yida va yoyilma konuslarining quyi oqimida tarqalgan. Tuproqning bu turi ayniqsa Sherobod delgtasiga xos. Sugoriladigan o'tloq-allyuvial tuproqlarda gumus miqdori 1-1, 3% ni tashkil etadi, lekin sugoriladigan o'tloq tuproqlar qadimdan sugorilib, ko'p yillar davomida ishlov berilgan, turli o'gitlardan foydalanish natijasida tabiiy xususiyatlarini o'zgartirib, ekin ekiladigan tuproqlarga aylangan. SHuning uchun, ham bu tuproq zonasi shimoliy mintaqaga nisbatan ancha baland bo'lib, ular 400-450 m balandlikdan boshlanadi [3].

Bo'z tuproqlar, yalang tuproqlardan bo'z tuproqlarga o'tish zonasida joylashgan. Surxondaryo havzasining Qiziriqdara cho'lida, Bobotog tizmasining janubi-garbiy qismida uchraydi. Qiziriqdaraning bo'z tuproqlari yengil, yuqori darajada sho'rlangan jinslarda rivojlangan. Ushbu hududda tarqalgan bo'z tuproqlarning umumiy maydoni 39 ming gektarni tashkil etadi. SHerobod-Surxon vodiysida och bo'z tuproqlar keng tarqalgan bo'lib, umumiy maydoni 310000 gektarni tashkil etadi. Ulardan 205000 gektari yaroqsiz va foydalanishga mos kelmaydi. Och kulrang bo'z tuproqlar Keluv-Sherobod tizmasida, Bobotog etaklarida keng tarqalgan. Surxondaryo havzasining o'rta qismida, yuqori darajada rivojlangan lyossli jinslardan iborat och kulrang tuproqlar hosil bo'ladi. Bu tuproq turi Xo'jayipok tizmasida, daryolar terrasalarida yaxshi rivojlangan bo'lib, undan 53 ming gektarini sugoriladigan yerlar tashkil etadi. Och bo'z tuproqlarda gumus miqdori 1,5-1,7% ni tashkil etadi. Bu ko'rsatkich 13-15 sm chuqurlikdagi tuproq qatlami uchun xosdir. Chuqurlashgan sari chirindi miqdori 100 sm, 0.1-0

chuqurlikkacha kamayadi. U 3% gacha kamayadi. Och kulrang tuproqlar orasida turli darajada sho'rlangan tuproqlar kam uchraydi. Ushbu tuproqning katta qismi haydaladigan yerlarda joylashgan.

Tipik bo'z tuproqlar 600-650 m dan 1100-1200 m gacha ko'tarilib boradi. Oddiy bo'z tuproqlarning umumiy maydoni taxminan 340 000 gektarni tashkil qiladi. Ulardan 50000 gektari sugorish uchun ishlatiladi. 44000 gektar maydoni bogdorchilikda foydalaniladi. Qolgan 76000 gektar maydon, kuchli yuvilganligi va eroziya tufayli yaroqsiz, 168000 gektar maydon esa yengil toshlarda hosil bo'lganligi sababli qishloq xo'jaligida foydalanish uchun yaroqsiz. Tipik bo'z tuproqlarning ustki qatlamida gumus miqdori 1,5-2,5%, ayrim, o'tlar zich o'sgan joylarda esa 2,88% ni tashkil etadi. Gumus qatlami 60-70 sm, ayrim hollarda esa 90-100 sm gacha etadi.

To'q tusli bo'z tuproqlar Surxondaryo havzasi atrofidagi togoldi, tepaliklar va qisman past tog'larning baland qismlarini egallaydi. Uning pastki chegarasi 750-800 m dan boshlanib, 1400-1600 m gacha ko'tariladi. To'q kulrang tuproq, lyosli jinslarda hosil bo'lib, tipik kulrang-er chirindisining ko'pligi, gumus qatlamining qalinligi bilan ajralib turadi. Undagi gumus miqdori 2,3-3% gacha, bahzi joylarda 4,5% gacha etadi. Ushbu balandlikda, yaxshi namlik tufayli quyuq kulrang tuproqdan asosan haydaladigan yerlarda keng qo'llaniladi.

Surxondaryo havzasi tabiiy sharoitining xilma-xilligi, yuzasining tuzilishi va yoginlarning notekisligi kabi omillar nafaqat tuproqning, balki o'simliklar qoplaminin shakllanishiga ham ta'sir ko'rsatdi. Viloyatning cho'l – adir va tog'larida 1646 turdan ortiq noyob o'simliklar, 1159 turdagi xilma – xil hayvonlar hayot kechiradi. Bulardan tashqari Surxondaryo o'lkasida iqtisodiyotning barcha tarmoqlarini keng ko'lamda rivojlantirish hamda aholining tabiat noz – nehmalaridan to'la foydalanishlari uchun barcha qulayliklar va imkoniyatlar bor.

Shuning uchun botiq daryo etaklarida, terrasalarda, togoldi prolyuvial tekisliklarida, tepaliklarda va qumli cho'llarda asta-sekin o'zgarishlarga moyil bo'ladi. Bundan tashqari, inson faoliyatining ta'siri tabiiy o'simliklarning o'zgarishi va ularning madaniy o'simliklar bilan almashinuviga ta'siri katta. Surxondaryo botiq cho'l, yarim cho'l va dasht mintaqalariga xos o'simlik turlari bilan ajralib turadi. Bu yerda o'simliklar bahorda yaxshi o'sadi, cho'llar va yarim cho'llar yashil rangga aylanadi. Kalta ildizlar tufayli, ushbu mintaqadagi efemer va efemeroid o'simlik turlari yer osti suvlaridan foydalana olmaydi. Shu sababli efemer va efemeroid o'simliklar, bahorda namlik yetarli bo'lganda o'sadi va issiq yoz kunlari boshlanishi bilan qurib qoladi [6]. Bu turdagi o'simliklarga lola, arpa, isfarak, taroq, maymunjon va boshqalar kiradi. Surxondaryoning quyi qismida, asosan psommafrit o'simliklar o'sadigan Kattaqum cho'li joylashgan. Jumladan, ko'pchilik o'simliklarni qamish, astragal, sandal daraxti, archagul, saksovullar tashkil etadi. havzaning sho'rlangan tuproqlarida galofit o'simliklarni o'z ichiga olgan sho'rxok va majnuntol kabi o'simliklar tarqalgan.

Surxondaryo viloyatida, to'qay o'rmonlari maydoni so'nggi yillarda yerlarni o'zlashtirish natijasida keskin kamayib ketdi. Bugungi kunda turongil, tol, jiyda kabi daraxt va butalar bilan bir qatorda qizilmiya, ajriq, yantoq, qamish kabi o'simliklar va boshqalar o'sadi. havza landshaftlarining dendroflora tarkibida mahalliy daraxt turlaridan tashqari xorijiy mamlakatlardan keltirilgan va uzoq yillar davomida O'rta Osiyo iqlim sharoitiga moslashgan daraxt turlari ham ko'p uchraydi. Bularga Kaliforniya zarangi, aylant, oq akatsiya, teraklarning ayrim turlari, kashtan, gledichiyani misol qilsa bo'ladi. Ayniqsa respublikamizda ham inson xo'jalik faoliyati ta'sirida vujudga kelayotgan ekologik muammolarni bartaraf etish, ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, cho'llanishga qarshi kurashish, ekologik xavfsizlik va uni barqarorlashtirish bo'yicha bir qator chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. umumbashariy muammolarga kompleks yondashish, aholi salomatligi va genofondiga ziyon yetkazadigan mavjud ekologik muammolarni bartaraf etish, ekologiya va

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

atrof muhitni muhofaza qilish, shahar va tumanlarda ekologik ahvolni yaxshilash, “Yashil makon” umummilliy loyihasini amalga oshirish 2022–2026 yillarga mo’ljallangan Yangi O’zbekiston taraqqiyot strategiyasining ustuvor yo’nalishlaridan biri sifatida belgilandi [1]. Mazkur maqsadlarning amaliyotga tatbiq etilishi mavjud ekologik muammolarni hal etilishi bilan bir qatorda mintaqamizdagi ekologik barqarorlikni tahminlash uchun xizmat qiladi.

O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 8 yanvardagi PF-60-son “2022-2026 yillarga mo’ljallangan Yangi O’zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to’grisida”dagi Farmonida “Aholi salomatligi va genofondiga ziyon yetkazadigan mavjud ekologik muammolarni bartaraf etish”, “Ekologiya va atrof muhitni muhofaza qilish, shahar va tumanlarda ekologik ahvolni yaxshilash, “Yashil makon” umummilliy loyihasini amalga oshirish”, “O’rmonlar maydonini kengaytirish” maqsadlarini o’z ichiga olgan alo’ida “Milliy manfaatlardan kelib chiqqan holda umumbashariy muammolarga yondashish” yo’nalishining belgilab berilishi, keyingi yillarda shahar va qishloqlarda olib borilayotgan “Obod mahalla”, “Obod qishloq” kabi davlat dasturlari bo’yicha olib borilayotgan ishlar natijasida xorijdan o’nlab mevali va manzarali ekin hamda daraxtlarning kirib kelishiga ham sabab bo’ldi [1].

Surxondaryo havzasining yuqori subtropik zonalarida, yomgir yogadigan bahor davrida efemer va efemeroidlar yaxshi o’sadi, atrofida manzarali o’simliklar o’sadi. Ushbu mavsumda dasht mintaqasida maymunjon, lola, marvaridgul, binafsha, atirgul, shuvoq, astragal, badyan o’sadi. Havzaning ko’pgina tabiiy o’simliklari dorivor xususiyatlarga ega. Ular uzoq vaqt davomida shifokorlar tomonidan turli kasalliklarni davolashda ishlatilgan. Bangidevona, bodom, burgan, rozmarin (gulxayri), bargizub, isiriq (garmala), kovrak, nahmatak yerqalampir, shuvoq kabilar shular jumlasidandir [9].

Surxondaryo havzasining florasiga, inson faoliyatining ta’siri turlicha bo’lgan. Bu farq, ayniqsa, o’ng va chap qirgoqlarda seziladi. Surxondaryo daryosining chap qirgogida suv resurslarining yetishmasligi cho’l iqlimida aholining kam bo’lishiga va bo’z tuproqlardan kam foydalanilishiga olib keldi. havzaning o’ng qirgogida aholi zich joylashgan, togoldi prolyuvial tekisliklari va tarqalish konuslari rivojlanishi, tabiiy o’simliklarning madaniy o’simliklar bilan almashtirilishi, Surxondaryo daryosining o’ng irmoqlari To’polang, Sangardak, Xo’jayipok, SHerobod va bir qancha soylar bilan birga. Shuning uchun ham Surxondaryoning chap qirgogida, garchi juda kuchli degradatsiyaga uchragan holatda bo’lsada, tabiiy o’simliklar, o’ng qirgogida esa madaniy o’simliklar ustunlik qiladi. Bu havzada o’simlik assimetriyasining shakllanishi uchun qulay sharoit yaratilgan.

1-jadval

**Surxondaryo havzasida tarqalgan hayvonlarga ta’sir
ko’rsatuvchi omillar**

Tabiiy jarayonlar	Salbiy ta’sir etuvchi antropogen omillar	O’rmonlardan maqsadsiz foydalanish
Suv toshqini	Gidrotexnik inshootlar sababli	Zaharli kimyoviy moddalardan noto’gri foydalanish
Shamol, bo’ron, suv toshishi va yomgir	Turli portlashlar oqibatida	havo va suvning ifloslanishi
Qattiq sovuq va qattiq issiq kun	Boshqa antropogen omillar ta’sirida	O’simliklarning zaharli gazlar bilan ifloslanishi
Surilmalar va yer silkinishlari oqibatida tog’larning qulashi	Tabiatdan rekreatsiya maqsadlarida foydalanish	Atrof-muhitning turli chiqindilar va radioaktiv moddalar bilan ifloslanishi
Boshqa tabiiy omillar	Noto’gri ovlash	Urbanizatsiya natijasida

Surxondaryo havzasining tabiati xilma-xil bo’lib, cho’l va yarim cho’l landshaftlarida bir xil tabiiy sharoitga, vodiy va to’qay o’rmonlarida ikkinchi tipga, togoldi va tepaliklarda uchinchi

tipga to'g'ri keladi. SHu sababli, Surxondaryo botigidagi hayvonlar, ana shu tabiiy sharoitlar asosida keng tarqalgan. Cho'llar va chala cho'llarda issiqqa, qumli-toshloq sharoitga va qurgoqchilikka chidamli hayvon turlari yashaydi. Bularga kaltakesaklar, amfibiyalar, kemiruvchilar, ilonlar va ba'zi sutemizuvchilar kiradi. Surxondaryo havzasining sharqiy qismidagi cho'l va yarim cho'llarda bo'rsiq, dasht mushuklari, cho'l toshbaqalari, tulki va bo'rilarining bir nechta turlari mavjud. havza hayvonlariga turli ko'rinishda ta'sir ko'rsatuvchi omillar, asosan antropogen va tabiiy-antropogen jarayonlar hisoblanadi (1-jadval).

Qushlardan chumchuq, qirgiy, qorayaloq, boyqush, cho'l qargasi va boshqalar eng ko'p tarqalgan. To'qay o'rmonlarida yashovchi baydarkalar cho'l va yarim cho'l baydarkalaridan katta farq qiladi. Bu yerda quruqlik kalamushlari, mayda kaltakesaklar, ko'k qurbaqalar, suv ilonlari, qora ilonlar va boshqalar tez-tez uchraydi. To'qayda yirtqich qushlar, tulki, goz, o'rdak, qirgiy, kaklik, qirgiy, qora qargalar yashaydi. Bundan tashqari, to'qaylarda bo'rilar, tulkilar, bo'rsiqlar, to'qay mushuklari va quyonlar yashaydi.

Surxondaryo havzasida antropogen landshaftlarning shakllanishiga ta'sir etuvchi asosiy omillar, jumladan tuproq va o'simlik hamda hayvonot dunyosini o'rganish jarayonida havza tuzilishining o'ziga xos xususiyatlari, inson xo'jalik faoliyatining tabiiy muhitga bo'lgan munosabati bir qator qulayliklarni keltirib chiqaradi. Antropogen landshaftlar ham, inson tomonidan yaratilgan landshaftlar ham va ularning har qanday tarkibiy qismlari, jumladan tuproqlari va biotik omillarining inson ta'siri ostida tubdan o'zgargan tabiiy kompleks ekanligi, tabiatdan foydalanishning murakkablashganligi, kishilarning tabiiy resurslarga bo'lgan ehtiyojining ortishi sifat jihatdan o'zgarganligi, bu jarayonlar nafaqat tabiatga, balki Surxondaryo havzasi hududining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga ham kuchli ta'sir etayotganligi aniqlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 8 январдаги ПФ-60-сонли “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”даги Фармони
2. Абдулқосимов А., Ярашев К.С. Ландшафтно-экологический анализ современных геосистем Сурхандарьинской межгорной котловины //Окружающая среда и устойчивое развитие регионов: Теория и методы изучения и охраны окружающей среды. Экологические основы природопользования Труды Второй Всероссийской научной конференции с международным участием. –Казан, 2013. – С. 196-198.
3. Алибеков Л.А. Инсон ва табиат. – Т.; “Фан ва технологиялар”, 2016. – 272 бет.
4. Мильков Ф.Н. Человек и ландшафты (очерк антропогенного ландшафтоведения) -Москва, 1973. 224 -с.
5. Мильков Ф.Н. Антропогенное ландшафтоведение, предмет изучения и современное состояние // Вопросы географии. №106. М., 1977.11-27 с.
6. Мильков Ф.Н. Сельскохозяйственные ландшафты, их специфика и классификация //Вопросы географии. -1984. № 124. - с. 78-86.
7. Минашина Н.Г. Орошаемые почвы пустыни и их мелиорация. -М.: Изд-во. Колос. 1974. -С. 129-142.
8. Саттаров Ж.С., Атоев Б. Сурхондарё вилояти бўз тупроқлар минтақасида суғориладиган тупроқларнинг агрокимёвий хоссалари. //Ўзбекистон тупроқшунослари ва агрокимёгарлари жамиятининг V-қурултойи материаллари. – Тошкент, 2010. –Б. 218-224.
9. Ярашев Қ.С. Жанубий Ўзбекистон дарё хавзалари ландшафтларининг функционал-динамик боғлиқлиги ҳамда уларни ландшафт-экологик районлаштириш. // Докт. дисс. автореф. – Самарқанд, 2022. -65 б.

DARYO HAVZALARI LANDSHAFTLARINI FUNKSIONAL DINAMIK TIZIM SIFATIDA TADQIQ ETISH

Boymirzayev K.M., Otamirzayeva M.X.
(Namangan davlat universiteti, O'zbekiston)

Annotatsiya: Ushbu maqolada daryo havzasida ro'y beradigan asosiy tabiiy jarayonlarning hamda daryo havzasining tuzilishi va funktsiyalarining daryo havzasi landshaftlarining shakllantirishdagi ahamiyati yoritilgan.

Kalit so'zlar: daryo havzasi, tasodifiy tabiiy hodisalar, yuqori maydonlar, ekologik suksessiya, morfologik ko'rinish

ИССЛЕДОВАНИЕ ЛАНДШАФТОВ РЕЧНОГО БАСЕЙНА КАК ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ ДИНАМИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ

Аннотация: В данной статье описывается значение основных природных процессов, происходящих в бассейне реки, а также структура и функции бассейна реки в формировании ландшафтов речного бассейна.

Ключевые слова: речной бассейн, случайные природные явления, возвышенности, экологическая сукцессия, морфологический облик

RESEARCH OF RIVER BASIN LANDSCAPES AS A FUNCTIONAL DYNAMIC SYSTEM

Abstract: This article describes the importance of the main natural processes occurring in the river basin, as well as the structure and functions of the river basin in the formation of river basin landscapes.

Keywords: river basin, accidental natural phenomena, upland areas, ecological succession, morphological appearance.

Daryo havzasining landshaft tuzilishi, havzada kechadigan tabiiy jarayonlar, inson faoliyati asosida kechadigan jarayonlarni tushunish daryo havzasining holatini, jumladan, suvning sifati, baliq va yovvoyi tabiat, o'rmonlar va boshqa o'simliklar, shuningdek, u yerda yashovchi kishilik jamiyatining hayoti sifatiga qanday ta'sir etishi mumkinligini tushunish uchun juda muhimdir. Daryo havzasining strukturaviy va funktsional xususiyatlarini va odamlar ularga qanday ta'sir qilishi mumkinligini bilish daryo havzasini samarali boshqarish uchun zamin yaratadi.

Daryo havzasi daryo yoki soy va uning irmoqlaridan iborat suv, cho'kindi va erigan materiallarni tashiydigan qo'shni daryo havzalaridan suyayirgichlar bilan chegaralangan yer maydonidir. Yer sirtiga yoqqan yog'inlar-qor, yomg'irdan hosil bo'lgan suvlar birdaniga daryo o'zaniga quyilmaydi. Ular dastlab yonbag'irlarda yuza oqimlar, jilg'alar ko'rinishida harakatlanadi. Jilg'alar birga qo'shilib, vaqtinchali yoki doimiy oqib turuvchi soylar, kichik daryolarni hosil qiladi. O'z navbatida soylar, kichik daryolarning qo'shilishidan doimiy suv oqadigan daryolar hosil bo'ladi. Shunday qilib daryo havzasi havzaga yoqqan yog'inlarni daryoga yigib beradi[3]. Daryo havzasida yog'ingarchilikdan yuza oqimining hosil bo'lishi, yer ostiga suvlarining infiltratsiya bo'lishi, cho'kindilarning tashilishi, o'simliklar o'sishining ketma-ketligi (suksessiya) kabi tabiiy jarayonlar ro'y beradi.

Daryo havzasining tabiiy tuzilishi uning landshaftlarini belgilovchi asosiy omildir. Daryo havzasining eng oddiy tuzilishi uning maydoni, yon bag'irlarining qiyaligi, daryo vodiysi va daryo o'zani, shuningdek, daryo havzasida tarkib topgan tuproqlar, mahalliy o'simliklar va hayvonlar jamoasidan iboratdir. Daryo havzasining tabiiy tuzilishida eng avvalo iqlim, geomorfologiya, gidrologik sikl kabi o'zaro bog'liqlikda sodir bo'ladigan asosiy tabiiy jarayonlar

muhim ro'l o'ynaydi[2]. Daryo havzasida vujudga keladigan iqlim, geomorfologik va gidrologik jarayonlarning turli kombinatsiyalari asosida havzada xilma-xil landshaftlar tarkib topadi. Jumladan, iqlim daryo havzasi o'simlik jamoalariga, oqim hajmi va vaqtiga, suvning haroratiga va boshqa ko'plab asosiy daryo havzasi xususiyatlariga ta'sir qiladi. Geomorfologiya esa daryo va daryo havzasining shaklini tushunishga yordam beradi. Flyuvial geomorfologiya, daryo va daryo vodiysining tuzilishi va dinamikasini, ayniqsa, oqim yoki daryo o'zanining shakllanishi va o'zgarishini, shuningdek, sel tekisligi va ular bilan bog'liq bo'lgan tog'li o'tish zonasini tushunish uchun muhimdir. Hayotni ta'minlovchi jarayonlardan biri bo'lgan gidrologik sikl quyosh energiyasi tomonidan boshqariladigan bug'lanish, kondensatsiya, yog'ingarchilik va suv oqimi jarayonlaridan iborat. Daryo havzasi ichida materiyaning turli shakllari, shu jumladan suv ham doimiy siklik harakatda bo'ladi. Ushbu jarayonlar orqali havo, suv va tuproqning abiotik (tirik bo'lmagan) qolipi hosil bo'lib, ularda hayot vujudga kelib abiotik va biotik komponentlar o'zaro bog'lanadi. Gidrologik sikl nafaqat ekologik jarayonlarning asosini tashkil qiladi, balki geografik jihatdan o'ziga xos hududlarni/maydonlarni ham tashkil qiladi. Shuning uchun gidrologik tizimlar yer yuzasining bo'linishi uchun tabiiy asos hisoblanib, daryo va uni o'rab olgan suvayirgichlargacha bo'lgan quruqlikda birgalikda daryo havzasi landshaftlarini yaratadi.

Yuza oqim va yer osti oqimlari landshaftlarning suv davrini ta'minlaydi[1]. Landshaftlarning suvni to'plash, saqlash, tozalash qobiliyati daryo havzasining tuzilishiga bog'liq. Daryo va uning atrofidagi landshaftni yaxlit va uzluksiz tizim sifatida ko'rish mumkin. Shunday bo'lsada, daryo havzasi landshaftlarining tuzilishida daryo havzasining tuzilishiga hamohang uchta morfologik ko'rinish ajralib turadi. Bular *oqar suvlarning ishidan tarkib topgan maydonlar* (asosan daryo vodiysi elementlari-o'zan, qayir, terrassa), *turg'un suvlardan tarkib topgan maydonlar* (ko'llar va ular bilan bog'liq bo'lgan havza tipidagi botqoq yerlar) va *daryo havzalarining yuqori maydonlari* - daryo vodiysidan suvayirgich qismigacha bo'lgan yerlar.

Oqar suvlarning ishidan tarkib topgan maydonlar 4 o'lcham: bo'ylama, ko'ndalang, vertikal hamda vaqt o'lchamiga ega. Bo'ylama o'lchamida ya'ni manbadan quyilish joyigacha bo'lgan yo'lda strukturaviy o'zgarishlarga uchraydi. Odatda uchta zona tan olinadi: yuqori oqim -*yemirish zonasi*, tizim bo'ylab qiyaligi eng tik, eroziya cho'kindi cho'kishidan kattaroq; o'rta oqim-*tashish zonasi*, qiyaligi biroz tekislanadi, ko'proq oqim paydo bo'ladi va cho'kish va eroziya ikki muhim jarayondir; va quyi oqim -*cho'kish zonasi*, bu yerda minimal va cho'kindi eroziyadan sezilarli darajada oshadi. Daryolar yemirish, tashish va yotqizish jarayonlari orqali ham landshaftlarni yaratadilar. Natijada daryoning butun uzunligi bo'ylab bir-biridan farq qiluvchi daryoning uchta qismi yuqori, o'rta va quyi qismlari landshaftlari tarkib topadi. Oqar suv tizimlari ko'ndalang o'lchami bo'ylab ham bir nechta tarkibiy qismlardan iborat maydonlarni-daryo vodiysini yaratadi. Daryo vodiysi suv oqimining yer sirtida bajargan ishi natijasida vujudga keladi. Daryo vodiysi daryo oqimiga perpendikular bir necha elementlardan iborat, misol uchun talveg uning eng chuqur qismi, *daryo o'zani* - vodiyning oqar suv egallagan qismi; *qayir* - daryoda toshqin yoki to'linsuv bo'lganda vodiyning suv bosadigan qismi; *terrassalar* - yonbag'irlardagi gorizontal yoki bir oz qiyalikka ega bo'lgan maydonchalar va boshqa daryo vodiysi elementlari[3]. Daryoning ko'ndalang o'lchami daryoning boshlanish qismidan quyilish qismigacha tabiiy qonuniyatlar asosida shakllangan turli xil oqim kengligi, chuqurligi, tezligi, hajmi bilan bog'liqlikdagi geomorfologik shakllar (sohil landshaftlarini)ni yuzaga keltiradi. Oqar suvlar vertikal o'lchamlarga ham ega bo'lib, bu ularning yer osti suvlari bilan o'zaro ta'sir natijasida suv, kimyoviy moddalar va hatto organizmlarning almashinuvida nomoyon bo'ladi. Oqar suvlar uchun vaqt o'lchovi ham muhim bo'lib, yuqoridagi uchta o'lchovda tavsiflangan tuzilma hech qachon doimiy deb hisoblanmasligi kerak.

"Turg'un" suvlari. Turg'un suv tizimlaridan iborat maydonlar- ko'llarni o'z ichiga oladi. Ko'lning tuzilishi uning biologik, kimyoviy va fizik xususiyatlariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Ko'pgina havza tipidagi suv-botqoq yerlar ham odatda daryo havzasining turg'un suv tizimi sifatida guruhlanadi. Bular tuproqning doimiy suvga to'yingan yoki alohida o'simlik va fauna jamoalar bilan suv ostida qolgan hududlardir. Ko'llar doim bitta daryo havzasidagi oqimlar bilan bog'langan. Ko'l paydo bo'lgan paytdan boshlab undagi suv massalari bilan ko'l va uni o'rab turgan muhit o'rtasida o'zaro bog'liqlik vujudga keladi. To'lqinlar ta'sirida qirg'oqlarning yemirilishi- *abraziyada*, yemirilish mahsulotlarining ko'lning qirg'oqqa yaqin qismida yotqiziqlar sifatida to'planadi.

Daryo havzasining yuqori maydonlari. Daryo havzaning yuqori maydoni daryo vodiysidan uning suvayirgich qismigacha tashkil qiladi. Bu yerda o'simliklar va yerdan foydalanish shakllari birgalikda landshaft tuzilishini belgilaydi. Daryo havzasining yuqori maydonlarining eng oddiy landshaft ko'rinishlari mahalliy o'simlik jamoalari, o'simliksiz maydonlar va yerdan foydalanish turlarining kombinatsiyasi orqali shakllanadi [2].

O'simlik jamoalari tarqalgan maydonni tahlil qilishda avvalo ularning o'sish shakliga asoslangan bir nechta umumlashgan o'simlik turlarining jihatlariga asoslaniladi, masalan, o'rmonlar, butazorlar, yaylovlar. O'simliksiz maydonlar deganda deyarli dominant vegetatsiyasi qoplamiga ega bo'lmagan maydon tushuniladi. Bunday joylarga butun yil davomida o'simliklar juda siyrak yoki umuman yo'q bo'lgan tosh yoki tuproq joylar; o'simliksiz qum va cho'l maydonlari; tosh, tuproq yoki qumlardan iborat tepaliklar kiradi.

Borgan sari biz ko'rib turgan landshaft tuzilishi va ko'rinishlari keng tarqalgan inson faoliyati natijasi bo'lib bormoqda. Atrof-muhitni boshqarishning barcha sohalarida, shu jumladan daryo havzalarini boshqarishda yerdan foydalanish turlari va tendentsiyalarini tahlil qilish odatiy holga aylanmoqda. Ko'p joylarda antropogen foydalanish sodir bo'lganligi va ba'zi yerdan foydalanish turlarining yaqqol ko'rinadigan landshaft xususiyati bo'lmaganligi sababli, landshaftlarni kartalashtirishda ko'pincha yerdan ustun foydalanish va o'simliklar jamoalari tomonidan shakllangan landshaft tuzilishi va ko'rinishini tasvirlash uchun yer qoplami atamasidan foydalanilmoqda. Ayrim umumiy yer qoplami toifalari (hududlar ichida yerdan foydalanishni ko'rsatadigan) quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- shahar yerlari (turar-joy, savdo, sanoat, aralash);
- qishloq xo'jaligi (qator ekinlari, dala ekinlari, yaylovlar);
- transport (avtomobillar, temir yo'llar, aeroportlar);

O'simliklar shakllari singari, daryo havzasidagi yerdan foydalanish shakllari GIS ma'lumotlari yoki o'rganilayotgan tadqiqot objekti hisoblangan daryo havzalariga oid landshaft kartalari orqali o'rganilishi mumkin.

Daryo havzasining funktsiyalari quyidagilardan iborat:

- tashish va saqlash;
- aylanma harakat va transformatsiya;
- ekologik suksessiya.

Tashish va saqlash (energiya, organizmlar, cho'kindilar, va boshqa materiallar). Daryo havzasi suvni quruqlik yuzasidan daryo o'zaniga, oxir-oqibat boshqa bir daryo yoki okeanga oqizib boradigan hudud bo'lgani uchun uning asosiy vazifalaridan biri vaqtincha saqlash va tashishdir. Biroq, suvning harakatidan tashqari, daryo havzalari cho'kindi va boshqa materiallarni (shu jumladan ifloslantiruvchi moddalar), energiya va ko'p turdagi organizmlarni ham tashiydi. Daryo havzasi tashish funktsiyasini bajarayotganida uning turli joylarida tashilayotgan elementlar vaqtincha saqlanadi. Daryo havzasini yog'ingarchilikni to'playdigan va yo'naltiruvchi ulkan qurilma sifatida ko'rish mumkin, ammo suvni tashish va saqlash aslida ko'plab kichik jarayonlarning murakkab aralashmasini o'z ichiga oladi. Yog'ingarchilik yerga yetib borguncha ham o'simliklar bilan o'zaro ta'sir qiladi. Daraxtlar va boshqa o'simliklar yog'ingarchilikning bir

qismini ushlab qoladi, bu esa bug'lanishga olib keladi, shuningdek, yomg'irni yerga yetib borishini sekinlashtiradi va yer osti suvlariga yaxshiroq infiltratsiya qilish uchun vaqt beradi (saqlashning bir turi). Yog'ingarchilik miqdori infiltratsiyadan oshib ketganda yuzaga keladigan tuproqning to'yinganligi yuza oqimga so'ng esa drenaj tarmog'ining rivojlanishiga olib keladi. Cho'kindilarni tashish va saqlash yuqoridagi suvni tashish va saqlash jarayonidan ajralmasdir. Cho'kma bilan bog'liq jarayonlar asosan eroziyani vujudga keltiradi, biroq cho'kindilarni tashish va saqlash tuproq rivojlanishida muhim rol o'ynaydi. Drenaj tarmoqlarini rivojlantirishda bir jihatdan eroziya hukmron bo'lib ko'rinadi, lekin cho'kindilarning qayta joylashishi, suv toshqinlari tuproqlarni yoshartiruvchi va oqim koridorlari ekotizimlarining mahsuldorligi va xilma-xilligiga ta'sir qiluvchi muhim funktsiyadir.

Aylanma harakat va transformatsiya daryo havzalaridagi tabiiy funktsiyalarning yana bir keng sinfidir. Har xil elementlar va materiallar (shu jumladan, suv) daryo havzalari orqali doimiy aylanishda bo'ladi va ularning o'zaro ta'siri boshqa daryo havzalari funktsiyalarini boshqaradi. Uglerod, azot va fosfor kabi elementlar daryo havzasining eng muhim biogeokimyoviy sikllarini tashkil qiladi. Aylanma harakatda bir kimyoviy element tashiladi, saqlanadi, boshqasi bilan birikadi, shaklining o'zgarishi - kimyoviy transformatsiya ro'y beradi.

Ekologik suksessiya. O'simliklar suksessiyasi deganda bir qator diskret bosqichlar (ketma-ketliklar) orqali prognoz qilinadigan vegetativ o'zgarishlar majmuasi tushuniladi. Daryo havzasi ichida suksessiya makon-mashtab, balandlik-topografiyaga qarab farq qilishi mumkin. Zamonaviy suksession nazariyalar landshaftni o'ziga xos dinamik muvozanatda deb hisoblaydi, chunki turli fatsiyalar turli suksession bosqichdagi o'zgaruvchan urochishani tashkil qiladi.

Daryo havzasi nuqtai nazaridan, suksessiya daryo havzasidagi energiya, suv va materiallarning katta qismini abiotik muhitdan biotik muhitga va bir dominant organizmdan keyingi dominant organizmlar to'plamiga o'tkazish jarayonidir. Suksessiyaning xarakterli shakllari daryo havzasining muayyan qismlariga xos bo'lishi mumkin. Suksessiya o'simlik tuzilmasini quradi va asta-sekin o'zgartiradi, bu turli xil yashash joylarini saqlab qolish va o'rmonzorlar kabi inson foydalanishi uchun qayta tiklanadigan resurslarni qayta tiklash kabi ko'plab muhim funktsiyalarni bajaradi. Daryo bo'ylab sohilbo'yi o'simliklari davriy ravishda suv toshqini, eroziya va cho'kmalarga duchor bo'ladi. Shunday qilib, turli xil daraxt, buta va o't o'simliklarining hayot tarixi va fiziologik moslashuvi ularga sohilbo'yi suksessiyaning turli bosqichlarida hukmronlik qilish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Aybike Ayfer Karadag': Use of watersheds boundaries in the landscape planning. –Intech: 2013. -130 b.
2. Thomas C., O'Kofe., Skot R. Elliot., Robert J. Naiman.: Introduction to watershed ecology <http://www.epa.gov/watertrain>
3. Yunusov G'. X., Ziyayev R.R.: Umumiy gidrologiya va iqlimshunoslik / o'quv qo'llanma: «Barkamol fayz media» nashriyoti, 2018-yil. - 360 bet.

ARIDLILIK TUSHUNCHASI: TAHLIL VA MAZMUN – MOHIYAT

Boymurotov S.M. (Qarshi davlat universiteti, O'zbekiston)

Annotatsiya: Maqolada aridlilik, arid mintaq, arid hudud, arid iqlim, arid landshaft, quruqlikning aridlashishi kabi tushunchalar va ularning darajalariga oid ma'lumotlar atroflicha tahlil qilingan. Shuningdek, unda dunyo bo'yicha va O'zbekistondagi arid hududlar chegaralari belgilangan.

Kalit soʻzlar: aridlilik, arid mintaqah, arid iqlim, namlik koeffitsienti, ekstraarid, semiarid, qurgʻoqchilik, arid landshaft, choʻl, chalachoʻl.

ПОНЯТИЕ АРИДНОСТИ: АНАЛИЗ, СУТЬ И СОДЕРЖАНИЕ

Аннотация: В статье подробно анализируются такие понятия, как аридность, аридный регион, аридная зона, аридный климат, аридный ландшафт, аридность земель и сведения об их уровнях. В статье также определены границы аридных регионов мира и Узбекистана.

Ключевые слова: аридность, аридный регион, аридный климат, коэффициент увлажнения, экстрааридная зона, полуаридная зона, засуха, аридный ландшафт, пустыня, полупустыня.

THE CONCEPT OF ARIDITY: ANALYSIS, ESSENCE AND CONTENT

Abstract: The article analyzes in detail such concepts as aridity, arid region, arid zone, arid climate, arid landscape, land aridity and information about their levels. The article also defines the boundaries of the arid regions of the world and Uzbekistan.

Keywords: aridity, arid region, arid climate, moisture coefficient, extra-arid zone, semi-arid zone, drought, arid landscape, desert, semi-desert.

Aridlilik (aridnost) – (lat. “*aridus*” – quruq; ing. “*aridity*”) – organizmlarning hayoti uchun namlik yetishmovchiligini keltirib chiqaruvchi qurgʻoqchil iqlim [12, 19-b.] **Arid mintaqah** – 1) quruqlikdagi issiq iqlimli qurgʻoqchil joy (choʻl va chalachoʻl, quruq dasht)lar, 2) okean suv yuzasidagi bugʻlanishning yogʻinlar miqdoridan ortiq boʻlgan iqlim mintaqasi. **Arid hududlar** – tuproq va oʻsimlik qoplamining xarakteri bilan belgilanadigan qurgʻoqchil iqlimli maydonlardir. Arid hududlar ichki suvlar, yogʻinlarga kambagʻal boʻladi. Arid hududlar uchun sugʻorma dehqonchilik xos. **Arid tuproqlar** – qaysiki namning bugʻlanishi uning kelishidan sezilarli darajada koʻp boʻlgan choʻl, chalachoʻl, quruq dasht va choʻllanishga uchragan savannalarning qurgʻoqchil iqlim sharoitida shakllanadi. **Arid iqlim** – yil davomidagi bugʻlanish yogʻadigan atmosfera yogʻinlari miqdoridan koʻp marta (10 barobar va undan ham koʻp) ortiq boʻlgan quruq iqlim; osmonning yorqinligi, kondensatsiya darajasining yuqoriligi, bulutlarning paydo boʻlishi imkoniyatlarining cheklanganligi, haroratdagi sutkalik tebranishlarining kattaligi bilan xarakterlanadi. Asosan choʻl va chalachoʻllarga xos. *Arid iqlim* – namlanish miqdori oʻsimliklar vegetatsiyasi uchun yetarli boʻlmagan quruq, issiq kontinental iqlim. Arid iqlimda mumkin boʻlgan (salohiyatli) bugʻlanish yillik yogʻin miqdoridan ancha ortiq (10 baravar va undan ham ortiq), yoz jazirama issiq boʻladi. Arid iqlim sharoitida sugʻoriladigan yerlardagina dehqonchilik qilinadi. Choʻl, chalachoʻl va quruq dashtlar iqlimi arid iqlimdir [14, 15-b.].

V.G.Kyoppen (1923) va E.Martoni (1939)larning taʼkidlashicha yillik oʻrtacha yogʻin va yillik oʻrtacha harorat yigʻindisi oʻrtasidagi nisbat 1,0 dan oshmasa, ana shu iqlim **arid** hisoblanadi.

K.Trontveyt aridlilik darajasini oʻsimliklar qoplamining ehtiyojlari hamda namlik tanqisligiga nisbatan oʻsimliklar uchun zarur boʻlgan namlik miqdoriga qarab aniqlagan. Uning usul (metod)i boʻyicha, aridlilik indeksi 20 dan past boʻlsa *subgumid*, 20-40 – *yarim (chala) arid*, 40-57 *arid* va 57 dan yuqori boʻlsa, *ultraarid* hisoblanadi.

Oʻtgan asrning oʻrtalarida iqlimning aridligini hisoblashni soddalashtirishga boʻlgan harakatlar (V.G.Kyoppen (1923), E.Martoni (1939) va K.Trontveyt (1958) uni atmosfera yogʻinlari miqdori boʻyicha aniqlashga olib keldi. Bunda 500 mm li izogietalar ichidagi joylar *gumid*, 500 va 100 mm li izogietalar orasidagi hududlar *yarim (chala) gumid*, yogʻinlar 100 mm dan kam boʻlgan joylarni esa arid mintaqalar, deb atash taklif qilingan.

Namlik koeffitsienti (NK) birinchi marota tabiiy – tarixiy mintaqalarni tavsiflash uchun V.V.Dokuchaev tomonidan qoʻllanilgan, soʻng undan G.N.Visoskiy foydalangan va uni keyinchalik N.N.Ivanov batafsil ishlab chiqqan. Har bir landshaft mintaqasi uchun xarakterli

bo'lgan o'zining miqdorlari aniqlangan. Qaysiki NK 1,00 dan katta va issiqlik miqdori yetarli bo'lsa, o'rmon landshaftlari rivojlanadi, undan kichik miqdorda bo'lganda esa – o'rmon dasht, dasht va cho'l landshaftlari hukumronlik qiladi [5] (1-jadval).

N.N.Ivanov (1948) iqlim hamda landshaftning aridliligini aniqlashda "namlanish koeffitsienti" tushunchasidan foydalanishni taklif etadi:

№	N.N.Ivanov bo'yicha namlanish mintaqalari	NK miqdori	Issiqlik miqdori yetarli bo'lgandagi o'simlik qoplami
1	Namgarchilik ortiqcha mintaq	1,50	Nam o'rmonlar
2	Namgarchilik yetarli mintaq	1,49 – 1,00	Namgarchilik yetarli
3	O'rtacha (mo'tadil) namli mintaq	0,99 – 0,60	O'rmon dasht
4	Namgarchilik yetarli bo'lmagan mintaq	0,59 – 0,30	Dasht
5	Namgarchilik arizmas (kam) mintaq	0,29 – 0,13	Chalacho'l
6	Namgarchilik ahamiyatsiz mintaq	0,12 – 0,00	Cho'l

$$K_{kn} = \frac{R}{Y_e}$$

Bunda, K_{kn} – namlanish koeffitsienti, R – yillik yog'in miqdori, Y_e – bug'lanish.

N.N.Ivanovning hisobi bo'yicha aridlilik darajasi *semiarid* iqlim uchun 12-30 %, *arid* uchun 2-12 va *ultraarid* uchun – 0,2 % ga tebranuvchi dasht iqlimini u arid guruhga qo'shmaydi, garchand quruq dasht iqlimi genezisi va xarakteri bo'yicha gumidga nisbatan aridga yaqin turadi.

Bundan tashqari N.N.Ivanov iqlimning qurg'oqchiligini aniqlovchi formulani ham taklif etgan:

$$K = \frac{A \cdot 100}{0,30 \cdot V} \%$$

A – o'rtacha oylik ahamiyatidagi haroratning yillik tafovuti; V – joyning kengligi. Unga ko'ra O'rta Osiyoning deyarli barcha tekislik va tog'oldi hududlarida uning ahamiyati 205 dan 250 % gacha to'g'ri keladi, ya'ni iqlim juda qurg'oqchil turga mansub bo'lishi mumkin.

Qurg'oqchilik koeffitsienti G.N.Visoskiy va N.N.Ivanovlar bo'yicha: 0,55-0,33 – *semiarid*, 0,32-0,12 – *arid(quruq)* va 0,11 dan kichik *ekstraarid* (juda quruq) bo'ladi.

N.N.Ivanov (1948)ning namlik koeffitsientining hisobiga keyinchalik V.S.Mezeniev (1973) tomonidan yanada aniqlik kiritildi. Unga ko'ra NK 1,0 dan past bo'lsa, iqlim aridlilik tomonga og'ayotgan hisoblanadi; 0,6 dan past – *arid*; 0,2 dan past – *ultraarid* bo'ladi.

1977 yilda YuNESKO tomonidan taqdim etilgan arid hududlarning dunyo bo'yicha tarqalishi xaritasida aridlilik darajasi quyidagicha baholangan:

$$\frac{R}{Y_{e_{tr}}}$$

R – o'rtacha oylik yoki o'rtacha yillik yog'in miqdori; $Y_{e_{tr}}$ – mos davrga nisbatan salohiyatli evopotranspiratsiya. Shunga asosan aridlilikning turli darajalariga qarab to'rtta bioiqlimiy mintaqalariga qarab to'rtta bioiqlimiy mintaqalar ajratiladi [6]: 1) *yuqori arid mintaq* ($\frac{R}{Y_{e_{tr}}} = 0,03$) – haqiqiy cho'l, qaysiki yil davomida yoki balki yillab yomg'ir yog'masligi mumkin; 2) *arid mintaq* ($0,003 < \frac{R}{Y_{e_{tr}}} < 0,2$) – cho'l va chalacho'llar, shuningdek siyrak o't va butali savannalarning amalda ko'chma chorvachilik qismlari; sug'orishsiz dehqonchilik mumkin

bo'lmagan juda qurg'ochil bo'lgan cho'llashgan qismlari; 3) *semiarid mintaq*a ($0,2 < \frac{P}{Ye_{tr}} < 0,5$) – ko'p va kam yalpi o't qoplamli butali savanna; chorvachilik va lalmi dehqonchilik joylashgan bo'lishi mumkin; 4) *subgumid mintaq*a ($0,5 < \frac{P}{Ye_{tr}} < 0,75$) – oddiy va baland bo'yli o'tli savanna; asosiy dehqonchilik mintaqasi (20-b.).

I.S.Zorin, N.S.Orlovskiy (1984)lar bioiqlimiy mintaqalarning qurg'oqchilik darajasini quyidagicha belgilaydilar: yillik o'rtacha yog'inlar miqdori - 100 mm dan, NK - 0,03 dan kam bo'lsa – *ekstraarid*; yog'in miqdori 100-200 mm, NK – 0,003-0,20 – *arid*; yog'in miqdori 200-400 mm, NK – 0,20-0,5 – *semiarid* (*yarim arid*).

NK bo'yicha ajratilgan arid hududlarga tekisliklar bilan tutash bo'lgan, qaysiki geografik joylashuvi hamda balandligi kabilar bilan farqlanuvchi tog' tizimlari ham kiradi (Pomir-Oloy, Tyanshanning baland tog' tizmalari hamda g'arbiy tarmoqlaridagi past tog'larning arid landshaftlari va h.k.)

Amudaryo, Sirdaryoning o'rta va quyi hamda Zarafshon daryosining quyi oqimlari o'rtasidagi hududlar yuqoridagi aridlik hisobiga to'liq mos keladi hamda ularda iqlim va landshaft aridligining barcha jihatlari kuzatiladi. Arnasoy, Aydar va Tuzkon botiqlari hamda Qizilqumning janubiy chekka mintaqalarida atmosfera yog'inlarining yillik o'rtacha miqdori 100-150 mm, yillik bug'lanish miqdori 1300 mm dan yuqoriligi va NK 0,7-0,1 (NK V.S.Mezensev usulida hisoblangan) bo'lganligidan ultraarid iqlim ustuvorlik qiladi. Bu yerlarda landshaftlarning cho'llarga xos turlari rivojlanadi [11].

Mazkur hududlarda yanvar oyining o'rtacha nisbiy namligi 75-80 %. Iyulda O'rta Osiyoning shimolida nisbiy namlik 40-55 % atrofida saqlansa, janubida – tekislik va tog'oldi hududlarda 25-30, cho'llarning markazida 20-25% gacha o'zgaradi. Kaspiy va Orol dengizi sohillarida biroz ortishi seziladi [3].

A.G.Babaev va b. (1986) e'tiroficha: o'ta qurg'oqchil yoki doimiy qurg'oqchilik ehtimoli 75-100 % bo'lsa – *ekstraarid*; qurg'oqchilik 50-75 % bo'lsa – *arid* yoki 20-40 % bo'lsa – *chala* (*yarim*) *arid* hisoblanadi.

P.Meygs (1955)ning ma'lumoti bo'yicha hozirda Yer yuzasidagi arid hududlar maydoni quruqlik yuzasining 33,6 % (48810 ming km²)ini tashkil etgan bo'lib, shuning 4 % i – *ekstraarid*, 15 % i – *arid*, 14,6 % i – *chalaaridga* mansubdir.

Qurg'oqchilik – havo isib ketib uzoq vaqtgacha yog'in yog'masligidir. Qurg'oqchilik paytida havoda namlik kamayadi, tuproq qaqrab, ekinlar kam hosil beradi yoki qurib qoladi. Rossiyaning Quyi Volgabo'yi, Qozog'iston va O'rta Osiyoda qurg'oqchilik bo'lib turadi. Taxminan har uch yilda qurg'oqchilikdan MDHda 1,5 mlrd pud g'alla nobud bo'ladi. Qurg'oqchilikka qarshi kurashishda dalalarga qor to'plash, yerlarni chuqur haydash, ihota daraxtzorlari bunyod etish, dalalarni sug'orish va boshqa tadbirlarni amalga oshirish kerak [14, 152-153-b.].

Quruqlikning aridlashishi – hududlarning namlanish darajasini kamayishi va shu tufayli ekotizimlarning biologik mahsuldorligining qisqarishiga olib keluvchi murakkab va xilma-xil jarayonlar majmui. Quruqlikning aridlashishi tabiiy (iqlimning davriy o'zgarishlari), shuningdek antropogen (yer osti suvlarini chiqarib olish, eroziya, chang – to'zonlar) sabablarga ko'ra sodir bo'ladi. Quruqlikning aridlashishi oxir-oqibatda cho'llashishga, cho'l hududlarda esa qurg'oqchilik darajasining yanada ortishiga olib keladi [1, 262-b.].

Arid landshaftlar – quruq, odatda issiq yoki juda issiq kontinental iqlim sharoitida shakllanuvchi landshaftlar. Oddiy (tipik) arid landshaftlar – cho'llar va chalacho'llardir. I.P.Gerasimov arid hududlarga (keng ma'noda) nafaqat cho'l va chalacho'llarni, shuningdek dasht va o'rmon dashtlarni ham kiritadi [10, 168-b.]. **Arid landshaftlar** – cho'l va chalacho'llarning arid iqlimli sharoitida shakllanadi [15].

Xorijiy Osiyo hududning 43,7 % i *semiarid* (10,9 %), *arid* (25,0 %) va *ekstraarid* (7,8 %) iqlimda joylashgan. Qurg'oqchilikning yilda 4 oydan 10 oygacha davom etishi iqlimning qurg'oqchiligini og'irlashtiradi, namlanish koeffitsienti 25 dan kichik (N.N.Ivanov bo'yicha), bug'lanish miqdori yuqori – 2000-3000 mm. Arid tropik va subtropiklarda namlik yetishmovchiligi 1000-2500 mm va undan ham ko'p.

Shimoliy Amerika mamlakatlari (Kanada, AQSH, Meksika)ning sug'oriladigan qishloq xo'jalik maydonlari 30 mln ga dan ortiq bo'lib, uning katta qismi materikning g'arbiy (qurg'oqchil) qismida mujassamlashgan. AQSHda sug'oriladigan yerlarning 90 % atrofidagisi g'arbda: quruq va qurg'oqchil iqlimli yuqori va baland (Buyuk) ichki tekisliklar, tog' oralig'i platolari, vodiylari va Kordilera botig'ida joylashgan.

Janubiy Amerika materigining taxminan 30 % hududi arid iqlimga mansub.

FAO iqlimshunoslarining hisobicha (1986) Afrika materigining 29 % hududini cho'llar ishg'ol etgan (yillik yog'in miqdori 100 mm/yil), qaysiki 4 % i – *ekstraarid* (100 mm/yildan kam) 17 % i – *arid* (100-400 mm/yil), 8 % i – *semiarid* (400-800 mm/yil) va h.k.

Avstraliya dunyodagi eng qurg'oqchil materik ekanligi ma'lum. Hududining 80 % i cho'l va chalacho'llar bilan bandligi O'zbekistonning ham asosiy tekislik qismlari arid mintaqada joylashganligidan dalolatdir. Mintaqa g'arbdagi deyarli barcha tekislik hududlar (Ustyurt, Quyi Amudaryo, Qizilqum, Quyi Zarafshon tabiiy -geografik okruglari, Qarshi cho'lining asosiy qismi)ni egallagan bo'lib, agar aridlik ko'rsatkichini 200 mm li yog'in izogietasidan belgilansa, sharqiy chegara: shimolda Boumurot aholi manzili kengligidan boshlanib, Aydar-Arnasoy ko'llar tizimining g'arbiy chekkasi – Navoiy shahri – Qarshi shahrining g'arbidan o'tadigan yoysimon chegara – chiziqqa to'g'ri keladi. Shuningdek, Farg'ona vodiysining sharqida Andijon shahri kengligidan g'arbda Qoradaryo-Sirdaryodan janubda, Janubiy va Markaziy Farg'ona kanallari orasidagi hududlar, xususan Markaziy Farg'ona hamda Qo'qon guruhi tumanlari to'lig'icha; Surxondaryo vodiysida esa Sherobod daryosining quyidagi ushbu nom bilan ataluvchi cho'l hududlari arid mintaqaga qaraydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Алихонов Б. Ва б. Ўзбекча-русча-инглизча изоҳли луғат. Т.: Chinor ENK, 2004. -304.
2. Бабаев А.Г. Пустыни. Природа мира. М.: Мысль, 1986.
3. Бабушкин Л.Н. Климатография Средней Азии. Т.: ТашГУ, 1981.
4. Зорин И.С. Орловский Н.С. Опустынивание: стратегия борьбы. Ашгабад: Ылым, 1984. -320 с.
5. Иванов Н.Н. Атмосферное увлажнение тропических и сопредельных стран земного шара. ЗВМО, т. 19, 1948.
6. Кеппен В.Г. Климат Земли. Берлин, 1923.
7. Mabbutt J/A/ Aspects climatoes et ecologies de la desertification. – “Naturelle Reassures”, 1977, vol. XIII, №2.
8. Мартони Э. Основы физической географии. Т.1., М., 1939.
9. Мейс П. Распределение на земном шаре аридных и полуаридных гомоклиматов // Гидрогеология и гидрология аридной зоны земного шара. М., 1955.
10. Мильков Ф.Н. Ландшафтная сфера Земли. М., 1970.
11. Нишонов С.А. Особенности ландшафтов, природные ресурсы аридных областей и пути их рационального использования. Т.: Фан, 1984.
12. Трофимова В.А. Природопользование. Толковый словарь. М.: Финансы и статистика, 2002.
13. Тронтвейт К. Климатология в исследованиях аридной зоны // Будущее аридных земель. М., 1958.
14. Қораев С. Ва б. Географиядан изоҳли луғат. Т.: Ўқитувчи, 1979. 156 б.
15. Экология человека. Словарь – справочник (Под. Общ. Ред. Н.А.Агаджаняна). М.: КРУК, 1997.

NAVOIY VILOYATI CHO'L HUDUDLARI TOPONIMLARI

Eliboyev J.X. (Samarqand davlat universiteti, O'zbekiston)

Annotatsiya: Ushbu maqolada Navoiy viloyati cho'l hududidagi toponimlarni kelib chiqish tarixi va yillar davomida joy nomlarida sodir bo'lgan o'zgarishlarni geografik xususiyatlarini o'z ichiga oladi. Joy nomlarini o'rganish ana shu uchun ham muhim ahamiyatga ega hisoblanadi.

Kalit so'zlar: Navoiy viloyati, cho'l hududlari, oronimlar, gidronimlar, oykonimlar, zoonimlar, fitonimlar

ТОПОНИМЫ ПУСТЫННЫХ РАЙОНОВ НАВОИЙСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация: В этой статье рассматриваются топонимы пустынной местности Навоийской области с историей их происхождения и географическими особенностями изменений, которые произошли в географических названиях за эти годы. Поэтому изучение географических названий также считается важным.

Ключевые слова: Навоийская область, пустынные районы, оронимы, гидронимы, ойконимы, зоонимы, фитонимы

TOPONYMS OF DESERT REGIONS OF NAVOI REGION

Abstract: this article contains the history of the origin of toponyms in the desert region of the Navoi region and the geographical features of the changes that have occurred in place names over the years. The study of place names is also considered important for this.

Keywords: Navoi region, desert regions, oronyms, hydronyms, oykonim, zoonyms, phytonyms

Navoiy viloyati dastlab 20.04.1982 tashkil topib, 1988 yilgacha shu maqomda mavjud bo'lgan, so'ngi marta esa u 27 yanvar 1992 yilda qayta tiklangan. Maydoni 111 ming kv.km. yoki respublika hududining $\frac{1}{4}$ qismiga teng. Viloyat mamlakatimizning markaziy va shimoliy qismlarida joylashgan. U katta masofada Qozog'iston Respublikasi bilan chegaradosh. Shuningdek, viloyat hududi g'arbdan Buxoro, janub va janubi-sharqda Samarqand va qisman Jizzax viloyatlari bilan, shimol va shimoli-g'arbdan Qoraqalpog'iston Respublikasi bilan, janubda qisqa masofada Qashqadaryo viloyati bilan chegaradosh. Aholi soni esa 1033,9 ming (2022) kishi mamlakat aholisining 3 foizi. Navoiy viloyatining ma'muiy tuzilishi 8 ta qishloq tumanlari mavjud. Bular Xatirchi, Nurota, Konimex, Karmana, Uchquduq, Qiziltepa, Novbahor, Tomdi tumanlaridir. Ushbu tumanlardan Uchquduq, Tomdi, Nurata viloyatning asosiy cho'l hudutlarini tashkil qiladi. Ushbu tumanlarda cho'l hududlarining maydoni 11 mln. gektarga teng. Bu cho'l asosan Qizilqum cho'lidan iborat bo'lib, u asosan Paleozey erasida shakillangan, Mezazoy va Kaynazoy eralarida tog' jinslari fizik nurash tasirida yemirilgan, nuragan tog' jinslari shamol ta'sirida qum barxanlarini tashkil qilgan. Chunki, Qizilqum cho'lining iqlimi keskin kontenital yani, qishi sovuq, yozi jazirama issiq. Yog'ingarchilik 150–200 mm.ni tashkil qiladi va uning asosiy qismi qish va bahor oylarida yog'adi. Bahorda qumli cho'llar lola-qizg'aldoqlar bilan qoplanadi, ular yoz kelishi bilan qovjiraydi. Yozda o'sadigan o'simliklar buta va chala butalardan iborat bo'lib, ular shuvoq, saksavul, qandim va boshqalardan iborat. Cho'lining iqlimi quruq bo'lganligi sababli doimiy oqar suvlar yo'q, mavjud suv manbalari buloqlar va quduqlardan iborat. Shu sababli bu yerdagi aholi manzilgohlarining asosiy qismi buloqlar va quduqlar atrofida joylashgan. Navoiy viloyatidagi Tomdi, Uchquduq, Nurota tumanlarini egallab yotgan Qizilqum cho'lining yer usti murakkab emas. Bu yerda qoldiq tog'lar, botiqlar va tekisliklar uchiraydi. O'rganilayotgan hududda 100 dan ortiq joy nomlari uchiraydi, ularni kelib chiqishiga ko'ra quydagi guruhlariga ajratish mumkin.

1.Oronimlar ularga, Qizilqum chulidagi qoldiq tog'lar kiradi. Ular o'z navbatida turli xil qazilma boyliklariga boy bo'lgan oronimlarga ajratiladi. Bularga Bo'kantov, Beltov, Ovminzatog', Tomditog', Etimtov, Ko'kpatas.

2. Ikkinchi guruh oronimlarga tog' jinslari tarkibiga ko'ra ajratilgan oronimlar. Bularga asosan ohaktosh jinslardan tashkil topgan Oqtov, Slanis va qumtoshlardan tashkil topgan Qorotov, Marmardan tashkel topgan G'ozg'on. Ayrim joy nomlari dovonlardan iborat, bunga Langar misol bo'ladi.

Qizilqum cho'lidan qoldiq va past tog'lardan tashqari botiqlar ham uchiraydi. Bularga Mingbuloq botig'i, Mullali botig'i, Oyog'og'itma, Qoraxotin botig'i, ushbu botiqlar qadimgi dengiz botiqlaridan iborat.

Gidronimlar - barcha suv obektlarining nomlari; Bular buloqlar va quduqlar misol bo'ladi. Shulardan Nurota chashmasi karst jarayonida vuzudga kelgan bo'lib "Nur tarqatuvchi" degan ma'noni anglatadi. Tomdibuloq esa tektonik yoriqda hosil bo'lgan kichik bo'loq suvi oz. Qizilqum cho'lida aholi suv ichish uchun va chorva mollarini sug'orish maqsadida qator quduqlar qazilgan. Ularning ayrimlarida sersuv bo'ganligi sababli Bobuloq deb atalgan. Ayrimlarim quduqlar tosh jinislarida shakillanganligi sababli Toshquduq deb ataladi. Ayrim quduqlarni suvi chuchuk va shirin bo'lganligi sababli mahalli aholi ularni Bolquduq deb atashgan. Ayrim joylarda ko'plab quduqlar qazilgan. Bularga Juzquduq, Uchquduq, Taldiquduqlar misol bo'adi. Ayrim quduqlar shu yerda yashovchi atoqli kishilar nomi bilan ataladi Utamurod quduqg'i misol bo'ladi.

Navoiy viloyati cho'l hududiga qisman Aydar-Arnasoy ko'lining qisman kirib keladi, lekin uni aholini ichimlik suvi bilan taminlashdagi ahamiyati yo'q, faqatgina undan chorva mollarini sug'orishda foydalaniladi.

Oykonimlarga bu hududdagi barcha qishloq va shahar aholi manzilgohlari kiradi. Ularning ayrimlari shu yerda qazib olinayotgan qazilma boyliklar konlari oldida shakillangan. Bularga Zarafshon shahri, Muruntov va G'ozg'on shaharchalari misol bo'ladi. Ayrim aholi manzilgohlari buloq va quduqlar atrofida vujudga kelgan. Bularga Nurota, Uchquduq shahari, Tosquduq, Tomdibuloq, Mingbuloq, Teriquduq kabi aholi manzilgohlari misol bo'la. O'rganilayotgan hududdagi ayrim aholi manzilgohlari shu qishloqlarda yashovchi atoqli kishilarning nomi bilan ataladi. Bularga Marat, Olimboy, Shontiboy, Boymurod kabi qishloq aholi manzilgohlari misol bo'ladi. Ayrim qishloq aholi manzilgohlari hayvonlar nomi bilan ataladi, bularga Uchquduq tumadidagi Oqbaytal, Buzovboy kabi aholi manzilgohlari misol bo'la oladi. Shunday qilib, Navoiy viloyatining cho'l hududlaridagi joy nomlarini kelib chiqishini o'rganish shuni ko'rsatadiki ular asosan ushbu hududning orgirafiyasi, qazilma boyliklarning tarqalishi, buloqlar va quduqlar hamda shu yerda yashovchi atoqli kishilarning nomlari bilan uzviy ravishta bog'liq. Ular cho'l sharoitining tabiiy xususiyatini yaqqol namayon etadi. Kelgusida viloyatdagi nafaqat cho'l hudud tumanlarini balki sug'orma dehqonchilik rivojlangan boshqa tumanlardagi joy nomlarini o'rganish va ularni kartalashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston Respublikasi "Geografik ob'yektlarning nomlari to'g'risida"gi 2011-yildagi Qonunining 7-moddasida tumanlar, shaharlar, viloyatlarga nom berish va ularning nomlarini o'zgartirishga bag'ishlanadi. Unga ko'ra viloyat, shaharga, tumanlarga nom berish va ularning nomlarini o'zgartirish masalasida ilmiy tadqiqotlarni yanada rivojlantirish lozim deb hisoblaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Shavkat Mirziyoev Yangi O'zbekiston Taraqqiyot strategiyasi- T. 2022
2. Geografik ob'ektlarning nomlari to'g'risidagi Qonun.-T,2011
3. Asanov.G.R. Sotsial-iqtisodiy geografiya: termin va tushunchalar izohli lug'ati. –Toshkent, 1990.
4. Qoreyev.S Viloyat toponimlari.-T,2010
5. Qirg'izboyev.A.K., Mahmudov.N., Abdullayev.T.M. O'zbekiston joy nomlarining izohli lug'ati.-T, 2022

**TOG' TURIZMINI RIVOJLANTIRISHDA KARST G'ORLARINING AHAMIYATI VA
ULARDAN OQILONA FOYDALANISH MASALALARI**
(Hazrati Dovud ziyoratgohi misolida)

Eshmamatov E.D. (Samarqand davlat universiteti, O'zbekiston)

Annotatsiya: maqolada O'zbekistonning tog'li hududlarida (Zarafshon tizmasining Qoratepa tarmog'i) Hazrati Dovud g'orining morfometrik ko'rsatkichlari hamda g'or turizmini rivojlantirish imkoniyatlari hamda ulardan oqilona foydalanish masalalari ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: nomoddiy resurs, morfometrik ko'rsatkichlar, tabiat yodgorligi, karst, g'or turizmining imkoniyatlari, uni muxofaza qilish.

**ЗНАЧЕНИЕ КАРСОВЫХ ПЕЩЕР В РАЗВИТИИ ГОРНОГО ТУРИЗМА И ВОПРОСЫ ИХ
РАЗУМНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ**
(на примере святыни Хазрат Давуд)

Аннотация: в диссертации показаны морфометрические показатели пещеры Хазрат Давуд в горных районах Узбекистана (в хребте Каратепа Зеравшанского хребта), а также возможности развития спелеотуризма и вопросы их рационального использования.

Ключевые слова: нематериальный ресурс, морфометрические показатели, памятник природы, возможности, карст пещерный туризм, освоение, охрана природа.

**THE SIGNIFICANCE OF KARST CAVES IN THE DEVELOPMENT OF MOUNTAIN
TOURISM AND ISSUES OF THEIR REASONABLE USE**
(in the case of Hazrat Davud Shrine)

Abstract: the thesis shows the morphometric indicators of Hazrat Davud cave in the mountainous regions of Uzbekistan (in the Karatepa range of the Zarafshan range), as well as the possibilities of developing cave tourism and the issues of their rational use.

Keywords: intangible resource, morphometric indicators, natural monument, opportunities, cave tourism, development, protection.

Yangilaniyotgan O'zbekistonda olib borilayotgan barcha islohotlar bugungi kunda o'z samarasini berayapti. Jumaladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining O'zbekistonda turizmini rivojlantirishga oid bir qator farmon va qarorlari e'lon qilindi. Ayniqsa hududlarda ichki turizmini rivojlantirish o'z samarasini bermoqda. Turizm bugungi kunda, ko'pgina davlatlarning asosiy daromad keltiruvchi xo'jalik tarmog'iga aylangan. U turli davlatlarda har xil yo'nalishda rivojlantirilmoqda va takomillashtirilmoqda. Bunga bir qancha davlatlar katta xarajatlar orqali erishayotgan bo'lsa, qolganlari shu joyning tabiiy imkoniyatlaridan foydalanish orqali erishmoqda. Turistlarni faqat bir tarmoq bilan jalb etishdan ko'ra bir qancha tarmoqlar orqali jalb etish dasturlari va loyihalarini ishlab chiqish har qanday davlatga katta daromad keltirishi ma'lum. Shuning uchun, turistik marshrutlarni loyihalashda uning kompleks holda ishlab chiqish masalalari dolzarbligi oshib bormoqda. Ayniqsa, tabiat yodgorliklarining mavjudligi bu loyihalarni amalga oshirishga ijobiy turtki bo'ladi.

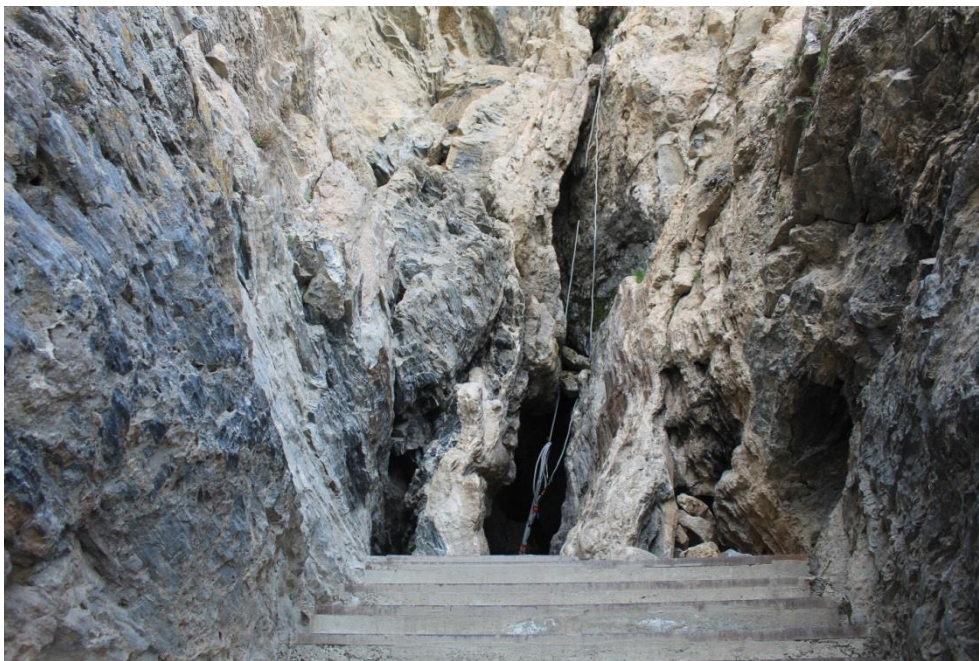
Hozirgi vaqtda ko'pgina mamlakatlarning barqaror rivojlanish konsepsiyasida tog' turizmining alohida o'rni bor. Xalqaro mutaxassislar tog'li mintaqalarning rivojlanishida tog' turizmining ahamiyati yuqori ekanligi alohida e'tibor qaratmoqdalar. Mamlakatimizning so'lim maskanlarida tog' turizmining turli tarmoqlarini rivojlantirish uchun imkoniyatlar talaygina. Shulardan eng sirliligi, g'aroyibotlari bilan o'ziga jalb qiluvchisi bu g'orlardir. Bunga sabab, ularning faqat sirliligi, go'zalligi va kam o'rganilganligi bo'lmay, shu bilan birga g'orlarning ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etayotganligidir. [4]

Xaqiqatan ham, karst g'orlari tabiatning noyob yodgorliklaridan biri hisoblanadi. Ular tabiatning tinimsiz qudratli "mehnati" natijasida bir necha ming, hatto million yillar mobaynida

yaratilgan. Tabiat yodgorliklari, shu jumladan karst g'orlari faqat bir marta hosil bo'lib, ularga to'liq o'xshashi boshqa takror bunyod bulmaydi, qaytadan tiklanib, o'zining dastlabki holiga kelmaydi. Tabiatda ularning yangisi yaratilishi mumkin, lekin ular hech qachon biri ikkinchisini qaytarmaydi va biri ikkinchisiga o'xshamaydi. [1,2]

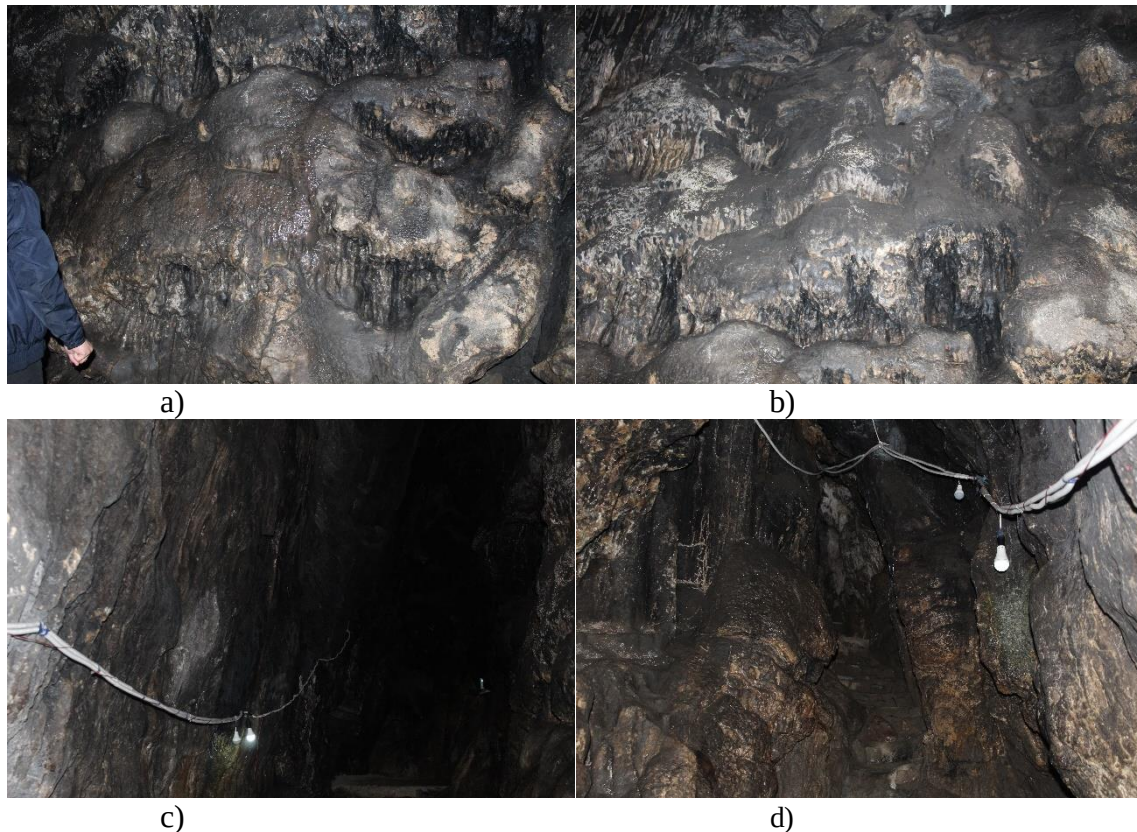
G'orlarning ko'pchiligida harorat qishin-yozin va kecha-kunduz tabiatda o'zgarmasdir. Yoz kunlari g'orlar ichida harorat yer yuzasiga nisbatan hamma vaqt past bo'ladi. Shu sababli, bir qator tog' tizmalari tarmoqlaridagi bir qancha g'orlar mahalliy aholi tomonidan sovuqxona sifatida azaldan foydalanib kelinadi. Ularda yoz kunlari hududning issiq iqlim sharoitida go'sht, yog', sut-qatiq, mevalar va boshqa oziq-ovqat maxsulotlarini saqlashda foydalaniladi. Shunday qilib, g'orlar, xech qanday elektroenergiyani talab qilmaydigan tekin sovuqxonadir. Ular cho'ponlar, ovchilar va tog'larda yashovchi kishilar tomonidan foydalaniladi. [3,5]

Biz quyida tabiatning nodir yaratilmasi hisoblangan Zarafshon tog' tizmasining bir tarmog'i hisoblangan Qoratepa tog'idagi g'or haqida to'xtalishga jazm qildik. Zarafshon tog' tizmasining Qoratepa tarmog'i Oqsoy vodiysining yuqori qismidagi Hazarati Dovud g'orining turizmdagi o'rini beqiyosdir. Ushbu g'or A-378 (Katta o'zbek trakti) Samarqand-Qarshi magistral avtomobil yo'lining 26-kmdan janubda 7 km uzoqlikda joylashgan bo'lib, avtomobil yo'lidan g'orga tomon burilgan joyida hududning dengiz sathidan balandligi 765 metr tashkil etadi. G'orga chiqish uchun qilingan maxsus yo'lakning quyi qismida esa bu ko'rsatkich 1063 metr yetadi. G'orining kirish qismida esa 1318 m ni tashkil etadi.

1-rasm. G'orning kirish qismini umumiy ko'risnishi

Hazarati Dovud g'orining morfometrik ko'rsatkichlari. Quydagilarni tashkil qiladi, g'or oval shaklda bo'lib, g'or ichining eng baland joyi 19,8 m, o'rtacha balandligi 13 m, enining eng tor joyi 0,7 m, eng keng joyi 3 m, o'rtacha kengligi 2.6 m tashkil etadi. G'orning umumiy uzunligi 37 m, G'or uchta qismdan tashkil topgan: kirish yo'lagi, g'orning asosiy qismi va uning quyi qismi (1-rasm).

2-rasm. G'or qismlarining ko'rinishi a) G'orning kirish qismi; b) Bo'g'zi;
c) Asosiy qism; d) Quyi qismi

1. G'orning kirish qismi (bo'g'zi) asosan ohaktoshlardan iborat bo'lib uning yuza qismi silliq va oq, kulrang. Kirish qismi balandligining eng baland nuqtasi 3,1 metrga yetadi, eng past nuqtasi 2 metr atrofida. G'orning kirish qismining eni 1,03 metrni tashkil qiladi. Kirish yo'lagining umumiy uzunligi 3.8 metr tashkil qiladi.

2. G'orning asosiy qismini boshlanish joyida balandligi 7,08 metr, eni 2,63 metrga teng, g'orni eng tor joyi ham asosiy qismda balandligi 2,11 metr, eni 0,7 metr asosiy qismning quyi qismida balandligi 11,87 metr, eni 2,92 metr asosiy qismining uzunligi 25.01 metr tashkil qiladi.

3. G'orning quyi qismining balandligi 4,9 metr eni 2,86 metr, uzunligi 5-8 metr tashkil qiladi. G'or umuman olganda ovalni shaklda tarkib topganligini ko'rishimiz mumkin (2-rasm).

Oxirgi yillarda bu hudud g'orlariga sayohat qiluvchi turistlarning soni, ayniqsa, yoz kunlari oshib bormoqda. G'orlarni tomosha qilish, ularning go'zalligidan bahramand bo'lish maqsadida mamlakatimizning bir qancha shaharlaridan har yili ko'plab ziyoratchilar, sayohatchilar kelmoqda. Bulardan tashqari, g'orlarga ko'plab mahalliy aholi kiradi. Lekin, bunday sayohatlar juda tartibsiz bo'lib, g'orlarga katta zarar yetkazilmoqda. G'orlar ichida bir necha ming yillar mobaynida bunyod etilgan juda ajoyib va go'zal hosilalar (stalagmitlar, stalaktitlar, ustunlar va boshqalar) sindirilib, yo'q qilinmoqda. Ularda turli axlatlar qoldirilib, ifloslantirilmoqda. Sayohatchilar g'orlardagi hosilalardan estaliklar olish maqsadida ulardagi stalaktit va stalagmitlar sindirilib tashlanmoqda. Natijada g'orlarni ajoyib jilvador serhasham va qaytarilmas manzarasini yo'q qilib tashlamoqdalar. Bundan tashqari, g'orlarning hayvonot dunyosiga ham katta ziyon keltirilmoqda. Mahalliy aholining guvohlik berishicha, Bir vaqtlar insonlarga tabiat tomonidan "qurib berilgan" g'orlarni muhofaza qilish deganda ularni berkitib, xech kimni kiritmaslikni tushunmaslik kerak, aksincha, ularga ziyon etkazmasdan turli maqsadlar uchun oqilona foydalanish kerak. Masalan Hazrati Dovud g'origa tashrif buyruvchi,

turistlar hamda mehmonlar uchun kanot yo'li qurilsa bir qancha qulayliklar yaratilgan bo'lardi. Bu kanot yo'li albatta o'zini-o'zi oqlaydi chunki Hazrati Dovud g'origa sayohat davri mavsumida bir kunda 12 mingga yaqin sayohatchilar tashrif buyrinishadi. Hazrati Dovud g'orini ziyorat qiluvchilar va xorijiy mehmonlarga bugungi kunda faoliyat yuritib turgan zinapoyalar orqali chiqish keksa yoshdagilar, nogironlar va yosh bolalar uchun ancha noqulay sanaladi. Chunki dengiz sathidan o'rtacha balandligi 1190 metrni tashkil qiladi va 1330 dan ortiq zinalarni bosib tog' cho'qisiga qarab chiqish har qanday sog'lom insoni ham xoritadi. Shuning uchun zinapoyasimon yo'li o'rniga arqon yo'l orqali chiqish engil bo'lardi. (garchi u pullik bo'lsa ham) Bundan tashqari O'zbekistonning tog', tog'oldi va tekislik qisimlarida mavjud g'orlar tabiatning noyob yodgorliklari sanaladi. Chunki g'orlar tabiiy geografik jarayonlar mobaynida bir necha ming yillar davomida paydo bo'ladi. Tabiat yodgorliklari jumladan, biz to'xtalib yo'tayotgan g'orlar faqat bir marta hosil bo'ladi, unga o'xshagani qayta hech qachon paydo bo'lmaydi. Shuning uchun tabiatdagi nodir manzaralarni ayniqsa g'orlarni asrab-avaylash bugungi kunning eng dolzarb masalalaridan biri qolaveradi. Umuman, ilmiy, amaliy va nafosati jihatidan katta ahamiyat kasb etuvchi g'orlar mavjud joylarni qo'riqxonalar, g'orlarni esa tabiat yodgorliklari deb e'lon qilinishi maqsadga muvofiqdir.

Foydalaniladigan adabiyotlar

1. Абдужабаров М.А. Карст гор южного Узбекистана. Ташкент 1990
2. Максимович Г.А. Туристические пещеры мира, их посещаемость. Исследование карстовых пещер в целях использования их в качестве экскурсионных объектов. Тбилиси, 1978.
3. Mamatqulov M.M.. O'rta Osiyo g'orlari. Toshkent, 1991.
4. Маматкулов М.М., Хашимов М.А. Первое упоминание о карсте Средней Азии. Вопросы инженерной геодинамики. Ташкент, 1972.
5. Маматкулов М.М., Хашимов М.А. О находке мраморного оникса в пещере Ажинакамар хребта.
6. Кугитангтау (Южный Узбекистан). Узбекский геологический журнал, № 4, 1977

GEOGRAFIYADA SISTEMALI YONDASHUV

Jankabilov I.X., Abdullayev S.I., Nazarov M.G.
(Qarshi davlat universiteti, O'zbekiston)

Annotatsiya: Mazkur ilmiy ish geografiyada sistemali yondasuvning xususiyatlariga bag'ishlangan bo'lib, unda geografiyada sistemali yondashuvning shakllanishi va rivojlanishi, geografik sistemalar(geosistema)ning o'ziga xosligi, ularga bo'lgan qarashlar bayon qilingan. Shuningdek, geosistemalarning turlari, tabiiy, ijtimoiy va umumgeografik sistemalarning tuzilmasi yoritilgan.

Kalit so'zlar: sistemali yondashuv, sistema, hududiy sistema, geografik sistema, geosistema, geosistema turlari

СИСТЕМНЫЙ ПОДХОД В ГЕОГРАФИИ

Аннотация: Данная работа посвящена раскрытию особенностей системного подхода в географии. В ней кратко излагаются процессы становления и развития системного подхода в географии, своеобразие геосистем, точки зрения ученых о геосистемах, также изложены разновидности геосистем, структура природных, общесенных и общегеографических геосистем.

Ключевые слова: системный подход, система, территориальная система, географическая система, геосистема, виды геосистем.

SYSTEMATIC APPROACH IN GEOGRAPHY

Abstract: *This scientific research is devoted to revealing the features of a systematic approach in geography. It briefly outlines the processes of formation and development of a systematic approach, the originality of geosystems, and the points of view of scientists about the geosystem, the varieties of geosystems, the structure of natural, social and general geosystems are also outlined.*

Keywords: *sistemali yondashuv, sistema, hududiy sistema, geografik sistema, geosistema, geosistema turlari.*

Sistemalar to'g'risidagi ta'limot filosofiyaning tabiat predmeti va hodisalarining yalpi umumiy aloqa va ozaro ta'siri to'g'risidagi fundamental prinsiplarining ifodalaridan biridir. Sistema (yun. systēma qismlardan tuzilgan butun, birikma) haqidagi dastlabki tasavvurlar antik falsafada shakllangan (Evklid, Platon, Aristotel). Keyinchalik bu tushunchani B.Spinoza va Leybnis rivojlantirib, borliqqa nisbatan tatbiq qilishgan. Yangi davr falsafasi va fanida sistema tushunchasidan ilmiy bilimlarni tahlil qilishda foydalanilgan. XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab, sistema tushunchasi ilmiy bilimlarning turli sohasiga kirib borgan.

Sistema tushunchasi yaxlitlik, tuzilmalilik, o'zaro aloqa, munosabat tushunchalari bilan uzviy bog'liqdir. Turli sistemalarni tadqiq qilish bilan bog'liq masalalar sistemalarning umumiy nazariyasi, kiberneika sistemali analiz kabilar doirasida o'rganiladi (3, 654-655-b.).

Obyektini murakkab hududiy sistemalar tashkil etgan geografiya sistemali yondashuvni o'zlashtirishga va faol qo'llasga yetarlicha tayyor bo'lgan. Sistemali yondashuvning ayrim elementlari Strabon, L. Gvichardini, B. Varenius, A. Humboldt, K. Ritter, I. Tyunen, M.V. Lomonosov, N.P. Ogarev, K.I. Arsenyev va boshqa olimlarning ishlarida mavjud.

"Sistema" tushunchasining o'zi yangi emas, chunki Nyuton Quyosh sistemasi, iqtisodchilar iqtisodiy sistemalar, biologlar jonli sistemalar to'g'risida yozishgan, geograflar esa sistema tushunchasini geografiya shakllanishining dastlabki bosqichlaridanoq katta muvaqqiyat bilan qo'llashgan [8; 434-b].

Avstriya-amarikalk biolog L.fon Bertalanfi sistemali yondashuvning asoschilaridan biri hisoblanadi. Uning sistemali yondashuvga doir dastlabki nashr etilgan ilmiy ishlari XX asrning 40-yillarning oxiriga to'g'ri keladi. Ammo sistemali yondashuv ilmiy-texnika inqilobiga bog'liq holda qulay ilmiy vaziyat yuzaga kelgan XX asrning 60-yillarida tez rivojlana boshladi. L.fon Bertalanfi o'zaro ta'sirdagi elementlar kompleksini sistema deb atagan va sistemalarni yopiq va ochiq sistemalarga ajratgan. Zamonaviy geografiyada hududiy sistemalarni tadqiq qilishda sistemali yondashuvdan foydalanishning dastlabki tajribalar B. Berri, R. Chorli, P. Xagget, T. Xagerstrand, Dj. Lengton, D. Xarvey va boshqalarning asarlarida o'z ifodasini topgan. Sobiq ittifoqda geografiyada sistemali yondashuvning amaliy qo'llanilishi XX asrning 60-yillarida yuzaga keldi hamda Yer to'g'risidagi va sotsial-iqtisodiy fanlarning sinteziga imkon berdi. Bu davrda V.S. Preobrajenskiy, A.Y. Reteyum, A.G. Isachenko, N.A. Solnsev va boshqa olimlar geografik yondashuv asosida tadqiqot olib bordilar. 80-90-yillarda geografiyada sistemali tadqiqotlar Y.G. Simonov, A.Y. Reteyum, K.G. Raman, V.N. Solnsev, K.N. Dyakonov, N.L. Beruchashvili, A.A. Krauklis va boshqa olimlarning asarlarida yanada rivojlantirildi. 1963-yilda B.V. Sochava tomonidan tabiiy-geografik tushuncha sifatida "geosistema" termini taklif qilindi. Keyinchalik bu termin ingliz (1967) va nemis (1969) tillaridagi geografik adabiyotlarda qo'llanila boshlandi. Geosistema tushunchasi ko'p jihatdan nisbatan chambarchas o'zaro ta'sir tufayli birlashgan komponentlarning makoniy chegaralangan tabiiy hududiy kompleks qoidasiga o'xshash. 1968-yilda Y.G. Saushkin va A.M. Smirnov geografiyaga integral geosistemalar va geostrukturalar to'g'risida tasavvurni kiritishga harakat qilishdi. Sistemali yondashuv ilmiy bilish va sotsial amaliyot metodologiyasining asosida ob'ektlar sistemalar sifatida qaraladigan yo'nalishi bo'lib, ob'ektning bir butunligini ochib berishni, undagi aloqalarning ko'plab tiplarini belgilashni va ularni yagona nazariy ko'rinishga keltirishni tadqiq qilishga yo'naltiradi.

Sistemali yondashuvning metodologiyasi fanning turli sohalarida, shu jumladan geografiyada ham keng tarqaldi. U murakkab, kam o'rganilgan muammolarni samarali yechishga imkon beradi, nazariy tasavvurlar rivojlanishining va ulardan amaliy foydalanishning yangi imkoniyatlarini ochib beradi.

Geografiyada sistemali yondashuv geografik obyektlarni sistema, ya'ni har xil, ammo birlikka ega bo'lgan o'zaro bog'liq elementlardan tashkil topgan hosilalar sifatida tadqiq qilish. Geografiyada umumilmiy sistemali yondashuvdan foydalanish konsepsiyalarning umumiy belgilarini ochib berish, ulardan ko'pini birlashtirish imkonini berdi.

Geografiyada sistemali yondashuv - bu geografik obyektlarni turli xil, ammo o'zaro bog'langan, birlikka ega bo'lgan elementlardan tuzilgan sistemalarni tadqiq qilishdir. Element esa muayyan aniq tadqiqotda yaxlit (yagona), qismlarga bo'linmaydigan deb qabul qilinadigan geografik obyekt. Odatda element murakkab obyekt (component)ning unda aniq funksiyani bajaradigan qismidir.

Geografiyada sistemali yondashuvning vujudga kelishi va tarkib topishi tabiiy ob'ektlar, ularning ichki va tashqi aloqalarini o'rganishda atrof muhit to'g'risidagi, jonli tabiatning bir butun tasvirini konstruksiya qilish va uning rivojlanishini prognozlashtirish to'g'risidagi tabiiy-ilmiy tasavvurlarni sintez qilish maqsadida ko'plab yangi faktik ma'lumotlarni tartibga solish va anglab yetishdagi ob'yektiv ehtiyoj bilan bog'liq.

Sistemali yondashuv asosida ilgari o'rganilgan tabiiy va ishlab chiqarish komplekslarining bir qator xossalari chuqurroq organila boshlandi. Shunday qilib, sistemali yondashuv nafaqat tushuntirib beruvchi, balki konstruktiv funksiyani ham bajaradi.

Geografiyada sistemali yondashuvning qo'llanila boshlanishi bilan "hududiy sistema" yoki "geografik sistema (geosistema)" tushunchasi keng qo'llanila boshlandi. Geografik sistema geografik komponentlarning makon-zamondagi sistemasidan iborat bo'lib, bu komponentlar o'zlarining joylashuvida o'zaro taqozada bo'ladi va bir butun sifatda rivojlanadi.

Sistemali yondashuv geografik sistemalarning (geosistema) alohida sinfi to'g'risidagi tasavvurlarning shakllanishiga, geografik tadqiqotlarga jalb qilinadigan (sotsial sistemalar, "tabiat-texnika", "tabiat-jamiyat" sistemalari) obyektlar sonini, obyektlar va hodisalarning xossalarni kengayishiga, geografik obyektlarning turli xil modellarini tadqiq qilishda umumiy yondashuvlarni aniqlanishiga (namoyon qilishga) imkon berdi. Geografiyada umumilmiy sistemali yondashuvning tarqalishi murakkab geografik hosilalarning tadqiq qilishning adekvat vositasi sifatidagi modellastirishni, zamonaviy matematik metodlarini kiritish, geografiyada ilmiy tushunchalarning rivojlanishi va aniqlashtirilishi bilan bir paytda kechdi. Sistemali yondashuvdan foydalanish jamiyat va tabiat o'zaro ta'siri, atrof muhit muhofazasi muammolarini tadqiq qilishda alohida ahamiyatga ega. Shuningdek, an'anaviy va zamonaviy geografik metodlarni birlashtirish vositasi sifatidagi sistemali yondashuv fanlararo geografik tadqiqotlarni loyihalastirish va uyushtirishda ham qo'llaniladi.

"Sistema", "geosistema", "tabiiy-hudud kompleks (HChK)", "landshaft" tushunchalarini taqqoslash ularning murakkab dinamik sistema sifatidagi asosiy xususiyatlarining umumiyliigi to'g'risida xulos qishga va ularning ayrim tafovvutlarini aniqlashga imkon beradi. "Geosistema" tushunchasi "tabiiy-hududiy kompleks" yoki "landshaft" tushunchalariga nisbatan ancha kengroq, zero u tabiiy va tabiiy-antropogen geografik birliklarning barcha iyerarxik qatorini qamrab oladi.

Sistemali yondashuvning geografiyda rasmiy ravishda tarkib topishida ingliz olimlari R.J. Chorli va B.A. Kennedining tadqiqotlari muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Ular sistema deb obyektlar va ularning xossalarni strukturaviylashgan to'plamini tushunadilar. Ular butun borliq o'zaro ta'sir va bog'liqlikda bo'lgan, kichiklari kattalarini hosil qiladigan turli katta-

kichiklikdagi tizimlardan iborat ekanligini ta'kidlagan holda aynan sistemali yondashuv ko'pincha tabiatshunoslik fanlarining konglomerati deb hisoblanadigan tabiiy geografiyaning predmeti sohasining chegaralarini belgilash imkonini beradi. Vaqt o'tishi bilan geografiyada bir qancha sinonimlari bo'lgan "hududiy sistema" sistemali yondashuvning asosiy tushunchasi bo'lib qoldi. [5; 200-214-b.].

Sistemali yondashuv jamiyat va tabiat o'zaro ta'siri muammolarining yechimida, geografiya fanlarining tadqiqot predmeti va murakkab sistemasi muammolarini ishlab chiqishda foydalanildi. Sistemali modellashtirish geografik sistemalarning asosiy modellarini ishlab chiqishga imkon berdi. Bu modellar geografiya boyicha va boshqa fanlarda ilmiy va amaliy ishlarda keng foydalaniladi. "geosistema" tushunchasiga berilgan ta'riflarda, uning hajmi va mazmuniga nisbatan qarashlarda tafovutlar mavjud. Ayrim olimlar "Geosistema" tushunchasini tabiiy hosila sifatida talqin qiladilar. Boshqa olimlar esa bu tushunchani Yer yuzasida shakllangan har qanday hududiy komplekslar uchun qo'llash mumkin, deb hisoblaydilar. Geosistemaning bunday keng talqini tupli mutaxassislikdagi geograflarining o'z ishida sistemali yondashuvdan foydalanishga intilishidan guvohlik beradi.

Geografiyaning tadqiqot amaliyotiga sistemali yondashuvning keng tadbiiq etilishi bilan bog'liq holda turli xildagi va kattalikdagi geografik (hududiy) sistemalar, ularning shakllanishi, tuzilmasi, dinamikasi, tarixiy rivojlanishi va kelgusidagi o'zgarishlari geografiyaning predmeti deb tan olindi. Geografik sistemalar atrof muhitni va geografik qobiqni yaxlit moddiy sistema sifatida shakllantiradi. Geografik sistemalar (geosistemalar) to'g'risidagi ta'limot geografiyaning asosiy yutuqlaridan biridir. Hozirgi paytda ham bu ta'limotni ishlab chiqish davom etmoqda va hamon munozaralar markazida turibdi. Sistemali yondashuv asosida ilgari o'rganilgan tabiiy va ishlab chiqarish komplekslarining bir qator xossalari chuqurroq organila boshlandi. Shunday qilib, sistemali yondashuv nafaqat tushuntirib beruvchi, balki konstruktiv funksiyani ham bajaradi.

Hozirgi paytga qadar "geosistema" tushunchasi turlicha ta'iflanadi, uning hajmi va mazmuniga doir qarashlarda tafovutlar mavjud.

Sotsial va iqtisodiy geografiyada nafaqat ishlab chiqarishni, balki butun jamiyatni tashkil etishning yangi shaklini ifodalaydigan hududiy sotsial-iqtisodiy sistema (HSIS) tushunchasi shakllandi. Hududiy sotsial-iqtisodiy sistema deb muayyan hududda mehnatning ijtimoiy bo'linishi va integratsiyasining bug'ini sifstida maqsadli faoliyat ko'rsatadigan iqtisodiy va sotsial jihatdan jamiyat elementlarining samarali birikmasi tushuniladi [7; 153-158-b.].

Hududiy ishlab chiqarish komplekslari to'g'risidagi ta'limotning nazariy va metodologik asoslari N.N. Kolosovskiy tomonidan ishlab chiqilgan. Iqtisodiy geografiyada hududiy ishlab chiqarish yoki hududiy ijtimoiy-iqtisodiy sistemalar haqidagi g'oyalarni S.Ya. Nimmik, M.D. Sharigin, T.M. Kalashnikova, K.I. Ivanov va boshqa olimlar ishlab chiqishgan va qo'llashgan. O'zbekistonda sistemali yondashuv A. Ro'ziyev va uning shogirdlari tomonidan qo'llanilgan [2; 71-b.].

Boshqalari esa bu tushunchani Yer yuzasida shakllanadigan har qanday hududiy kompleksni belgilash uchun qo'llash mumkin, deb hisoblaydilar. Geosistemani bunday keng talqin etilishi kamchilik hisoblanmaydi, balki turli ixtisosliklar geograflarining o'z ishlarida sistemali yondashuvdan foydalanishga harakat qilishayotganidan guvohlik beradi. Shu sababli geosistema tushunchasini tuli hududiy ob'ektlarni belgilash qo'llash maqsadga muvofiq.

Keyinroq sotsial-iqtisodiy geografiyadagi sistemalar (xo'jalik sistemasi, aholi joylashuvining hududiy sistemasi, shaharlar sistemasi, rekreatsion sistema va b.) uchun ham qo'llashga harakat qilindi. Ammo, sotsial-iqtisodiy hodisalar uchun ko'proq hududiy sistema termini qo'llaniladi.

Geosistemalar dinamik sistemalar bo'lib, tashqi omillar va o'ziga xos bo'lgan bir butunlikni vujudga keltiruvchi ichki jarayonlar ta'sirida tarkib topadi, mavjud bo'ladi va o'z-o'zini uzluksiz rivojlantirib turadi.

Geografiyada "hududiy sistema" yoki "geografik sistema" tushunchasi keng qo'llanila boshlandi. Geografik sistema geografik komponentlarning makon-zamondagi sistemasidan iborat bo'lib, bu komponentlar o'zlarining joylashuvida o'zaro taqozada bo'ladi va bir butun sifatda rivojlanadi. Asta-sekin "hududiy sistema" tushunchasi geografiyadagi sistemali yondashuvning asosiy tushunchasiga aylandi. U bir nechta nomlanishga ega bo'ldi, ular orasida tabiiy geografik tushunchadan umumgeografik tushunchaga aylana boshlagan "geosistema" tushunchasi bo'ldi. Ammo, "geosistema" tushunchasini ta'riflashda, uning hajmi va mazmuniga doir qarashlarda hozirgi paytda ham tafovutlar mavjud. Dastlab, ayrim olimlar "geosistema" tushunchasini tabiiy hosilalarga tegishli, deb hisobladilar. Keyinroq bir paytning o'zida tabiat elementlarini, aholi va uning moddiy va ma'naviy madaniyatining barcha jihatlarini o'z ichiga oladigan tabiiy-ijtimoiy sistemalarni o'z ichiga oladigan murakkab makoniy sotsial-iqtisodiy hosilalar uchun qo'llanila boshlandi. Boshqa olimlarning nazarida bu tushuncha Yer yuzasida shakllanadigan har qanday hududiy komplekslar uchun qo'llanilishi mumkin. "Geosistema" tushunchasining bunday keng talqini turli mutaxassislik geograflarining o'z ishlarida sistemali yondashuvdan samarali foydalana olish imkoniyatlari bilan bog'liq. Shu sababli geosistema tushunchasini hududiy obyektlarning barcha xillari uchun qo'llash maqsadga muvofiq. Bunday holda geosistema – tabiat, aholi va uning hayot faoliyati bilan chambarchas bog'liqlikda va o'zaro ta'sirida hosil bo'lgan nisbatan yaxlit hududiy birlik. Uning yaxlitligi geosistemaning quyi sistemalari o'rtasida rivojlanayotgan to'g'ridan-to'g'ri, teskari va kichik geosistemalar orasida rivojlanadigan o'zgargan aloqalar bilan belgilanadi [1;4].

Pirovardida tabiiy geograflar geografiyaning umumiy obyekti bo'lgan tabiiy hududiy komplekslarni (landshaftlarni), biogeosenozlarni, ijtimoiy geograflar esa hududiy - ishlab chiqarish komplekslarini, ayrim tarmoqlarni (yagona transport sistemasi), jahon xo'jaligini (jahon ishlab chiqarish, savdo, transport, molyaviy, axborot sistemalari va b.) o'rgana boshladilar. Aholi geografiyasida aholining hududiy sistemalari, shaharlarning sistemalari, murakkab sistema sifatidagi shahar toqrisidagi tushunchalardan foydalanila boshlandi. Hududiy rekretsiya sistema to'g'risidagi tushuncha rekretsiya geografiyasining, hududiy siyosiy sistemalar siosiy geografiyaning asosiy tushunchalarga aylandi. Bir paytning o'zida kichik sistemalar tabiat elementlarini, turli texnikaviy obyektlarni va texnologik jarayonlarni o'z ichiga oladigan "tabiat–texnika" sistemasi yoki geoteksistema rasmiylashdi. Mamlakatshunoslikda ham sistemali yondashuv qo'llanila boshlandi. Muayyan kichik sinfga mansub obyektlarni tavsiflashda terminga uning tur tavsifini ifodalaydigan sifat qo'siladi. Masalan, tabiiy geosistema, sotsial-iqtisodiy sistema va b.

"Geosistema" tushunchasing barcha xilma-xil talqinlarini ularni Yer yuzasida yalpi umumiy aloqa, ozaro taqoza va rivojlanish tamoyillariga bo'ysunadigan real mavjud sistemalar sifatida tan olinishini birlashtiradi. "Geografik sistema" tushunchasining asosiy ta'riflarining 4 guruhi tashkil topdi. Bu termin: 1) tabiiy geografik hosilalar; 2) bir paytning o'zida tabiat, aholi va xo'jalik elementlarini o'z ichiga oladigan murakkab murakkab hosilalar uchun (bunday holda geografik sistemalarning butunligi xo'jalik, aholi va tabiat orasidagi to'g'ri, aks va o'zgartirilgan aloqalar bilan aniqlanadi); 3) tabiat hosilalari uchun ham, sotsial-iqtisodiy hosilalar uchun; 4) Yer to'g'risidagi fanlarni qamrab oladigan bilim sohalari barcha obyektlarini belgilash uchun foydalanish taklif qilinadi [6; 250-254-b.]. "Geosistema" tushunchasi xilma-xil talqin qilinisada, ularning barchasi geosistemalarni Yer yuzasida real mavjud bo'lgan, yalpi umumiy aloqa, o'zaro taqoza va rivojlanish prinsiplariga bo'ysunadigan sistema sifatida tan olinishidir.

Geografik sistemaning tahlili uchun uch model: geografik sistemaning elementlari tabiat yoki xo'jalik komponentlari geografik sistemaning unsurlari bo'lgan monosistemali; polisistemali (uning elementlari – kichikroq darajadagi geografik sistemalar; dinamik sistemali - geografik sistema holatlari, sistemaning muvaqqat modifikatsiyalari elementlari sifatida qaraladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Нигматов А.Н. География фанлар тизимининг долзарб муаммолари // География ва экология фанлар тизимининг долзарб муаммолари ва уларнинг ечимлари. Республика илмий-амалий конференция материаллари. Гулистон – 2022. 6-10-б.
2. Солиев А. Иқтисодий география: назария, методика, амалиёт. Тошкент – Камалак – 2013. - 226 с
3. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 7-жилд, Т., 2004.
4. Голубчик М.М., Евдокимов С.П., Максимов Г.Н., Носонов О.Х. Владос Теория и методология географической науки. М, Юрайт, 2023. - 409 с.
5. Грегори К. География и географы. Москва, Прогресс, 1988. – 318 с.
6. Охрана природы. Толковый словарь. М., Прогресс, 1982. -278 с.
7. Чистобаев А.И., Шарыгин М.Д. Экономическая и социальная география // География в системе наук. Л. 1986. С. 153-158.
8. Харвей Д. Научное объяснение в географии. Москва, "Прогресс, 1974. -502 с.

**ZARAFSHON TIZMASI VA UNGA TUTASH TEKISLIK LANDSHAFTLARINING
GEOEKOLOGIK MUAMMOLARI**

Jo'raqulov X., Yusupov R., Elomonov J. (Samarqand davlat universiteti)

Annotatsiya: Zarafshon tizmasi va unga tutash tekislik landshaftlarining geoeologik muammolarini o'rganish, yuzaga kelgan geoeologik muammolarini tahlil etish hamda bu muammolarni bartaraf etish yo'llarini ilmiy jihatdan belgilab berish hozirgi zamon geografiya fanlari tizimining eng dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

Kalit so'zlari: Tizma, struktura, konussimon yoyilmalar, karst, landshaft, assimetrik, alluvial, proluvial, arid, efimer, efimeroidlar, genofond, agrolandschaftlar.

**ГЕОЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ЗАРАФШАНСКОГО ХРЕБТА И ПРИЛЕГАЮЩИХ
РАВНИННЫХ ЛАНДШАФТОВ.**

Аннотация: Изучение геоэкологических проблем Зеравшанского хребта и ландшафтов прилегающих равнин, анализ возникших геоэкологических проблем и научное определение путей устранения этих проблем является одной из актуальнейших задач современной системы географических наук.

Ключевые слова: хребет, структура, конические расширения, карст, ландшафт, асимметричный, аллювиальный, пролювиальный, аридный, эфемериды, эфемероиды, генофонд, агроландшафты.

**GEOECOLOGICAL PROBLEMS OF ZARAFSHAN RIDGE AND
ADJACENT PLAIN LANDSCAPES.**

Abstract: Studying the geoecological problems of the Zarafshan ridge and the landscapes of the adjacent plains, analyzing the geoecological problems that have arisen, and scientifically determining the ways to eliminate these problems is one of the most urgent tasks of the current system of geographical sciences.

Keywords: Ridge, structure, conical expansions, karst, landscape, asymmetric, alluvial, provillial, arid, ephemeris, ephemeroids, gene pool, agrolandscapes.

Insoniyat hayoti va uni o'rab turgan tabiiy muhit bilan uzviy bog'liqdir. U butun borliqni, shu jumladan insonni, o'zining hayotbaxsh nafasi bilan ta'minlab turadi, to'ldiradi, kiyintiradi. Insoniyat paydo bo'libdiki, to hozirga qadar tabiatning bu beminnat ehsonidan bahramand bo'lib kelmoqda. Hozirgi vaqtda aholi sonining muttasil ko'payib borishi, fan va texnika taraqqiyoti tabiiy muhitga antropogen ta'sirning ko'chayib borishi hodisalari geoeologik muvozanatning sezilarli darajada buzilishiga olib kelmoqda. Shuning uchun har bir hududning va shu jumladan, Zarafshon tog' va tog'oldi tekisliklari tabiiy sharoitini o'rganish, yuzaga kelgan geoeologik muammolarini tahlil etish hamda bu muammolarni bartaraf etish yo'llarini ilmiy jihatdan belgilab berish hozirgi zamon geografiya fanlari tizimining eng dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

Zarafshon tog' va tog'oldi tekisliklari O'zbekiston hududida g'arbdan sharqqa 160 km ga cho'zilgan bo'lib, u Chaqilkalon, Qoratepa, Zirabuloq va Ziyovuddin tog' massivlarini hamda shimol va janubdan ularga tutash bo'lgan Zarafshon va Qashqadaryo vodiylarining tog'oldi tekisliklarini o'z ichiga oladi. Bu hudud sharqdan Tojikiston Respublikasi, g'arbdan esa Navoiy viloyati bilan chegaralanadi. Zarafshon tog'lari Zarafshon – Oloystrukturali formasion zonasining bir qismi bo'lib, G'arbiy Pomir – Oloy tog' tizmalarining gersin tog' ko'tarilishi davrida shakllangan va yangi tektonik harakatlar yordamidaq yoshargan. Bu tog'lar asosan, paleozoyning silur, devon, karbon ohaktoshlari, slanes va qumtoshlari hamda mezazoy va kaynazoy yotqiziqlaridan tashkil topgan. Chiqilkalon va Qoratepa tog'larida cho'kindi jinslar orasida intruziv yotqiziqlar ham uchraydi. Bular granit, diorite, porfirlardan iborat bo'lib, ularning paydo bo'lishi gersin orogenetik jarayoni bilan bog'liq.

Chaqilkalon tog'I deyarli kenglik bo'ylab cho'zilgan. Eng baland nuqtasi Zebon cho'qqisida 2336 m ga yetadi. Bu tog' asimmetrik tuzilgan bo'lib, shimoliy yonbag'ri qisqa va tik. Bu yerda tog' Zarafshon vodiysidan birdaniga ko'tarilib ketadi, janubdan esa aksincha, Farob – Mog'iyon va Qashqadaryo vodiylariga qiya bo'lib, asta sekin pasayib boradi. Chaqilkalon tog'i devon ohaktoshlaridan tuzilganligi sababli bu yerda voronkasimon, konussimon – karst shakllari ko'p bo'lib, bu yerda ba'zi karst konuslarining diametri 80 m, chuqurligi esa 35 – 40 m yeladi. So'nggi paytda Chaqilkalon tog'ining g'arbiy yonbag'rida joylashgan Qirqtog' platosida O'rta Osiyodagi eng chuqur Kils g'ori (chuqurligi 1 082 m) topilgan. (2) Taxtaqoracha dovonidan boshlab (1 630 m) g'arbga qarab Qoratepa tog'I davom etadi. Bu tog' intruziv jinslardan tuzilgan bo'lib, eng baland joyi Kamqo'ton cho'qqisida 2195 m ga yetadi. U ham Chaqilkalon tog'I singari asimmetrik tuzilishiga ega bo'lib, shimolga qarab asta –sekin pasaya bosa, janub tomoni esa tikdir. Har ikkala tog'ning ham yonbag'irlari katta va kichik soylar bilan parchalangan bo'lib, tog'ning yuqori qismida tik va chuqur daralarni, tog' etagida esa keng soy vodiylarini hosil qiladi.

Qoratepa tog'i g'arbga qarab davom etadi va Kattaqurg'on shahri janubida yana boshlanib, Zirabuloq tog'ini hosil qiladi. Zirabuloq tog'i g'arbga qarab taxminan 100 km ga cho'zilgan (nisbiy balandligi 500 – 600 m). Eng baland joyi Zindontog' cho'qqisi bo'lib, 1 116 m ga yetadi. Zirabuloq tog'i g'arbda Qarnob yo'lagi orqali Ziyavuddin tog'idan ajralib turadi. Bu toz Zarafshon tizmasining eng g'arbiy qismi bo'lib, nisbiy balandligi 300 m, mutloq balandligi esa 914 m ga yetadi. Ziyovuddin tog'ining eng baland yeri Navoiy shahridan sharqdagi Dartko'l cho'qqisidir (914 m). Ziyoviddin va Zirabuloq tog'lari denudasiya jarayonida pasayib, yassilanib qolgan, ularda quruqsoylar ko'p. Har ikkala tog' ham shimolda O'rta Zarafshon va janubda Qashqadaryo okruglariga tutashib ketadi. Hududning tog'oldi tekisliklari asosan paleogen, neogen va antropogen davr cho'kindi jinslaridan tarkib topgan. Yer yuzasini allyuvial, allyuvial – prolyuvial va prolyuvial yotqiziqlari qoplab olgan. Relyef shakllari qayir, qayir usti terrasa, tog'oldi prolyuvial tekislik va adirlardan iborat. Yer yuzasi g'arbdan sharqqa

tomon 300 – 350 m dan 900 – 1 000 m gacha ko'tarilib boradi. Bu yerlar P.G.Gorshkovning seysmik rayonlashtirish sxemasi bo'yicha 7 – 8 ballik seysmik zonaga kiradi. Bu hududda foydali qzilmalardan marmar, granit, ohaktosh, sement hom ashyosi, qum – shag'al materiallari, marganes, volfram, qalay hamda mineral buloqlar ko'plab uchraydi.

Zarafshonning iqlimi kontinental bo'lib, u yozning issiqligi va qurg'oqchiligi, qishning nisbatan sovuqligi va namgarchiligi bilan tavsiflanadi. Tog'larda va vohalarda o'ziga xos mikroiklim shakllangan. Hudud termik resurslar bilan yetarli darajada ta'minlangan: $+10^{\circ}\text{C}$ dan yuqori bo'lgan haroratning umumiy yig'indisi $4\,200 - 4\,300^{\circ}\text{C}$ dan ortadi, o'rtacha yillik harorat $+13,4^{\circ}\text{C}$ ga teng, yanvarniki esa $-0,2^{\circ}\text{C}$ va iyulniki $+26^{\circ}\text{C}$ artofida. Mutlaq past harorat ayrim yillari $-24^{\circ} - 35^{\circ}\text{C}$ gacha tushsa, mutlaq yuqori harorat $+40^{\circ} + 44^{\circ}\text{C}$ gacha ko'tariladi (4). Relyefning murakkabligi tufayli g'arbdan sharqqa hamda tekislikdan balandlikka ko'tarilgan sari havo harorati pasayib va aksincha, yog'in miqdori ortib boradi. Yillik yog'in miqdori hududning g'arbiy tekislik qismida 300 mm dan, sharqiy tog'li qismida 900 mm gacha yetadi. Omonqo'tonda bir yilda o'rtacha 881 mm, ayrim yillari esa 1 000 mm dan ko'p yog'in tushadi. Yer usti suvlari asosan Zarafshon daryosi (Ravotxo'ja to'g'oni)dan boshlanuvchi Darg'om kanali va undan suv oluvchi bir necha irrigasion kanallardan (Yangiariq va boshqalar) hamda G'arbiy Zarafshon tog'ining shimoliy va janubiy yonbag'irlaridan boshlanuvchi Mo'minobodsoy, G'ussoy, Urgutsoy, Kamongaronsoy, Omonqo'tonsoy, Ohakliksoy, Sazag'onsoy, Oqsoy, Vargansoy, Sho'rabsoy, Makridsoy, Oyoqchisoy, Qalqamasoy va bir qancha kichik soylardan iborat. Bu soylarning ko'pchiligi mavsumiy harakterga ega bo'lib, yoz oylari qurib qoladi. Faqatgina yirik karst buloqlaridan suv oluvchi soylargina yil davomida oqadi.

Olingan ma'lumotiga ko'ra tog'dagi barcha karst buloqlari suvining o'rtacha yillik suv sarfi $200\text{ m}^3/\text{sek.}$ ga teng bo'lib, bu birgina Darg'om kanalidan butun yoz davomida oqib o'tadigan suvning hajmiga tengdir. Chaqilkalon tog' yonbag'ridan chiqayotgan buloqlar Urgut shari hamda Kamongaron, G'o's, Varganza kabi qishloqlarni ichimlik suvi bilan ta'minlabgina qolmasdan, balki tog'oldi tekisligidagi sug'oriladigan yerlarni ham suv bilan ta'minlaydi. Yer osti suvlari turli xil chuqurlikda joylashgan bo'lib, tog'oldi tekisligida 15 – 20 m ni, daryo qayirlarida 1 – 2 m ni tashkil etadi. Yer osti suvlari chuchuk va iste'mol qilishga yaroqli, minerallashish darajasi oqim yo'nalishi bo'ylab $0,1\text{ g/l}$ dan $1,0\text{ g/l}$ gacha ko'payib boradi. (1)

Sug'orma dehqonchilikda o'tloq, botqoq – o'tloq, tipik va qoramtir bo'z tuproqlardan keng foydalaniladi. Bu tuproqlarda agroirrigasion yotqiziqlarning qalinligi 1,5 – 2 m dan oshadi. Tog'larda esa to'q bo'z tuproqlarda hamda tog' jigarrang tuproqlari keng tarqalgan. Hudud o'simliklar dunyosiga boy bo'lib, unda cho'l o'simliklaridan tortib, o'rtacha baland tog' o'simliklarigacha uchraydi. Tekislik hamda qir – adirlarda efmer va efemeroid o'simliklardan qorabosh (rang), qo'ng'iroqbosh, ayiqtovon, chalov, darmana, chuchmoma, lolaqizg'aldoq, bo'tako'z, yaltirbosh, astragal, akontolimmon va boshqalar o'sadi. Bu yerlar, ayniqsa bahorda efemer va efemeroidlar qiyg'os gullaganda chor atrof ajoyib qirmizi ranga burkanadi. Sug'oriladigan yerlarda asosan madaniy o'simliklar ekiladi. Tog'larda esa tog' lolasi, tog' piyozi, ravoch, zira, tuyayaproq kabi o'simliklari bilan bir qatorda tol, terak, chinor, yong'oq, olma, o'rik, shaftoli, do'lana, bodom, tog'olchasi kabi mevali va manzarali daraxtlar o'sadi. Tog'larning 1 200 m dan 2 300 m gacha bo'lgan balandliklarida oz bo'lsada, zarafshon hamda saur archalari uchraydi.

Shunday qilib, hududning tabiiy sharoiti xilma – xil bo'lib, xalq xo'jaligining turli tarmoqlarini rivojlantirish uchun juda qulay. Shuning uchun ham Zarafshon tog' va tog'oldi tekisliklari uzumchilik, bog'dorchilik, polizchilik, kartoshkachilik, tamakichilik, g'allachilik, paxtachilik, asalarichilik, pillachilik, parrandachilik va boshqalarga ixtisoslashgan. Tog' yonbag'irlarida esa jamoa xo'jaligi ca mahalliy aholining ko'plab chorva mollari boqiladi. Tog'larning so'lim, shifobaxsh, toza havo, daraxtlarga boy xushmanzarali hamda zilol suvli karst

buloqlari va sersuv soylari atrofida bir qancha sport – sog'lomlashtirish oromgohlari, davolash – profilaktik sanatoriyalari va dam olish maskanlari barpo etilgan.

Lekin shu bilan bir qatorda hozirga kelib bu hudud tabiatiga insonning antropogen ta'sirining kuchayib borishi bir qator geoeologik muammolarni keltirib chiqarmoqda. Yer osti va yer usti suvlarining (jumladan buloq suvlarining) ifloslanishi, o'simliklar degradasiyasi, tog' o'rmon massivlarining qisqarib ketishi, tuproq qoplamining kuchli eroziyaga uchrashi, sug'oriladigan agrolandshaftlarning kimyoviy ifloslanishi shular jumlasidandir. Quyida biz ularning ayrimlariga to'xtalib o'tamiz.

So'nggi vaqtlarda kishilar tomonidan nodir, dorivor, ozuqabop va boshqa foydali o'simliklarning ko'plab yig'ib olinishi tabiiy floraga katta zarar keltirmoqda. Bu hol o'simliklarning yangi turlarini yaratishda va mavjud turlarini moslashtirishda katta ahamiyatga ega bo'lgan betakror genofondning yo'qolishiga olib keladi. Bulardan tashqari aholi tomonidan tog' yonbag'irlaridagi daraxt va buta o'simliklarini yoqilg'i va qurulish maqsadlari uchun kesib olish hamda yoylovlarda chorva mollarini tartibsiz boqish oqibatida o'simliklar degradasiyaga uchramoqda. Ayniqsa, G'ussoy, Urgutsoy, Kamongaronsoy, Omonqo'tonsoy, Ohaklisoy hamda Sazag'onsoylarining yonbag'rlaridagi bodomcha, do'lana, na'matak kabi buta o'simliklari ko'plab kesib yuborilgan bo'lib, ular faqatgina tog'larning chiqish qiyin bo'lgan joylaridagina saqlanib qolgan. Yaylovlarda chorva mollarini me'yordan ortiq va tartibsiz boqish natijasida o'simliklar juda siyraklashib qolgan. Chorva mollari to'planib qoladigan qo'ralar atrofida esa o'simliklar yo'q bo'lib, yalong'och yerga aylangan.

Tuproq eroziyasi tog' yonbag'irlarida va tog'oldi tekisliklarida tabiiy o'simlik qoplamini siyraklashib qolgan qiyaliklarida tuproqning chirindiga boy bo'lgan ustki qatlamining vaqtincha oqar suv (yomg'ir, jala, do'l, qor)lar yordamida yuvilib ketishi bilan harakterlanadi. Suv oqimlari g'ovak tuproqni yuvib ketishi bilan birga, o'zanini chuqurroq, yemirishi oqibatida jarliklarni vujudga keltiradi. Tuproqning chirindi moddalarining yuvilib ketishi uning unumdorligini keskin pasaytirsa, jarlik eroziyasi ko'plab yer maydonini parchalab, uni dehqonchilikda ffoydalanish uchun yaroqsiz bo'lib qolishiga olib keladi. Bunday holatlarni soy vodiylari va adirlarda ko'plab uchratish mumkin. Sug'oriladigan yerlarning aksariyati irrigasion eroziyasiga uchragan. Karst quduqlari, buloqlar va soylar atroflarida sanitariya – himoya zonasining yo'qligi, chorva mollarining ko'plab boqilishi hamda maishiy – xo'jalik chiqindilarini tashlash oqibatida bir paytlari ziloldek toza bo'lgan buloq va soy suvlari hozirga kelib ancha ifloslanib ketdi.

Hududning sug'oriladigan agrolandshaftlarida ham ekologik vazxiyat ancha keskin. Paxta maydonining har gektariga 220 kg azot, 120 – 150 kg fosfor va 50 kg atrofida kaliy o'g'itlari solinadi. Shundan 30 – 40 % i g'o'za o'simliklari tomonidan o'zlashtiriladi. Qolgan qismi yer usti suvlarini ifloslantiradi, tuproqlarda to'planib, sabzavot va poliz ekinlarini zaharlaydi. Bunday ekologik vaziyat inson salomatligiga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Yuqoridagi vaziyatlardan kelib chiqqan holda Zarafshon tog' va tog'oldi tekisliklarida vujudga kelgan geoeologik muammolarni bartaraf etish uchun quyidagi kompleks chora – tadbirlarni kechiktirmay amalga oshirishni zarur deb hisoblaymiz.

1. Tog' o'rmonlarida daraxt va butalarning kesilishiga, shuningdek noyob va dorivor o'simliklarni me'yoridan ortiq hamda ildizi bilan kavlab olinishiga aslo yo'l qo'ymaslik;
2. O'simlik qoplamini kuchli degradasiyaga uchragan yaylovlarda chorva mollarini boqishni tartibga solish hamda agrofitomeliorasiya tadbirlarini amalga oshirish;
3. Kuchli eroziyaga uchragan tog' yonbag'irlarida, karst quduqlari, buloqlar va soylar atroflarida chorva mollarini boqishga chek qo'yish;

4. O'simlik qoplami kuchli degradasiyalashgan hududlarda eroziya va el jarayonlarini oldini olish uchun tog' – o'rmonmeliorativ tadbirlarini amalga oshirish;

5. Ekin maydonlarining nitratlar, pestisidlar va gerbisidlar bilan zaharlanishiga yo'l qo'ymaslik;

6. Sug'oriladigan yerlarda yuz berayotgan tuproq eroziyasiga va tuproqlarning qayta sho'rlanishiga qarshi kurashish;

7. Agrolandshaftlar unumdorligini oshirish va qishloq xo'jaligi mahsulotlarining sifatini yaxshilash uchun mineral o'g'itlarni me'yorida ishlatishni va organik o'g'itlardan keng foydalanishni tashkil etish;

8. Geosistemalardan tabiat qonunlarini hisobga olgan holda oqilona foydalanish;

9. Aholi orasida, ayniqsa dam olish maskanlarida o'quvchi va talabalar hamda sayohatchilar orasida tabiatni muhofaza qilish borasida keng qamrovli targ'ibot – tashviqot ishlarini muntazam olib boorish va hokazo.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абдулкасимов А., Журакулов Х.: «Закономерности дифференциации ландшафтов зарафшанских гор и прилегающих равнин», Самарканд, 2014, стр.155;
2. Абдужабаров М.А. Карст гор Южного Узбекистана (анализ природных факторов формирования) – Ташкент: Фан, 990 112 с.
3. Алибеков Л.А. Ландшафты и типы земель Зарафшанских гор и прилегающих равниню – Ташкент: Фан, 1982. 152 с.
4. Бабушкин Л.Н., Хисамов А.В. Климатическое особенности Юго – Западного Узбекистана \\\ Природные условия и ресурсы Юго – Западного Узбекистана. - Тошкент, 1965. – С. 45 – 73.
5. Халимов М.Х. Некоторые вопросы охраны горных и предгорных территорий Зарафшанской долины от эрозионных процессов\\ Географические аспекты охраны природных ресурсов Узбекистана. – Самарканд. 1991. - 79с.

CHO'L MINTAQASI TUPROQLARI VA ULARNING GEOGRAFIK TARQALISHI

Joniyev O.T. (Navoiy davlat pedagogika instituti, O'zbekiston)

Annotatsiya: Maqolada Cho'l mintaqasi tuproqlari va ularning geografik tarqalishida landshaftlarni hosil bo'lishi. Cho'llanishning yuza keltiruvchi tabiiy va sun'iy omillar haqida bayon etilgan. Cho'llanish jarayonida ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga ta'siri hamda ikkilamchi sho'rlanish jarayonida yerdan foydalanishning geografik-ekologik muammolari qarab chiqilgan.

Kalit so'zlar: Tuproq, degradatsiya, avtomorf tuproqlar, tuproqni mexanik tarkibi, landshaft, cho'llanish, arid, sho'rlanish, sug'orma dehqonchilik.

ПОЧВЫ ПУСТЫННОЙ ОБЛАСТИ И ИХ ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ РАСПРЕДЕЛЕНИЕ

Аннотация: В статье рассмотрено формирование ландшафтов на почвах пустынного региона и их географическое распространение. Описаны естественные и искусственные факторы, вызывающие опустынивание. Рассмотрены влияние на социально-экономическое развитие в процессе опустынивания и географические и экологические проблемы землепользования в процессе вторичного засоления.

Ключевые слова: Почва, деградация, автоморфные почвы, механический состав почв, ландшафт, опустынивание, засушливость, засоление, орошаемое земледелие.

SOILS OF THE DESERT REGION AND THEIR GEOGRAPHICAL DISTRIBUTION

Abstract: The formation of landscapes in the desert region soils and their geographical distribution in the article. Natural and artificial factors causing desertification are described. The impact

on socio-economic development in the process of desertification and the geographical and ecological problems of land use in the process of secondary salinization are considered.

Keywords: *Soil, degradation, automorphic soils, soil mechanical structure, landscape, desertification, arid, salinity, irrigated agriculture.*

Cho'l mintaqasi tuproqlari va ularning geografik tarqalishi asosan, to'rt xil yotqiziqlar natijasida paydo bo'lgan bo'lib. Bularga birinchi yotqiziqlar turli davrlarda paydo bo'lib, qatlam - qatlam joylashgan qumli loy allyuvial yotqiziqlari; ikkinchi yotqizilarda esa turli darajada o'simliklar bilan qoplangan va shamol ta'sirida qaytadan yotqizilgan qumlar; uchinchi yotqiziqlar tarkibida ohak toshlari qo'shilmasi bo'lgan karbonatli changsimon soz va qum-soz allyuvial yotqiziqlar va nihoyat, to'rtinchidan, effuziv tog' jinslari bilan bog'liq bo'lgan allyuvial soz yotqiziqlari kiradi. Bu mintaqaning asosiy o'simliklari: keng tarqalgan va chuqur ildizli ko'p yillik sho'ra butalar, ildizi unchalik chuqurga ketmaydigan yarim butalar va ildizi, asosan, tuproqning ustki qatlamida tarqalgan, shu bilan birga kuzgi va bahorgi namgarchilikga moslashgan bir yillik sho'ra o'tlar, nihoyat efemerlar efemeriotlardan tashkil topgandir. Bularning ichida ko'chkinchi qumlarning ustini qoplash bilan birga qimmat baho oziqlik vazifasini o'tovchi qiyof juda katta ahamiyatga ega.

Cho'l mintaqasining allyuvial loy yotqiziqlaridan tashkil topgan tekisliklari qora saksovul, qum yotqiziqlarida oq saksovul va loy yotqizilik platolarda esa saksovulchalar o'sadi. Mintaqada shuvoq juda ko'p tarqalgandir. Yuqorida keltirilgan o'simliklar tuproq betida qalin qoplam hosil qilmay, tuproqning ochiq qolgan yerlari lishayniklar, suv o'tlari va moxlar bilan qoplangan bo'ladi. Shuni ta'kidlab o'tish kerak, cho'l mintaqasidagi tuproqlarning xususiyatlari tuproq yoshi va mexanik tarkibiga qarab ham o'zgaradi.

Cho'l mintaqasining tuproqlari dastlab, genetik tuproq qatlamlarining unchalik qalin bo'lmisligi, strukturasizligi va sho'rlanganligi bilan boshqa tuproqlardan farq qiladilar. Bundan tashqari suvlari chuqur joylashgan (avtomorf) cho'l mintaqasining tuproqlarida chim qatlami hosil bo'lmay, buning o'rmiga tuproq sirti qalin qathaloq bilan qoplangandir. Cho'l mintaqasi tuproqlarining chirindisi juda kam 0,5-1,0 %, singdirish sig'imi kichik - 100 gramm tuproqqa 8-10 mg (ekv), singdirish kompleksi esa kalsiy va magniy kationlari bilan to'yingan bo'lib, tuproqlari yuza qismidanoq yuqori karbonatlidir. Keltirilgan xususiyatlar cho'l mintaqasida paydo bo'luvchi avtomorf tuproqlarning hammasiga ham umumiy bo'lsada, lekin ifodalanishi har qaysi tuproq tipida turlichadir.

Yuqorida aytilganlarni hisobga olib, cho'l mintaqasida to'rt xil avtomorf tuproqlari ajratilgan. Sur tusli qo'nqir tuproqlar. Sur tusli qo'nqir tuproqlar asosan Ustyurt platosi, qizilqum cho'lining janubi va cho'l mintaqasi bilan tutashgan qadimgi tog' osti baland tekisliklarida (Farqona vodiysi) keng tarqalgan bo'lib, bu tuproqlarda asosan shuvoq, keurek, biyurgun, tetir kabi yarim buta o'simliklari o'sadi. Shuni bilish kerakki, sur tusli qo'ng'ir tuproqlarda qatlamsimon g'ovak qathaloq, loylashgan va zichlashgan temirli qatqaloq osti qatlami, chirindi miqdorining kamligi, tuproq qatlamlarining kichik bo'lishi, tuproqning yuqori qatlamlarida biologik omil ta'sirida hosil bo'lgan ikkilamchi karbonatlarning ko'payishi, tuproq ostki qatlamlarida gips mineralining to'planishi, iqlimning quruqligi sababli tuproqlarning Sho'rhoklik va sho'rtoblikka moyilligi, nihoyat tuproq hosil qiluvchi ona jinslarning juda oz nuraganligi kabi hozirgi zamon cho'l mintaqasi tuproq hosil bo'lishi jarayonining eng asosiy belgilari boshqalarga nisbatan juda yaxshi rivojlangandir. Sur tusli qo'ng'ir tuproqlarning tuzilishida quyidagi genetik qatlamlarni ko'rish mumkin. Tuproq yuzasi qalinligi 1-3 sm ga teng bo'lgan och kul rang tusli g'ovak qathaloq bilan qoplangan, uning ostida esa och sur tusli qo'nqir rang, mayda qatlamsimon, uvoqchali strukturaga ega bo'lgan, sochilib turuvchi, qalinligi 10-12 sm keladigan

qatlam joylashgan. Bu qatlamning ostida ancha zichlashgan, qizg'ish-qo'ng'ir tusli 15-20 sm qalinlikdagi genetik qatlam yotadi. Nihoyat, 40-50 sm chuqurlikda sur tusli qo'ng'ir tuproqlarga xos bo'lgan qalin gipsli qatlam boshlanib, uning ostida esa tuproq hosil qiluvchi ona jins-berch yotqiziq yoki toshloq yotqiziq yotadi.

Mexanik tarkibi bo'yicha sur tusli qo'ng'ir tuproqlar ko'p vaqt chaqir toshlashg'alli yoki shag'al aralash qumoqli bo'lsada, lekin yirik qum va shag'alning umumiy miqdori (diametri 1-3 mm dan katta bo'lgan mexanik fraktsiyalar sur tusli qo'ng'ir tuproqlarning gips qatlami ustida 2-3 % dan oghmaydi). Sur tusli qo'ng'ir tuproqlarda maksimum karbonatlar tuproq yuzasida joylashgan. Uzoq davom etgan biologik yo'l bilan paydo bo'lgan bu karbonatlar shu tuproq tipi uchun juda xosdir. Bu tuproqlarning gips qatlami alohida e'tiborni o'ziga jalb qiladi. U ko'p vaqt shamol ta'sirida nuragan va sumbulasimon, pastki tashkil topgan bo'lib, qalinligi 30-60, ba'zida hattoki 100 sm gacha etadi. Bu qatlamdagi gips miqdori 30-60 va xatto 90 % ni tashkil qiladi. Sur tusli qo'ng'ir tuproqlardagi gips qatlamining kelib chiqishi shu vaqtga qadar aniqlangan emas. Har holda bu qatlam uzoq o'tmishda hosil bo'lib, iqlimning quruqligi tufayli shu davrgacha qadimgi tuproqlarda saqlanib qolgan bo'lsa kerak.

Bu tuproqlar sho'rhoklashgan bo'lib, u yoki bu chuqurlikda ma'lum miqdorda sulfat va xlorid tuzlarini saqlaydi. Shu bilan bir qatorda ko'p vaqt sur tusli qo'ng'ir tuproqlarning qathaloq qatlamida sho'rtoblik alomatlari ham bo'ladi, ya'ni qathaloq qatlami namlangan, juda shishib, o'zidan nam o'tkazish qobiliyatini yo'qotadi, qurishi natijasida esa juda qotib ketadi. Bu xususiyati bilan sur tusli qo'ng'ir tuproqlar taqir tuproqlarga juda o'xshaydi. Unchalik ko'p tarqalgan bo'lmasada, sho'rhoklik va sho'rtoblik alomatlari bo'lmagan sur tusli qo'ng'ir tuproqlar ham bor. Ular, asosan, ko'z bilan ilgab bo'lmaydigan pastliklar, mayda chuqurchalarda uchraydi. Turli darajada sho'rhoklashgan, sho'rtoblashgan sur tusli qo'ng'ir tuproqlar o'sadigan o'simliklari orqali ham bir-biridan ajralib turadi.

Tuproq paydo qiluvchi ona jinslari va mexanik tarkibi bilan ham sur tusli qo'ng'ir tuproqlar bir-birlaridan farq qiladilar. Sur-qo'ng'ir tusli tuproqlardan qishloq xo'jaligida foydalanish Sur-qo'ng'ir tusli tuproqlar Markaziy Osiyo davlatlarida keng tarqalgan bo'lib, 41,5 mln. gektarga yaqin maydonni egallaydi. Ammo sug'orib dehqonchilik qilinadigan maydonlar juda kam - 113,4 ming gektar (tuproqlar maydoniga nisbatan 0,28 %) ni tashkil etadi. Sur-qo'ng'ir tusli tuproqlarning uncha katta bo'lmagan maydonlari Tojikistonda (Xo'ja-Baqirgan, Samgar) va O'zbekiston (Malikcho'l, Qarshi cho'li, Farqona vodiysi) da o'zlashtirilib, sug'oriladigan dehqonchilikda foydalanib kelinmoqda. Bu tuproqlarning suv-fizik va agrokimyoviy xossalari ancha noqulay, tuproq va ona jinslari da gipsning ko'p va yaqin joylashganligi, relyefning murakkabligi singarilar sababli, bu tuproqlarini o'zlashtirish ancha qiyin. Sur-qo'ng'ir tusli tuproqlardan dehqonchilikda foydalanish sug'orish, bu tuproqlardan yuqori hosil olish imkoniyatlari mavjudligini ko'rsatadi.

Ammo bunday maydonlar uncha katta emas. Qalin va g'ovak to'rtlamchi davr yotqiziqlarida shakllangan sur- qo'ng'ir tusli tuproqlar ancha qulay meliorativ xossalarga ega. Bunday tuproqlardan qishloq xo'jaligida foydalanish samardorligi ko'pincha gips qatlamining joylashuv chuqurligiga, tuproq ustki qatlamining unumdorligiga, jumladan toshloqlik darajasiga bog'liq. O'zbekistonda (Malikcho'l, Qarshi cho'li) gipsli sur-qo'ng'ir tusli tuproqlardan samarali foydalanish bo'yicha ancha tajribalar to'plangan va tavsiyalar ishlab chiqilgan. Tajribalar shuni ko'rsatadiki, qishloq xo'jaligida foydalanish natijasida surqo'ng'ir tusli tuproqlarning unumdorligi yaxshilanib boradi.

Sug'oriladigan maydonlarda esa gumus, azot va fosforlarning umumiy miqdori ko'payib, bu elementlarning harakatchan shakli ham ancha oshadi. Bu tuproqlarda gumus ham bo'lganligi sababli, tuproqning biologik aktivligi va energetik holatini yaxshilash uchun organik o'g'itlarda keng foydalanish dastlabki yillarda beda ekib bu tuproqlarni o'zlashtirish, yashil massasini o'rib yerga qoldirish maqsadida sideratlardan keng foydalanish lozim. Shunday qilinganda, sur-

qo'ngir tusli tuproqlarda jadal o'zlashtirilayotgan sharoitda ham uning biologik aktivligi oshadi. Eng muhimi yer haydalayotganda gips ustki (20-40 sm) unumdor qatlamini saqlab holishga e'tibor berish zarur. Gipsli qatlam yer betiga chiqib qolgandaligi qishloq xo'jalik ekinlari hosili 1,5-2,5 marta kamayadi. Gipsli sur-qo'ng'ir tusli tuproqlar yuqori suv o'tkazuvchanlik xossasiga ega bo'lganidan va ba'zi yerlarda suffoziya (o'pqn) singari o'yilib ketishning oldini olish sug'orish usullari va texnologiyasiga alohida e'tibor beriladi. yerlarni yomg'irlatib sug'orish yoki qisqa egatlar orqali sug'orish kerak. Bunday yerlarda o'simliklarni tomchilatib sug'orish ham yaxshi natija beradi. Yerlarni joriy va kapital tekislayotganda, gips qatlamining yer betiga chiqib qolishiga yo'l qo'ymaslik lozim.

Yerlarni qishloq xo'jalik yerlariga kiritishdan oldin yerlarni sug'ora boshlashning dastlabki 3-4 yilida u har yili muntazam joriy tekislanadi. Shunday qilinganda yer yuzasi tekis va suffoziya bo'shliqlari tuproq bilan to'lib boradi. Sur-qo'ng'ir tusli tuproqlardan foydalanish sohasidagi tajribalar yanada kengroq miqyosda olib borilishi lozim. Sur tusli qo'ngir taqirlashgan sho'rtob tuproqlar hamma vaqt kuchli sho'rtoblashgan bo'lib, 15-25 sm chuqurlikdan boshlab o'zida 0,3-0,7 % miqdorida suvda eruvchi xlorid va sulfat tuzlari saqlaydi. Bu tuproqlar ko'p vaqt og'ir o'rta qumoq mexanik tarkibli bo'lib, ularda asosan siyrak biyurgun o'sadi. Bularning qathaloq qatlami o'zidan namni yomon o'tkazishi bilan haqiqiy taqir tuproqlaridan juda oz farq qiladilar. Sho'rtoblashgan sur tusli qo'ngir tuproqlar mexanik tarkibi va sho'rlangan qatlamining turli chuqurlikda joylashganligi bilan xilma-xil bo'lishi mumkin. Bu farqni tuproq sirtidan ham ilg'ab olsa bo'ladi. Bu tuproqlarning qatqaloq osti qatlami yoki uning ostida 1-2 % suvda eruvchi sulfat va undan ko'proq xlorid tuzlari bo'lib, bu tuzlar yog'in-sochinlardan so'ng tuproq betiga (atmosfera yuqori harorati ta'sirida) ham dog' shaklida ko'tariladi. Bu tuproqlarning qathaloq osti qatlami mo'rt, nam o'tkazuvchi. Bu tuproqlarda ham asosan biyurgun o'sadi, ularning rivoji turlichadir. Biyurgundan tashqari bu tuproqlarda keurak, past bo'yli saksovul va sho'rga chidamli o'simliklarning vakillari ham uchraydi. Gips qatlamiga qadar sho'rlanmagan (30-40 sm chuqurlikka qadar) sur tusli qo'ng'ir tuproqlar birinchi navbatda o'simliklari orqali boshqa tuproqlardan ajralib turadi. Bunday tuproqlarda shuvoq va boyalich o'simliklari o'sadi. Engil mexanik tarkibiga ega bo'lgan bu tuproqning turlarida ko'p vaqt efemerlar, shu jumladan, boshloqli o'simliklarni uchratish mumkin.

Yuqorida aytganimizdek, sho'ri yuqori qatlamidan pastga yuvilgan bunday sur tusli qo'ngir tuproqlarda asosan shuvoq ko'p tarqalgan va u nisbatan pastlik yerlarda o'sadi. Bu tuproqlarning gips qatlami yuvilib ketish natijasida yo'qolgan yoki juda oz gipsli holdadir. Shunday qilib, sur tusli qo'ng'ir tuproqlarning tarqalishi va xilma-xilligida ma'lum qonuniyatlar mavjud. Sur tusli qo'ng'ir tuproqlarning chirindisi juda oz (0,5-1,0 %) va chirindi qatlamining qalinligi juda kichik (15-20 sm) dir. Chirindining umumiy miqdori mexanik tarkibi yengil va toshloq bo'lgan sur tusli qo'ng'ir tuproqlarda gektariga 8-10, og'ir tuproqlarda esa 15-20 tonnaga etadi. Sur tusli qo'ng'ir tuproqlarning chirindisi azotga boy, fosfor esa bu tuproqlarda nisbatan ko'pdir. Iqlimi juda quruq va issiq bo'lganidan sur tusli qo'ng'ir tuproqlarda dehqonchilik qilib bo'lmaydi. Shu bir qatarga bunday tuproqlar tarqalgan yerlarda oqim suvlar bo'lmagani va suv chiqarish qiyin ekanligi tufayli sug'orish ishlarini tashkil qilish ham murakkabdir. Sur tusli qo'ng'ir tuproqlardan asosan, chorvachilikda va ayniqsa, qorako'lchilikda keng foydalanamiz. Bu tuproqlarda o'suvchi shuvoq va sho'ra o'simliklarini qo'y, tuya va echkilar sevib iste'mol qiladilar. Qish oylarida qor uzoq turmaganligidan bu yaylovlarda yil bo'yi mol boqish mumkin.

Ushbu tuproqlardan yana yaxshiroq foydalanish uchun asosiy e'tibor yaylovlarga qurg'oqchilikka chidamli o'tlar ekish, iloji bo'lgan yerlarga suv chiqarib, xashaki (silosbop) ekinlar ekish yo'li bilan yaylovlarni yaxshilash masalalariga qaratilishi kerak. Taqirsimon tuproqlar. Bu tuproqlar cho'l mintaqasining to'la takomillashmagan yosh tuprogi hisoblanadi.

Taqirsimon tuproqlar asosan daryo vodiylariga yaqin, lekin toshqin suvlarining ta'siri to'xtagan yerlarda loy, qum va qumoq yotqiziqlardan tashkil topgan allyuvial va prolyuvial tekisliklarda paydo bo'ladi. Bu yerlarda o'sadigan o'simliklar ham xilma-xildir.

Bu tuproqlar rivojlanishining dastlabki davrlarida unda sizot suvlaridan foydalanib o'suvchi yantoq, jing'il, qora saksovullar o'sadi, tuproqning so'nggi taraqqiyot davrlarida esa shuvoq, kavrak, biyurg'un va boshqa shunga o'xshash yarim buta o'simliklar o'sadi. Efemer o'simliklari juda siyrak bo'lgani uchun bu tuproqlarda chim qatlami hosil bo'lmaydi. Taqirsimon tuproqlarning tuzilishida faqat ularning ustki qatlamlarigina uncha ifodalanmagan genetik qatlamlarga bo'linganini ko'ramiz. Bularga 2-6 sm qalinlikdagi va uncha mustahkam bo'lmagan g'ovak qatqaloq qatlam, uning ostida qalinligi 5-12 sm li och tusli yoki qo'ng'ir rang mayda baliq tangachasimon strukturali qatlam va uning ostida esa qalinligi 20-30 sm li strukturasiz, zichlashgan qatlam bo'lib, buning ostida tuproq paydo bo'lish ta'sirida unchalik o'zgarmagan ona jins yotadi. Yosh taqirsimon tuproqlarning ostki qatlamlarida ko'kimtir yoki qizg'ish zang dog'lari va ko'milib qolgan qadimgi chirindi qatlam, ya'ni qadimgi sernamlik alomatlarini uchraydi. Shunday belgilariga qarab taqirsimon tuproqlar qoldiq chirindili va ayni taqirsimon tipchalarga bo'linadi. Qoldiq chirindili taqirsimon tuproqlarda chirindi miqdori 0,5-1 % atrofida bo'lib, qadimgi ko'milib qolgan chirindi qatlamlarida esa chirindi miqdori 2-2,5 % gacha etadi. Ayni taqirsimon tuproqlarda chirindi miqdori 0,3-0,5 % atrofida bo'ib, chuqurlashgan sari u muttasil kamayib boradi. Bu tuproqlar ham sirtidan boshlab karbonatli bo'lsada, lekin karbonat qatlamlari yo'q. Gips ham bu tuproqlarda alohida qatlam hosil qilmay, umumiy miqdori 1 % dan oshmagan holda tekis taqsimlangandir. Taqirsimon tuproqlar aksari sho'rlangan bo'lib, faqat alohida qulay sharoitlardagina (tuproq ostida qum bo'lsa) ularning sho'rlanmagan xillari uchraydi.

Tuproq yoshi, mexanik tarkibi va tuproq paydo qiluvchi ona jinslarining sifati va xususiyatiga bog'liq holda bu tuproqlarning sho'rlanish darajasi 0,3-2 % orasida bo'ladi. Juda ko'p yerlarda taqirsimon tuproqlar unumdor sug'oriladigan erlarga aylantirilgan bo'lsa-da, lekin hali harm taqirsimon tuproqlarning katta-katta maydonlari cho'l yaylovlari sifatida foydalanilmoqda. Cho'l mintaqasidagi sug'orilib ekiladigan yerlarni kengaytirishda bu yerlar asosiy maydon hisoblanadi, chunki taqirsimon tuproqlar suv manbaalariga yaqin past tekisliklarda tarqalgan. Amudaryoning quyi oqimi va Qarshi cho'llarida bunday tuproqlarning bir qismiga suv chiqarilib, ular yangi paxta maydonlariga aylantirilgan.

O'zlashtirilgan va o'zlashtirilayotgan taqirsimon tuproqlarning unumdorligini oshirish uchun shu joyga moslashgan o'tlarni tanlab ekish, yerga organik o'g'itlar solish hisobiga tuproqni chirindiga boyitish, azotli, fosforli va engil mexanik tarkibli tuproqlarga esa kaliyli o'g'itlar solishni keng joriy qilish kerak. Bu tuproqlar strukturasiz bo'lganligi uchun sug'orilgandan so'ng qathaloq hosil qiladi. Buning oldini olish uchun tuproq etilgan vaqtda to'g'ri ishlov berish shart. Sho'rlangan erlarni yuvish, tuproqda nam to'plash maqsadida yaxob suvi berish, sizot suvlarining oqimi yomon erlarda zovurlar (drenaj) qazib, sho'rlanishning oldini olish kabi ishlar ham bu tuproqlarda o'z vaqtida olib borilishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bahodirov M., Rasulov A. Tuproqshunoslik. T.: O'qituvchi, 1975 (Darslik). 7.
2. Baratov P. O'zbekiston tabiiy geografiyasi. T.: O'qituvchi, 1996 (O'quv qo'llanma).
3. G'afurova L., Maxsudov X., Namozov X. O'zbekiston tuproqlari va ulardan samarali foydalanish. T.: 2003.
4. Tojiyev U., Namozov X. va b. O'zbekiston tuproqlari. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" davlat ilmiy nashriyoti. T.: 2004.
5. Xoliqov Sh., Uzoqov P., Boboxojayev I. Tuproqshunoslik. T.: N.Doba, 2011 (Darslik).

IMPORTANCE OF WATER RESOURCES IN PREVENTING DESERTIFICATION PROBLEMS IN LOWER ZARAFSHAN VALLEY LANDSCAPES

Jurayev J.S. (Samrakand State University, Uzbekistan)

Abstract: *This article describes the distribution of the main water sources in the Lower Zarafshan Basin and their impact on the landscape of the region.*

Keywords: *desertification, collector-drainage, groundwater, water mineralization, saline landscapes, pesticides, herbicides, reclamation, geosystem, ecosystem, degradation.*

In current time, desertification is one of the global problems facing humanity, causing great economic, social and ecological damage to nature and society. Almost one-third of the land area is arid, and one-sixth of the Earth's population lives here. Desertification is expanding from densely populated plains to sparsely populated areas, as well as foothills and sparsely populated mountain areas. The main reason for this is the increase in the number of the population and, accordingly, the increase in anthropogenic pressure on nature. Desertification processes are associated with climate change, biodiversity loss, soil salinization, and increased soil degradation.

In the territory of our republic there are arid and semi-arid areas affected by natural salinity, sandslides, dust storms. Such changes are observed to accelerate negative natural geographical processes, such as soil degradation, deterioration of soil and arable land reclamation, intensification of erosion processes, soil and plant degradation, etc. As a result of climate change in the Lower Zarafshan basin, the decrease in the amount of precipitation, the recurrence of wind speed and their impact on soil erosion, the development and deformation of plants, as well as the secondary salinization of the irrigated areas in the Lower Zarafshan basin and the lands around the impact on desertification is felt.

The main part. The Lower Zarafshan basin has arid climatic conditions, the winter is very short and unstable, and the summer is warm and hot. In July, the average air temperature is around 29.5-36°C, the highest air temperature is 45-46°C. Annual precipitation is around 95-125 mm, and the thickness of snow is around 5 cm. Due to the lack of annual rainfall, irrigated agriculture has developed in the basin. Archaeologists found that irrigated agriculture was established in the Lower Zarafshan basin in the 4th millennium BC, and the total area of ancient irrigated lands was 600-700 thousand hectares, which is almost more than the current area (Gulyamov 1966). Currently, the main water sources of the Lower Zarafshan Basin are the Amu-Bukhara and Amu-Karakol canals, the Zarafshan River (about 4.3-4.5 km³ of water is taken from Zarafshan and Amudarya annually for irrigation), as well as underground waters, as well as Kuyumozor in the Basin, Todakol and Shorkol reservoirs are located, which mainly supply water to the lands of the Bukhara and Karakol oases. Amudarya water not only irrigates Bukhara and Karakol oases, but also the main part of cultivated land in Qiziltepa, Ortachol, Malikchol oases located in the northeastern part of the district.

In the Lower Zarafshan basin, the largest amount of water is irrigated agriculture, and the amount of water used for irrigation on irrigated lands was 11.9 thousand m³ (2013). Due to the discharge of collector-drainage water from the irrigated lands along the middle and lower reaches of the Amudarya and Zarafshan rivers, the water of these rivers is highly mineralized. In the water of these rivers, inorganic substances that mineralize the earth, such as sulfate, chloride and carbonate, make up the majority, and this situation has a negative effect on the geoecological situation of the area. Chemical analysis of Zarafshan river water shows that mineralization varies

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

from 0.3 to 2.7 gl in the investigated areas (in 2000–2004). From streams in the lower part of the mountains to Navoi, mineralization increases from 0.3 to 1 g/l, then reaches 2.6 g/l in the Bukhara oasis. In the same direction, the hydrocarbonate ion in the composition of chemical water decreases and the sulfate ion increases. The level of mineralization in the widely used collector-drainage water in the Bukhara oasis is high, reaching from 2.5 to 4.9 gl. The valley of the Zarafshan river has varying degrees of salinity, and the salinity level increases from the upstream to the downstream. For example, in the landscapes of Samarkand, saline lands exceed 30%, in Kattakurgan approximately 60%, in Bukhara - 89.5%, Karakol - 90%. According to the information of the Republican Land Cadastre, in the middle of the last century, saline lands in the Zarafshan Valley made up less than 30% of the total land, i.e. half of the current figure. The productivity of irrigated land in arid regions depends on groundwater and its salinity. Therefore, ensuring the stability of the underground water level is an important factor for improving the reclamation of irrigated lands. The stability of groundwater mineralization in the irrigated areas of the region is one of the main factors of obtaining abundant harvests from agricultural crops, and the mineralization of groundwater balance is carried out through artificial drainage networks. The territory has a collector-drainage system with a total length of 11,000.6 km, from which 227.41 thousand tons of mineral substances, which have a negative effect on the development of plants, leave the border of irrigated lands. The amount of Zovur water changes over the years. For example, in 2020, the water consumption in the main Karakol reservoir was 1.70 m³/s, and in 2021, this figure was 2.80 m³/s. Bunda suv sarfi o'tgan yilga nisbatan 1,10 m³/s ga ko'payganini ko'rishimiz mumkin. Such a situation was observed in the remaining ditches: 1.14 m³/s in Karaun, 2.50 m³/s in Porsonkol, twice as much as 7.14 m³/s in the main drainage collector, Sayot ditch also has a small amount. we can see that it has increased by 0.4 m³/s compared to last year (data from the Irrigation and Reclamation Department of Karakol District).

Table 1

The ratio of water used for irrigation in the Lower Zarafshan basin and the return flow formed in the area

<i>N₀</i>	<i>Years</i>	<i>Area of irrigated land (thousand hectares)</i>	<i>Amount of water used for irrigation (million m³)</i>	<i>The amount of water returned through the collector-drainage system (million m³)</i>	<i>The amount of water returned through the collector-drainage system (%)</i>
1	2009	406,7	4992,2	2946,9	59
2	2010	406,7	4993,2	3081,4	62
3	2011	406,7	4994,2	3097,8	62
4	2012	406,7	4995,2	2722,3	54
Average		406,7	4993,7	2962,1	59

Table 2

Water samples taken in one month from ditch-drainage networks in Karakol district

<i>T/r</i>	<i>Canal and Zovur drains</i>	<i>Solid residue gr/l</i>	<i>Chlorine</i>
1	Amu-Karakol canal	0,923	0,142
2	Main Karakol	4,366	0,532
3	Sayot	4,138	0,532
4	Qoraun	4,526	0,576
5	Central Olot	4,286	0,532
6	Porsonkol	4,172	0,576

The level of groundwater depends on such factors as the topography of the area, the depth of drainage, the proximity or distance of surface and underground streams, the rapid percolation

of water used for irrigation and precipitation from the soil. by affecting the rooting zone of crops, it leads to a decrease in crop productivity. The total land area of Bukhara region is 4.2 million hectares, of which 273.8 thousand hectares were cultivated in 2003. The lands where these crops are grown have varying degrees of salinity. In the region, non-saline lands are 13.7 thousand hectares (5%), low salinity lands are 152.8 thousand hectares (55.8%), moderately saline lands are 71.7 thousand hectares (26.2%), and highly saline lands are 32.7 1,000 hectares (11.9%) and highly saline lands make up 3,000 hectares (1.1%). In the region, 20 m of ditches correspond to 1 ha of cultivated land, 1,653 of the existing 3,595 vertical drains (wells) do not work for various reasons, as a result of which the groundwater level is rising, and the salinity of the land is increasing. Saline soils contain high levels of sodium sulfate (Na_2SO_4), magnesium sulfate (MgSO_4), and calcium sulfate (CaSO_4). The composition of groundwater in irrigated lands is characterized by sulfate and chloride-sulfate salts, rarely sulfate-chlorine salts. As soil salinity increases, the concentration of sodium chloride salts (NaCl) also increases. The increase of such harmful salts in the composition of the soil has a negative effect on the ecology of the soil and serves to accelerate the mechanism of desertification in the area. It can be said that even if rainfall is low in arid climates, agriculture in irrigated lands affects the groundwater level as a result of irrigation. This process is constantly increasing the groundwater level in and around the irrigated lands. The increase in productivity in agriculture was ensured mainly due to the large use of mineral fertilizers, and this process is still partially continued. Lower Zarafshan is densely populated, which, in turn, requires the development of industry and agriculture. The development of these sectors is certainly related to water, and for this purpose, the influence of mineral fertilizers applied to the ground, pesticides used in crops on changes in the quality of surface and underground water in irrigated lands is very large. According to agrotechnical rules, it is possible to apply 450 to 500 kg of nitrogen, phosphorus and potassium fertilizers per hectare for one year. However, excessive use of mineral fertilizers has led to mineralization of the soil and requires additional water resources for leaching, which leads to an increase in groundwater levels and soil salinization.

Groundwater of the region is close to the surface of the earth, especially in the lands near the river, the salinity of the soil is high in the basin areas, and in some places, seepage water is 2-3 meters deep. This has a negative impact on the development of the flora, causing the reduction of some local plants and the growth of salinity-resistant plants instead, and the impact on the yield of some fruit trees. is showing. It should not be forgotten that the loss or decline of one species in geosystems has negative effects on other species as well. In addition, these areas have a negative effect on the living organisms, causing some diseases to increase in a certain amount from the upper reaches of the Zarafshan River to the lower reaches of the population. Intensive rise of ground water has been observed in the area of Bukhara city seliteb landscapes, including places where historical architectural monuments are located. This is causing damage to historical monuments in the city. Salt desert landscape complexes around the Lower Zarafshan deltas are widespread. Due to the active process of salinization in arid landscapes of this type, both the phenomenon of desertification and the severity of the ecological situation are clearly visible. Therefore, the salt desert landscape complexes, the ecological situations that have arisen within them, require the use of various melioration measures. The presence of low-mineralized groundwater in the lower layers of Berk depressions can be optimized by developing most of the saline landscapes and developing irrigated agriculture.

Protecting the landscapes of the Lower Zarafshan basin from desertification, preserving them for future generations and using them wisely is one of the most urgent problems of today.

The landscapes of the Lower Zarafshan basin serve as the main resource that satisfies the material and spiritual needs of people. Therefore, since the time of its appearance, man has had a positive and negative impact on nature and has been using it for various purposes. The degree of impact of human economic activities on nature is increasing in direct connection with the growth of the population on a regional and global scale, the development of industrial enterprises, and the development of science and technology.

Summary. Nature protection of the Lower Zarafshan basin is a broad concept, which consists of a complex system of activities. This is a complex system, preserving nature for the benefit of humanity, for the present and future generations, consciously and purposefully changing it, recultivating unusable land, rational use of natural resources, preventing pollution of atmospheric air, underground and surface water. obtaining, restoring the ecological balance of the environment, maintaining the productivity and increasing the efficiency of agro-landscapes, preventing the poisoning of cultivated areas with nitrates, pesticides and herbicides, optimizing the degradation process of geosystems and ecosystems, soil erosion occurring in irrigated lands and soil reclamation consists of a set of activities such as fighting against salinity, rational use of geosystems taking into account the laws of nature. Correct assessment of desertification processes in the Lower Zarafshan Basin and the application of measures aimed at its improvement is a necessary and urgent task. Determining the causes of the desertification problems that have arisen, assessing the causes of each change from a geographical point of view. assessment using comparative, comparative and cartographic methods in the place, quick and effective solution of the problem is the main factor, and it is an issue that cannot be delayed, the correct use of water and soil resources of the basin, implementation by restoration of vegetation cover possible.

References:

1. Abbasov S.B., Meliyev B.A. Global and regional environmental problems - desertification as an example. Collection of materials of the international scientific and practical conference "Problems of desertification: dynamics, assessment, solution". December 13-14, 2019. Samarkand, Uzbekistan.
2. Abbasov, S. B., & Samyaev, A. K. (2020). Modern ecological problems of Zarafshan river delta. ISJ Theoretical & Applied Science, 01 (81), 636-638
3. I.A.Hasanov, P.N.Gulomov, A.A.Qayumov "Natural geography of Uzbekistan" Tashkent-2010
4. Hayitov Y.K., Sherkulov Kh.J., Shokirov A.A., Rational use of water resources (On the example of Karakul district). Texas Journal of Multidisciplinary Studies, ISSN NO: 2770-0003 Date of publication: 17-02-2022.
5. Khujanazarov T.M., Tsukatani T., Application of GIS technology for water quality control in the Zarafshan river basin. Climate Change and Terrestrial Carbon Sequestration in Central Asia. © 2007 Taylor & Francis Group, London, UK. P.O. Box 447, 2300 AK Leiden, The Netherlands
6. Rafikov A.A, Geological problems. - Tashkent, 1997, - 111p.
7. Rahmatullayev A., Baratov H., Ikromova M. Distribution and quality of drinking water in mountain and sub-mountain regions of Samarkand region. //Actual issues of environmental protection in Uzbekistan. Proceedings of the republican scientific-practical conference. Samarkand, 2014, p. 147-148.
8. Sabitova N., Ruzikulova O., Aslanov I. Experience in creating a soil-reclamation map of the Zarafshan river valley based on the system analysis of lithodynamic flow structures. E3S Web of Conferences 227, 03003 (2021) GI 2021. <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202122703003>
9. Nazarov H.T., Ibragimov L.Z., Kushokova F.U., Usmonkhonova D.F., Ways to optimize and stabilize the ecological situation of the Zarafshan Valley. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. Volume 1 | ISSUE 5 ISSN 2181-1784.
10. Rasulov A.R., Hikmatov F.H., Aytboyev D P. Basics of hydrology. –Tashkent, 2003,- 327 b.
11. Educational problems and prospects of biological, ecological and agro-soil science, a collection of abstracts of the international practical conference April 25-26, 2001 70th anniversary of the Faculty of Biology and Soil Science of UzMU named after Mirzo Ulugbek. T. 2001 pp. 98-102.

12. Felitsiant.I.N. Konobayeva, Gorbunov V.B. Abdullayev M.A. Pochvy Uzbekistana (Buxarskaya i Navoinskaya oblast) T. fan 1984g. 119-134 bet.
13. Kimberg. N.V. Pochvy pustynnoy zony UZSSRT 1947 g. 125-127 bet.
14. Maksudov H.M. Odilov A.A. Erosion science (study guide) T. 1998. pp. 19-25.
15. Maqsudov X.M. Eroziya pochv aridnoy zony Uzbekistana T. Fan 1989 g. 45-62 bet.
16. Nigmatov Theory of natural geography and geoecology. Monograph-T.:Navroz, 2018.-220 p.
17. Rasulov A. "Sustainable development" or "Sustainable development" history and analysis // TDPU scientific information. -T., 2018.-4 (17). B. 20-26.

TABIAT ZONALARI HAQIDAGI TA'LIMOT VA UNING RIVOJLANISHI

Murtazayev B.Ch. (Qarshi davlat universiteti, O'zbekiston)

Annotatsiya: Maqolada geografiya fanining qonuniyat, nazariyalari hamda V.V.Dokuchayev tomonidan yaratilgan tabiat zonalari haqidagi ta'limotining fanda tutgan o'rni ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: geografik, tabiiy geografik qonun, ta'limot tabiiy geografik omillar, komponent, majmua, landshaft, gorizont va vertikal zonallik.

УЧЕНИЕ О ПРИРОДНЫХ ЗОНАХ И ЕЕ РАЗВИТИИ

Аннотация: В статье рассматриваются законы, теории географии и роль созданного В. Докучаевым учения о природных зонах в науке.

Ключевые слова: географический, естественный-географический закон, учение, физическая география, физико-географические факторы, компонент, комплекс, ландшафт, горизонтальные и вертикальные зональности.

THE DOCTRINE OF NATURAL ZONES AND ITS DEVELOPMENT

Abstract: The article discusses the laws, theories of geography and the role of the doctrine of natural zones created by V. V. Dokuchayev in science.

Keywords: geographical, natural-geographical law, teaching, physical geography, physical-geographical factors, component, complex, landscape, horizontal and vertical zonality.

Qonunlarni bilish har bir fanning vazifasi bo'lib, u kishilar tomonidan tabiat va jamiyatni ongli o'zgartirish asosi sifatida namayon bo'ladi. V.P.Semenov-Tyan-Shanskiy, Y.G.Saushkin, B.B.Rodoman, P.S.Kuznetsov B.M.Ishmuratov, U.I.Mereste, D.Harvey, E Neef, V.S.Preobrajenskiy, T.D.Aleksandrova, T.P.Kupriyanova, V.A.Shalnev va boshqa bir qator olimlar umumiy geografik qonunlarni shakllantirishga harakat qilganlar. Ularning deyarli barchasi geografik qonunlarning o'ziga xosligini va ularning geografik qobiqda sodir bo'ladigan geografik jarayonlarning namoyon bo'lishidagi ahamiyatini qayd qilishadi.

Savol tug'iladi: geografiyaning o'z qonunlari, farazlari va nazariyalari bormi? Gipotezalarga ha deb javob berish oson bo'lsa-da, nazariyalar va qonunlar haqidagi savolga faqat ilmiy nazariyalar va qonunlarni boshqa turdagi tan olingan qonunlardan ajratib turadigan mezonlarni belgilash orqali javob berish mumkin.

Geografiyada birinchilardan bo'lib bu muammoni A. Gettner o'rganib chiqdi, u geografiyani ham ideografik (*madaniyat fanlar*), ham nomotetik (*tabiiy fanlar*) fan deb hisobladi. Olimning so'zlariga ko'ra, obykti cheksiz va xilma-xil aloqalarning bir-biriga chambarchas bog'lanishi tufayli biz geografiyani alohida fan deb hisoblashga majburmiz. "Bilim

etishmasligi tufayli qonunlarni kashf etilishining qiyinligini, qonunlarni umumiy tarzda ochib berilmaganligi sifatida qabul qilinishi mumkin emas".

XX asrning ikkinchi yarmida geografiyada, boshqa Yer tog'risidagi fanlarida bo'lgani kabi, ularning o'z qonunlari bor-yo'qligi haqida munozaralar boshlandi. Savol quyidagicha edi: geografik hodisalarni tushuntirishda qonunlar umuman amal qiladimi? S.V.Kalesnik (1970) unga ijobiy javob berib, olimlarning tasavvurlarini tizimga soldi va yanada rivojlantirgan holda 35 xildan iborat umumiy geografik qonunlar majmuasini taklif etdi. U Yer sharining eng umumiy geografik qonuniyatlari sifatida quyidagilarni belgilaydi:

1) geografik qobiq tarkibiy qismlari oralaridagi uzluksiz modda va energiya almashinuvining taqozasi bo'lgan uning bir butunligi;

2) geografik qobiqda moddalarning va u bilan bog'liq bo'lgan energiyaning bir xil jarayonlar va hodisalarning qayta-qayta bo'lishini hamda ularning yuqori yalpi samaradorligini ta'minlaydigan aylanma harakati;

3) makon va zamonda rivojlanishning notekisligi, xususan asosan astroniomik va geologik sabablarga bog'liq bo'lgan ritmik hodisalar hamda zonal va azonal struktura ko'rinishida namoyon bo'ladigan hududiy xilma-xillikning mavjudligi;

4) rivojlanishning uzluksizligi;

5) geografik (landshaft) qobiq tuzilmasida asimetriya.

P.S.Kuznetsov (1970) bu qonunlarni geografik qobiq tabaqalashuvining qonunlari deb hisoblaydi. Uning fikricha, geografik qobiq qonunlari ob'yektiv borliq qonunlaridek "sof" ko'rinishda namoyon bo'lmaydi. Ular geografik qobiqdagi namoyon bo'lishida ko'plab tasodiflar bilan bog'liq bo'lgan ustuvor tendensiyalarni ifodalaydi.

Bu qonunlar geografik qobiqning murakkab va xilma-xil strukturaviy xususiyatlarini aks ettiradi. Zonallik, sektorlik, qutbiy assimetriya va boshqalar geografik qobiq hududiy tabaqalashuvi qonunlari tizimi bo'lib, bu tizimda zonallik yetakchi mavqega ega. Chunki, zonallik geografik qobiq tuzilmasida eng muhim xususiyatni ifodalaydi. Zonallikka bog'liq holda provinsiallik, sektorlik, qutbiy asimetriya va boshqa qonunlarning o'zni va ahamiyatini geografik qobiq hududiy tabaqalashuvi qonunlari tizimida aniqroq belgilash mumkin.

S.V. Kalesnikning ta'kidlashicha, - geografning muqaddas vazifasi geografik qonunlarni kashf etish emas, balki "yopish", ya'ni tabiatning qonunlarini eng sodda usulda ochib berish uchun geograf nafaqat huquqqa ega, balki o'rganilayotgan mavzuni chuqur va har tomonlama bilishga yordam beradigan barcha tadqiqot usullarini (sof abstraksiyagacha) qo'llashga ham majburdir.

Har bir fanning mazmun-mohiyati uning o'ziga xos "sifat belgisi" bo'lgan nazariyani ishlab chiqishda ifodalanadi. Nazariya voqealarni tushuntirish, tushunib yetish, tasvirlash va talqin qilish uchun foydalaniladigan asosiy dalillarning tizimini belgilaydi. Nazariya orqali son-sanoqsiz faktlar "elanadi" va saralanadi.

Bizga ma'lumki har bir tadqiqotda bilimning uch bosqichi: nazariya, eksperiment, amaliyot bo'ladi. Har bir tadqiqotda nazariya alohida o'rin tutadi. Nazariyani bilish esa, o'z navbatida, mashhur olimlarimizning klassik asarlariga murojaat etishni taqozo etadi.

Fan tasnifining quyiroq pog'onasida "ta'limot" alohida bo'gin sifatida ajratiladi. Ta'limot – borliqdagi voqea va hodisalarning muayyan sohasidagi, fan tarmoqlari, ijtimoiy hayot, jamiyat va shu kabilar haqidagi nazariy qoida va xulosalar, ilmiy qarashlar majmuidir. Shuningdek, biror bir olim yoki mutafakkir qarashlarining bir butun sistemasi ham uning ta'limoti hisoblanadi.

Geografiyada geografik qobiq to'g'risida, geografik zonallik to'g'risida, ishlab chiqarish komplekslari to'g'risida va boshqa ta'limotlar mavjud. A.G.Isachenko (2004) geografiya nazariyasida uchta asosiy ta'limotni:

1) geografik qobiq to'g'risidagi ta'limotni;

2) barcha ta'limotlarni bog'lab turuvchi rayonlashtirish ham mansub bo'lgan hududiy tabaqalashuv (differentsiatsiya) to'g'risidagi ta'limotni;

3) geografik sistemalar to'g'risidagi (bir paytning o'zida hududiy integratsiya funksiyasini ham bajaradigan) ta'limotni ajratadi

Tabiiy geografiyada A.A.Grigorev, I.P.Gerasimov, I.M.Zabelin, D.L.Armand, V.B.Sochavaning ta'limotlari alohida rol o'ynaydi. Ammo bu ta'limotlar ichida V.V.Dokuchayevning "Tabiat zonalari" haqidagi ta'limoti tabiiy geografiyadagi birinchi va eng asosiy qonuniyat bo'lib, bu qonun butun dunyo tabiatshunos olimlari tomonidan tan olingan. Boshqacha so'z bilan aytganda, tabiat komponentlari yoki landshaft tabiat zonalari bo'yicha qonunli o'zgaradi.

Tabiat komponentlarining yoki landshaftning tabiat zonalari bo'yicha o'zgarish qonuniyatlari o'quvchi va talabalarga tabiiy geografiya bo'yicha beriladigan bilimning asosini tashkil etishi kerak. V.V.Dokuchayevning "Tabiat zonalari" haqidagi ta'limotida tabiat komponentlariga yoki landshaftga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir etadigan geografik omillar, ya'ni iqlim va relyef haqidagi bilimlar ham alohida o'rin tutadi.

Nima uchun biz tabiiy geografiya fanidagi "Tabiat zonalari" haqidagi ta'limotga katta e'tibor berishimiz kerak. Bizga ma'lumki, Yer shar shaklida bo'lganligi va uning turli hududlariga yil davomida Quyosh energiyasi bir xilda tushmaganligi uchun "Tabiat zonalari" hosil bo'ladi. V.V.Dokuchayevning fikriga ko'ra, tabiatning katta maydonlarda o'zgarishida *iqlim*, kichik maydonlarida o'zgarishida esa *relyef* asosiy omil hisoblanadi. Tabiatning yoki landshaftning o'zgarishiga ta'sir etadigan bu ikki geografik omillarning nazariyasi V.V.Dokuchayev tomonidan har tomonlama ilmiy ishlab chiqilgan.

Agar biz V.V.Dokuchayevning "Tabiat zonalari" haqidagi ta'limotiga nazar tashlaydigan bo'lsak, iqlimning ta'siri natijasida tabiat yoki landshaft keng maydonlarda o'zgarsa, relyefning ta'siri natijasida o'zgaradigan maydon o'zining o'lchami bo'yicha iqlimning ta'siri natijasida o'zgaradigan maydonga ko'ra kichik bo'ladi. Boshqacha so'z bilan aytganda, ma'lum bir tipdagi relyef o'zining maydoni bo'yicha ko'p hollarda iqlim mintaqalarining maydoniga nisbatan kichik bo'ladi. Mashhur gidrolog olimi S.D.Muraveyskiyning 1948 yilda bosilib chiqqan: "Geografik majmualarning hosil bo'lishida geografik omillarning roli" nomli nazariy maqolasida landshaftning hosil bo'lishidagi uchinchi geografik omilni, ya'ni *yer usti suv oqimining* rolini nazariy isbotlab beradi. Muallifning yozishicha: "Transportirovkasiz (tashish, moddalarning ko'chib yurishisiz) harakatning, aloqadorlikning, o'zaro bog'lanishning o'zi bo'lishi mumkin emas." Bu aloqadorlikda va o'zaro bog'lanishda yer usti suv oqimi alohida o'rin tutadi. Boshqacha so'z bilan aytganda, yer usti suv oqimi natijasida tabiatning yoki landshaftning o'zgarish maydoni iqlim va relyefning ta'siri natijasida o'zgargan maydonlarga nisbatan kichik bo'ladi. S.D.Muraveyskiy landshaftning hosil bo'lishiga va taraqqiyotiga ta'sir etadigan V.V.Dokuchayevning geografik omillar haqidagi ta'limotini davom ettirib, yuqoridagi uch geografik omillarni bir-biridan ajratmagan holda tabiatning o'zgarishini tadqiq qilish zarurligini aytadi, ya'ni muallifning fikriga ko'ra bu uch geografik omil tabiatda bir xil vazifani bajaradi.

L.S.Berg (1930) "Tabiat zonalarini" "Landshaft zonalari" deb ataydi. Demak, "Landshaft zonalari" o'z navbatida landshaft tiplaridan tortib fatsiyagacha bo'lgan morfologik birliklardan tashkil topgan. Landshaft tiplarining o'zgarishida iqlim va relyef asosiy rol o'ynasa, landshaft morfologik birliklarining o'zgarishida S.D.Muraveyskiyning fikriga ko'ra yer usti suv oqimi asosiy rol o'ynaydi. Aynan shunday tahlilni biz A.K.Urazbaev va Qurbaniyazovlarning (2015) landshaftning hosil bo'lishi va taraqqiyotida yer usti suv oqimining rolini har tomonlama o'rganish uchun relyef plastikasi usulini qo'llagan ishlarida ham kuzatishimiz mumkin.

V.V.Dokuchayevning "Tabiat zonalari" haqidagi ta'limotidagi "Gorizontal zonallik" degan tushuncha ishlatiladi, ya'ni bu tushuncha birinchi bo'lib olim tomonidan 1898 yili fanda qo'llanilgan. G.D.Rixter (1965) V.V.Dokuchayevning "Gorizontal zonallik" tushunchasini qo'llab, "Kenglik zonallik" tushunchasiga qarshi chiqadi.

Iqlim va botanik-geografik gorizontal zonalligi A.Gumboldt tomonidan kashf qilindi. V.V.Dokuchayev eng avval tuproq va tuproq hosil qiluvchi omillarning "Gorizontal zonallik" qonunini kashf etdi, ya'ni tabiat zonalligini bir butun deb qaradi. Boshqacha so'z bilan aytganda, tabiatning komponentlari bir-biri bilan bog'langan bo'lib, zonalar bo'yicha o'zgaradi. V.V.Dokuchayevning shogirdlari bo'lmish P.V.Ototskiy, V.S.Ilin, O.K.Langelar grunt suvlarining gorizontal zonalligi, grunt suvlarining chuqurligi va ximiyaviy tarkibining zonalligi haqida yozadilar. Shunday qilib, faqatgina iqlim, o'simlik va tuproq zonallik xususiyatiga ega bo'lmasdan, balki shu bilan bir qatorda tabiiy sharoit majmuasi ham zonallik xususiyatiga egadir.

V.V.Dokuchayevning "Tabiat zonalari" haqidagi ta'limotini tabiiy geografiyada L.S.Berg har tomonlama davom ettirdi va "Tabiat zonalari" so'zining o'rniga "Landshaft – geografik zona" degan tushunchani qo'lladi. L.S.Berg "Landshaft zonalari" haqidagi ta'limotni ilmiy ma'lumotlar bilan to'ldirdi va ilk bor sobiq ittifoq davlatining "Landshaft zonalari" haqida ikki tomlik klassik asar yozdi, hamda geografiya faniga, uning Yer tog'risidagi bilimlarni majmuali o'rganishdagi o'rnini boshqa tabiiy fanlarga nisbatan keng imkoniyatlarini ta'kidlaydi, " - birgina ixtiologiya yoki hattoki butun boshli biologiya ham Yer tabiatining rivojlanish qonuniyatlarini to'liq tushunmoq uchun kamlik qiladi. Qaysiki geografiya beradigan majmuali bilimlar zarur ekan"

L.S.Berg o'zining bu klassik asarida "Landshaft zonalarini" bilish orqali landshaft tiplarining yoki uning morfologik birliklarining tarqalish qonuniyatlarini bilish mumkinligini nazariy isbotlab berdi. Boshqacha so'z bilan aytganda, har bir landshaft zonasiga xos faqatgina tabiat komponentlari o'zgarib qolmasdan, balki shu bilan bir qatorda landshaft tiplari ham o'zgaradi. L.S.Bergning "Landshaft zonalari" haqidagi ta'limotini N.A.Solnsev (1949) davom ettirib, shunday xulosaga keladi: "Landshaftning morfologik birliklari" landshaft tiplari bilan chambarchas bog'langan bo'lib, har bir landshaft zonasiga xos landshaftning morfologik birliklari hosil bo'ladi. Masalan, deltada uchraydigan "fatsiya" morfologik birligi hech qachon tog'da uchraydigan "fatsiya" birligiga o'xshamaydi, yani har bir xududda uchraydigan "fatsiya" morfologik birligi landshaft tipi bilan chambarchas bog'liqdir.

V.V.Dokuchayevning fikriga ko'ra, zonallikning asosida eng avval issiqlik va namlikning miqdori yotadi. G.D.Rixter (1964) V.V.Dokuchayevning ilmiy g'oyasini davom ettirib, geografik zonallikning asosida faqat issiqlik va namlikning tarqalishi emas, balki shu bilan bir qatorda namlik va issiqlikning farqi o'rtasidagi munosabatlar ham muhim ekanligini aytadi. A.A.Grigorev (1966) ham bu ilmiy g'oyani qo'llab quvvatlaydi va uning fikricha issiqlik va namlikning munosabati geografik zonallikning asosiy omilidir. Bu fikrni S.V.Kalesnik va F.N.Milkovlar ham tasdiqlaydi.

V.V.Dokuchayevning "Tabiat zonalari" haqidagi ta'limotida shunday fikr bor: "Tabiat matematika emas va ana shuning uchun ham Yerning yuza qismida "Gorizontal" zonallik qonuni turli sabablarga ko'ra ideal shaklda bo'lmaydi". Materiklar okean va dengizlar bilan har xil tilimlangan bo'ladi va buning natijasida har bir materikning o'ziga xos "Tabiat zonalari" hosil bo'ladi.

V.V.Dokuchayev fanga "Gorizontal" zonallik tushunchasi bilan bir qatorda "Vertikal" zonallik tushunchasini ham kiritdi. Hozirgi vaqtda ko'p geograf mutaxassislarimizning fikriga ko'ra "Balandlik zonallik" va "Vertikal zonallik" tushunchalari sinonim degan g'oya bor. Ammo N.A.Gvozdeskiy (1979) yozishicha bu tushunchalar sinonim emas, ya'ni uning fikricha "Vertikal zonallik" tushunchasi "Balandlik zonallik" tushunchasiga ko'ra kengroq ma'noga ega.

Boshqacha soʻz bilan aytganda, “Vertikal zonallik” deganda quruqlikdagi “Balandlik zonalar” dan boshqa yana okean tabiatining zonalligi ham kiradi.

V.V.Dokuchayevdan avval A.Gumboldt Janubiy Amerikaning And togʻlarida iqlim va oʻsimliklarning balandlik boʻyicha oʻzgarishini ilmiy asoslab beradi. P.P.Semenov Tyan-Shanskiy Tyan-Shan togʻ tizimidagi Ili Olatovining balandlik mintaqalariga taʼrif beradi. N.A.Seversov esa Zarafshon togʻlaridagi balandlik mintaqalari haqida ilk maʼlumotlar keltiradi. Ammo bu uch olimning balandlik zonalligi boʻyicha olib borgan tadqiqotlari majmualar emas edi, yaʼni tabiatning asosiy komponenti boʻlgan tuproq hisobga olinmagan edi. Shu bilan bir qatorda bu olimlarning hamma tadqiqotlari togʻlarda olib borilgan boʻlib, tekisliklardagi “Gorizontal zonallik” haqida umuman oʻzlarining ilmiy fikrlarini aytmagan.

V.V.Dokuchayev bulardan farq qilgan holda “Tabiat zonalar” haqidagi ilmiy fikrlarini Rossiyaning Yevropa qismini tadqiqot qilish natijasida aytib oʻtgan. Bundan tashqari V.V.Dokuchayev Kavkaz togʻlarida olib borgan tadqiqotlarida togʻlardagi balandlik mintaqalarini oʻrganishda tabiatni bir yaxlit deb qarab, tabiat komponentlari oʻrtasidagi oʻzaro bogʻliqlikka katta eʼtibor berdi. Boshqacha soʻz bilan aytganda, V.V.Dokuchayev oʻzining “Tabiat zonalar” haqidagi taʼlimotini ishlab chiqishda barcha tabiat komponentlarini hisobga oldi va tabiatni bir yaxlit deb qaradi. Ana shuning uchun ham A.Gumboldt, P.P.Semenov Tyan-Shanskiy, N.A.Seversov ulugʻ olimlar boʻlishiga qaramasdan “Tabiat zonalar” haqidagi taʼlimotni yarata olmadilar. “Tabiat zonalar” haqidagi taʼlimot toʻgʻridan-toʻgʻri V.V.Dokuchayev nomi bilan bogʻliqdir, yaʼni V.V.Dokuchayev oʻzining “Tabiat zonalar” haqidagi taʼlimotini ishlab chiqishda tabiatni bir yaxlit deb oldi va tabiat komponentlari orasidagi oʻzaro aloqadorlikka, bogʻlanishlarga katta eʼtibor berdi. Bu yerda shuni alohida taʼkidlab oʻtish kerakki, V.V.Dokuchayev tabiatni tadqiqot qilishda majmualar usulni eng birinchi boʻlib qoʻlladi.

“Tabiat zonalar” haqidagi taʼlimot yoki qonuniyat “Tabiiy geografiya” dagi eng asosiy qonunlardan biridir. Nima uchun biz “Tabiat zonalar” haqidagi taʼlimotga katta eʼtibor berishimiz kerak degan savol tugʻiladi. Bu savolga javob berish uchun “Tabiat zonalar” haqidagi taʼlimotning eng asosiy tomonlariga toʻxtalib oʻtamiz.

1. V.V.Dokuchayev tabiatni bir butun yaxlit deb qaradi, yaʼni hozirgi falsafa soʻzi bilan aytganda tabiatni bir butun “tizim” deb qaradi;

2. V.V.Dokuchayev tabiatni bir butun yaxlit deb tadqiqot qilishda geografiyaning asosiy usuli boʻlgan “majmualar” yondashishni qoʻlladi va unga asos soldi.

3. V.V.Dokuchayev oʻzining tadqiqotlarida birinchi boʻlib Rossiyaning Yevropa qismida “Tabiat zonalar” ni ajratdi va majmualar usul yordamida bu tabiat zonalariga zamon talabiga muvofiq tabiiy-geografik baho berdi.

4. V.V.Dokuchayev tabiat zonalarini ajratishda iqlim va namlik koʻrsatkichlarini asos qilib oldi. Hozirgi vaqtda ham bu ikki koʻrsatkich asos qilib olinadi va baʼzi bir matematik yondashuvlar orqali toʻldiriladi.

5. V.V.Dokuchayev Kavkaz togʻlarida oʻzining olib borgan tadqiqotlari asosida togʻlarda boʻladigan “Balandlik zonallik” qonuniyatiga ham asos soldi.

6. A.Gumboldt, P.P.Semenov Tyan-Shanskiy, N.A.Seversov oʻzlarining togʻlarda olib borgan tadqiqotlarida tabiatning tuproq komponentini hisobga olmaganlar. V.V.Dokuchayev ulardan farq qilgan holda tabiatni bir butun deb qaradi va tuproqni ham hisobga oldi. Shu bilan birgalikda V.V.Dokuchayev tuproqni oʻrganish orqali landshaftning dinamikasini oʻrganishga ham asos soldi.

7. V.V.Dokuchayevning “Tabiat zonalar” haqidagi taʼlimoti har tomonlama ilmiy va toʻgʻri boʻlganligi uchun uning taʼlimoti mashhur geograf olimlarimiz L.S.Berg, A.A.Grigorev, F.N.Milkov va boshqalar tomonidan rivojlantirildi.

8. V.V.Dokuchayev o'zining barcha tadqiqotlarini dala sharoitida olib bordi, ya'ni tabiat komponentlari orasidagi bog'liqlikni eng avval geolog, so'ng tuproqshunos va eng oxirida esa tabiiy geograf sifatida olib bordi. Olib borgan barcha tadqiqotlari asosida tuproq va tuproq hosil qiluvchi omillar yotadi. Tuproqni landshaftning bir komponenti sifatida qaradi va unga ta'sir etuvchi komponentlarni, omillarni tekshirishga alohida e'tibor berdi. Uning tuproqni tekshirishga bo'lgan qiziqishi vaqt o'tishi bilan tabiatni yoki landshaftni bir butun yaxlit deb tadqiqot qilishga asos yaratdi.

9. V.V.Dokuchayevning "Tabiat zonalari" bo'yicha olib borgan barcha tadqiqotlari N.A.Solnsev so'zi bilan aytganda hozirgi landshaftshunoslikning asoschisi deb atashga asos bor. Boshqacha so'z bilan aytganda, tabiatdagi barcha tabiat komponentlarining yoki landshaftning hududlar bo'yicha o'zgarishida "Tabiat zonalari" alohida o'rin tutadi, ya'ni har bir "Tabiat zonasiga" xos o'zining tipik landshaftlari yoki tabiat komponentlari bo'ladi.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlab o'tish joizki, geografiya fanining metodologik yoki nazariy asoslari yillar sari takomillashib, yangicha mazmun va mohiyatga ega bo'lib borayotgan hozirgi davrda, biz o'quvchilarga yoki talabalarga geografiya xususan tabiiy geografiya fani bo'yicha bilim berishda mashhur olimlarimizning klassik asarlariga tayangan holda geografik qonun va qonuniyatlarni jumladan V.V.Dokuchayev yaratgan "Tabiat zonalari" haqidagi ta'limotni har tomonlama yetkaza olsak, ularda biz Ona vatanga, Ona tabiatga bo'lgan munosabatini tubdan o'zgartirgan bo'lamiz, ya'ni yurtimizda joylashgan cho'l zonasi va tog'larimizdagi "Balandlik zonalligi" bo'yicha bergan bilimlarimizning asosida V.V.Dokuchayevning "Tabiat zonalari" ta'limoti yotadi. Tabiatdagi barcha tabiiy geografik jarayonlar "Gorizontal" yoki "Vertikal" zonallik qonunlariga bo'ysunadi. Bu o'rinda so'zsiz V.V.Dokuchayevning "Tabiat zonalari" haqidagi ta'limoti birinchi o'rinda turadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdullayev S.I., Murtazayev B.Ch. Geografik qobiq to'g'risida ta'limot. Ma'ruzalar majmuasi. – Qarshi-2013.
2. Берг Л.С. Ландшафтно-географические зоны СССР. - Л.,1930. - ч. 1.
3. Геттнер А. География, ее история, сущность и методы. М.; Л., 1930.С. 208.
4. Гвоздецкий Н.А. Основные проблемы физической географии. - М., 1979.
5. Григорьев А.А. Режим тепла и влаги и географическая зональность // Григорьев А.А. Закономерности строения и развития географической среды. - М., 1996.
6. Докучаев В.В. Учение о зонах природы. - М., 1948.
7. Муравейский С.Д. Роль географических факторов в формировании географических комплексов. // Вопросы географии, сб.9. - М., 1948.
8. Муртазаев Б.Ч. [К вопросу изучения физико-географических процессов Юго-Западного Гиссарского хребта на примере Яккабогского лесничества](http://www.iupr.ru) // «Экономика и социум» <http://www.iupr.ru> ISSN 2225-1545 Выпуск №11(102) (ноябрь, 2022).
9. Назаров М.Г., Муртазаев Б.Ч., Яхшибоев Б. Антропоген ландшафтларни тадқиқ-этишнинг илмий ва назарий асослари // «Экономика и социум» <http://www.iupr.ru> ISSN 2225-1545 Выпуск №3(94)-2 (март, 2022).
10. Рихтер Г.Д. О широтной зональности природных явлений // Развитие и преобразование географической среды. - М., 1964.
11. Рихтер Г.Д. Зональность и система таксономических единиц физико- географического районирования // Изв. АН СССР, Сер. географ., 1965, №5.
12. Солиев А.С. Иқтисодий географик тадқиқотларда табиий географик омиллар ёхуд географик синтез ҳақида // Ўзбекистон География жамияти ахбороти, 45-жилд. – Т., 2015.
13. Солнцев Н.А. О морфологии природного географического ландшафта // Вопросы географии, сб.16. - М., 1949.
14. Уразбаев А.К, Қурбаниязов А.К. Ландшафтшunoslik асослари. - Туркистон, 2015.
15. Уразбаев А.К. Табиий географиядаги табиат зоналари ҳақидаги таълимот ва унинг фанда тутган ўрни // Ўзбекистон География жамияти ахбороти, 47-жилд. – Т., 2016.

16. Уразбаев А.К. Ўзбекистон табиий географияси (Қуйи Амударё округи) // Ўқув-услубий қўлланма. –Т., 2021.

GEOECOLOGICAL PROBLEMS, ISSUES OF THEIR OCCURRENCE IN THE LANDSCAPES OF THE NORTHERN FERGANA FOOTHILLS AND THEIR ELIMINATION

Naimov H.N. (Namangan State University, Uzbekistan)

Abstract: *this written article describes concepts about geoecological problems, and their types, a description of the geoecological situation that arose in the landscape complex of the Northern Fergana foothills, and gives recommendations that the increase of measures aimed at eliminating existing geoecological attitudes should make the right use of pastures from the land.*

Keywords: *geoecological situation, land, water, pastures, natural factors, anthropogenic factors.*

GEOEKOLOGIK MUAMMOLAR, ULARNING SHIMOLIY FARG'ONA TOG' OLDI LANDSHAFTLARIDA VUJUDGA KELISHI VA ULARNI BARTARAF ETISH MASALALARI

Annotatsiya: *ushbu yozma maqolada geoeologik muammolar va ularning turlari haqidagi tushunchalar, Shimoliy Farg'ona tog ' etaklarining landshaft majmuasida vujudga kelgan geoeologik vaziyat tavsifi bayon etilgan bo'lib, mavjud geoeologik munosabatlarni bartaraf etishga qaratilgan chora-tadbirlarni kuchaytirish yerlardan yaylovlardan to'g'ri foydalanish kerakligi haqida tavsiyalar berilgan*

Kalit so'zlar: *geoeologik vaziyat, yer, suv, yaylovlar, tabiiy omillar, antropogen omillar.*

ГЕОЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ, ВОПРОСЫ ИХ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И ПРЕОДОЛЕНИЯ В ЛАНДШАФТАХ СЕВЕРНОГО ФЕРГАНСКОГО ПРЕДГОРЬЯ

Аннотация: *В данной письменной статье изложены понятия о геоэкологических проблемах и их видах, дана характеристика геоэкологической ситуации, сложившейся в ландшафтном комплексе предгорий Северной Ферганы, даны рекомендации по усилению мер, направленных на преодоление существующих геоэкологических отношений, правильному использованию земель под пастбища*

Ключевые слова: *геоэкологическая ситуация, земля, вода, пастбища, природные факторы, антропогенные факторы.*

Geoecological problems are processes and phenomena caused by natural and anthropogenic factors that negatively affect the health and economic activity of people, causing an imbalance in their relationship with the natural environment and in one whole of geoethics. Geoecological problems are usually systemic in nature, and these properties are manifested in:

- ❖ interaction of natural and social processes and laws;
- ❖ science that requires the integration of geography, ecology, geology and other sciences is of particular importance;
- ❖ the presence of a number of users of resources for various purposes;
- ❖ the fact that the state of the geotistym or geoecological problem cannot be described by one indicator.

The geoecological problem is not a hardened, fixed state, but a system of regular dynamically changing and evolving, multiple simple problems. For example: "while the Geoecological problem in the archipelago began to arise from the early 1960s, in the mid - 1970s (after the construction of the 1974 Taxiatosh seaplane, after the cessation of natural flooding in

the Delta) it moved into the formation phase. At first, with the rise of the grunt waters, the soils began to saline, then EOL relief forms appeared. Soils are changing in the following direction: alluvial Meadow - Meadow and Marsh - Meadow, Saltmarsh and Meadow-Taur - typical Saltmarsh - taury Saltmarsh and Taur - sand desert soils. To eliminate the geoecological problem, it is necessary to first understand the restoration of the primary natural balance. For example: Islands and islets are inextricably linked problems, the solution of which can only be solved if they apply a measure of complex interrelated measures. [1] Classification of geoecological problems. Geoecological problems can be classified according to a number of indicators (related to economic areas, by the area occupied, by the consequence, factors of origin), but as we have already noted, the geoecological problem is formed by finding content in a specific area. For this reason, such problems are classified into groups by their distributed area - global, regional and local, and in some cases national.

Global geoecological problems are the most complex geoecological problems that occur within the framework of the entire geographic shell and affect all parts of the Earth's surface, equally threatening to all countries, to all humanity. These include: "Greenhouse Effect" and climate warming, "ozone hole", World Ocean level rise and water pollution, desertification, etc. includes all global geoecological problems can be divided into two large groups:

1) planetary - problems that cover the entire geographical shell and manifest themselves differently in different regions of the Earth's surface. For example, the problem of decay of the ozone layer, the problem of "heat efficiency";

2) universal - problems that repeat many times over time, but in a certain way. For example, soil degradation, biodiversity reduction, desertification, etc. Below we briefly describe some of the global geoecological problems, such as soil degradation, whose solution is the most significant problems for Uzbekistan. The word degradation is derived from polish, meaning (degradation, and degradation in Latin) "slow-gradual decline" and "going down".

Soil degradation is the sum of processes, which leads to a change in the function of soils, a deterioration in the quantitative and qualitative indicators of their properties and a decrease in productivity, that is, a violation of the stagnant properties of soils under the influence of natural and anthropogenic factors, a deterioration in quality, a decrease in the cost and Anthropogenic factors of soil degradation are divided into two groups: purposefully directed and aimlessly directed.

1. Targeted orientation-it is aimed at influencing the properties of soils in a specific direction.

2. Aimlessly oriented-this can lead to a change in its properties, affecting the soil cover with a complex mixture. Soil degradation is divided into the following types:

> Physical and mechanical degradation. With a change in the granulometric composition of the soil, it is necessary to observe the process of deterioration of soil materials, uncontrolled formation of soil layers, their compaction, violation of air and water regimes.

> Biological and biochemical degradation. Biological and biochemical degradation is the change and deterioration of the quality of the organic part of the soil, the negative change in the quality and quantitative composition of soil organisms. The main types of soil degradation include: physical, physicochemical, biological properties of the soil, negatively affecting the air, water and heat regime, erosion, degumification processes, compaction of layers, increased acidity, secondary salinity, waterlogging, etc. The phenomenon of soil degradation and total erosion can be divided into several groups:

❖ violation of the soil bioenergetic regime (soil devegetation - destruction of plant cover, soil degumification - loss of soil humus, impoverishment of soils - processes occurring in soils as a result of long-term use of soils);

❖ violation of the water and chemical regime of soils (complete loss of moisture and plant cover of soils; salinity of soils - accumulation of rapidly soluble salts in the upper layers of soils, which leads to loss of yield;

❖ erosion and flooding of the soil cover as a result of abrasion and river erosion;

❖ erosion of soils in the zone of military action.

Regional geoecological problems are smaller than global geoecological problems in terms of area occupied, often consisting of a complex of geoecological event-processes composed of one or more species. Regional geoecological problems may keep Geosystems of regional scale occupied and not pose a threat to the entire Earth, but their number is growing steadily.[5] Despite the fact that these problems apply only to certain regions, the environmental and socio - economic consequences are extremely dangerous and significant, their timely prevention and non-elimination can cause a wide range of severe environmental disasters in the future. Regional geoecological problems are divided into simple and complex category geoecological problems in terms of composition. A complex category is called geoecological problems if it consists of one type of phenomenon and processes - a simple category, several geoecological phenomena and processes.

Local geoecological problems are problems that occur within certain landscape or natural geographical counties located on the territory of one or two countries, occupying smaller areas compared to regional geoecological problems. Such geoecological problems are associated with human economic activity, due to the intensive use of Natural Resources and the fact that in the process nature does not take into account the laws, the extremely dense accumulation of the population in one place and other reasons.

If we consider local geoecological problems on the example of Uzbekistan, then a comprehensive analysis of the problems on all sides will determine them according to the reason for their origin. A. Rafikov, Sh. S. Zokirov et al have distinguished the following genetic groups:

> Problems with atmospheric air pollution - in large cities and industrialized regions (Angren-Olmalik, Tashkent, Fergana Kokand, Surkhan - Sherabad);

> Problems with intensive water use-accumulation of wastewater in lakes, lack of fresh water, pollution of freshwater bodies, etc ;

> Problems with intensive land use - erosion, salinity, degradation of pastures;

> The problems associated with man - made impact on Geosystems are the accumulation of waste from the mining industry, the degradation of Geosystems, the grazing of heavy techniques, etc.

> Problems with the contamination of the natural environment of toxic chemicals, etc.

Scientific basis of the solution of geoecological problems. The solution to these problems depends on logical analysis. In the study of geoecological problems, mainly territorial, geochemical and ecological principles are used. The application of the ecological principle is due to the fact that living organisms, including the human, are meant to interact, influence and interact with the environment. Therefore, it is necessary to research this problem as a geoecological problem

The transformations and evolution processes occurring in natural landscapes are gradually moving from quantitative changes to qualitative ones, giving rise to new anthropogenic landscapes and creating conditions for their sustainable development.[4] In addition to natural geographical processes, due to the impact of human economic activity on nature, not only changes are observed not only in the morphological structure of natural, but also anthropogenic landscapes and some of their components, without changing them alone.

In almost all regions of our country, including the Fergana Valley, the intensity of anthropogenic impact on the natural environment, effective use of natural resources, scientific and practical analysis of the impact on nature, preservation, reproduction, and conservation of natural resources are dictated by the era itself. The formation of the current relief of the Northern Fergana mountain range is due, in addition to natural processes, to the influence of the anthropogenic factor. While the current forms of relief have created individual types of genetic relief as a result of new tectonic movements, erosional processes, several thousand years of human economic activity have changed the appearance of such natural forms of relief. For the purpose of developing irrigated agriculture, the mountain range, Plains, Barrows, over-the-top terraces were levelled and plowed into arable land. [2] The slopes and hills of the mountainous areas were terraced to create Orchards, Farm arable land, canals, ditches and ditches were built. And all this did not leave its impact on the sharp transformation of the indigenous landscapes of the Northern Fergana region, the emergence and formation of anthropogenic landscapes.

The growing anthropogenic impact on all natural regions of the Fergana Valley, namely the non-use of Land, Water Resources, neglect of the land reclamation conditions, failure to carry out crop rotation, improper use of pastures, are contributing to the violation of the ecological balance. This leads to the development of natural and natural – anthropogenic processes in all landscape regions of the Fergana Valley, such as salinity, water erosion, ravines, surilmas, suffusions. The sharp impact of human economic activity is causing the emergence and formation of new agrogenic, hydrogen, urban and rural seliteb-like series of landscapes. Following the intensive assimilation of the northern part of the Fergana Valley (upland) region, the Foothills, pre-mountain Plains and the steppe region, with a relatively complex geomorphological structure, various types of erosion, as well as soil salinity, flooding in the mountainous region, surilma, kissing, jarring, and deflation in the lowland regions, territorial increase in the level of grunt water and other unpleasant environmental processes are increasingly Unfavorable environmental processes in the landscapes of the mountain range of the Fergana Valley are considered the greatest problems in the protection of the nature of the Valley. Because it is the cutting of tree and shrub plants in the region, and agriculture has been developed extensively for many years

The materials of the Republican scientific and practical conference on Environmental Protection and their improvement have been developed in the Fergana Valley. the disproportionate usefulness of pastures in the care of livestock has led to a strong development of flooding and erosion phenomena. These phenomena caused the soil cover in northern Fergana to become thick, sometimes completely washed away, and the lysosomal deposits already succumbed to erosion. Northern Fergana is not as selective as Ancient, the assimilation into joppasi has led to a negative change in the ecological environment in the landscapes of the region. [3] While some of the water used for irrigation in pre-mountain swamps flows as effluent, some is absorbed into the ground as filtration water. Once filtered water reaches a watertight layer, it behaves according to its configuration, approaching the Earth's surface in some places. In the mountainous regions, such sizot waters are mineralized, accelerating re-salinity in the spreads. Secondary saltpets, on the other hand, are formed at the top of the arcs, and the content of water – soluble salts is more than 1.5-2 percent, they consist mainly of sulfate, chlorine ions. The newly formed agricultural fields are becoming unsuitable for cotton, in particular.

Degraded geocomplexes with such a negative property require the implementation of soil – reclamation work. But the establishment of collector ditches in these places, washing the brine of the lands does not solve the fundamental essence of the problem. First of all, it is required to find and implement the most convenient ways to master Adirs. It is advisable to water agricultural crops using intensive irrigation methods in order to avoid the formation of

wastewater and to prevent water from being filtered. At the same time, the rekultivation of anthropogenic landscapes that have arisen in the region of foothills,[6] the optimization of unsuitable geographical complexes and the restoration of geoecological balance in them, the creation of favorable conditions for the development of ecosystems and the restoration of ecological wellness are among the current topical issues.

The preservation of the natural nature of the landscapes of the mountainous region of the Fergana Valley, the solution of its environmental problems are also largely dependent on the rational implementation of agrotechnical and agromeliorative and hydrotechnical work. The organization of mountain agrophytocenoses prevents not only flooding, but also water erosion. It is advisable to place regional-specific agricultural crops such as grass field farming, horticulture and viticulture in the mountainous Plains and Adirs region in accordance with landscape types, taking into account the interdependent nature of soil vegetation and water correctly.

It can be seen from this that in the Coordination of relations between nature and society, the influence of natural geographical processes is great in optimizing for human life and in the interests of the future generation. As the inclusion of Natural Resources in economic circulation and the greater expenditure of them on human extirpation increases, the ecological balance that has remained stable for thousands of years has deteriorated, the relationship between man and nature has become more stable, and the ecological situation in places has become more acute. It follows that the research on the geoecological problems of the Fergana Valley mountain landscape region on a scientific basis and the release of relevant scientific conclusions, assessment and forecasting of its ecological status and the development of a complex of practical activities are considered to be one of the pressing issues of today. Also, the unpleasant environmental processes in the mountainous Aldi region have intensified so much that the natural landscape-ecological conditions of the region are undergoing a sharp change.

Without studying the peculiarities [7] of the foothills region, the impact on the ecological features of Environmental Protection in the Fergana Valley and their optimization the materials of the scientific and Practical Conference of the Republic indicate processes such as soil washing, various manifestations of erosion phenomena, rising groundwater levels, saltpeter and saltpeter are forming. This led to the emergence of many degraded adir landscapes. To prevent this, it is advisable to develop management measures and measures for the rational use and protection of the landscapes of the pre-mountain region formed in the Fergana Valley. To do this, it is necessary to carefully treat the nature of the Fergana Valley mountainous regions, to rationally use their landscapes and to focus on a number of practical works in protecting their natural resources: to study the geographical consequences of the nature of the mountain steppe region and the rational use of its components and to establish the scientific;

Rekultivation of existing anthropogenic landscapes, created in mountainous landscapes, improvement of extinct geographical complexes and restoration of geoecological balance in them;

- * to expand the scope of scientific research in the geocomplexes of the mountain, create favorable conditions for the development of ecosystems of the mountain regions and improve environmental health in order to eliminate the landscape-environmental problems that have arisen in the region;

- * establishment of Nature Protection facilities such as reserves, orders, ecological centers, nature monuments in the regions of the region located in the Uzbek part of the region;

- * stratification in areas where eroded soils are dispersed-application of organic and mineral fertilizers in the resurrected method and improvement of ground processing techniques;

* to revise agricultural crops in the mountainous region, adapt to soil types and give in it a wide place to horticulture, fruit and vegetable industries;

* effective use of mountain geocomplexes, including the placement of farm structures, reconstruction of existing irrigation systems and structures, taking into account natural and economic geographical factors.

In order to prevent the extinction of certain biotic components, to stop the occurrence of anthropogenic influence in existing cultural landscapes, as well as to provide for Planning, Organization and enterprise leaders and Indigenous people in the conduct of any engineering work, measures should be taken to make the most efficient use of mountain landscape complexes.

References:

1. Rafikov A. A. Ecology, T-2004.
2. Boymirzaev K.M. (2020) Specific features of formation and development of oasis soils in Fergana valley. Science and Education, 1 (2), 70-74.
3. Mirzahmedov I.K. (2020) Use And Protection Of Natural Resources Of Kokand Oasis. Nature and Science, 12 (18), 49.
4. Mountain agenda for the XXI century: new forms of international cooperation on the problems of sustainable development of mountain territories // Izv. RANa. Ser. geogr. No. 6, 1998. - pp. 137- 138.
5. Ilyichev B. A. Geographical analysis of transformation of mountain territories // Mountain territories: rational nature management, economic development and settlement. Results of science and technology. Geography of the USSR. Vol.18., 1988. - pp.20-56.
6. Libishevskaya S., Bahler G. Conflicts in mountainous areas - a factor hindering sustainable development//Mountains of the world. Global Priority. - Moscow: Noosphere, 1999. - pp. 97-123.
7. Samoylova G. S. Morphometric analysis of mountains on the territory of Russia // From V. RAS. Ser. geogr. No. 2, 1999. - pp. 110-113.

ANTROPOGEN LANDSHAFTSHUNOSLIKDAGI AYRIM TERMINOLOGIK MASALALAR

Nazarov M.G., Abdullayev S.I., Qazoqova O.X.
(Qarshi davlat universiteti, O'zbekiston)

Annotatsiya: tadqiqot ishida hozirgi landshaftshunoslikning eng ko'p e'tibor qaratadigan muhim mavzularidan biri antropogen landshaftlarning sinonimlari sifatida qaraladigan, ammo mohiyatiga ko'ra umumiylikka ega, biroq ayni paytda har biri batamom individual bo'lgan terminlarning xususiyatlari tahlil qilingan, shuningdek, ilmiy salohiyati, dalil-isbotlari, nazariy va amaliy rivojlanishi juda xilma-xil bo'lgan.bu terminlarning tavsiflari bayon qilingan.

Kalit so'zlar: antropogen landshaft, o'zgartirilgan landshaft, bunyodkorlik geosistemalari, total landshaft, integral landshaft, texnogeosistema, texnogen landshaft.

НЕКОТОРЫЕ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ АНТРОПОГЕННОГО ЛАНДШАФТОВЕДЕНИЯ

Annotatsiya: в работе проводится анализ особенностей терминов, которые рассматриваются как синоним одного из важных терминов ландшафтоведения – “антропогенный ландшафт” и имеют общность по существу, но в то же время, каждый из них совершенно индивидуален.Также, описаны научный потенциал, доказательства, теоретические и практические разработки этих терминов.

Ключевые слова: антропогенный ландшафт, культурный ландшафт, преобразованный ландшафт, созидательные геосистемы тотальный ландшафт, интегральный ландшафт, техногеосистема, техногенный ландшафт

SOME TERMINOLOGICAL ISSUES OF ANTROPOGENIC LANDSCAPE SCIENCE

Abstract: the paper analyzes the features of terms that are considered as a synonym for one of the important terms of landscape science – “anthropogenic landscape” and have a common essence, but at the same time, each of them is completely individual. Also, the scientific potential, evidence, theoretical and practical developments of these terms are described.

Keywords: anthropogenic landscape, cultural landscape, transformed landscape, creative geosystems, total landscape, integral landscape, technogeosystem, technogenic landscape.

Geografiyaning rivojlanishida landshaft konsepsiyasi eng muhim nazariy qoidalardan biri hisoblanadi. “Landshaft” xalqaro miqyosda tan olingan ilmiy termin boʻlib, u hozirgi geografiyada fundamental tushunchalardan biri, uning asosida Yer yuzasidagi barcha tabiat hodisalarining oʻzaro bogʻliqlik va oʻzaro taqozo etish gʻoyasi yotadi. “Landshaft” termini tabiiy komponent, gen, xujayra, atom, molekula, mineral, jonli organizm va boshqa tushunchalar kabi fundamental tabiiy-ilmiy tushuncha maqomiga ega. Hozirgi paytda sayyoramiz landshaftlarining katta qismi inson taʼsirida rivojlanmoqda. Shu sababli hozirgi landshaftlar asosan inson faoliyati tufayli oʻzgartirilgan landshaftlarning tabiiy landshaftlar bilan boʻlgan hududiy birikmasidan iborat. Hozirgi landshaftlar oʻzaro taʼsirda boʻlgan tabiiy va antropogen komponentlarning nisbiy birligi ifodalanadigan, shuningdek kichik taksonomik birlikdagi komponentlarning hamda inson taʼsirida boʻlgan hosil boʻlishiga koʻra bir xil tabiiy hududiy sistemasidir. Bu taʼrifda landshaftni nafaqat sof tabiiy, balki tabiiy-antropogen hosila sifatida qarash imkoniyati taʼkidlanadi. Shu sababli hozirgi landshaftshunoslikning eng koʻp eʼtibor qaratadigan muhim mavzularidan biri *antropogen landshaftlarning* turli xillarini tadqiq qilishdan iborat.

Darhaqiqat hozirgi kunda insonning faoliyati tufayli sof ibtidoiy landshaftlar deyarli saqlanib qolmagan. Landshaft konsepsiyasi soʻnggi yillarda ancha oʻzgardi. Uzoq vaqt davomida landshaft yopiq oʻz-oʻzini boshqaradigan sistema sifatida qaraldi. Endilikda landshaft ochiq dinamik makon-zamon sistemasi, “inson va tabiat hamkorligi” sistemasi sifatida qaraladi. Antropogen landshaftshunoslik XX asrning ikkinchi yarmida landshaftshunoslikda tarkib topgan nisbatan yosh ilmiy yoʻnalish boʻlib, uning shakllanishi hozirgi paytda ham davom etmoqda. “Antropogen landshaft” termini rassiyalik geograflar A.Д. Гожев и Б.Н. Городков tomonidan 1930-yilda taklif qilingan, ammo 60-yillarga qadar bu termin ilmiy isteʼmolda boʻlmadi. “Antropogen landshaft” terminning paydo boʻlishi va uning talqini sayyoramizdagi tabiiy landshaftlarning katta qismining inson tomonidan oʻzgartirilgani bilan bogʻliq. XX asrning 30-yillari bu ilmiy yoʻnalishning vujudga kelishida Uning nazariy-metodologik asoslari ishlab chiqilmoqda, ammo uning nazariyasining koʻpgina masalalari bahs-munozaralari sajiyaga ega. Antropogen landshaftlarni tadqiqotlarning yangi bosqichi ilmiy-texnika inqilobining boshlanishi va tabiatga inson taʼsirining misli koʻrilmagan taʼsiri bilan bogʻliq boʻldi. Bu bosqichda agromadaniy (madaniy va oʻzgartirilgan) landshaftlarning xususiyatlariga bagʻishlangan ilmiy ishlar yuz koʻrdi. Bu bosqichda antropogen landshaftlarga ikki xil qarash shakllandi: 1) madaniy landshaftlar antropogen landshaftlarning bir qismi va 2) barcha antropogen landshaftlar inson madaniyatining natijasi. XX asrning 70-yillarga qadar “madaniy landshaft” va “oʻzgartirilgan landshaft” insonning maqsadli xoʻjalik faoliyati har qanday oʻzgartirilgan landshaftga nisbatan qoʻllanilganligi bois antropogen landshaftning sinonimi boʻldi [10]. Oʻtgan asrning 70-yillaridan boshlab xoʻjalik faoliyatining taʼsiri ostida oʻzgargan geosistemalar geografiyada *antropogen*

landshaftlar deb nom olgan alohida sinfi sifatida faol o'rganila boshlandi. Antropogen landschaft konsepsiyasi rossiyalik geograf F.N.Milkov tomonidan asoslandi va uning shogirdlari tomonidan rivojlantirildi. Antropogen landschaftlar tabiiy sifatlaridan tashqari yangi ijtimoiy sifatlarga ega bo'ladi. Ular insonning sotsial-iqtisodiy funksiyalarni bajarish uchun muayyan maqsadga yo'naltirilgan faoliyati natijasida yoki muayyan bir maqsadga yo'naltirilmagan negativ antropogen ta'sirlar davomida shakllanadi [1; 8; 9]. Bunday holda Yer yuzasida tarqalgan landschaftlarning ko'pchiligi antropogen landschaftlar qatoriga mansub. Chunki, faqat Antarktidada landschaftlar deyarli o'zgartirilmagan. Sayyoramizdagi hozirgi landschaftlarning 60% ga yaqini ilmiy tadqiqotlar, atrof muhit muhofazasi va tabiatdan foydalanish obyektiga aylangan antropogen landschaftlar mavjud. Mavjud qarashlarni umumlashtirgan holda antropogen landschaftlar xususiyatlari inson faoliyati natijasida yuzaga kelgan va rivojlanayotgan landschaftlardir. Antropogen landschaft – tabiiy va antropogen-texnogen elementlar o'zaro bog'liq bo'lgan hududiy sistema. Tabiiy o'z-o'zini uyushtirish va kishilar tomonidan (yer osti va yer usti suvlari rejimining, tuproq xossalarining o'zgarishi, madaniy ekinlarni ekish, hayvonlarning foydali turlarining iqlimga moslashishi va b.) boshqarilish jarayonlarining murakkab birikmasi antropogen landschaftning xususiyatidir. Aynan takrorlanmaydigan rivojlanishning mavjudligi tufayli tabiiy qonuniyatlarga bo'ysunadigan komplekslarga antropogen landschaftlarni hosil qiladi. Antropogen landschaftshunoslik nisbatan yangi ilmiy yo'nalish bo'lganligi tufayli unda hanuzgacha yechimini topmagan muammoli va munozarali masalalar talaygina. Shulardan biri qaysi landschaft qay darajada antropogenlashgan va ularni antropogen landschaftlar deb atash mumkin yoki tabiiy landschaft qachon antropogen landschaftga aylanadi, tabiiy landschaftlarni antropogen landschaftlarga aylantirilishi uchun komponentlar qanday o'zgartirilishi lozim kabi savollardir.

Hozirgi paytda muayyan hudud tabiatidan foydalanish jarayonida vujudga kelgan antropogen landschaftlarning mavjudligini ko'pchilik olimlar e'tirof etishadi. Ammo, antropogen landschaftlarning terminologik, tizimga solish va tasniflashga doir masalalar borasida hanuzgacha yakdillik yo'q. Antropogen landschaftlarning tuzilishi va xossalariga ko'ra tabiiy landschaftdan farq qiladigan belgilari:

- tabiiy va sotsial-iqtisodiy geosistemalar birgalikda mavjud bo'ladi;
- barcha tabiiy jarayonlar va hodisalar va sikllar tabiiy muhitdagiga nisbatan tezroq kechadi;
- jarayonlarning noritmliligi xos;
- barcha ekosistemalarning soddalashuvi;
- landschaftlar kimyoviy muvozanatining (kimyoviy o'g'itlardan foydalanish, sanoat rayonlarida zararli kimyoviy moddalarning to'planishi) buzilishi;
- shaharlarda tarqoq issiqlik energiyasining to'planishi [7].

Ayrim manbalarda antropogen landschaft tushunchasining sinonimi sifatida "madaniy landschaft", "o'zgartirilgan landschaft", "texnogen landschaft", "antropogen geosistema", "bunyodkorlik geosistemalari", "total landschaft", "integral landschaft", "tabiiy-ishlab chiqarish kompleksi (tabiiy-xo'jalik sistema)", "texnogeosistema" kabi terminlar ham qo'llaniladi. Ular mohiyatiga ko'ra umumiylikka ega, ammo ayni paytda har biri batamom individualdir. Ularning ilmiy salohiyati, dalil-isbotlari, nazariy va amaliy rivojlanishi juda xilma-xil. Ularning ilmiy salohiyati, dalil-isbotlari, nazariy va amaliy rivojlanishi juda xilma-xil. Insonning sotsial-iqtisodiy funksiyalarni bajarish uchun muayyan maqsadga yo'naltirilgan faoliyati natijasida yoki muayyan bir maqsadga yo'naltirilmagan salbiy antropogen ta'sirlar davomida paydo bo'lgan landschaft antropogen landschaft deyiladi. Antropogen landschaft – tabiiy va antropogen-texnogen elementlar o'zaro bog'liq bo'lgan hududiy sistema. Antropogen landschaftlarning katta qismi resuslarni qayta tiklash (dalalar, o'tqazilgan o'rmonlar, suv omborlari va b.) va muhitni shakllantiruvchi (turli aholi manzilgohlari) funksiyalarni bajaradi.

Germaniyalik geograflar jamiyat tomonidan o'zgartirilgan hozirgi holatini va barcha sotsial-iqtisodiy tadbirlar ta'siri ostida bo'lgan hududning doimiy ravishda foydalanilishi bilan bog'liq holda "antropogen landshaft", "texnogen landshaft", madaniy landshaft ("Landeskultur" va "texnogeosistema" tushunchalarini qo'llanilishi maqsadga muvofiq ekanligini ta'kidlaydilar. (Haaze, Shlyutter, 1980). Antropogen landshaftshunoslikda "antropogen landshaft", "madaniy landshaft" va "texnogen landshaft" terminlari va tushunchalarining o'zaro nisbatini belgilash ayniqsa murakkab va bahs-munozarali masalalar bo'lib qolmoqda. XX asrning 70-yillarida antropogen landshaft konsepsiyasining vujudga kelishiga qadar inson faoliyati tufayli shakllangan landshaftlar madaniy landshaftlar deb atalgan. "Madaniy landshaft" tushunchasiga berilgan ta'riflarni tahlil qilgan holda ularni uch toifaga ajratish mumkin:

- madaniy landshaft inson tomonidan aniq bir dastur asosida o'zgartirilgan va yuqori darajadagi estetik va funksional sifatlarga ega bo'lgan "yaxshi" antropogen landshaft;

- madaniy landshaft – uzoq tarixiy davr davomida kishilarning muayyan guruhi yashagan joy;

- ko'pgina hollarda madaniy landshaftlar tabiiy muhitning sajiyasi va imkoniyatlari bilan bog'liq bo'lgan yerdan barqaror foydalanishning o'ziga xos texnologiyalarini aks ettiradi.

"Madaniy landshaft" konsepsiyasining asoschisi K.Zauer (C.Sauer) Inson o'zining tabiiy muhiti doirasida tabiiy muhitni madaniy landshaftga aylantiradi. Uning fikricha, landshaftning batamom shakllanishida tabiiy hududning xususiyatlari va tabiiy landshaftda insonning faoliyati tufayli yaratilgan madaniy landshaft ishtirok etadi. Bu sistemada madaniyat faol agent, tabiiy muhit vosita, madaniy muhit natija bo'ladi. O. Shlyutter (1906) inson faoliyati tufayli sodir bo'lgan katta o'zgarishlarga qadar mavjud bo'lgan landshaftlarni birlamchi tabiiy landshaft (Urlandshaft), inson madaniyati tomonidan yaratilgan landshaftni esa *madaniy landshaft* deb ataydi. Landshaftning bunday nomi negizida lotincha "cultura" (ekish, parvarishlash, tarbiyalash) so'zi turadi. U landshaftga uning komponentlaridan biri sifatida insonni ham kiritgan. (Sauer, 1925; 37-b.). R.Hartshorn (Hartshorne, 1939) K.Zauerning madaniy landshaftga doir fikrini izohlagan holda "madaniy landshaft" terminini qo'llagan amerikalik geograflarning ko'pchiligi har qanday aholi yashaydigan hududning hozirgi (ya'ni madaniylashtirilgan) landshaftini nazarda tutadi, degan fikrni bildirgan [6]. Tabiatdan foydalanish va muayyan bir xil tabiiy xossalarga ega bo'lgan aniq hududdagi mahalliy (etnik) hamjamiyat ma'naviy rivojlanishining tarixini ifodalaydigan yaxlit (bir butun) tarixiy-madaniy tabiiy hosila *madaniy tarixiy landshaft* deyiladi. Ularning katta qismi o'zining tadrijiy rivojlanishini tugallagan realit landshaftlarga mansub va ularning ko'pchiligi hozirgi paytda modifikatsiyaning muayyan bosqichida, (masalan madaniy tarixiy landshaft) turadi. Ya.Demek madaniy (antropogen) landshaftlarning o'zgarish darajasiga qarab quyidagi xillarga ajratadi: 1) madaniylashtirilgan landshaft, unda tabiiy komponentlarining o'z-o'zini tiklash qobiliyati yo'qolmagan; 2) buzilgan madaniy landshaft, unda tabiiy komponentlarning barqarorligi buzilgan, lekin tiqlanish imkoniyati saqlangan; 3) vayron qilingan (devastrlangan), unda tabiiy komponentlarining o'z-o'zini tiklash qobiliyati ma'lum darajada yo'qolgan [5]. Madaniy landshaftning hozirgi paytdagi talqiniga ko'ra antropogen landshaft madaniy landshaftning bir turidir. L.D.Stampning (Stamp, 1976) fikricha, quruqlikning aholi istiqomat qiladigan katta qismida tabiiy landshaft inson tomonidan muayyan darajada o'zgartirilgan va madaniy landshaftga aylantirilgan. Bu mazmundagi madaniy landshaft *umumiy (total)* va *integral*, ya'ni tabiiy va madaniy elementlardan tashkil topgan landshaftdan iborat. Inson tomonidan tabiatning ichki imkoniyatlarini rivojlantirish, tabiiy jarayonlarni faollashtirish, geosistemalarning

samaradorligini oshirish va boshqa tadbirlar tizimini amalga ochirish maqsadida yaratilgan geosistemalarni V.B.Sochava "*bunyodkorlik geosistemalari*" deb ataydi.

Yevropaning ko'pgina mamlakatlarida, AQShda, keyingi yillarda Rossiya geografiyasida madaniy landshaft tabiiy-madaniy meros sifatida tadqiq qilinadi. Madaniy landshaftning bu konsepsiyasiga ko'ra madaniy landshaft kontekstual, landshaftda uzilib qolgan joylar bo'lmaydi. Bu konsepsiya xalqaro darajada ham tan olingan. Tabiiy va madaniy meroslarni asrab qolishda landshaftlar, birinchi navbatda madaniy landshaftlar bilan ish olib borishni taqozo etadi [1;7].

Madaniy landshaftlar – strukturaviy aloqalar doimiy ravishda ison tomonidan melioratsiya, kultivatsiya, kimyolashtirish va boshqa tadbirlar orqali boshqarilib turiladigan landshaftlar (ekinzorlar, bog'lar va plantatsiyalar, madaniy (ekilgan yaylovlar va b.) Shunday qilib, madaniy landshaftlar sifati yaxshilangan, unumdorligi oshirilgan, insonning mehnat qilishi, dam olishi, estetik zavqlanish uchun qulay o'zgartirilgan landshaftlardir. "Madaniy landshaft" termini insonning atrof tabiiy muhit bilan o'zaro ta'sirining ko'plab ko'rinishlarini qamrab oladi. Madaniy landshaftning bunday konsepsiyasida antropogen landshaft madaniy landshaftning bir turini hosil qiladi. Barcha tabiiy va antropogen komponentlarni o'z ichiga oladigan madaniy landshaft insonning o'zini muayyan amaliy ehtiyojlarini qondirish uchun ongli, maqsadli faoliyati natijasida shakllanadi va madaniy meros ob'ektlarining o'ziga xos toifasini hosil qiladi [1; 2].

Geotexnik sistemalar to'g'risidagi ta'limotning vujudga kelishi Hozirgi landshaftlarda turli xil texnika, melioratsiya, kimyolashtirish va boshqalar qo'llaniladi. Bu omillarning landshaftlarga ta'siri XX asrda "Geotexnik sistemalar konsepsiyasi"ning shakllanishiga olib keldi. Texnika tabiatga antropogen ta'sirning muhim manbai va vositasidir. Tabiiy muhitga texnikaviy ob'ektlarning kiritilishi natijasida o'ziga xos tabiiy-texnikaviy sistemalar – *geotexsistemalar* shakllandi. Bu sistemalarning strukturasida tabiat komponentlari va texnika elementlari o'zaro uyg'unlikda mavjud bo'ladi va o'zaro ta'sirda bo'ladi. Geotexsistemalar faoliyatining eng muhim belgisi ularning yaxlitligi va bir butunligidir. Suv omborlari, kanallar, sug'oriladigan yerlar, yirik sanoat korxonalari atrofidagi landshaftlar bilan birga geotexsistemalarga misol bo'ladi. Geotexsistemalarda odatda landshaftning biotik komponentlari (o'simlik va hayvonot dunyosi), suv, tuproqlar texnika vositalari yordamida tartibga solish obyektlarini tashkil etadi [9].

Texnogen landshaftlar (geotexsistemalar) – inson tomonidan tabiiy asosda yaratilgan (suv omborlari, aholi manzilgohlari, sanoat – transport komplekslari, sug'orish tizimlari, vohalar va boshqa landshaftlar) va ancha kuchli darajada o'zgartirilgan landshaftlar. Masalan, yirik shaharlarning hududida tabiiy biosenozlar deyardi batamom yo'qotiladi va ularning o'rnini tabiiy landshaft uchun xos bo'lmagan yashil o'simliklar egallaydi; bu yerda mezorelyef ham o'zgaradi, sizot suvlarining rejimi batamom o'zgacha tus oladi, o'ziga xos mikroiklim vujudga keladi va b. [4].

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абдувалиев Ҳ.А. Маданий ландшафт: тушунчаси ва таснифи // Орол минтақаси ва қўшни ҳудудларда комплекс географик тадқиқотларнинг муаммо ва истикболлари. Халқаро илмий-амалий конференцияси материаллари. Нукус шаҳри, 15-16 май 2018 йил. 2.
2. Абдуллаев С.И., Муртазаев Б.Ч., Мукумова Ҳ.И. Антропоген ва маданий ландшафтларнинг нисбати // География фани ва таълимининг замонавий муаммолари. Рес-ка илмий-амалий конференцияси материаллари. Т.: 2015. 28-30-б.
3. Абдулқосимов А.А., Абдуллаев С.И. Ландшафт – табиий-антропоген ҳосила // Ўзбекистонда география фанининг долзарб муаммолари. Рес-лика илмий-амалий конференцияси материаллари. (2016 йил 15 декабр). Термиз, 2016.16-18-б.

4. Abdullayev C.I., Javliyeva F. Texnogen landshaftlarning xususiyatlari va turlari // Географик тадқиқотлар: инновацион ғоялар ва ривожланиш истиқболлари. Халқаро илмий-амалий кон.-ция материаллари. Т., 2021.
5. Демек Я. Теория систем и изучение ландшафта. Москва, Прогресс, 1977.- 221 с.
6. Джеймс П., Мартин Дж. Все возможные меры. История географических идей. Москва, Прогресс, 1988. -672 с.
7. Культурный ландшафт как объект наследия. Под ред. Ю.А. Веденина, М.Е. Кулешовой. – М.: Институт Наследия; СПб.: Дмитрий Буланин, 2004.
8. Мильков Ф.Н. Человек и ландшафты. Очерки антропогенного ландшафтоведения. – М.: Мысль, 1973.
9. Охрана природы. Толковый словарь. Москва, Прогресс, 1982.- 271 с..
10. Саушкин Ю.Г. Культурный ландшафт // «Вопросы географии», Сб. 1. – М.: Географгиз, 1946.

QUYI ZARAFSHONNING GEOEKOLOGIK MUAMMOLARINI OPTIMALLASHTIRISH YO'LLARI

Nazarov X.T., Qushoqova F.U., Nazarov S.S.
(Samarqand davlat universiteti, O'zbekiston)

Annotatsiya: Maqolada quyi zarafshon hududi sug'oriladigan yerlarining holatini ilmiy o'rganish tahlil qilish asosida ekologik holatini optimallashtirishga qaratilgan miliorativ tadbirlar belgilash bo'yicha taklif va tavsiyalar berib o'tilgan. Quyi zarafshon havzasi geoekologik holatini yaxshilash orqali ekologik barqarorlikka erishish yo'llari ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Eroziya, meliratsiya, fitomeliratsiya, yer osti suvlari, menerallashuv, kollektor zavurlar, geofizik va geoximik o'zgarishi, morfostruktura.

ПУТИ ОПТИМИЗАЦИИ ГЕОЭКОЛОГИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ НИЖНЕГО ЗЕРАФШАНА

Аннотация: В статье даны предложения и рекомендации по определению мероприятий, направленных на оптимизацию экологического состояния на основе анализа научного изучения состояния орошаемых земель Нижне-заравшанского района. Показаны пути достижения экологической устойчивости за счет улучшения геоэкологического состояния бассейна Нижнего Зарафшана.

Ключевые слова: эрозия, мелиорация, фитомелиорация, подземные воды, менирализация, коллекторные завалы, геофизические и геохимические изменения, морфоструктура.

WAYS TO OPTIMIZE THE GEOECOLOGICAL PROBLEMS OF LOWER ZARAFSHAN

Abstract: the article provides suggestions and recommendations for the establishment of miliorative measures aimed at optimizing the ecological state based on the analysis of the scientific study of the state of the irrigated lands of the lower Zarafshan area. The lower Zarafshan Basin has been shown to achieve ecological stability by improving geoecologic status.

Keywords: erosion, meliration, phytomeliration, groundwater, meniralization, collector zaurs, Geophysical and geochemical alteration, morphostructure.

Keyingi 50 yillar davomida jamiyat va tabiat o'rtasidagi munosabatlar tobora keskinlashib borishi ekologik muammolarni yanada kuchayishiga olib keldi. Respublikamizni aholisi eng zich yashaydigan hududi bo'lgan Zarafshon vohasi hisoblanib ekologik muammolar

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

kundan kunga keskinlashib bormoqda, ayniqsa vohaning quyi qismida qishloq xo'jaligining rivojlanganligi tuproq, suv rejimini buzilishiga bog'liq muammolarni vujudga kelishiga olib keldi.

Inson xo'jalik faoliyatini kuchayishi natijasida Zarafshon daryosi suv rejimida ham miqdoriy va sifatiy o'zgarishlarni yuzaga keltirdi. Ayniqsa bunday keskin holatlar quyi Zarafshon hududida yaqqol nomoyon bo'lmoqda. Zarafshon vohasi va daryo ekologik xususiyatlarini o'z ilmiy tadqiqotlarida o'rgangan. (Abdulqosimov 2002, 2003, Rafiqov 1997, Raxmatullayev 2007, Ravshanov 2007) Olimlarni fikricha hududning geoeologik holati keskin o'zgarganligi ta'kidlab o'tilgan.

Zarafshon vohasi va daryolari geoeologik holatini o'rganish vohada va suv resurslaridan oqilona foydalanish ekologik holati buzilgan hududlarni belgilash va zaruriy chora – tadbirlar belgilandi. Bugungi kunning asosiy dolzarb lavhalaridan biri bo'lib bir qismini tadqiqot ishlarda quyi Zarafshonning bir qismi bo'lgan Malikcho'ning geoeologik holatini ilmiy o'rganishlarga baholaydilar.

Sug'orma dehqonchilik qadimiy davrlardagi rivojlanib kelganligi va keyingi 100 yillik davomida keskin ravishda taraqqiy etganligi tabiiy muhitga sezilarli ta'sirni vujudga kelishi bilan xarakterlanadi. Bu holat ayniqsa o'zlashtirilgan Mirzacho'l, Markaziy Farg'ona, Qorako'l va Sherobod cho'llarida xususan Zirabuloq-Ziyovuddin tog' oldi tekisliklarni tarkibiy qismi bo'lgan Malikcho'l yaqqol kuzatish mumkin.

1-jadval

Malik cho'li yer osti suvlarining joylashish chuqurligi

Oylar	Yer maydoni, ming ga	Yer osti suvlarining joylashish chuqurligi bo'yicha				
		0-1 m	1-1,5 m	1,5-2 m	2-3 m	3 m dan yuqori
Aprel	6,7	-	0,2	1,9	3,6	1,0
Iyul	6,7	-	1,3	2,1	2,8	0,5
Oktyabr	6,7	-	1,0	1,2	3,8	0,7

2-jadval

Malik cho'li yer osti suvlarining sho'rlanish darajasi

Oylar	Yer maydoni, ming ga	Yer osti suvlarining joylashish chuqurligi bo'yicha				
		0-1 m, g/l	1-2 m, g/l	2-3 m, g/l	5-10 m, g/l	10 m, g/l
Aprel	6,7	-	1,2	4,1	0,8	-
Iyul	6,7	-	1,6	4,4	0,7	-
Oktyabr	6,7	-	1,9	4,3	0,8	-

Malikcho'lni katta qismi XX asrning ikkinchi yarmida o'zgartirib boshlanib keyingi 30-40 yilda yanada kuchaytirildi. Hududda yirik suv , iqlimiy resurslardan foydalanishda yo'l qo'yilgan kamchiliklar geoeologik holatni buzilishiga sabab bo'lmoqda. Malikcho'lning yerlarini o'zlashtirishda yerdan foydalanish agrotexnik qoidalarini buzilishi turlarini biologik, fizik, ximik xususiyatlarini hisobga olmagan tuproq suv rejimini buzilishi, yer osti suv sathi ko'tarilib ketishiga tuproqda sho'rlanish va ishqoriylik xossalarni kuchayishiga sabab bo'ldi natijada o'zlashtirilgan hududlarda o'simliklar degredatsiyasi deformatsiyasi yanada kuchayib bordi bu esa ekologik muammolarni yanada kuchayishi va oxir oqibatda ijtimoiy ekologik muammolarni kelib chiqishiga sabab bo'ldi.

Hududni eng dolzarb muammolaridan biri grunt suv sathini kundan kunga ko'tarilib borishi bu esa tuproqni xususiyat tarkibini o'zgarishi yerlarda sho'rlanish va ishqoriylar

xususiyatlarini yanada kuchayishi bilan xarakterlanib o'zlashtirilgan yerlarda qayta sho'rlanish kabi xosiyatlarni kuzatish mumkin.

Malikcho'l hududini janubiy tomonini Azkamar va Qorabug'oz balandliklari shimol va shimoli-g'arb tomonida esa Qiziltosh balandliklari bilan o'rab turganligi sizot suvlari hudud markaziga tomon harakatlanishiga sabab bo'ladi bu esa ekin dalalari joylashgan yerlarni sho'rlanishiga sabab bo'lmoqda. Bu esa tuproqdagi moddalarni yer yuziga qarab harakatlanishiga sabab bo'lib tuproqda ximiyaviy aktivlikni oshishiga sabab bo'lib sho'rlanish va ishqoriylikni oshib borishiga olib keladi.

Biz o'rgangan Malik cho'l tog'oldi tekisliklari Zarafshon tizmasining eng g'arbiy qismi bo'lib, tabiiy sharoitiga ko'ra boshqa hududlardan o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi. Malik cho'l tog'oldi tekisliklari hududining geologik tuzilishi paleozoy uchlamchi va to'rtlamchi davr yoshidagi tog' jinslaridan tarkib topgan. O'lkaning iqlimi kontinental bo'lib, yozi issiq va qurg'oqchidir. Yog'in miqdori 100-127 mm atrofida.

3-jadval

Zarafshon daryosi suvining minerallashish darajasi
(E.I. Chembarisov, B.A. Baxriddinovlar bo'yicha 1989 y.)

Gidrologik rejim bosqichlari. 1-to'lin suv davri. 2- mejen davri	Minerallashish g/l	Tuz mg-yekv						
		Ca(HCO ₃) ₂	CaSO ₄	MgSO ₄	Na ₂ SO ₄	NaCl	Mg(HCO ₃) ₂	MgCl ₂
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Zarafshon daryosi – Dupuli qishlog'i								
1	0,18	1,27	-	0,75	0,03	0,14	0,21	-
2	0,30	2,34	-	0,92	0,24	0,17	0,28	-
Zarafshon daryosi – Navoiy shahri								
1	0,85	3,54	2,41	4,45	-	0,39	-	-
2	1,37	3,16	1,74	4,85	7,79	2,02	-	-

Hududning relyefi g'arbdan sharqqa tomon ko'tarilib boradi. Bu esa o'z navbatida tabiiy sharoitni xilma-xilligiga hamda landshaft komplekslarining turlicha bo'lishiga olib keladi. Undan tashqari geologik strukturasining turli xilligi, o'simlik va hayvonot olamining har xilligi, landshaft rayonlariga ajratishga imkon tug'diradi. Albatta biz landshaft rayonlashtirishni amalga oshirishda tabiiy geograflar tomonidan ishlab chiqilgan prinsip va uslublarga tayandik. Buning natijasida ikkita, ya'ni Zirabuloq past tog' landshafti va Ziyovuddin past tog' landshafti, uchta – Oqtosh tog'oldi tekislik landshafti, Malikcho'l tog'oldi tekislik landshafti va Qarnobcho'l tog'oldi tekislik landshafti va bitta allyuvial terrasa voha landshaftini ajratdik.

Ajratilgan landshaftlarning morfologik strukturasi bir muncha murakkab tuzilgan bo'lib, ular o'ziga xos va xarakterli landshaft yaruslaridan, joy tiplaridan va urochishalardan tarkib topgan. Ma'lumki, landshaft komponentlari inson yashaydigan konkret muhit hisoblanib, uni har qanday ko'ngilsiz va nooqilona o'zgarishlar hamda ifloslanishlardan muhofaza qilish zarur.

Ilmiy ishning ikkinchi bobida Malik cho'l tog'oldi tekislik landshaftlarining geoeologik muammolariga bag'ishladik. Bizga ma'lumki, tog'oldi tekisliklariga insonning bevosita ta'siri ancha kuchli hisoblanadi. Qishloq xo'jaligini yuritishni hozirgi ko'lam va usullari barcha

hududlarda tabiatdagi ekologik muvozanatni buzilishiga olib kelmoqda. Misol tariqasida hududning tog'oldi tekisligi hisoblangan Malik cho'lini oladigan bo'lsak, hudud o'zining tabiiy xususiyatlari bilan Zirabuloq-Ziyovuddin tog'lari va tog'oldi tekisliklarining boshqa hududlaridan ajralib turadi.

Malik cho'lini tez o'zlashtirilishi, sug'oriladigan maydonlarni kengayib borishi va agrotexnika qoidalariga amal qilmaslik oqibatida bir qancha geoeologik muammolar kelib chiqqan. Ya'ni ulardan eng asosiylariga yer osti va yer usti suvlarining ifloslanishi, tuproqlarning sho'rlanishi hamda turli ximikatlilar bilan ifloslanishidir. Bular o'z navbatida shu hududda yashayotgan insonlarga ham o'z salbiy ta'sirini ko'rsatadi. Yuqoridagi ekologik muammolarga asosiy sabab inson xo'jalik faoliyati oqibatida kelib chiqqan grunt suvlarining ko'tarilishi, hududni asosiy suv manbai bo'lgan Zarafshon daryosi suvining minerallashish darajasini ortishidir.

Bundan tashqari tog' va tog'oldi yaylovlarining degradatsiyasi, suv va shamol eroziyasi, tuproq unumdorligining (degumizatsiya) pasayishi va shu kabi muammolar eng dolzarb geoeologik muammolar sirasiga kiradi. Yuqorida ko'rsatib o'tilgan geoeologik muammolarini bartaraf etish chora-tadbirlari ilmiy ishning uchinchi bobida batafsil bayon qilingan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdulqosimov A.A., Abduraxmanova Yu.H. Zarafshon botig'i texnogen landshaftlarini ekologik optimallashtirish va ulardan foydalanish. //Geografiya va tabiiy resurslardan foydalanish. – Toshkent, 2001.
2. Abdulqosimov A.A., Abduraxmanova Yu.H. Zarafshon botig'idagi sug'oriladigan agrolandshtatlarda vujudga kelgan geoeologik muammolar. //Sug'oriladigan bo'z tuproqlar unumdorligini oshirish va uning ekologik muammolari. – Samarqand, 2002.
3. Azimov Sh.A., O'razboev A.K. Geografiya fanida tizimli usul va er-suv resurslaridan oqilona foydalanishda uning ahamiyati. //O'zbekiston Geografiya jamiyati axboroti. 21-jild. – Toshkent, 2000.
4. Baratov P. Prirodnie resursi Zarafshanskoy dolini i IX ispolzovanie. – Tashkent: Fan, 1977.
5. Baratov P. O'zbekiston tabiiy geografiyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1996.

DETERMINING OPTIMAL TIMES FOR MONITORING THE LANDSCAPES AROUND THE AYDAR-ARNASAY LAKES SYSTEM USING LANDSAT EVI

Sabirova N.¹ Groll M.²

(¹Samarkand State University, Uzbekistan;

²Philipps University Marburg, Germany)

Abstract: *In this article, the optimal times for monitoring the surrounding landscapes of the Aydar-Arnasay lakes system with Landsat vegetation indices were determined. It was determined that March-April is the optimal month for observing the spring vegetation process in the landscapes around the lake system. During the July-August monitoring, the landscapes formed as a result of the lake's influence on the environment were identified. This research is important in creating landscape maps and monitoring the vegetation of arid regions.*

Keywords: *Remote Sensing, Landsat, Landscape, Monitoring, GIS, Central Asia, Uzbekistan.*

The Landsat satellite has many indices for environmental monitoring. Indices are values that measure changes in the state of natural, chemical, and biological components of the environment at the local, regional, and global levels. At the same time, the indices allow assessing the impact of various changes in nature on the safety of human life and natural ecosystems. The technical capabilities of Landsat satellite images together with GIS technology serve as an ideal combination for analyzing the ecological status of landscapes (Bogaert and

Hong, 2004; Franklin et al., 2000; Abbasov and Sabirova, 2021). Monitoring parameters using remote sensing include: land use, size of irrigated areas, plant density, productivity, etc.

The research area selected for this study is the Aydar-Arnasay Lake System (AALS) (Uzbekistan) and its surrounding, which include the Mirzachol and Kyzylkum deserts as well as intensively used agricultural lands in the Golodnaya Steppe. The complete formation of the AALS dates back to 1969 when the Arnasay depression was flooded during a period of intense rainfall and a dam failure in the Chardarya Reservoir (Syr-Darya River catchment; Groll et al., 2016). The general morphometric parameters of the Aydar-Arnasoy lake system until 2008 were as follows. Its length was 175 km, its width 45 km, covering a surface area of approximately 4000 km². The average water level was at 245 m above sea level and the average water depth ranged from 10-12 m to up to 26-40 m in the deepest places, resulting in a water volume of 44,1 km³ (Groll et al., 2016; Kulmatov et al., 2013; Wahyuni, et al., 2009). In recent years, there has been a significant decrease in the morphometric parameters of the lake. The water volume of the lake has decreased from 44,1 km³ to 37,3 km³, and its surface area shrank to 3373 km². Such a decrease in water level also affects the areas adjacent to the lake, leading to landscape changes.

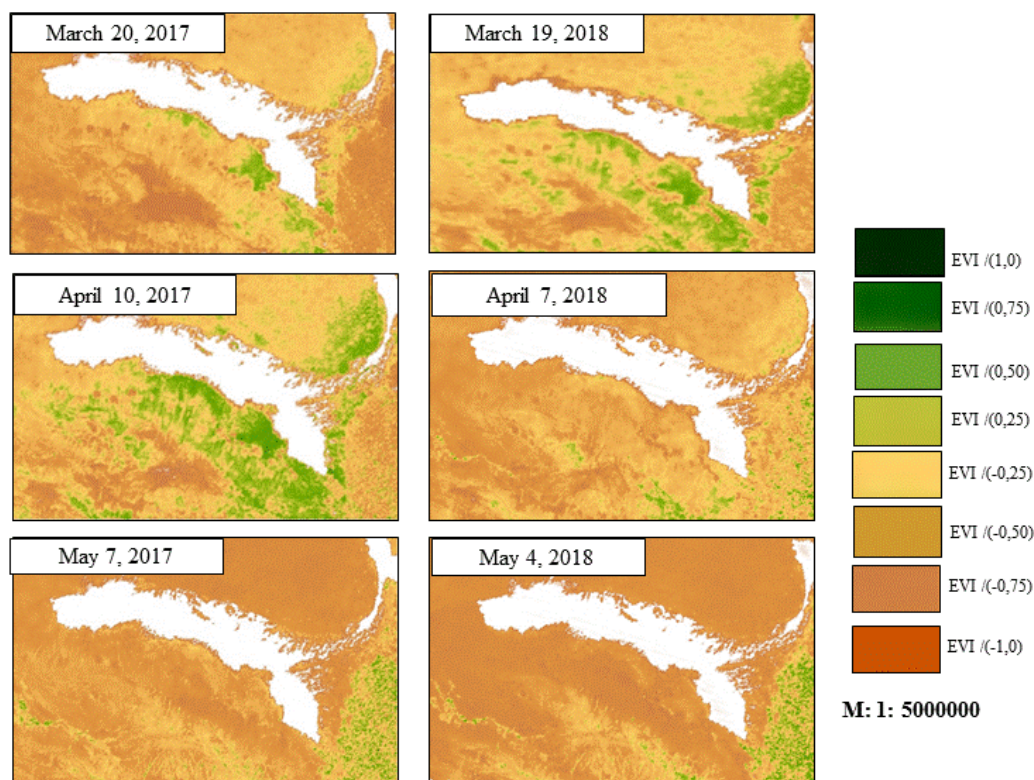

Fig.1. MODIS Terre Daily EVI images of spring vegetation processes in the landscapes adjacent to the Aydar-Arnasay lakes system.

Landsat EVI (Enhanced Vegetation Index) was used to monitor the spring vegetation process and the decadal changes of the Aydar-Arnasay lake system landscapes. EVI analyzes the same data as other vegetation indices, including NDVI (Normalized Difference Vegetation Index). Although these two vegetation indices are quite similar, there are decisive differences (Chander et al, 2009; Vina et al. 2004). In EVI, along with daily data, monthly data on cloud-free days, as well as consecutive daily and multi-year data can be analyzed. Furthermore, EVI has a

higher sensitivity to chlorophyll than NDVI. EVI is therefore useful for monitoring plants with high sensitivity even in areas with low biomass. And finally, EVI is also highly resistant to various atmospheric resistances (aerosol).

The following formulas are used for EVI (Formula 1 & 2) (Huete et al., 2002).

(1)

$$EVI1 = G \times \frac{(NIR - RED)}{(NIR + C1 \times RED - C2 \times Blue + L)};$$

In the EVI1 formula, the NIR (near infrared region) – a region in the range of near-infrared rays in the atmosphere) red and blue rays are corrected in the atmosphere or partially surface reflections in the atmosphere, transmitting nonlinear differential NIR and red radiation through L-knob, C1, C2 are resistance coefficients for aerosols that use the blue group to correct

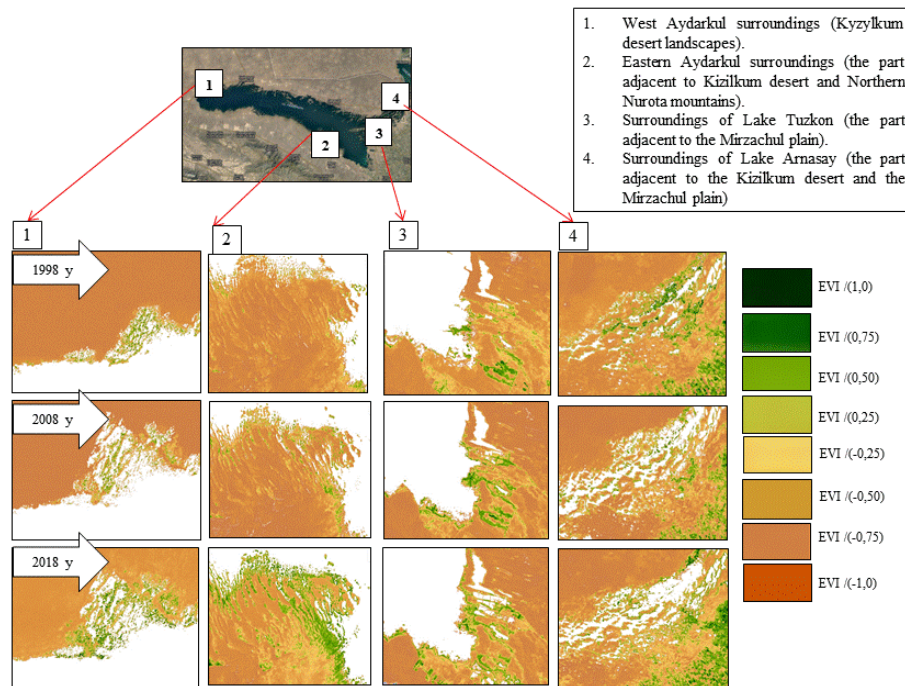

Fig.2. Landsat-EVI images of the July-August landscape change process in the research plots

for the red group aerosol exposure. $L = 1$, $C1 = 6$, $C2 = 7.5$ and G (use factor) = 2.5 are the coefficients adopted in the MODIS-EVI algorithm. There is another formulation of Landsat EVI.

(2)

$$EVI2 = \frac{2,5 \cdot (NIR - R)}{NIR + 2,4 \times R + 1};$$

In the EVI2 formula, the NIR (near infrared region) is a region in the near infrared range of the atmosphere, R is infrared light and 2.5; 2.4; 1; numbers are values. The total value of Landsat EVI was assumed to be 1.0 to -1.0.

When determining the optimal months for monitoring the spring vegetation process around the lake, 2017 (a year with a lot of precipitation) and 2018 (a year with little precipitation) were selected (Fig.1.) (Sabirova & Berdikulov, 2020). The monitoring analysis shows that the optimal months for monitoring the vegetation process of the vegetation around the lake in Landsat EVI are March and April. The spring vegetation period around the Aydar-

Arnasay lake system ends in May. The next period is determined by the influence of the lake. The impact of the Aydar-Arnasay lake system on the adjacent landscapes is the data of Landsat EVI (Landsat 7 EVI-1999-2018; Landsat 8 EVI-2013-2018) in July-August (Fig.2.). During the monitoring in July and August, the research areas were separated and the change during the 10-year period was analyzed.

In general, Landsat EVI (Enhanced Vegetation Index) is an optimal index that monitors vegetation in low biomass areas with extremely high sensitivity compared to other vegetation indices. Such monitoring processes are important in the monitoring of vegetation and pastures of agricultural land in arid regions.

References:

1. Abbasov S., Sabirova N. 2021. The use of Landsat EVI remote sensing in landscape monitoring (On the example of the Aydar-Arnasay lakes system). Karakalpak Scientific Journal: 6-30, Vol. 4: Iss.2, Article 4.
2. Bogaert J. and Hong S. 2004. Landscape Ecology: Monitoring Landscape dynamics using spatial pattern metrics. //Ecological use in a Changing World. –P.109-132.
3. Chander G., Markham B.L., Helder D.L. 2009. Summary of current radiometric calibration coefficients for Landsat MSS, TM, ETM+ and EO-1ALi sensors. //Remote sensing of environment. 113 (5), 893-903.
4. Franklin S.E., et al., 2000. Quantification of landscape change from satellite remote sensing. //The forestry chronicle, VOL. 76, NO. 6. –p. 877-886.
5. Groll M., Kulmatov, R., Mullabaev, N., Opp, C., Kulmatova, D. 2016. Rise and decline of the fishery industry in the Aydarkul-Arnasay Lake System (Uzbekistan): effects of reservoir management, irrigation farming and climate change on an unstable ecosystem. //Environ Earth Sci. 2016. V.75:921. –P. 1-15.
6. Huete A., et al. 2002. Overview of the radiometric and biophysical performance of the MODIS vegetation indices. //Remote Sensing of Environment. Vol. 32: 195-213.
7. Kulmatov R. et al. 2013. Qualitative and quantitative assessment of water resources of Aydar Arnasay Lake System (AALS). //Journal of Water Resour Protect. V.5(10):941–952
8. Sabirova N.T. and Berdikulov F.F. 2020. The importance of remote sensing in landscape research (on the example of adjacent areas of Aydar-Arnasay lake system). Russian Science in the Modern World. XXX International Scientific-Practical conference. –Moscow. –P.166-169.
9. Vina A et al. 2004. Satellite monitoring of vegetation dynamics: Sensitivity enhancement by the wide dynamic range vegetation index.// Geophysical research letters, Vol. 31. –P. 1-4.
10. Wahyuni S., Oishi S., Sunada K et al. 2010. The estimation of groundwater exchange in Aydarkul-Anasay lake system by a lake water balance model. //Annual Journal of Hydraulic Engineering, JSCE, Vol.54: 205-210.

ZAMONAVIY METEOROLOGIK ASBOBLAR VA ULARDAN FOYDALANISH ZARURATI

Xudoyarova Sh.Sh., Murodova M.B., Begnayeveva S.M.
(Samarqand davlat universiteti)

Annotatsiya: Bugungi kunda meteorologiya sohasida ma'lumotlarni aniq va tez yig'ish qobiliyati tufayli zamonaviy meteorologik asboblari tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Iqlim o'zgarishining kuchayishi bilan ob-havoni aniq prognozlashga bo'lgan ehtiyoj ortib bormoqda, bu esa ilg'or meteorologik asboblardan foydalanishga bo'lgan talabni oshiradi. Ushbu maqolada turli xil zamonaviy meteorologik asboblari va ularning ob-havoni bashorat qilishdagi ahamiyati muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: zamonaviy meteorologik asboblari, ob-havo prognozi, avtomatik ob-havo stansiyalari, radiozond, doppler radar

СОВРЕМЕННЫЕ МЕТЕОРОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИБОРЫ И НЕОБХОДИМОСТЬ ИХ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ

Аннотация. *Сегодня современные метеорологические приборы приобретают все большее значение в области метеорологии благодаря их способности точно и быстро собирать данные. С усилением изменения климата возрастает потребность в точном прогнозировании погоды, что увеличивает потребность в использовании передовых метеорологических инструментов. В этой статье рассматриваются различные современные метеорологические приборы и их значение в прогнозировании погоды.*

Ключевые слова: *современные метеорологические приборы, прогноз погоды, автоматические метеостанции, радиозонд, доплеровская радиолокация.*

MODERN METEOROLOGICAL INSTRUMENTS AND THE NEED FOR THEIR USE

Abstract. *Today, modern meteorological instruments are becoming increasingly important in the field of meteorology due to their ability to collect data accurately and quickly. As climate change intensifies, the need for accurate weather forecasting increases, increasing the need for advanced meteorological tools. This article discusses various modern meteorological instruments and their importance in weather forecasting.*

Keywords: *modern meteorological instruments, weather forecast, automatic weather stations, radiosonde, doppler radar.*

Meteorologiya ob-havo va iqlimni o'rganadi. Bu fanning muhim sohasi bo'lib, yillar davomida, ayniqsa iqlim o'zgarishining kuchayishi bilan ahamiyati ortib bormoqda. Ob-havo prognozi turli sohalarida, jumladan, qishloq xo'jaligi, aviatsiya, transport va tabiiy ofatlarni boshqarishda muhim ahamiyatga ega. Meteorologik asboblari aniq ob-havo prognozlarini yaratish uchun foydalaniladigan ma'lumotlarni to'plashda muhim rol o'ynaydi.

Ushbu maqolada zamonaviy meteorologik asboblari va ularning ob-havoni bashorat qilishdagi ahamiyati, turli xil zamonaviy meteorologik asboblari va ularning ob-havoni bashorat qilishdagi ahamiyati ko'rib chiqiladi.

Ob-havo prognozi va monitoringi butun dunyodagi odamlarning xavfsizligi va farovonligi uchun juda muhimdir. Markaziy Osiyoda joylashgan dengizga chiqish imkoni bo'lmagan O'zbekistonda ob-havo qishloq xo'jaligi, transport va infratuzilmaga jiddiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Mamlakatda ob-havoning keng doirasi, jumladan issiq yoz, sovuq qish va vaqti-vaqti bilan suv toshqini va qurg'oqchilik mavjud.

So'nggi yillarda, ayniqsa, O'zbekiston iqlim o'zgarishi bilan bog'liq muammolarga duch kelayotgan bir paytda, aniq ob-havo prognozlari va iqlim monitoringi zarurati tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu muammolarni hal qilish uchun zamonaviy meteorologik asboblari zaruratga aylandi.

Zamonaviy meteorologik asboblarning ahamiyati. Zamonaviy meteorologik asboblari ob-havoni bashorat qilish va iqlim o'zgarishini tadqiq qilishda juda muhimdir. Ular asosli qarorlar qabul qilish uchun foydalaniladigan aniq va ishonchli ma'lumotlarni taqdim etadi. Masalan, avtomatik ob-havo stantsiyalari real vaqt rejimida ob-havo sharoitlarini kuzatish uchun ishlatiladi, bu esa aviatsiya va transport sohalariga muhim ma'lumotlarni taqdim etadi. Doppler radarlari jiddiy zarar yetkazishi mumkin bo'lgan jiddiy ob-havo hodisalarni aniqlash va kuzatish uchun ishlatiladi.

Iqlim o'zgarishini tadqiq qilishda atmosferadagi o'zgarishlarni kuzatish va ob-havo bilan bog'liq turli xil o'zgaruvchilar haqida ma'lumot to'plash uchun zamonaviy meteorologik asboblardan foydalaniladi. Ushbu ma'lumotlar iqlim modellarini ishlab chiqish uchun ishlatiladi, ular kelajakdagi iqlim sharoitlari haqida bashorat qilish uchun foydalaniladi.

Zamonaviy meteorologik asboblari. Zamonaviy meteorologik asboblari ob-havo ma'lumotlarini aniq va tez yig'ish uchun ilg'or texnologiyalardan foydalanadi. Ushbu

vositalarga quyidagilar kiradi:

Radiozondlar: Radiozondlar atmosfera bosimi, harorat va namlikni o'lchaydigan balonli asboblardir. Ular atmosferaning yuqori qatlamidan ma'lumotlarni yig'ish uchun keng qo'llaniladi(1-rasm).

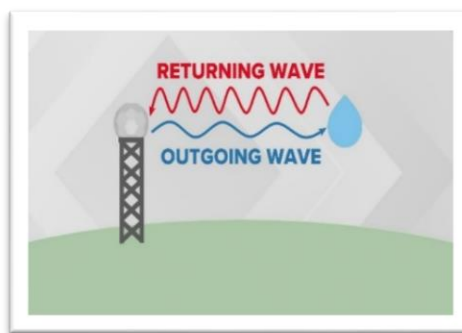
1-rasm. Radiozond

Avtomatik ob-havo stantsiyalari: Bu stantsiyalar harorat, shamol tezligi va yog'ingarchilik kabi ob-havo ma'lumotlarini avtomatik ravishda yig'ish uchun mo'ljallangan. Ular ob-havoni bashorat qilish va tadqiqotlarda keng qo'llaniladi.

Lidar: Lidar yorug'likni aniqlash va masofani aniqlashni anglatadi. Bu masofani o'lchash uchun lazer nuridan foydalanadigan masofadan zondlash texnologiyasidir. Meteorologiyada lidar bulut va aerazol xususiyatlarini o'lchash uchun ishlatiladi.

Doppler radar: Doppler radar ob'ektlar tezligini o'lchash uchun Doppler effektidan foydalanadigan radar turidir. Meteorologiyada u yog'ingarchilik zarrachalarining harakatini aniqlash va ularning intensivligini baholash uchun ishlatiladi (2-rasm).

O'zbekistonda meteorologik tadqiqotlarning hozirgi holati. O'zbekistonda meteorologik tadqiqotlar bilan O'zbekiston Respublikasi Tabiat resurslari vazirligi huzuridagi Gidrometeorologiya xizmati agentligi shug'ullanadi. Agentlik ob-havo ma'lumotlari va prognozlarini to'plash, tahlil qilish va davlat organlari, korxonalar va aholiga tarqatish bilan shug'ullanadi. Eng muhim muammolardan biri, ayniqsa, respublikaning chekka hududlarida meteorologik stantsiyalarning cheklangan sonidir. Bu ob-havo prognozlarining aniqligini cheklaydi va real vaqtda ob-havo sharoitlarini kuzatishni qiyinlashtiradi.

2-rasm. Doppler radari va uning ishlash prinsipi

Zamonaviy meteorologik asboblarning afzalliklari. Avtomatik ob-havo stantsiyalari, radarlar va sun'iy yo'ldosh tizimlari kabi zamonaviy meteorologik asboblarning an'anaviy usullarga nisbatan bir qancha afzalliklarga ega. Ushbu asboblarning meteorologlarga aniqroq ob-havo prognozlarini qilish imkonini beradigan ob-havo sharoitlari haqida aniq, real vaqt ma'lumotlarini taqdim etadi.

Masalan, avtomatik ob-havo stantsiyalari harorat, namlik, yomg'ir, shamol tezligi va yo'nalishini boshqa o'zgaruvchilar qatorida o'lchashi mumkin. Ular ushbu ma'lumotlarni sun'iy

yo'ldosh yoki boshqa vositalar orqali markaziy joyga uzatadilar, bu esa meteorologlarga real vaqt rejimida ma'lumotlarni tahlil qilish imkonini beradi.

Radarlar va sun'iy yo'ldosh tizimlari, ayniqsa, katta hududlarda ob-havo sharoitlarini kuzatish uchun juda muhimdir. Radarlar radioto'lqinlardan yog'ingarchilikni aniqlash va uning harakatini kuzatish uchun foydalanadi, sun'iy yo'ldosh tizimlari esa kosmosdan bulutlar, bo'ronlar va boshqa ob-havo shakllari tasvirlarini taqdim etishi mumkin. Bu ma'lumotlardan bo'ronlarni kuzatish, suv toshqinlarini bashorat qilish va aholini ogohlantirish uchun foydalanish mumkin.

O'zbekistonda meteorologik tadqiqotlar va prognozlarni takomillashtirish bo'yicha sa'y-harakatlar. O'zbekiston Respublikasi Tabiat resurslari vazirligi huzuridagi Gidrometeorologiya xizmati agentligi mamlakatda meteorologiya tadqiqotlari va prognozlarni takomillashtirish choralarini ko'rmoqda. Bunga qo'shimcha avtomatik ob-havo stansiyalarini o'rnatish va yangi radar tizimini ishlab chiqish kiradi. Shuningdek, aholining ob-havo sharoiti va ularning qishloq xo'jaligi va iqtisodiyotga ta'siri haqida xabardorligini oshirish ustida ishlamoqda. Bu ob-havo ma'lumotlarini o'z vaqtida taqdim etish va kerak bo'lganda ogohlantirishlarni o'z ichiga oladi.

Sokol Meteo - Sokol tomonidan ishlab chiqarilgan meteorologik stansiya. Bu harorat, bosim, namlik, shamol tezligi va shamol yo'nalishi kabi ob-havo ma'lumotlarini to'plash uchun ishlatiladigan avtomatik ob-havo stantsiyasi. Ushbu ma'lumotlar ob-havo prognozi va iqlimni baholash uchun ishlatilishi mumkin (3-rasm).

Gidrometeorologiya esa atmosfera hodisalarini, jumladan, ob-havo, iqlim, atmosfera va gidrosferaning o'zaro ta'sirini o'rganadigan fan sohasidir. Gidrometeorologik ma'lumotlardan ob-havoni bashorat qilish, tabiiy ofatlarning oldini olish va boshqarish, iqlim o'zgarishining ekotizimlarga ta'sirini baholash va boshqa maqsadlarda foydalanish mumkin.

Shunday qilib, Sokol Meteo ob-havo va iqlim ma'lumotlarini to'plash uchun ishlatiladigan gidrometeorologik tadqiqot vositalaridan biridir. U ilmiy tadqiqotlar uchun ham, ob-havo prognozi va tabiiy ofatlarni boshqarish uchun ham ishlatilishi mumkin.

Bundan tashqari, Sokol Meteo yordamida to'plangan meteorologik ma'lumotlardan qishloq xo'jaligi, aviatsiya, energetika, qurilish va transport kabi turli sohalarda foydalanish mumkin. Misol uchun, qishloq xo'jaligi korxonalari ekish yoki o'rim-yig'im kabi muayyan tadbirlar qachon amalga oshirilishi haqida qaror qabul qilish uchun ob-havo ma'lumotlaridan foydalanishi mumkin. Transport va energetika kompaniyalari yo'nalishlarni rejalashtirish va energiya ehtiyojlarini aniqlash uchun ob-havo ma'lumotlaridan foydalanishlari mumkin.

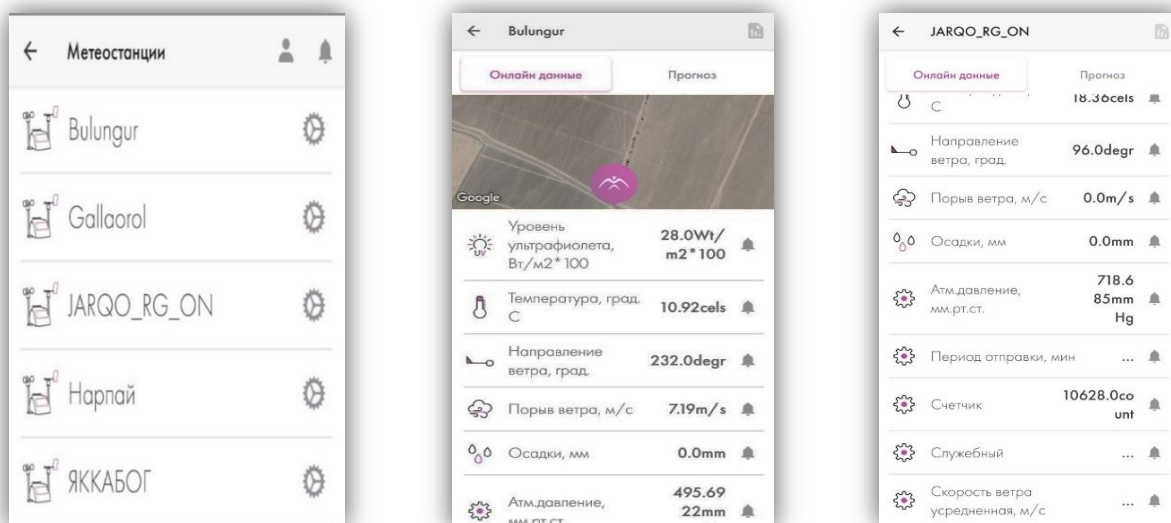
Samarqand davlat universitetida mazkur zamonaviy tizim bilan ishlash bo'yicha ishlar amalga oshirilmoqda, bunda yirik tadbirkorlarga mazkur tizimni taklif qilgan holda uning ishlashini nazorat qilishda va ma'lumotlarni olishda birgalikda faoliyat yuritilmoqda. Bugungi kunda faol rejimda ishlaydigan Bulungur, G'allarol, Jarqo'rg'on, Narpay, Yakkabog' stansiyalardan ma'lumot olinmoqda va o'rganilmoqda. Sokol Meteoning asosiy afzalliklari - avtomatik ishlashi, to'plangan ma'lumotlarning aniqligi va ishonchliligi, shuningdek, ma'lumotlarni real vaqtda uzatish qobiliyatining mavjudligidir.

Zamonaviy meteorologik asboblari meteorologiya sohasida tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ular qishloq xo'jaligi, aviatsiya, transport va tabiiy ofatlarni boshqarish kabi turli sohalarda asosli qarorlar qabul qilish uchun foydalaniladigan aniq va ishonchli ma'lumotlarni taqdim etadi. Ushbu asboblardan foydalanish ob-havoni bashorat qilish va iqlim o'zgarishini tadqiq qilishda juda muhim va kelajakda ularning ahamiyati

3-rasm. Sokol Meteo

oshishi mumkin.

4-rasm. Sokol Meteoning monitoring paneli

Zamonaviy meteorologik asboblarni O'zbekistonda ob-havoni aniq prognozlash va iqlimni kuzatish uchun zarur. Ular an'anaviy usullarga nisbatan bir qator afzalliklarni taklif qiladi, ob-havo sharoitlari haqida real vaqtda ma'lumot beradi va meteorologlarga aniqroq ob-havo prognozlarini qilish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. National Oceanic and Atmospheric Administration. (2022). Modern meteorological instruments. Retrieved from https://www.weather.gov/jetstream/mms_intro
2. World Meteorological Organization. (2021). Modern meteorological instruments and observing systems. Retrieved from <https://public.wmo.int/en/programmes/instruments-and-observations/modern-meteorological-instruments-and-observing-systems>
3. Jaffe, D. A., Wigder, N. L., & Heikes, B. G. (2018). The role of meteorological measurements in atmospheric chemistry research. *Chemical Reviews*, 118(7), 3440-3478.
4. World Climate Research Programme. (2022). Observations and measurement. Retrieved from <https://www.wcrp-climate.org/observations-and-measurement>
5. Chub V.E. Climate change and ego impact on hydrometeorological processes, agro-climaticand water resources of the Republic of Uzbekistan. - *Tashkent, NIGMI*. 2007. - 132 p.
6. Abdurahmonov, A. X. (2019). O'zbekistonda meteorologik tadqiqotlarning zamonaviy texnologiyalari. *Xalqaro tadqiqot jurnali*, (№2), 8-11.
7. Qurbonov, A. A. va Mamutova, D. A. (2020). O'zbekistonda iqlim dinamikasini tahlil qilish. *Xalqaro tadqiqot jurnali*, (№6), 24-28.
8. Akramova, M. (2018). The Importance of Meteorological Research in Uzbekistan. *International Journal of Scientific Research and Reviews*, 7(2), 1-5.(2019).
9. Analysis of the Current State of the Meteorological Service in Uzbekistan. *Journal of Central Asian Studies*, 2

ZARAFSHON VODIYSIDA CHO'LLANISH JARAYONIGA QARISHI KURASHISHNING GEOGRAFIK ASOSLARI

Xudoyberdiyev O.I (Samarqand davlat universiteti, O'zbekiston)

Annotatsiya. *Cho'llanish hozirgi kunda dunyoning 110 dan ortiq mamlakat yerlarining degradatsiyasiga sabab bo'layotgan jarayondir. Maqolada shuningdek u keltirayotgan zararlar va uni bartaraf qilish maqsadida olib borilayotgan keng ko'lamli ishlar ham o'rin olgan. Cho'llanish tabiiy-geografik va antropogen jarayon bo'lib, bu jarayon arid o'lkalarda ekosistemalarning buzilishiga, organik hayot formalarining o'zgarishiga, hududning tabiiy-sotsial va iqtisodiy potensialini pasaytirib yuboradi.*

Kalit so'zlar: *Cho'llanish, potentsial, antropogen, degradatsiya, ekotizimlar.*

ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ БОРЬБЫ С ПРОЦЕССОМ ОПУСТЫНИВАНИЯ В ЗАРАФШАНСКОЙ ДОЛИНЕ.

Аннотация. *Опустынивание - это процесс, который в настоящее время вызывает деградацию земель более чем в 110 странах мира. В статье также рассматриваются причиняемые им ущербы и масштабные работы, проводимые с целью их устранения. Опустынивание-природно-географический и антропогенный процесс, приводящий к нарушению экосистем в засушливых странах, изменению органических форм жизни и, в конечном итоге, к снижению природно-социального и экономического потенциала территории.*

Ключевые слова: *Опустынивание, потенциал, антропоген, деградация, экосистем.*

GEOGRAPHICAL BASES OF COMBATING THE PROCESS OF DESERTIFICATION IN THE ZARAFSHAN VALLEY.

Abstract: *Desertification is a process that is currently causing land degradation in more than 110 countries around the world. The article also discusses the damage caused by them and the large-scale work carried out to eliminate them. Desertification is a natural-geographical and anthropogenic process that leads to the disruption of ecosystems in arid countries, changes in organic life forms and, ultimately, to a decrease in the natural, social and economic potential of the territory.*

Keywords: *Desertification, potential, anthropogenic, degradation, ecosystems.*

Zarafshon vodiysining tog'li qismida ekologik sharoitni yaxshilash, tog' landshaftlardagi degradatsion jarayonlarni to'xtatish ilmiy asoslangan keng miqyosida o'rmonaglomeratsiyasining dasturini amalga oshirishni boshlash kerak.

Chamasi, suv va ximik melioratsiya davridan keyin intensiv o'rmonaglomeratsiyasini boshlash vaqti keldi. Chunki, faqat o'rmonaglomeratsiyasi ekologik va geografik muvozanatni qayta tiklaydigan uncha ko'p bo'lmagan vositalardan biridir.

Shuni to'liq ishonch bilan aytish mumkinki, o'rmon-biosferaning hayotiy muhim qismlari bo'lgan suv, havo, tuproq va boshqalarning barqarorligini taminlovchi, tabiiy sistemalarning yagona komponentidir. Ishni tubdan yaxshilash uchun, tog' o'rmonlarining tabiiy muhit hosil qiluvchi funksiyasini to'liq hisobga olish va iqtisodiy jihatdan to'g'ri baholash muhimdir. O'rmonlashtirish landshaftni boyitadi, uni ancha xilma-xil va barqaror qiladi. Tog' yonbag'irlarni o'rmonlashtirish landshaftlarda yer yuza qismining yuvilishini, tuproq eroziyasini to'xtatadi, yer usti, yer osti suvlari zaxirasini ko'paytiradi va suvni tabiiy boshqarishni amalga oshiradi. Shuni alohida takidlash kerakki, olimlar va mutaxassislar, o'rmonaglomeratsiyasining suvlarini ifloslikdan tozalovchi samarali funksiyasini unitib qo'yadilar. Masalan, Nyu-York shahri tajribasini keltirish mumkin o'z vaqtida megapolis oldida ikkita muommo turar edi: suvni ifloslovchi suv havzalarini tozalash uchun 6 mlrd. dollar topish, yoki suvni ifloslovchi suv havzalarining yonida o'rmon o'tqazish. Ikkinchisini tanladilar va 15 yilda muommo hal bo'ldi. O'rmon melioratsiyasi suvni tozalovchi funksiyasini sifatli va baqaror bajarmoqda.

Inson uchun o'rmon polosalarining eng muhim ijobiy ta'sirlari bu -yashayotgan joyning estetik jalb qilishini oshirishi; mahalliy iqlim sharoitini yaxshilashi; atmosferaning chang va mikroorganizmlar bilan ifloslanishini kamaytirishi; suvdagi muallaq zarrachalar, tuzlar yadro ximikatlar va girbitsid qoldiqlarini, shuningdek patogen mikroblarini kamaytirishi. Suv tanqisligini tugatishi yoki kamaytirishi; dam olish imkoniyatining nisbatan xilma-xil va qiziqarligida.

O'rmonlarning tabiiy geografik muhitini yaxshilash ro'li nafat tog' massivlarida, balki, tog'dan uzoqda bo'lgan tog' oldi tekisliklariga ham tarqaladi

Chunki tog'larda shakillanib kelgan suv manbalari, tekisliklardagi aholi punktlarini suv bilan taminlash paxta maydonlarini va boshqa qishloq xo'jalik ekinlari sug'orish uchun xizmat qiluvchi irrigatsion kanallarining suv bilan taminlash manbasidir. Bundan tashqari, o'rmon shoxlari yog'in-sochin yog'ishining intensivligini (jala shaklida yog'ishini) keskin kamaytiradi. Qor qoplaminin erishi o'rmon bilan qoplangan suv yig'uvchi havzalarda tog' yonbag'irlarida o'rmonsiz hududlarga nisbatan ancha sekin boradi, bu jarayon yer osti suvlarining to'planishini ko'paytiradi, eroziyani juda sekinlashtiradi. O'rmon bilan qoplangan tog' yonbag'irlarida qorning erishi janubiy yonbag'irlariga nisbatan 15-18 kun farq qiladi. Daraxtlarning soyasida bu farq esa 40 kun atrofida.

Shunday qilib yuqorida keltirilgan aniq ma'lumotlardan shu aniq bo'ldiki, hozir allaqachon, O'zbekiston shu jumladan Zarafshon vodiysi inson xo'jalik faoliyati yirik tabiiy komplekslaridagi jarayonlarga ta'sir ko'rsatib tog' va tekislik sestimalarining real mavjud ekanligini ko'rsatmoqda. Ammo, tabiiy geografiyada, ekologiyada va boshqa fanlarda tog' va tekislik landshaftlarini alohida sinflarga bo'lib ajratgan holda qaradilar, bu esa tabiiy fanlarning amaliyot talablaridan ma'lum darajada orqada qolish sabab bo'ldi. Yuqorida aytib o'tildi, hozirgi vaqtda region tog'li hududlari o'rtacha o'rmon qoplaminin nihoyatda pastligi (O'rta Osiyo tog'larida-2,5%, O'zbekiston tog'larida-0,76%) bilan xarakterlanadi. Bu esa, regionning adrlashuviga sabab bo'lgan omillardan biridir. O'rmonlarning geografik, ayniqsa, gedrologik roli bo'yicha juda ko'p ma'lumotlarni umumlashtirib shu hulosaga keldikki, hududning o'rtacha o'rmon qoplaminin darajasi 12-15% dan kam bo'lmasligi kerak. Lekin, shu bilan birga o'rmonlarning suv yig'uvchi havzada joylashishini hisobga olish kerak. A.A. Xonazarov (1983 yil) va boshqa ko'pgina mutaxasislarning kuzatishlari bo'ticha suv havzalarida daraxtlar o'tqazish, yer usti oqiminin yillik modulini keskin ko'paytirishga, suv harajatlarnin har xil davrlarda ko'p yillik, sutkalik cho'zilishini tekislashga (bir miyyorda bo'lishga) olib keladi. Eng muhimi shundaki bahorgi suv toshqinlari va yomg'ir suv tashqinlari daraxt o'tqazilgan havzalarda daraxt otqazilmagan havzalarga nisbatan 5-15 kun kech boshlanadi va kech tamom boladi. Suv havzalariga daraxt o'tqazilganda (o'rmonlashtirilganda) maksimal suv harajatlari kamayadi, minimal suv harajatlari-bu esa qishloq xo'jaligi, kamunal xo'jaligi va energitika uchun qulaydur. Suv yig'uvchi havzalarga daraxt o'tqazilganda (o'rmonlashtirilganda) eroziya tezligi 100 marta va undan ko'proqqa kamayishi mumkin.

Shuni aytish kerakki, tog'li rayonlarda yuza qismi tuproq yuvilishi (eroziya) hajmi bilan darxtlar zichligi o'rtasida bog'liqlik bor. Tog' yonbag'irlarni fitomelioratsiyalash masalasi bo'yicha qimmatli tavsiyalari bor ko'p ishlar e'lon qilingan. Lekin ularning ko'pchiligi har xil balandliklarni tavsiya etib, tog' massivlarining oraografik tuzilishini, yonbag'rlarning tomonlarini (ekspolozitsiya), tikligini, geomorfologik sharoitini va boshqa omillarni hisobga olmaydi. To'plangan ma'lumotlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, Zarafshon va Turkiston tog'larining yonbag'irlarida Zomin milliy bog'ida bog'larni barpo etish uchun eng qulay past va o'rtacha balandlikdagi tog'lar, qaysikim bu yerda ko'chatlar sug'orilmasdan ham hosil oladi va ko'pgina ekinlar uchun issiqlik bian taminlanishi ham optimaldir.

Tog' bog'dorchiligida yong'oq, bodom, mindal, olma, nok, olcha, gilos, o'rik, jiyda kabilarning ko'p sonli navlari foydalaniladi.

Cho'llarda arid landshaftlarda cho'llanish jarayoniga qarshi kurashishning eng muhim chora tadbirlaridan biri fitomelioratsiya usulidan foydalanishdir. Buning uchun birinchi navbatda yaylovlarni himoya qiluvchi saksovulzorlardan tarkib topgan o'rmonlar polasasini yaratish zarur. Bunday tadbirlar bevosita cho'l landshaftlarni ekologik optimallashtirishda va tabiiy yaylovlarning mahsuldorligini oshirishda asosiy poydevor bo'lib xizmat qiladi. Z.SH.SHamsuddinov va G.A.Sergeevaning (1968) ma'lumoti bo'yicha qora saksavulzorli o'rmonlar polososidagi yaylovlarning hosildorligi turli xil o't, shuvoq va siyrak saksavulzorlardan tashkel topgan tabiiy yaylovlardagi hosildorlikdan 2-4 marta ko'proq. Barpo etilgan suniiy saksavulzorlar barcha o'simliklarning yalpi mahsuldorligi 18-30 s/ga dan oshadi. Saksavulzorlar polosasi o'ziga tutash bo'lgan shuvoqli yaylovlarga ham ijobiy ta'sir ko'rsatib, ularning unimdorligini oshiradi.

Qizilqum yaylovlarida tashkil etilgan tajriba uchastkalarida 60 dan ortiq yem-xashak beradigan o'simlik turlari sinab ko'rilgan. Shulardan 18 turi butalar, 19 turi chala butalar, 16 turi ko'p yillik o'simliklar va 9 turi bir yillik o'simliklardir. Yaylovshunoslar tomonidan amalga oshirgan tajribalar natijasida cho'llangan gipsli landshaftlarning ekologik holatini yaxshilash va beomassalarning miqdorini oshirish uchun qora saksavul, tatir, qora shuvoq, qo'ng'irbosh, qorabarak va izenlarni ko'roq ekish, yoki qumli cho'l landshaft majmualarini ekologik optimallashtirish va ularni mahsuldorligini oshirish uchun saksavul, paliski sho'rasi, rixter cherkezi, oq qandim, oddiy qandim, mayin qandim, izen, cho'l astragali kabi arid iqlim sharoitiga chidamli pisamofit o'simlik turlaridan kengroq foydalanish kerakligi isbotlangan.

Cho'l va chala cho'llarda yaylovlarni exota qilish hamda qumlarni mustahkamlash uchun ko'p yillik o't, but avayda daraxtlardan keng foydalaniladi. Bu jihatdan qora saksavul alohida ahamiyatda turadi. Uning balandligi 3-8 m daraxtsimon butadir. Ilgarilari qora saksavuldan asosan qumlarni mahkamlash uchun foydalanilar edi. Hozirda esa yaylovlarda namlik yaxshi saqlab qolish va o'tlar turining yanada xilma-xil bo'lishi uchun qora saksovul ekilmoqda. Chunonchi Samarqanddagi sobiq Butunittifoq qorako'chilik ilmiy tekshirish instituti Qarnob cho'lida shuvoq-efemer yaylovlarni yaxshilash uchun 1949 -yildan boshlab qora saksovuldan ihota o'rmon polosalari yaratish yuzasidan tajriba ishlari olib bordi. Bu tajriba yaxshi natija berdi. Saksavuldan iborat ihota o'rmon polosalari bilan o'ralgan yaylovlarda ochiq yaylovlardagiga qaraganda efemer o'tlar turi 1,5 marta ko'p, ularning qalinligi 2-3 baravar ko'p, ularning qalinligi 2-3 hissa yuqori va efemerlarning yem-hashak massasi 2-3 baravar yuqori ko'p bo'ladi. Saksavul o'rmon polosalarining shimolga teskari tomonidagi 100 m masofagacha yaylovlarda yem-hashak zapasi 25% ga oshadi. Saksavulzorlar issiq kunlarda, kuchli shamol turgan vaqtlarda va qishda qo'ylar uchun pana joy xizmatini o'taydi. Vanihiyat saksavulzorlar o'ziga xos entomofaunalar va ornitofaunalar yaxshi joy bo'lib, cho'lida o'ziga xos tabiiy kompleksni hosil qiladi.

Cho'llanish jarayoniga qarshi kurash respublikamiz taraqqiyoti uchun zarurligini inobatga olib, BMTning "Cho'llanish va qurg'oqchilikka qarshi kurash Konvensiyasi" 1995 yilning 31 avgustida O'zbekiston Respublikasi Parlamenta tomonidan qabul qilindi va ijrochi tashkilot sifatida Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Bosh Gidrometeorologiya markazi masul tashkilot deb belgilandi. Ushbu tashkilot jamoasi va respublikaning mutaxassis olimlari ishtirokida 1999 yilda "O'zbekiston Respublikasida cho'llanishga qarshi kurash Milliy Dasturi" (130- bet) ishlab chiqildi. Ushbu Dasturni tayyorlashda geograf olimlardan A.A.Rafikov, I.K., Nazarovlar faol ishtirok etganlar. Uni bajarish maqsadida ilmiy-tadqiqot ishlari va ularning yakunlari hamda bajarilishi lozim bo'lgan vazifalarga bag'ishlangan uchrashuv, seminarlar, hatto Xalqaro ilmiy konferensiyalar o'tkazilib kelinmoqda. Cho'llanishga bag'ishlangan Xalqaro anjumanlardan biri 2000 yilning 16-18 oktabrida Samarkand shahrida "Arid zonalarida

cho'llanish muammolari" mavzusida bo'lib o'tdi. Professor L.A.Alibekov tashabbusi bilan o'tkazilgan ushbu anjumanda AQSH, Polsha, Rossiya, Armaniston, Turkmaniston, Qozog'iston, Tojikiston hamda o'zbekistonlik cho'lshunos olimlarning 107 ma'ruzasi tinglandi va mavzuga tegishli bo'lg'usi rejalar belgilab olindi.

Qayd qilish joizki, Respublikada keyingi yillarda cho'llanishga bag'ishlangan ilmiy izlanishlar va cho'llanishga qarshi kurash chora-tadbirlarining shiddati birmuncha pasaydi. Global iqlim o'zgarishlari sodir bo'layotgan hozirgi davrda cho'llanish va uning salbiy oqibatlarini bartaraf qilishga bag'ishlangan ilmiy izlanishlar endilikda ustuvor ilmiy vazifalardan biri b'lmog'i lozim.

Cho'llanish jarayoni faqat yer yuzasining tekislik qismi uchun xos jarayon bo'lmasdan ayrim tog' va tog'oldi qismlarini ham o'z domiga tortmoqda. Bu jarayon yurtimiz jamoliga ko'rk qo'shadigan tog'larimizda ham sodir bo'lmoqda. Hududi shuningdek, yirik qishloqlar atroflarida har doimo mol haydaladigan tomonlarda yalang'ochlangan yerlar uzun oq yo'lak ko'rinishida qishloqlar turli tomonga cho'zilgan va ularning maydoni ham bir necha gektarni tashkil qiladi.

Tabiiy o'simliklar yo'qotilib yalang'ochlanib qolgan bu yerlarni «sahrolanish o'choqlari» deyish mumkin.

Sahrolanish o'choqlari har bir qishloqlar qo'y va mol qo'ralari, quduqlar, tog' kon ishlab chiqarish atroflarida mavjud. Katta qishloq atroflarida bir necha ming qo'y va echkilar hamda yuzlab qoramollar boqiladi.

Tog' yonbag'rlarida me'yordan ortiq mol boqish o'simlik qoplamiga jiddiy ziyon etkazmoqda. Sahrolanish tog' yonbag'rlarida tekislikka nisbatan tezroq boradi. Chunki, o'simlik qoplamining siyraklashishi bilan yonbag'rlarda tuproqlarning yuvilishi kuchayadi. Bu esa o'z navbatida o'simliklarning yanada kamayishiga olib kelmoqda. Cho'llanish hozirgi kunda dunyoning 110 dan ortiq mamlakat yerlarining degradatsiyasiga sabab bo'layotgan jarayondir. Ushbu bo'bda shuningdek u keltirayotgan zararlar va uni bartaraf qilish maqsadida olib borilayotgan keng ko'lamli ishlar ham o'rin olgan.

Ushbu bobda taniqli fransuz olimi O.Shevale 1900 yilda dunyoda eng katta hisoblangan Sahroi Kabir (maydoni 7 mln.km²) cho'lining janubida joylashgan Atlantika okeanidan Qizil dengiz va Hind okeani sohillarigacha bir necha ming km ga cho'zilgan va kengligi 150 km atrofida bo'lgan yo'lakni "Saxel" deb ataganligi, cho'llanish tushinchasining fransuz geobotanigi A.Obrevil tomonidan fanga kiritilishi ham o'rin olgan.

Hozirgi kunda bu jarayon quruq iqlim hududlarida joylashgan davlatlar uchun muhim muammo sifatida qolmoqda.

Demak, cho'llanish jarayoni dunyo miqyosidagi global ekologik muommolarning asosiysi desak hato bo'lmaydi. Chunki, cho'llanish tufayli quruq iqlimli davlatlarning tuproq buzilishi, o'simlik va hayvonlarning kamayishi tezlashadi.

Hozirgi kunda faqat tekislikda bo'lmasdan tog' va tog' oldi hududlarda ham bu jarayon sezilarli tarzda oshmoqda. Buni O'zbekiston arid tog'larida kuzatilayotgan cho'llanish uning sabablari asosan tabiiy va antropogen omillarning ta'sirida kuzatilmoqda. Buning uchun esa davlat miqyosida kerakli chora-tadbirlar ishlab chiqish bugungi kunning muhim masalalaridan biri bo'lmoqda.

Zarafshon vodiysida cho'llanish jarayoning rivojlanishida antropogen omilning roli beqiyos katta. Ayniqsa vodiyni tog'li qismida tog'yonbag'irlarini o'rmonsizlantirish butun hududda cho'llanish jarayonini tezlashtirib yuboradi. Natijada tog' yonbag'irlarida erozion jarayonlar avj olib, tuproq yuvilishi maksimumga yetdi. Yuqorida mutaxasis Xonazarov ma'lumoticha, aniqlanganki ayrim jarayonlarda 90 % yog'in-sochin yer ustida ushlanmasdan oqib ketadi. Tog'larda tuproq qoplamining 81% eroziyaga uchragan tog' soylarida suvlar

kamayib ketdi. Tog'larni yaylov sifatida ortiqcha mollarni boqish ham cho'llanish jarayonini tezlashtirib yubordi. Zarafshon vodiysining tekislik va quyi qismida ham cho'llanish jarayoni kuchli. Drenaj tizimi yomon bo'lgan landshaftlarni sug'orishda o'zlashtirish yer osti suvining ko'tarilishiga va tuproqning sho'rlanishiga olib keldi. Sug'oriladigan yerlarda meyordan ortiqcha yadoximikatlarni ishlatish sug'oriladigan tuproqlarga gumusning kamayib ketishiga-degumizatsiya jarayoniga olib keldi. Shunday qilib, Zarafshon vodiysida cho'llanish jarayonining keng tarqalishida asosiy rol ni antropogen omillar o'ynagan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Бабаев А.Г., Проблемы освоения пустынь. Монография, 1995.
2. Бабушкин Л.Н., Когай Н.А. Физико-географическое районирование Узбекской ССР. // Труды ТашГУ, вып. 231. – Ташкент, 1964. – С.5-247.
3. Балашова Е.Н., Житомирская О.М., Семенова О.А. Климатическое описание Зарафшанского района. -М.: Гидрометеиздат, 1963. -242 с.

IQLIM O'ZGARISHINING QORAQALPOG'ISTON RESPUBLIKASIGA TA'SIRI

Yuldashev M.R. (Namangan davlat universiteti, O'zbekiston)

Annontatsiya: *Maqolada Qoraqalpog'iston Respublikasi iqlimi, unga iqlim o'zgarishining ta'siriva asosiysi, ushbu hududda iqlimiy barqarorlikni taminlashga qaratilgan va hozirda amalga oshirilayotgan loyihalar to'g'risida yoritilgan.*

Kalit so'zlar: *geografik okrug, keskin kontinental, antisiklon, grunt suvlari, munitsipal xo'jalik, landshaft.*

ВЛИЯНИЕ ИЗМЕНЕНИЯ КЛИМАТА НА РЕСПУБЛИКУ КАРАКАЛПАГИСТАН

Аннотация: *В статье описывается климат Республики Каракалпакстан, влияние на него климатических изменений, а также проекты, направленные на обеспечение климатической стабильности в этой местности и реализуемые в настоящее время.*

Ключевые слова: *географический район, резкоконтинентальный, антициклон, подземные воды, городское хозяйство, ландшафт.*

IMPACT OF CLIMATE CHANGE ON THE REPUBLIC OF KARAKALPAGISTAN

Abstract: *The article describes the climate of the Republic of Karakalpakstan, the impact of climate change on it, and the projects aimed at ensuring climate stability in this region and currently being implemented.*

Keywords: *geographical district, sharp continental, anticyclone, groundwater, municipal economy, landscape.*

Hozirgi paytda iqlim o'zgarishi dunyoning global muammolaridan biri hisoblanishi hech kimga sir emas. Iqlim o'zgarishi hamma joyda bo'lgani kabi O'zbekiston, jumladan, Qoraqalpog'iston Respublikasini ham chetlab o'tgani yo'q.

Ayniqsa, O'zbekistondagi iqlim o'zgarishiga eng ta'sirchan nuqta bu Qoraqalpog'iston Respublikasi hisoblanadi. Buning asosiy sababi esa Qoraqalpog'istonda joylashgan Orol dengizi deb bimalol aytishimiz mumkin.

Qoraqalpog'iston Respublikasining iqlimining vujudga kelishi va o'zgarishida albatta u joylashgan joyning geografik o'rni asosiy ro'l o'ynaydi. Qoraqalpog'iton O'zbekistonning shimoli-g'arbidagi tekisliklarda joylashgan bo'lib, sharqda Qizilqum cho'li bilan chegaradosh. Qoraqalpog'iston Respublikasining tabiiy geografik o'rnini oladigan bo'lsak, uning tarkibiga

deyarli uchta tabiiy geografik okrug kiradi. Bular: Quyi Amudaryo okrug, Ustyurt tabiiy geografik okrug va Orol tabiiy geografik okrug.

Qoraqalpog'istonning iqlimi keskin kontinental bo'lib, qishi davomli, quruq va sovuq, yozi esa quruq, issiq va serquyosh. Qoraqalpog'istonning shimoliy qismi tekis bo'lganligidan qishda shimoli sharqdan Sibir antisikloni, shimoldan Arktika havosi to'siqsiz kirib keladi. Natijada qishda harorat pasayib, yanvarning o'rtacha harorati -8-8.2C ni tashkil etadi. Ba'zan sovuq havo massalarining turib qolishi natijasida havo harorati -33-34C ni tashkil etadi. Qoraqalpog'istonda sovuqli kunlar oktabr oyining ikkinchi yarmidan aprel oyining birinchi yarmigacha davom etadi. Iyulning o'rtacha harorati +27C ni, eng issiq harorat esa +42+43C ni tashkil etadi. Qoraqalpog'istonda yog'in juda kam tushadi, yillik yog'in miqdori atigi 100-120mm. mumkin bo'lgan bug'lanish esa juda ko'p, yog'inga nisbatan 20 barobar ko'p.

Quyi Amudaryu okrugidagi grunt suvlari yer betiga ancha yaqin joylashgan bo'lib, asosan Amudaryodan shimilgan suv hisobiga va qisman yog'inlardan toyinib turadi. Grunt suvlarining yer betiga yaqinligi va haroratning yoz paytida juda issiq bo'lishi oqibatida hududda sho'rlanish darajasi yuqori darajada. Grunt suvlarning minerallasish darajasi hamma joyda har xil ko'rsatkichga ega. Masalan, Amudaryo atrofidagi grunt suvning bir litrida 2-5gr har xil tuzlar bo'lsa, biroz uzoqroqda bo'lgan qismida 5-10gr, sug'oriladigan mintaqadan tashqaridagi yerlarda esa 10-50 gr erigan tuzlar mavjud. Bo o'z navbatida sho'rlanishga, sho'rlanish esa unumdor yerlarning ishdan chiqishiga olib keladi. Buning oldini olish uchun Respublkada bir qancha rejalar tuzilgan va shu tartibda chora-tadbirlar olib borilmoqda.

"Orol dengizi fojeasi faqat ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni keltirib chiqarmay, balki mintaqada iqlimiy sharoitlarni o'zgarishiga olib keldi, qishloq xo'jaligi tarmog'I, gidroenergetika, munitsipal xo'jalik va sanoat o'rtasida mavjud suv resurslaridan foydalanishda jiddiy raqobatni yuzaga keltirdi. Aholi soni yuqori bo'lgan va iqtisodiyoti o'sib borayotgan mamlakatda Orol inqirozi, iqlim o'zgarishining ehtimoliy salbiy ta'siri, shuningdek suv resurslaritanqisligi va ular sifatining yomonlashuvi yaqin yillarning eng muhim muammolariga aylandi. Ming yillik rivojlanish maqsadlarida ekologik muammolar mamlakat rivojlanish jarayonining ajralmas qismi sifatida aks ettirilgan. MPM 7-maqsadi qashshoqlik darajasini kamaytirish va ijtimoiy taraqqiyot atrof muhitni muhofaza qilish masalasi bilan bog'liqligini takidlaydi.

1-jadval

Loyiha faoliyatining asosiy yo'nalishlari

1-yo'nalish	Qurg'oqchilik xavflarini boshqarish va uni erta ogohlantirish tizimi bo'yicha institutsiyaviy salohiyat va mehanizmni shakllantirish
2-yo'nalish	Qishloq xo'jaligi ekinlarini ishlab chiqarish va yaylov chorvadorligini yuritishning iqlimga barqaror amaliyotlarini qo'llash va keng tarqatish
3-yo'nalish	Landshaftlar miqyosida tuproqni himoya qilish va unda namni saqlab qolish bo'yicha va iqlim o'zgarishi oqibatida qurg'oqchilikning ortishiga moslashish choralarini amalga oshirish
4-yo'nalish	Keng jamoatchilikning qishloq xo'jalik ishlab chiqarishi, xususan qurg'oqchil yerlarda ekin yetishtirish va chorvadorlikning iqlimga barqaror tizimlari to'g'risidagi bilimlarga ega bo'lishini ta'minlash

Hozirda tabiiy resurslarning cheksiz emasligi, sayyoramiz nozik va ta'sirchan ekanligi, biologik xilma-xillik tanazzulga uchrayotgani va iqlim o'zgarishi XXI asrning asosiy xavfiga aylangani aniq ma'lumotdir. Shuning uchun iqtisodiy o'sish sur'atlari hamda ijtimoiy va ekologik rivojlanish ehtiyojlari o'rtasidagi muvozanat bugun har doimgidan muhim bo'lmoqda.

Shu sababli Orol muammosini iloji boricha ijobiy hal etish kerak va bu borada chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Mazkur loyiha qurg'oqchilikni erta ogohlantirish tizimini ishlab chiqishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ydi. Uning yordamida iqlim o'zgarishlari oqibatlariga ta'sirchan hamjamiyat, qurg'oqchilikning yuzaga kelish xavfi, ob-havo o'zgarishlari to'g'risida ma'lumot oladi, ilg'or agrotexnologiyalar yordamida majud suv resurslaridan yanada samarali foydalanishni ilgari suradi, moslashish choralari amalga oshirish orqali esa landshaft miqyosida yerlarning tanazzulga uchrashi a cho'llanish darajasi kamaytiriladi. Irrigatsiyadagi ilg'or agrotexnologiyalar va zovurlar tizimining qo'llanishi, yerdan foydalanish tuzulmasini o'zgartirish hamda o'rmon va o'simliklarni tiklash, yerni tiklashga qaratilgan boshqa choralari tanazzulga uchragan yerlar va yaylovlar holatini yaxshilaydi. Loyiha faoliyati natijasida fermerlar qurg'oqchilik oqibatlariga yaxshiroq tayyor bo'lib, ana shu oqibatlarni yengillashtirishga tayyor bo'ladilar."*

2014-yilning oxirida O'zbekistonda mamlakatning qurg'oqchilik hududlarida joylashgan fermer va dehqon xo'jaliklarining iqlimiy barqarorligini ta'minlashga qaratilgan "O'zbekistonning qurg'oqchilik hududlarida joylashgan fermer va dehqon xo'jaliklarining iqlimiy barqarorligini ta'minlash" loyihasi ishga tushirildi.

Loyihaning asosiy maqsadi O'zbekistonning qurg'oqchilik ta'siriga ko'proq moyil bo'lgan mintaqalarida, hususan Qoraqalpog'iston Respublikasida iqlim o'zgarishiga barqaror qishloq xo'jaligi va chorvachilik fermer xo'jaliklari yaratishdan iborat. Loyiha O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Gidrometeorologiya xizmati markazi(O'zgidromet), BMT taraqqiyot dasturi(BMTTD), Moslashu jamg'armasi bilan hamkorlikda Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar kengashi, Davlat tabiatni muhofaza qilish qo'mitasi, Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi, iqtisodiyot vazirligi, yer su resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastri bo'yicha Davlat qo'mitasi ko'magida amalga oshirilmoqda (1-jadval).

Foydalanilgan adabiyotlar

1. G'ulomov P., Vahobov H., Baratov P., Mamatqulov M.. "Geografiya" 7-sinfi uchun darslik. 2020.
2. Stefan Prisner BMTTDning O'zbekistondagi doimiy vakili.
3. Агроклиматические ресурсы Каракалпакстана. – Л.: Гидрометеиздат, 1976. – 206 с.
4. Муминов Ф.А., Абдуллаев Х.М. Агроклиматические ресурсы Республики Узбекистан. 178 с. –Ташкент: -САНИГМИ, 1997.
5. Султошева О.Г., Кутлимуратов Х.Р. О результатах сопоставления температуры воздуха и почвы в условиях Узбекистана. Олима аёлларнинг фан-техника тараққиётида тутган ўрни. Илмий-амалий анжуман. - Тошкент, 2008. –Б.94-97.
6. Чирков Ю.И. Агрометеорология –Л.: Гидрометеиздат, 1979 й.,- 320 б. 5. Чуб В.Е. Изменение климата и его влияние на гидрометеорологические процессы, агроклиматические и водные ресурсы Республики Узбекистан. – Ташкент: НИГМИ, 2007. - 132 с.

ZIRABULOQ – ZIYOVIDDIN TOG'LARI VA TOG' OLDI TEKISLIK LANDSHAFTLARIDA RO'Y BERAYOTGAN EROZION JARAYONLAR

Yusupov R., Elomonov J. (Samarqand davlat universiteti)

Annotatsiya: Zirabuloq-Ziyoviddin tog'lari va tog'oldi tekislik landshaftlarida ro'y berayotgan erosion jarayonlar va ularning kelib chiqish sabablarini yoritib berishdan iborat.

Kalit so'zlari: Antiklinoriy, sinkklinoriy, megaantiklinoriy, geologik yotqiziqlar, ekzogen jarayonlar, eroziya, diogradatsiya, deofalatsiya, psevdokarst.

ЭРОЗИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ В ЛАНДШАФТАХ ЗИРАБУЛОК-ЗИЯВИДДИНСКИХ ГОР И ПРЕДГОРНЫХ РАВНИН

Аннотация: *Раскрывается причина образования эрозионных процессов в ландшафтах Зирабулок-Зиявиддинских гор и предгорных равнин.*

Ключевые слова: *антиклинорий, синклинорий, мегаантиклинорий, геологические отложения, экзогенные процессы, эрозия, деградация, дефляция, псевдокарсты.*

EROSION PROCESSES OCCURRING IN ZIRABULOQ - ZIYOVIDDIN MOUNTAINS AND MOUNTAIN FRONT PLAIN LANDSCAPES

Abstract: *It is to explain the erosion processes and their causes in the landscapes of the Zirabuloq-Ziyaviddin mountains and sub-mountainous plains.*

Keywords: *Anticlinorian, synclinorian, megaanticlinorian, geological deposits, exogenous processes, erosion, diogradation, deofalation, pseudokarst.*

Zarafshon tizmasi geografik kenglik bo'ylab 530 km masofada cho'zilgan. Shundan 110 km Zarafshonning g'arbiy tarmog'i bo'lgan Zirabuloq – Ziyoviddin past tog'lariga to'g'ri keladi. Bu tog'lar g'arbda Qizilqum cho'li bilan tutashib ketadi. Zarafshon tizmasining balandligi sharqda Mastchoh tog' tugunidan g'arbda Qizilqumgacha pasayib boradi. Sharqda uning o'rtacha balandligi 5 000 – 6 000 m bo'lsa, g'arbda 700 -800 m. ni tashkil etadi.

Zarafshon tizmasining g'arbiy tarmog'i bo'lgan Zirabuloq – Ziyoviddin past tog'lari Qizilqum cho'li bilan tutash bo'lganligi sababli iqlimi continental, tabiiy namlanish yetarli darajada emas, o'simlik qoplami va landshaft komplekslari kuchli degrasiyalashgan. Bunday sharoit erosion jarayonlarning faol kechishiga imkon yaratib beradi.

Zirabuloq – Ziyoviddin past tog'lari hududidagi erosion jarayonlar va ularning kelib chiqish sabablarini ochib berish uchun tizmasining va tog' oldi tekisliklarining litologik tarkibini yaxshi bilish kerak. Zirabuloq – Ziyoviddin anticlinal ko'tarilmasi Zarafshon megaantiklinoriy zonasining shimoli – g'arbiy davomi hisoblanadi. Antiklinalning tuzilishida silur, bo'r va uchlamchi davrlarning yotqiziqlari faol ishtirok etadi. Quyi bo'r yotqiziqlari qizil tusli konglomeratlardan va qumtoshlardan, yuqori bo'r yotqiziqlari yashil – kulrang gil, qum va ohaktoshlardan iborat. Bunday jinslarni Zirabuloq past tog' massivining shimoliy va janubiy yonbag'irlarida ko'plab uchratish mumkin.

Paleogen yotqiziqlari chegaralangan holda tarqalgan bo'lib, litologik chegarasi deyarli aniq ifodalanmagan. Ular oq, kulrang – oq, va g'ovak gipsli ohaktoshlardan, dolomitlardan va dolomitlashgan ohaktoshlardan hamda tuzli va yashilsimon gipsli gillardan tashkil topgan. Neogen yotqiziqlari Zirabuloq massivining eng chekka sharqiy qismida mavjud bo'lib, ular kontinental sharoitda hosil bo'lgan konglomeratlardan va qumlardan iborat. Bundan ko'rinadiki, hududning litologik tuzilishidagi deyarli barcha tog' jinslari suvda yaxshi eriydigan jinslar hisoblanadi. Zirabuloq – Ziyoviddin past tog'lari eroziya jarayonlari, xususan karst jarayonlari eng kuchli rivojlangan hududlardan biri sanaladi. Eroziya jarayonlarining vujudga kelishi, shakllanishi va rivojlanishida bir necha omillar yetakchi o'rin tutadi. Bular birinchi navbatda hududda suvda oson eriydigan tog' jinslarini tarqalganligi, issiqlik va namlikning notekis taqsimlanishi, antropogen omillar, shamol eroziyasi va boshqalardir. Biz yuqoridagilar orasidan faqat yerlarni noto'g'ri sug'orish natijasida vujudga keladigan irrigasion eroziyaga to'xtalib o'tishni lozim topdik.

Zirabuloq – Ziyoviddin past tog'lari Zarafshon tizmasining o'rta va yuqori qismidan o'zining kuchli yemirlanganligi va eroziya tufayli silliqalanib pasayib qolganligi bilan farq qiladi. Zirabuloq – Ziyoviddin past tog'lari yuqorida aytib o'tganimizdek arid iqlimli zonada

joylashgan. Atmosfera yog'inlari ham pastdan yuqoriga hamda g'arbdan sharqqa tomon ortib boradi. Bu yerda o'rtacha yillik yog'in miqdori 100 – 150 mm atrofida. Qishi ancha sovuq, minimal harorat – 35 ° C gacha pasayadi. Qor qoplami juda yupda bo'lib, 1 – 3 sm. ni tashkil etadi. Shuning uchun ham hududda suv eroziyasini rivojlanishida sug'orish tarmoqlari hal qiluvchi rol o'ynaydi. Past tog'ning shimoliy yonbag'ri Zarafshon vodiysi tomon to'lqinsimon pasayib borganligi sababli sug'orma dehqonchilikni rivojlantirish uchun juda qulay. Janubiy yonbag'ri esa nisbatan tik va cho'llarga tutashib ketganligi tufayli undan sug'orma dehqonchilikda foydalanish ancha noqulay.

Sug'oriladigan yerlar maydonining kengaytirilishi, sug'orishda agro – texnika qoidalariga to'liq amal qilmaslik, sug'orish tarmoqlari samaradorligining kamligi va agromeliorasiya Tadbirlarining talab darajasida emasligi hududda turli eroziya jarayonlarini vujudga kelishiga sabab bo'lgan. Ma'lumkin, eroziya jarayonlari tuproqning ozuqaviy moddalarga boy bo'lgan chirindili qatlamini yuvilib ketishiga va hosildorlikni pasayishiga olib keladi. Aynan noto'g'ri sug'orish hamda agrotexnika talablariga amal qilmaslik natijasida hududning ko'plab sug'oriladigan yerlari yildan – yilga qishloq xo'jaligida foydalanishdan chiqib qolmoqda.

Zirabuloq –Ziyoviddin past tog'larining shimoliy yonbag'ri va ularning tekislikka tutashgan qismlarida yer osti suvlari yer yuzasiga ancha yaqin joylashgan bo'lib, ular aksariyat joylarda sug'orish natijasida yer yuzasiga chiqib tuproqni sho'rlatib yuborishi va tuz erishidan yuza qatlami cho'kib psevdokarst hodisasining keng rivojlanishiga imkon yaratadi. Tuproqning yuvilishi natijasida jarliklar vujudga kelgan. Tuproq yuvilishi eroziyasi tog' yonbag'rlarining qiyaligi katta bo'lgan, o'simlik qoplami siyraklashib qolgan joylarda ko'proq kuzatiladi. Jarliklar asosan shimoliy yonbag'irning katta va kichik soy bo'ylarida alohida – alohida hamda guruh – guruh bo'lib joylashgan.

Ekinlari sug'orish natijasida grunt suvlari sathining ko'tarilishiga va yer betiga chiqib qolishiga olib kelgan. Yotqiziqlar tarkibidagi tuzlarning grunt suvlari ta'sirida erishi sababli grunt suvining menerallashuv darajasi quyidan yuqori tomon ortib boradi va bug'lanish jarayonida tuproqda tuzlarning to'planishi sodir bo'ladi. Tuproqning suv – tuz rejimini boshqarish gidromorf va ayrim gidromorf meliorativ sharoitda o'ta murakkab masala hisoblanadi. Shuning uchun hududdagi sug'oriladigan yerlarning qariyb barchasi turli darajada sho'rlangan.

Ekin maydonlarini sug'orish bilan birga tuproqning tuz rejimi ham buziladi. Hududning tabiiy geografik sharoitini hisobga olgan holda agrotexnika qoidalariga rioya qilinsa pastqam joylarda tuproqlarning sho'rlanish jarayonini oldini olish mumkin. Ko'pgina hollarda agrotexnika qoidalariga rioya qilinmaganligi sababli sug'orish me'yori qo'pol ravishda buzilmoqda. Biz ko'p joylarda dalalarning sifatsiz tekislanishi, irrigasiya tarmoqlaridan noto'g'ri foydalanish, drenaj tarmoqlarining sifati past va yetishmasligini, drenaj tarmoqlari va ariqlarning tashlandiq holda kelib qolganligini, sug'orish qoidalariga amalmqilinmayotganliklarining guvohi bo'ldik.

Tog' yonbag'irlaridagi va tog'oldi tekisliklaridagi tabiiy o'simliklar siyraklashib qolgan joylarda tuproqning hosildor qatlamini vaqtincha oqar suvlar yuvib ketib, erosion jarayonni faollashtiradi. Suv oqimlari g'ovak jinslarni yuvib ketishi bilan birga, o'zan hosil qilib jarliklarni vujudga keltiradi. Shu yerda bir narsani ta'kidlab o'tish o'rinliki, hududda yuqorida aytilganidek yillik yog'in miqdori juda kam. Tabiiyki, bunday joyda eroziya haqida gapirmasa ham bo'ladi. Lekin, yonbag'irlarda chorva mollarining ko'plab boqilishi va boshqa antropogen ta'sirlar natijasida tuproqning uyg'unligi yo'qolib, eroziyaga moyil bo'lib qolgan. Erta bahorda vujudga keladigan qisqa muddatli jala oqibatida kuchli oqim yuzaga kelib, katta miqdorda tuproqni yuvib ketadi. Tuproqdagi chirindi moddalarni yuvilib ketishi, uning unumdorligini keskin pasayishiga, jarlik eroziyasi katta – katta yer maydonlarni parchalab, ularni dehqonchilikda foydalanish uchun yaroqsiz bo'lib qolishiga olib keladi. Bundan kelib chiqadiki, eroziya jarayonlari ham

yonbag'rlardagi landshaftlar asimmetriyasini vujudga keltiruvchi omillardan biri hisoblanadi. bunday holatlarni shimoliy yonbag'irdagi soy vodiylari va adirlarda ko'plab uchratish mumkin. Sug'oriladigan yerlarning aksariyati irrigatsion eroziyasiga uchragan. Ana shunday jarliklar bo'yidagi yerlarni haydashda yer yoqalarida eroziyaga qarshi uvat joy qoldirmasdan, jarlikning ustki qismiga qadar haydalishi va sug'orilishi natijasida jarliklar maydoni vertical va gorizontal yo'nallishda kengayib bormoqda. Buni yana bir salbiy tomoni ham borki, jarliklar bo'yidagi va unga yaqin joylashgan yerlarni sug'orishda, birinchidan, suv tuproqda mavjud bo'lgan minerallarni eritib, yer ostidagi kichik psevdokarst yo'laklari orqali hamda ikkinchidan, dalaning oxirida joylashgan jarlikning quyi qismiga oqizib tushib, yerlarning nishabligini oshiradi. Tabiiyki, nishablik katta bo'lgan yerlarda tuproqning yuvilishi yanada tezlashadi.

Psevdokarst va o'pqnolarning rivojlanishiga yanada bir sabab shundaki, bu yerlarda uzoq yillardan buyon dehqonchilikda yerlarni chuqur ag'darmasdan tuproqning yuza qatlamiga (25 sm gacha) ishlov berilavergan. Chuqur qismlar esa o'z holicha qolib ketavergan. Bunday yerlarning ustki yuzasi zich ko'rinsada, ichki qismlarida bo'shliqlar mavjud bo'ladi. Sug'orilganda suv o'sha bo'shliqlarga shimilib, turli katta – kichiklikdagi teshikchalarni hosil qilgan. Hatto, yerga ishlov berayotgan qishloq xo'jaligi texnikalarining harakatlanishiga jiddiy xalaqit beradigan voronkalar paydo bo'lgan. Bunday voronkalar sug'orishda suvni ortiqcha sarflanishiga sabab bo'lmoqda. Hisob – kitoblarga qaraganda psevdokarst va o'pqnol mavjud bo'lgan 1 gektar yerni sug'orishga sarflanadigan suv bilan boshqa yerlarda 1,3 – 1,5 gektar yerni bemalol sug'orish mumkin bo'lar ekan.

Mamlakatimiz bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan hozirgi paytda har bir gektar ekin maydonidan samarali va unumli foydalanish, ularni sho'rlanish eroziyadan saqlash bilan birga ko'z qorachig'imizdek asrash eng dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Buning uchun yerlarni sug'orishda zamonaviy texnologiyalardan foydalanish, suvni me'yorida ishlatish, chorva mollarini boqishda rejalashtirish, yerlarni haydashda atrofdan uvat joylar qoldirilishiga e'tibor berish ta'lab etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абдулкасимов А., Журакулов Х.: «Закономерности дифференциации ландшафтов зарафшанских гор и прилегающих равнин», Самарканд, 2014, стр.155;
2. Гаевская Л.С. «Пастбища пустынь и полупустынь Узбекистана», Ташкент: Фан, 1975;
3. Головченко С.Г. «Кормодобывание в предгорьях». – Ташкент, 1962, стр.168;

ТОҒ ВА ТОҒ ОЛДИ ХУДУДЛАРИДА ЧЎЛЛАНИШ ЖАРАЁНИНИ БАҲОЛАШДАГИ АСОСИЙ МЕТОДОЛОГИК ЁНДАШУВЛАР

Адилова О.А. (Жиззах давлат педагогика университети, Ўзбекистон)

Аннотация: Ушбу мақола ҳозирги кундаги глобал муаммолардан бири бўлган тоғ ва тоғ олди ҳудудларида юз бераётган чўлланиш жараёни ва уни баҳолашдаги турли методологик ёндашувлар ўрганилган.

Калит сўзлар: чўл, арид, иқлим, альбедо, ландшафт, геосистема.

**ОСНОВНЫЕ МЕТОДИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ В ОЦЕНКЕ ПРОЦЕССА
ОПУСТЫНИВАНИЯ В ГОРНЫХ И ПРЕДГОРНЫХ РЕГИОНАХ.**

Аннотация: В данной статье рассматривается процесс опустынивания горных и предгорных регионов, являющийся одной из глобальных проблем современности, и различные методологические подходы к его оценке.

Ключевые слова: пустыня, засушливый, климат, альbedo, ландшафт, геосистема

**THE MAIN METHODOLOGICAL APPROACHES IN ASSESSING THE DESERTIFICATION
PROCESS IN MOUNTAIN AND SUB-MOUNTAIN AREAS.**

Abstract: This article discusses the process of desertification of mountainous and foothill regions, which is one of the global problems of our time, and various methodological approaches to its assessment.

Key words: desert, arid, climate, albedo, landscape, geosystem

БМТ Бош ассамблеясининг 1973 йил 29 сессиясида чўлланиш бўйича конференция ўтказиш ҳақида қарор қабул қилинди. Ушбу қарор чўлланиш муаммосини ўрганиш бўйича илмий-тадқиқот ва амалий ишларнинг ривожланишига таъсир кўрсатди.

Чўлланиш атамасининг таърифлари жуда кўп, чўлланишга арид, семгумид ва баъзи субгумид районларда инсон фаолияти ва қурғоқчиликнинг биргаликдаги таъсири туфайли экосистемаларда рўй бераётган салбий жараёндир. Бу жараён туфайли экосистемаларда ўсимликлар ҳосилдорлиги камаёди, биомасса, макро ва микрофауналар ва флоралар ўзгаради, тупроқ қопламанинг емирилиши кучаяди.

Чўлланиш – инсон фаолияти билан бевосита боғлиқ, унга иқлим ўзгариши кам таъсир қилади, асосан демографик босим ёки юкнинг оқибати бўлиб у чорва молларнинг кўп боқилиши, қумоқ тупроқли ерларда антропоген юкнинг ошиши, дарахтларнинг ўтин учун қирқиб юборилиши ва деҳқончиликда механизациялашган ишловнинг кенгайиб бориши билан боғлиқ.

БМТнинг чўлланишга қарши курашиш Конвенцияси чўлланиш бўйича бажарилган тадқиқотлар ва берилган таърифларни умумлаштириб чўлланиш қуйидагича таърифлайди. Чўлланиш деб турли омиллар, шу жумладан иқлим ўзгариши ва қуруқ фаолияти таъсирида арид, семиарид ва субгумид регионларда ерлар деградациясига айтилади. Чўлланиш атамасига берилган таърифлар турлича бўлса ҳам уларнинг мазмуни бир-бирларига яқин. Уларда чўлланиш арид, семиарид ва қурғоқчил субгумид регионларда инсон фаолияти ва табиий омиллар таъсирида ҳосил бўлаётган жараёндир деб таърифланган.

Сўзсиз, чўлланиш жараёнига табиий шароитнинг, айниқса арид иқлимнинг таъсири катта. Арид иқлим шароитида ҳосил бўлган чўлланиш тез намоён бўлади ва уларнинг табиий ҳолда тикланишига анча вақт кетади. Намгарчилик етарли бўлган шароитда чўлланиш жараёнининг жадаллашуви инсон инсон хўжалик фаолияти билан боғлиқ. Ҳозир аҳоли сонининг узлуксиз кўпайиб бориши ва техник тараққиёт, чўлланишни кўлами бўйича кенгайиши ва жадаллашушига таъсир кўрсатувчи асосий омил ҳисобланади.

Чўлланиш концепцияси бўйича тавсия қилинган таклифларда Г.С.Куст иккита методологик ёндашувни ажратади. Олимнинг фикрича иқлим ёндашувидан, чўлланиш ва қурғоқчил (арид) тушунчаларни бир-биридан фарқлаш керак. Худуднинг аридлиги ўз-ўзидан чўлланишга олиб келмайди. Чўлланиш турли ҳилдаги антропоген таъсирлар туфайли вужудга келади, натижада микро, мезо ва макроиқлимлар қурғоқчилиги кучаяди, бу эса ўз навбатида тупроқлар, ер усти ва ер ости сувларига рельефга ва ўсимликларга таъсир кўрсатади.

В.А.Ковданинг фикрича “қурғоқчиликнинг тезлашиши ўсимликларнинг нобуд бўлишига, тупроқларнинг емирилишига олиб келади, бу эса инсон фаолияти таъсирида

янада кучаяди. Чўл ва чала чўл ландшафтлари тез ўзгарувчан ва барқарорлиги мустаҳкам бўлмаган ҳудудлар бўлиб занжирли тракторларнинг бир ўтишидан ўсимликлар ва чим қоплами тўлиқ йўқотилиши ёки бир неча йилдан кейин тикланадиган ҳолатга келиши мумкин. Ўсимлик ва тупроқ қопламанинг йўқотилиши жойнинг аридланишига олиб келади. Очиқ қолган ерларнинг қизиши кучаяди, тупроқ намлиги 2-3 баробар камаяди, альбедо кучайиб чўл альбедосига 40-50% яқинлашади [2, 277].

Альбедо - ёғин боғлиқлигининг тескари ижобий самарасига асосланиб чўлланиш механизмини антропоген таъсирлар туфайли ҳудуд аридланишининг кучайишига олиб келади. Бу ғоянинг мазмуни шундан иборатки, чўлланишга учраган ҳудудлар (масалан катта микдорда чорва моллар боқишдан), чўлланмаган ҳудудларга нисбатан альбедо кўрсаткичлар юқори бўлади. Альбедонинг катталиги ҳавонинг юқorigа кўтарилшини камайтиради, кечалари ер юзига яқин ҳаво қатлами ҳароратини пасайтиради, бу ўз навбатида буғланувчанликни камайтириб ёғин микдорини ҳам камайтиради.

Шундай қилиб альбедо ёғинга тескари боғлиқлиги чўлланишни келтириб чиқарди. Иқлим қуруқлиги ва қурғоқчилик чўлланиш жараёнига туртки бўлади деб ҳисоблайди. Шунинг учун, ҳозирги иқлим ўзгаришида ҳаво ҳароратининг ошиши ва ёғин микдорининг камайиши чўлланишни кучайтирувчи иқлим омили ҳисобланади.

Иккинчи ёндашув омиллар таҳлилига асосланади. Бунда тупроқлар, геоморфологик, биологик, гидрологик иқлим ўзгаришлар алоҳида - алоҳида таҳлил қилинади. Г.С.Куст ва О.В.Андрееваларнинг [3, 117] фикрича чўлланишни ташкил қилувчи компонентларни алоҳида таҳлил қилиш қатор устунликларга эга, бу биринчидан чўлланиш сабаблари ва натижаларини чуқур таҳлил қилиш имкониятини яратади. Иккинчидан, қурғоқчил ҳудудларда экосистемаларнинг (геосистемаларнинг) чўлланишга барқарорлигини баҳолаш ҳамда чўлланиш даражасини башоратлаш мумкин бўлади.

Ландшафтларнинг ҳар бир компонентида (тупроқлар, ўсимликлар ва бошқ) рўй бераётган чўлланиш жараёнини уларнинг ўзига ҳос хусусиятлари - индикаторлари орқали баҳолаш мумкин. Чўлланиш жараёнида тупроқлар ролини алоҳида таъкидлаш лозим. Улар "ландшафтлар ойнаси" бўлиб, табиий комплексларни башоратлашда ўсимликлар билан биргаликда ҳудудларнинг индикатори бўлиб хизмат қилади.

Чўлланиш тоғларда ҳам турли табиий географик жараёнларни, жумладан сурилма, тоғ қулаши, жарлар, майда жарсимон чуқурчалар ҳосил бўлишида, сел ҳодисаларининг жадаллашишида асосий сабабчилардан бири ҳисобланади. Тоғ олди текислиги ва тоғларда қишлоқ атрофларида чорва моллар доимо юрадиган йўллар ёмғир ва қор сувлари учун табиий ўзан вазифасини бажаради ва вақт ўтиши билан йўл жарликларга айланади.

Тоғ ёнбағирларидан чорва моллар доимо юришидан ҳосил бўлган йўлакчалар ёмғир пайтларда ёнбағир бўйлаб пастга ҳаракатланаётган сув оқими тезлигини оширади ва сув йўлакчаларидан қирларнинг қуйи қисмида майда эразион шаклларни ҳосил қилади. Тоғларда тош қазиб олиш натижасида турли катталиқдаги чуқурлар, тош ва қум уюмлари каби шакллар ҳосил бўлади.

Чўлланишни ландшафт компонентлар бўйича таҳлил қилиш қатор устунликларга эга, бу чўлланиш сабаблари ва оқибатини чуқур билишда, рўй бераётган жараёнларнинг кузатишда геосистемаларнинг чўлланишга нисбатан барқарорлигини баҳолашда ҳамда чўлланиш динамикасини башоратлашда аҳамияти катта, чўлланишга учраган ландшафтларнинг компонентларида ўзгаришлар, уларнинг ўзига ҳос хусусиятлари яъни индикаторлари орқали баҳоланиши мумкин.

Чўлланиш жараёни компонентлар орқали баҳоланганда ҳам геосистемалар мураккаб табиий тизимлар эканлиги ва уларда рўй бераётган жараёнлар табиатнинг бир бутунлик

вегетация даврининг узок ва қисқалиги, сойлар сувининг кўпайиши ва камайиши режимидаги ўзгаришлар, шамолнинг йил давомида эсиши, унинг тупроқ эрозияси ҳамда ўсимликлар ривожланишига таъсири ўрганилиши орқали олиб борилган ишлар чўлланишга келтириб чиқарувчи омилларни белгилаб берувчи асосий индикаторлар ҳисобланади

Юқорида таъкидлагандек, чўлланишни намоён қиладиган асосий кўрсаткичлар ўсимликлар деградацияси бўлганлиги учун асосий эътиборни чорва моллар боқилишидан ўсимликларнинг тур ва сон жиҳатдан ўзгаришини ҳам аниқлаш, ўсимликлар деградацияси тоғга яқин кишлокларда катта бўлиб, кишлокдан узоклашган сари камайиб боришини эътиборга олиб ўсимликларни миқдорий баҳолаш учун зарур.

Бунинг учун тоғ ёнбағридаги кишлоклардан бир неча метр (км) шимоли - ғарбда ёки жануби шарққа ҳар 1500 метр оралиғида тўрттадан майдонча танланади ва ҳар бир майдончада $10\text{м} \times 10\text{м} = 100^2$ лик жой олиниб, улар 1м^2 тўрларга бўлинди. Бу методдан ўз вақтида геоботаник М.В.Культиасов (1,14) фойдаланган. Ушбу тўр усули ёрдамида ўсимликларнинг тур ва сон жиҳатдан ўзгариши ўрганилди. Ушбу тўр ёрдамида ўсимликларда ялогочланиб қолган ерлар, тупроқлар ювилиши ҳам кўрсатилади.

Хулоса қилиб айтганда, бажарилган комплекс таҳлилий ишлар чўлланиш жараёнининг миқдорий баҳолашга асос бўлди. Чўлланишнинг асосий индикатори сифатида ўсимликлар қоплами танланди ва ўсимликлар деградациясининг бошқа компонентларга таъсири тизимли баҳоланади. Бу чўлланишни баҳолашга комплекс ёндашув ҳисобланади. Чўлланишга оид тўпланган барча маълумотлар таҳлиliga асосан тоғ ёнбағрининг ҳар қандай экспозицияси учун йирик масштабli чўлланиш карталари яратилади.

Фойдаланилган адабиётлар

- 1.Культиасов М.В. Очерки растительности гор Писталитау// Труд. Туркестанского научного общества. Том 1, Ташкент, 1928,
- 2.Ковда В.А. Аридизация суши и борьба с засухой. М.: Наука, 1977-272 с
- 3.Куст Г.С, Андреева О.В. Проблемы опустынивания и почвы// Почва в биосфера и жизни человека: монография:-М. ФГБОУ ВПО МГУЛ, 2012,- с 70-117
- 4.Мурзаев Э.М.Фактор экспозиции в формировании горных ландшафтов //Известия АН.СССР. Сер, географическая. - М., 1988, № 5. - с. 18-24
- 5.Рахматуллаев А. Ўзбекистон тоғларида кичик ён бағирларининг шарқий ва ғарбий экспозицияларида иссиқлик ва намликнинг турлича тақсимланиши. Ўз ФА. Маърузалари. 2011 -№ 3, -Б. 62-65

ТАБИЙ ГЕОГРАФИК ТАДҚИҚОТЛАРДА ЛАНДШАФТ-ЭКОЛОГИК ШАРОИТНИ БАҲОЛАШ ВА УЛАРНИ ТАСНИФЛАШ ТАМОЙИЛЛАРИ

Алимкулов Н.Р.

(Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети, Ўзбекистон)

Аннотация: Ушбу мақолада табиий географик тадқиқотларда ландшафт-экологик шароит тушунчаси, ландшафт-экологик шароитни баҳолаш, ландшафт-экологик асосда ер тузиши масалалари, ландшафт-экологик шароитни баҳолашнинг тамойиллари, табиий ресурслардан фойдаланиш тамойиллари, табиий географик районлаштириш тамойиллари ва уларнинг мазмуни бўйича фикр-мулоҳазалар келтирилган.

Калит сўзлар: геотизим, геоэкологик муаммолар, ландшафт-экологик тадқиқотлар, ландшафт-экологик шароит, ландшафт-экологик баҳолаш, ландшафт-экологик тамойиллар.

**ПРИНЦИПЫ ОЦЕНКИ ЛАНДШАФТНО-ЭКОЛОГИЧЕСКИХ УСЛОВИЙ И ИХ
КЛАССИФИКАЦИИ В ЕСТЕСТВЕННО-ГЕОГРАФИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ**

Аннотация: В данной статье понятие ландшафтно-экологических условий, оценка ландшафтно-экологических условий, вопросы ландшафтно-экологического землеустройства, принципы оценки ландшафтно-экологических условий, принципы использования природных ресурсов, принципы природно-географического районирования и их содержание представлено в этой статье.

Ключевые слова: геосистема, геоэкологические проблемы, ландшафтно-экологические исследования, ландшафтно-экологические условия, ландшафтно-экологическая оценка, ландшафтно-экологические принципы.

**PRINCIPLES FOR ASSESSING LANDSCAPE-ÉKOLOGIKAL CONDITIONS AND THEIR
CLASSIFICATION IN NATURAL GEOGRAPHICAL RESEARCH**

Abstract: In this article, the concept of landscape-ecological conditions, assessment of landscape-ecological conditions, issues of landscape-ecological land management, principles for assessing landscape-ecological conditions, principles for the use of natural resources, principles of natural-geographical zoning and their content are presented in this article.

Keywords: geosystem, geoecological problems, landscape-ecological studies, landscape-ecological conditions, landscape-ecological assessment, landscape-ecological principles.

Жаҳон мамлакатларининг анчагина қисми арид ҳудудларда жойлашган бўлиб, мазкур ҳудудларнинг асосий хусусиятларидан бири ҳаво ҳароратининг юқорилиги, ёғин миқдорининг камлиги, мумкин бўлган буғланишнинг тушаётган ёғинга нисбатан юқорилиги ҳамда сув ресурсларининг танқислиги билан белгиланади. Шунинг учун ҳам арид ҳудудларда хўжаликни, айниқса қишлоқ хўжалигини ривожлантириш учун сунъий сув ҳавзалари қурилади ва катта майдонларда қишлоқ хўжалиги суғориш асосида ривожлантирилади. Бу эса ландшафт-экологик шароитни кескин ўзгартириб юборади.

Мавжуд тадқиқотлар натижаларини таҳлил қилиш асосида ландшафт-экологик шароитнинг мазмунини қуйидагича талқин қилинади: Ландшафт-экологик шароит деб, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсининг яшаши ва фаолияти ҳамда инсоннинг турли хил хўжалик ишларини олиб боришни таъминлай оладиган табиий-ҳудудий тизимга айтилади [2].

Ландшафт-экологик шароитни баҳолаш мезонларини ишлаб чиқишнинг мураккаблиги табиат-жамият тизимидаги кўп сонли ва кўп қиррали боғлиқликларни ҳисобга олиш зарурияти билан белгиланади. Ландшафтларнинг баҳоланиши комплекс йўналишни билдиради, унда ландшафтшунослик, геоэкология, қишлоқ хўжалик географиясининг методологик қоидалари ва услубий ёндашувларига амал қилинади. Республикамиз чўл ландшафтларида қишлоқ хўжалигининг ривожлантирилишига ландшафт-экологик ёндашишни ишлаб чиқиш интеграцион йўналиш доирасида ўз ўрнини топади ва ҳозирда ердан фойдаланиш ҳамда ер тузишнинг мавжуд тизимини қайта кўриб чиқишни талаб қилади. Ландшафтлардан фойдаланиш ва ер тузиш муаммоларига ландшафт-экологик жиҳатдан ёндашиш ландшафтларнинг геологик-геоморфологик асоси, агроиклимий ва сув захиралари, тупроқ-ўсимлик қоплами, зонал қонуниятлари ва ландшафтлар тузилиш хусусиятлари ердан фойдаланиш динамикасини тавсифловчи маълумотлар таҳлили ва баҳоланишини ўз ичига олади. Бу каби ёндашувлар ландшафтларнинг барқарор ривожланиши учун замин тайёрлайди.

Ҳозирги кунда чўл ландшафтлари ривожланиши ҳудудда мавжуд ерлардан фойдаланиш тузилмасида сезиларли ўзгаришларни келтириб чиқариши билан биргаликда ерлардан нотўғри фойдаланиш натижасида ерларнинг унумдорлигини камайтиради, чиринди миқдорини пасайтиради ва ерларнинг экологик ҳолати бузилишига олиб келади. Ердан фойдаланиш ва ер тузишда ландшафт-экологик ёндашишни татбиқ қилишда қуйидаги

тамойиллар қўлланилиши мумкин (А.Г.Исаченко 1980, В.Г.Чупахин, М.В.Адришин 1989, А.А.Чибилев 1992, В.Г.Гельдыева (1989): 1) ландшафтларнинг фазовий табақаланиш қонуниятларини (зонал, а зонал, регионал) ҳисобга олиш; 2) хўжаликни ташкил қилишда ландшафтларнинг морфологик ва табиий тузилишига мос келишини таъминлаш; 3) ҳудудни ташкил қилишда ажратиладиган функционал бирликларнинг ички бир хиллигини таъминлаш; 4) ландшафтларнинг фазовий-функционал тузилишини оптималлаштириш асосида ландшафтларнинг ички хилма-хиллигини таъминлаш (турли хил мақсадлардаги майдонларнинг нисбати); 5) турли вазифадаги майдонлар жойлашувининг бир текислигини таъминлаш; 6) ҳудуд ва унинг мажмуалари белгилари жойлашуви тартибини таъминлаш; 7) ландшафт ичида ҳақиқатда мавжуд бўлган горизонтал ва вертикал алоқаларни ҳисобга олиш; 8) геотизимларнинг табиий ва антропоген таъсирларга бўлган барқарорлигини ўрганиш ва экологик хавфни баҳолаш; 9) замонавий табиий тизимлар ҳолатининг техноген таъсирида ўзгариши даражасини баҳолаш, муаммоли экологик ҳолатларнинг йўналишларини аниқлаш [6,7,14,16].

С.Н.Волков (1978) томонидан ер тузиш тамойилларини ландшафт-экологик ва ижтимоий-иқтисодий боғлиқликлар объектлари сифатида ифодалаб берилган. Ердан фойдаланиш ва ер тузишнинг муҳим тамойили сифатида у ҳудуднинг табиий, экологик, хўжалик хусусиятлари ва унинг алоҳида қисмларининг, экологик барқарорлигини максимал равишда ҳисобга олишни назарда тутди [5].

А.Г.Исаченко (1980) агроландшафтларнинг тузилиши ва улардан фойдаланишнинг қуйидаги тамойилларини ажратади: ландшафт ички хилма-хиллигини унинг барқарорлигининг муҳим шарти сифатида таъминлаш; ўсимлик қоплами, асосан ўрмон ўсимликларига алоҳида аҳамият бериш; ландшафтларнинг айрим қисмларини табиий ҳолатда сақлаш. Ҳудудни ташкил қилишда муаллиф учта масалани ечишни муҳим деб билади: турли аҳамиятга эга бўлган экинзорларни танлашни оптималлаштириш; экин майдонларини ёнма-ён рационал жойлаштириш; мелиорация ва ер муҳофазаси тадбирлари тартибини аниқлаш [7].

Ландшафт жиҳатдан ёндашиш асосида ҳудудни ташкил қилиш мазмуни В.М.Чупахин (1985) томонидан ривожлантирилган. Унда аниқ ер тузиш масалаларини ҳал этишда ландшафт жиҳатдан ёндашишни татбиқ қилиш бўйича қишлоқ хўжалик экинларини алмашлаб экишларни жойлаштириш, кўп йиллик экинлар майдонларини яратишни йўлга қўйиш, яйлов ва пичанзор майдонларни ташкил қилиш бўйича бир қатор амалий тавсияларни ишлаб чиққан [15].

В.М.Чупахин (1989) ҳудудни қишлоқ хўжалиги жиҳатидан ташкил қилишнинг қуйидаги ландшафт тамойилларини ишлаб чиқилган бўлиб, улар:

- агроландшафтлар хилма-хил бўлиши лозим, уларнинг ички хилма-хиллиги кўп даражада барқарорлиги, экологик ва эстетик талабларга жавоб бериши зарур;

- агроландшафтларни лойиҳалаштиришда (алмашлаб экиш, яйловлар ва экинзорларни, йўлларни, ишлаб чиқариш марказларини жойлаштириш ва ҳ.к.) ландшафтнинг морфологик қисмларининг (фациялар, табиий чегаралар) ўзаро боғлиқлигини ва уларни муҳофаза қилишни эътиборга олиш лозим;

- катта яхлит ўрмонлар, сувайирғичлар ва жарлардаги дарахтзорларни сақлаб қолиш ва тиклаш лозим (бу ерларнинг бошқа қишлоқ хўжалик мақсадларида фойдаланиш турлари учун аҳамиятидан қатъий назар);

- ҳайдашга яроқли ерлар, юқорида белгиланган шартларни ҳисобга олиб, қишлоқ хўжалик экинлари учун мўлжалланиши лозим;

- табиий ландшафтларда экологик мувозанатни сақлаш учун ер фондидан оқилона фойдаланиш, ҳудуднинг ландшафт-экологик ҳолатини таҳлил қилиш ва ҳисобга олиш мақсадга мувофиқдир [16].

Шунингдек, ландшафт-экологик асосда ер тузиш масалаларини ҳал этишга М.И.Лопиреванинг (1989) бир қатор тадқиқотлари бағишланган. У барқарор агроландшафтларни яратишнинг қуйидаги тамойилларини таърифлаб берган: ишлаб чиқариш фаолиятининг атроф-муҳит табиий қонуниятларига мослиги; ҳудуд белгиларининг табиий ландшафт тузилиши билан тўғри келиши; фитоценознинг тарқалган майдонига тўғри келиши; муҳитнинг жойига ва турига кўра хилма-хиллиги; ер-сувларнинг тузилиши ва нисбатини мувофиқлаштириш; табиий шарт-шароитлар микрозоналигини ҳисобга олиш [8].

Табиий комплексларни баҳолашнинг илмий асослари билан шуғулланган Л.И.Мухинанинг (1976) фикрига кўра, ҳар қандай баҳолашнинг уч жиҳати аниқ бўлиши керак: *биринчидан*, баҳолашнинг объекти, яъни нима баҳоланиши кераклиги аниқ бўлиши лозим. Баҳолашнинг объекти сифатида геотизимлар олиниши маъқулдир; *иккинчидан*, баҳолашнинг субъекти ҳам бўлиши керак, яъни табиий комплекслар ёки ландшафтларни баҳолаётганда нима мақсадда баҳоланаётганлиги аниқ бўлиши керак. Бундай баҳолашнинг субъекти сифатида қишлоқ хўжалиги ёки унинг бирон бир тармоғи, шаҳарсозлик ёки бирон бир саноат қурилиши, йўл қурилиши кабилар олиниши мумкин; *учинчидан*, объект ва субъектдан ташқари, шароит ҳам, яъни баҳоланаётган вақтдаги табиий-географик, иқтисодий-географик, социал, илмий-техник шароитлар ҳисобга олиниши керак [9]. Шунинг учун ўрганилаётган ҳар бир ландшафтларда табиий шароит ўзгарувчан бўлганлиги учун баҳолаш натижаларини мос ҳолда ўзгартириб туриш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Баҳолаш ишларидаги яна бир йўналиш ландшафт-экологик баҳолаш бўлиб, унинг субъекти инсон саналади. Бундай баҳолашдан асосий мақсад кишиларнинг фаолиятини тўғри ва оқилона ташкил қилишдан иборат. Ландшафтларни эстетик жиҳатдан, рекреация мақсадларида баҳолаш ишлари ҳам шулар жумласига киради.

Ландшафт-экологик таҳлил тушунчасининг ҳам аниқ мазмуни ва моҳияти ишлаб чиқилмаган. В.М.Чупахиннинг (1990) фикрича, ландшафт-экологик таҳлилда табиий ва антропоген омиллар биргаликда таҳлил қилинади [17]. Мамлакатимизда чўл ва чала чўл шароити учун А.А.Рафиқов (1976) томонидан табиий-мелиоратив шароитни баҳолаш ва башорат қилиш мезонлари ишлаб чиқилган ва мазкур тадқиқотлар Мирзачўл мисолида амалга оширилган. Бундай ишлар Қарши чўли учун И.Хасанов (1981) томонидан, Қизилқум чўли бўйича ландшафт-экологик тадқиқотлар А.А.Абдулқосимов ва С.Б.Аббосовлар (1998) томонидан ўрганилган ва улар томонидан чўлланиш масалалари ҳам кўриб чиқилган [1,12].

Ҳудудий геоэкологик муаммоларни тадқиқ қилишда А.А.Рафиқов (1997) томонидан ишлаб чиқилган ҳудудий, ландшафт ва экологик илмий тамойиллардан фойдаланиш ўринлидир. Бунга кўра ушбу тамойиллар қуйидагича изоҳланади:

Ҳудудий тамойил – ушбу тамойилни қўллаш муаммонинг ҳудудий миқёсини аниқлашга, унинг ривожланиш чегараларини ажратишга имкон беради, ҳудуд яхлитлиги, унинг бошқача тузилишга эга бўлган геотизимлар билан қанчалик алоқада эканлигини, ўзаро боғлиқлик ва таъсирда бўлишини билишга имкон беради. Ушбу тамойилнинг яна бир зарурий хусусияти шундан иборатки, унда муаммо таъсир этувчи минтақаларини аниқлашга имкон яратилади ёхуд мазкур ҳудудий муаммонинг йирик ҳудуддаги ташқи таъсир доираси ва унга ақс таъсир этувчи кучларнинг жойлашувини кўрсатади.

Ландшафт тамойили - геоэкологик муаммо учун географик асос бўлиб ҳисобланади, чунки у ҳудуднинг тузилиши тўғрисида ахборот бериш билан унинг қандай табиий хусусиятларга, бойликларга эга эканлиги ҳақида маълумотларни олишга имкон беради. Мазкур тамойил ландшафтлар чегараларининг жойлашувини, уларнинг нисбати, яруслилик даражаси, яъни ландшафтларнинг бир-бирларига нисбатан қандай паст-баландликда

жойлашуви, энг асосийси уларнинг тузилиш-тадрижий ҳолати ҳақида маълумотлар беради. Шунингдек, муаммонинг кўплаб хусусиятларини баҳолашда, истиқболда бўладиган ўзгаришларни олдиндан башорат қилишда, турли тадбирлар тизимини асослашда ва уларни қўллашда, барча турдаги хариталарни тузишда асос бўлади.

Экологик тамойил – бу тамойилнинг қўлланилиши туб моҳияти билан тирик организмлар, шу жумладан инсоннинг, атроф-муҳит билан ўзаро алоқалари, таъсири ва ҳамкорликда бўлиши назарда тутилганлиги билан боғлиқ. Экологик муаммонинг мантиқий маъноси ҳам аслида тирик организм билан жонсиз табиат ўртасида ўзаро алоқа ва муносабатларнинг бузилишидан иборатдир. Ушбу муносабатнинг теранглашуви муайян геотизимларда рўй беради, ҳудудий хусусиятга эга бўлади, шунинг учун ҳам ушбу муаммони геоэкологик муаммо деб қараш зарур [11].

А.А.Рафиқов, Х.Асилов (1999)лар томонидан табиий ресурслардан фойдаланиш доирасида қуйидаги тамойиллар тавсифи келтирилган: табиат билан нотирик табиат ўртасидаги ўзаро экологик мувозанат тамойили, инсон меҳнат фаолиятини экологик жиҳатдан тозалик тамойили, табиат ресурсларидан меъёрига яраша фойдаланиш тамойили, табиатдан фойдаланиш жараёнининг мажмуалилиги ва бу борада тадбирларни экологик жиҳатдан асосланганлик тамойили, иккиламчи ресурсларни мажмуали тўлиқ қайта ишлаш тамойили кабилар [13].

Бу тамойиллар таҳлили шуни кўрсатадики, инсон томонидан табиий бойликлардан фойдаланишда табиат ва жамиятнинг ўзаро боғлиқлик ва алоқадорликда ривожланиши, табиатнинг зарар кўрмаслиги, тирик ва нотирик табиат ўртасидаги ўзаро мувозанатни сақлашлик, геотизимлардаги экологик мувозанатнинг бузилиши, яъни ландшафтларда ер ости сув сатҳининг ўзгариши, ўсимлик дунёсининг қашшоқланиши, тупроқ қопламанинг бузилиши билан боғлиқ муаммолар албатта ландшафт-экологик шароитнинг кескин ўзгаришига олиб келади. Инсон меҳнат фаолиятида, айниқса ишлаб чиқариш жараёнларида суюқ ва газсимон чиқиндиларни атмосферага, табиий сув хавзаларига, тупроққа чиқаришидан олдин уларни тозалаш технологиялари ёрдамида зарарсизлантирилган ҳолда чиқариш лозим, бу жараёни босқичма-босқич амалга ошириш орқали атроф-муҳитнинг ифлосланишини тўхтатишга, ландшафт-экологик шароитнинг яхшиланишига ва ландшафтнинг барқарор ривожланишига эришилади [4].

Инсоннинг антропоген фаолият таъсирида ҳозирда республикамиздаги ўзлаштирилган воҳа ландшафтларида салбий ўзгаришларнинг содир бўлиши суғориб деҳқончилик қилинадиган агроландшафтларда сувдан нооқилона фойдаланиш оқибатида тупроқларнинг иккиламчи шўрланиши, ботқоқланиши, ирригацион эрозияларнинг фаоллашуви ва бошқаларда кузатилади.

К.М.Боймирзаев (2020) маълумотларига кўра, бундай салбий жараёнлар Фарғона ботиғининг барча воҳа ландшафтлари ва ўзлаштирилган ҳудудларида ҳам кузатилиши таъкидлаб ўтилган. Воҳа ландшафтларининг функционал бир бутунлиги ва уларнинг динамик геотизим сифатида ўрганилиши, карталаштириш ва таснифлаш билан бирга ландшафт-экологик ҳолатини оптималлаштириш масаласи ҳам алоҳида эътиборга моликлиги ўршанилган. Фарғона ботиғи воҳа ландшафтларига антропоген таъсирнинг кучайиб боришининг натижаси сифатида ер-сув ресурсларидан нооқилона фойдаланиш, ерларнинг мелиоратив шароитига эътибор бермаслик, алмашлаб экишни амалга оширмаслик, яйловлардан тўғри фойдаланмаслик каби ҳолатлар экологик мувозанатнинг бузилишига сабаб бўлишлиги белгиланган.

Шунингдек, К.М.Боймирзаев (2020) томонидан табиий географик районлаштиришнинг асосий тамойиллари ўрганилган ва таҳлил қилинган бўлиб, улар:

Провинциаллик тамойили - бу тамойил бирор бир ҳудуднинг ўзига хос табиий-географик хусусиятлари билан боғлиқ бўлиб, ландшафт сферасининг мураккаб тузилиши, унинг турли омиллар таъсирининг умумий қонуниятларга катта таъсир этишини кўрсатади. Ландшафт сферасининг мураккаблиги сабабли, уни ўраб турувчи идеал зоналарнинг йўқлигини, рельеф, қуруқлик юзасининг океанларга нисбатан кичиклиги каби сабаблар регионал бирликларни ажратишга сабаб бўлганлигини белгилайди. Фарғона ботиғини районлаштиришда, фақат шу ботикқа хос бўлган ва бошқа жойда такрорланмайдиган, ўзига хос бўлган хусусиятлари ҳисобга олинишини таъкидлайди.

Объективлик тамойили – табиий географик районлаштиришнинг энг муҳим ва асосий тамойилларидан бири бўлиб, унинг моҳияти шундан иборатки, табиий географик районлаштиришда тадқиқотчи чегараларга эга бўлган объектив мавжуд ландшафт комплексларини аниқлайди.

Ҳудудий яхлитлик тамойили - ҳудудларни табиий географик районлаштиришнинг муҳим хусусияти уларнинг ҳудудий яхлит, яъни узлуксизлигидир. Ҳар қандай регионал бирлик (област, округ, район ёки микрорайон) географик ажратилган бўлимлардан иборат бўла олмайди. Бу тамойил ҳудудий бирликлар маконидаги структуранинг индивидуал табиати, ўзига хослигидан келиб чиқади.

Генетик тамойил - ҳудуднинг генетик бирлиги (гомогенлиги) ҳудудни мураккаб табиий географик районлаштиришнинг энг муҳим тамойили бўлиб, ҳар бир минтақа ажралмас ландшафт комплекси сифатида ўз ривожланиш тарихига эга. Ҳудуднинг генетик бирлиги маълум зонал-провинциал шароитида рўй берган умумий тарихий ривожланишга асосланади, минтақавий таксономик бирлиكنинг барча категориялари генетик бирликка эгалигини белгилайди. Бу тамойилга кўра, биринчидан, аниқланган ҳудудлар нисбатан бир хил бўлиши, ҳар бир ҳудудий бирликка ягона объект сифатида қаралиши, иккинчидан, гетероген объект сифатида ёндашиш имкониятининг мавжудлигини беради.

Мураккаблик тамойили – ушбу тамойилнинг моҳияти шундан иборатки, табиий географик районлаштириш ландшафт комплексининг бир ёки бир неча етакчи компонентларининг эмас, балки уларнинг бутун мажмуасининг ҳудудий фарқларини ҳисобга олиниши керак. Табиий географик бирликларни танлашда фақат геологик тузилиш, геоморфологияси ёки иқлимни таҳлил қилиш билан чекланмаслик керак, балки тупроқ, ўсимлик, ер ости сувлари ва табиатнинг ўхшашлиги ҳамда фарқлари ҳақида маълумотларни аниқлаш ва улардан ҳам фойдаланишни тақозо этади.

Нисбий бир хиллик тамойили - бу тамойил табиий географик районлаштиришнинг умумқабул қилинган тамойили бўлиб, қуйи таксономик бирликдаги географик комплекслар фақат нисбий гомогенликка эга бўлгандагина юқори даражадаги географик комплексларга бирлаштирилишини белгилайди. Нисбий гомогенлик тамойилига риоя қилиш нафақат қуйи таксономик бирликдаги ландшафт комплексларни катта геосистемаларга бирлаштиришда, балки типологик таснифлашнинг шarti бўлиб ҳам ҳисобланади.

Антропоген тамойил - табиий географик районлаштиришда ер ландшафт сферасида, айниқса, тадқиқот объектларида юз берадиган антропоген ўзгаришларни ҳар томонлама ҳисобга олиш зарурлигини билдиради. Бу тамойил табиий географик районлаштириш ва ландшафт типологик карталаштириш учун бир хил аҳамиятга эга бўлиб, табиий комплексларни инсон ҳўжалик фаолияти томонидан яратилган антропоген ўзгаришлардан қатъий фарқлашни назарда тутади. Табиий географик районлаштиришда бу тамойилга риоя қилиш ер ландшафтларидаги объектив мавжуд антропоген геокомплексларни акс эттириш шартларидан бири ҳисобланади [3].

Республикамызда ландшафт-экологик йўналишдаги тадқиқотларга, айниқса, ерлардан барқарор ривожланиш тамойилларига мос ҳолда фойдаланиш, ер ресурсларининг табиий ландшафт таркибининг ўзгариши бўйича турли гуруҳларга ажратиш, антропоген босим

кўрсаткичларини ҳисобга олиш, ҳудудларнинг экологик-хўжалик мувозанатини баҳолаш орқали ресурслардан оқилона фойдаланишга устувор аҳамият бериш зарур. Шунингдек, ер ресурсларидан фойдаланиш турларини, имкон даражасида табиий-ландшафт талабларидан келиб чиқиб белгилаш, ландшафтли режалаштириш тамойилларидан фойдаланиш муҳим ҳисобланади.

Ландшафт-экологик баҳолашнинг асосий қоидаси шундан иборатки, уларнинг ҳар бири ҳам табиий шароитларни, ҳодисалар ва жараёнларни, шунингдек, баҳолаш предметининг асосий талабларини, энг муҳими, улар ўртасидаги ўзаро таъсир қонуниятларини билишга асосланади. Ландшафт - экологик тадқиқотлар учун нафақат геотизимларнинг ҳозирги ҳолатини баҳолаш, балки геотизимлардаги салбий жараёнлар ёки ҳодисаларнинг антропоген таъсирлар натижасида юзага келиши мумкин бўлган экологик ўзгаришларни баҳолаш ҳам табиий географик тадқиқотларни олиб боришда катта қизиқиш уйғотади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Абдулкасимов А.А., Аббосов С.Б. Вопросы экологической оптимизации опустыненных ландшафтов Кызылкума. //Ўзбекистон География жамияти ахборотномаси. 19-жилд, Т.: 1998.
2. Алимкулов Н.Р., Вахобов Х. Арид ҳудудлар ландшафт-экологик шароитининг шаклланиши. (Ҳозирги замон географияси: назария ва амалиёт. Халқаро илмий-амалий конф.) Т. 2005., 44-47 б.
3. Боймирзаев К.М. Фарғона ботиғи воҳаларидаги агроирригацион ётқизикларнинг мултифункционал ландшафт тахлили. География фанлари доктори (DSc) диссертацияси. Самарқанд. 2020.
4. Вахобов Х., Алимкулов Н.Р. Физико-географические основы рекультивационного районирования территории Средней Азии. (Табиий ва иқтисодий географик районлаштиришнинг долзарб муаммолари. Илмий-амалий конф.). Т., 2004., С. 26-30.
5. Волков С.Н. Рациональное использование земли в условиях специализации и концентрации сельскохозяйственного производства. М.,Знания.,1978.,- 40с.
6. Гельдиева Г.В. Степные и пустынные ландшафты равнинного Казахстана (систематика, тенденции развития в условиях современного землепользования). Автореф. дисс. доктора геог. наук. Л., 1989., -50 с.
7. Исаченко А.Г. Оптимизация природной среды: географический аспект. М., Мысл., 1980. – 264 с.
8. Лопырева М.И. Защита земель от эрозии и природы. М., Агропромиздат. 1989. – 240 с.
9. Мухина Л.И. Принципы и методы технологической оценки природных комплексов. М.: «Наука», 1976. -60с.
10. Рафиков А.А. Географик прогнозлаштириш.Т.,«Университет», 2000. - 86б.
11. Рафиков А.А. Геоэкологик муаммолар. Т., “Ўқитувчи”, 1997. -85б.
12. Рафиков А.А. Природно-мелиоративная оценка земель Голодной степи. Т., Изд-во «Фан», 1976. – 160 с.
13. Рафиков А.А., Асиров Х. Бозор иқтисодиёти шароитида табиий ресурслардан фойдаланиш тамойиллари ва устувор йўналишлари. Т.: ЎзГЖ Ахбороти. №20. 1999. 7-10 б.
14. Чибилев А.А. Экологическая оптимизация степных ландшафтов. Екатеринбург., Наука., 1992. – 128с.
15. Чупахин В.М. Ландшафтно-экологическая исследования и сельскохозяйственная организация территории. //Ландшафтно-экологическая исследования и природопользования. АН СССР., М., МФГО., 1985. -146 с.
16. Чупахин В.М., Андришин М.В. Ландшафты и землеустройства. М., Агропромиздат., 1989. -255 с.
17. Чупахин В.М. Региональная экологическая схема борьбы с опустыниванием. Л.,1990. – 157 с.

МУҚАДДАС ЖОЙЛАРНИ ГЕОГРАФИК ЎРГАНИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Ахмадалиев Ю.И., Комилова Н.Ў, Турдибоева Ш.Х.
(Фарғона давлат университети, Ўзбекистон)

Аннотация: Ушбу мақолада жамиятдаги ўрни ва аҳамиятидан келиб муқаддас жойлар деб ном олган ҳудудлар ҳақида фикр юритилади. Муқаддас жой тушунчаси, уларнинг турлари ва мазмунига турли фанлардаги ёндашувлар моҳияти очиқ берилади. Фарғона вилоятидаги муқаддас жойларнинг географик ўрни ва уларнинг функциялари ҳақида маълумотлар берилади.

Калит сўзлар: муқаддас жой, сакрал география, мазор, қадамжос, муқаддас ландшафт, зиёратгоҳлар, зиёратгоҳлар функцияси.

ОСОБЕННОСТИ ГЕОГРАФИЧЕСКОГО ИЗУЧЕНИЯ СВЯТЫХ МЕСТ

Аннотация: В данной статье рассматриваются области, имеющие название святыных мест в связи с их ролью и значением в обществе. Раскрывается сущность подходов к понятию сакральных мест, их видам и содержанию в различных дисциплинах. Приведены сведения о географическом расположении святыных мест Ферганской области и их функциях.

Ключевые слова: священное место, сакральная география, место поклонения, кадамжой, священный ландшафт, места достопримечательностей, функция мест достопримечательностей.

SPECIAL FEATURES OF GEOGRAPHICAL STUDY OF SACRED PLACES

Abstract: This article discusses the areas that are called sacred places due to their role and importance in society. The essence of approaches to the concept of sacred places, their types and content in various disciplines is revealed. Information about the geographical location of holy places in Fergana region and their functions is provided.

Keywords: sacred place, sacral geography, shrine, kadamjoy, sacred landscape, sightseeing, function of sightseeings.

Ўзбекистон Республикасининг иқтисодий ва ижтимоий ривожланишида туризм соҳасининг ҳам алоҳида ўрни ва аҳамияти бор. Мамлакатимизда маҳаллий туризмни ривожлантириш масаласи кун тартибига қўйилаётган бир даврда халқимиз томонидан анъанавий тарзда ташкил этиб келинган туризм турларидан диний, зиёрат, гастрономик, экотуризм, агротуризмни ривожлантириш муҳим ҳисобланади. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президентининг қатор қарорлари ва фармонлари қабул қилинмоқда. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Туризм ва маданий мерос ва спорт соҳаларида давлат бошқарувини такомиллаштиришга доир ташкилий чора тадбирлар тўғрисида”ги 2022 йил 18-февралдаги ПФ-75-сон фармони, 2022 йил 28 январдаги “2022 — 2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси” тўғрисидаги ПФ-60-сон фармонлари шулар жумласидандир. «Ўзбекистон бўйлаб саёҳат қилинг» дастури доирасида маҳаллий сайёҳлар сонини 12 миллион нафардан ошириш ҳамда Республикага ташриф буюрадиган хорижий туристлар сонини 9 миллион нафарга етказиш ва соҳага доир бошқа норматив- ҳуқуқий ҳужжатлар туризмни ривожлантириш бўйича қўйилган вазифаларни бажаришда ўзига хос дастури амал бўлиб хизмат қилади.

Одатда саёҳатсевар халқимиз йилда бир неча мартда саёҳатга чиқиб турган, бу жараён кўпроқ деҳқончиликни бошлаш ва ҳосилни йиғиштириб олиш даврларига тўғри келган. Бу саёҳатлар алоҳида олинган ҳадудларга уюштирилиб у жойлар муқаддаслаштирилган.

Муқаддас ер ёки ҳудуд тушунчаси қадимдан мавжуд. Бу тушунча табиат-жамиyat-инсон муносабатларининг шаклланиши ҳамда инсоннинг табиатга таъсир доирасини кенгайтириш бориши билан чамбарчас боғлиқ. Табиат объектлари ёки ҳодисаларини муқаддаслаштириш ҳамда бундай тасаввурлар макро- ва микрокосм бирлигини излаб топиш мақсадида жуда қадим даврлардаёқ вужудга кела бошлаган. Табиат билан ҳамжиҳатликда яшаган инсон табиат ҳодисаларини илоҳийлаштирган, унга сиғиниб, турли маросимлар ўтказа бошлаган ва шунда сайёрамизда энергетик жиҳатдан аҳамиятли бўлган муқаддас жойлар юзага келган [7]

Географияда бундай жойларни муқаддас ҳудуд ва объектлар географияси (сакральная география, *sacral geography*) - сакрал география ўрганади. Бу объектлар орасида география фанининг тадқиқот объекти сифатида қадамжолар ва зиёратгоҳларни ажратиб кўрсатиш мумкин. Бутун бошли халқлар ёки алоҳида шахслар томонидан ҳам қадрланадиган, оддий инсонлардан тортиб тақводор ва диндор (художўй) кишилар табаррук деб ҳисоблайдиган ҳамда сиғинадиган жойлар қадамжолар дейилади. Жаҳоннинг деярли барча халқларида қадим замонлардан буён муқаддас ва муътабар қадамжолар мақомига эга бўлган объектлар мавжуд. Уларга кишилар бунёд қилинган зиёратгоҳлар (диний меъморий объектлар, қабристонлар, ибодат жойлари, эҳромлар, биноларнинг харобалари)дан ташқари кўплаб табиий объектлар - тоғлар, хушманзара ландшафт турлари, дарахтзорлар, ғорлар, чўлдаги белгилар, сув ҳавзалари (булоқлар, кўллар, дарёлар, шаршаралар), ҳатто айрим дарахтлар ва тошлар қоялар ҳам киради. Диний жиҳатдан эъзозланадиган муқаддас жойлар ва объектлар мажмуаси халқ қадимий маданиятининг муҳим қисми бўлиб, бундай объектларгеографияда сакрал ландшафтлар деб ном олган. Улар муқаддас тарих рамзи бўлиб, сайёрамизнинг одамлар яшайдиган барча ҳудудларидаги маданий, тарихий, ландшафтнинг таркибий қисми ҳисобланади[5].

Муқаддас жойлар бугунги илмий тушунчалар бўйича таҳлил қилинганда бир неча функцияларни бажарадилар. Албатта бу ҳудудларнинг дастлабки диний (илоҳий) функция асосий ҳисобланади. Улар биринчи навбатда инсониятнинг диний эҳтиёжлари билан боғлиқ бўлган, шунингдек, аҳолининг муайян тоифасига мансуб кишиларнинг бундай жойлар билан муносабатда бўлишга интилишига сабаб бўладиган зиёрат қилинадиган объектлардир. Ҳудудий ҳосилаларнинг бундай тоифаси инсоният ривожланишининг ҳар бир босқичида бўлган "муқаддас жойлар" тушунчасига тўғри келади ва ҳозирги барча динларда бундай жойлар мавжуд.

Инсоният цивилизациясининг қадимги ўчоқларидан бўлган мамлакатимиз ҳудудида ҳам сакрал жойлар анчагина. Шу сабабли сакрал география бўйича тадқиқотлар ўтказиш бугунги куннинг долзарб масаласидир. Муқаддас жойлар турли динларга эътиқод қилувчи ҳамма халқларда, кўпгина шаҳар ва мамлакатларда бор. Булар – пайғамбар, шайх, эшон, авлиёлар номи билан боғлиқ ҳисобланган ва зиёратгоҳга айланиб кетган шаҳар, мақбара, чашма, тепалик, ғор ва бошқалардир. Масалан, мафкура жиҳатидан зардуштийлик ғоят кучли таълимот бўлиб, у инсоннинг маънавий, иқтисодий ва маданий ҳаётини мутаносиб ҳолда прогрессив ривожлантиришда катта имкониятларга эга эди. Ушбу таълимотдан мақсад дунёда абадий бахтли ҳаётни ўрнатиш ва унда ҳар бир инсонни фаровонликда яшаши бўлган. Зардуштийликда энг ноёб ғоялардан бири инсон ва табиатни бир бутун моҳият деб билишдир. Унга кўра табиатни суистеъмол қилиш эвазига ундан ўзини айри ҳолда тасаввур қилиб ҳаёт кечирганда, инсон фаровонликка эриша олмайди. Зардуштийлар табиатни, ер-сув, дарахт, ўсимлик, жониворларни эъзозлаши, ерни ишлаб, суғориб, боғ-роғ, экинзор қилиши, чорвани, айникса, йилқичиликни йўлга қўйиши, сувни муқаддас тутиши шарт эканлиги таъкидланади[6].

Фарғона водийсидаги муқаддас жойлар ҳақидаги ноёб маълумотларни Қўқон хонлиги даврида бу ерга келган рус сайёҳ ва олимларининг кундаликларида ҳам учратиш мумкин. Хусусан рус олимларидан Ф.Назаров, Ч.Валихонов, А.П.Федченко, А.П.Хорошхин, В.И.Кушелевский, В.П.Наливкин, А.Ф.Миддендорф, М.Рождественский, В.А.Парфентьев, И.П.Коритов асарларида булар ҳақида тўхталиб ўтилган[1,2].

Фарғона вилоятидаги табиий- тарихий муқаддас ҳудудлар геогрaфик жойланишига кўра вилоятнинг текислик, дарё водийлари, адирлар, тоғ олди ва тоғли ҳудудларни эгаллайди. Сакрал объектларнинг ҳудудий жойланиши маҳаллий этносларнинг вилоят ҳудудини ўзлаштириш билан бевосита боғлиқдир. Кўпинча табиий- тарихий сакрал объектлар вилоятда тоғли ҳудудлардаги тоғлар, яйловлар, адирлар этагидаги муқаддас булоқлар бўйида, дарё ва сойликлар яқинида жойлашиб, тарихий- маданий- табиий мажмуаларни ҳосил қилади. Шунинг билан бирга тарихий- археологик сакрал объектларнинг жойланишида вилоят ҳудудининг тарихий босқичлардаги сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ҳолати, ҳарбий - мудофаа салоҳияти ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлган.

Статистик маълумотларга кўра, минтақадаги зиёратгоҳларнинг умумий сони ўн мингдан ортиқ. Масалан, биргина Фарғона водийсининг ўзида мингдан ортиқ муқаддас зиёратгоҳ борлиги аниқланган. Ана шу зиёратгоҳларнинг 254 таси Фарғона вилоятида жойлашган бўлиб, шундан, 21 таси Сўх тумани, 57 таси Фарғона тумани ва 71 таси Қўқон, 91 таси Марғилон шаҳарлари ва шаҳар атрофларида жойлашган.

Ҳозирда мавжуд муқаддас зиёратгоҳларнинг асосий қисми XVIII-XIX асрларда барпо этилган. Муқаддас зиёратгоҳларни жойлашгангеографик ўрнига кўра қуйидаги типларга ажратиш мумкин:

1. Тоғли ҳудудларда жойлашган муқаддас зиёратгоҳлар.
2. Текислик ҳудудларда жойлашган муқаддас зиёратгоҳлар.
3. Сув ҳавзалари ҳудудларида жойлашган муқаддас зиёратгоҳлар.
4. Алоҳида ҳудудларда жойлашган муқаддас зиёратгоҳлар.

Аксарият табиий- тарихий сакрал объектларнинг жойланишида исломгача бўлган динлар - бутпарастлик, ислом динига хос бўлган зиёратгоҳлар, масжидлар, мазорлар, археологик объектлар муҳим аҳамият касб этади. Кўпинча табиий тарихий сакрал ҳудудларнинг ўзаро мутаносиблигини кўрамиз ва улар вақтлар ўтган сари сакраллашиб борганлар. Табиий-тарихий сакрал объектлар алоҳида табиат объектларидан иборат бўлсада, уларнинг таъсир доираси сакрал объект сифатида кенгайиб борган. Масалан, адирлар зонасининг этакларида жойлашган булоқлар шундай мақомга эга. Арсиф бўлоқлари, Аввал қишлоғидаги етти бўлоқ сакрал мажмуалари, Саткак қишлоғидаги Саткак булоқлари сакрал мажмуалари сакрал объект сифатида бир неча гектар майданларни ишғол этади. Яъни муқаддаслаштирилган булоқлар атофида рекреация объектлари чойхоналар, дам олиш масканлари, санаториялар жойлашган.

Кўпинча табиий сакрал объектлар зиёратгоҳлар билан биргаликда сакраллашган бўлади. Масалан, Олтиариқ тумани марказидаги эски қабристон ҳудудида Сўғал мазор жойлашган. Бу мазорнинг тупроғидан сўғалга суртилса сўғални йўқ қилиб юборар экан. Лекин бу ерда шифобахшлик тупроқ таркибидаги тузлар билан боғлиқми ёки руҳий жихатдан даволанишими, ҳар икки ҳолатда ҳам кўплаб инсонлар бу зиёратгоҳга ташриф буюрадилар. Шунинг билан бирга тепаликлар билан боғлиқ, табиий ёки сунъий тепаликлар устида жойлашган сакрал объектлар аслида табиий бўлиб, уларни макон қилган шахс ёки жамоалар томонидан сакраллаштирилган ва муқаддас қадамжоларга айлантилган, масалан; шу тумандаги Зирак момо зиёратгоҳи майдони 160мХ120м, баландлиги 2-4м. бўлган тепалик устида жойлашган. Манзилгоҳ 200м.кв майдонни ташкил этиб, эрамиздан аввалги I-IV асрларда аҳоли яшаганлиги маълум бўлган. Табиий сакрал объектлар Фарғона вилоятининг тоғли ҳудудларида ҳам кўплаб учрайди. Шохимардон қишлоғидан Кўли–Қуббонга боришда

Кўктош зиёратгоҳидаги Тошни табиий сакрал объект сифатида эътироф этилади. Унинг сакраллашувининг асосий сабаби кўйўталга чалинган беморлар бу ерга олиб келиниб, кўктошни ялаганлар ва шу тарзда шифо топганлар [4].

Бешпанжа зиёратгоҳи- Кўли-Куббондан сизиб ўтувчи сувлар 5та тармоқдан оқиб тушади. Ривоятларга кўра Хазрат Али дарё сувини қиличи билан кесиб, тўғон ҳосил қилиб, сув чиқиб туриши учун беш панжасини урган экан. Олтин бешик зиёратгоҳи ҳам табиий сакрал объектда жойлашган бўлиб, Кўли -Куббоннинг юқорисида, тик қояда жойлашган деган ривоятлар бор. Кўли Куббон ҳам ўзига хос манзара, табиий гўзаллиги ҳосиласи бўлиши билан биргаликда инсонлар учун муқаддас сакрал ҳудуд ҳисобланади. Кўлнинг рекреация ва туристик салоҳияти юқори,келиб чиқишига кўра табиий жараёнларга боғлиқ бўлган кўл, асрлар давомида сакраллаштирилган ва муқаддас зиёратгоҳга айлантирилган. [3]

Зиёратгоҳларнинг энг муҳим аҳамияти, инсонларни эътиқодларини шакллантиради, одамларни ёмон ниятлардан қайтаради, миллий ва маънавий кадриятларига сайқал беради. Зиёратгоҳлар аجدодлардан мерос бўлиб келган урф-одат, байрам, сайил, диний маросимларни ривожлантиради. Вақтлар ўтиши билан мазорлар мақбаралар, зиёратгоҳлар, тарихий ва диний обидалар ўз функцияларини ривожлантириб, муқаддаслаштиради. Бу эса сакрал объектларнинг кенгайиб сакрал ландшафтларга айланишига, шу орқали эса табиатни муҳофаза қилиш функциялари ҳам шаклланади.

Муқаддас жойлар муайян маданият, диний фаолиятнинг майдонини белгилаб беради. Муқаддас жойларнинг сакраллашуви билан табирилашуви инсонларнинг бундай ҳудудлардаги фаолиятини маълум даражада чекланишига, табақаланишига олиб келади. Табиий келиб чиқишига эга бўлган муқаддас жойлар одамларни табиатни севишга,унинг гўзалликларидан баҳра олишга, эстетик завқ олишга хизмат қилади. Инсонлар фаолияти билан боғлиқ зиёратгоҳлар эса уларнинг эътиқодларини, диний ҳоҳиш иродаларини, маънавий ва руҳий жиҳатларини кадрлашга хизмат қилади. Муқаддас сув объектларидаги балиқларни овламаслик, зиёратгоҳлардаги дарахтларни кесмаслик, шовқин солмаслик асосида минглаб йиллар давомида табиат билан мутаносиблашиб кетган сакрал объектларни табиатни муҳофаза қилиш ва туристик объект функциясини бажариб табиат ва жамиятга катта фойда келтиради.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Абдулахатов Н., Эшонбоев Ў. Кўҳна Марғилон зиёратгоҳлари. Фарғона.: «Фарғона» 2007.
2. Абдулахатов Н. Фарғона водийси аҳолиси турмуш тарзида зиёратнинг ўрни (Фарғона вилояти зиёратгоҳлари материаллари асарида) Тарих фан номзод дисс.... Тошкент.: 2008.
3. Абдулахатов Н. Фарғона зиёратгоҳлари // “Буюк ипак йўли ва Фарғона водийси” мавзусидаги илмий-амалий анжуман материаллари. - Т. 2004. 54-б.
4. Эралиев Б., Останакулов И., Абдулахатов Н. “Ўзбекистон зиёратгоҳлари ва қадамжолари” (Фарғона вилояти) Тошкент. “Турон Замин Зиё” 2014
5. Сакральная география. Энциклопедия мест силы и святыниц. - Екатеринбург, 2005.
6. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. - Тошкент: Ўзбекистон, 1997. 23 - б.
7. Цыдыпова Л. С. Особенности сакрального ландшафта баргузинской котловины. География и природные ресурсы. 2016 № 1 с. 125–132

ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА ТОПОНИМИК МЕРОС ОБЪЕКТЛАРИНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ МАСАЛАЛАРИ

Балтабаев О.О.

(Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти, Ўзбекистон)

Аннотация: Ушбу мақолада географик номларнинг тарихий-маданий аҳамияти, географик номларни муҳофаза қилиш бўйича ишлаб чиқилиши керак бўлган чора-тадбирлар, шунингдек, муаллиф томонидан илгари сурилган «топонимик мерос» тушунчаси ва унинг мезонлари баён этилган. Қорақалпоғистон Республикаси топонимлари хусусан ойконимлари мисолида республиканинг дастлабки топонимик мерос реестри тузилган ва таҳлилга тортилган.

Калит сўзлар: Топонимик мерос, топонимларни муҳофаза қилиш, маданий мерос объектлари, моддий маданий мерос объектлари, номаданий маданий мерос объектлари.

ВОПРОСЫ ОХРАНЫ ОБЪЕКТОВ ТОПОНИМИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАРАКАЛПАКСТАН

Аннотация: В данной статье описывается историко-культурное значение географических названий, меры, которые необходимо разработать для охраны географических названий, а также выдвинутое автором понятие «топонимическое наследие» и его критерии. На примере топонимов Республики Каракалпакстан, особенно топонимов, составлен и проанализирован первый реестр топонимического наследия республики.

Ключевые слова: Топонимическое наследие, охрана топонимов, объекты культурного наследия, объекты материального культурного наследия, объекты нематериального культурного наследия.

ISSUES OF PROTECTION OF TOPONYMICAL HERITAGE OBJECTS IN THE REPUBLIC OF KARAKALPAKSTAN

Abstract: This article describes the historical and cultural significance of geographical names, the measures to be developed for the protection of geographical names, as well as the concept of "toponymical heritage" and its criteria put forward by the author. On the example of the toponyms of the Republic of Karakalpakstan, especially the oikonyms, the first toponymical heritage register of the republic was compiled and analyzed.

Keywords: Toponymical heritage, protection of toponyms, objects of cultural heritage, objects of material cultural heritage, objects of non-cultural cultural heritage.

Географик номлар халқ тилининг улкан тарихий-маданий мероси сифатида муҳофазага муҳтож. Чунки улар табиат ва инсоният тарихи билан боғлиқ бўлган турли хил ахборотларни ўз бағрида сақлайди. Бинобарин, уларга эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш, авайлаб-асраш давлат аҳамиятига молик бўлган тадбирлар сирасига кирази. Кўпинча географик номлар муҳофаза қилиниши керак деганда тарихий номлар тушунилади. Аслида муҳофаза қилиниши зарур бўлган номлар ҳақида гап кетганда ҳар бир жой номига алоҳида ёндашиш лозим бўлади [6].

Географик номлар ҳар доим ҳам бирон тарихий шароитда шаклланади ва узоқ вақт сақланиб қолиши боис тарихий тадқиқотлар учун ҳам жуда катта аҳамиятга эга. Аниқроқ қилиб айтганда, ҳар бир номнинг ўз тарихи бор, унда муайян тарихий воқеа-ҳодисалар, шароитларнинг акси мужассам. Шундай экан, ҳар бир ном маълум бир тарихий воқеалар билан боғлиқ ҳолда пайдо бўлган. Ишонч билан айтиш мумкинки, топонимияда аҳоли миграцияси, урушлар, этник алоқалар ўз аксини топган ва ҳар бир тарихий даврнинг ўзига хос топонимик қатламлари мавжуд [7]. Яъни, ҳар бир тарихий давр жой номларининг муайян қатламини ҳосил қилган бўлиб, ҳар бир тарихий қатламнинг жой номларида ўзига хос «изи», «тамғаси» мавжуд [8].

Буюк тарихга эга бўлган юртимиз топонимияси ҳам ўзига хос миллий маданий меросимиз ҳисобланади. Давлатимиз раҳбари Ш.М.Мирзиёев «... Тарихий меросни асраб-авайлаш, ўрганиш ва авлодлардан авлодларга қолдириш давлатимиз сиёсатининг энг муҳим устувор йўналишларидан биридир» [4], деган даъватларида ҳам халқимиз тарихига алоқадор бўлган географик номларни тарихий мероснинг бир қисми сифатида ҳисоблаш мумкин.

Тадқиқот мақсади тарихий-маданий аҳамиятга эга бўлган географик номларни, хусусан, аҳоли пункт номларини сақлаш ва асраб-авайлаш борасидаги илмий-амалий тақлифларни ишлаб чиқишдан иборат. «Топонимик мерос» тушунчасининг моҳияти, жой номларини топонимик мерос объекти сифатида тан олишнинг мезонларини асослаш, топонимик мерос объектлари сифатида тавсия қилиниши мумкин бўлган Қорақалпоғистон Республикаси ойконимларининг дастлабки реестрини тузиш вазифаларимиз ҳисобланади.

Ҳозирги кунда мамлакатимизда маданий мерос объектларига бўлган эътибор катта. Давлат томонидан ўтмишни сақлаш, тарихий хотирани асраб-авайлашда муҳим аҳамиятга эга бўлган маданий ва номоддий мерос объектларини муҳофаза қилишга катта эътибор қаратилмоқда. Буни 2001 йил 30 август куни қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг «Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида»ги 269-ИИ-сон Қонуни, Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикаси Туризм ва спорт вазирлиги ҳузуридаги Маданий мерос агентлиги фаолиятини ташкил этиш ҳамда соҳани инновацион ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 2021 йил 19 июндаги ПҚ-5150-сон Қарори, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон Республикаси Туризм ва спорт вазирлиги ҳузуридаги Маданий мерос агентлиги тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш тўғрисида»ги 2021 йил 15 октябрдаги 649-сон Қарори, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Туризм ва маданий мерос вазирлиги фаолиятини ташкил этиш тўғрисида»ги 2022 йил 18 февралдаги ПҚ-135-сон Қарорининг қабул қилинганлиги билан далиллаш мумкин. Ўзбекистон Республикасининг «Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида»ги 269-ИИ-сон Қонунида қуйидаги таърифлар келтирилган:

Маданий мерос объектлари – моддий ва номоддий маданий мерос объектлари;

Моддий маданий мерос объектлари – тарихий, илмий, бадий ёки ўзгача маданий қимматга эга бўлган ансамбллар, диққатга сазовор жойлар ва ёдгорликлар;

Номоддий маданий мерос объектлари – тарихий, илмий, бадий ёки ўзгача маданий қимматга эга бўлган урф-одатлар, халқ ижодиёти (сўз, рақс, мусиқа, томоша санъати), шунингдек улар ҳамда халқ бадий хунармандчилиги ва амалий санъати билан боғлиқ билимлар, кўникмалар, асбоб-анжомлар, артефактлар, маданий маконлар [2].

Кўриниб турибдики, жой номлари ушбу қонунда маданий мерос объектлари қаторига киритилмаган. Лекин жой номлари ҳам асрлар давомида, авлоддан-авлодга ўтиб, ўша жойнинг рамзи сифатида сақланади, улар ўзида қимматли тарихий-маданий маълумотларни сақлайди. Ҳамда жой номларига ўша жойнинг тарихий хотираси элементи сифатида қараш мумкин. Шу сабабли жой номларини ҳам **топонимик мерос** сифатида маданий (номоддий) мерос таркибига киритиш лозим деб ҳисоблаймиз. Қуйида муаллиф томонидан ишлаб чиқилган «**топонимик мерос**» атамасининг таърифи келтирилган [5].

Топонимик мерос – муайян ҳудуддаги маҳаллий аҳоли томонидан тарихий ривожланиш жараёнида табиий равишда шакллантирилган, тегишли объектларга оид қимматли тарихий-маданий маълумотларни ўзида сақлаётган, уларнинг муҳим табиий,

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

ижтимоий-иқтисодий, этномаданий хусусиятларини акс эттирадиган, узоқ вақт давомида сақланаётган ёки тарихий қадрияти ҳисобга олиниб қайта тикланган географик номлар.

Худуднинг **топонимик мероси** объекти сифатида эътироф этилиши учун жой номи куйидаги мезонлардан бирига мос келиши керак:

- асрлар давомида ўзгармасдан сақланиб келаётган, қайта номлаш сиёсати олиб борилган даврларда ўзгармасдан қолган ёхуд маълум вақт ўтиб қайта тикланган бўлса;
- тегишли худуднинг таянч, рамзий топоними ҳисобланса;
- ўзида маҳаллий аҳоли мансуб бўлган миллат, уруғ, қабила ва бошқа этник бирликлар номларини ўзида акс эттирса;
- маҳаллий тарихда алоҳида из қолдирган ва аҳоли пунктларига асос солишда иштирок этган инсонларни номларини сақласа;
- маҳаллий халқнинг ўтмишда шуғулланган касб-хунар номларини ўзида сақласа;
- ўтмишда мавжуд бўлган маҳаллий орографик ёки гидрографик объектларнинг номларини ўзида сақласа;
- номланган объектнинг географик ўрни ёки табиий шароитининг муҳим хусусиятларини ўзида акс эттирса;
- таркибида турли маҳаллий тарихий, хўжалик, географик, топонимик терминлар мавжуд бўлса;
- афсонавий ёки диний мазмунга эга бўлса.

1-жадвал

Қорақалпоғистон Республикасининг топонимик мерос объектлари қаторига киритишга тавсия этилган ойконимларнинг маъмурий-ҳудудий бирликлар кесимида сони ва улуши*

№	Худудий бирлик	Жами ойконимлар сони	Жумладан, топонимик мерос сифатида тавсия этилаётган	
			Сони	Улуши
1.	Нукус ш.	2	2	100 %
2.	Амударё	129	76	58,9 %
3.	Беруний	71	18	25,3 %
4.	Бўзатов	26	19	73,1 %
5.	Кегейли	132	110	83,3 %
6.	Мўйноқ	22	19	86,3 %
7.	Нукус т.	40	32	80 %
8.	Тахиятош	32	22	68,7 %
9.	Тахтакўпир	40	29	72,5 %
10.	Тўрткўл	92	21	22,8 %
11.	Хўжайли	64	39	60,9 %
12.	Чимбой	120	91	75,8 %
13.	Шуманай	105	31	29,5 %
14.	Элликқалъа	92	32	34,8 %
15.	Қанлиқўл	39	26	66,6 %
16.	Қораўзак	97	71	73,2 %
17.	Қўнғирот	48	20	41,6 %
Қорақалпоғистон Республикаси		1151	658	57,15 %

*Жадвал муаллиф томонидан тузилган

Мана шу мезонларга таянган ҳолда Қорақалпоғистон Республикасидаги жами мавжуд аҳоли пункти номлари экспертизадан ўтказилиб, илк марта топонимик мерос объектлари сифатида тавсия этиш мумкин бўлган ойконимлар рўйхати шакллантирилди ва туманлар кесимида жами ойконимлардаги бундай номларнинг улушлари аниқланди (1-

жадвал). Ушбу рўйхатнинг аксарият қисми табиий ва мантиқий равишда, совет давридан олдин пайдо бўлган ойконимлардан иборат.

Қорақалпоғистон Республикасидаги ойконимлар жами 1151 та бўлиб, шундан 658 таси, яъни 57,15% и топонимик мерос объектлари қаторига киритишга тавсия этилган. Бу ойконимларнинг улуши туманлар кесимида ҳар хил бўлиб, у рақам 70% дан юқори бўлган туманлар қаторига Бўзатов, Кегейли, Мўйноқ, Нукус, Тахтақўпир, Чимбой, Қораўзак туманлари киради. Таъкидлаш жоизки, Бўзатов, Мўйноқ, Тахтақўпир туманларида сув объектлари номларидан пайдо бўлган ойконимлар, Кегейли, Нукус, Чимбой, Қораўзак туманларида эса аксарият ойконимлар маҳаллий аҳоли мансуб бўлган уруғлар номларига оид бўлиб, асосан, совет давридан олдин шаклланган. Янги ўзлаштирилган ерлар катта ҳудудларни эгаллаган Беруний, Тўрткўл, Эллиққалъа, Шуманай туманларида топонимик мерос объектлари қаторига киритишга тавсия этилган ойконимлар жами ойконимларнинг 40 % и дан камроқ қисмини ташкил этиб, бу ҳолат тегишли туманларда аксарият ойконимлар собиқ иттифок ва мустақиллик йилларида пайдо бўлганлиги ҳамда стандарт кўринишга эга эканлигини акс эттиради.

Топонимик меросни муҳофаза қилиш борасида қуйидаги чора-тадбирларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ. Авваламбор, 2011 йил 12 октябрь куни қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг «Географик объектларнинг номлари тўғрисида»ги ЎРҚ-303-сонли Қонуни ва 2013 йил 28 декабрь куни қабул қилинган Қорақалпоғистон Республикасининг тегишли Қонунига «топонимик мерос» категориясини киритиб, унга юридик мазмун бағишлаш керак [1; 3]. Шунингдек, ушбу меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларга топонимик мерос сифатида тан олинган жой номларини ўзгартирмаслик тўғрисидаги юридик нормани ҳам киритиш лозим. Шунга боғлиқ равишда қишлоқ маъмурий туманлари ва вилоятга бўйсунувчи шаҳарлар кесимида топонимик мерос объектлари реестрлари шакллантирилиши ва Халқ депутатлари Кенгашлари томонидан тасдиқланиши, Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар Халқ депутатлари Кенгашлари томонидан тегишли ҳудудлардаги туман ва шаҳарларнинг топонимик мерос объектларининг жамланма рўйхатлари тасдиқланиши ҳамда Ўзбекистон миқёсидаги тегишли мазмундаги умумлаштирилган номлар реестри Олий Мажлис Қарори билан тасдиқланиши мақсадга мувофиқ.

Географик объект номларини қайта номлаш ва топонимия соҳасида сиёсат юритилишида топонимик мерос омилини ҳисобга олиш, тегишли реестрга киритилган номларни ўзгартирилишига йўл қўймаслик лозим.

Ўқувчи ёшлар орасида топонимик мерос бўйича тарғибот ишларини олиб бориш, тегишли мазмундаги ўқув-услубий қўлланмалар, илмий-оммабоп адабиётларни, топонимик маълумотномаларни тузиш ва чоп этиш, ўқув даргоҳларида маҳаллий топонимика ва топонимик меросга оид махсус ўқув курслар ўқитилиши мақсадга мувофиқ. Келажакда топонимик тадқиқотлар натижасида эски номларнинг ёки маҳаллий тарих учун аҳамияти катта бўлган жой номларининг этимологияси аниқланиши билан топонимик мерос объектлари реестри тўлдирилиб борилиши мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг 2011 йил 12 октябрдаги «Географик объектларнинг номлари тўғрисида»ги ЎРҚ-303-сон Қонуни. [хтtps://lex.uz/act/1881472](https://lex.uz/act/1881472)
2. Ўзбекистон Республикасининг 2001 йил 30 августдаги «Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида»ги 269-ИИ-сон Қонуни. [хтtps://lex.uz/act/25461](https://lex.uz/act/25461)

3. Қарақалпақстан Республикасының 2013-жыл 28-декабрдеги «Географиялық объектлердин атамалары ҳаққында»ғы 185/ХИВ-санлы Нызамы. [хтtps://жоқаргикенес.уз/1636.хтмл](https://joqargikenec.uz/1636.html)
4. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Т.: Ўзбекистон, 2017. – 592 б.
5. Балтабаев О.О. Қорақалпоғистон Республикаси ойконимларининг ижтимоий-географик таҳлили. География фанлари бўйича фалсафа доктори (ПхД) диссертацияси автореферати. – Самарқанд. – 45 б.
6. Ҳақимов Қ.М. Географик объектлар номларини муҳофаза қилишнинг зарурияти ҳақида // Ўзбекистон География жамияти ахбороти. 49- жилд. – Тошкент, 2017. – Б. 142-145.
7. Ҳақимов Қ. Топонимика. – Т.: Мумтоз соъз, 2016. – 368 б.
8. Ҳақимов Қ.М., Миракмалов М.Т. Топонимика. – Т.: Тафаккур авлоди, 2020. – 352 б.

КАТТАҚЎРҒОН ВОҲА ЛАНДШАФТ КОМПЛЕКСЛАРИНИНГ ГЕОЭКОЛОГИК ҲОЛАТИГА ТАЪСИР ЭТУВЧИ ОМИЛЛАР

Беккулов И.Ю., Абдирахатова Д.Б., Эшмухаммедов Д.М., Маликов М.И.
(Самарқанд давлат университети, Ўзбекистон)

Аннотация: *ушбу мақолада Каттақўрғон воҳа ландшафт комплексларининг геоэкологик ҳолатига таъсир этувчи омиллар ва барқарорлаштириш масалалари таҳлил қилинган.*

Калит сўзлар: *воҳа ландшафти, қишлоқ хўжалиги, шўрланиш, деградация, сугорма деҳқончилик*

ФАКТОРЫ ВЛИЯЮЩИЕ НА ГЕОЭКОЛОГИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ ЛАНДШАФТНЫХ КОМПЛЕКСОВ КАТАКУРГАНСКОГО ОАЗИСА

Аннотация: *в данной статье анализируются факторы, влияющие на геоэкологическое состояние ландшафтных комплексов Каттакургонского оазиса и вопросы стабилизации.*

Ключевые слова: *оазисный ландшафт, земледелие, засоление, деградация, орошаемое земледелие.*

FACTORS AFFECTING THE GEOECOLOGICAL CONDITION OF KATAKURGAN OASIS LANDSCAPE COMPLEXES

Abstract: *this article analyzes the factors affecting the geoecological condition of the Kattakurgon oasis landscape complexes and issues of stabilization.*

Key words: *oasis landscape, agriculture, salinity, degradation, irrigated agriculture*

Воҳа ландшафтлари антропоген ландшафтларнинг арид ва семиарид иқлимли ўлкалардаги зонал бир кўриниши бўлиб, улар ўзининг шаклланиш тарихига кўра барча антропоген ландшафтлар билан бирга алоҳида генетик антропоген ландшафтлар қаторини ташкил этади.

Ўзбекистоннинг йирик воҳалари аҳоли зич яшайдиган, кучли ўзгарган, кўп жойлари экологик инқирозга яқинлашган ҳудудлар ҳисобланади. Воҳалар Республикамиз умумий ер майдонининг 10% га яқин қисмини эгаллайди холос, лекин уларда аҳолининг 95 % дан ортиғи яшамокда. Аҳоли сонининг тўхтовсиз ўсиб бориши, шаҳарларнинг кўпайиши ва йириклашиши, автотранспортлар, саноат корхоналари, чорвачилик фермалари, маиший хизмат масканларининг узлуксиз ортиб бориши воҳа геосистемаларига экологик вазиятни йилдан йилга ёмонлашишига олиб келмокда [4].

Ўрта Зарафшон хавзасида тарихий даврлар мобайнида шаклланган воҳа ландшафтлари ва уларнинг таркибий қисмини ташкил этувчи Каттақўрғон агроландшафтлари комплекс тадқиқот ишларини олиб бориш учун асосий объект бўлиб

хизмат қилиши мумкин. Шунинг учун воҳа ландшафтларини комплекс тадқиқ қилиш, уларнинг морфологик бирликларини ажратиш ва карталаштириш масаласи ҳозирги замон ландшафтшунослик фанида алоҳида ўрин тутати, ҳамда илмий ва амалий жиҳатдан катта аҳамият касб этади. Бугунги кунда юқорида номлари келтирилган воҳа ландшафтлари ва уларнинг шаклланиш тарихини таҳлил қилиш, антропоген ландшафтларнинг таркибий қисмларини ўрганиб, уларни таснифлаш, воҳа ландшафтларининг морфологик бирликларини ажратиш йўли билан ўрта ва йирик масштабда карталар тузиш, агроландшафтларда рўй бераётган салбий ўзгаришларни аниқлаш ва уларни олдини олиш тадбир-чораларини ишлаб чиқиш, воҳа ландшафтларининг экологик ҳолатини оптималлаштириш ва уларни муҳофаза қилиш чора тадбирларини ишлаб чиқиш бугунги куннинг долзарб масалаларидан биридир.

Зарафшон ботиғи воҳа ландшафтлари тўғрисидаги маълумотлар Н.А.Гвоздецкий (1965), Л.Н.Бабушкин, Н.А.Когай (1964), А.А.Абдулқосимов (1998, 2004), Л.А.Алибеков (1982), А.С.Саидов (1966, 1972), П.Баратов (1977, 1996), П.Н.Ғуломов (1985), Сабитова Н.И. (2003), Ю.Ҳ.Абдурахмонова (2003), О.Ш.Рўзиқулова (2006), А.Р.Рахматуллаев (2018), Б.А.Мелиев (2018) ва бошқаларнинг илмий асарларида берилган.

Ўрта Зарафшон хавзасида жойлашган Каттакўрғон воҳа ландшафти Самарканд воҳа ландшафтининг бевосита давоми ҳисобланиб, умумий майдони 2174 км² ни ташкил этади. Каттакўрғон ландшафти ҳам шимол ва жануб томондан тоғлар орасида жойлашган бўлиб, воҳанинг ўртасидан Зарафшон дарёси кесиб ўтади. Ландшафтнинг шарқий қисмида мутлоқ баландлик 430-440 м, ғарбий қисмида 335 метрга етади ва ўртача 106 км масофа чўзилган. Зарафшон дарёси ўзан бўйлаб ўртача қиялик ҳар 1000 метрга 1 метр тўғри келади. Қияликнинг камлиги туфайли ер усти ва ер ости сувларининг водий бўйлаб қуйи томон ҳаракат тезлиги камайтирилади. Бу ўз навбатида ер ости сувларининг ер юзасига кўтарилишига, тупроқларнинг шўрланишига, ботқоқланишига шароитлар ярататади[4].

Ҳақиқатан ҳам ландшафт ҳудудида, айниқса қайир, I ва II террасаларда шўрланган тупроқлар кўп. Иккинчи фарқи – Зарафшон дарёси келтирадиган аллювиал ётқизиклар таркибидаги йирик донали шағаллар ўрнига майда донали шағаллар кўпроқ. Натижада бу воҳанинг сув филтрациясига, тупроқ ҳосил бўлишига, грунтнинг капилярлик фаолиятига, ўсимликлар ривожланишига таъсири катта. Ландшафтда ғарбга томон қияликнинг камлигидан грунт сувларининг ҳам ҳаракати суст, шу сабабли ҳам қайир усти биринчи террасаларда ботқоқланган, зах ерлар кўп. Грунт сувларини сатҳини пасайтириши мақсадида кўплаб зовурлар қазилган.

Зарафшон хавзасида қадимдан вужудга келган ва узоқ тарихий даврлар давомида шаклланиган воҳа ландшафтларининг географик тарқалиши Зарафшон дарёси ва унинг ирмоқлари билан узвий боғлиқ. Бу хавзада бунёд этилган воҳа ландшафтлари турли хил геологик-геоморфологик ва зонал фарқларга эга бўлган тоғ-текислик иқлим шароитида вужудга келган.

Ҳозирги замон фан-техника тараққиёти даврида геологик жараёнлардан ҳам кучли бўлган антропоген омилнинг табиий ва маданий ландшафтларга кўрсатаётган таъсири кенг масштабда кулоч ёйиб, экологик вазиятни кескинлашувига, айрим минтақаларда эса экологик тангликка олиб келмоқда. Зарафшон ботиғи воҳа геосистемаларининг таркибий қисмларини ташкил этувчи шаҳар ва қишлоқ селитеб, суғориладиган ва баҳорикор қишлоқ хўжалик, техноген, маданийлаштирилган яйлов, ирригацион ландшафт комплексларининг экологик мувозанатини бузилиши ва экологик вазиятининг кескинлашиш даражаси йилдан-йилдан ортиб бормоқда[1].

Воҳа ландшафтларини ифлослантирувчи ва уларнинг экологик ҳолатига салбий таъсир этувчи манбаларга қишлоқ хўжалигида меъёрдан ортиқ кимёвий моддаларнинг қўлланилиши, майший-хўжалик ва ишлаб чиқариш чиқиндилари, транспорт воситалари, ишлаб чиқариш корхоналари, тоғ-кон саноати чиқиндилари ва бошқалар мисол бўла олади [2].

А.Рахматуллаев (2018) воҳалар ландшафтларида экологик мувозанатнинг бузилишида бевосита инсоннинг узоқ вақт ва доимий таъсири туфайли воҳа геосистемаларида ҳозирги антропоген ўзгаришлар рўй берган модда ва энергиянинг айланма ҳаракатида инсон таъсирининг ҳиссаси катта деб таъкидлайди. Жумладан, у томонидан Ўрта Зарафшон воҳа геосистемаларидаги антропоген юк ўрганилган, унинг майдон бирлигига тўғри келадиган меъёрий кўрсаткичларини ва “босим” даражаси ишлаб чиқилган, воҳа геосистемалари аҳолиси учун “ер сизими” меъёрини аниқланган ва унинг илмий асосларини ишлаб чиқиш, суғориладиган ерларнинг турар жойлар ва бошқа қурилиш объектлари билан бандлик даражасини антропоген юк сифатида ўрганилган ва геоэкологик вазиятни кўрсатадиган турли масштаблардаги баҳоловчи карталар тузилган. Олиб борилган изланишлар ва бажарилган ишлар таҳлили шуни кўрсатадики ҳудуддаги мавжуд геоэкологик вазиятни асосан қишлоқ хўжалиги ва йилдан-йилга кенгайиб бораётган урбанизация даражаси ҳамда аҳоли пунктлари вужудга келтиради. Инсоннинг бевосита ва билвосита ландшафтларга таъсири натижасида тупроқ эрозияси, грунт сув сатҳи кўтарилиши, тупроқ шўрланиши, чўлланиш ва бошқалар ривожланиб бормоқда.

Ҳар қандай ландшафт комплексининг антропоген таъсирга потенциал чидамлилиги даражаси мавжуд бўлиб, таъсир кучлар шу даражадан ошса геосистемаларда компонентлар ўртасидаги модда ва энергиянинг айланма ҳаракатидаги мувозанат бузилади, натижада даставвал биотик кейин абиотик компонентларда сифат ўзгаришлар рўй беради, натижада геосистемаларда умумий деградация бошланади. Буларнинг геосистемалардаги ҳозирги кўриниши Ўрта Зарафшон воҳа тупроқларида унумдорликнинг пасайиши, шўрланишнинг кучайиши, эрозион жараёнларнинг жадаллашиши, ер усти ва ости сувлари сифатининг ёмонлашиши, буларнинг оқибатида аҳоли ўртасида баъзи касалликларнинг кўпайиши ва бошқа кўринишларда намоён бўлмоқда.

Суғориладиган ерларни кенгайтириш мақсадида Каттакўрғон воҳаси тоғ олди текислик ҳудудидан Жом, Улус чўллари, Зирабулоқ тоғларининг шимолий ёнбағри этаклари, Оқтоғ, Қоратоғ тизмаларининг жанубий ёнбағри этакларидан катта-катта майдонлари ўзлаштирилди. Тоғ олди текисликларининг ўзлаштирилиши қуйида, яъни террасаларда ер ости сув сатҳининг кўтарилишига, сув сифатининг ёмонлашувига, тупроқлар шўрланишининг кучайишига олиб келди. Бу, айниқса Каттакўрғон ландшафт комплексидаги Пахтачи, Нарпай туманлари, Навоий шаҳри атрофларида аниқ билиниб қолди. Масалан, Каттакўрғон ландшафт комплексидаги шўрланган ерларнинг энг кўпи Пахтачи ва Нарпай туманларига тўғри келади. Бу туманлар ерлари 60 % гача турли даражада шўрланган [4].

Қишлоқ хўжалигини ривожланиши билан биргаликда воҳа геосистемаларида сув ва шамол эрозияси ҳам кучайиб бормоқда. Р.К. Қўзиевнинг маълумоти бўйича Зарафшон воҳаларининг 70-80% экинзорларида эрозион жараёни ривожланган. Эрозия натижасида ҳар гектар ердан 0,5 – 0,8 тонна гумус, 100-120 кг азот, 75-100 кг гача фосфор ювилиб кетмоқда [5].

Суғориладиган ерлар тупроқларидан маданий ўсимликлар билан олиб чиқиб кетилаётган моддалар миқдори ерга солинаётган моддаларга нисбатан катта бўлмоқда. Шу сабабли ҳам ҳамма суғорилаётган тупроқларда гумус моддаси кейинги 70-80 йил

ичида 40-50 % камайган. Гумус микдорининг камайиши тупроқларнинг қашшоқланишига, сув ва шамол эрозиясига чидамсизликка олиб келмоқда [3].

Биз Зарафшон ҳавзаси ландшафтларида антропоген таъсир туфайли вужудга келган ва рўй бераётган табиий географик жараёнларни, ҳодисаларни атрофлича таҳлил қилиш асосида ландшафтлардан самарали фойдаланиш, муҳофаза қилиш ва улардаги экологик вазиятни оптималлаштириш бўйича таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқдик. Жумладан, воҳа ландшафтларида ер ости сувлари шўрлигини камайтириш, тупроқларнинг шўрланишини олдини олишнинг энг мақбул йўлларида бири воҳаларда экиладиган экин турларини тўғри жойлаштириш ҳисобланади. Бундан ташқари воҳаларда алмашлаб экиш агротехник қоидаларга тўлиқ амал қилиш, пестицидлардан фойдаланишни максимал даражада камайтириш, минерал ўғитлар ўрнига органик ўғитлар ҳиссасини ошириш, ландшафтларда сув ва шамол эрозиясига қарши тадбирлар ишлаб чиқиш ва қўллаш, ландшафтларда геохимёвий тадқиқот ишларини олиб бориш, аҳоли саломатлигини экологик вазият билан боғлиқлигини аниқлаш мақсадида тиббий-географик тадқиқотлар ўтказиш ва бошқаларни амалга ошириш лозим деб ҳисоблаймиз.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш лозимки, Каттакўрғон воҳа геосистемаларининг барчаси ҳавза бўйича занжирсимон боғланган ва бундан ташқари ҳамма воҳаларда жой рельефига боғлиқ ҳолда пастда жойлашган ерлар юқоридагилар билан чамбарчас боғлиқ. Шўрланишга қарши мелиоратив тадбирлар ишлаб чиқилганда воҳалардаги ана шу худудий боғлиқликни албатта ҳисобга олиш зарур. Воҳаларда компонентлар ўртасида ва худудлар орасидаги боғланишлар туфайли янги турли табиий географик жараёнлар ҳосил бўлмоқда, баъзи моддаларнинг тўпланиши, айримларининг камайиши кузатилмоқда.

Каттакўрғон воҳасининг ранг-баранг ландшафт комплексларини барқарорлигини ва уларнинг экологик мувозанатини сақлаш биринчи навбатда табиатдан фойдаланиш технологиясига, худуднинг урбанизацияланишига, компонентлараро алоқадорлик механизмини бузилмаслигига, табиатдан оқилона ва мақсадга мувофиқ фойдаланиш талабларига тўлиқ риоя қилиш каби омилларга боғлиқ.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Абдулкасимов А.А., Абдулкасимов А., Абдулкасимов И. Антропогенные ландшафты Средней Азии и вопросы экологии. Учебное пособие –Ташкент, 2004.-260 с.
2. Абдурахмонова Ю.Х. Ландшафтные комплексы Зарафшанской котловины и их сельскохозяйственное использование. Халқ. илм. конф. мат.: Биология ва экологиянинг ҳозирги замон муаммолари. -Самарқанд, 1999. 220-221 б.
3. Ортиков Т.К. Современное состояние орошаемых почв Узбекистана и способы их улучшения //Суғориладиган бўз тупроқлар унумдорлигини оширишнинг экологик муаммолари: Республика конференция материаллари. – Самарқанд, 2002 – Б. 78-82
4. Рахматуллаев А.Р. Воҳа геосистемаларида экологик вазиятларни оптималлаштиришнинг географик асослари. //Докт. дисс. автореф. –Тошкент, 2018. -86 б.
5. Қўзиев Р.К. Ўзбекистон Республикасида суғориладиган ерларнинг ҳозирги ҳолати //Суғориладиган бўз тупроқлар унумдорлигини ошириш ва уларнинг экологик муаммолари. – Самарқанд, 2002. – Б. 7-11.

ЛАНДШАФТНЫЕ ТОПОНИМЫ ЧУВАШСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Вишневская М.П., Гуменюк А.Е., Кайсарова К.С.
(Чувашский государственный университет, Россия)

Аннотация: Собственные имена являются особыми знаками культуры. В статье рассмотрена топонимическая система национального региона. Включены картографические методы и средства геотопонимического направления. Топонимика является своеобразным языком ландшафта и, с ее помощью ландшафт рассказывает о себе.

Ключевые слова: Чувашская Республика, ландшафты, топонимические исследования

LANDSCAPE TOPONYMS OF THE CHUVASH REPUBLIC

Abstract: Proper names are special signs of culture. The article considers the toponymic system of the national region. Cartographic methods and means of geotoponymic direction are included. Toponymy is a kind of landscape language and, with its help, the landscape tells about itself.

Keywords: The Chuvash Republic, landscapes, toponymic research

С конца IX века в Российской Федерации исследуются региональные культуры - происхождение и расселение народов, их быт; зародились науки этнолингвистика, этногеография и т.д. Вполне оправдан рост интереса людей к истории происхождения географических названий, оставленных нам прежними поколениями.

Традиционно, подход к изучению региональных топонимов рассматривается в системе лингвокраеведческих дисциплин в работах В.Д. Димитриева, Н.И. Егорова, Ю.Н. Исаева, Г.Е. Корнилова, В.А. Нестерова, А.А. Сосаевой и др. [2,3,7]. В таких случаях объектом исследования является история возникновения топонима, его этимология, лексико-семантическая классификация и структурно-словообразовательная характеристика. Без языкового представления ономастического знания ландшафтное топонимическое исследование будет не полным.

Обучающиеся направления «Науки о Земле» изучают основы топонимических исследований, в частности, студенты Чувашского государственного университета направления «География», «Землеустройство и кадастры» в лексико- географическом анализе микротопонимов полиэтнических территорий, в топонимическом районировании Чувашии создают электронные топонимические карты. Под руководством д.г.н., профессора Е.И. Арчикова в 2000 г. и к.г.н., доцента И.В. Никоноровой, 2009 г. по топонимическим исследованиям Чувашии были защищены две диссертации.

Географические названия Чувашии могут рассматриваться как региональный фрагмент топонимической картины мира. В основе формирования топонимов Чувашии лежит взаимодействие концептов «место», «человек», «вода», «флора», «фауна», «ландшафт». Топонимическое пространство республики носит общенациональный характер, что свойственно любому национальному региону, при этом имеет и местные особенности.

Географические названия служат средством многопланового изучения ландшафта. Есть мнение, что топонимика- это синтез лингвистики, истории и географии, утверждения в работах В.А. Жучкевича, В.П. Максаковского, М.Н. Мельхеева, Э.М. Мурзаева, В.А. Никонова, Н.П. Подольской, Е.М. Поспелова, В.П. Семенова-Тян-Шанского, А.В. Суперанской и мн. др. [3,5,7]. Географы занимаются изучением «расселения» по поверхности земли отдельных слов, «путешествий» некоторых слов, «переселения» их на другие территории.

Чувашская Республика расположена на Восточно-Европейской равнине, в среднем течении Волги. Площадь республики - 18, 3 тыс.км², с юга на север вытянута на 190 км, с запада на восток - на 160 км. По конфигурации Чувашская Республика напоминает дубовый лист или гитару.

Отличительная черта Чувашии, накладывающая на всю жизнь края - это природа: здесь острова лесных массивов органично сочетаются лесостепью и с густой долинно-овражно-балочной сетью, что четко отразилось в названиях.

Республику зачастую называют страной оврагов. Средняя густота овражной сети составляет 0,39 км/км², на некоторых участках данный показатель достигает 1,75 км/км². Общая протяженность оврагов равна 8,5 тыс. км, а балок - 19,5 тыс. отношение длины оврагов и балок 1:2,3. Густота речной сети в республике колеблется от 0,1 до 1 км/км² [1,8].

Овраги и балки имеют несимметричную форму: северные и восточные склоны вытянутые и пологие, а южные и западные - крутые. Это связано с неравномерным прогреванием солнцем и неравномерным накоплением снега на поверхности, поэтому смыв материала со склонов происходит с разной скоростью.

В Чувашской республике географический термин «*сирма*» - /овраг/ зарегистрирован повсеместно. О древности существования термина указан профессором В.Д. Дмитриевым; он приводит примеры со старинных документов 1399 года, приходящихся на время начала земледельческого освоения территорий [4]. Термином «*сирма*» обозначаются крутые, имеющие обрывистые берега овраги, на дне которых есть водоток. По месту образования и типу протока воды названия оврагов отличаются, которые выражены по-своему в топонимах: «*Уй сирма*»/Уйзирми/ - полевой овраг; «*Кӱль сирми*»/Кюльзирма - овраг с озерком; «*Шор сирми*»/Шорсирми - заболоченный овраг. Высохшие овраги – балки именуются «*Тупӗ сирма*»/Типсирма - сухой овраг.

В ландшафтном отношении республика делится на две части: территории с умеренно-континентальными переходными к суббореальным типами ландшафта, с эрозионно-денудационными, денудационно-зандровыми и озерно-аллювиальными родами ландшафта, включающими смешанно-широколиственно-лесные виды географического ландшафта. Основные типы местности, встречающиеся в Чувашии: плакорные, останцово-водораздельные, склоновые приречные, зандровые, перигляциальные, долинно-речные, надпойменно- террасовые и пойменные [1].

Чувашская Республика характеризуется широким развитием антропогенных ландшафтов. Они представлены сельскохозяйственными (агроландшафты), лесохозяйственными, водохозяйственными, городскими и другими селитебными, рекреационными, промышленными, транспортными и природоохранными ландшафтами. Агроландшафты занимают наибольшую площадь, которые подразделяются на полевые, садовые, садово-полевые и лугово-пастбищные. Наименьшую площадь занимают селитебные, транспортные и промышленные типы ландшафтов, однако именно в них коренному преобразованию подвержены все компоненты природной среды, и именно они характеризуются наиболее напряженной геоэкологической обстановкой в республике [1,2].

Анализ географических названий республики Чувашия показывает, что они обусловлены географическим расположением территории, ландшафтом местности, особенностям флоры и фауны, бытом и трудовой деятельностью народов Поволжья, вероисповеданием народа.

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

Работая над толкованием города Чебоксары /Шупашикар/ - столицы республики - вывели научно-обоснованных убеждений-11, легенд и преданий-7, означающие «крепость», «стоячие болота», «водой огражденный», «местность, изобильная рыбой», «город воеводы», «Шепаш-добрый человек», «жених Чебак + девушка Сара».

Географы сравнивают все виды топонимов (таблица1), встречающихся на исследуемой территории, в частности городов Чебоксары и Новочебоксарск (спутник Чебоксар).

Табл.1. Количественные показатели различных топонимов по г.г. Чебоксары и Новочебоксарск

Количественные данные	Чебоксары	Новочебоксарск
Площадь городов	233 кв. км	51,4 кв.км
Годонимов	217	27
Ойконимов	28	13
Экклезионимов	24	17
Оронимов	16	7
Гидронимов	5	1
Дримонимов	4	1
Итого	294	66
$H = k / S$	1,262	1,284

Примечание: H - количество топонимов на 1 км^2 , S - площадь города, k – количество топонимов

Табл.2. Список деревень территориальных отделов Янтиковского муниципального округа

Название населенных пунктов	Выписка из эл.паспорта (кол-во домов)	Географические координаты	Ойконим на чувашском языке	Пр им
Алдиаровское с/п	https://gov.cap.ru/Default.aspx?gov_id=543 Общая площадь 4991,83 га (49,91 км ²) [2020]			
1. с.Алдиарово	229 домов $H=431$	55°35'17"с.ш.,47°45'37"в.д.	Эльпуш	
2. д.Уразкасы	168 домов $H=333$	55°34'16"с.ш.,47°44'6"в.д.	Ураскасси	
3. д. Беляево	201 домов $H=447$	55°35'5"с.ш.,47°43'51"в.д.	Сёнь Сьрма	
4. д. Нюшкасы	142 домов $H=330$	55°36'29"с.ш.,47°45'53"в.д.	Нюшкасси	
...				
Янтиковское с/п	https://gov.cap.ru/Default.aspx?gov_id=542 Общая площадь 3645 га (36,45 км ²) [2020]			
с.Янтиково	1374 домов $H=3717$	55°31'3"с.ш.,47°46'30"в.д.	Тăвай	
д.Подлесное	156 домов $H=366$	55°29'47" с.ш.,47°45'01"в.д.	Вăрман хĕрри	
д.Иваново	131 домов $H=315$	55°30'16" с.ш.,47°44'43"в.д.	Чук сьрми	
д.Салагаево	180 домов $H=379$	55°30'21" с.ш.,47°49'04"в.д.	Сăлпуш	
д.Русские Норваши	79 домов $H=155$	55°31'43" с.ш.,47°44'05"в.д.	Сала, Вьрăс Нăрваши	
Шимкусское с/п	https://gov.cap.ru/?gov_id=550&ysclid=lfvb7vawkh434922247 Общая площадь 5476,06 га (54,76 км ²) [2020]			
29. с.Шимкусы	289 домов $H=487$	55°32'47" с.ш.,47°56'46"в.д.	Тушкиль	
30. д.Ямбулатово	249 домов $H=444$	55°32'31" с.ш.,47°57'17"в.д.	Ямпулат	
31.д.Нижарово	253 домов $H=415$	55°33'54" с.ш.,47°53'23"в.д.	Сăхăтпуш	

Чувашия насчитывает 9 городов (средние и малые), 1750 населенных пункта.

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

40 % ойконимов исконно чувашского происхождения, с форматом «*çirma*»/овраг/ - 40 единиц, «*вар*»/балка/ - 9, «*кӱль*»/озеро/ - 7, «*çул*»/дорога/ - 5, «*туши*»/верхушка/ - 12, «*уй*»/поле/ - 21, «*çут*»/поляна - 5, «*пылӑх*»/угодие/ - 6 единиц.

Широко распространены названия деревень по лесным участкам *Юманлӑх*/Дубовка/, *Хурӑнлӑх*/Березовка/, *Хырлӑх*/Сосновка/. *Хорамалы-Хурамалӑх*/Ивник/).

В названиях селений упомянуты «*Чирш*»/Ель/ 17 раз, «*Хо(y)рн*»/Береза/ - 15, «*Хыр*»/Сосна/ - 8, «*Хӑва*»/Тальк/ - 4, «*Çӑка*»/Липа/ - 4 раза. Населенные пункты возникали преимущественно около ручьев, ручейков, родников; 68 раз упомянут термин «*Пось, Пус, Пос*» (отличаются по диалекту, их в Чуваши три), что означает «Исток, начало, вершина», пример: *Шу поси*, *Çирма поси* и т.д.

Представлена таблица 2, где обусловлены часть ойконимов одного из 21 Муниципального округа (МО) Чувашии.

31 деревня определена в десять территориальных отдела Янтиковского МО Чувашской Республики. Названия деревень на чувашском и русском языках разнятся, что представлена в таблице 2. В ойконимах Чувашии выделяются лексемы финно-угорского, татарского, марийского, чувашского, русского происхождения.

Исследователи топонимии рассматривают и смысловую сторону, делящейся на множество разновидностей названий (классификаций).

В рисунке 1 представлена диаграмма, в которой ойконимы Канашского МО распределены по природной, общественной обусловленностям. Следует отметить, что в Чувашии антропотопонимы составляют 40 %.

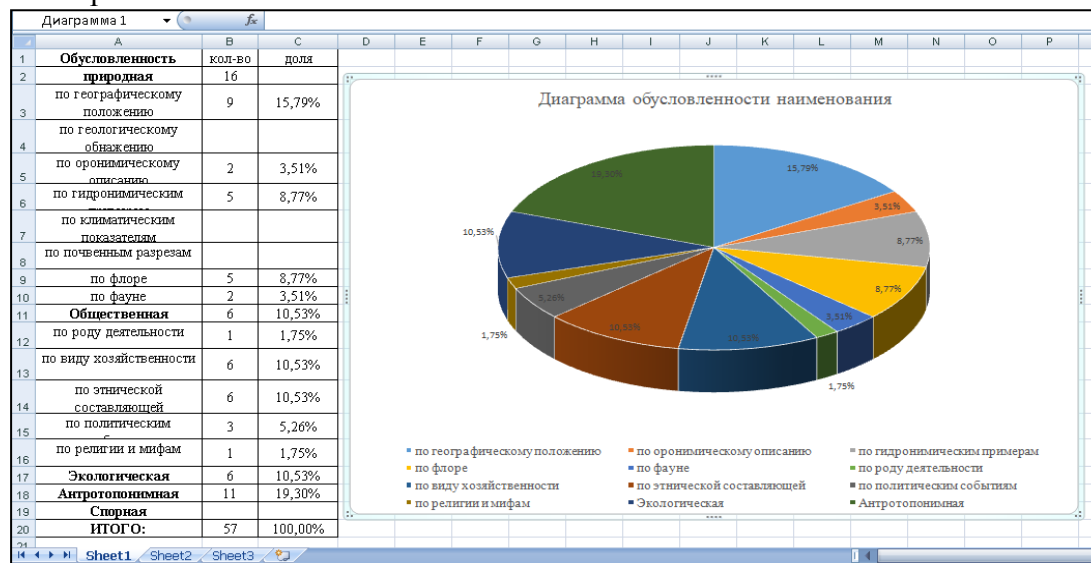

Рис. 1. Классификация чувашских ойконимов Канашского МО Чувашии

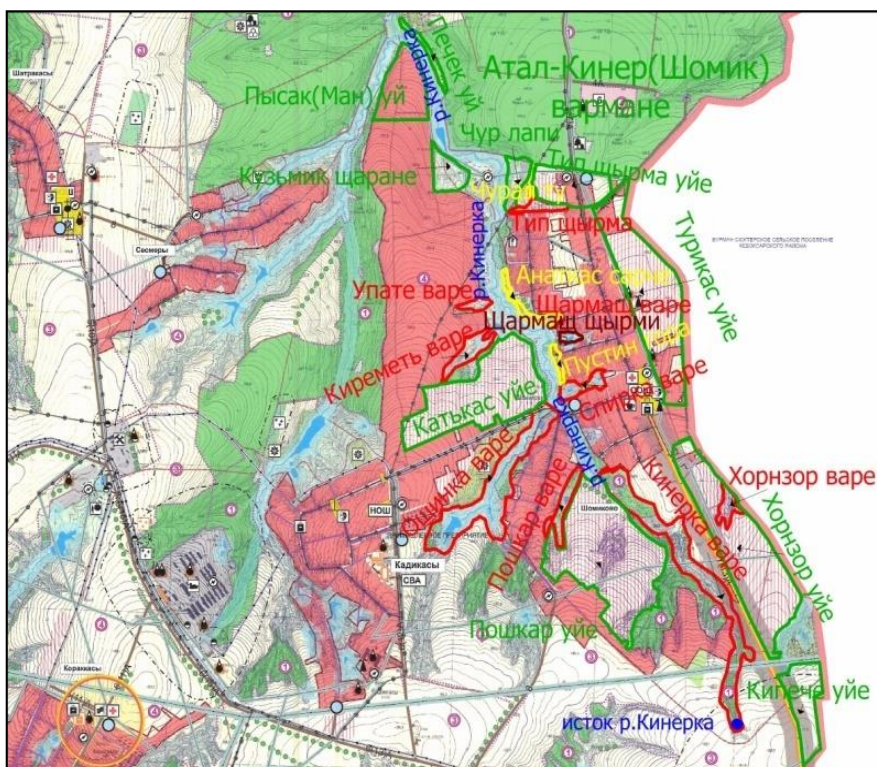
На листе разграфки и номенклатуре топографических карт N-38-023 находим микроойконимы *Айбечи/Эйнеç*/, *Вудоялы/Вутӑ* ял/, *Андреевка/Энтри* ял/, *Кажакпось/Кушак пуç*/, *Кошмаш Тойси/Каимас Туши*/, *Молния/Çиçӗм касси*/, *Большие Абакасы/Пысӑк Уна касси*/, *Шоркасы/Шур касси*/, *Тарнвар/ Тарӑн вар*/, *Ашихово/Алишк*/, *Мерезень/Мерчен*/, *Тойс Паразуси/Ту зи*/ Ибресинского МО, что наглядно раскрываются с чувашского языка. В названиях Чувашии достаточно большое количество русскоязычных толкований Липовка, Малиновка, Смычка, Ленино, Первомайск, Костер, Огонек и мн.др.

Топонимы раскрывают условия местности - Равнинная улица, Длинный овраг, Северо-Западный район, Зеленый бульвар, Западная балка /*Хёвел анас варё*/, Восточная балка /*Хёвел тухас варё*/, Крутой холм /*Чанка сярт*/-(его крутизна 70°-75°).

Микрогидронимы Чувашии имеют части словообразования: /аслă/- «большой», /кукăр/- «извилистый», /вăрăм/- «длинный», /тунĕ/- «сухой», /ăшăх/- «мелкий», указывающие их величину, глубину, протяженность. Родники, ключи, колодцы Чувашии имеет чувашский артикль /Çăл/ «Ключ». Жители республики отражали в топонимах те особенности природы, которые имели народохозяйственное значение, к примеру: /Сивĕ Çăл/- «Студеная вода», /Мăн Çăл/- «Большая вода» и т.д.

Речная сеть Чувашской Республики представлена 2356 реками общей протяжённостью 8650 км (густота речной сети 0,47 км/км²), большая часть которых относится к малым рекам и ручьям. В республике значительными считаются малые реки: Большой Цивиль/*Пысăк Çавал*/, Малый Цивиль/*Пёчĕк Çавал*/, Аниш/*Энĕш*/, Кубня/*Кётне*/, Була/*Пăла*/, Выла/*Вăла*/, Киря/*Кёре*/, Карла, Ута, Аря, Бездна.

Естественные гидронимы Чувашии раскрываются с языков народов, населявших данную территорию в разные времена.

2. Рис. Фрагмент рабочей карты микротопонимов Анат-Кинерского территориального отдела Чебоксарского МО.

Село Шоршелы (в котором родился и вырос третий космонавт мира А.Г. Николаев) - /*Шо(y)ришал*/ Мариинско- Посадского МО трактует несколько вариантов. Одна из версий - «Светлые ключи». Исторически поселение образовалось у водоема с болотистыми берегами на старом русле р. Цивиль. В силу природной обусловленности и дословного перевода с тюрского языка означает - «*Шор*»- «болото»+ «*шу*»- «вода» [3,8].

Немало гидронимов Чувашии включены с марийского языка: «река»- «энгер» (*нэр, нар*), «озеро»- «ер», «болото»- «иор», они распространены в северо- западной части Чувашии. Мордовские топонимы присущи юго-западной части республики: «озеро»-

«эрьке», «река»- «ляй, лей»; пример: Яв+лей- поселение (упоминается с 1696 г.) в Алатырском районе Чувашской республики [2,6].

Татарские топонимы повсеместны: «река, речка, вода»- «су, елга»; протока- «арык», исток реки «баи», «озеро»- «кул, куллар»; «болото»- «шор».

Представлены и русские топонимы, например, колодец Кисловка, река Кнутиха, вдоль Суры старичное озеро Глубокое и т.д.

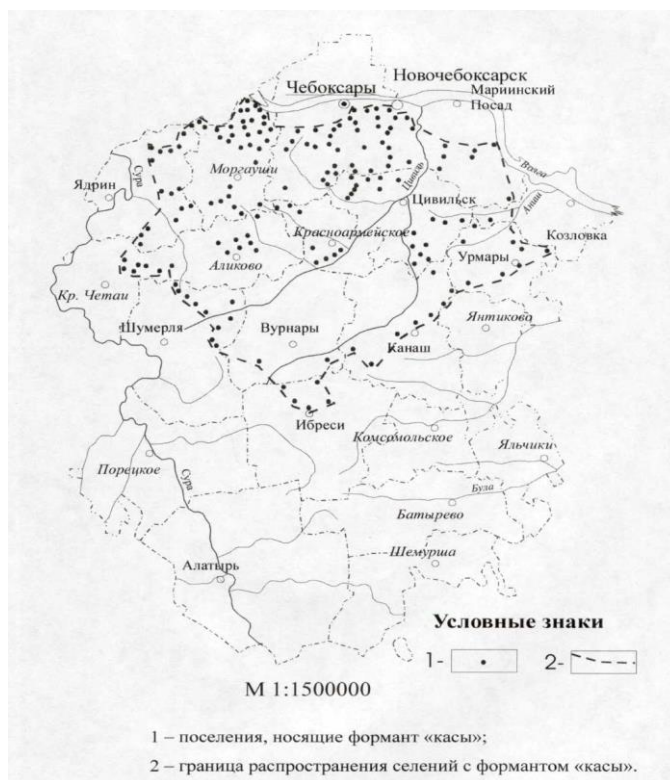

Рис.3. Схема расположения населенных пунктов, названия которых связаны с формантом «касы»

На территории Чувашии насчитывается более 750 озер с площадью более 1 га. Большинство из них пойменные. К типично карстовым озерам относятся Сюткуль, Кюльхири, Аль, Белое, Бездонное, Светлое, Изъяр.

Табл. 3. Образец составления картотеки микротопонимов (по Сосаевой А.А., 1995г.) Со словаря оронимов с/поселения

Лицевая сторона	Лапчак вар – название балки в восточной части деревни Чувашская республика/ Аликовский район Илгышевское сельское поселение д. Илгышево Лукишов А.В., 1946 г.р.
Обратная сторона	Овраг Вогнутый / Лапчак вар /– балку назвали потому, что он не очень глубокий, дно плоское без водотока, склоны невысокие, пологие, правый склон с большим уклоном

Из-за массовой вырубki сплошных лесов в XI - IX века, лесистость Чувашской Республики составляет 32% и, уровень малых рек в настоящее время сильно изменен, снижен.

Сбор, хранение, переработка материала микротопонимов Чувашии выполняются в программе MapInfo и в других программах.

Как исходный материал при топонимических исследованиях нами составляются картотеки (таблица 3), топоосновы (рисунок 2), так же создаются картосхемы зон преобладания суффиксов -ов, -ка, -ск, -иха, -ево (-ово), по МО - электронные топонимические карты.

Классическим примером является составная часть «касы, касси» ойконимов Чувашии. Существует различные точки зрения на значение форманта «кас» - 1) «околоток, часть деревни, улица», 2) «выселок, «ял»- деревня; 3) от слов «резать, рубить, вырубать (в данном случае - лес)». В.Г Егоров полагал, что появление его в названиях обусловлено первоначальным значением «полоса», «часть пространства, расчищенная от леса путем вырубki деревьев и выкорчевывания пней» [3]. Тогда население могло перемещаться с участка на участок, если старый переставал удовлетворять. Путем наложения форманта «касы» на карту Чувашии обнаруживаем, что плотность топонимов с этим окончанием наивысшая в северной части республики, а наименьшая или полностью отсутствует – на юге и юго-востоке (рис. 3), примеры Вурманкасы, Хыркасы, Сиреккасы, Лапракасы, Уйкасы, Турикасы, Таушкасы, и т.д.[Иванова-Вишневская, 2000].

Деревни с окончанием «касы» распространены строго в районах бывших дремучих лесов, где сейчас - светло-серые лесные почвы в сочетании с дерново-слабоподзолистыми и типично серыми лесными почвами.

Географический анализ показывает то, что нет деревень «касы» в пространстве бывших луговых степей, где сформированы черноземы типичные, оподзоленные среднегумусовые и тучные почвы.

Многоплановый анализ географических названий раскрывает пространственную привязку, природные богатства, отражение природы и экологии ландшафта, характер заселения человеком территории.

Известно, чуваши были выработаны экофильные традиции, когда под негласную охрану народа брались сакральные природные объекты или «священные урочища» - «Киремет», «Чук» - места, где раньше совершали моления Высшим Богам и духам природы. Почтительное отношение к ним осталось поныне - священные озера Аль, Лебединое, Сюткюль, целебные источники и др. Память об этих местах сохранились в мифах, народной памяти, в топонимии [5]. Этот элемент духовной культуры может служить основанием для создания сакральных «священных» природных резерватов, которые являются историко - культурными ландшафтами разнообразия Чувашской Республики.

Ландшафтная топонимия Чувашии представляет систему знаков, состоящую из лексем финно-угорского, татарского, чувашского и русского происхождения. Топонимы характеризуют природные объекты, их расположение, хранят и передают информацию о геокультурном пространстве Чувашии.

Использованная литература

1. Антропогенная трансформация ландшафтов Чувашии / В. Н. Ильин, И. В. Никонорова, А. В. Мулендеева, С. В. Ефимова // Научное наследие В.И. Вернадского и современные проблемы науки : Материалы I Всероссийской научно-практической конференции, Чебоксары, 07 мая 2010 года. – Чебоксары: Издательско-полиграфическая компания "Новое время" (Чебоксары), 2010. – С. 10-13. – EDN VUXTFL. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=25906565> (дата обращения: 15.04.2023).
2. Артемьева, Т. Г. Роль лексико-географического анализа в изучении геокультурного пространства Чувашии / Т. Г. Артемьева, М. П. Краснова, Т. Ф. Сытина // Геопространственные

исследования общественных и природных систем: теория и практика: Материалы Всероссийской научно-практической конференции, Чебоксары, 10 октября 2014 года. – Чебоксары: Новое время, 2014. – С. 84-91. – EDN XNQFWH. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=34937189> (дата обращения: 12.04.2023).

3. Гуменюк, А. Е. Топонимы как отражение национального культурного наследия / А. Е. Гуменюк, М. П. Краснова, И. В. Никонорова // Ашмаринские чтения : сборник трудов X международной научно-практической конференции, Чебоксары, 20–21 октября 2016 года. – Чебоксары: Чувашский государственный университет им. И.Н. Ульянова, 2016. – С. 200-205. – EDN XYFLTR. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=28433490> (дата обращения: 14.04.2023).

4. Димитриев В. Д. Чувашские исторические предания: Очерки истории чувашского народа с древних времен до середины XIX века / Второе, дополненное издание. — Чебоксары: Чуваш. кн. изд-во, 1993. — 446 с.

5. Иванова В.В., Краснова М.П. Языческие сакральные объекты на территории Чувашии.// Эколого-геоморфологические исследования в урбанизированных и техногенных ландшафтах (Арчиковские чтения- 2015): материалы Всеросс. летней молодежн. школы- конф. (Чебоксары, 23-28 августа 2015г.) Чебоксары: ЦНС «Интерактив плюс», 2015- С. 250- 256. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://elibrary.ru/item.asp?id=23811117> (дата обращения: 14.04.2023).

6. Исаев, Ю. Н. Обеспечение условий для изучения и использования языков народов Российской Федерации в образовательных организациях Чувашской Республики / Ю. Н. Исаев // Актуальные вопросы исследования и преподавания родных языков и литератур : Сборник материалов Международной научно-практической конференции, Чебоксары, 16 ноября 2019 года. – Чебоксары: Общество с ограниченной ответственностью «Издательский дом «Среда», 2020. – С. 227-229. – EDN NXWWZW.

7. Краснова, М. П. Место исследований топонимии в региональной географии / М. П. Краснова // Проблемы просвещения, истории и культуры сквозь призму этнического многообразия России (к 170-летию чувашского просветителя И.Я. Яковлева) : Сборник трудов Всероссийской научной конференции с международным участием, Чебоксары, 14–15 мая 2018 года. – Чебоксары: Общество с ограниченной ответственностью «Издательский дом «Среда», 2018. – С. 427-433. – EDN XOHNVB. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=34979097> (дата обращения: 14.04.2023).

8. Шлемпа О.А., Никонорова И.В. Картографирование территории Чувашии в XIX - начале XX века // Современные географические, геологические и экологические исследования: Сб.ст. – Чебоксары: Изд-во Чуваш.ун-та, 2007. С. 85 – 88.

АМУДАРЁ ДЕЛЬТАСИ ЛАНДШАФТЛАРИНИНГ ЎЗГАРИШИДА ЕР ОСТИ СУВЛАРИНИНГ АҲАМИЯТИ

Ганиев З.А., Файзиев Э.А. (Самарканд давлат университети, Ўзбекистон)

Аннотация: Орол денгизининг қуриши Амударё дельтаси ер ости сувлари оқизиш зонасининг шаклланишига олиб келади. Шу билан бирга, соҳил чизиги Орол денгизининг марказий қисмига қараб узоқлашгани сари Амударё дельтаси дренажининг таъсир кўлами маълум даражада ортиб бориши аниқланди. Бироқ, бу ҳолда, турли йўллар билан денгизнинг қурийдиган қисми ҳавзасининг дренаж таъсирининг кўлами ва интенсивлигига таъсир қилувчи бир қатор ҳолатларни ҳисобга олиш керак.

Калит сўзлар: дренаж, коллектор, мелиорация, ландшафт, шўрхок, суфффузия, рельеф, геосистема, антропоген, автоморф, гидроморф, аллювиал.

ЗНАЧЕНИЕ ПОДЗЕМНЫХ ВОД В ИЗМЕНЕНИИ ЛАНДШАФТОВ ДЕЛЬТЫ АМУДАРЬИ

Аннотация: *Высыхание Аральского моря приводит к формированию зоны разгрузки подземных вод дельты Амударьи. В то же время установлено, что протяженность стока дельты Амударьи в определенной степени увеличивается по мере удаления береговой линии в сторону центральной части Аральского моря. Однако в этом случае необходимо учитывать ряд обстоятельств, по-разному влияющих на степень и интенсивность дренажного воздействия бассейна сухой части моря.*

Ключевые слова: *дренаж, коллектор, мелиорация, ландшафт, засоление, суффозия, рельеф, геосистема, антропогенный, автоморфный, гидроморфный, аллювиальный.*

THE SIGNIFICANCE OF GROUNDWATER IN CHANGING LANDSCAPES OF AMUDARYO DELTA

Abstract: *The drying up of the Aral Sea leads to the formation of the groundwater discharge zone of the Amudarya delta. At the same time, it was found that the extent of the Amudarya delta drainage increases to a certain extent as the coastline moves away towards the central part of the Aral Sea. However, in this case, it is necessary to take into account a number of circumstances that affect the extent and intensity of the drainage effect of the basin of the dry part of the sea in different ways.*

Keywords: *drainage, collector, reclamation, landscape, salinity, suffusion, relief, geosystem, anthropogenic, automorphic, hydromorphic, alluvial.*

Амударё дельтаси кўп жихатдан анча олдин шаклланган Акчадарё, Жанадарё ва Сарикамиш дельталарига ўхшайди. Геотизимлар ривожланишининг ҳозирги босқичида улар Сирдарё ва Амударёнинг ҳозирги дельталари билан солиштирганда бир поғона юқоридир. Бошқача қилиб айтганда, автоморф ривожланиш тенденцияси шароитида минтақаларнинг замонавий аллювиал текисликлари ландшафтларини башорат қилишда улар маълум даражада ўхшаш бўлиши мумкин, чунки субаэриал дельта ландшафтлари аллақачон аввалги даврда кузатилаётган эволюция босқичларини босиб ўтган [1].

Ҳозирги вақтда (2021 йил), денгиз юзаси деярли 28 м га қисқарганида, бу қийматнинг текис рельеф шароитида таъсир қилиш радиуси жуда катта. В.С.Ковалев маълумотларига кўра, Орол денгизининг сатҳи қирғоқ чизиғидан 200 км гача бўлган масофадаги ер ости сувларига таъсир қилади. Албатта, бу 1960-йилларга қадар бўлган даврга хос эди. Ҳозирги вақтда денгизнинг жанубий қисмидаги тоғ жинсларидан сув чизиғи 250 км дан узокроққа кўчиб ўтганда, ер ости сувлари режимига таъсир радиуси табиий равишда ортиб бормоқда. Бу ерда рельеф шароити ва таъсир зонаси тупроқларининг таркибини ҳам ҳисобга олиш керак. Ҳар қандай ҳолатда, ҳар қандай шароитда, ҳавзанинг дренажлаш таъсири янада сезиларли бўлади. Илгари, денгиз сатҳи барқарор равишда 53 м дан юқори бўлганида, Амударё дельтасига йўналтирилган ер ости сувлари каналлари оқимида сув массаларининг ўзига хос босими мавжуд эди. Бу, айниқса, Амударё дельтаси текисликларида рельефи биров ёрилиб кетганлиги учун хос бўлган, шу муносабат билан Амударё ва Сирдарёнинг ҳозирги дельталарида кўл-ботқоқлилар билан биргаликда гидроморф табиий тупроқлар ривожлана бошлаган. Ҳозирги вақтда бу таъсирнинг йўқолиши муносабати билан олдинги гидроморф тупроқлар шўрхок гидроморф ва ярим гидроморф тупроқларлар билан алмаштирилди.

Амударё дельтасининг гидроморф ландшафтларини қайта тиклаш ва сақлаб қолиш 1961 йилларгача мумкин эди, Аммо ҳозирги кунда мутлақо мумкин эмас. Аммо, дельта ландшафтларини мунтазам сув билан таъминлаш орқали гидроморф режимдаги табиий комплексларга яқин сув босган намланган ландшафтларни яратиш мумкин. Суғоришда фойдаланиладиган сувларининг танқислиги дельта экотизимларини сув билан таъминлашда сувдан қатъий белгиланган меъёрларга мувофиқ фойдаланишни талаб қилади ҳамда сувнинг сарф бўлишини минимал даражагача қисқартирган ҳолда

фойдаланишни белгилайди. Шу сабабдан қамишзорларни лиман суғориш, кўл, сув ҳавзалари ва ирмоқларга сарфланаётган сув миқдори олдиндан белгиланган бўлиши зарур. Дельтани сув билан таъминлаш учун белгиланган меъёрларга қатъий амал қилиш керак. Бундан ташқари дельтанинг шимолий қисмида келгусида аҳолини қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, асосан донли экинлар, сабзавот, ҳамда полиз экинлари, узум ва бошқалар билан таъминлаш мақсадида суғориладиган ерлар майдонини кенгайтириш керак. Бунинг учун ҳам маълум миқдорда суғоришга яроқли сув талаб этилади.

Куриб бораётган денгизнинг жанубий қисмида устки қатламлари (0-3 м) асосан кум ва лойлардан, пастки қатлами (3-4 м) дельта генезиси гилларидан ташкил топган. Шу муносабат билан, Амударё дельтаси зонасининг қуриши эффеки юкори қатламларда, шунингдек, умумий тубининг шарқий қисмида кумли-силтли қатламларнинг устунлиги, ер ости намлигининг ер ости оқимининг кириб келиши билан боғлиқ бўлиши керак.

Амударё дельтаси ландшафтларидаги ўзгаришларни ўрганишда ер ости сувларининг роли ниҳоятда катта аҳамиятга эга, чунки тупроқларнинг туз режими ҳолати уларнинг режими ва улар орқали ўсимликларнинг ривожланиши учун ўсимлик шароитлари билан чамбарчас боғлиқ. Ер ости сувлари режимининг функционал фаоллиги ҳудуднинг литологик ва геоморфологик шароитлари билан белгиланади.

Амударё дельтаси ва денгиз тубининг қуруқ қисмида ер ости сувлари даражаси умумий буғланиш таъсирида аста-секин пасайиш тенденциясига эга. Аммо дельта текисликларининг литологик-геоморфологик тузилишидаги фарқлар ва денгизнинг қуриши ер намлиги жадвалининг бошқа даражада пасайишига ёрдам беради. Шу билан бирга, баъзи дренажсиз чуқурликларни мунтазам равишда сув босади, уларнинг атрофдаги ҳудудларнинг ер ости сувлари режимига таъсирини, шунингдек, Судочи кўли ҳудудида ер ости сувларининг кучли ер ости оқимининг шаклланишини ҳисобга олиш керак.

Амударё дельтасининг чўл қисмининг асосий ер ости сувлари билан тўлдириладиган ҳудудлари унинг жанубий ярмида жойлашган суғориладиган ерлар ва бокира ерлар орасидаги ўзлаштирилган ерларнинг кичик участкалари (шолизорлар, ем-хашак ерлари ва бошқалар) ҳисобланади. Шимолга қараб (баъзан шимоли-ғарбий ва шимоли-шарққа) ҳаракатланаётганда, ривожланган зонанинг ер ости сувлари оқимлари ҳали ҳам бокира ерлар билан алоқа зонасида, субстрат юзасига нисбатан яқин (2-3 ва 3-5 м) бўлади. Ер ости сувлари даражаси фақат дренажсиз чуқурликларда юзага сезиларли даражада яқинлашади ва тупроқ ҳосил қилиш жараёнида иштирок этади [2].

Амударё дельтаси ландшафтларини сув билан таъминлашни 1974 йилгача бўлган ҳолатидагидек олиб бормаслик керак, яъни маҳаллий аҳоли ҳозирги кунда дарё сувини дельтанинг пасткам жойларига йўналтираётгани каби эмас, чунки бундай ҳолатда катта майдонлар сув остида қолиб, анчагина сув беҳуда буғланиб кетади. Дарё сувидан самарасиз фойдаланишни олдин олиш учун ландшафтларини сув билан таъминлаш жараёнида муайян массивлар ва қамишзорларда саёз кўлларни ҳосил қилмасдан, катта майдонларни ботқоқликка айлантирмасдан сув билан таъминлашга асосланган дифференциялашган муҳандислик лойиҳаларини ишлаб чиқиш зарур [5].

Нисбатан чуқур, кўлларни сув билан таъминлаш уларни ифлосланиши ва шўрлиги ортишини олдини олишга имкон беради. Сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш мақсадида нисбатан чуқурлиги катта бўлган ҳавзани танлаш керак, сабаби қанчалик чуқур бўлса, буғланиш ва ўсимликлар босиб кетиши шунчалик кам бўлади. Шунинг учун кўлларнинг саёз қисмларини дамба билан чегаралаб, у ерлардаги қамишзорларни суғоришда лиман суғориш усулидан фойдаланиш лозим.

Ер ости сувларининг минераллашув даражаси ва кимёвий таркиби чиқиб кетиш шароитлари, тупроқларнинг туз режими ва бошқа омиллар билан белгиланади. Амударё дельтасида ер ости сувларининг кириб келиши унинг чекка ёки оқинди ҳудудига чиқишидан кўра кучлироқдир. Умуман олганда, ҳудудда дренажнинг амалда йўқлиги ер ости сувларининг буғланиш учун сарфланишига ёрдам беради, фақат уларнинг бир қисми алоҳида кум ичидаги кум-алеурит йўлаклари (Амударёнинг собиқ каналлари) орқали денгизнинг қуришигача етиб боради. Бундай ғайриоддий мураккаб гидрогеологик шароитларда ер ости сувларининг минераллашув даражаси ҳамма жойда юқори. Ер ости намлигининг асосий қисмини буғланиш учун сарфлаш асосан ўрта ва юқори шўрланган сувларни, баъзи чуқурликларда ҳатто шўрларни ҳам тақсимлашга имкон беради. Ер ости сувларининг юқори минераллашуви, биринчи навбатда, жуда заиф горизонтал оқим шароитида ва деярли чиқмайдиган жойларда тўлиқ буғланиш туфайли, денгиз тубининг қуриган қисми учун хосдир ва одатда шўрланиш йўналиши бўйича аста-секин ўсиб бориши характериға эға [2].

Муҳандислик сув ҳавзаларида балиқчилик, ондатрачиликни ривожлантириш, жойнинг микроклимини яратиш ва чекка қисмларида экологик муҳитни яхшилаш учун муҳим. Ҳозир Мўйноқ ва Рыбачкийда ярим муҳандислик асосида қурилган сув ҳавзалари мавжуд, аммо буғланиш ва ўт босгани сабабли улар анча саёз бўлиб қолган. Сув ҳавзаларини беҳуда буғланишни ва сув ҳавзаларини гидрофитлар босиб кетишини олдини олиш мақсадида нисбатан чуқур қилиб қуриш амалиётда синовдан ўтган. Кўллар ва сув ҳавзаларининг мавжудлиги, айниқса ёз фаслида ҳавонинг нисбий намлигини оширади. Сув ҳавзаларининг бу хусусиятидан теварак-атрофдаги ўсимликлар учун фойдаси катта бўлиб, ҳавонинг нисбий намлигини ортиши ҳисобидан ўсимликларнинг ўсиши ва фотосинтез жараёни яхшиланади [3].

Амударё дельтаси бўйлаб фитомелиоратив тадбирларни амалга ошириш чўлланишга қарши курашишда энг муҳим йўли ҳисобланади. Тупроқни шамол таъсирида емирилишини олдини олишда ўрмонларнинг самараси анчагина юқори ва бу Ўзбекистоннинг бошқа ҳудудларида амалда синалган. Албатта, дарё тармоқлари бўйлаб тўқайлар борлиги кучли шамол ва дефляцияга қарши жуда яхши тўсиқдир. Лекин, кўплаб дарё тармоқларида сув оқими йўқлиги сабабли тўқайлар аллақачон қуриб қолган. Бу тармоқлар сув билан таъминланса, албатта, улар яна қайта тикланади. Аммо, барча тармоқларни ҳеч бўлмаганда йилда бир марта сув билан таъминлашнинг имконияти мавжуд эмас. Шу сабабдан ўрмон зоналарини муайян жойларда, яъни қаерда уларни сув билан таъминлаш имкони бўлса ўша жойларда яратиш мақсадга мувофиқдир. Шу билан бирга ўрмонлар таркибида қурғоқчиликка ва шўрга чидамли дарахт турларини кўпайтириш зарур. Зич ўрмон зоналарини асосан аҳоли яшаш манзилгоҳлари, йўл ёқалари, каналлари бўйлаб, кўл ва сув ҳавзалари атрофида яратиш керак.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Рафиков В.А. Проблемы решения судьбы аральского моря. Тошкент -Урфон 2009. 34-36.
2. Л.А.Ғофурова, С.А.Абдуллаев, Х.К.Намозов-Мелиоратив тупроқшунослик. 2003. 4-5 бет
3. Рафиков В.А. Геосистема деструкция ва деградациясининг чегаралари ва хусусиятлари ҳамда қайта тикланиши. (DSc) дисс. автореферати. – Т.: 2017.
4. Попов В.А. Проблема Арала и ландшафты дельты Амударьи. Т.: Фан Уз ССР, 1990. – 112.
5. З.А.Ганиев - Амударё ҳозирги дельтаси геотизимлари экологик ҳолатини яхшилашнинг географик асослари. (PhD) илмий даражасини олиш учун тақдим ёзилган диссертацияси 30 с. Самарқанд. 2022.

САМАРҚАНД ВИЛОЯТИНИНГ ГЕОЭКОЛОГИК ҲОЛАТИ

Давронов К.Қ. (Самарқанд давлат университети, Ўзбекистон)
Давранова Р.Қ. (Шимолий Кавказ федерал университети, Россия)

Аннотация: Мақолада Самарқанд вилоятининг геоэкологик ҳолатига муаллифлар томонидан тавсиф берилган. Инсоннинг хўжалик фаолияти таъсирида Зарафшон ҳавзаси ландшафтларида, хусусан Самарқанд вилоятига қарашли ҳудудларда салбий оқибатлар вужудга келаятганлиги мисоллар билан келтирилган.

Калит сўзлар: геоэколог, Зарафшон ҳавзаси, суғориладиган ерлар, муҳофаза.

ГЕОЭКОЛОГИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ САМАРКАНДСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация: В статье авторы описывают геоэкологическую ситуацию Самаркандской области. Также приведены примеры негативных последствий хозяйственной деятельности человека в ландшафтах Зарафшанского бассейна, особенно на территориях, относящихся к Самаркандской области.

Ключевые слова: геоэколог, Зарафшанская котловина, орошаемые земли, охрана.

GEOECOLOGICAL SITUATION OF SAMARKAND REGION

Abstract: In the article, the authors describe the geoecological situation of the Samarkand region. Examples of the negative consequences of human economic activity in the landscapes of the Zarafshan basin, especially in the territories belonging to the Samarkand region, are given.

Keywords: geoecologist, Zarafshan basin, irrigated lands, protection.

XXI асрда инсоният табиатга жуда ҳам катта таъсир этмоқда. Ҳозирги фан-техник тараққиёт босқичида ресурсларни халқ хўжалиги муомаласига кўплаб киритилаётган бир пайтда табиий муҳит инсон омили таъсирида кучли ўзгаришларга дучор бўлмоқда. Инсон табиатнинг бир қисмидир. Инсоннинг табиат билан алоқаси уларнинг ўзаро таъсирида сезилади. Инсоннинг табиат билан ўзаро таъсирининг ўзига хослиги уни турмушнинг маданий даражасида яхши ифодалайди. Маълумки, геоэколог онг ёки саводхонлик экологик маданиятини белгилайди.

Инсоннинг хўжалик фаолияти таъсирида Зарафшон ҳавзаси ландшафтларида, хусусан Самарқанд вилоятига қарашли ҳудудларда салбий оқибатлар вужудга келди. Айниқса, янги ерларни ўзлаштиришда илмий ёндашиш бўлмаганлиги, каналлар, карьерлар тармоғи асоссиз равишда кенгайтирилиб юборилганлиги шундай оқибатларга олиб келдики, юз минг гектарга яқин фойдаланишга яроқли бўлган ерлар сув ва шомол эрозиясига учради, ўнг минглаб гектар суғориладиган ерлар эса қишлоқ хўжалигида фойдаланишга яроқсиз бўлиб қолди, жуда катта майдондаги ўтлоқлар ва яйловларнинг экологик ҳолати бузилди. Вилоятда ер бойликларини талон-тарож қилиш, ноёб табиат обидалари майдонини мисол қилиб, Зарафшон дарёси қайиридаги хилма-хил тўқай ландшафт комплексларини дала ҳовлилари учун ажратиб берганлигини кўрсатиб ўтиш қифоя қилади. Энг унумдор ерлар саноат объектлари ва уй-жой қурилиши учун ажратилмоқда. Бунинг натижасида суғориладиган экин майдонлари ҳозирги вақтда аҳоли жон бошига 0,35 гектарга тушиб қолди. [3]

Профессор Али Абдулоқосимовнинг тақдлашича, инсоннинг табиатга кўрсатган салбий таъсири натижасида кейинги пайтларда бир қатор ноёб ландшафтлар ва ўсимлик турлари йўқолиб кетди. Биргина Зарафшон тоғ тизмасининг Кашан, Арчамозор, Ёруғ, Турончи, Шиғюрти, Қуруқсой каби ҳудудларида учрайдиган ўсимликларнинг 100 дан

ортик турлари муҳофазага муҳтож. Анзур пиёзи, бозулбарг, лола каби ўсимлик турлари йўқолиб кетиш арафасида турибди. Зарафшон ҳавзасининг юқори қисмида жойлашган кон бойитиш комбинатидан чиқаётган ташландиқ сувлар Зарафшон дарёсини ифлослантираётганлиги ва экологик мувозанатни бузаётганлигини таъкидлаш зарур. Бундай ҳолат Самарқанд худудида ҳам учраб туради. Масалан, биргина "Гелион" заводи сутка давомида 40 кубометр ташландиқ сувни тозаламасдан Сиёб каналига оқизиб юбормоқда. Сиёб канали эса бевосита Зарафшонга қуйилади. Ваҳолангки, Зарафшондан Оқдарё ва Иштихон туманларининг ҳамда Каттакўрғон ва Навоий шаҳарларининг аҳолиси сув ичади. Шаҳарнинг ўзида ҳам экологик ҳолат яши эмас. Энг хушманзара жой ҳисобланган Университет хиёбони бир вақтлар қалин дарахтзор бўлиб, ҳамманинг эътиборини ўзига тортарди. Бундан 100 йил муқаддам барпо этилган боғнинг таркибидаги камёб дарахтларнинг сонини камайиб ва сийраклашиб бораётганлигини гувоҳи бўлиб турибмиз. Табиатдан фойдаланиш жараёнида барча ресурслар бўйича ҳам энг устивор йўналишлар аниқланиши ва ҳаётга татбиқ этилиши бозор иқтисодиёти шароитида муҳим аҳамият касб этади, чунки табиатдан фойдаланишда дунё андозаларига асосланиш юқори иқтисодий самара беради, табиат потенциалидан тўлиқ ва тўғри фойдаланиш имконига эга бўлинади. [1,2]

Фойдаланилган адабиётлар

1. Абдулкасимов А. А. Ландшафты Самаркандского оазиса// Проблемы освоения пустынь. - Ашгабад. 1999, № 5. - С. 64-69.
2. Абдулкасимов А. А., Давронов К. К. Структура ландшафтов межгорных котловин Средней Азии. - Ташкент: Иқтисод-молия, 2015. - 224 с.
3. Рахматуллаев А., Мелиев Б., Икромов М., Давронова Р., Самарқанд вилоятининг тоғ олди текисликларида суғориладиган ер майдонларини кенгайтиришда замонавий технологиялардан фойдаланиш. // Фан ва ишлаб чиқариш интеграцияси қишлоқ хўжалиги самарадорлигини муҳим омили. Конференция материаллари. – Самарқанд, -2013, -122-125б.

ГЕОКИМЁВИЙ ЛАНДШАФТ ЭЛЕМЕНТЛАРИНИНГ ЎЗАРО БОҒЛИҚЛИГИНИ ЎРГАНИШДА ҲАВЗАВИЙ УСУЛНИНГ ЎРНИ

Иброимов Ш.И. (Чирчиқ давлат педагогика университети, Ўзбекистон)

Аннотация: Мақолада геохимёвий ландшафтлар ҳамда элементар ландшафтлар гуруҳларининг алоқадорлигига аҳамият берилган. Ҳамда уларнинг бир бири билан узвий боғлиқлиги очиқ берилган. Ушбу боғлиқликни ҳавзавий усул ёрдамида қўриб чиқилган. Ҳавзавий усулнинг қулайликлари ҳам кўрсатиб ўтилган.

Калит сўзлар: Рельеф пластика харитаси, элементар ландшафт, ҳавзавий усул, рельеф элементлари, баландликлар, пастликлар, ер усти сув оқимлари.

РОЛЬ БАССЕЙНОВОГО МЕТОДА В ИЗУЧЕНИИ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ ЭЛЕМЕНТОВ ГЕОХИМИЧЕСКОГО ЛАНДШАФТА

Аннотация: В статье подчеркивается взаимосвязь между геохимическими ландшафтами и группами элементарных ландшафтов. И раскрывается их неразрывная связь друг с другом. Эта зависимость рассматривалась с использованием бассейнового метода. Также показаны преимущества бассейнового метода.

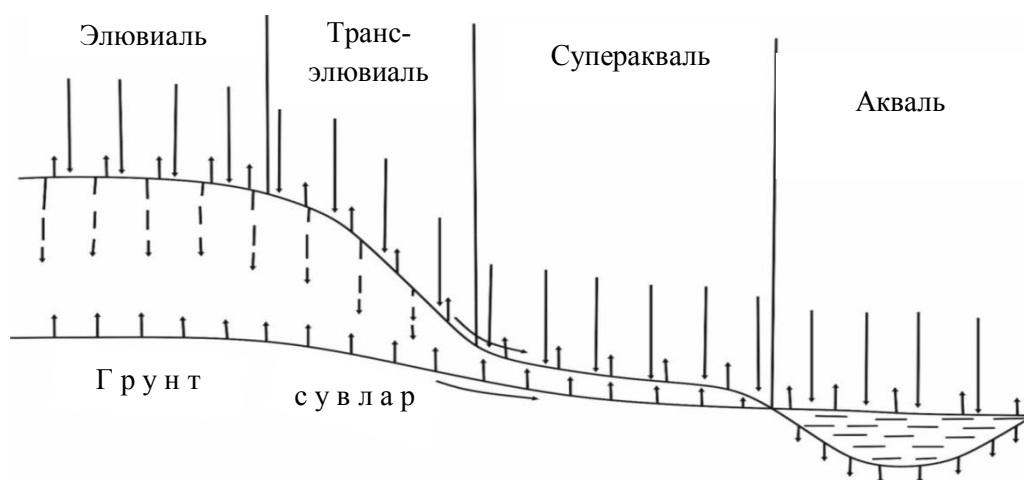
Ключевые слова: Карта пластики рельефа, элементарный ландшафт, бассейновый метод, элементы рельефа, повышения, понижения, поверхностные водные потоки.

THE ROLE OF THE BASIN METHOD IN STUDYING THE INTERRELATIONSHIP OF GEOCHEMICAL LANDSCAPE ELEMENTS

Abstract: The article emphasizes the relationship between geochemical landscapes and groups of elemental landscapes. And their inextricable connection with each other is revealed. This relationship was considered using the basin method. The advantages of the basin method are also shown.

Keywords: Relief plasticity map, elemental landscape, basin method, relief elements, elevations, depressions, surface water flows.

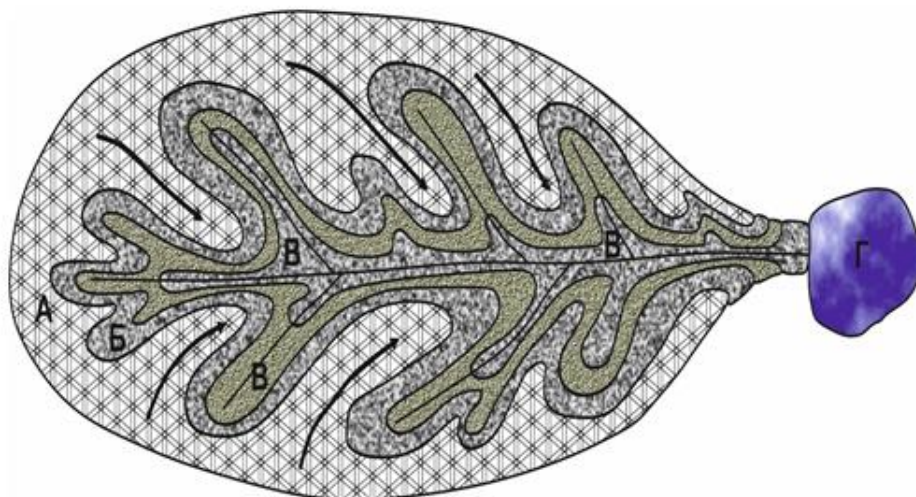
Б.Б.Полынов (1956) фанга “Геохимёвий ландшафт” тушунчасини киритганда “Элементар ландшафт” гуруҳларининг алоқадорлигига катта аҳамият берган. Олим табиатдаги “Элементар ландшафт” гуруҳларини ажратишда тупроқларнинг бир хиллигини асос қилиб олган. “Умуман олганда деб ёзади Б.Б.Полынов – элементар ландшафт ўзининг типик намоён бўлишида бир рельефнинг муайян элементини ифодаламак керак, яъни бу элемент битта жинс ёки ётқизикдан ташкил топган ва ўзининг ҳар бир лаҳзасида ўзига хос ўсимликлар гуруҳи билан қопланган бўлади. Бу шароитларнинг ҳаммаси тупроқларнинг маълум фарқларини келтириб чиқаради ва элементар ландшафтда тоғ жинслари ва организмларнинг ўзаро таъсирининг бир хил ривожланишидан далолат беради” (1953). Б.Б.Полынов табиатда ажратган “Элементар ландшафт” гуруҳларининг алоқадорлигини тадқиқ қилиш учун ландшафтлар геохимёси фанининг усули сифатида “Ўзаро боғлиқ” таҳлилини ишлаб чиқади.

1-расм Б.Б.Полиновнинг элементар ландшафтлар схемаси.

М.А.Глазовская (1964) “Табиий ландшафтларнинг типологияси ва ўрганиш методикасининг геохимёвий асослари”ни ишлаб чиқишда Б.Б.Полыновнинг “Элементар ландшафт” гуруҳларини асос қилиб олади (1-расм). Элементар ландшафт гуруҳлари ўзаро бирлашиб, геохимёвий ландшафтни ҳосил қилади. Б.Б.Полыновнинг фикри бўйича геохимёвий ландшафт бу: “Сув айирғичлар, ён бағирлар, водийлар, сув ҳавзалари ҳудуднинг алоҳида ажралган табиий ҳудудлари эмас, балки бир бутуннинг бир-бири билан чамбарчас боғланган, ўзаро шартли қисмларидир”. Дарё ва коллектор ҳавзаларида мавжуд бўлган тўртта элементар ландшафт гуруҳлари: элювиаль, транс-элювиаль, суперакваль ва акваль ўзаро бирлашиб, функционал яхлитликка эга бўлган геотизимни ҳосил қилади. Б.Б.Полыновнинг дарё ҳавзасини “Ўзаро боғлиқ” таҳлили асосида тадқиқ қилишини биз идеаллаштирилган коллектор ҳавзаси мисолида кўриб чиқамиз. Амударё

хозирги дельтасида олтита коллектор хавзалари бўлиб, буларнинг ҳаммаси идеаллаштирилган коллектор хавзасида кўрсатилган барча элементар ландшафт гуруҳларидан ташкил топган (2-расм).

2-расм. Идеаллаштирилган коллектор хавзасида элементар ландшафт гуруҳларининг табақаланиши. Табиий-мелиоратив шароитнинг мураккаблик даражалари: ■ - мураккаблашган; ▨ - ўрта мураккаб; ▩ - кучли мураккаб; ▪ - ўта кучли мураккаб. Элементар ландшафт гуруҳлари: А) - элювиаль; Б) - транс-элювиаль; В) - суперакваль; Г) - аквал (кўл). □ - коллектор; → - тизим ҳосил қилувчи ер усти сув оқимининг йўналиши.

моддалар фақат атмосферадан ёгин ва чанглар тарзида тушади. Моддаларнинг ён томондан ер усти сув оқими ва грунт сувларидан тушиши умуман кузатилмайди.

Элювиаль элементар ландшафтида ҳосил бўладиган тупроқларда у ёки бу даражада тез эрувчан тузлар умуман бўлмайди. В.В.Докучаев (1953) ва Н.М.Сибирцев (1959) бундай тупроқларни сув айирғичнинг тупроқлари, яъни “автоном” тупроқлар деб атаган. С.С.Неуструев (1915) эса бундай тупроқларни автоморф тупроқлар қаторига киритган, яъни моддаларнинг фақатгина атмосферадан тушишига алоҳида эътибор берган.

Элювиаль элементар ландшафтдаги тупроқларда у ёки бу калинликда иллювиаль горизонти ҳосил бўлади, яъни бу горизонтнинг ҳосил бўлишида ёгинларнинг роли каттадир. Баъзи ҳолларда иллювиаль горизонт грунт сувининг чуқурлигигача етиб боради. Ана шунинг учун ҳам грунт сувларининг кимёвий таркиби тупроқ ҳосил бўлувчи жараёнлар билан боғланган бўлади.

Б.Б.Полынов (1959) ўз тадқиқотлари натижасида элювиаль элементар ландшафтига қуйидагича таъриф беради: “Элювиаль элементар ландшафти сув айирғичларда ёки автоном рельеф шаклида жойлашган бўлиб, унинг тупроқ ҳосил бўлишида грунт сувлари иштирок этмайди, моддаларнинг суюқ ёки қаттиқ шаклда ён томонлардан ҳаракатланиши мавжуд эмасдир ва тупроқларда иллювиаль горизонтининг ҳосил бўлиши хос ҳамда транс-элювиаль, суперакваль, акваль элементар ландшафтларнинг кимёвий таркибига тўғридан-тўғри таъсир этади”.

Транс-элювиаль элементар ландшафти рельефнинг ён бағирларида жойлашган бўлиб, кимёвий элементларни элювиаль элементар ландшафтидан суперакваль элементар ландшафтига ер усти сув оқимлари ёрдамида ташийди ва ётқизади. Табиатда транс-элювиаль элементар ландшафтида ярим гидроморф тупроқлари жойлашган бўлади. Ўзининг мелиоратив ҳолати бўйича элювиаль ва суперакваль элементар ландшафтларидан

тубдан фарқ қилади. Ён бағирларнинг юқори қисмларидаги тупроқларнинг ҳосил бўлишида грунт сувлари иштирок этмаса, ён бағирларнинг суперакваль элементар ландшафтлари билан туташган ҳудудлардаги тупроқларнинг ҳосил бўлишида грунт сувлари иштирок этади. Текисликлардаги ва дельталардаги ён бағирларнинг шимолий ҳамда жанубий қисмларидаги ландшафтларда кескин фарқлар кузатилмайди. Аммо тоғларнинг шимолий ва жанубий ён бағирларидаги ландшафтларда кескин фарқлар кузатилади.

Транс-элювиаль элементар ландшафти табиатда элювиаль элементар ландшафти билан суперакваль элементар ландшафти оралиғида жойлашган бўлиб, унинг юқори қисмларида эса суперакваль ландшафтига ўхшаш хусусиятлари устунлик қилади. Шунинг учун бу элементар ландшафтларни тадқиқ қилиш табиатда жойлашган элювиаль ва суперакваль ландшафтларнинг чегарасини аниқлашда муҳим илмий аҳамиятга эга.

Суперакваль ландшафти рельефнинг пастқам элементида ҳосил бўлади, яъни бу ҳудудларда грунт суви ер юзига яқин жойлашганлиги сабабли тупроқларнинг ҳосил бўлишида актив иштирок этади. Грунт сувининг чуқурлиги 0-3 м да бўлганлиги сабабли асосан гидроморф режимидаги ботқоқ, ботқоқ-ўтлоқ ва ўтлоқ тупроқлар ҳосил бўлади. Суперакваль ландшафтга кимёвий элементлар бир томондан грунт сувларининг буғланиши натижасида тўпланса, иккинчи томондан эса қўшни элементар ландшафтлардан ер усти сув оқими натижасида тўпланади. Шунинг учун ҳам суперакваль ландшафтининг кимёвий таркиби грунт сувларининг кимёвий таркиби ҳамда ер усти сув оқимларининг кимёвий таркибига боғлиқдир.

Рельефнинг пастқам ҳудудларига ер усти сув оқими жуда кўп миқдорда тузлар олиб келганлиги сабабли, тупроқ қопламанинг структурасида ҳар хил даражада шўрланган гидроморф тупроқлар ва шўрхоқлар устунлик қилади. Тузларнинг кимёвий таркибида сульфатлар ва хлоридлар кўп учрайди. Тупроқларнинг шўрланиш даражасига боғлиқ ҳолда галофит ўсимликлари устунлик қилади. Бошқача айтганда, суперакваль ландшафтларнинг мелиоратив ҳолати қўшни ландшафтларга геокимёвий томондан боғланган бўлади, яъни бу ландшафтларда моддаларнинг тўпланиши фақат атмосферадан тушадиган ёғин, чанглар ҳисобига эмас, балки шу билан бир қаторда ён бағирлардан ва грунт сувларидан келадиган моддаларга ҳам боғлиқдир.

Акваль ландшафти табиатдаги элювиаль ландшафтининг акси бўлиб, геокимёвий жиҳатдан элювиаль, транс-элювиаль, суперакваль ландшафтларга жуда боғланган бўлади. Юқорида айтиб ўтганимиздек, элювиаль ландшафтга фақат моддалар атмосферадан ёғин, чанг тарзда тушса, акваль ландшафтга эса моддалар ўзидан баландда жойлашган барча рельеф элементлардан тизим ҳосил қилувчи ер усти сув оқими ва грунт сувларининг табиий оқими ёрдамида тўпланади. Ана шунинг учун ҳам акваль ландшафтининг кимёвий таркиби юқорида айтиб ўтган элементар ландшафт гуруҳларига боғлиқдир. Шу сабабли сув ҳавзаларидаги сувнинг минераллашув даражаси ва унинг кимёвий таркибига боғлиқ ҳолда организмларнинг кўлами ва хиллари ўзгариб туради. Бунга яққол мисол қилиб Катта Орол денгизининг ғарбий қисмини ва Қозоғистондаги Кичик Орол денгизини келтиришимиз мумкин. П.О.Завьялов ва бошқаларнинг (2012) маълумотига кўра, Катта Оролнинг ғарбий қисмида сувнинг минераллашув даражаси ҳар литр сувга 100 граммдан ошиб кетганлиги учун, бу сув ҳавзасида ҳеч қандай жонли организмлар яшамаса, у ҳолда Қозоғистондаги Кичик Орол денгизида сувнинг минераллашув даражаси ҳар литр сувга 20 грамм атрофида бўлганлиги учун 20 га яқин балиқ турлари учрайди (Вилесов и др., 2009). Бошқача айтганда, текисликларда ва дельталарда учрайдиган сув ҳавзаларининг кимёвий таркиби жуда ўзгарувчан бўлиб, кўп ҳолларда салбий хусусиятларга эга.

Агар биз 3 расмда кўрсатилган идеаллаштирилган коллектор хавзасини Б.Б.Полыновнинг "Геохимёвий ландшафт" таълимоти асосида таҳлил қиладиган бўлсак, бу коллектор хавзасида олим ажратган барча элементар ландшафт гуруҳлари мавжуддир. Бизнинг олиб борган тадқиқотларимиз шуни кўрсатадики, Амударё ҳозирги дельтасидаги олти коллектор хавзаларида элементар ландшафт гуруҳларининг кўлами ҳар хил бўлиб, бу ҳақидаги маълумотлар диссертациянинг кейинги бобларида кўриб чиқилади.

Дарё ва коллектор хавзаларидаги элементар ландшафт гуруҳларининг бир-бири билан алоқадорлигида тизим ҳосил қилувчи ер усти сув оқимларининг роли бекиёсдир. Шундай қилиб, хавзалардаги тизим ҳосил қилувчи ер усти сув оқимлари бир томондан хавзадаги элементар ландшафт гуруҳларини бир-бири билан боғласа, иккинчи томондан эса хавзанинг юқори, ўрта ва қуйи қисмларини ҳам бир-бири билан боғлайди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Богданович Н.В. Некоторые особенности почвообразования в дельте Амударьи. //Труды института почвоведения. Вып. 1. – Т.: Изд-во АН УзССР, 1955. – С.3-24.
2. Глазовская М.А. Геохимические основы типологии и методики исследований природных ландшафтов. М.: Изд-во МГУ, 1964.-230 с.
3. Докучаев В.В. Избранные труды.–М.: Изд-во АН ССР, 1953.–Т.7.–504 с.
4. Муравейский С.Д. Процесс стока как географический фактор. – Изв. АН СССР. Сер. геогр. и геофиз., 1946. т. 10.№ 3. – С. 25-39.
5. Муравейский С.Д. Роль географических факторов в формировании географических комплексов. // Вопросы географии, – М.: Мысль, 1948. – Сб. 9. – С. 95-110.
6. Полынов Б.Б. Учение о ландшафтах. // Вопросы географии, – М.: Мысль, 1953. – Сб. 33. – С.55-98.
7. Полынов Б.Б. Геохимические ландшафты. Избранные труды. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – С. 477-486.
8. Ретеюм А.Ю. О геокомплексах с односторонним системообразующим потоком вещества и энергии. //Изд. АН СССР. – Сер. геогр. – 1971. – №5. – С. 122-128.
9. Ретеюм А.Ю. Физико-географическое районирование и выделение геосистем. // Вопросы географии, –М.: Мысль, 1975. –Сб.98. –С.5-27.

ОПЫТ ИЗУЧЕНИЯ КУЛЬТУРНЫХ ЛАНДШАФТОВ В РЕСПУБЛИКЕ БЕЛАРУСЬ

Кузьмин С.И., Давыдик Е.Е., Сазонов А.А.

(Белорусский государственный университет, Белоруссия)

Аннотация: В статье представлены результаты исследования культурных ландшафтов Беларуси. В качестве объекта исследований предлагается рассматривать культурно-ландшафтные районы – генетически единые, территориально целостные образования, однородные по совокупности этнокультурных и природных признаков и заключающие в себя специфический набор сопряженных локальных геосистем (природно-культурных местностей и урочищ).

Ключевые слова: культурные ландшафты, объекты природного и историко-культурного наследия, культурно-ландшафтный район.

EXPERIENCE OF STUDYING OF THE CULTURAL LANDSCAPES IN THE REPUBLIC OF BELARUS

Abstract: The article presents the results of the study of the cultural landscapes of Belarus. As an object of research proposed to consider cultural-landscape regions – genetically unified, territorially

integral formations, homogeneous in terms of ethno-cultural and natural characteristics and containing a specific set of interconnected local geosystems (natural-cultural areas and tracts).

Keywords: cultural landscapes, objects of natural and historical-cultural heritage, cultural-landscape district

Введение. Согласно статье 1 Европейской ландшафтной конвенции, «Ландшафт» означает часть территории, в том смысле как она воспринимается таковой населением, отличительные черты которой являются результатом действия природного и/или человеческого факторов или их взаимодействия [1]. В конвенции указывается, что «Ландшафт» – это единое целое, в котором необходимо рассматривать одновременно и природные, и культурные факторы, и представляет собой среду обитания для определенной группы населения. При этом, страны обязаны принимать особые меры по охране, управлению и планированию ландшафтов. В конвенции подчеркивается, что меры по охране ландшафтов продиктованы их значимостью как объектов наследия, которая вытекает из их природной конфигурации и/или является результатом человеческой деятельности. Устойчивое развитие ландшафтов становится альтернативой их интенсивному хозяйственному освоению.

В то же время, ландшафт является важнейшим структурным элементом географического пространства и одновременно является хранилищем материальной и духовной культуры людей, овеянной как в виде объектов материальных (памятники архитектуры и археологии, дворцовые и природные парки, сложившиеся структуры земельных угодий и размещения населенных пунктов и др.), так и нематериальных ценностей целых народов (традиции быта, уклад и образ жизни, особенности труда, этнические и психологические отличия, самосознание людей). Важнейшими составными частями такого ландшафта являются объекты историко-культурного и природного наследия, а сам ландшафт выступает также объектом такого наследия и рассматривается как целенаправленно формируемый природно-культурный территориальный комплекс, который большинством исследователей трактуется как «культурный ландшафт». В географическом смысле «культурный ландшафт» обладает структурой, морфологической и функциональной целостностью и развивается в конкретных физико-географических, социально-экономических и культурно-исторических условиях. Его компоненты находятся в определенной взаимосвязи и взаимообусловленности и формируют определенные сочетания территориальных структур [2].

Рассматривая «культурный ландшафт» как объект исследований, необходимо отметить, что, в научной литературе существуют различные представления как к самому термину «культурный ландшафт», так и различные методические направления изучения культурного ландшафта [3]. Это продиктовано широким тематическим полем ландшафтных исследований и, прежде всего, необходимостью оценки ландшафтов для целей пространственной организации территорий, ландшафтного планирования, охраны ландшафтного и биологического разнообразия, а также разработки стратегических программ/планов экономического развития территорий с акцентом на сохранение историко-культурного и природного наследия.

Наиболее комплексным подходом в исследовании культурных ландшафтов представляется подход, в котором культурные ландшафты рассматриваются как единое многокомпонентное пространственное образование, являющееся отражением традиционных видов (форм) землепользования и включающее объекты материальной и

духовной культуры, местное население и хозяйство, системы поселений, обрядовые и культовые сооружения. Важнейшими составными частями такого ландшафта выступают объекты историко-культурного и природного наследия. Такое представление о культурном ландшафте нашло свое отражение в Конвенции ЮНЕСКО об охране Всемирного культурного и природного наследия. В частности, в Руководстве ЮНЕСКО по применению Конвенции о Всемирном наследии дано определение «культурного ландшафта» и установлено его место в типологическом ряду объектов наследия. «Культурный ландшафт» трактуется как результат совместной деятельности человека и природы, произведение человека и природы [4].

Исследования культурных ландшафтов Беларуси в трактовке ЮНЕСКО до последнего времени практически не осуществлялись. Единичные исследования в этом направлении стали проводиться только в последние два десятилетия. Поэтому, для Беларуси нерешенными являются вопросы разработки классификации и типологии культурных ландшафтов для целей сохранения природного и историко-культурного наследия, отсутствуют научно обоснованные стратегические программы экономического развития территорий с акцентом на сохранении историко-культурного и природного наследия.

В соответствии с систематикой и типологией в Руководящих указаниях по применению Конвенции о Всемирном наследии [4] все культурные ландшафты составляют три группы:

1. Сформированные, или «рукотворные», с четко определяемой границей, представленные поселениями, садами, парками и природно-техническими системами;
2. Естественнo сформировавшиеся и эволюционирующие, представленные сельскими и мелиоративными территориями;
3. Ассоциативные, имеющие тесную связь с конкретными историческими событиями или личностями, своеобразной культурой.

Материалы, методы исследований и основные результаты.

В качестве объекта исследований нами были выделены культурно-ландшафтные районы — генетически единые, территориально целостные образования, однородные по совокупности этнокультурных и природных признаков и заключающие в себя специфический набор сопряженных локальных геосистем — природно-культурных местностей и урочищ. При этом, культурно-ландшафтный район может выступать в качестве условной категории культурно-ландшафтного районирования, отражающей предельный уровень дифференциации геокультурного пространства на региональном уровне (в природной аналогии соответствует ландшафтному району (ландшафту)).

Для получения развернутой характеристики культурных ландшафтов Беларуси выполнен интегральный покомпонентный полуавтоматизированный анализ природных ландшафтных районов с использованием геоинформационных систем (ГИС), анализ КЛ, состоящий из нескольких блоков (рисунок):

1 — собственно природное вмещающее пространство, включающее участки определенного геоморфологического строения с близкими морфометрическими показателями рельефа, определенными сочетаниями почв и растительным покровом, гидрологическими особенностями территории, включая ее мелиоративную преобразованность;

2 — компоненты материального слоя, включающие структуру землепользования, систему расселения с выделением социально-культурных центров, размещение промышленных объектов и транспортной инфраструктуры, рекреационных зон, включая курорты и зоны отдыха;

3 — природного, включающего особо охраняемые природные территории (ООПТ);

4 – объектов историко-культурного наследия.

Рисунок. Методическая схема исследования культурных ландшафтов

Основными критериями при изучении культурных ландшафтов являются их целостность, историческая, хозяйственная, природно-экологическая, архитектурно-градостроительная и культурологическая ценность. Ценность культурного ландшафта устанавливается по формализованной шкале оценок, базирующейся на учете принципов природно-хозяйственной адаптивности, необходимом разнообразии природно-хозяйственных геосистем, наличии экологического каркаса, функциональных зон и объектов историко-культурного наследия [5, 6]. Для пространственного анализа структуры культурных ландшафтов анализировались земельно-кадастровые данные в аналоговом и цифровом виде, явившиеся основным источником данных. Для геостатистического анализа в программном комплексе ArcGIS использовались результаты ландшафтного районирования и территориально локализованные объекты историко-культурного наследия Республики Беларусь. Методика исследований базировалась на геоинформационном анализе пространственных и атрибутивных данных, методе экспертных оценок и специализированных приемах геостатистической обработки данных [7].

С учетом преобладающего функционального использования ландшафтов Беларуси и результатов анализа хозяйственной, природно-экологической, архитектурно-градостроительной, культурологической и исторической ценностей выделены следующие основные виды культурных ландшафтов: сельский, селитебный, рекреационный, историко-индустриальный, заповедный, сакральный, дворцово-парковый и мемориальный.

Использованная литература

1. Европейская Конвенция о ландшафтах. Страсбург, 2000. 28 с.
 2. Веденин Ю.А., Кулешова М.Е. Культурный ландшафт как объект культурного и природного наследия // Известия АН. Сер. Геогр. 2001. №1. С. 7-14.
 3. Kuehne O., Weber F., Berr K., Jenal C. Handbuch Landschaft. Springer VS. 2019. 895 S.
 4. Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention. – UNESCO, WHC-99/2, 1999 (February). 38 p.
 5. Кузьмин С.И., Воробьев Д.С., Давыдик Е.Е. Культурные ландшафты Беларуси как объект сохранения природного и историко-культурного наследия // Кузьмин С.И. [и др.] // Актуальные научно-технические и экологические проблемы сохранения среды обитания: Международная научно-практическая конференция ICER – 2021 (Брест, 7–8 октября 2021 г.) / Сб. тезисов докладов IV Международной научно-практической конференции, посвященной 55-летию Брестского государственного технического университета и 50 -летию факультета инженерных систем и экологии. г. Брест, БГТУ, 2021. – С 39.
 6. Марцинкевич Г.И., Кузьмин С.И., Давыдик Е.Е., Бобко А.В. Методологические проблемы и подходы к выявлению и оценке типичных и редких ландшафтов Беларуси. Журнал Белорусского государственного университета. География. Геология. 2020; 2: 36-44.
- Червань А.Н., Кузьмин С. И. Оценка пространственной структуры землепользования для идентификации культурных ландшафтов как объектов природного и историко-культурного наследия. С. 455-461 / А.Н.Червань, С.И.Кузьмин // Актуальные вопросы устойчивого природопользования: научно-методическое обеспечение и практическое решение: материалы междунар. науч.-практич. конференции, посвященной 60-летию НИЛ экологии ландшафтов факультета географии и геоинформатики БГУ, Минск, 9–11 ноября 2022 г. / БГУ, факультет географии и геоинформатики ; [редкол.: Д. С. Воробьев (отв. ред.) и др.]. – Минск: БГУ, 2022. – 486 с.: ил., табл. – Библиогр. в тексте.

ЖАНУБИЙ ФАРҒОНАНИНГ ГЕОМОРФОЛОГИК ТУЗИЛИШИ ВА УНИНГ ЛАНДШАФТЛАР ШАКЛЛАНИШИГА ТАЪСИРИ

Қўзибоева О.М. (Қўкон давлат педагогика институти, О'zbekiston)

Аннотация: *Фарғона ботиғи ландшафтларини шаклланиш тарихи, ўрганилиши, геологияси ва геоморфологияси ёритилган. Фарғона ботиғи атрофи баланд тоғ ва адирлар билар ўралганлиги унинг ўзига хос рельеф тузилишида, иқлими ва органик дунёси шаклланишига таъсир этади.*

Калит сўзлар: *рельеф, геологик ва геоморфологик тузилиши, чўкма, генезис, конус ёйилмалар*

GEOMORPHOLOGICAL STRUCTURE OF SOUTHERN FERGANA AND ITS INFLUENCE ON LANDSCAPE FORMATION

Аннотация: *Освещается история формирования, изучение, геология и геоморфология ферганских болотных ландшафтов. Ферганское болото окружено высокими горами и холмами, что влияет на формирование его своеобразного рельефа, климата и органического мира.*

Ключевые слова: *рельеф, геолого-геоморфологическое строение, осадконакопление, генезис, конические спреды*

ГЕОМОРФОЛОГИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА ЮЖНОЙ ФЕРГАНЫ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА ФОРМИРОВАНИЕ ЛАНДШАФТА

Abstract: *The history, study, geology and geomorphology of the formation of the landscapes of the Fergana swamp are covered. The surroundings of the Fergana swamp are surrounded by a high*

mountain and the Adirs bilar, which affects the formation of its characteristic relief structure, climate and organic world.

Key words: *relief, geological and geomorphological structure, sediment, genesis, cone spreads*

Ушбу худуднинг геологик ва тектоник ривожланиш тарихини ўрганиш натижалари, унинг геоморфологик хусусиятлари ҳамда рельефининг тараққиётини илмий англашда асос вазифасини ўтайди. Жанубий Фарғонанинг геоморфологик тузилишини ўрганиш илк бор И.В.Мушкетов, Д.В.Наливкин томонидан амалга оширилган, улар худуд орографияси, асосий геоморфологик элементларини геологик тараққиёти билан боғлиқлиги тўғрисида бирламчи илмий фикрларни асослашган. 1909 йилдан эътиборан Фарғона чўкмасининг геологик тузилишини барқарор равишда ўрганиш бошланганлиги туфайли худуднинг геоморфологияси бўйича ҳам биринчи илмий асосланган назарий қарашлар нашр этила бошланди.

В.Н.Вебернинг адир рельефи ва ёйилма конусларининг генезиси бўйича илмий ҳоялари ҳозирга қадар ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Унинг фикрича, шунингдек Н.П.Васильковскийнинг тасдиқлашича, Фарғонанинг тоғ этаклари ва адирлари бу қадимги сув оқимларининг субэрал дельталаридир, улар юқори плиоцен ва қуйи плейстоценнинг тектоник ҳаракатлари натижасида эпейрогеник кўтарилган. Бу тўғрисида адирларнинг конгломерат, қумтош ҳамда дағал жинслардан ташкил топганлиги гувоҳлик беради. Ҳар бир кўтарилма дарёлар томонидан кесиб ўтилган ва емирилган дағал жинслар унинг этагида янги конус ёйилмаси сифатида ётқизилган. Жанубий Фарғонада адирларнинг 2-3 тизими кузатилади. Адирлар адирлараро пастқамликлар билан ажралиб туради, улар ёйилма конусларидан иборат. Куруқ дельталарнинг миграцияси тўғрисида А.Л.Рейнград, К.В.Курдюковнинг ҳам тадқиқотлари мавжуд, улар ҳам шунга яқинрок фикрни билдиришган.

Жанубий Фарғона худудларининг геоморфологик тузилиши ва рельеф ҳосил қилувчи омилларини чуқур таҳлил қилишга доир илмий ишлар натижаларининг нашр этилиши ҳамда уларнинг маълум босқичларда такомиллашиб бориши ҳам ўз тарихига эга. Ўтган асрнинг 50-йилларида Ю.А.Скворцов, Н.П.Васильковский, Н.Л.Корженевский, К.В.Курдюков, О.Ю.Пославская ва бошқаларнинг мунтазам тадқиқотлари натижасида худуднинг рельеф тузилиши тўғрисида маълумотлар тўплана бошлайди. Булар Ю.А.Скворцов ва О.Ю.Пославская томонидан атрофлича таҳлил қилиниб, «Фарғона ботиғи» (1954) фундаментал асарда эълон қилинади.

М.А.Панков, М.М.Маматкулов, А.А.Юрьев, Ю.Геллер, Ғ.О.Мавлонов, Н.А.Кнесарин, О.К.Чедия, Н.Л.Корженевский, Ю.Султонов, А.А.Абдулқосимов, Ғ.О.Мавлонов, А.Нурматов, И.Абдуғаниев, А.Мақсудов, К.М.Боймирзаев ва бошқаларнинг илмий ютуқлари натижасида Жанубий Фарғонанинг рельеф тузилиши, палеогеоморфологияси, геоморфологик картасини тузиш, рельеф ҳосил қилувчи омилларни ўрганиш, геоморфологик районлаштириш ва бошқа соҳалар бўйича улкан ишлар амалга оширилди.

Жанубий Фарғона худудлари геоморфологик тадқиқотларнинг ўзига хос полигони деб баҳоласа бўлади. 1935-1936 йилларда Н.П.Васильковский Сўх водийсида жуда ҳам кам бурмаланган конгломератлар қатламини тадқиқ қилиб, уни «сўх қатлами» деб атаган ва вужудга келиш вақтига кўра, у кейинчалик қуйи тўртламчи давр комплекси ёки свитасига мансуб, деб айтила бошланди. Аслида Сўх комплекси конгломератлари дарё хавзасининг рельефида маълум геоморфологик денудация юзасини тавсифлайди.

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

Н.П.Васильковский ғояси асосида Ю.А.Скворцов “сўх”, “тошкент”, “мирзачўл”, “сирдарё” геоморфологик цикллар ёки комплексларини ажратган. Булар ҳозирда Ўрта Осиё ҳудуди бўйича ўрганиб, уларга стратиграфик жиҳатдан мос келадиган турли номлардаги комплекслар ажратилган ва геологик ҳамда геоморфологик карталарга туширилган.

1-жадвал

**Фарғона ботиғида олиб борилган геологик-геоморфологик тадқиқот
натижалари (Ҳамедов, 2006)**

№	Тадқиқотчилар	Йиллар	Тадқиқот йўналишлари	Тадқиқот натижалари.
1	Н.П.Васильковский В.Н.Вебер Б.В.Яскович О.С.Вялов Н.М.Синицин Д.В.Наливкин ва бошқ.	1878-1971 йй	Стратиграфия	Фарғона ботиғи ва уни ўраб турган тоғлар билан биргаликда токембрийдан тўртламчи давргача тўлиқ тадқиқ қилинди.
2	О.А.Рижков Д.А.Казимиров М.Ҳожибеков Ш.Д.Давлатов О.М.Акрамхўжаев	1938-1982 йй	Тектоника	Фарғона ботиғининг тектоник тузилишига тўлиқ тавсиф берилди.
3	Н.М.Синицин Д.П.Резвой Б.В.Яскович О.И.Сергунькова Н.Е. Минакова М.Ҳожибеков ва бошқ.	1926-1971 йй	Палеогеография, палеогеоморфология	Худуднинг палеогеоморфологик, палеогеографик, тарихи динамикаси тўлиқ ўрганиб чиқилди.
4	Д.И.Наливкин Н.П.Васильковский В.Н.Вебер И.В.Мушкетов Д.И.Мушкетов А.А.Юрьев Г.О.Мавлонов М.М.Маматкулов Ю.А.Скворцов О.Ю.Пославская ва бошқ.	1886-1995 йй	Геоморфология	Фарғона ботиғининг геоморфологик тузилишига геологик ва тектоник ривожланиш тарихини ўрганиш натижалари асосида тўлиқ тавсиф берилди.

Жанубий Фарғона худудларининг рельеф ҳосил бўлишида тўртламчи давр жараёнлари билан ҳам боғлиқ. Бу даврда ботиқ атрофини халқа шаклида адирлар ўраб олади. Баланд тоғлардан оқиб тушувчи дарёлар ва сойлар янги тектоник кўтарилмаларни парчалаб, улар орасида адирлараро чўкмалар ҳосил қилган. Н.В.Вебер таъриф берганидек куруқ дельталарнинг миграцияси содир бўлади.

Жанубий Фарғона адир ва адир олди текисликларини ҳосил бўлиши. Жанубий Фарғона худудининг Туркистон ва Олой тоғ тизмаларининг шимолий этаклари адирлардан иборат. Бу ерда қатор адирлар, адирорти, адирлараро ва адирёни текисликлари ривожланган. Адирлар баландлигига ва иқлимий шароитига кўра икки қисмдан иборат:

Паст адир - денгиз сатҳидан 500-800 м баландликкача бўлган ерлар киради. Рельеф тузилиши текислик, қирлардан иборат.

Юқори адир - денгиз сатҳидан 900-1200 м гача баландликда бўлган ерлар киради. Жанубий Фарғонанинг 1/4 ҳудуди юқори адирларда жойлашган, баландлиги 550-1200.

Улар асосан тўртламчи ва неоген даври (конгломерат, кумтош, мергел, гил ва бошқа) тоғ жинслари ҳамда қисман палеоген ва бўр ётқизикларидан ташкил топган.

П.Баратов, М.Маматқулов, А.Рафиқовлар тадқиқотларида шуни кўришимиз мумкинки: адирлар тўртламчи даврда ётқизилган аллювиал-пролювиал ётқизикларидан иборат. Адирлар тўртламчи даврда кўтарилган, уларнинг денгиз сатҳидан ўртача баландлиги 600-1200 м, Фарғона ҳудудининг шарқий қисмида эса ўртача баландлиги 600-1200 м, мутлақ баландлиги эса 1500-1700 м гача етади. Адирларнинг сувайирғич қисмлари, асосан текис, ёнбағирлари кичик сойлар, жарликлар билан парчаланган»

Адир тушунчасига Ўзбекистон Миллий энциклопедиясида қуйидагича таъриф берилган: «Адирлар - Ўрта Осиё тоғларининг паст-баланд этаклари. Адир неоген ва тўртламчи даврларнинг тоғ жинсларидан ташкил топган». А.Ниғматов, Р.Юсупов, А.Дадахўжаев, Н.Атаханов. «Адир-тоғлардан камбар тектоник ботиклар ва сойлар орқали ажралиб турадиган эрозион денудацион парчаланган тепаликлардир» деб таърифлайдилар. Адир ландшафт комплексларидан ўрганишда айрим олимлар (А.А.Абдулқосимов, К.М.Боймирзаев, А.А.Назаров ландшафт комплексларини табиий жихатдан ўрганган бўлсалар, иқтисодий жихатдан Ю.Аҳмадалиев, Д.Мўминовлар) томонидан ўрганилган.

Б.Л.Личковнинг маълумотига кўра Фарғона ботиғи рельеф тузилишига кўра 2 ярусли тузилиш хосдир. Ҳар бир ярус эса маълум биландликларни ўз ичига олади. Жанубий Фарғона ландшафтлари геологик тузилишига кўра 3 та денудацион юзага ажратиш мумкин. Ҳозирги даврлардаги адирлардан Секетма, Чонғара-Оқчагул, Ғазнов-Оқ тупроқ юзаси денгиз ётқизиклари билан тўлдирилган.

Жанубий Фарғонадаги рельефи давомли денудация натижасида, кайназой эрасидаги янги тектоник ҳаракатлар тоғ ва текислик ҳудудларини ўзгариши билан боғлиқ бўлди. Тоғ олди текисликлар тоғлардан оқиб тушувчи дарё ва сойларнинг оқизиб келган жинсларини тўпланиши натижасида кенг майдонларга айлана борган.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Кўзибоева О.М., Хомедов А Развитие основ для оптимизации геоэкологических ситуаций юго-западной Ферганы. Экономика и социум 1-1(92) ст 503. 2022 г
2. Кўзибоева О., Хомидова Н. Фарғона водийсини табиий географик жихатдан районлаштириши. О'zMU, 2022, [3/1] ISSN 2181-7324
3. Quziboyeva O. Issues of optimization of geoecological situation in Fergana valley // ISSUE 77. Volume 6, 2020. -P. 445. CrossRef № ISSN:2581-4230)
4. Qo'ziboyeva O., Sobirova N. Farg'ona vodiysi landshaftlarining rivojlanish tendensiyasini o'rganilish tarixi // Samarqand davlat universiteti ilmiy axborotnomasi. Samarqand, 2021, 5-son. -B. 74.
5. Koziboeva O.M., Mominov D.G., Abdinazarova Kh.O., Yuldasheva D. Geoecological basis of south fergana nature protection and rational use of natural resources. International Journal of Early Childhood Special Education (INT-JECSE) DOI:10.9756/INTJECSE/V14I8.18 ISSN: 1308-5581 Vol 14, Issue 08 2022
5. Kuziboyeva O.M.Muminov D.G. Xabibullayeva M. Use of irrigated land and landscape-ameliorative assessment (in the case of andijan region. "Экономика и социум" №1(104)-2 2023. DOI-18581/2020
6. Кўзибоева О.М., Азимжонова Ш., Кўзибоева О.М., Абдужалилов С., Бувайда тумани ер ресурсларидан фойдаланишнинг геоэкологик асослари . "Экономика и социум" №1(104)-2 2023. DOI-18581/2020

ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ СПЕЛЕОТУРИЗМА В УЗБЕКИСТАНЕ

Маликов Б.Б., Равшанов Ш.А.

(Самаркандский государственный университет, Узбекистан)

Аннотация: *Статья посвящена вопросам развития спелео-рекреационного туризма в Узбекистане. Обосновывается идея о том, что спелеотуризм в республике относится к неорганизованному, т.е. дикому туризму. В статье исследовано понятие «спелеотуризм» с точки зрения различных областей знания. На основе изучения зарубежного опыта развития спелеотуризма установлено, что туристы будут посещать пещеры с целью восстановления здоровья, посещая соляные пещеры. Кроме того, пещеры могут стать объектами познавательного туризма.*

Ключевые слова: *спелеотуризм, рекреация, пещеры, пещерные туры, спортивный спелеотуризм, соляные пещеры.*

GEOGRAPHICAL FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF SPELEOTOURISM IN UZBEKISTAN

Abstract: *The article is devoted to the development of speleo-recreational tourism in Uzbekistan. The idea is substantiated that speleotourism in the republic refers to unorganized, i.e. wild tourism. The article examines the concept of "speleotourism" from the point of view of various fields of knowledge. Based on the study of foreign experience in the development of speleotourism, it was established that tourists will visit caves in order to restore health by visiting salt caves. In addition, caves can become objects of educational tourism.*

Keywords: *speleotourism, recreation, caves, cave tours, sports speleotourism, salt caves.*

O'ZBEKISTONDA SPELEOTURIZM RIVOJLANISHINING GEOGRAFIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: *Maqola O'zbekistonda speleo-rekreatsion turizmni rivojlantirish masalalariga bag'ishlangan. Respublikada speleoturizm noodatiy, ya'ni yovvoyi turizmga tegishliligi bilan ifodalanadi. Maqolada "speleoturizm" tushunchasi turli bilim sohalari nuqtai nazaridan o'rganilgan. Speleoturizmni rivojlantirish bo'yicha xorijiy tajribani o'rganish asosida sayyohlar tuz g'orlariga tashrif buyurib, sog'lig'ini tiklash maqsadida g'orlarga tashrif buyurishlari aniqlandi. Bundan tashqari, g'orlar turizmining betakror ob'ektiga aylanishi mumkin.*

Kalit so'zlar: *speleoturizm, rekreatsiya, g'orlar, g'orlarga sayohatlar, sport speleoturizmi, tuz g'orlari.*

Как нам известно, пещеры обычно образуются в легкорастворимых геологических породах (известняк, гипс, мел, соль). Дождевые и снеговые воды, проникая по еле заметным трещинам вглубь земли, микрон за микроном растворяют породу, образуя порой колоссальные подземные залы и многокилометровые лабиринты. Вода не только создатель пещер, но и неистощимый фантазер-декоратор, украшающий потолки и стены причудливыми занавесами и цветами, сталактитами и сталагмитами самых различных форм и расцветок. Пещеры – это, пожалуй, единственные географические объекты на Земле, которые еще не все открыты и продолжают хранить много неизведанного.

Спелеотуризм (от греч. “пещера”) – это посещение и изучение подземных пещер и гротов. Спелео-рекреационный туризм – это организованные походы в пещеры для восстановления здоровья. Задачей данного исследования является провести теоретический анализ понятия спелеотуризм и его разновидностей пещер, а также проанализировать зарубежный опыт по развитию спелеотуризма и разработать рекомендации по применению этого опыта в Узбекистане. На территории Узбекистана известно более тысячи различных пещер. По количеству пещер, их глубине и объемам пещеры южного Узбекистана значительно опережают все вместе взятые известные пещеры Узбекистана.

Настоящий бум спелеологических открытий в Узбекистане начался в начале 1970-х годов. В результате этих исследований было обнаружено более 600 пещер, среди них – глубочайшие пропасти азиатского континента: БойБулок и Киевская, 16-километровый лабиринт системы пещер Фестивальная-Ледопадная. В последние годы, в результате настойчивой и плодотворной работы спелеологов на хребтах Байсунтау и Сурхантау были открыты новые пещеры, а также продолжены исследования в пещерах Дарк Стар, где достигнута глубина 908 м, а дальность ходов составила 17400 м. Открыта новая пещера, названная в память о Выдающимся советском спелеологе, первоисследователе пещер региона А. Вишневого. Как отмечают спелеологи соединение этой пещеры с пещерой Бой-Булок может дать мировой рекорд глубины. В настоящее время не все турфирмы предлагают спелеотуры по местным пещерам и гротам, так как спрос на аналогичные туры не так высок. Туристическая фирма “creativ tour” продаёт для туристов спелеотуры в такие пещеры, как «Пещера Амира Тимура или Тамерлана», «Пещера Хазрата Дауда», «Пещера Заркентская», «Пещера Бой булок». Хотя на территории республики имеются очень много пещер разных уровней сложности, но наиболее посещаемые туристами являются вышеперечисленные пещеры. Остальные пещеры не оборудованы для посетителей, кроме того, достаточно отдаленно расположены от городских поселений, в результате транспортные расходы составляют большую часть турпродукта. Результаты проведенного анализа глубины, длины и сложности пещер Узбекистана приведены в табл. 1, по которой наглядно видно, что пещера Бой – Булок является самой глубокой, длинной и сложной пещерой, кроме того, многие турфирмы включили её в спелеотуры.

Таб.1 Анализ глубин, длину и сложности пещер Узбекистана

№	Название	Глубина	Длина	Категория сложности
1	Бой – Булок	1415	14270	5А
2	Вишневого (ЧБ-15)	1284	14997	5Б
3	Киевская	990	2340	2Б
4	Дарк Стар (Темная Звезда)	908	17400	5Б
5	Фестивальная-Ледопадная	625	13000	5Б
7	Пулатхан им. Зайдмана	506	1500	3Б
8	Гиссарская	204	1761	3Б
9	Заркентская	102	200	1
10	Амир Темура Курагани (Яккабагская, Тамерлана)	+60	650	2Б

Пещеры Узбекистана глубиной более 100 м и длиной более 500 м Анализ литературы как отмечает Нефедьева К.А. и Чернышева И.В., «спелеотуризм – вид туризма, суть которого в передвижении по природным подземным пустотам, например, пещерам и преодолении в них разнообразных преград, например, сифонов и колодцев» Действительно, для спелеотуристов необходимо специальное снаряжение, т.е. акваланги, верёвки, карабины, крючья, персональные страховочные системы и прочие приспособления. Поэтому турфирмы, организующие подобные туристические маршруты должны позаботиться о предоставлении этого снаряжения или выдачи их на временное использование. В свою очередь, Culver D.C. утверждал, что пещеры –это изолированные экологические системы с постоянным микроклиматом и минимальными флуктуациями условий среды, то есть они достаточно слабоустойчивы к внешним воздействиям.

Поэтому любое вмешательство может разрушить данную экосистему. Как отмечали Рассел и Жанн Герни (Russel and Jeanne Guerne), успешное развитие и функционирование туристической пещеры зависит от совокупности факторов, в том числе: научное исследование, искусство, технология, управление действительно, на наш взгляд, необдуманное «улучшение» пещеры может привести к необратимым последствиям и разрушениям её внутреннего пространства. Кроме того, неорганизованное посещение и эксплуатация пещер может привести к механическому и биологическому загрязнению пещеры. Мы считаем, что спелеотуризм бывает экскурсионным, рекреационным, любительским и спортивным. Спортивный спелеотуризм – это интереснейший вид активного отдыха, который совмещает в себе элементы альпинизма, пешего туризма, скалолазания. Спелеология – один из наиболее таинственных и увлекательных видов туризма, который заключается в исследовании естественных пещер. Отцом-основателем спелеологии считают француза Альфреда Мартеля. Отчеты о первых экспедициях он представил конгрессу Французской ассоциации поддержки научных исследований в 1893 году, а два года спустя возглавил Спелеологическое общество Франции. Первыми спелеологами были люди, искавшие в пещерах сокровища и полезные ископаемые. Лишь спустя многие годы, спелеология превратилась в необычный интересный вид туризма. Благодаря спелеологии было сделано множество важных археологических и геологических открытий, был пролит свет на тайну возникновения Земли. Другой причиной, по которой люди снова и снова покоряют пещеры, стала необыкновенная красота подземных сводов: пещеры и гроты сравнивают с замками, дворцами и храмами. Основные результаты исследования. Большинство маршрутов спелеотуризма имеют 2 этапа – наземный и подземный. Продолжительность первого зависит от того, как далеко от стоянки находится пещера, от времени года и способа передвижения. Сложность второго этапа определяется рельефом, протяженностью и климатическими условиями под землей. Пещерный туризм – это малоизвестный вид туризма, но со временем он станет формой активного отдыха для многих людей.

Спелео-тур – это не простая прогулка, а увлекательное путешествие по тем местам, где редко бывает человек. Туристы ведут наблюдения, прокладывают маршруты, делают метки. Анализ зарубежного опыта развития спелеотуризма показывает, что существуют различные пещеры, которые являются объектами туризма. Приведем несколько лучших, по мнению экспертов пещер:

- 1) Новая Зеландия, пещера Ваитомо. Первооткрывателей этой пещеры поразили сотни тысяч огоньков – это были светлячки, которых можно встретить только в Новой Зеландии. В Ваитомо, кроме грота с сияющими насекомыми, есть сухая Кафедральная пещера. Ее акустика позволяет проводить опорные выступления.
- 2) Ливан, пещеры Джейта. Это одна из достопримечательностей Ливана, которая номинировалась на звание нового чуда природы. Пещеры двухуровневые. Внизу течет река, сопровождаемая водопадами и порогами. Туристы катаются на лодках и рассматривают сталактиты.
- 3) Испания, Куевас-дель-Драк. Четыре пещеры Дракона расположены на восточном побережье Майорки, недалеко от города Порто-Кристо. Система пещер находится на 2,5 км. Здесь лежит Мартель – одно из самых больших в мире подземных озер с солоноватой водой. В прошлом веке на берегу озера проводили концерты классической музыки. И сегодня здесь можно услышать Шопена или Оффенбаха в исполнении квартета, который плавает по Мартелю на лодках.
- 4) Малайзия, пещеры Мулу. На острове Борнео находится самый большой грот в мире и 70 метров в высоту. Туристы отправляются сюда на целый день. Одна из самых интересных пещер на острове – Оленья. В ней есть место,

которое называется “Эдемский сад”. Дело, в том, что в этом “Саду” непонятным образом появилась зелень. Видимо, благодаря солнцу, которое попадает сквозь дыру в потолке.

5) Словения, Шкоцянские пещеры. Шкоцянские пещеры включены в Список мирового наследия ЮНЕСКО. Система протяженностью в 6 км состоит из огромных гротов, 30 водопадов и глубочайшего подземного каньона на 2,5 км. Над каньоном висит Церквенников мост.

6) Австралия, пещеры Дженолан. Аборигены верили в целебную силу текущей под землей реки. Дженолан – это 11 пещер, которые посещают примерно 300 тысяч туристов. Самой популярной пещерой является Лукас. Здесь течет река и стоит большая сломанная колонна. Кроме того, в Лукасе расположен Кафедральный грот, в котором дают концерты и устраивают свадьбы.

7) США, Карлбадские пещеры. Однажды американские военные решили устроить здесь бомбоубежище на случай ядерной войны. Они устроили ядерные испытания в этом же штате, Нью-Мексико, и проследили за состоянием пещер. Выяснилось, что в случае войны руководство страны может в полном составе перебраться сюда и не бояться за свою жизнь.

8) США, штат Кентукки. Самая крупная в мире Мамонтова пещера. Она состоит из расположенных на пяти уровнях переходов длиной 563 км.

Зарубежный опыт развития спелеотуризма можно также применить в Республике Узбекистан, так как на территории республики имеются различные виды пещер, которые будут интересны туристам. За миллионы лет в Перспективы спелеотуризма в Узбекистане горах Узбекистана природа создала великое множество пещер, каждая из которых уникальна. Они отличаются размерами и глубиной, геологическими породами, в которых они образованы, и запутанными многокилометровыми лабиринтами, бездонными пропастями и нерукотворной красотой подземных залов. В результате этих исследований было обнаружено более 600 пещер, среди них – глубочайшие пропасти азиатского континента: Бой - Булок и Киевская, 16-километровый лабиринт системы пещер Фестивальная-Ледопадная. Самая глубокая пещера азиатского континента – Бой-Булок (1425м.) находится в Сурхандарьинской области, в 60 км от районного центра Байсун, в горном массиве Чуль-Баир (хребет Сурхантау). Местные жители давно обнаружили вход в эту пещеру, так как круглый год отсюда вытекает небольшой ручеек, но никто долго не отважился зайти туда, особенно после того, как в пещере пропал местный учитель Мустафа. Только через 20 лет его останки были подняты на поверхность спелеологами из Свердловска. Год за годом, благодаря их стараниям и усилиям, пещера раскрывала свои тайны, и наконец, в 1995 г. на глубине 1415 м была достигнута ее низшая точка. Дальше путь преградил непроходимый сифон (ход, заполненный водой). Эта пещера совершенно необычна: в ней всего три колодца глубиной 20-30 м, но зато бесконечное количество уступов высотой до 8 м, и один сплошной узкий меандр (извилистая трещина, шириной от 0,5 до 2 м), по дну течет ручей. После того как дно пещеры было достигнуто, начались исследования боковых ходов. И вот в стене основного входа на трехметровой высоте была обнаружена еще одна галерея. Она вела в новую, более молодую часть пещеры, большую по размерам и глубине внутренних шахт. Но и эта многообещающая часть пещеры закончилась мощным завалом в огромном зале на глубине 680 м. Исследования продолжаются до сих пор, ведь потенциальная амплитуда пещеры (расстояние между ее верхней и нижней точками) за счет восходящих ходов может увеличиться еще на километр, а это даст доселе невиданную в мире амплитуду пещеры – более 2,5 км. Другая крупная пещерная система Фестивальная-Ледопадная находится в Сурхандарьинской

области, близ кишлака Кайрак (Байсунский район), на массиве Ходжа – Гур - Ата (Хребет Байсунтау). Эта система также была обнаружена екатеринбургскими спортсменами - спелеологами. Сначала были открыты пещеры Юбилейная, Берлога, затем начато исследование пещеры Фестивальная. Вход в эту пещеру находится на 200 м выше подножья колоссальной, почти отвесной стены, которая ротянулась с севера на юг на 40 км. Абсолютная отметка входа – 3445 м над уровнем моря. В результате трехлетних исследований на карту было нанесено около 12 км объемного лабиринта. В 1993 г. началось исследование пещеры Ледопадная, названной так из-за большого ледника, который “падает” во внутреннюю 40-метровую шахту. В результате исследования этой пещеры на глубине 800 метров был обнаружен маркированный пикет, оставленный при проведении топографической съемки в пещере Фестивальная. Таким образом, стало понятно, что эти пещеры объединены в одну подземную систему с суммарной длиной ходов более 16 км. В трех точках этой системы были достигнуты глубины – 420, 565 и 580 м. Пока спелеологам не удалось пройти дальше, но потенциал района огромен. Ведь предлагаемая амплитуда от входа в пещеру до источника Мачай составляет свыше 2,5 км. В этом районе найдено более 20 пещер в непосредственной близости друг от друга. В самой пещере требуется тщательное обследование объемного лабиринта, где возможны новые продолжения и даже соединения с близлежащими пещерами. Еще одна пещера, названная в честь великого полководца Амира Темура, исторически и географически значимое место в Центральной Азии. Она находится в горах Гиссарского хребта, близ Кишлака Ташкуртан (Китабский район Кашкадарьинской области). Вход в пещеру расположен в борту грандиозного каньона, стены которого достигают 400-метровой высоты. Пещера небольшая (длина ходов около 400 м), но наиболее известная из всех. Она связана с легендой о юношеских годах Амира Темура. Древняя каменная кладка у входа в пещеру и законченный потолок свидетельствует о том, что пещера издавна использовалась человеком. В конце пещеры находится большое озеро. На территории Узбекистана имеется соляная пещера “Ходжаикон”, прорытая для медицинского назначения. Стены пещеры естественным путем покрылись слоем соли толщиной от 1 до 3 см, идет образование сталактитов, в проходе пробился родник, содержащий раствор солей. В настоящее время местное население использует эту пещеру в лечебных целях, соответственно улучшена инфраструктура вокруг этой пещеры. Следующим объектом спелеотуризма могла бы послужить всемирно известная пещера “Тешик-Таш”. Она находится на высоте около 1500 м. над уровнем моря в горах Байсунтау на севере Сурхандарьинской области. В 1938 году было совершено открытие: археологи нашли целый скелет ребенка – неандертальца 8–10 лет. Вокруг останков были найдены кости животных, что говорит о том, что это было ритуальное захоронение. По своей уникальности, красоте, превосходству и значимости пещеры Узбекистана, это “подземные замки”, безусловно, могут соперничать с самыми знаменитыми пещерами мира. И до сегодняшнего дня неизвестно, сколько всего пещер на территории нашей Родины, и все они ждут спелеологов-исследователей, чтобы раскрыть миру свои загадочные тайны.

Рекомендуется на этапе планирования развития спелеотуризма тщательно изучить потенциал и пропускную способность пещер. А также надо определить рекреационный потенциал пещеры и возможность их включения в туристические маршруты. Из всех имеющихся на территории Узбекистана объектов для спелеотуризма, мы выбрали 4 наиболее известных и посещаемых пещер. Выбор этих пещер объясняется тем, что в настоящее время дороги ведущие к этим пещерам и инфраструктура вокруг них благоустроена и не стыдно везти иностранных туристов. В настоящее время в Узбекистане спелеотуризм относится к неорганизованному, т.е. дикому туризму. Имеются турфирмы, которые ввели в программу экскурсий посещение пещеры Ходжаикон. На наш взгляд, необходимо

активно продвигать спелеотуризм в республике и организовать «Ассоциацию спелеотуристов», которая вела бы исследования в области спелеотуризма и разрабатывала экскурсии исходя из возрастного состава группы туристов. Так как большую роль в развитии данного вида туризма, играет доступность объектов спелеотуризма. Доступность пещеры влияет на посещаемость объекта спелеотуризма. Как нам известно, турмаршрут в пещеру должен быть из двух частей – надземной и подземной, а также используемого транспортного средства. Таким образом, можно сделать вывод, что дальнейшее развитие спелеотуризма, т.е. пещерного туризма в Республике Узбекистан будет способствовать занятию достойного места республики в мире среди стран с развитым туризмом.

Список источников

1. Cigna A.A. Tourism and show caves // Zeitschrift fur Geomorphologie. 2016. Vol.60. Iss. 2. Pp. 217-233. DOI: 10.1127/zfg_suppl/2016/00305.
2. Абдужабаров М.А. Карст гор Южного Узбекистана(анализ природных факторов формирования). Ташкент: Фан.1990 г.
3. Алибекова С.Л. Перспективы развития экотуризма в Узбекистане // Ўзбекистоннинг тоғли районларида халқаро экотуризмни ривожлантириш муаммолари. Халқаро илмий-амалий конференция материаллари. – Бухоро, 2015.
4. Алибекова С.Л. Ўзбекистонда тоғ туризмни ривожлантириш муаммолари // Ўзбекистон Евросиё маконида география, геоиктисодиёт, геоэкология. Халқаро илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент, 2017.
5. Дунец А.Н. Туристско-рекреационное пространство горного трансграничного региона: теория организации и развитие. Дисс. ... докт. геогр. наук. – Барнаул, 2011. – 410 с.
6. Климчук А.Б., Столяну А.Б., Ломаев А.А. Карстолого-спелеологические исследования плато Кырктау (Зарафшанский хребет) // Изв. ВГО, Т.111., вып. 5., 1979.
7. Нефедьева К.А., Чернышева И.В., Егорычева Е.В. Анализ состояния спелеотуризма в России и за рубежом // Успехи современного естествознания. 2013. №10. С. 210-211.
8. Низомов А., Аманбаева З., Сафарова Н. Ўзбекистоннинг экотуристтик ресурслари ва йўналишлари. - Т.: Фан ва технология, 2014. – Б. 78-91

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ КАК ЭЛЕМЕНТ ОЦЕНКИ ПОТЕНЦИАЛА ВЕТРОВОЙ ЭНЕРГЕТИКИ

Мамажанов Р.И.¹, Крупочкин Е.П.².

(¹СамГУ им.Ш.Рашидова, Узбекистан; ² АлтГУ, Россия)

Аннотация: В исследовании рассматривается потенциал ветроэнергетики в целом и Узбекистана в частности. Также обсуждалось, как другие аналогичные регионы, такие как Алтай, Россия развивали энергетический потенциал за счет размещения станций метеорологических наблюдений. В исследовании подчеркнуто, что важную роль играют данные метеорологических наблюдений и определение факторов ветра. В Самаркандской области было продемонстрировано, что на высоте 40 метров скорость ветра в 2,0-2,5 раза больше, чем на высоте 10 метров, поэтому было бы целесообразно установить в этом районе ветроэнергетическую станцию. Тем не менее, существуют ограничения в отношении измерения безошибочных данных о ветре, так как окрестности некоторых образцов были сильно покрыты высокими деревьями и зданиями.

Ключевые слова: электроэнергия, скорость и направление ветра, ветровая сила, максимальная скорость, анеморумбометр

**SOCIO-ECONOMIC CONDITIONS AS AN ELEMENT OF ASSESSING THE
POTENTIAL OF WIND ENERGY**

Abstract: The research explores about wind power potential in general and Uzbekistan in particular. It has also been discussed that how the other similar region like the Altai, Russia developed energy potential by deploying meteorological observation stations. The study emphasised that the role of meteorological observation data and determination of wind factors are important factors. It has been demonstrated in the Samarkand region that at a height of 40 meters the wind speed is 2.0-2.5 times higher as compared to 10 meters height, hence it would be beneficial to setup wind energy station in the region. However, there has been constraints about measurement of error free wind data as some of sample's surroundings were heavily covered by tall trees and building.

Keywords: *electric power, wind speed and direction, wind force, maximum speed, anemometer.*

потребности за счет собственных энергоресурсов. Республике принадлежит значительная часть установленной мощности объединенной энергосистемы Центральной Азии.

Особенность технологического процесса производства, распределения и потребления электроэнергии обуславливает необходимость сохранения централизованного управления с входящими в состав министерства акционерными обществами "Тепловые электрические станции", "Национальные электрические сети Узбекистана" и "Региональные электрические сети" [1].

Для прогнозирования ситуации в электроэнергетике Узбекистана использовались модели PLEXOS (рис. 1), с акцентом на углеродную нейтральность, где рассматриваются два сценария развития – сценарий высокой потребности и сценарий низкой потребности.

Различные случаи согласно данной модели оценивались по пяти ключевым принципам: 1) Энергетическая безопасность, 2) Адекватность, 3) доступность, 4) Экономическое и социальное развитие, 5) минимальное воздействие на окружающую среду с использованием нескольких ключевых показателей эффективности (КПЭ). В «Дорожной карте» задан центральный сценарий с низким/умеренным спросом, который превосходит другие варианты по всем КПЭ. В «Дорожной карте» достигается 100-процентное сокращение выбросов CO₂ при ограниченном влиянии на нормированную стоимость электроэнергии (НСЭЭ), низкой потребности в инвестициях и отсутствии непоставленной энергии [2].

В дорожной карте рекомендуется с 2030 года прекратить строительство новых газовых электростанций, и система все больше полагается на солнечную и ветровую генерацию для удовлетворения спроса. Это потребует значительного увеличения пропускной способности передающих и распределительных систем, а также строительства дорог и мостов для доступа к удаленным объектам, где можно будет использовать возобновляемые источники энергии (рис. 2).

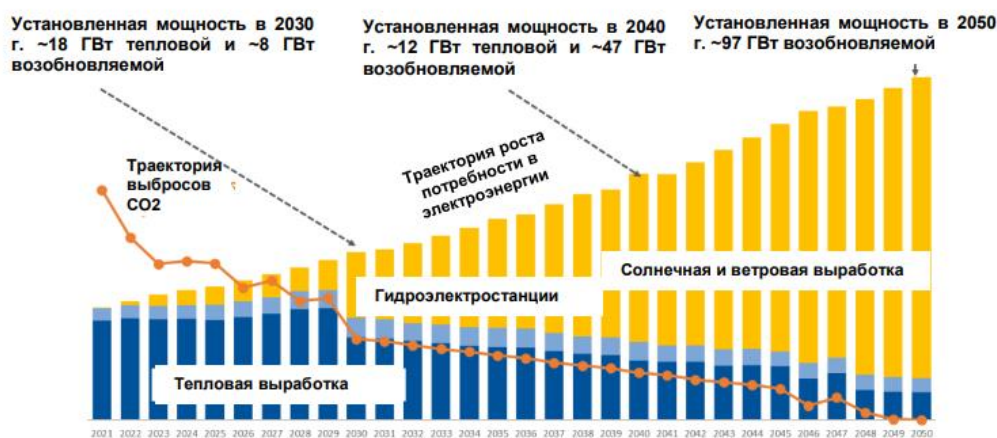
На примере Самарканда и Самаркандской области получены результаты измерительных работ скорости ветра на высотах 10 и 40 метров и доказывається, что на высоте 40 метров скорость ветра 2,0-2,5 раза превышает по сравнению с 10 метровой высоты.

На метеостанциях, расположенных в городах и селах скорость и направление ветра блокируются деревьями, многоэтажными зданиями и другими высокими предметами. Например, площадка, где расположена Самаркандская городская метеорологическая станция, окружена высокими деревьями и домами. По этой причине, в данных по

скорости и направлении ветра Самаркандской метеостанции, имеются существенные недостатки.

Рис. 1. Два сценария потребности в электроэнергии, рассмотренные в исследовании

Примечание: мощности тепловых электростанций включают атомную электростанцию, как представлено в концепции Министерства энергетики на 2020-2030.

Рис. 2. Эволюция комбинации выработки электроэнергии и выбросы CO2 по углеродно-нейтральному сценарию [2]

Методика оценки ветрового энергетического потенциала.

Для получения электрической энергии из ветра основную роль играет его скорость. Поэтому для сравнения данных скорости ветра Самаркандской метеостанции, с условиями где беспрепятственно двигаются воздушные потоки.

31 августа 2015 года мы установили ветроизмерительный прибор (анеморумбометр), на крыше девятиэтажного здания Самаркандского государственного университета, высота которого составляет 40 метров. (Рис.3.) С тех пор скорость и направление ветра измеряются четыре раза в сутки. При каждой записи регистрируется мгновенная, максимальная скорости и направление ветра. Как правило, на метеорологических станциях скорость и направление ветра измеряются в восемь раз в сутки по Гринвичскому времени. Обычно, в зондах, запускаемых на высокие слои тропосферы метеорологические данные основываются на четырёхразовых измерениях, которые считаются основными показателями.

Полученные результаты.

Результаты измерений анеморумбометра, установленного на высоте 40 метров на крыше многоэтажного здания Самаркандского государственного университета сопоставлялись с данными Самаркандской метеостанцией, полученные в то же время. Для сравнения мы взяли по одному месяцу с каждого времени года (январь, март, июль, октябрь). В рисунках даны результаты мгновенных скоростей (рисунки 4.), полученных с высот 40 и 10 метров за каждый месяц по сезонам. Ниже приводится анализ этих данных. Во всех рисунках через 3 м/сек проведена жирная разделительная линия, выше которых можно получить эффективную электроэнергию.

Рис. 3. Установка анеморумбометра на крыше высотного здания, г. Самарканд

В январе 2016 года средняя скорость ветра на высоте 40 метров составила 4,6 м/с. В течение месяца не наблюдался штиль - безветренное состояние, а самая низкая скорость ветра понизилось до 2,2 м/с (25 января), а максимальная скорость 3 января достигала 8,1 м/с. В целом в течении месяца скорость ветра высокая, и из нее можно получить большое количество электроэнергии (рис. 4).

Рассмотрим другой пример оценки ветроэнергетического потенциала на примере Алтайского края, Россия (рис. 5).

Методика оценки включала 3 основных этапа/шага:

Шаг 1. Сбор данных метеорологических наблюдений на основе сети метеостанций.

На основании полученных данных были определены средние скорости ветра по сезонам года, среднегодовая величина, а также максимальная скорости ветра. Наибольшие скорости наблюдаются на метеостанциях на востоке края – «Благовещенка» (4,2 м/с), «Рубцовск» (3,8 м/с) «Родино» (3,6 м/с). Для территории Республики Алтай такими метеостанциями являются «Майма» (2,0 м/с) и «Артыбаш» (1,7 м/с).

В Алтайском регионе измерения скорости ветра проводятся лишь на высоте 10 метров, то есть в приземном слое, который в наибольшей степени подвержен влиянию

подстилающей поверхности, а также крупных природных и антропогенных объектов, препятствующих свободному движению воздушных масс.

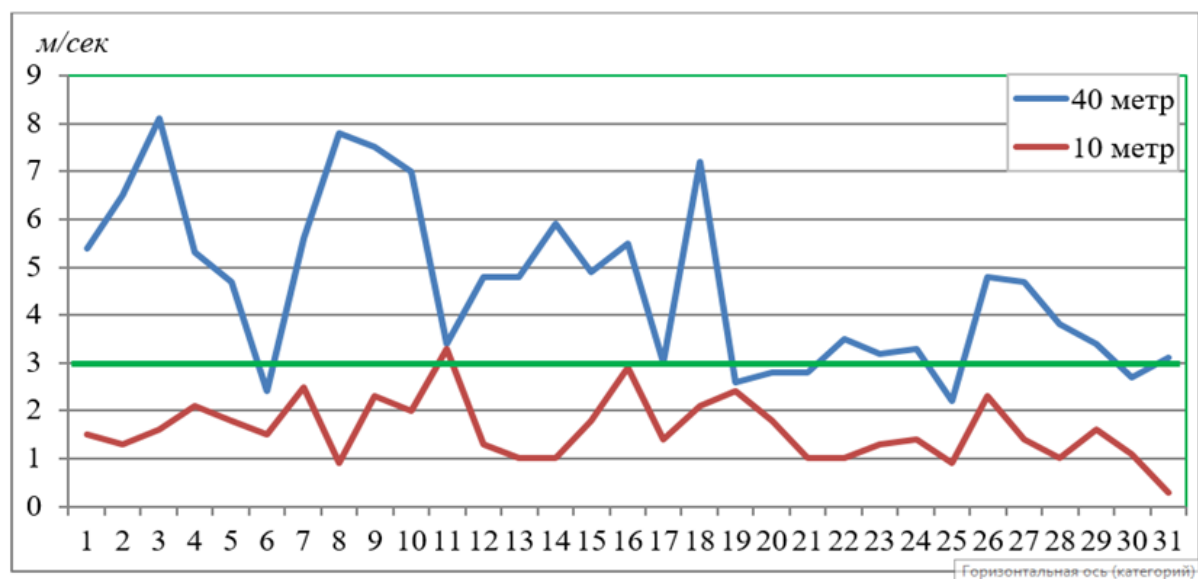

Рисунок 4. Средние показатели скорости ветра в январе на высотах 40 и 10 м. в городе Самарканд.

Шаг 2. Определение средних скоростей ветра по сезонам года, среднегодовых величин и максимальных скоростей (рис. 6).

Шаг 3. Картографирование системы показателей (рис. 7).

Рис. 6. Районы с наибольшим показателем мощности ветрового потока. Составитель: студент кафедры экономической географии и картографии Алтайского государственного университета (г. Барнаул) Гаврищенко Василий

Составитель: студент кафедры экономической географии и картографии Алтайского государственного университета (г. Барнаул) Гаврищенко Василий.

Результаты исследования.

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

В структуре энергетического комплекса Узбекистана важное значение занимает природный газ, производство ЭЭ и тепловой энергии. Динамика потребления электроэнергии населением иллюстрировала стабильный возрастающий тренд за исключением 2016 г., когда тёплые погодные условия повлияли на существенное снижение потребления электроэнергии на цели отопления. В целом потребление электроэнергии бытовыми потребителями за 2010–2019 гг. выросло на 18 % [4].

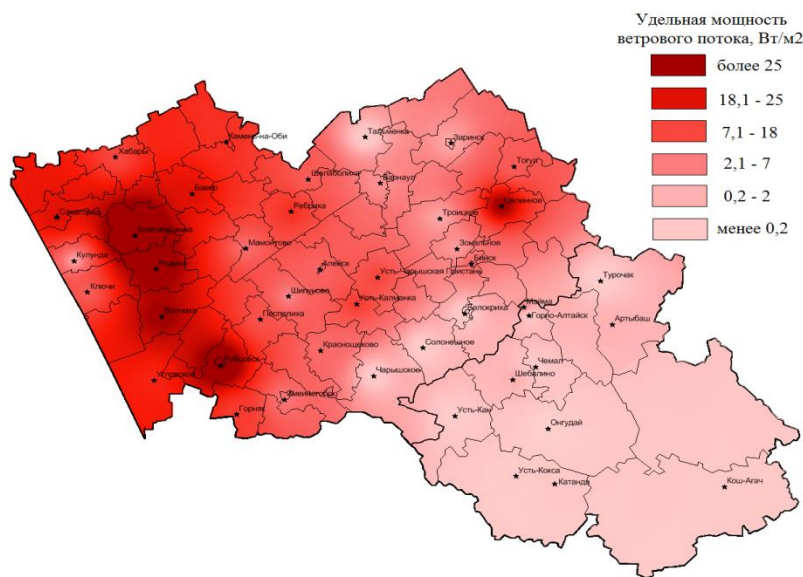

Рис. 7. Карта-схема удельной мощности ветрового потока на высоте 10м по Алтайскому региону, Вт/м²

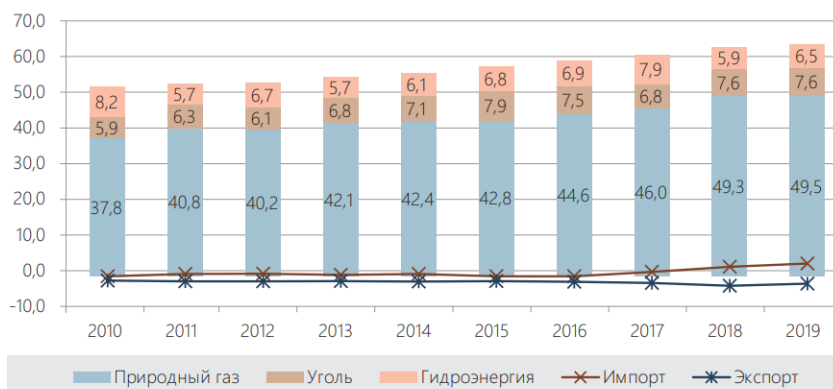

Рис. 8. Динамика производства, импорта и экспорта электрической энергии в 2010–2019 гг., ТВт·ч [2]

В принятой концепции перехода на альтернативную энергетику («Дорожная карта») с нулевым углеродным следом отмечается роль тепловых электростанций, работающих на природном газе, поскольку они позволяют удовлетворять растущий спрос на электроэнергию при одновременном снижении выбросов углекислого газа до тех пор, пока возобновляемые источники энергии не возьмут на себя в конечном итоге ответственность за их использование.

В этом смысле крайне важно свести к минимуму общий «углеродный след» цепочки поставок природного газа, в частности, за счет повышения его энергоэффективности и сокращения выбросов метана.

Для внедрения проектов по развитию ветровой энергетики большую роль играют два ключевых фактора: 1) совершенствование методики оценки ветроэнергетического потенциала с созданием в крупном масштабе интегральных карт; 2) оценка социально-экономической нагрузки и потенциальных затрат на строительство и эксплуатацию промышленных ветряков.

Ключевые проблемы электроэнергетики Узбекистана. Основными узкими местами собственно топливно- энергетического сектора Узбекистана остаются две взаимосвязанные проблемы: сокращение ресурсной базы и вопросы производства электроэнергии и снабжения ею потребителей.

Так в начале 2020 г. были опубликованы данные, позволяющие говорить, что одной из причин нехватки газа в зимний период стало сокращение добычи. По данным Госкомстата РУз, падение в 2019 г. составило более 1,5 % по сравнению с 2018 г. В натуральном выражении сокращение составило почти миллиард кубометров. В начале 2020 г. падение продолжилось. За последнее десятилетие в Узбекистане существенно снизилась нефтедобыча. Падение добычи нефти и газа не лучшим образом влияет на общий энергетический баланс республики. По оценке начальника управления науки, инноваций и подготовки кадров агентства «Узатом» Шавката Абдукамилова, в РУз уже сложился устойчивый дефицит электроэнергии: «У нас потребность составляет порядка 66 млрд кВт·ч, а по факту вырабатывается 63 млрд.

Немалую роль здесь играет совместные усилия России и Узбекистана, так например, цифровое подразделение USM «ЮЭСЭМ телеком» и «Мегафон» вместе с партнерами из Узбекистана объявили о создании совместного предприятия Digital Holding. В него вошли лидер телеком-рынка республики Ucell, а также узбекские активы USM - CRPT Turon и ICS Holding Uzbekistan.

Рис. 9. Российские проекты в ТЭК Узбекистана [3]

Россия реализует новую стратегию партнёрства в энергетической сфере с Узбекистаном (рис. 9). В этой связи возведение АЭС в Узбекистане заложит основу экономического и политического сотрудничества РФ и РУз на многие годы. Причём это партнёрство будет иметь высокотехнологичный характер и включать в себя подготовку

высококвалифицированных кадров и трансферт высоких технологий, недоступных пока остальным странам региона [3].

Для развития альтернативных (чистых) видов энергетики необходим баланс всей структуры электроэнергетики, включая регулирование экспорта-импорта, развитие новых технологий, в том числе совершенствование методики оценки ветрового потенциала, в конечном счете играющей ключевую роль на этапе технико-экономического обоснования подобных проектов и их встраивание в экономику.

Литература:

1. «Дорожная карта» перехода к низкоуглеродной энергетике для сектора электроэнергетики Узбекистана. – Режим доступа [URL]: https://minenergy.uz/uploads/0e7a9206-2afc-0897-d164-101e895a5d3c_media.pdf
2. Сектор электроэнергетики Узбекистана с нейтральным уровнем эмиссии углерода – Режим доступа [URL]: https://minenergy.uz/uploads/0e7a9206-2afc-0897-d164-101e895a5d3c_media.pdf
3. Sputnik: Узбекистан. – Режим доступа [URL]: <https://uz.sputniknews.ru/20210212/Kak-rossiyskiy-IKS-Kholding-pomogaet-tsifrovizirovat-TEK-Uzbekistana-15986689.html>

ХОРАЗМ ВИЛОЯТИНИНГ ТАБИЙИЙ ВА ИЖТИМОЙ РЕСУРСЛАРИНИ ЎРДАК ХЎЖАЛИГИНИ ЮРИТИШ МАҚСАДИДА “ГАТ” ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ ОРҚАЛИ БАҲОЛАШ

Матчанов О.Ж.¹, Нигматов А.Н.², Ражабова Г.Р.¹, Маткаримова Д.С.¹.
(¹Урганч давлат университети, ²Гулистон давлат университети, Ўзбекистон)

Аннотация: Мақолада фермер хўжаликлари экин майдонлари атрофида 60 минг га коллектор-дренаж тармоқлари зовур сувларида ўрдак боқилиш имкониятини оператив баҳолаш ва мониторингини олиб бориш учун ГАТ технологияларини қўллаш имкониятлари очиқ берилган. Унда Google Earth дастуридан фойдаланган тарзда коллектор-дренаж тармоқларининг геофазовий маълумотларининг “shape” файли орқали ArcGIS дастурига юклаш механизми кўрсатилган.

Калит сўзлар: зовур сувлари, ГАТ технологиялари, Хоразм вилояти, ўрдак хўжалиги, баҳолаш.

ОЦЕНКА ПРИРОДНЫХ И СОЦИАЛЬНЫХ РЕСУРСОВ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ “ГИС” ТЕХНОЛОГИЙ ДЛЯ РАЗВЕДЕНИЯ УТОЧНОГО ХОЗЯЙСТВА

Аннотация. В статье раскрываются возможности использования ГИС технологий для оценки водных объектов вокруг коллекторно-дренажных сетей не реализованных в сельском хозяйстве фермеров в целях развития уточного хозяйства. В ней показан механизм скачивания в программу ArcGIS путем использования Google Earth программ геопространственной информации с созданием “shape” файлов.

Калит сўзлар: водные объекты, ГИС технологии, Хоразмская область, уточное хозяйство, оценка.

ASSESSMENT OF NATURAL AND SOCIAL RESOURCES USING “GIS” TECHNOLOGIES FOR BREEDING DUCK FARMS

Annotation. The article reveals the possibilities of using GIS technologies to assess water bodies around collector and drainage networks of farmers not implemented in agriculture for the development of duck farming. It shows the mechanism for downloading geospatial information into the ArcGIS program by using Google Earth programs with the creation of “shape” files.

Kolit syzlar: water bodies, GIS technologies, Khorezm region, duck farming, assessment.

Дунё мамлакатларида янги иш ўринларини ташкил этиш ва аҳоли бандлигини таъминлаш, шу асосда камбағалликни қисқартириш ҳамда мамлакат ва ҳудудларни маҳаллий, регионал ва глобал миқёсда ривожлантиришга йўналтирилган кенг қамровли илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда [1]. Мамлакатимизда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг ЯИМ таркибидаги улуши 25,5 фоизни ташкил қилиб, озиқ-овқат хавфсизлиги жиҳатидан истеъмолнинг 80 фоиз қоплашини инобатга олсак, бу йўналишга асосий эътибор қаратиш лозимлигига иқроп бўламиз.

Ўзбекистон Республикаси Статистика агентлиги маълумотларига кўра 2023 йилнинг 1 январга келиб Республикада яшайдиган доимий аҳоли сони 36 млн. нафардан ошган. Шундан 17,7 млн. киши ёки жами аҳолининг 49,1 фоизини қишлоқ аҳолисини ташкил этмоқда. Қишлоқ аҳолисини иш билан таъминлаш зарурати бундай муаммони янада жиддийлигини англатади. 2022 йилнинг 1 июнь ҳолатига кўра Ўзбекистонда меҳнат ресурсларининг сони 19,5 млн. кишини ташкил этиб, ушуб кўрсаткич бир йилнинг ичида 153,7 минг кишига ошган. Мутасадди ташкилотлар томонидан ўтказилган тадқиқот натижаларига кўра [2] ишга мухтож бўлганларнинг умумий сони 1,3 млн. кишини, ишсизлик даражаси эса иқтисодий фаол аҳоли орасида 8,8 фоизни ташкил этган. Ёшлар ўртасида, яъни 16-30 ёшгача бўлганлар орасида ишсизлик даражаси 14,5 фоиз, ундан аёллар орасида 12,8 фоизни ташкил этган.

Қишлоқ аҳолисини иш билан таъминлашда деҳқончилик ва чорвачилик мақсадида *ер ажратиш бериш масаласи* бирламчи аҳамият касб этади. Бунинг имконияти эса фермер ва деҳқон хўжаликлари томонидан тўлиқ фойдаланилмаётган дала четларидаги жами 58,9 минг гектарга яқин майдонлардир [3]. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 12 апрелдаги “Қишлоқ хўжалиги корхоналари дала четларидаги ер майдонларида маҳсулот етиштириш тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-121-сон қарори айнан қишлоқ аҳолиси бандлигини таъминлаш мақсадида қабул қилинди. Қарор Республикадаги фермер хўжаликлари дала четларидаги ер майдонларини ўзлаштириш, уларда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш ва уларнинг ишончли харидини ташкил қилиш ишларини тизимлаштириш, ушбу тизимга алоҳида масъул ташкилотни бириктириш ҳамда дала чети ер эгаларини молиявий қўллаб-қувватлаш мақсадида қабул қилинган.

Қарорнинг 7-бандида, оилавий тадбиркорликни ривожлантириш дастурлари доирасида қишлоқ хўжалиги ерлари атрофида коллектор-дренаж тармоқлари мавжуд бўлган фермер хўжаликларида зовур сувларида 200—250 бошдан ўрдак боқиш ва асалари уяси ташкил қилиш учун йиллик 14 фоиз ставкада имтиёзли кредитлар ажратилиши белгиланган. Қарорнинг шу бандини Хоразм вилояти шароитида бажарилишини таъминлаш учун бир қатор вазифаларни бажариш талаб этилади:

✓ *кейинги йилларда кучайиб бораётган қурғоқчилик таъсирига чидамли, йил давомида суви сақланиб турадиган коллектор-дренажларни замонавий технологиялар асосида аниқлаш;*

✓ *мавсум давомида суви сақланиб турадиган коллектор-дренажларда ўрдак боқиш имконига эга бўлган қишлоқларни рақамли технологиялар ёрдамида танлаш;*

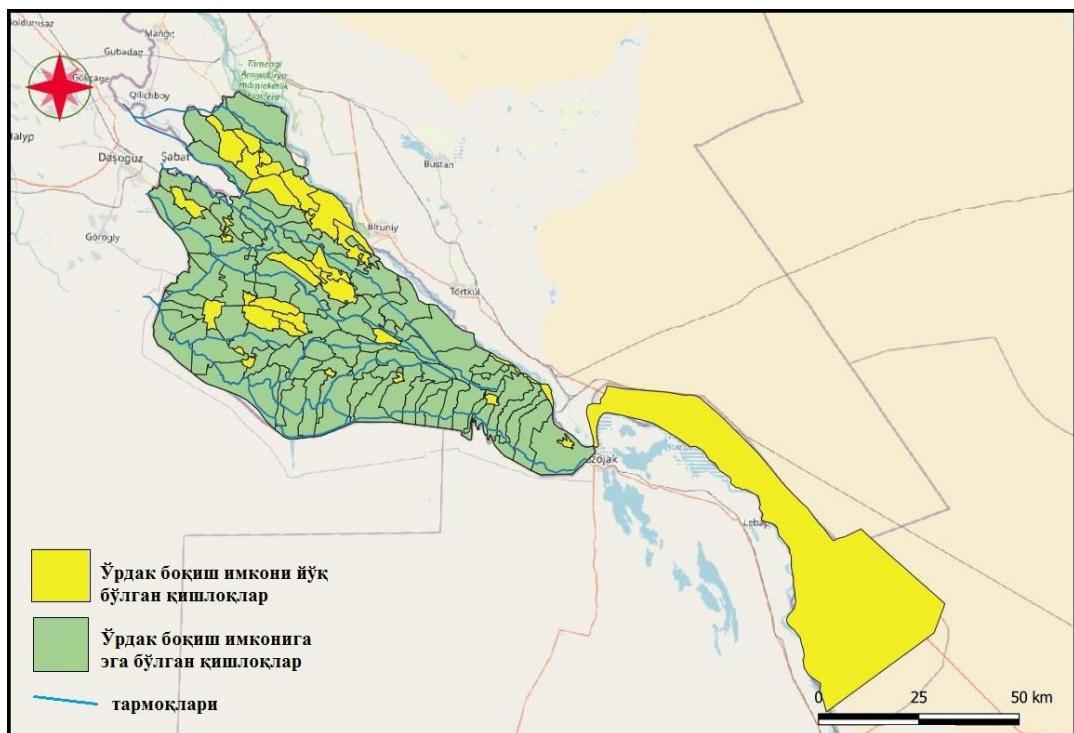
✓ *аҳоли яшаш манзили билан ўрдак боқиш учун ажратилган жой орасидаги мақбул масофани оператив баҳолаш асосида танлаш ва ҳ.к..*

Мазкур вазифаларни бажаришда замонавий ГАТ технологияларидан фойдаланиш самарали натижаларни бериши мумкин. Биз ўрдак боқиш учун иш билан банд бўлмаган қишлоқ аҳолисини бандлигини таъминлашни асосий мезон сифатида қараб, муаммога ечим топишга ҳаракат қилдик. Вилоят коллектор-дренаж тармоқларининг умумий

узушлиги 8,8 минг км бўлиб, ундан 5,5 минг км дренажларга тўғри келади. Дренажларнинг зичлиги 19,9 метр/гектрани ташкил қилади. Коллекторларнинг умумий узушлиги 3,3 минг км, зичлиги эса 11,9 метр/га. Кейинги йилларда вилоятда кузатилаётган кучли қурғоқчилик даврида йил давомида суви сакланиб турган асосий коллектор-дренаж тармоқларини таҳлил учун танладик. Бунинг учун Google Earth дастуридан фойдаланган ҳолда векторлаштириш орқали магистрал ва асосий коллектор-дренаж тармоқларининг геофазовий маълумотларининг “шейп” файли яратилди. Вилоят қишлоқлари ва асосий коллектор-дренаж тармоқлари тўғрисидаги маълумотлар ArcGIS дастурига юкланди.

Вилоят кишлоқлари ва асосий коллектр-дренаж тармоқлари орасидаги масофани белгилашда қуйидагилар инобатга олинди:

- зовур сувларида 200—250 бошдан ўрдак боқилиш учун иш жойида тунаб қолиш шарт эмаслиги;
- аҳолининг ишга қатнаш учун транспорт воситаси бор-йўқлиги ҳақида маълумот мавжуд эмаслиги;
- ўғирлик ва дайди итлар ҳужумидан ҳимояланиш учун доимий назорат зарурлиги;
- ўрдаклар учун кунлик озиқани таъинлаш имконияти;

1-расм. ГАТ технологиялари орқали аниқланган коллектр-дренаж тармоқларида ўрдак боқиш орқали аҳоли учун янги иш ўринлари яратиш имкони бўлган қишлоқлар

Юқоридагилар инобатга олиниб, коллектр-дренаж тармоқларидан 100 метр масофада жойлашган қишлоқларни таҳлил қилинди. ArcGIS дастурида танлаш (Selection) функциясидан жойлашув бўйича танлаш (Select by location) буйруғи орқали асосий коллектр-дренаж тармоқларига 100 метргача масофада жойлашган қишлоқлар танланди. Натижада ўрдак боқиш орқали янги иш ўринлари яратиш имконига эга бўлган қишлоқлар аниқланди (1-расм).

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, вилоятнинг 112 та қишлоғидан 81 тасида магистрал (дарёлиқ) ва асосий коллектр-дренаж тармоқларида ўрдак етиштириш орқали аҳоли учун

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

янги иш ўринлари яратиш имкони мавжуд, лекин улардаги доимий сув билан таъминланиш имкони бўлмаган кичик ва ички зовурлар инобатга олинмади (1-жадвал).

1-жадвал

ГАТ технологиялари орқали вилоят туманларида қафас (садок) усулида ўрдак етиштириш орқали иш ўринлари яратиш имконига эга бўлган қишлоқлар

<i>Т/р</i>	<i>Туманлар</i>	<i>Қишлоқлар сони</i>
1	Боғот	10
2	Гурлан	5
3	Урганч	6
4	Хазорасп	9
5	Хонқа	10
6	Хива	8
7	Шовот	10
8	Янгиариқ	9
9	Янгибозор	5
10	Қўшқўпир	9
Жами		81

асосида бошқариш ишларини бажариш мақсадида куйидаги маълумотларни тўплаш ва уларни дастурий таъминот тбазасига жойлаш талаб этилади:

- ҳар бир қишлоқда ўрдак етиштириш билан шугулланиши мумкин бўлган аҳоли ва ишсизлар сони;

- коллектор-дренаж тармоқларининг фермер хўжалиги ҳудудидаги узунлиги;

- бир тадбиркор учун зарур бўлган сув акваторияси ва ҳоказо.

ГАТ технологиялари ёрдамида вилоят ҳудудигаги мелиорация тармоқларини доимий мониторингини ташкил қилиш орқали ички кичик коллектор-дренаж тармоқлари ва уларда ўрдак боқиш имкониятини оператив баҳолаш мумкин. Бу эса ўз навбатида аҳоли иш билан бандлигини таъминлаш имкониятини бор бўлган ҳудудларни давлат органлари томонидан самарали бошқаришни йўлга қўяди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Атроф-муҳит ҳолатининг шарҳи. <https://www.unece.org/fileadmin/DAM>.
2. Матрасулов Д. Ўзбекистонда ишсизлик даражаси 8,8 фоизни ташкил этди. <https://yuz.uz/news>.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 12 апрелдаги “Қишлоқ хўжалиги корхоналари дала четларидаги ер майдонларида маҳсулот етиштириш тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-121-сон қарори.

ФАРҒОНА ВОДИЙСИ ЛАНДШАФТЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ ВА УЛАРНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШНИНГ БОШҚАРИШ МУАММОЛАРИ

Мирзахмедов И.К. (Наманган давлат университети, Ўзбекистон)

Аннотация: Ушбу мақолада Фарғона водийси ландшафтларининг инсон хўжалик фаолиятида ўзлаштирилиши, геоэкосистемаларининг ривожланиши учун қулай шароит яратиш йўллари ва ландшафтларни муҳофаза қилишнинг бошқариш муаммолари ёритиб ўтилган.

Калит сўзлар: водий, ландшафт комплекси, геоэкосистемалар, экологик хавфсиз муҳит, антропоген омиллар.

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЛАНДШАФТОВ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ И
ПРОБЛЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ ИХ ЗАЩИТОЙ**

Аннотация: В данной статье освещаются использование ландшафтов Ферганской долины в хозяйственной деятельности человека, пути создания благоприятных условий для развития геоэкосистем, управленческие проблемы охраны ландшафтов.

Ключевые слова: долина, ландшафтный комплекс, геоэкосистемы, экологически безопасная среда, антропогенные факторы.

**USE OF LANDSCAPES OF FERGANA VALLEY AND PROBLEMS OF THE MANAGEMENT
OF THEIR PROTECTION**

Abstract: In this article, the utilization of Fergana Valley landscapes in human economic activities, the ways of creating favorable conditions for the development of geoecosystems, and the management problems of landscape protection are highlighted.

Keywords: valley, landscape complex, geoecosystems, environmentally safe environment, anthropogenic factors.

Фан-техника ва замонавий технологиялар тараққий этган ҳозирги даврда инсон билан табиат ўртасидаги муносабатлар, айниқса ранг-баранг табиий ва антропоген ландшафт комплексларини, бизни ўраб турган атроф-муҳитни, атмосфера ҳавосини, ичимлик сувларини, агроландшафт тупроқларини, шаҳар ва қишлоқ селитеб ландшафтларини муҳофаза қилиш, табиат ресурсларидан мақсадга мувофиқ ва улардан оқилона фойдаланиш, оқова ва ичимлик сувларини тежамкорлик билан сарф қилиш каби масалалар давримизнинг ҳамда яшаш тарзимизнинг энг долзарб муаммоларидан бири бўлиб ҳисобланади.

Кейинги йилларда мамлакатимизда суғориладиган ерларнинг ер ва сув ресурсларидан самарали фойдаланиш, ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш, тупроқ шўрланишини олдини олиш ва ҳосилдорлигини кўтариш, пестицидлардан фойдаланишни камайтириш, минерал ўғитлар ўрнига органик ўғитларни ишлатиш ва бошқалар бўйича катта миқёсда тадбирлар амалга оширилмоқда ва ютуқларга эришилди.

Таъкидлаш жоизки, суғориладиган ерларда, айниқса аҳоли зич жойлашган Фарғона водийсида экологик вазиятни яхшилаш самарадорлигини янада ошириш учун воҳаларни яхлит парагенетик тизим сифатида тадқиқ этиш, геосистемаларнинг индивидуал хусусиятларини ҳисобга олиш, инсон таъсирини “антропоген юк” методик ёндашуви ёрдамида ҳудудий-структуравий ва динамик система сифатида ўрганиш ҳамда картографик ва математик моделлаштиришдан фойдаланиш зарурияти туғилмоқда.

Ўзбекистон Республикасини 2022-2026 йилларга мўнжалланган янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегиясида “инсонларнинг экологик ҳавфсиз муҳитда яшашини таъминлаш, атроф-табиий муҳит, аҳоли саломатлиги ва генофондига зиён етказадиган экологик муаммоларни олдини олиш” юзасидан муҳим вазифалар белгилаб берилган. Бу борада, Фарғона водийси жумладан, Жануби Фарғона геосистемаларининг экологик муаммоларига доир мақсадли илмий-тадқиқот ишларининг олиб борилиши, уларда антропоген таъсир натижасида юзага келган экологик вазиятни оптималлаштиришга йўналтирилган илмий-тадқиқотлар муҳим аҳамият касб этади.

Фарғона водийси табиатига инсон ҳўжалик фаолияти таъсирининг кучлилиги маданий ландшафтларни вужудга келиши билан бирга, ландшафт-экологик муаммоларни ҳам келтириб чиқармоқда. Инсон ҳўжалик фаолиятининг кескин таъсири ландшафтларнинг янги агроген, гидроген, шаҳар ва қишлоқ селитеб каби бир қатор турларини вужудга келиши ва шаклланиб боришига сабаб бўлмоқда. Бу ноҳуш экологик муаммолар иқлим, ер усти ва ер ости сувлари, тупроқ, ўсимлик ҳамда хайвонот дунёсига хос бўлиб, бу табиий компонентларнинг ўзаро таъсири барча ландшафтларга таъсири демакдир.

Инсон хўжалик фаолияти давомида табиатнинг бир ёки икки компонентини ўзгартириш билан барча компонентларга ҳам таъсир этиб, унинг тадрижий ҳолатини, вазифасини ва мувозанатини бузилишига сабаб бўлади. Натижада, ландшафтларда салбий экологик жараёнлар вужудга келиши мумкин, тоғ ёнбағридаги ўрмонларни кесиш тупроқ эрозиясини кучайтишига, микроклимни ўзгаришига, сув ресурсларини камайиб, ўсимлик ва хайвон турларини йўқолиб боришига олиб келади.

Табиатнинг барча кўринишларидан, жумладан Марказий Фарғона чўлларида барпо этилган воҳалар ва бошқа антропоген ландшафтлар табиий ресурсларидан ҳам оқилона фойдаланиш, уларни асраш, яхшилаш, муҳофаза қилиш, мавжуд экологик муаммоларнинг ечимини топиш каби барқарор ривожланишнинг асоси ҳисобланади. Шу муносабат билан табиатдан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишни стратегик режалаштириш барқарор ривожланишни шакллантиришнинг энг муҳим воситаси ва ғоят зарур бўғинидир.

Жануби Фарғона водийда дастлаб ўзлаштирилган ҳудудлардан бири бўлиб, узок йиллар давомида антропоген таъсир натижасида унинг табиий ҳолати, табиий комплекслари кучли ўзгаришларга учраган. Айниқса, кейинги йилларда Жануби Фарғонанинг ўрта ва қуйи қисмларида ерларнинг ботқокланиши, шўрланиши, ерости сувларининг кўтарилиб бориши юз бермоқда. Натижада, экинлардан қўзланган ҳосилни олиш имконияти камайиб бормоқда. Бунинг сабабларидан бири воҳа табиий ресурсларидан фойдаланишда унинг геологик-геоморфологик, гидрологик ва гидрогеологик хусусиятларига етарлича этибор берилмаётганлигидир.

Жануби Фарғона геосистемаларини шаҳар ва қишлоқ селитеб ландшафтларини ҳамда уларнинг таркибий қисмлари бўлган атмосфераси ҳавосини, ички сувларини, суғориладиган тупроқларини, маданий ўсимликларини экологик шароитини соғломлаштириш ва оптималлаштириш учун ландшафт-экологик тадқиқот натижаларига асосланган ва табиий географик муҳитнинг ички ҳамда ташқи фарқларини эътиборга олган ҳолда тадбирларни ишлаб чиқиш лозим. Бунинг учун, биринчи навбатда, фан-техника ютуқларидан фойдаланиб, экологик вазиятни вужудга келтирувчи ва кескинлаштирувчи механизмларни ҳар томонлама таҳлил этиб, илмий жиҳатдан асосланган оптималлаштириш схемасини ишлаб чиқиш ва амалиётга тадбиқ этиш зарур. Бу эса содир бўлаётган ноҳуш экологик муаммоларни олдини олиш ва экологик шароитларни оптималлаштириш имконини беради.

Бунинг учун вужудга келтирилган антропоген ландшафтларни рекултивациялаштириш, фойдаланиш учун яроқсиз бўлган географик мажмуаларни оптималлаштириш ва уларнинг геоэкологик мувозанатини тиклаш, ўзлаштирилган ерлардан самарали фойдаланиш, табиий ва иқтисодий географик омилларни ҳисобга олган ҳолда қишлоқ хўжалик экинларини ландшафт типларига мослаштириб жойлаштириш, суғориш тизимлари ва иншоотларини қайта реконструкция қилиш, шаҳар ва қишлоқ селитеб ландшафтларида атмосфера ҳавосини зарарланишидан муҳофаза қилиш ва тозалаш учун кўкаламзорлаштирилган майдонларни ташкил этиш ва уларнинг кўламини кенгайтириш лозим.

Фарғона водийси геосистемалари доирасидаги саноат корхоналари ва маиший-хўжалик чиқиндиларини зарарсизлантириш, водий ландшафтлари билан боғлиқ бўлган геоэкологик муаммолар ечимини топиш ва маданий ландшафтлардан фойдаланиш технологиясини оптималлаштиришга йўналтирилган мелиоратив ишларни табиий географик асосда яхшилаш, чўл экосистемаларининг ривожланиши учун қулай шароит яратиш ва экологик жиҳатдан соғломлаштириш, агроландшафтлар унумдорлигини ошириш ва қишлоқ хўжалигида етиштирилаётган маҳсулотларнинг сифатини яхшилаш учун суғориладиган тупроқларга ва маданий экинларга минерал ўғитлар, пестицидларни рухсат этилган меъёрда

ишлатиш, органик ўғитлардан кенг фойдаланишни йўлга қўйиш, ҳар қандай географик ландшафт-экологик, тадқиқот ишларини олиб боришда, геосистемалардан турли мақсадларда фойдаланишда табиатнинг бир бутунлиги, зонал-регионал хусусиятлари, табиий ва антропоген ландшафтларнинг ўз-ўзини тиклаш ҳамда бошқариш қонуниятлари доимо бош мезони бўлиб қолишининг шарт эканлиги кабиларни мунтазам амалга ошириб бориш лозим.

Водий ландшафтларидан оқилона фойдаланиш ва муҳофаза қилишнинг бошқариш муаммоларини ечими уларни вужудга келтирувчи омиллар ва табиий географик хусусиятларини таҳлил қилиш, шаклланиши ва ривожланишида иқлим ҳамда гидрогеологик шароитнинг роли, воҳаларда суғоришни самарали ташкил этиш муаммоларини ўрганиш ва ечимларини ишлаб чиқиш, антропоген омил таъсирида содир бўлаётган экологик ўзгаришларни прогнозлаштириш, водий ҳудудларидан самарали фойдаланишнинг географик хусусиятлари ва амалий аҳамиятини ёритиб бериш, водийда вужудга келган нохуш экологик шароитни оптималлаштириш кабилардан иборат.

Инсон хўжалик фаолияти таъсирида антропоген ландшафтларда салбий ўзгаришларнинг содир бўлиши кейинги йилларда кўплаб кузатилмоқда. Айниқса суғориб деҳқончилик қилинадиган агроландшафтларда сувдан оқилона фойдаланмаслик оқибатида маданий тупроқларнинг қайтадан шўрланиши, ботқоқланиши, ирригация эрозиясининг фаоллашуви рўй бермоқда. Бундай ҳодисаларни Марказий Фарғонада барпо этилган воҳа ландшафтларида ҳам кузатиш мумкин. Шунинг учун ҳам антропоген ландшафтларни тадқиқ этиш, карталаштириш ва таснифлаш билан бирга уларнинг ландшафт-экологик ҳолатини оптималлаштириш масаласи ҳам алоҳида эътиборга моликдир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Марцинкевич Г.И. Основы ландшафтоведения / Н. К. Клицунова, А.Н. Мотузко. – Минск: Вышэйшая школа, 1986. – 206 с.
2. Первый национальный доклад по выполнению конвенции о биологическом разнообразии в Беларуси / под. ред. М. М. Пикулика. – Минск: ООО «БелСЭНС», 1998. – 78 с.
3. Кочуров Б.И. Геоэкология: экодиагностика и эколого-хозяйственный баланс территории. Смоленск, 1999. – 154 с.
4. Топорина В.А., Голубева Е.И., Король Т.О. Эколого-географические аспекты исследования городского культурного ландшафта // Лесной вестник / Forestry Bulletin. - 2019. - Т. 23, № 5. - С. 71-78.
5. Вовженяк И.С. Географические аспекты ландшафтного искусства // Вопросы науки и образования. - 2018. - № 1 (13). - С. 103-104.

ТАБИЙ ГЕОГРАФИК ИНДИКАТОРЛАРНИ ТУРИСТИК БАҲОЛАШДА ГЕОАХБОРОТ ТИЗИМЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ (Фарғона водийси мисолида)

Нигматов А. Н., Тобиров О. Қ. (Гулистон Давлат университети, Ўзбекистон)

Аннотация: Мақолада Фарғона водийсининг Ўзбекистон қисми табиий географик индикаторларнинг туристик имкониятларини баҳолашда замонавий ГИСдан фойдаланиш имконияти ёритилган. Унда ArcGIS дастурининг Weighted Overlay (ваззли қоплама) методидан фойдаланган ҳолда тадқиқот объектида туристик-рекреацион зоналарни ажратиш йўллари илмий асосланган.

Калит сўзлар: табиат, индикаторлар, баҳолаш, Фарғона водийси, ГИС.

**ПРИМЕНЕНИЕ ГЕОИНФОРМАЦИОННЫХ СИСТЕМ В ТУРИСТСКОЙ ОЦЕНКЕ
ФИЗИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИХ ИНДИКАТОРОВ
(на примере Ферганской долины)**

Аннотация: В статье освещается возможность использования современных ГИС технологий в оценке туристского потенциала физико-географических индикаторов узбекской части Ферганской долины. В ней научно обоснованы пути выделения туристическо-рекреационных зон с использованием метода Weighted Overlay программы ArcGIS.

Ключевые слова: природа, индикаторы, оценка, Ферганская долина, ГИС.

**APPLICATION OF GEOINFORMATION SYSTEMS IN THE TOURIST ASSESSMENT OF
PHYSICAL AND GEOGRAPHICAL INDICATORS
(on the example of the Ferghana valley)**

Abstract: The article highlights the possibility of using modern GIS technologies in assessing the tourist potential of physical and geographical indicators of the Uzbek part of the Fergana Valley. In it, he scientifically substantiated the ways of allocating tourist and recreational zones using the Weighted Overlay method of the ArcGIS program.

Key words: nature, indicators, assessment, Ferghana valley, GIS.

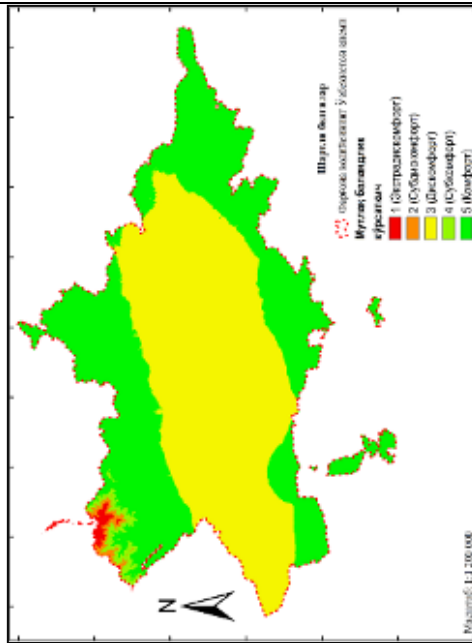
Ўзбекистонда туризм фаолиятига мустақилликнинг дастлабки кунлариданоқ давлат сиёсати даражасида эътибор берилмоқда. Туризм соҳасининг ривожини учун зарур ташкилий-ҳуқуқий механизм вужудга келтирилиб, муҳим меъёрий ҳужжатлар қабул қилинмоқда. Жумладан, 5 январь 2019 йилда «Ўзбекистон Республикасида туризмни жадал ривожлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги фармони [3], туристик-рекреацион зоналарни ташкил этиш бўйича 17 февраль 2020 йилда «Махсус иқтисодий зоналар тўғрисида»ги қонуни [4] ҳамда 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сон Фармони билан тасдиқланган «2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси»нинг 35 мақсади «Ўзбекистон бўйлаб саёҳат қилинг» дастури туризм соҳасида янги имкониятлар эшигини очиб берди.

Фарғона водийси ҳудудида туризм турларининг деярли барча турини учратиш имкони мавжуд. Водийнинг табиати, иқлими, ички сувлари, тупроғи, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси [17,18] туризм имкониятларини белгилашда асосий ўрин тутди. Водий ҳудудидаги табиий ресурсларни хилма-хиллигини инобатга олган ҳолда, уларнинг туризмга таъсири қай даражада эканлигини замонавий методлар ёрдамида тез ва сифатли аниқлаш бугунги куннинг долзарб масаласи бўлиб қолмоқда. Шуларни инобатга олиб, Фарғона водийсининг туристик имкониятларини замонавий ГАТ дастурларидан фойдаланган ҳолда аниқлашни мақсад қилдик. ГАТ — график хусусиятларга эга бўлган географик маълумотномаларни ўзаро боғлаш орқали маълумотларни сақлайдиган, қайта ишлайдиган, кўрсатадиган ва таҳлил қиладиган компьютер тизими [1].

Географик ахборот тизими (ГАТ)дан фойдаланиш соҳалари кундан-кунга ортиб бормоқда, чунки унда сақлаш, янгилаш, гуруҳлаш, таҳлил қилиш, ўзаро боғлаш ва тадқиқотларни режалаштиришда баҳолаш омиллари ҳақидаги маълумотларни карталаштиришда қулайлик яратади ва аниқлигига қараб хатолик даражаси анча паст бўлади. Компьютер ва масофавий идрок этиш техникаларининг ривожланиши билан компьютер дастурлари бир қанча туристик методлар билан ўрин алмашди [11,12,14]. ГАТ дастурларидан туризмнинг ахборот тизмларини шакллантиришда [16,5,9], туризмнинг атроф-муҳитга ва аксинча атроф-муҳитнинг туризмга таъсирини [13,2] ва туризм учун мос ҳудудларни аниқлашда [7,10,15] фойдаланиш самарали ҳисобланади.

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

Фарғона водийси геоморфологик индикаторларини комфортлилик даражаси бўйича баҳоланиши

Баҳолаш мезони	Индикаторлар			Худудий имконият		Баҳолаш натижаси
	Мутлақ баландлик	Қиялик (ёз мавсуми)	Қиялик (қиш мавсуми)	Майдон	Улуш	
Ўлчов бирлиги						
метр	градус		км ²	%		
Экстрадис-комфорт	3000-3500	>25	0-6	88.2	0.5	
Субдис-комфорт	2500-3000	24-19	07-12	130.5	0.8	
Дис-комфорт	0-500	18-13	13-18	8836	50.8	
Суб-комфорт	2000-2500	7-12	19-24	262.5	1.5	
Комфорт	500-2000	6-0	25<	8076.1	46.4	

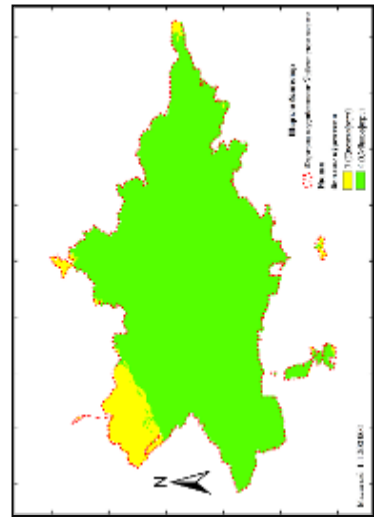
2-жадвал

Фарғона водийси ойлик иқлим индикаторларини комфортлилик даражаси бўйича баҳоланиши

Баҳолаш мезони	Индикаторлар				Худудий имконият		Баҳолаш натижаси
	Энг юқори ҳаво ҳарорати	Энг паст ҳаво ҳарорати	Ёғин миқдори	Шамолнинг тезлиги	Майдон	Улуш	
	Ўлчов бирлиги						
	градус		мм	м/с	км ²	%	
	Экстрадис-комфорт	36-34	> -1	135-120	>-38,52	-	
Субдис-комфорт	33-32	0-9	119,9-90	38,52-24,30	16123	92.7	
Дис-комфорт	31-30	10-16	89,9-60	24,29-12,24	1270	7.3	
Суб-комфорт	29-28	17-18	59,9-30	12,23-5,76	-	-	
Комфорт	27-20	19-20	29,9-0	5,75-0	-	-	

Баҳолаш натижаси

1. Экстрадис-комфорт
2. Субдис-комфорт
3. Дис-комфорт
4. Суб-комфорт
5. Комфорт

Юқоридагиларни инобатга олган ҳолда Фарғона водийси худудининг туристик имкониятлари ГАТ асосида таҳлил қилинди. Водийнинг табиий индикаторлари ГАТ дастури (ArcGIS 10.8)дан фойдаланган ҳолда маълумотлар рақамлаштирилди ва уларнинг

микдорий жихатлари туристик комфортлиликининг 5 даражаси бўйича ажратилди. Худуднинг туристик имкониятлари 12 та табиий индикатор асосида баҳолаб чиқилди. Ушбу баҳолаш индикаторлари 4 та гуруҳга ажратилди. Гуруҳларга тегишли бўлган индикаторлар куйидагича баҳоланди:

1-босқич. ArcToolbox→Spatial Analyst Tool→Reclass→Reclassify буйруғи ёрдамида қайта таснифланган индикаторлар ArcToolbox→Spatial Analyst Tool→Map Algebra→Raster Calculator буйруғи орқали бирлаштирилди;

2-босқич. Бирлаштирилган растер маълумотлар ArcToolbox→Conversion Tools→From Raster→Raster to Polygon буйруқлари ёрдамида вектор форматга айлантирилди;

3-босқич. Вектор маълумотлар орқали ҳар бир индикатор комфортлилики даражалари эгаллаган майдонлар ҳисоблаб чиқилди.

Геоморфологик индикаторлар гуруҳида худуднинг мутлақ баландлиги ва қиялиги ўрин олган. Бу гуруҳдаги индикаторларни баҳолаш орқали куйидаги натижалар олинди (1-жадвал).

Геоморфологик индикаторлар гуруҳига кирувчи қиялик индикаторлари ёз ва қиш мавсумида бир-бирига тескари пропорционал бўлганлиги сабабли бу индикаторлар умумий баҳолашда инобатга олинмади. Баҳолаш натижаларидан кўриш мумкинки, водий худуди мутлақ баландлигининг ярми дискомфорт даража билан баҳоланган бўлса, деярли яна шунча худуд комфорт даража билан баҳоланганлигини кўриш мумкин. Бундан кўринадики, бу гуруҳдаги индикаторлар водий худудида туризмни ривожланишига таъсири юқорилиги билан ифодаланади.

Иқлим индикаторларидан ойлик энг юқори ва энг паст ҳарорат, ёғин микдори ва шамолнинг тезлиги каби индикаторлар ўрин олган. Мазкур индикаторларни баҳолаш орқали куйидаги натижалар олинди. Баҳолаш натижаларини умумлаштириш водий худудининг 9/10 қисмини субкомфорт худудлар эгаллаганини кўрсатади. Бундан ташқари қарийб 1/10 қисмини дискомфортли худудлардан иборатдир. Лекин шу билан бир қаторда водий худудида комфорт ва экстрадискомфортли худудлар мавжуд эмаслигини таъкидлаш лозим (2-жадвал).

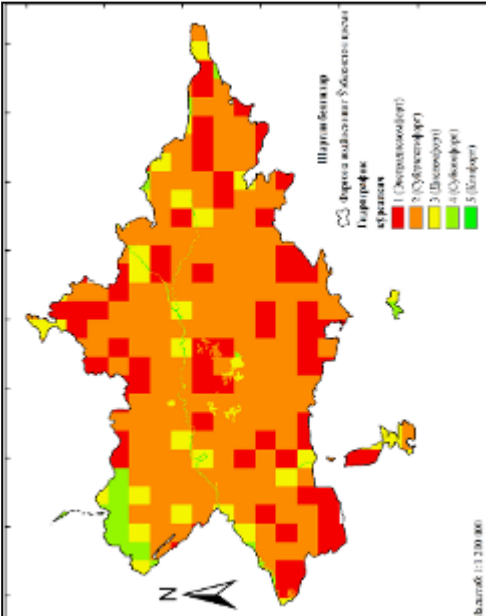
Гидрографик индикаторлар гуруҳида гидрографик тармоқлар зичлиги, сув ҳавзалари майдони каби индикаторлар ўрин олган. Бу гуруҳдаги индикаторларни баҳолаш орқали куйидаги натижалар олинди. Баҳолаш натижаларини умумлаштириш водий худудининг 1/2 қисмини субдискомфорт худудлар эгаллаганини кўрсатади. Бундан ташқари 1/3 қисмини дискомфортли худудлардан иборатдир. Лекин водий худудида комфорт худудлар мавжуд эмаслигини таъкидлаш лозим (3-жадвал).

Биологик индикаторлар гуруҳида фитобиологик ва зообиологик хилма-хиллик, тупроқ унумдорлиги, бутазор ва ўрмонлар майдони каби индикаторлар ўрин олган. Бу гуруҳдаги индикаторларни баҳолаш орқали куйидаги натижалар олинди. Баҳолаш натижаларини умумлаштириш водий худудининг 3/5 қисмидан кўпроғини субкомфорт худудлар эгаллаганини кўрсатади. Бундан ташқари 1/4 қисми дискомфортли ҳамда қолган қисми комфортли худудлардан иборатдир. Лекин водий худудида экстрадискомфорт ва субдискомфортли худудлар мавжуд эмаслигини таъкидлаш лозим (4-жадвал).

Худуднинг географик туристик имкониятларини белгилаб берувчи мезон сифатида таглаб олиниб, 4 гуруҳга ажратилган 12 та табиий географик индикаторларни умумлаштиришда ArcGIS дастурининг Weighted Overlay (Вазнли қоплама) методидан фойдаланилди. Ушбу метод мос жойлашув ва мувофиқлик моделларини топиш каби бир нечта мезонларга асосланган муаммоларни ҳал қилиш учун стандарт қоплама таҳлил

3-жадвал

Фарғона водийси гидрографик индикаторларини комфортлилик даражаси бўйича баҳоланиши

Баҳолаш мезони	Индикаторлар		Худудий имконият		Баҳолаш натижаси
	Гидрографик тармоқлар зичлиги	Сув ҳавзалари майдони	Майдон	Улуш	
	Ўлчов бирлиги				
км/км²	км²	%			
Экстрадис-комфорт	0-0,30	0-15	35	0,2	
Субдис-комфорт	0,31-0,61	16-29	567	3,3	
Дис-комфорт	0,62-0,91	30-44	5770	33,2	
Суб-комфорт	0,92-1,22	45-58	6859	39,4	
Комфорт	1,23-1,52	59-73	4162	23,9	

4-жадвал

Фарғона водийси биологик индикаторларини комфортлилик даражаси бўйича баҳоланиши

Баҳолаш мезони	Индикаторлар			Худудий имконият		Баҳолаш натижаси
	Фито ва зообиологик хилма-хиллик	Тупроқ унумдорлиги	Бугазор ва ўрмонлар	Майдон	Улуш	
Ўлчов бирлиги						
та	%	км ²		%		
Экстрадис-комфорт	0-0,1	0-1,2	0-295	2097	12,1	
Субдис-комфорт	0,1-0,3	1,3-2,4	296-590	10929	62,8	
Дис-комфорт	0,3-0,5	2,5-3,6	591-885	4367	25,1	
Суб-комфорт	0,5-0,6	3,7-4,8	886-1180	-	-	
Комфорт	0,6-0,8	4,9-6	1181-1475	-	-	

Шарҳи Биланлар

1) Ҳудудий имконият 2) Ҳудудий имконият

3) Ҳудудий имконият 4) Ҳудудий имконият

5) Ҳудудий имконият 6) Ҳудудий имконият

7) Ҳудудий имконият 8) Ҳудудий имконият

9) Ҳудудий имконият 10) Ҳудудий имконият

11) Ҳудудий имконият 12) Ҳудудий имконият

13) Ҳудудий имконият 14) Ҳудудий имконият

15) Ҳудудий имконият 16) Ҳудудий имконият

17) Ҳудудий имконият 18) Ҳудудий имконият

19) Ҳудудий имконият 20) Ҳудудий имконият

21) Ҳудудий имконият 22) Ҳудудий имконият

23) Ҳудудий имконият 24) Ҳудудий имконият

25) Ҳудудий имконият 26) Ҳудудий имконият

27) Ҳудудий имконият 28) Ҳудудий имконият

29) Ҳудудий имконият 30) Ҳудудий имконият

31) Ҳудудий имконият 32) Ҳудудий имконият

33) Ҳудудий имконият 34) Ҳудудий имконият

35) Ҳудудий имконият 36) Ҳудудий имконият

37) Ҳудудий имконият 38) Ҳудудий имконият

39) Ҳудудий имконият 40) Ҳудудий имконият

41) Ҳудудий имконият 42) Ҳудудий имконият

43) Ҳудудий имконият 44) Ҳудудий имконият

45) Ҳудудий имконият 46) Ҳудудий имконият

47) Ҳудудий имконият 48) Ҳудудий имконият

49) Ҳудудий имконият 50) Ҳудудий имконият

51) Ҳудудий имконият 52) Ҳудудий имконият

53) Ҳудудий имконият 54) Ҳудудий имконият

55) Ҳудудий имконият 56) Ҳудудий имконият

57) Ҳудудий имконият 58) Ҳудудий имконият

59) Ҳудудий имконият 60) Ҳудудий имконият

61) Ҳудудий имконият 62) Ҳудудий имконият

63) Ҳудудий имконият 64) Ҳудудий имконият

65) Ҳудудий имконият 66) Ҳудудий имконият

67) Ҳудудий имконият 68) Ҳудудий имконият

69) Ҳудудий имконият 70) Ҳудудий имконият

71) Ҳудудий имконият 72) Ҳудудий имконият

73) Ҳудудий имконият 74) Ҳудудий имконият

75) Ҳудудий имконият 76) Ҳудудий имконият

77) Ҳудудий имконият 78) Ҳудудий имконият

79) Ҳудудий имконият 80) Ҳудудий имконият

81) Ҳудудий имконият 82) Ҳудудий имконият

83) Ҳудудий имконият 84) Ҳудудий имконият

85) Ҳудудий имконият 86) Ҳудудий имконият

87) Ҳудудий имконият 88) Ҳудудий имконият

89) Ҳудудий имконият 90) Ҳудудий имконият

91) Ҳудудий имконият 92) Ҳудудий имконият

93) Ҳудудий имконият 94) Ҳудудий имконият

95) Ҳудудий имконият 96) Ҳудудий имконият

97) Ҳудудий имконият 98) Ҳудудий имконият

99) Ҳудудий имконият 100) Ҳудудий имконият

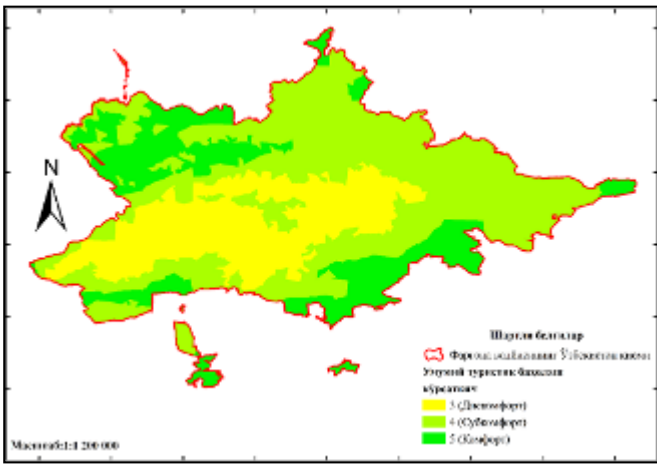
механизмдан фойдаланади [6,8]. Қатламлар вазнларга кўпайтирилади (иқлим*, баландлик*, нишаблик* ва гидрографик*) сўнгра биргаликда кўшилади (иқлим* + баландлик* + нишаблик* + гидрографик*). Вазнларнинг умумий қиймати 1 дан ошиб кетимаслиги керак (иқлим*0.25 + баландлик*0.3 + нишаблик*0.15 + гидрографик*0.3).

Юқоридани методга асосланган ҳолда Фарғона водийсининг туристик имкониятларини баҳолаш қуйидаги босқичларда амалга оширилди:

1-босқич. ArcToolbox→Spatial Analyst Tool→Overlay→Weighted Overlay буйруғига қатламлар бирлаштириб чиқилди;

5-жадвал

Фарғона водийси табиий географик индикаторларини комфортлилик даражаси бўйича умумий баҳоланиши

№	Комфортлик даражаси	Майдони (км ²)	Фоиз ҳисобида	Баҳолаш натижаси	
					
1.	Комфорт	3808	21,9		
2.	Субкомфорт	9129	52,5		
3.	Дискомфорт	4456	25,6		
4.	Субдискомфорт	-	-		
5.	Экстрадискомфорт	-	-		

2-босқич. Барча кўрсаткичларни бирлаштириш Weighted Overlay ойнасидаги Add Raster row тугмаси орқали амалга оширилади;

3-босқич. Табиий индикаторларни Weighted Overlay ойнасига бирлаштиргандан сўнг, %Influence қаторига ҳар бир индикатор учун вазн қуйидагича ["Гидрографик тармоқлар зичлиги"*0,18+"Йиллик иқлим"*0,16+"Тупроқ унумдорлиги"*0,09+"Мутлақ баландлик"*0,22+"Сув ҳавза"*0,14+"Бутazor_ва_ўрмонлар"*0,14+"Фито_ва_зообиологик_хилма_хиллик"*0,07] таъсир этилди;

4-босқич. Олинган натижани Layer Properties→Classified буйруғи ёрдамида комфортлилик даражаси бўйича таснифлаб чиқилди;

Унга кўра водий ҳудудининг деярли 1/4 қисми субкомфорт даража билан баҳоланган бўлса, 1/2 қисмидан кўпроқ ҳудуд субкомфорт ва деярли 1/5 қисми комфорт даража билан баҳоланганлигини кўриш мумкин. Шу билан бир қаторда водий ҳудудида туристик имкониятлари субдискомфорт ва экстрадискомфорт даражали ҳудудлар мавжуд эмаслиги аниқланди (5-жадвал).

Фарғона водийсининг туристик имкониятларини баҳолаш натижалари шуни кўрсатдики, водий ҳудудида геоморфологик ва биологик индикаторлар туризмни ривожланишида асос бўлиб хизмат қилса, иқлимий ва гидрографик индикаторлар эса туризмни ривожлантирувчи индикаторлар сифатида намоён бўлади. Умуман олганда водий ҳудудида табиий географик индикаторлар негизида туризмни ривожлантириш учун имкониятлар мавжуд. Бу имкониятлардан самарали фойдаланиш, туристик-рекреацион зона ва кластерлар асосида сохани ривожлантириш келажакда бу ҳудудлар ривожини белгилаб беради.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Geographic information systems J.C. Antenucci et. all. A guide to technology New York: "Van Nostrand Reinhold", 1991. 301 p.

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

2. Chaplin J., Brabyn, L. Using remote sensing and GIS to investigate the impacts of tourism on forest cover in the Annapurna Conservation Area, Nepal. *Applied Geography*, 2013, 159–168 pp.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 5 январь 2019 йил “Ўзбекистон Республикасида туризмни жадал ривожлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-5611-сонли Фармони. <https://lex.uz/docs/-4143188>
4. Ўзбекистон Республикасининг 17 февраль 2020 йил “Махсус иқтисодий зоналар тўғрисида”ги ЎРҚ-604-сонли Қонуни. <https://lex.uz/docs/-4737511>
5. Huang, J., Wan J., Xu X.H. Development of a tourism GIS based on Web2.0. Beijing, China: 18th International Conference on Geoinformatics. 2010.
6. Karimzadeh S., Matsuoka M.A Weighted Overlay Method for Liquefaction-Related Urban Damage Detection: A Case Study of the 6 September 2018 Hokkaido Eastern Iburi Earthquake, Japan. *Geosciences* 2018, 8, 487. <https://doi.org/10.3390/geosciences8120487>
7. Kliskey A.D. Recreation terrain suitability mapping: a spatially explicit methodology for determining recreation potential for resource use assessment. *Landscape and Urban Planning*, 2000. 33–43 pp.
8. Kuru A. Terzi F. Determination of New Development Area in Kırklareli by GIS Based Weighted Overlay Analysis. *International Journal of Environment and Geoinformatics*, 2018, 5 (3), 244-259. DOI: 10.30897/ijegeo.427330
9. Li C., Duan C. A study on the Web-GIS-based selfhelped tourism information system—with a particular reference to Chengde City. *International Conference on Strategic Management*, DEC 21–23, 328–333, Phuket, Thailand. 2011.
10. Li H.Q., Hou L.C. Evaluation on tourism suitability in Loess Plateau based on RS and GIS: a case study on ZhongYang County, Shanxi Province Wuhan, China: Ninth Wuhan International Conference on E-Business. 2010. 2000–2005 pp.
11. Malczewski J. GIS-based land-use suitability analysis: a critical overview. *Progress in Planning*, 2004. 3–65 pp.
12. McHarg I.L., *Design with Nature*, Wiley, New York. 1969.
13. Tomczyk A.M. A GIS assessment and modelling of environmental sensitivity of recreational trails: the case of Gorce National Park, Poland. *Applied Geography*, 2011, 339–351 pp.
14. Tozar T. Ecological planning methods developed for sustainability of natural sources. Post-graduate Thesis, Yıldız Teknik University, Science Institute. 2006.
15. Van der Merwe J.H. Locating opportunities for outdoor action and adventure recreation and tourism in the western cape: a GIS application. *South African Journal for Research in Sport Physical Education and Recreation*, 2012. 34(2), 197–214 pp.
16. Vizi L., Marek J., Gejza T.M. Tourism oriented GIS project for the district of Michalovce. *Acta Montanistica Slovaca*, 2008. 13(2), 248–253 pp.
17. Ўзбекистон табиати. Б.Алихонов ва бошқ. Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш қўмитаси, Ўзбекистон экологик ҳаракати. – Тошкент: “Chinor ENK”, 2011, 276 б.
18. Ҳасанов И.А., Ғуломов П.Н., Қаямов А.А. Ўзбекистон табиий географияси. 2-қисм. –Тошкент: “Университет”, 2010. 100 б.

**ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН RESPUBLIKASINI ТУМАНЛАРИНИНГ ЭКОЛОГИК
ГЕОГРАФИК ЎРНИ (Орол денгизининг қуриган тубига нисбатан)**

Отеулиев М.О., Абдираманов Б.С. (Қорақалпоқ давлат университети, Ўзбекистон)

Аннотация: Ушбу илмий ишда Қорақалпоғистон Республикасининг экологик географик ўрнининг собиқ Орол денгизи қирғоқларига нисбатан Қорақалпоғистон Республикасининг туманлари кесимида ноқулайлиги ўрганилган.

Калит сўзлар: Орол денгизи, экологик-географик ўрин, туманлар, зона, ҳудудий тафовут

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

жойлашув маъносида) кузатилган объектив ва субъектив кўрсаткичлардан фойдаланишни ўз ичига олган турмуш сифати модели ётади. Бу ижтимоий, экологик ва ҳиссий ўлчовдир [1].

1-жадвал

Экологик-географик ўрин ноқўлайлиги индекси

№	Маъмурий-худудий бирликлар	Жами аҳоли, минг киши	шундан						Индекс	Нисби йлик коэфф ициент и
			1-зонада		2-зонада		3-зонада			
			минг киши	улуш и	минг киши	улуш и	минг киши	улуши		
1	Нукус ш.	314,9			314,9	1,00			2,00	1,08
туманлар:										
2	Амударё	195,2	30,7	0,16	164,5	0,84			1,84	0,99
3	Беруний	187,6	187,6	1,00					1,00	0,54
4	Бўзатов	21,5					21,5	1,00	3,00	1,61
5	Кегейли	71,9			42,3	0,59	29,6	0,41	2,41	1,30
6	Муйноқ	31,3					31,3	1,00	3,00	1,61
7	Нукус	49,1			49,1	1,00			2,00	1,08
8	Тахиатош	71,9			71,9	1,00			2,00	1,08
9	Тахтакўпир	39,9			1,3	0,03	38,6	0,97	2,97	1,60
10	Тўрткўл	210,3	210,3	1,00					1,00	0,54
11	Хўжайли	121,2			121,2	1,00			2,00	1,08
12	Чимбой	111,3					111,3	1,00	3,00	1,61
13	Шуманай	55,6			55,6	1,00			2,00	1,08
14	Элликқалъа	156,1	154	0,99	2,1	0,01			1,01	0,54
15	Қанликўл	50,3			50,3	1,00			2,00	1,08
16	Қораўзак	52,4	1	0,02	5,2	0,10	46,2	0,88	2,86	1,54
17	Қўнғирот	128,3	4,6	0,04	79,7	0,62	44	0,34	2,31	1,24
18	ҚР	1869,8	588,2	0,31	958,1	0,51	322,5	0,17	1,86	1,00

Жадвал муаллиф тарафидан ишлаб чиқилди

Ж.Диссарт ва К.Деллер турмуш сифати билан боғлиқ компонентлар рўйхати амалда чекланмаган деб ҳисоблашади. Ушбу фикрига қарамай, тегишли адабиётларни кенгрок кўриб чиқишга асосланиб, улар инсон ҳаётининг асосий деб ҳисобланиши мумкин бўлган бир нечта соҳаларига эътибор қаратадилар: шахсият, ижтимоий қўллаб-қувватлаш ва хавфсизлик, кундалик ҳаётнинг муайян соҳаларидан қониқиш, экологик ва иқтисодий омиллар, соғлиқ ҳолати, салбий ва стрессли ҳодисалар ва таъсирлар [2].

Қорақалпоғистон территориясида экологик вазиятнинг беқарорлиги, ноқўлайлиги кўп жиҳатдан Орол денгизининг қуриши билан боғлиқ [3]. Орол денгизининг қуриган туби чанг бўронлар, чанг тўзонларнинг шаклланиш манбаи ҳисобланади. Унга яқин бўлган худудлар, яқин жойлашган аҳоли пунктлар мана шу чанг тўзонлардан кўпроқ сезиларлироқ зиён кўради. Қанча Оролдан узоқ бўлса бу табиий салбий ҳодисалар камроқ учрайди ва аҳолига камроқ зиён етказилади. 1961-йилги қирғоқ чизиғидан узоқлиги бўйича республиканинг территорияси учта зонага бўлинди (1 - расм).

1-зона: Орол денгизидан 200 км.дан узоқроқда жойлашган ерлар.

2-зона: Орол денгизидан 100-200 км.гача узоқликда жойлашган ерлар.

3-зона: Орол денгизидан 100 км.гача узоқликда жойлашган ерлар.

Бунда экологик-географик ўрин ноқулайлиги биринчи зонада камроқ, иккинчи зонада ўртача сезилади ва учинчи зона 100 км радиусда жойлашган территория Оролнинг қуришидан энг кўп азият чекадиган зона.

Ҳар бир туманнинг аҳолиси учта зона кесимида сони ҳисоблаб чиқилди. Аҳоли пунктлар статистикаси асосида учта зонадан қайси бирида жойлашганлигидан келиб чиқиб туманларнинг аҳолиси учта зона кесимида тақсимланди. Кейин жами туман аҳолисидаги улуши каср сон кўринишида аниқланиб, касрли улушлар зонанинг рақамига кўпайтирилиб жамланди. Ана шу математик йиғинди туманнинг экологик-географик ўрин ноқулайлиги индексини ташкил қилди. Қорақалпоғистон Республикаси аҳолисининг мана шу учта зона бўйича тақсимланишидан келиб чиқиб Қорақалпоғистон Республикасининг умумий экологик-географик ўрин ноқулайлик индекси ҳисоблаб чиқилди ва туманларники шу республиканинг умумий ялпи индекси билан солиштириш орқали яъни унга бўлиш орқали нисбийлик коэффициенти аниқланди (1-жадвал).

Қорақалпоғистон Республикасининг туманлар кесимида умуман олганда экологик-географик ўрин ноқулайлигидаги ҳудудий тафовутлар баҳоланди. Жадвалдаги ҳисоб-китоблардан келиб чиқиб, Қорақалпоғистоннинг ўзининг экологик шароитида Муйноқ, Бўзатов, Чимбой, Тахтақўпир, Қораўзак, Қўнғирот, Кегейли, Нукус шаҳри, Нукус, Тахиятош, Хўжайли, Шуманай ва Қанлиқўл туманлари аҳолисига экологик-географик ўриннинг ноқулайлиги аниқланган бўлса, Амударё, Бегуний, Тўртқўл ва Элликқалъа туманлари бирмунча экологик-географик ўрни қулайроқ эканлиги аниқланди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Cutter S. L. Rating places: a geographer's view on quality of life. Washington, DC (Association of American Geographers, Library of Congress). 1985. – 76 p.
2. Dissart, J.C., Deller, S.C. Quality of life in the planning literature. Journal of Planning Literature, 15, 2000, p. 135-161.
3. Kurbanov Bekmetovich, Shukhrat and Orinbayevich, Medetbay Oteuliev. "Territorial Differences in Living Standards in Uzbekistan" Quaestiones Geographicae, vol.40, no.4, 2021, pp.63-70. <https://doi.org/10.2478/quageo-2021-0038>
4. Turdimambetov I., Madreymov A., Foldvary L., Kurbanov M., Utarbaeva K., Bekanov K. Influence of Adverse Ecological Factors on the Incidence of Malignant Neoplasms. E3S Web Conf. Annual International Scientific Conference on Geoinformatics – GI 2021: "Supporting sustainable development by GIST". Volume 227, 2021. Pp. 1-14. <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202122702001>

ЭКОЛОГО-ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ КАРТОГРАФИРОВАНИЕ В РОССИИ В XXI ВЕКЕ

Ротанова И.Н.

(Алтайского государственного университета, Россия)

Аннотация: *Статья посвящена анализу развития эколого-географического картографирования в России в XXI веке как одного из актуальных направлений пространственного анализа территорий. Обзорно показаны методологические основы, методические подходы, направления и содержание сюжетов российских эколого-географических карт. Отмечено активное использование геоинформационных технологий при создании карт, атласов и экологических ГИС.*

Ключевые слова: *эколого-географическая карта, геоэкологическая карта, эколого-географический анализ, экологическая проблема, экологическая ситуация, экодиагностика.*

ECOLOGICAL AND GEOGRAPHICAL MAPPING IN RUSSIA IN THE XXI CENTURY

Abstract: *The article is devoted to the analysis of the development of ecological and geographical mapping in Russia in the XXI century as one of the current directions of spatial analysis of territories. The methodological foundations, methodological approaches, directions and content of the plots of Russian ecological and geographical maps are reviewed. The active use of geoinformation technologies in the creation of maps, atlases and environmental GIS was noted.*

Keywords: *ecological and geographical map, geoecological map, ecological and geographical analysis, ecological problem, ecological situation, ecodiagnosics.*

Эколого-географическое картографирование (ЭГК) в настоящее время относится к наиболее развивающимся направлениям пространственного анализа территорий, что обусловлено постоянно возрастающим воздействием хозяйственной деятельности человека на окружающую природную и антропогенно преобразованную среду и приводит к развитию негативных последствий, как для окружающей среды, так и для здоровья человека, и, соответственно, к необходимости оценки экологической обстановки. ЭКГ как направление тематического картографирования сформировалось в последней четверти XX века и получило развитие в XXI веке. С начала XXI века создано множество карт экологического контента, однако практика разработки карт проходит с отрывом от теоретических оснований и нормативно-методических документов. Объекты ЭГК разноплановы и многообразны. Сюжеты карт разнообразны, как и сами экологические проблемы, ситуации и обстановки, анализу которых они посвящены. Формирование в картографии экологического направления непосредственно связано с выполняемыми эколого-географическими (геоэкологическими) исследованиями. Любая методика эколого-географической оценки и анализа территории или выявления экологической обстановки подразумевает, в первую очередь, картографирование, а это дает право принять карты экологической тематики в качестве пространственного отражения методических подходов к проведению эколого-географических исследований. Создание эколого-географических карт рассматривается и как логическое завершение эколого-географического (экодиагностического) анализа территории.

Анализ около 3000 российских литературных и картографических источников, представляющих собой журнальные публикации (20 ведущих естественнонаучных журналов), статьи и материалы в сборниках научных трудов, а также книжные издания и картографические произведения, вышедшие в первой четверти XXI века, позволяет получить представление о развитии эколого-географического (геоэкологического) картографирования на территории России в целом и в ее конкретных регионах.

В рассматриваемый период картографические произведения экологического содержания заняли уверенное положение в исследованиях состояния окружающей среды. Основные теоретические положения и методические установки экологического картографирования были определены ведущими учеными в области наук о Земле и жизни, а также ведущими картографами в конце 80-х – начале 90-х годов XX века. В обобщенном значении – ЭГК базируется на теоретических основах комплексного картографирования сложно организованных объектов. Его главное средство – анализ отношений и обстановок, возникающих при воздействии общества на природную среду, взаимодействии общества и природы и определяющих состояние окружающей человека среды на конкретной территории. Исходной базой ЭГК являются теоретические, методические и практические разработки таких направлений научных исследований, как природоохранное, ландшафтно-экологическое (эколого-ландшафтное), эколого-климатическое, медико-географическое (медико-экологическое), гидрогеоэкологическое (водно-экологическое, воднобассейновое), рекреационное (рекреологическое), урбоэкологическое, проблем природопользования и другие, которые активно развиваются в настоящее время [1; 5–10; 13–15].

Эколого-географические исследования и картографирование позволяют:

- объяснять влияние географического положения на особенности природы, хозяйственной деятельности;
- оценивать и анализировать эколого-природно-ресурсный потенциал;
- определять рациональность использования природных ресурсов;
- анализировать возникшие последствия преобразования окружающей среды на природу и здоровье населения, экологические риски;
- показывать примеры охраняемых природных объектов, ООПТ, экологических каркасов и территорий рационального природопользования и др.

В настоящее время преобладают эколого-географические карты, содержащие качественную или полуколичественную (на основе балльных оценок, коэффициентов, индексов суммирования и т.п.) информацию. Они часто создаются как наглядное отображение результатов научных исследований, иллюстративный материал для анализа и обобщений, поэтому характер большинства карт констатирующий.

В качестве операционных единиц ЭГК – территориальных ячеек организации информации – могут быть топографические данные, различные геометрические полигоны, единицы административного деления, но все чаще используется ландшафтная основа, которая наиболее соответствует отражению объективной реальности среды жизнедеятельности человека. Трудности применения ландшафтных единиц связаны с отсутствием детальных ландшафтных карт, а также с большой зависимостью содержания карт от государственной и ведомственной статистической информации, имеющей приуроченность к единицам административно-территориального деления.

Проведение эколого-географических (геоэкологических) исследований в российских регионах часто сопровождается картами специальной тематики, например, карты источников выброса вредных веществ в атмосферу, карты загрязнения снежного покрова, карты содержания тяжелых металлов в донных отложениях рек и т.п. Практически каждый показатель природно-ресурсного потенциала, антропогенного воздействия на природную среду, современного состояния компонентов окружающей среды, исследуемый в регионах, служит предметом отображения на компонентной или комплексной экологической карте. Некоторые из них имеют вспомогательное значение в качестве рабочих материалов, другие являются итоговым документом или источником информации. В ходе исследований осуществляется постепенный поэтапный переход от анализа к синтезу, от экологической оценки отдельных компонентов природной среды к экологическому потенциалу ландшафтов, к их состоянию с учетом антропогенных воздействий. Таким образом, в процессе регионального эколого-географического исследования создается комплект карт аналитического, комплексного или синтетического содержания – серия эколого-географических карт регионального уровня.

Эколого-географические карты регионов России не являются единообразными ни по методикам, ни по тематике и элементам содержания. Их наполнение зависит от назначения, размеров, масштаба исследования и экологического состояния территории. В границах различных территорий России наблюдается разнообразие экологических факторов и обусловленных ими состояний природной среды.

Существуют различные подходы к оценке и отображению на картах экологической ситуации (обстановки) природной среды:

- по состоянию отдельных компонентов окружающей среды;
- по распространению загрязнений;
- по степени деградации природных территориальных комплексов;

– по оценке условий (комфортности) жизни населения и др.

Тематика и содержание экологических карт определяются их целевыми функциями:

– мониторинг среды региона;

– исследование эколого-географических проблем регионального и локального уровней;

– изучение комфортности и выживаемости человека в измененных условиях среды;

– информирование населения о состоянии окружающей среды.

Назначение карт во многом определяет специфические требования к ним.

Интенсивное внедрение геоцифровизации в эколого-географические исследования, создание картографических и тематических баз данных, использование геоинформационных технологий, разработка географических информационных систем (ГИС) способствуют расширению возможностей отражения, анализа, моделирования географических объектов, экологических явлений и процессов. Основное ядро ГИС составляет картографическая информация. В настоящее время сложилось два основных подхода к рассмотрению геоинформационного ЭГК. В соответствии с первым – технологическим, ЭГК рассматривается в рамках тематического, и при этом современные геоинформационные технологии применяются к уже обработанным материалам экологического содержания (результатам мониторинга, базам данных по параметрам загрязнения среды, материалам дистанционного зондирования и т.д.). Второй подход – геоэкологический, рассматривает ЭГК как междисциплинарное направление, позволяющее интегрировать разноплановую информацию на основе анализа связей, отношений, взаимодействий в системах общество – природа, а также в нем используется положение о том, что разноплановость и разноуровненность информации, сложность и многообразие экологических проблем и ситуаций, делают необходимым создание серий экологических карт констатирующего, оценочного и комплексного (синтетического) содержания [13]. Наибольший опыт накоплен при разработке экологических ГИС, созданных в различных регионах России. Именно региональные ГИС различного назначения содержат большое количество карт, используемых как источник данных, и создаваемых в процессе анализа и вывода результатов геоэкологических исследований.

Комплексные эколого-географические карты, атласы и ГИС на территорию России обычно создаются большими коллективами авторов с использованием системного подхода. При создании карт опираются на ведущие теоретические концепции и комплексные методические разработки, соответствующие программам карт и атласов [2; 11; 16]. Карты содержат интегрированные показатели, получаемые при обработке огромного объема разнородной информации экологического характера. Такие карты носят универсальный научно-справочный характер. Они дают целостное представление об экологической ситуации как в целом в стране, так и в ее различных регионах. Однако, могут быть посвящены и отображению узкой специальной экологической тематики. Наиболее общепринятым для такого картографирования принят подход, сочетающий оценку и отображение двух категорий факторов – природных и антропогенно-техногенных. При этом содержание карт носит двухплановый и, все более часто, – трехплановый характер. Первый план составляет характеристика природных экологических условий, иначе говоря, экологического потенциала природных комплексов. Второй план – антропогенно-техногенная составляющая эколого-географической среды, включающая отображение фоновых нарушений природной среды, связанных с хозяйственным использованием земель, очагов техногенного воздействия на природную среду, границ охраняемых природных территорий. При этом все отображаемые объекты подразделяются по их экологическому состоянию или по экологической опасности, водные объекты дифференцируются по уровню загрязнения. Третий план – последствия

изменений в окружающей среде для здоровья и условий жизнедеятельности человека [3; 4; 12; 13].

Основная тематика ЭГК в России:

- картографирование загрязнения атмосферы, водных объектов – 12%;
- картографирование использования земель и антропогенных воздействий – 15%;
- картографирование антропогенно-техногенной нагрузки на природную среду – 15%;
- картографирование антропогенной измененности компонентов природной среды и/или природных комплексов – 32%;
- эколого-географическое районирование – 6%;
- картографирование экологических ситуаций и проблем – 3%;
- другая тематика – 17%.

Как показывает анализ опубликованных работ и знакомство с картами экологических сюжетов, тенденции развития ЭГК многообразны: содержание программ карт, принципы составления, приемы изображения картируемых элементов значительно различаются. Однако применяется два ведущих направления. В одном, на картах, имеющих природную основу различной дифференциации, оценивается степень (не)благоприятности условий жизни населения и нарушенности природных комплексов. В основе карт второго направления лежит разделение территории на природные и природно-антропогенные ареалы, которые оцениваются по характеру и степени изменений экологически значимых свойств ландшафтов, важных для жизнедеятельности человека.

В настоящее время можно говорить об отсутствии единства содержания, согласованности, взаимодополняемости и сравнимости, т.е. подлинной системности региональных эколого-географических карт. Возрастающая практическая значимость ЭГК и отсутствие единого комплексного подхода при региональных исследованиях определяют потребность в разработке методов, приемов и подходов картографического анализа экологического состояния для отдельных региональных структур как природного, так и социального деления.

Новый качественный этап ЭГК возможен при опережающем развитии фундаментальных исследований длительных процессов в окружающей среде и развитии методик картографирования как одного из методов исследований. Перспективные направления развития геоинформационного ЭГК связаны с сочетанием наземных исследований и методов обработки дистанционного зондирования, комплексированием и синтезированием информации, созданием оперативных карт целевого назначения, карт устойчивости среды и моделированием карт-сценариев, разработкой детальных критериев для оценки экологических ситуаций, выработкой единого подхода к классификации экологического неблагополучия с одновременным отражением региональных особенностей и специфики отдельных территорий.

Автором не приводятся ссылок на все проанализированные источники и авторов картографических произведений, так как простое перечисление используемых для анализа публикаций во много раз превышает объем данной статьи.

Работы выполнены в рамках гранта РФФИ № 22-27-20135.

Использованная литература

1. Антипова А.В. География России. Эколого-географический анализ территории. – М.: МНЭПУ, 2001.
2. Атлас природных и техногенных опасностей и рисков чрезвычайных ситуаций в Российской Федерации / Общ. Ред. С.К. Шойгу. – М.: ИПЦ «Дизайн. Информация. Картография», 2005.

3. Верещака Т.В., Андреева З.В. Оценка экологического состояния природных систем суши и акваторий // Изв. Вузов: Геодезия и аэрофотосъемка. – 2010. – № 2. – С. 51-60.
4. Верещака Т.В., Андреева З.В., Качаев Г.А. Картографическая оценка экологического состояния суши и акваторий: теория, методы, практика / Под ред. Т.В. Верещака. – М.: Научный мир, 2015.
5. Геоэкологическое картографирование / Б.И. Кочуров, Д.Ю. Шишкина, А.В. Антипова, С.К. Костовска; под ред. Б.И. Кочурова. – М.: Изд. Центр «Академия», 2009.
6. Исаченко А.Г. Экологическая география России. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2001.
7. Исаченко А.Г. Введение в экологическую географию. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2003.
8. Кочуров Б.И. Экодиагностика и сбалансированное развитие. – М.: Смоленск: Маджента, 2003.
9. Кравец Е.А. Картографический анализ изученности проблем загрязнения окружающей среды // Геодезия и картография. – 2006. – № 5. – С. 47-52.
10. Макаров В.З., Новаковский Б.А., Чумаченко А.Н. Эколого-географическое картографирование городов. – М.: Научный мир, 2002.
11. Национальный атлас России: В 4-х т.: Т. 2. Природа. Экология / Гл. ред. Тома В.М. Котляков. М.: Роскартография, 2007.
12. Ротанова, И.Н. Система картографической информации в эколого-географических исследованиях региона // Проблемы региональной экологии. – 2008. – № 6. – С. 8-12.
13. Ротанова, И.Н. Экологическое картографирование: современное картографическое познание действительности // Мир науки, культуры, образования. – 2008. – № 3 (10). – С. 21-25.
14. Стурман В.И. Экологическое картографирование. – М.: Аспект Пресс, 2003.
15. Трофимов А.М., Кочуров Б.И., Петрова Р.С. и др. Принципы и подходы к составлению геоэкологических карт / Экологические системы и приборы. – 2003. – № 8. – С. 22-35.
16. Экологический атлас России. – М.: ЗАО «Карта», 2002.

ОЦЕНКА ВОЗДЕЙСТВИЯ ВОДЫ НА ОТДЕЛЬНЫЕ КУЛЬТУРЫ: ОЦЕНКА НА ГОСУДАРСТВЕННОМ УРОВНЕ

Сухайл М.

(Самаркандский государственный университет, Узбекистан)

Аннотация: Каждый товар или товарно-материальная ценность нуждаются в использовании воды, т.е. либо на стадии производства, либо на стадии поставки. Таким образом, настоящее исследование ориентировано на оценку водного следа на макроуровне (на уровне штатов) для выбранных восьми культур, а именно пшеницы, ячменя, кукурузы, проса, риса, сорго, соевых бобов и чая. Целью настоящего исследования является оценка водопотребления в отдельных культурах на уровне поля. Кроме того, пространственная оценка на уровне штата также рассматривается как одна из важных целей для понимания регионального неравенства и/или аналогичного. Методология и подход к оценке были заимствованы из Руководства по оценке водного следа (2011). Данные были собраны из государственного управления сельского хозяйства, Национального бюро исследования почв и землепользования, опубликованных отчетов и онлайн-баз данных, таких как FAOSTAT, BMO, WFN и сельскохозяйственная перепись. Результаты показывают, что зеленый компонент ВПП составляет значительную долю - около 72 процентов, в то время как синий и серый компоненты составили около 19 и 9 процентов от общего потребления воды соответственно. Более того, пространственная изменчивость синего, зеленого и серого цветов в разных штатах обусловлена почвенным режимом и климатическими барьерами. Запасы голубой воды высоки там, где регион относится к полувлажным или безводным землям. Следовательно, в настоящем исследовании был рекомендован сбалансированный подход к использованию "зеленой" и "голубой" воды для удовлетворения растущего спроса на воду в будущем.

Ключевые слова: *Сельскохозяйственные культуры, потребление, спрос, виртуальная вода, водный след, дефицит воды.*

ASSESSMENT WATER FOOTPRINT IN SELECTED INDIAN CROPS: AT STATE LEVEL APPRAISAL

Abstract: Every commodity or goods has intake of water i.e., either in processing or furnished stage. Thus, the present study propensities macro-level (states-level) water footprint (WFP) assessment of selected eight crops namely, Wheat, Barley, Maize, Millets, Rice, Sorghum, Soybeans and Tea. The aim of present research is to assess water use in selected crops at field level. In addition, the spatial evaluation at state level also considered as one of the significant objectives to understand regional disparity and/or similarly. Methodology and approach of assessment was adopted from Water Footprint Assessment Manual (2011). Data was collected from state Agricultural Directorate, National Bureau of Soil Survey and landuse, published reports and online database such as FAOSTAT, WMO, WFN, and agriculture census. Results show that green component of WFP contributes large fraction as about 72 percent, while blue, and grey component amounted of about 19 and 9 percent of the total water consumption, respectively. Moreover, spatial variability of blue, green and grey among the states assimilated by soil regime and climate barriers. Supply of blue water is high where the region imparted to semi-arid or arid land. Consequently, a balanced approach between green and blue water use has been recommended in the present study to address increasing water demand in the future.

Keywords: *Crops, consumption, demand, virtual water, water footprint, water scarcity.*

В естественной среде Земли имеется огромное количество воды. Однако пресная вода составляет почти 2,5 процента от общего объема доступной воды (Рао, 1971; Шикломанов, 1993, 1996 и 1998; Фалькенмарк и Лундквист, 1995), которая накапливается в реках, озерах, прудах, под поверхностью и под подповерхностными водами в виде грунтовых вод. Есть несколько указаний на большой объем потребления воды и превышение уровня загрязнения более чем до устойчивого уровня (Moon, 2008). Сообщения об истощении подземных вод, пересыхании рек и повышении уровня загрязнения свидетельствуют о растущей нехватке воды (Nase, 1967). Доступность ресурсов, особенно воды, становится актуальным вопросом для политиков и учреждений (Фалькенмарк и Видстранд, 1992). Уровень опасности был преувеличен в регионах, где вода уже отсутствовала или ее источники истощены до критического уровня (Глейк, 1993 и 1998; Шикломанов, 1993; 1996 и 2000; и ЮНЕСКО, 2003). Человек использует огромное количество воды для питья, приготовления пищи и стирки, но еще больше для производства таких товаров, как продукты питания, бумага, хлопок, одежда и так далее, что широко известно как "водный след". Концепция водного следа получила развитие после того, как термин "Виртуальная вода" был предложен Дж.А. Алланом (1993) в SOAS (Аллан, 1997). Аллан процитировал: "Каждый год на Ближний Восток поступает больше воды в виде "виртуальной воды", чем стекает по Нилу в Египет для сельского хозяйства" (Allan, 2001). Это улучшает понимание виртуальной воды и обеспечивает чрезвычайно оперативное решение без видимых недостатков. Аналогичная попытка также была предпринята в работах Фалькенмарка (1989), когда он относил воду к очевидной (голубая вода) и неочевидной (серая вода) основы водопользования. Очевидная вода - это та вода, о которой знают пользователи, например, вода поступает из рек и ручьев, источников или водоносных горизонтов. В то время как неочевидная вода накапливается в почвенном профиле в виде почвенной влаги, и она используется только в том случае, если растительность и сельскохозяйственные культуры используют ее (Falkenmark, 1989). До недавнего времени было очевидно, что очень мало было изучено в науке и практике

управления водными ресурсами наряду с потреблением воды и загрязнением. Несмотря на то, что рассмотрение производственных цепочек и цепочек поставок также встречается редко. Следовательно, мало кто осознает тот факт, что организация и характеристики цепочки производства и поставок сильно влияют на объемы, как это ни парадоксально, как во временной, так и в пространственной области. Кроме того, распределение потребления воды и загрязнения, которые могут быть связаны с конечным потребительским продуктом. Виртуальная вода, которая ранее была введена Алланом (Allan, 2001), определяется как объем воды, необходимый для производства товара или услуги. Кроме того, перенос продуктов или услуг из одного места в другое также вносит значительный вклад в перемещение воды в скрытой форме. Причина кроется в стадии переработки или разработки товара или услуги путем потребления определенного объема воды. Например, для производства одной пары обуви (из бычьей кожи), если ее обработать и подготовить эффективным способом, требуется около 8000 литров воды, в то время как для приготовления одного стакана молока (200 мл) требуется около 200 литров воды в скрытом виде (Guardian, 2013). Кроме того, одна чашка чая (250 мл) и для обработки и дистилляции одной чашки кофе (125 мл) требуется 35 и 140 литров воды соответственно (Guardian, 2013). Аналогичным образом, для одного кг зерна, используемого в кормах для животных, требуется 1,2 м³ воды (Verdegem et al., 2006). Однако виртуальная вода предназначена только для непосредственного использования, как рекомендует Аллан. Еще одно важное объяснение было предложено Хукстрой (Hoekstra, 2002) (Hoekstra, 2003) в отношении этой концепции как концепции "водного следа". Также заслуживает внимания последующее разъяснение Чапагена и Хукстры (2008), с помощью которого была создана четкая основа для анализа связи между потреблением человеком и присвоением пресной воды в мире. Его можно рассматривать как показатель использования пресной воды, который отражает не только прямое водопользование потребителя или производителя, но и косвенное водопользование по всей цепочке поставок. Но расширения в терминах голубой, зеленой и серой воды обеспечивают рациональный подход к эффективному анализу косвенного водопользования (рис. 1).

Это доказано как многомерный показатель, который обеспечивает разумные оценки объемов потребления воды по источникам и объемов загрязнения по видам загрязнения; все компоненты общего водного следа могут быть определены географически и во времени. Согласно руководству по водному следу, "голубой водный след" относится к объему поверхностных и подземных вод, потребляемых товаром в процессе производства. Более того, зеленый водный след указывает на дождевую воду, хранящуюся в почве в виде почвенной влаги. Серый водный след продукта указывает на объем пресной воды, необходимый для определения нагрузки загрязняющих веществ на основе существующих стандартов качества окружающей воды. Недавно вышедшее Руководство по оценке водного следа-2011 (Hoekstra et al., 2011) содержит четкую методологию и подход к оценке в этом отношении. Его можно применять в качестве инструмента экономии скудных внутренних водных ресурсов путем импорта водоемких продуктов и экспорта товаров, требующих меньшего количества воды. В то время как страны, богатые водой, могут получать прибыль от экспорта водоемких товаров. Следовательно, национальная и международная торговля сельскохозяйственными товарами все чаще признается в качестве механизма экономии внутренних водных ресурсов и способа достижения национальной водной безопасности.

Значение в индийском контексте

Сегодня большинство экспертов по водным ресурсам признают, что водные конфликты вызваны не физическим дефицитом воды, а главным образом плохим

управлением водными ресурсами. С этой точки зрения концепция водного следа направлена на повышение эффективности водопользования, достижение водной безопасности между странами/внутри них, а также в регионах с дефицитом и избытком воды. Индия - страна с обширным сельскохозяйственным сектором, а также значительным количеством водных ресурсов, как подземных, так и поверхностных. Очевидно, что экономика Индии зависит от производства сельскохозяйственной продукции, а пшеница является основной зерновой культурой наряду с рисом, кукурузой, ячменем и другими сырьевыми товарами. Тем не менее Индия является страной, где значительная часть населения страдает от недоедания и голода. Основной причиной этого может быть неоптимальное использование сельскохозяйственных и водных ресурсов, приводящее к низкой производительности и нежизнеспособности сельского хозяйства. Управление водными ресурсами требует особого внимания, поскольку в Индии часто происходят наводнения и засухи, которые кажутся парадоксальными ситуациями.

Проблема усугубляется неадекватной институциональной поддержкой и плохим осуществлением программ, а также неспособностью пересматривать планы на основе меняющихся ситуаций, которые могут быть успешно урегулированы с помощью подхода "водный след". Как отмечается в нескольких исследованиях, при выращивании пшеницы используется почти в 4-5 раз больше воды, чем обычно, и в 2-3 раза больше - при выращивании риса (Falkenmark, 1997). Аналогичным образом, использование воды при производстве кормов для животных могло бы быть значительно сведено к минимуму с помощью аквакультуры, а не для кормления крупного рогатого скота, свиней, домашней птицы и других (Verdegem et al., 2006). В такой критический момент могут возникнуть вопросы о том, как можно удовлетворить спрос на воду в будущем? Какова разумная оценка среднего потребления воды? И в какой степени это обеспечит решение проблемы нехватки воды? Это лишь некоторые из других животрепещущих вопросов в нынешнем контексте. Главной заботой должно быть эффективное управление водными ресурсами, с тем чтобы была обеспечена инклюзивность. Настоящее исследование поможет понять и усовершенствовать концепцию водного следа и экономической ценности воды, поскольку в этой области не было сделано ничего или почти ничего. Целями настоящего исследования были взяты следующие:

Количественно оценить общий водный след (ВПП) и его потоки на уровне провинций

а) Количественно оценить пространственную структуру синего, зеленого и серого водного следа в исследуемом районе

б) Проследить пути обеспечения устойчивости водных ресурсов с помощью концепции "водного следа".

Восемь видов сырья, а именно ячмень, кукуруза, просо, рис, сорго, соевые бобы, чай и пшеница, были отобраны для оценки воздействия на водные ресурсы в масштабе провинций по всей Индии, за исключением Кералы. Штат Керала был исключен из настоящего исследования из-за отсутствия надежной и достаточной базы данных. Исследование охватывает всю Индию за период 1999-2006 гг. Средний расход воды.

База данных и методология

Для достижения целей исследования и получения общего вывода были использованы как первичные, так и вторичные данные. Данные были собраны из различных отчетов международных организаций, таких как ФАОСТАТ, ВМО, WFN, и сельскохозяйственной переписи, собранной и обобщенной правительственными публикациями. Был применен рациональный подход к оценке воздействия выбранных

товаров на водные ресурсы с учетом компонентов голубой, зеленой и серой воды. Водные следы рассчитываются в соответствии с методологией, разработанной (Charagain and Hoekstra, 2008) и впоследствии доработанной (Aldaya and Llamas, 2008). Краткое методологическое описание представлено ниже, в то время как более полное можно найти в руководстве WFN 2011.

Заключение

Настоящее исследование представляет общенациональную МПП по восьми отобранным культурам, т.е. ячменю, кукурузе, просу, рису, сорго, соевым бобам, чаю и пшенице, на уровне производства за период 1999-2006 годов, оцененный вместе с категориями синего, зеленого и серого цветов, предложенными Hoekstra (2003) и доработанными Charagain и Hoekstra (2008). Результаты были представлены для всей Индии, за исключением штата Керала, с точки зрения расхода воды для конкретной культуры на тонну урожая. Впоследствии исследование выявило важность зеленой воды, поскольку большая часть зеленой воды, примерно 72 процента, потребляется сельскохозяйственными культурами, не считая голубой воды. В то время как голубая вода вносит меньший вклад, чем зеленая, составляя 19 процентов от общего объема и оставшаяся доля, приходится на серую воду. Однако пространственная изменчивость синего, зеленого и серого цветов в разных штатах обусловлена почвенным режимом и климатическими барьерами. Запасы голубой воды высоки там, где регион относится к полувлажным или безводным землям, как предположил Меконнен et.al (2011). Таким образом, Тамилнад наряду с Раджастаном, Андхра-Прадешем, Махараштра, Карнатакой, Ориссой, Бихаром, Гуджаратом, Харьяной и Мадхья-Прадешем имеет значительную долю голубой ВПП. Кроме того, доля "серого" азота относительно невелика, поскольку предполагаемая доля, вносимая азотом, определяется только из-за отсутствия применения фосфора и пестицидов. Следовательно, был предложен сбалансированный подход между использованием "зеленой" и "голубой" воды, который был бы эффективным для удовлетворения растущего спроса на воду в будущем. Настоящее исследование также открыло новые перспективы в отношении экономической ценности воды как видно из различных примеров. Однако существует ряд замечаний экспертов, которые можно было бы применить для повышения эффективности использования водных ресурсов и оценки ВПП, а именно:

1. Настоящая модель имеет ограничение в отношении сроков посадки и сбора урожая, что приводит к различиям в оценочных результатах.
2. Продолжительность вегетационного периода также отрицательно влияет на потребление воды. Настоящее исследование использует несколько экспертных предположений или литературных оценок периода вегетации сельскохозяйственных культур, поэтому не отражает возможных вариаций.
3. Другим аспектом может быть повышение продуктивности сельскохозяйственных культур и сокращение продолжительности вегетационного периода с помощью различных гибридных семян и технической помощи.
4. Наличие достаточной базы данных также ограничивает объем исследования и будущее оценивание. Кроме того, было рекомендовано пилотное исследование для улучшения базы данных, надежности оценок и стратегии прогнозирования.
5. Однако режим почвы является основным фактором, влияющим на глубину укоренения сельскохозяйственных культур. Это очень важно на землях неорошаемого земледелия, где влагоудерживающая способность определяет рост растений.
6. Статистические данные по удобрениям недостаточно доступны для большинства сельскохозяйственных культур. Таким образом, оценка серой ВПП сопряжена с неопределенностями. Однако данные были собраны из нескольких источников, что само

по себе имеет вариации. Данные, полученные из таких источников, носят обобщенный характер в виде среднего значения по региону. Таким образом, согласованность данных влияет на настоящие результаты. Очевидно, что южные штаты или зона неорошаемого земледелия имеют низкий уровень внесения удобрений. В то время как Северная часть Индии, особенно Пенджаб, Харьяна, Уттар-Прадеш, Бихар и некоторая часть Западной Бенгалии, находятся в обратном положении.

7. Это очевидно что многократная обрезка и скрещивание культур практикуются более или менее во всем мире. Включить эти методы в явном виде в настоящее исследование не представляется возможным. По этой причине рекомендуется, чтобы ВПП меньшего масштаба осуществлялось с осторожной интерпретацией.

Литература

1. Аллан, Дж.А., 1997. "Виртуальная вода": долгосрочное решение для экономик Ближнего Востока, испытывающих нехватку воды? Группа по водным вопросам. Школа востоковедения и африканистики (ШВА). Лондонский университет.
2. Аллан, Т., 2001. Водный вопрос Ближнего Востока: гидрополитика и глобальная экономика. Лондон: I B Tauris & Co.
3. Чапагейн, А. К. и Хукстра. А. Ю., 2008. Глобальный компонент спроса и предложения пресной воды: оценка виртуальных потоков воды между странами в результате торговли сельскохозяйственной и промышленной продукцией.
4. Международная водная организация, 33 (1), 19-32. Фалькенмарк, М., 1989. Массовый дефицит воды, угрожающий Африке: почему с этим не борются? Амбио, 18 (2), 112-118.
5. Фалькенмарк, М., 1997. Удовлетворение потребностей в воде растущего населения мира. Философский анализ, Лондонское королевское общество., 929-936.
6. Фалькенмарк, М. и Лундквист, Дж., 1995. Надвигающийся водный кризис: новые подходы неизбежны. В книге Л. Ульссона "Гидрополитика", 288-321. Лондон, Великобритания: Zed Books Ltd.
7. Фалькенмарк, М. и Видстранд, С., 1992. Население и водные ресурсы: хрупкий баланс. Демографический бюллетень (Справочное бюро по народонаселению), 4-5.
8. ФАО., 2003. Модель CROPWAT (программное обеспечение). Рим: Продовольственная и сельскохозяйственная организация.
9. Глейк, Питер Х., 1993. Кризис воды. Издательство Оксфордского университета, Лондон.
10. Глейк, П. Х., 1993. Вода в мире. Island Press, Вашингтон, округ Колумбия.
11. Guardian, 2013. Сколько воды необходимо для производства пищи и сколько мы тратим впустую. Доступ получен 14 ноября 2015 года.

ПРИРОДНЫЙ ФАКТОР В ФОРМИРОВАНИИ ГЕОКУЛЬТУРНОГО ЛАНДШАФТА ЧУВАШИИ

Сытина Т.Ф.

(Чувашский государственный университет, Россия)

Аннотация. В работе рассмотрены изменения состояния природной среды под воздействием хозяйственной деятельности человека и возможности изучения физико-географических факторов, влияющих на распространение культурных явлений, и природной обусловленности становления и развития историко-культурных традиций. До заселения территории современная Чувашия, за исключением юго-восточной части, была покрыта лесами. Антропогенному воздействию в первую очередь подвергались лесные массивы и речные склоны. Важный научно-практический интерес представляет влияние природных условий территории

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

обитания этноса на основные хозяйственные занятия и быт. На основе анализа народного знания о природе, отраженного в чувашском культурном ландшафте можно выявить этнокультурные особенности территории.

Ключевые слова: *геокультурный ландшафт, геосистемы, культурный ландшафт, этнос, историко-культурные традиции.*

**NATURAL FACTOR IN THE FORMATION OF THE GEOCULTURAL LANDSCAPE
OF CHUVASHIA**

Abstract. *The paper considers changes in the state of the natural environment under the influence of human economic activity and the possibility of studying physical and geographical factors affecting the spread of cultural phenomena, and the natural conditionality of the formation and development of historical and cultural traditions. Before the settlement of the territory, modern Chuvashia, with the exception of the southeastern part, was covered with forests. Anthropogenic impacts primarily affected forests and river slopes. An important scientific and practical interest is the influence of the natural conditions of the ethnic group's habitat on the main economic activities and life. Based on the analysis of folk knowledge about nature, reflected in the Chuvash cultural landscape, it is possible to identify the ethno-cultural features of the territory.*

Keywords: *geocultural landscape, geosystems, cultural landscape, ethnos, historical and cultural traditions.*

Геокультурное пространство – это система, сочетающая в себе пространственно-временные отношения общества со всеми сферами географической среды, такие, как соединение общественных объектов, явлений и процессов с природным окружением; система вероисповеданий, культурных традиций, структуры восприятия картины мира; сочетание природных и социальных объектов материальной и духовной культуры, сформировавшихся в результате культурогенеза на территории Чувашской Республики [3]. Согласно мнению Э.П. Романовой, под современными ландшафтами следует понимать «сложные геосистемы, состоящие из взаимодействующих природной и антропогенной подсистем, каждая из которых развивается под действием определенных факторов» [8].

Природная основа современных ландшафтов Чувашии сформировалась в среднем голоцене в атлантическую климатическую эпоху VI - середина III тыс. до н.э. В этот период территория Чувашской Республики располагалась в пределах двух природных зон. Северную часть республики – Заволжье и Приволжье – занимала зона смешанных лесов. Древесная растительность была представлена широколиственными породами. Из хвойных произрастали сосна и ель. Основная часть территории республики располагалась в зоне широколиственных лесов. Это были многоярусные леса из дуба, граба, вяза, липы, орешника [5]. В настоящее время Чувашия расположена в пределах лесной, лесостепной и степной природных зон.

Заселившие территорию Среднего Поволжья в эпоху раннего палеолита (80-40 тыс. лет назад) племена охотников, рыболовов и собирателей не могли существенно изменить ландшафт. Влияние человека на природу на территории современной Чувашии проявилось в конце III тыс. до н.э. в связи с проникновением на ее территорию племен балановской культуры. Это были первые в Среднем Поволжье земледельческо-скотоводческие племена, использовавшие для земледелия свободные от леса пространства. С увеличением численности населения получает распространение подсечно-огневое земледелие, приведшее к увеличению площади вторичных лесов. Такой же образ жизни вели абашевские племена, жившие на территории Чувашии с середины II тыс. до н.э. и до начала I тыс. до н.э. Культурный комплекс первоначальной эпохи формирования абашевской культуры свидетельствует о новом этапе в развитии племен Среднего Поволжья, когда возникло мотыжное земледелие и сложились исторические связи с очагами культуры Кавказа, Средней Азии и Западной Сибири [6]. В течение

бронзового века происходило антропогенное «остепнение» зоны широколиственных лесов. С VIII в. до н.э. по II в. до н.э. территорию Чувашии населяли племена ананьинской и городецкой культур, владевшие навыками обработки железа. Развитие металлургии, использование железных орудий труда привели к дальнейшему обезлесению территории.

Формирование булгарского союза племен в VIII в. привело к появлению плужного земледелия территории Чувашии и началу распашки луговых степей. Особенно активно распашка целинных земель осуществлялась в юго-восточной закубнинской части современной Чувашии, когда сюда переселилось население из центра Булгарии и ближайшие к Волге районы в связи с наступлением Золотой Орды [5]. В X в. междуречье Суры и Свияги было почти сплошь покрыто лесами. Преобладали дубовые и дубово-еловые леса. На песчаных почвах произрастали сосны. На средних по составу влажных почвах были еловые леса. В юго-западном и юго-восточном районах Чувашии луговые степи [8]. Массовое сокращение лесных массивов произошло после реформы 1861 г. в связи с развитием промышленного производства. Строевой лес из южной части Чувашии вывозился в соседние остепнённые территории, в нынешнюю Ульяновскую область и Республику Татарстан. Чувашский дуб отправлялся даже за границу. В северных и центральных районах Чувашии истреблялись липовые леса, чему способствовало рогожное производство, продукция которого вывозилась за пределы Чувашии [5]. В результате лесные приводораздельные и водораздельные ландшафты были полностью освоены и превращены в сельскохозяйственные угодья. В связи с переходом в середине XVIII в. на трехпольную систему земледелия, которая господствовала и в начале XX в., началась распашка суходольных лугов, находившихся на водораздельных пространствах и склонах. Распахивались склоны балок, целина вдоль рек, что привело к возникновению большого количества новых оврагов, размеры которых ежегодно увеличивались. Сокращалась площадь пашни и усиливалась дренированность территории. По мере истребления лесов ландшафты постепенно теряли свои прежние качества.

Амплитуда высот, наряду с наличием рыхлых несцементированных осадочных пород в виде лёссовидных суглинков, супесей, известняков, мергелей и достаточного количества осадков создают условия для эрозионного расчленения поверхности долинами рек и овражно-балочными системами.

В настоящее время в Чувашской Республике естественные ландшафты повсеместно уступили место природно-антропогенным, при этом большая часть территории превращена в агроландшафты. Естественные ландшафты сохранились лишь в Заволжье и Присурье. Общая площадь земельного фонда Чувашии составляет 1834,3 тыс. га. Из них земли сельскохозяйственного назначения составляют – 55,4% и земли лесного фонда – 32,3%. Наиболее крупные лесные массивы встречаются в юго-западной части республики и в Заволжье.

Леса в Чувашии весьма разнообразны. Встречаются как лиственные, так и хвойные леса. Хвойные в основном в Заволжье. Они представлены в основном - зленимошными и сухими лишайниковыми борами, со слабым травостоем. В северных правобережных районах республики распространены лиственные, преимущественно дубовые леса-приволжские нагорные дубравы. В настоящее время они произрастают небольшими массивами в приволжских и центральных районах, это остатки некогда обширных лесов. Вторым ярусом в дубовых лесах произрастают клен, вяз, липа, ильм, ясень и другие породы. Подлесок представлен орешником, бересклетом, черемухой, калиной, рябиной, и другими кустарниками. В присурских лесных массивах смешанные леса, которые состоят из березы, осины, ели и широколиственных пород. Несколько столетий назад в лесах

Чувашии водились ценные промысловые животные лоси, медведи, рыси, куницы, лисы, бобры, кабаны, в лесах было развито бортничество. Сокращение лесных площадей и хищническое истребление пушных зверей привело к резкому сокращению видов животных. Растительные богатства издавна пользовались населением. Лес шел на сооружение жилищ и хозяйственных построек. Из лесоматериалов делались сельскохозяйственные орудия, средства передвижения, домашняя утварь. Кора ольхи, дуба и некоторые полевые травы использовались в качестве красителей для овчин и домотканых материй. Значительная часть растений употреблялась в пищу. Это грибы, ягоды, орехи, а из трав сныть, борщевик, щавель, дикий лук, хрен и др. В качестве лекарственных растений использовались зверобой, крапива, полынь, пижма, можжевельник, кора дуба, черника, кора и корни шиповника и др.

Чувацкий народ по своему языку, культуре и истории своего происхождения является одним из древних тюркских народов. В настоящее время по численности населения чуваша находятся на 5 месте в Российской Федерации -1 173,2 тыс.чел., плотность населения 63, 96 чел./км² Процесс формирования чувашской народности в основном завершился в XV–XVI в.в. С этого времени этноним «чуваши» появляется в русских летописях.

Формирование основных групп чувашей: верховых (*вирьял*), средненизовых (*анат енчи*), низовых (*анатри*) с внутренними подразделениями в каждой из них завершилось в основном к началу XVII в. Чувашские названия этнографических групп (*вирьял*. /*тури, кай енчи*/ - «верховые или западносторонние», *анат енчи*—«нижесторонние», *анатри* /*мал енчи*/—«низовые, восточносторонние») восходит к особенностям расселения вдоль Волги и ориентированием по стороне света относительно средненизовых чувашей [4].

Основу традиционного хозяйства чувашей, как и других народов Среднего Поволжья, составляло земледелие в сочетании с животноводством. Этнографы отмечают, что при одинаковой постановке земледелия у народов Среднего Поволжья чуваша отличались исключительной тщательностью и добросовестностью в сельскохозяйственных работах, уходах за посевами и т.д. Очень важный научно-практический интерес представляет влияние природных условий территории обитания этноса на основные хозяйственные занятия и быт. На основе анализа народного знания о природе, отраженного в чувашском культурном ландшафте, можно выявить следующие особенности:

✓ Влияние природы на характер устройства поселений. Селения верховых и низовых чувашей, в зависимости от местности и этнических особенностей отличались друг от друга по характеру своего расположения, планировки, по типам жилых и других построек. Для поселений северной и центральной части Чувашии характерно хорошее озеленение, а для юго-восточной – слабое (влияние татарских селений). Чувашские усадьбы, как правило, тщательно огораживаются изгородью со всех сторон, особенно с передней. В прошлом даже бедные крестьяне старались огородить свою усадьбу. В этом, возможно, сказываются навыки древних земледельцев, живших в лесах, где было необходимо тщательно огораживать усадьбу, чтобы охранять ее от диких животных, чтобы не разбредался по лесу скот[6].

✓ Отражение отношения к природе через этнопедагогику. Природосообразность - основное положение народной педагогики, понимается как соответствие природе, как согласие с нею. Человек есть часть природы, и он должен приводить все свои действия в состояние согласованности с природой. Рекомендовалось изучать окружающую природу, ее изменения, рост и развитие растений и животных. И по аналогии с этими процессами делались выводы о развитии и воспитании детей Каждый в течение своей жизни должен был посадить и вырастить не менее одного-двух плодовых или других деревьев. Человека,

не посадившего ни одного дерева, считали неблагоприятным по отношению к природе. Основным направлением трудового воспитания чувашей являлась подготовка трудолюбивых земледельцев. В процессе труда ребенку сообщались сведения о природных явлениях, о свойствах материалов. Детей привлекали к работе с 6-7 лет. Чувашаи всегда были сильно привязаны к родным местам. «Аçу – аннўн çаранне нихçан та ан ман» - «родительские нивы и луга никогда не забывай.

✓ Преобразование природы человеком в чувашской мифологии. В жизни и быту использовали магические ритуалы, имевшие своей целью: обеспечение успехов в земледелии, вызов дождя, удачи в охоте [1].

✓ Практико-агрономические наблюдения в народных знаниях. Строгое внимание уделялось качеству семян, чередованию культур на пашне, срокам посева различных культур с учетом климатических условий: «По семени и плод», «Ячень хорошо сеять после пшеницы, но никак не обратно», «Сей овес, когда босая нога на пашне не зябнет». Был разработан детальный сельскохозяйственный календарь. Для каждого возделываемого растения чувашские крестьяне разработали методы и сроки обработки почв, подготовки семян, применения доступных им удобрений, сроки и способы посева и дальнейшего ухода за растениями. Рожь сеяли сразу после пара, тщательно подготовленного многократной вспашкой, под нее вносили самое большое количество удобрений. Из яровых культур большим вниманием пользовались ячень, полба, пшеница. Меньше всего старания прилагали чувашаи при посеве овса - весьма нетребовательной культуры, хотя под него и отводили большие земельные площади. Серьезное внимание чувашские крестьяне уделяли подготовке семян. Семенной материал они обычно брали с самых лучших участков, убирая их нередко отдельно. [7]. Иногда верховые чувашаи применяли перед севом сухое протравливание семян, преимущественно яровых культур золой (от грибковых заболеваний) перед посевом. Семена огородных растений иногда протравливали, замачивая их щелоком за несколько часов до посадки. О применении севооборота говорит поговорка - «сичё уйра сичё ана пултър, ана сиче сичё тёлё тырă пултър» - пусть будет на семи полях семь загонов, а на загонах семь видов хлебов

✓ Принципы рационального природопользования и заботы о природе имеют отражение в чувашском календаре. Чувашские названия месяцев указывают на виды хозяйственной деятельности и программу периодических занятий чуваш. Например, Март – Пуш (от пош - незанятый, свободный), месяц неземледельческий, свободный от земледельческих работ называется «пуша»: 1) из-за истощения запасов продовольствия и фуража; 2) из-за таяния снега (земля пустеет от снега); Апрель - Ака (от акас – сеять), месяц пашни, плуга; Май – Сю (от сю-лето, летний месяц). У верховых чувашей этот месяц назывался синсе уйах- «месяц беременности земли» - землю считают беременной после посева. У низовых чувашей - уяв уйах – «праздничный месяц», когда запрещалось заниматься земляными работами, трогать и беспокоить землю.

✓ Топонимическая индикация особенностей природного ландшафта. Сильной пересеченностью местности выделяется приволжская северная половина республики и поэтому она насыщена топонимией, выражающей как положительные, так и отрицательные формы рельефа. Например, географический термин СИРМА (чув. сирма) – «овраг» зарегистрирован повсеместно начиная с 1399 года. Им означаются молодые овраги, имеющие обрывистые, не задернованные склоны. По месту образования, типу протоки они различаются, и эти различия тоже выражены в топонимии: УЙСИРМИ – «полевой овраг» - чув. уй «поле»+сирми, КЮЛЬСИРМА – «овраг с озерком» - чув.куле

«озеро» + сирма, ШОРСИРМИ – «заболоченный овраг» - чув. шор (лит. шур) «болото» + сирма. Высохшие овраги именуются ТИПСИРМА – «сухой овраг» - чув. типе «сухой» + сирма.

✓ Топонимическая индикация преобразования ландшафтов хозяйственной деятельностью. В ходе изучения топонимии в республике выделено 261 ойконим с составной частью «касы» (вариант: *кассы*; чув. *кас*, *кассы*; *касси* – форма принадлежности слова *кас*). Существуют варианты на значение слова *кас*: 1) «выселок, околоток, часть деревни, улица»; 2) «выселок» = «ял» (деревня); 3) от слов «резать, рубить, вырубать»; 4) «полоса», «часть пространства, расчищенная от леса путем вырубки деревьев и выкорчевывания пней». Наивысшая плотность названий с термином *кас* на севере республики, а наименьшая – на юге и юго-востоке может свидетельствовать об освоении территории [2].

Использованная литература:

1. Арчиков Е.А. Ландшафты, экология, культура Чувашской Республики: Конспект лекций/ Чебоксары: Чуваш.ун-т., 1997-56с.
2. Артемьева Т.Г. Краснова М.П. Сытина Т.Ф. Роль лексико-географического анализа в изучении геокультурного пространства Чувашии. В сборнике: геопространственные исследования общественных и природных систем: теория и практика. Материалы Всероссийской научно-практической конференции. 2014 с.84-89
3. Артемьева Т.Г. Никонорова И.В. Факторы формирования геокультурного пространства Чувашской Республики// Вестник Чувашского университета 2012. №3
4. Иванов В.П. Этническая география чувашского народа. Историческая динамика численности и региональные особенности расселения. Чебоксары: Чуваш. кн. изд-во, 2005-383с.
5. Карягин Ф.А. Роль хозяйственной деятельности в изменении природной среды Чувашской Республики. Чебоксары 2001
6. Каховский В.Ф. Происхождение чувашского народа. Чебоксары: Чуваш. кн. изд-во, 2003-463с.
7. Никольский Н.В. Собрание сочинений. Т.1. Чебоксары, 2002
8. Шлемпа О.А. Современные ландшафты Чувашии// Вестник Чувашского университета 2013. №3

ТАБИЙ ГЕОГРАФИЯ: ТАСНИФЛАШ ВА МУАММОЛАР

Тошов Х.Р. (Бухоро давлат университети, Ўзбекистон)

Аннотация: мақолада табиий географик фанлар таснифи, унда тупроқшунослик фанининг аҳамиятига оид фикр мулоҳазалар билдирилган.

Калит сўзлар: география, табиий география, регионал табиий география, фан таснифи, структура, тупроқшунослик, тупроқлар географияси.

ФИЗИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ: КЛАССИФИКАЦИЯ И ПРОБЛЕМЫ

Аннотация: В статье выражена классификация естественно-географических наук, представлены мнения о важности науки почвоведения

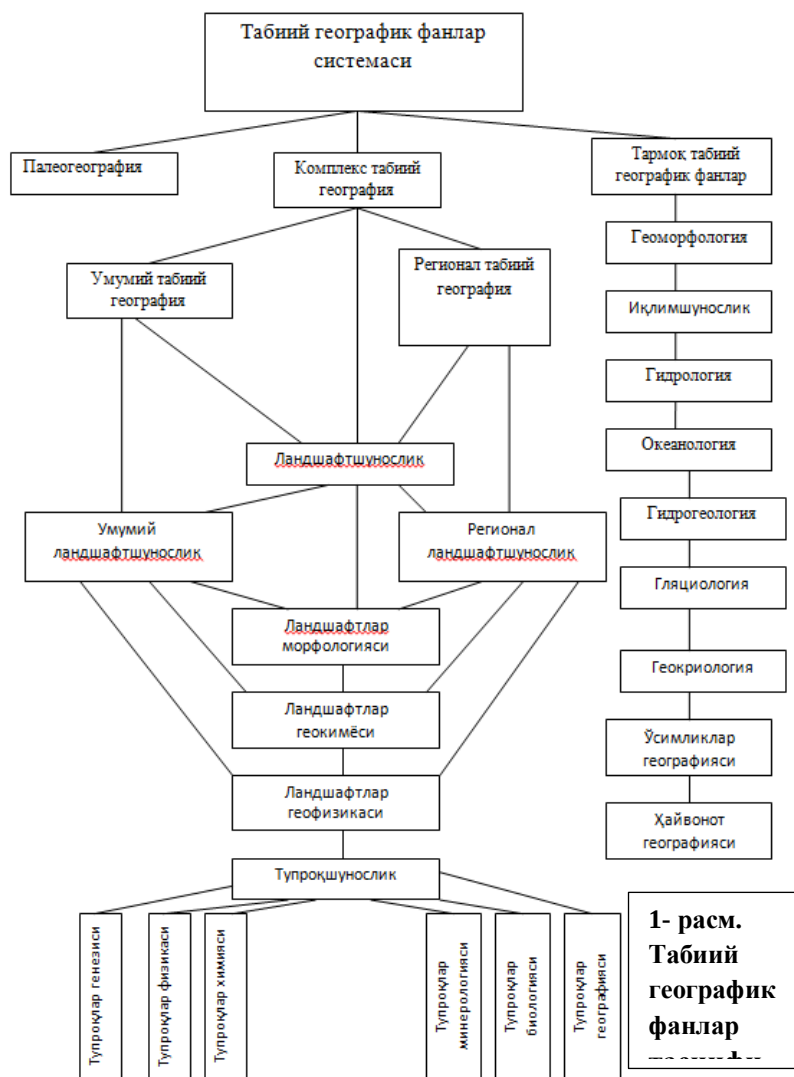
Ключевые слова: география, физическая география, региональная физическая география, почвоведение, классификация науки, системы естественных и социальных наук.

NATURAL GEOGRAPHY: CLASSIFICATION AND PROBLEMS

Abstract: following article deals with the classification of natural geographical sciences, and arguments on the place of soil science.

Keywords: geography, natural geography, regional natural geography, science classification, structure, soil science, soil geography.

Жамият ривожланиб борган сайин барча фанларда бўлгани каби географияда ҳам табиий географик изланишларнинг аҳамияти ортиб боради. Мамлакатимизда ҳам бу соҳада кўплаб ижобий ишлар амалга оширилган. Уларнинг тасдиғи сифатида табиий географиядан кўплаб методик ва илмий (дарслик, ўқув қўлланма, монография ва йирик назарий мақолалар) манбаларни нашр этилганлигини мисол келтириш ўринлидир. Жумладан, П.Ғуломов, М.Умаров, Ю.Султонов, А.Абдулқосимов, Л.Алибеков, А.Раҳматуллаев, Т.Жумабоев, А.Рафиқов, Ш.Зокиров, Ҳ.Ваҳобов, Н.Сабитова, И.Ҳасанов, Ю.Султонов, А.Зайнутдинов, И.Абдуғаниев, И.Қ.Назаров, каби фан фахрийларининг асарлари миллий кадриятга айланган. Шу билан бир қаторда С.Абдуллаев, С.Б.Аббасов, М.Т.Миракмалов, Ш.М.Шарипов, А.Ҳожиматов, И.Абдуллаев, Н.Алимқулов, Қ.С.Ярашов, О.И.Абдуғаниев, А.Равшанов, Д.Хурсанов ва бошқа олимларнинг илмий фаоллиги ибратлидир.

Аммо назаримизда ўтган йилларда ва бутунги кунда ҳам муаллифларимиз география фанининг структураси ва унда табиий географиянинг ўрни ҳақида ўз асарларида кам саҳифа ажратганлар ҳамда нисбатан кам фикр мулоҳазаларини билдирмоқдалар. Ҳозирги даврда география фанлар системаси ва унинг таркибида янги илмий йўналишлар ҳамда янги фан тармоқлари пайдо бўлганлиги сир эмас. Шунинг учун мамлакатимиз олимлари ҳам ўз илмий фаолиятлари давомида табиий географик фанлар таснифини вақти-вақти билан тўлдириб, янгилаб туришлари зарур бўлади.

Табиий географиянинг фанлар таснифидаги ўрни ва ички тузилиши ҳақида адабиётларида ҳам (масалан, Ш.С.Зокиров, 1999; Ҳ.Ваҳобов ва б. 2005; Ш.С.Зокиров, Х.Р.Тошов, 2013, 2016; И.Қ.Назаров, 2013;

А.А.Ниғматов, 2018; Ў.Қ.Абдуназаров ва б. 2018; Р.Баратов, Н.В.Султонова, 2019; Х.Р.Тошов, 2021) айрим фикрлар билдирилган [1,2,3,4,5,6]

Айтиб ўтиш лозимки, географик фанлар системаси ҳақида сўз юритган ва номлари бирма-бир кўрсатилган бу муаллифларнинг асарларида кескин мунозара ва тортишувларга сабаб бўладиган ўзаро зиддиятли фикрлар ҳам билдирилган бўлиб, бу ҳол айниқса, табиий

география билан иқтисодий географиянинг ўзаро муносабатлари масаласида яққол кўзга ташланади.

Фан таснифини тўғри тузишда ўзига хосликлар мавжуд. Табиий географик фанлар системасининг ички тузилишини, таркибидаги фанларнинг ўрнини ва ўзаро алоқадорликларини объектив аниқлаш учун бир қатор умумилмий ва умумгеографик тушунчаларни аниқ белгилаб олиш аҳамиятлидир. Чунки фанда ҳар доим қўлланиладиган тушунчаларни икки ёки уч хил талқин қилиниши таснифни тўғри тузишни қийинлаштиради ва кўпинча хатоликларга олиб келади. Маълумки, ҳар бир фан ўз назариясини ёрқин ифодалаб бериши учун ҳам асосий тушунчалар ҳақида аниқ бир тасаввурга эга бўлиши лозим.

Хуллас табиий географик фанлар таснифини қуйидагича (1 - расм) тасаввур қилдик.

Ушбу тасниф схемамизда (1 - расм) тупроқшунослик фани деярли барча тасниф схемаларида акс эттирилаётгандек, хусусий ёки тармоқ фанлар қаторида кўрсатилмади. Шунингдек, кўп тасниф схемаларида тармоқ фанлар таркибида акс эттирилаётган “тупроқлар географияси” ҳам тармоқ табиий географик фанлар таркибидан чиқарилди. Чунки бу фан табиий географияни эмас, балки тупроқшуносликнинг ажралмас қисми ҳисобланади [7].

Мазкур тасниф схемамизда энг юқориги иерархик поғонада табиий географик фанларнинг учта кичик гуруҳи жойлашган. Булар: комплекс табиий география, хусусий ёки тармоқ табиий географик фанлар ва палеогеографиядир. Булардан хусусий ёки тармоқ фанларнинг ҳар бири табиий географик компонентлардан бирини ёки табиий географик комплекс ҳосил қилувчи омиллардан бирини бошқа, қолган компонентлар ёки омиллар билан яқиндан боғлиқликда деб ўрганади. Шунингдек, ҳар бир хусусий фан ўз предметини келиб чиқиши, тузилиши, мавжудлик фаолияти, динамикаси ва ҳудудий табақаланиш қонуниятларини ўрганади. Ушбу тармоқ фанларнинг ички тузилишида ўзаро ўхшашлик бор. Чунинчи, уларнинг ҳар бирини умумий назарий қисми ва регионал қисми мавжуд.

Хулоса ўрнида қайд этиш жоизки, биз тавсия этаётган таснифимизни бошқа шундай таснифлар каби шартли эканлигини эътироф этиш ўринлидир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Abdunazarov O'.Q., va boshq. Umumiy tabiiy geografiya. – Toshkent: “Barkamol fayz media”, 2018. – 326 b.
2. Baratov P., Sultanova N.B. Umumiy yer bilimi. T., 2019.
3. Зокиров Ш.С. Кичик ҳудудлар табиий географияси. Т., 1999.
4. Zokirov Sh.S., Toshov X.R. Landshaftshunoslik. T., 2016.
5. Назаров И.Қ. География фанининг асосий муаммолари. Т., 2013.
6. Нигматов А.Н. Табиий география ва геоэкология назарияси. Т., 2018.
7. Тошов Х.Р. Табиий география: тарихи ва баъзи назарий масалалари. Бухоро. 2021.

ЕРЛАРНИНГ МЕЛИОРАТИВ ҲОЛАТИНИ ЯХШИЛАШДА РЕЛЬЕФ ПЛАСТИКА КАРТАСИНИНГ РОЛИ

Уразбаев А.К. (Чирчиқ давлат педагогика университети, Ўзбекистон)

Аннотация: *Биринчи марта ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилашда рельеф пластикаси хариталарнинг ўрни кўрсатилган. Шу билан бирга, ушбу муаммони ўрганиш босқичлари кўриб чиқилади. Ушбу илмий билимнинг элементлари илмий жиҳатдан исботланган - назария, тажриба, амалиёт. Мақоланинг охирида илмий билим элементлари ўртасидаги боғлиқлик келтирилади.*

Калит сўзлар: *Рельеф пластики харитаси, назария, тажриба, амалиёт, рельеф элементлари, баландликлар, пастиликлар, ер юзасининг тузлиши.*

РОЛЬ КАРТЫ ПЛАСТИКИ РЕЛЬЕФА В УЛУЧШЕНИИ МЕЛИОРАТИВНОГО СОСТОЯНИЯ ЗЕМЕЛЬ

Аннотация: *В улучшении мелиоративного состояние земель впервые показано роль карты пластики рельефа. Вместе с этим рассмотрено этапы изучения этого проблемы. Научно доказано элементы этого научного познания теория, эксперимент, практика. В конце статьи дается взаимосвязи элементов научных познаний.*

Ключевые слова: *Карта пластики рельефа, теория, эксперимент, практика, элементы рельефа, повышения, понижения, структура земной поверхности.*

THE ROLE OF THE RELIEF PLASTIC MAP IN IMPROVING THE RECLAIMING CONDITION OF LAND

Abstract: *For the first time, the role of relief plastic maps is shown in improving the reclamation state of lands. Along with this, the stages of studying this problem are considered. The elements of this scientific knowledge are scientifically proven - theory, experiment, practice. At the end of the article, the relationship between the elements of scientific knowledge is given.*

Keywords: *Relief plastic map, theory, experiment, practice, relief elements, elevations, depressions, structure of the earth's surface.*

При решении вопросов улучшения мелиоративного состояния земель в научных исследованиях важно использовать следующие три этапа: теорию, эксперимент и практику. Рассмотрим это на примере современной дельты Амударьи.

1. Теория. Современная дельта Амударьи как система или геосистема образовалась под влиянием реки Амударьи и ее протоков: Эркиндарьи, Казахдарьи, Кипчакдарьи и др. В результате миграции потоков формировались "ветвящиеся" почвенно-геологические системы. При этом впервые выделено 9 гомологичных мелких дельт с составляющими их однородными элементами, т.е. шесть из которых находятся в левобережной части дельты Амударьи. Совокупность мелких дельт образует целостность объекта как системы. "Древовидные" структуры мелких дельт имеют начало координат, середину и концевые части. Геометрические формы дельты Амударьи выявляются на крупномасштабных топографических картах (1:25 000), с использованием метода пластики рельефа [Уразбаев, 1988]. Компоненты ландшафта грунтовые воды, почвы, растительность связаны с формами рельефа повышениями и понижениями. Поэтому на топокартах в начале показываются основные формы рельефа: повышения и понижения; затем для изучения взаимосвязи почв, грунтовых вод, растительности, горных пород с рельефом используются карты пластики рельефа и системной организации земной поверхности как основа при составлении серии природно-мелиоративных карт.

2. Эксперимент. Структура почвенного покрова неорошаемых массивов тесно связана с мезорельефом, т.е. изменяется от верхней части дельты к нижней. Например, в верхней части дельты Кипчакдарьи распространены лугово-такырные-тугайные пустынные почвы, незасоленные или слабозасоленные. В середине дельты распространены, в основном, лугово-пустынные и лугово-такырные почвы, средnezасоленные или сильнозасоленные. В нижней части дельты встречаются луговые почвы сильнозасоленные и очень сильнозасоленные и разные виды солончаков. Таким образом, виды почв в пределах мелких дельт изменяются в упорядоченном виде от верхней части дельты к нижней. В пределах мелких дельт вместе с видами почв

изменяется в них и содержание солей - от верхней части дельты к нижней. В верхней части дельты в почвах преобладают сульфатно-гидрокарбонатные соли, которые на урожайность сельскохозяйственных культур почвы не влияют; в средней части дельты в почвах преобладают хлоридно-сульфатные соли, которые влияют на урожайность сельскохозяйственных культур в средней степени; в нижней части дельты в составе почвы преобладают сульфатно-хлоридно-натриевые соли, которые очень отрицательно влияют на урожайность сельскохозяйственных культур.

На карте системной организации четко видно, что в концевых частях мелких дельт и на границах между мелкими дельтами распространены контактные зоны, где концентрируются геохимические потоки различных направлений. В этих местах распространены в основном солончаки разных видов, что объясняется взаимосвязью природы солончаков со структурой земной поверхности. В пределах мелких дельт почвы (виды почв, их степень и тип засоления), грунтовые воды, растительность и состояние коллекторно-дренажных вод изменяются в упорядоченном виде. Использование этих законов природы на практике дает положительные результаты.

3. Практика. Наши исследования и составленная серия природно-мелиоративных карт показывают, что в развитии орошаемых земель не учтены взаимосвязи почв, грунтовых вод и урожайности сельскохозяйственных культур с рельефом. В 1970-80 годах освоение новых земель было без плановым, в результате мелиоративное состояние земель ухудшилось. Во многих случаях новые освоенные земли расположены в конце этих частей мелких дельт. Обычно в этих районах (контактных зонах мелких дельт) процессы засоления преобладают над другими процессами. Поэтому ухудшение мелиоративного состояния земель происходило активно. Эти процессы особенно преобладали в концевых частях ирригационных систем: Кегейли, Куванишджарма и др. Во многих случаях верхние части мелких дельт Эркиндарьи и Шуртамбая остались неосвоенными; освоенные концевые части этих дельт представляют собою сильно и очень сильнозасоленные почвы. В результате на освоенных землях получили низкие урожаи сельскохозяйственных культур. Обычно в концевых частях мелких дельт несколько раз почвы промывали, несмотря на это урожайность была очень низкой, это объясняется тем, что орошаемые массивы расположены в контактных зонах мелких дельт и разнонаправленных геохимических потоков и остатки оросительных вод беспрепятственно проходят в почву, в результате чего мелиоративное состояние земель ухудшается. В почвах накапливаются сульфатно-хлоридно-натриевые соли [Уразбаев, 2000].

Два хозяйства, расположенные в верхней и нижней частях дельты, имеющие одинаковые экономические расходы, будут иметь разную урожайность: хозяйство, расположенное в верхней части дельты будет выполнять план, а хозяйство, расположенное в концевой части дельты, его выполнить не сможет. Поэтому в народном хозяйстве карты пластики рельефа или систем земной поверхности должны использоваться как основа при освоении сельскохозяйственных земель.

Техногенные объекты должны соответствовать определенным природно-географическим условиям, что нужно учитывать при их строительстве. Только тогда можно получить ожидаемые положительные результаты. Например, если мы проанализируем состояние старо орошаемых земель Хорезмского оазиса в прошлом заметим, что последние, а также каналы почти все располагались на повышениях (положительных формах рельефа). Соблюдалось правило, по которому каналы должны проходить по повышениям, а коллекторно-дренажные системы по понижениям. В противном случае, при нарушении этого положения (т.е. если коллекторно-дренажные системы пересекают повышения) увеличиваются экономические затраты на содержание этих объектов (чистка и т.д.) и вместо того, чтобы приносить пользу и эффект они

превращаются в источники ухудшения мелиоративного состояния земель. Поэтому мы требуем, чтобы коллекторно-дренажные системы всегда проходили по понижениям. В Чимбайском, Караузьякском, Тахтакупырском районах республики Каракалпакстан встречаются такие случаи, когда коллекторно-дренажные системы пересекают положительные формы рельефа. Карта пластики рельефа, которая четко отражает положительные и отрицательные формы рельефа в естественном виде, должна использоваться мелиораторами при построении ирригационно-мелиоративных систем для улучшения мелиоративного состояния земель [Уразбаев, Иброимов 2022].

Таким образом, применение метода пластики рельефа в мелиорации научных почв. требует учитывать три этапа в научных исследованиях:

1. Теория. В природе совокупность положительных и отрицательных форм рельефа образует бассейны речных или коллекторно-дренажных систем, одновременно этот бассейн является элементом системы, а совокупность элементов в свою очередь образует систему, которая характеризует целостность объекта;

2. Эксперимент. Компоненты ландшафта: почвы, грунтовые воды, состояние коллекторно-дренажных вод, растительность и горные породы взаимосвязаны со структурой мелких дельт. Поэтому карта пластики рельефа должна использоваться как основа для изучения взаимосвязи компонентов ландшафта со структурами земной поверхности и составления серии природно-мелиоративных карт;

3. Практика. Результаты теории и эксперимента должны использоваться в жизни, т.е. мелиораторы должны использовать карту пластики рельефа как основу при построении и реконструкции ирригационно-мелиоративных систем для улучшения мелиоративного состояния земель и освоении новых массивов.

Литература

1. Уразбаев А.К. Природно-мелиоративная оценка земель низовьев Амударьи: Автореферат. диссерт. на соиск. уч. степени канд. геогр. наук. -Ташкент: 1988. -25с.
2. Уразбаев А.К. Дифференциация и упорядоченность формы земной поверхности современной дельты Амударьи // ДАН РУз.-2000.-№7.-С. 43-45.
3. Уразбаев А.К., Иброимов Ш.И. Закономерности дифференциации парагенетических ландшафтных комплексов бассейнов коллектора // ДАН РУз, 2022. - №2. – С. 82-85.

КРИТЕРИИ СТЕПЕНИ ВА УСТОЙЧИВОСТИ ЛАНДШАФТОВ АРИДНЫХ ЗОН УЗБЕКИСТАНА

Ходжиматов А.Н., Оллоёров Ш.И., Раззаков С.А.
(ТГПУ им. Низами, Узбекистан)

Аннотация. В статье попытка выявить на основе глубокого ландшафтного анализа аридной зоны Узбекистана ряд прогностических – информативных свойств природных ландшафтов, которые считаются целесообразным использовать при физико-географическом прогнозировании. Для этого необходимо конкретно определить категорию устойчивости ландшафтов исследуемой территории. Из этого выявлены пять градаций степени устойчивости ландшафтов.

Ключевые слова: ландшафт, устойчивость, адыр, низкогорий, дельтовых равнин, относительно устойчивые, недостаточно устойчивые, малоустойчивые, неустойчивые, литогенные факторы, геосистемы.

**PREDICTION OF THE STABILITY PROPERTIES OF LANDSCAPE IN ARID ZONES
OF UZBEKISTAN**

Abstract: *The article considers a study based on a deep landscape analysis of the arid zone of Uzbekistan of a number of predictive - informative properties of natural landscapes, which are calculated for use in physical and geographical forecasting. To do this, it is necessary to specifically determine the characteristics of the landscapes of the territory. From this, five gradations of landscape stability were identified.*

Keywords: *landscape, stability, adyr, low mountains, deltaic plains, relatively stable, insufficiently stable, low stable, unstable, lithogenic factors, geosystems.*

Всякое прогнозирование изменения природной среды в определенной степени основывается на устойчивости геосистем. Она определяет характер, свойство и изменчивость прогнозируемой территории. Чем устойчивее ландшафт, тем незначительное будет изменение природной среды того или иного района, и наоборот. Поэтому, прежде чем обосновывать прогноз трансформации исследуемой территории необходимо конкретно определить категорию устойчивости природных комплексов.

Анализ состояния современных ландшафтов аридной зоны Узбекистана и их сравнение показали, что здесь явно выявляются пять градаций степени устойчивости, ландшафтов: 1) устойчивые, 2) относительно устойчивые, 3) недостаточно устойчивые, 4) малоустойчивые и 5) неустойчивые.

Устойчивые ландшафты присущи лишь для низкогорья Кызылкума, сложенных палеозойскими породами адыров и низкогорий Западного Тянь-Шаня, Гиссарского хребта и др. Здесь низкогорные и адырные ландшафты высокостабильные, обусловленные характером структурного рельефа (сложенные палеозойскими песчаниками, сланцами, конгломератами, известняками), типов почв (серо-бурые сильнощепнистые), растительного покрова (разреженные полынные) и хозяйственной деятельности (умеренный выпас, добыча полезных ископаемых и т.д.). Саморегуляция ландшафтов происходит с незначительной скоростью вследствие особенностей литогенных факторов. Полынные при нормальном пастбище имеют хорошую самовосстанавливаемость. Исходя из этого можно предположить, что в будущем эти природные комплексы будут подвержены незначительной трансформации, если не считать адырных ландшафтов, пригодных для развития поливного земледелия. При применении элементарных мероприятий против эрозии можно ожидать без изменения структуры адырных геосистем на ближайшие 20-25 лет [1].

Относительно устойчивые ландшафты характерны для пластовых равнин плато Устюрта, дельтовых равнин Акчадары, пролювиальных шлейфов Кызылкума, изолированных возвышенностей (Бельтау, Кусканатау, п-в Муйнак и т.д.). Характерной особенностью этих ландшафтов является своеобразное литолого-геоморфологическое строение, где грунты пластовых и дельтовых равнин, возвышенностей сложены полускальными породами в комплексе с пластичными (плотные суглинки и глины). Именно эта особенность определяет относительную устойчивость ландшафтов на воздействие хозяйственной деятельности и техногенные факторы. Поэтому развитие ряда природных процессов и явлений не имеет столь широкого распространения. Здесь часто трансформируется растительный покров как наиболее мобильный природный фактор. Серо-бурые, такырные почвы и такыры по физическим свойствам более устойчивы против выдувания и эрозии. Однако частое хождение автотранспорта по одной колее или близко к ней приводит к ликвидации растительного покрова и формированию накатанных полос, где кроме сильно уплотненного грунта по полосе дороги ничего не растет. Естественно, что возобновляемости растительного покрова на этих полосах практически

не наблюдается. Таким путем сформировалась большая сеть автодорог на Устюрте и пролювиальных равнинах Кызылкума, что отчетливо прослеживается на космофотоснимках. Наблюдения показывают, что при условии прекращения движения автотранспорта по колеям или накатанным дорогам через год происходит их зарастание отдельными видами пустынной растительности. Обычно в этом отношении более активны полыньники, а тасбиюргунники на накатанных дорогах вторично не возобновляются. Это необходимо учитывать при прогнозировании изменения ландшафтов плато. В целом, в перспективе на относительно устойчивых геосистемах судя по характеру литогенной основы в будущем следует ожидать незначительное изменение ландшафтов (ориентировочно до 2025 г.).

Недостаточно устойчивые ландшафты присущи для древней части современной дельты Амударьи, периферийной части дельты Акчадарьи, аллювиально-пролювиальных равнин гор Нуратау, Зарафшанского хребта и др. Недостаточная устойчивость ландшафтов на указанных территориях обусловлена особенностями их литолого-геоморфологического строения (плоские дельтовые равнины, состоящие из взаимопереслаивающихся суглинков, песков, супесей и глин, подверженных дефляции; покатые пролювиальные равнины, сложенные грубообломочными отложениями перекрытые суглинками и супесями, сильно подвержены эрозии и дефляции и др.), склонностью почв к засолению, эрозии и выдуванию, и разреженностью растительного покрова. К настоящему времени ландшафты этой категории претерпели значительное изменение в результате влияния хозяйственной деятельности человека. Об этом свидетельствует широко распространение очагов дефляции и аккумулятивных форм рельефа, эрозионных явлений и т.д. К тому же в результате выпаса на месте прежних растительных сообществ возникли совершенно новые виды (гребенщик, адраспан и др.), которые свидетельствуют о возможности восстановления ландшафтов после влияния антропогенного фактора в несколько измененном виде [2].

Однако, несмотря на восстановление ландшафтов, они теряют первично потенциальную продуктивность, так как сильный выпас ведет и замене первичного растительного покрова сорными видами, которые не имеют существенного значения в пастбищном животноводстве.

Таким образом, самовосстанавливаемость ландшафтов – процесс замедленный. В целом, недостаточно устойчивые ландшафты по степени саморегуляции относятся к незначительной категории и является сред нестабильными геосистемами.

Малоустойчивые ландшафты характерны для низовьев Амударьи и Жанадарьи, а также солончаковых понижений среди песчаных пустынь Кызылкума. Малоустойчивость ландшафтов определяется весьма сильной взаимосвязанностью и взаимообусловленностью их компонентов. Прекращение обводнения дельты Амударьи и снижение уровня Аральского моря, начиная с 60-х годов XX века, обусловили быструю трансформацию природной среды. Снижение уровня грунтовых вод способствовало накоплению солей в почвах, изменению гидроморфного режима развития биocenozов в направлении элювиального ряда. Здесь трансформацию претерпели почти все компоненты природы [3]. Таким образом, прежние интразональные дельтовые гидроморфные ландшафты переходят в элювиальный этап развития, этим объясняется малая устойчивость ландшафтов приморской дельты Амударьи.

Само восстанавливаемости ландшафтов нынешней при практически не происходит. В случае регулярного обводнения их саморегуляция будет происходить в быстром темпе.

Нестабильность ландшафтов объясняется воздействием хозяйственной деятельности населения.

Неустойчивые ландшафты типичны для песков Кызылкума, осушенного дна Аральского моря. Своеобразие литогенных факторов обуславливают в различной степени закрепленность песчаных ландшафтов. Типичные приморские солончаки, сформированные по мере осушения моря обуславливают неустойчивость природных комплексов при воздействии антропогенного фактора, т.е. стабильность ландшафтов очень незначительная. При незначительном воздействии на них (допустим растительного покрова) будет происходить интенсивное изменение эолового рельефа (выдувание песка и его аккумуляция на других участках песчаной равнины вплоть до формирования типичных барханов и круто стенных котловин) [4]. Именно из-за хрупкости песчаных ландшафтов в значительной мере преобладают подвижные пески, особенно на периферии населенных пунктов и в сфере действия различных инженерных объектов. Однако, несмотря на это, при благоприятном условии саморегуляция ландшафтов высокая, т.е. создание определенных экологических условий ведет к быстрому зарастанию подвижных песков.

Использованная литература:

1. Исследование прогнозно-информативных свойств природных компонентов и комплексов аридной зоны Узбекистана // Отчет ОГ АН РУз. науч. руков. и отв. испол. д.г.н. А.А.Рафиков. Т., 1990.
2. Попов В.А. Процессы опустынивания на Устюрте // Опустынивание в Узбекистане и борьба с ним. Т.: Фан, 1988. С. -66-69.
3. Рафиков А.А. Оценка природно-мелиоративных условий земель Южного Приаралья. Монография. Т.: Фан, 1984. 160 с.
4. Рафиков В.А. Опустынивание. Монография. Т.: Инс-т. Сейсмологии АН РУз., 2016. 238 с.

МИРЗАЧЎЛ ИҚЛИМИНИНГ ГЕОТИЗИМЛАР ЎЗГАРИШИДАГИ РОЛИ

Холдорова Г.М., Мирзаева А.
(Жиззах Давлат педагогика университети, Ўзбекистон)

Аннотация: *Иқлим ресурсларидан самарали фойдаланиш долзарб масалалар сирасига кириб бормоқда. Мазкур мақолада Мирзачўл иқлим омиллари, ёгин миқдори, нисбий намлик, ҳарорат, шамоллар ва уларнинг геотизимларни ўзгаришига таъсири муҳокама этилган бўлиб, ҳудуд иқлими ўрганилган ва таҳлил қилинган. Мирзачўл ландшафтларига шамолнинг таъсири аниқланган ва хулосалар ишлаб чиқилган.*

Калит сўзлар: *Атмосфера, Жиззах, метеорологик станция, ёгин миқдори, шамол, ҳарорат.*

THE ROLE OF THE CLIMATE OF MIRZACHOL IN THE CHANGE OF GEOSYSTEMS

Abstract: *Helping to use the climate resources effectively is becoming a problem. In this article, there is a strong discussion on the climate of Mirzachol, rainfall area, relative humidity, always, winds and geosystems changes, the climate of the area has been studied and restored. Mirzachol landshfts of the wind were cleared and conclusions were produced.*

Key words: *Atmosphere, Jizzakh, meteorological station, rainfall time, wind, temperature.*

РОЛЬ КЛИМАТА МИРЗАЧУЛА В ИЗМЕНЕНИИ ГЕОСИСТЕМ

Аннотация: *Помощь в эффективном использовании климатических ресурсов становится проблемой. В данной статье ведется бурная дискуссия о климате Мирзачола, области осадков,*

относительной влажности, постоянном изменении ветров и геосистем, изучен и восстановлен климат местности. Мирзахолландские валы ветра были очищены и сделаны выводы.

Ключевые слова: *Атмосфера, Джизак, метеостанция, продолжительность осадков, ветер, температура.*

Мирзачўл табиий ўлкаси республикамиз марказида жойлашган бўлиб, ранг-баранг табиати ва жозибадорлиги билан ажралиб туради. Ўлканинг рельефи шимоли-ғарбдан жануби-шарққа кўтарилиб борганлиги сабабли 4 та баландлик минтақа (чўл, адир, тоғ ва яйлов)лари кетма-кетликда алмашилиб келади. Мирзачўл табиий ўлкаси майдони нисбатан кичик (25,5 минг км²) бўлса ҳам тоғ ва текислик, чўл ва сув ҳавзаси ёки бўлмаса табиий ва антропоген ландшафтлар ёнма-ён ҳолда жойлашган ва ўзаро қарама-қаршилиқлар таъсирида ривожланаётган ҳудуд ҳисобланади. [3] Бу ҳудуднинг маҳаллий даражадаги геоэкологик муаммоларини ечиш ва бартараф этиш учун, биринчи навбатда, ўлка табиий шароитини комплекс равишда ўрганиш ва мавжуд шароитдан келиб чиққан ҳолда амалий таклифлар ишлаб чиқиш зарурдир[6]

Мирзачўл иклими хусусиятига кўра субтропик минтақанинг континентал типига тўғри келади. Атмосфера ёғинларининг йиллик миқдори 202-366 мм ни ташкил қилади[2]. Ёғиннинг асосий қисми баҳор ва қиш ойларида тўғри келади. Қолган вақт куруқ бўлиб, ёғингарчилик деярли бўлмайди. Мавжуд атмосфера ёғинлари ҳам бир текисда тақсимланмаган, ҳудуднинг жанубий қисмларида 312-366 мм, шимолий қисмларида 206-300 мм миқдорида тушади.

Ёз ойларида ёғиннинг бутунлай тушмаслиги ҳам нисбий намликда ўз аксини топади. Ўртача йиллик ҳаво ҳарорати Мирзачўлнинг катта қисмида 12,5⁰С ни ташкил этади. Энг совуқ ойнинг ҳарорати январда -3, -4⁰С шимолда ва шимоли-ғарбда, - 0,8⁰С Ховосда, - 1,1⁰С Жиззахда кузатилади. Қишлоқ хўжалиги учун мутлақ минимум ва максимум ҳароратларнинг тақсимланиши катта аҳамиятга эга. Энг юқори ҳарорат июн-июлда +44⁰С, +46⁰ С дан юқориси жануби-ғарбий қисми – Қизилқум чўллари чегарасида кузатилади. Ховосда энг юқори ҳарорат +47⁰С гача кузатилади. Туркистон тизмасига кўтарилган сари ҳарорат пасайиб боради[1].

Мирзачўл иклимига тавсиф беришда 8 та метеорологик станция ва постларнинг кўп йиллик маълумотларидан фойдаланилди. Мирзачўл шимоли-ғарб томонидан Қизилқум чўли билан ўралганлиги туфайли, ёз ойлари чўлдан иссиқ ҳаво оқимлари келиб туради. Қизилқум чўлининг шарқий қисмида округга яқин жойлашган Оёқоғитма станциясида июль ойининг ўртача ҳарорати 31⁰С, Форишда 29,4⁰С, Жиззахда 28,6⁰С ва Сирдарёда 26,7⁰С. Демак, Қизилқум чўлидан Мирзачўлнинг марказий қисмига қадар июль ойининг ўртача ҳарорати 4,3⁰С га фарқ қилади. Бундай фарқлар май ойидан то сентябрь ойига қадар ҳам кузатилади. [5]

Мирзачўл шимол томонидан текислик билан ўралганлиги туфайли, шимолдан Артика-Сибирь совуқ ҳаво оқимлари тўсиқсиз келиб туради. Шу туфайли ҳам декабрь ва январь ойлари ҳаво ҳарорати -34⁰С (Мирзачўл), -32⁰С (Нурота ж/х, Жиззах), -29⁰С (Фориш) гача пасайганлиги кузатилган. Шу билан бирга январь ойининг ўртача ҳарорати - 0,1⁰С (Фориш), -0,6⁰С (Жиззах), -1,6⁰С (Нурота ж/х) паст эмас. Бу шуни кўрсатадики, ҳудудда қиш ойлариининг илиқ кунлари ҳам кўп бўлади. Баъзан, январь ойида ҳаво ҳарорати +23⁰С га (Машикудук), +22⁰С (Жиззах) га қадар ҳам кўтарилганлиги ҳам кузатилган.

Мирзачўлнинг ғарб томонидаги Қизилқум чўлида ўртача нисбий намлик 50 % дан кам, июнь, июль ойларида эса 20-23 % га тушади (Оёқоғитма, Машикудук). Тоғ олди

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

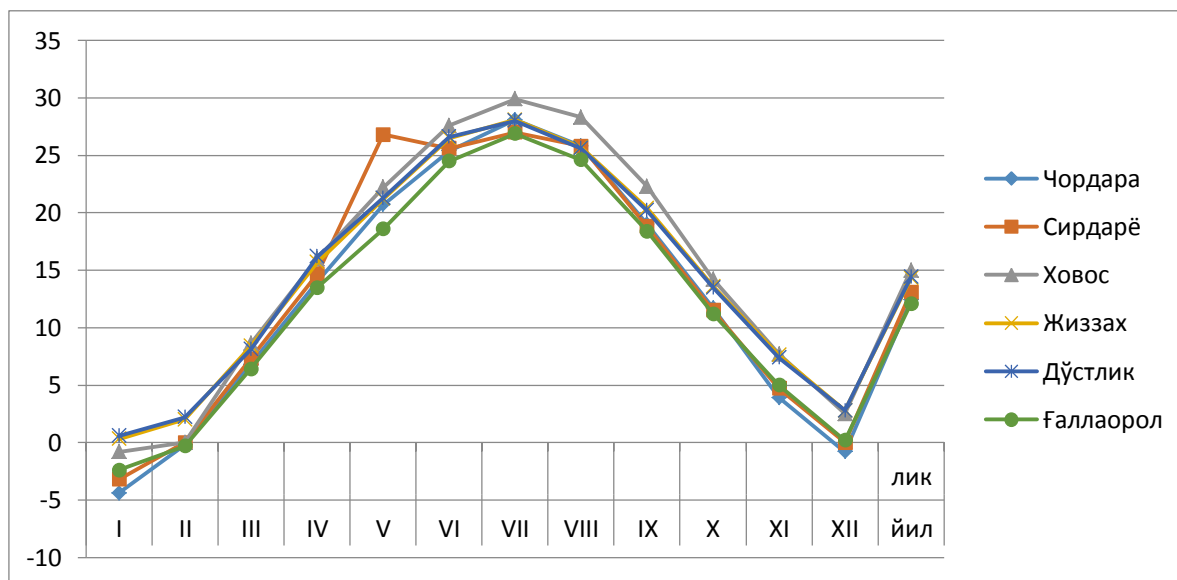
текислиги томон нисбий намлик бироз ошиб боради ва июль ойида Форишда 24 %, Жиззахда 32 % га кўтарилади.

1-жадвал

Ўртача ойлик ва йиллик ҳаво ҳарорати

Метеостанция номи	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	йиллик
Чордара	-4,4	-0,2	6,8	14,0	20,7	25,4	28,1	25,8	19,0	11,7	3,9	-0,8	12,4
Сирдарё	-3,2	0,0	7,3	14,7	26,8	25,6	27,0	25,8	18,8	11,5	4,7	-0,4	13,1
Ховос	-0,8	1,8	8,6	16,0	22,2	27,6	29,9	28,3	22,3	14,2	7,7	2,5	15,0
Жиззах	0,3	2,0	8,4	15,7	21,2	26,5	28,1	25,7	20,4	13,6	7,6	2,8	14,3
Дўстлик	0,6	2,2	8,1	16,2	21,3	26,6	28,0	25,6	20,2	13,5	7,4	2,8	14,4
Ғаллаорол	-2,4	-0,3	6,4	13,5	18,6	24,5	26,9	24,6	18,4	11,2	5,0	0,2	12,1

Ҳаво ҳарорати 10⁰C дан юқори бўлган кунлар Мирзачўлда 218 кун, Ховосда 226 кун ва Жиззахда 219 кун ҳисобланган. Йилнинг иссиқ ойларида нисбий намлик Мирзачўл станциясида 46 %, Сирдарёда эса 50 % ни ташкил қилади (2-жадвал қаранг).

1-расм. Ўртача ойлик ва йиллик ҳаво ҳарорати кўрсаткичи

Ёғин миқдорининг тақсимланиши ҳам Қизилкум ҳудудида шарққа ҳамда тоғга томон ошиб боради. Қизилкумнинг шарқий қисмида Оёқоғитма станциясида йиллик ўртача ёғин миқдори 112 мм, Машикудукда 137 мм, Нурота ж/х 237 мм, Форишда 366 мм ни ташкил қилади. Демак, Мирзачўл округининг ғарбий қисмида чўл ҳудудидаги ёғин миқдорига нисбатан унинг шарқий қисмига 2,5-3,0 баробар кўп ёғин тушади (3-жадвалга қаранг).

Сўзсиз, серёмғир йиллари Мирзачўл табиий районида Сирдарё, Сангзор дарёси ва Нурота тоғларидаги сойлардан катта миқдорда сув тушиб шўрхок ва ботқоқлар ўрнида кўللار ҳосил бўлган, курғоқчил йиллари эса улар яна шўрхокларга айланган. Бундай

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

хóлатни 2017-серёмғир йил билан 2013-нисбатан курғоқчил йиллар маълумотларини таққослаш йўли билан ҳам кўриш мумкин (4-жадвалга қаранг).

2-жадвал

Нисбий намликнинг ўртача ойлик ва йиллик ўзгариши, (%)

т/р	Станция	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	йил
1	Оёқоғитма	78	70	64	50	33	23	20	21	25	39	58	76	46
2	Машиқудук	78	73	64	51	33	22	20	28	29	39	62	76	48
3	Фориш	72	70	70	60	45	29	24	27	29	43	59	71	50
4	Жиззах	77	75	73	63	50	35	32	34	37	50	65	76	56
5	Мирзачўл	77	75	76	66	57	47	46	50	53	60	71	80	63
6	Сирдарё	85	84	76	70	59	49	50	58	61	68	74	84	68

Жиззах ва Сирдарё вилоятларининг Гидрометеорология хизмати маълумотлари, 2021

4-жадвалдан кўриниб турибдики 2017 йилда Нурота ж/х, Фориш, Жиззах ва Мирзачўл метреологик станциялардаги аниқланган ёғин миқдори 2013 йилдаги ёғинга нисбатан 3 баробар, ўртача кўп йиллик ёғин миқдорига нисбатан қариб 2 баробар кўп бўлган. Демак, округда ёғин миқдори йиллар давомида ҳам ўзгариб туради.

3-жадвал

Ўртача ойлик ва йиллик ёғин миқдори, мм

№	Станция	м/б	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	йил
1	Боймурод	184	12	15	20	21	12	5	2	0,5	1	5	8	11	112
2	Машиқудук	199	16	18	26	23	13	4	2	0,4	1	6	12	16	137
3	Нурота хўж.	380	20	27	41	40	22	4	0,2	0,3	1	12	34	35	237
4	Фориш	525	38	41	60	47	25	6	1	1	3	19	34	41	316
5	Жиззах	392	45	48	69	56	28	8	1	1	2	21	41	46	366
6	Мирзачўл	276	32	33	48	42	27	9	2	2	3	18	30	30	276
7	Янгиер	224	37	42	63	59	34	9	3	1	3	24	32	33	340
8	Сирдарё	204	41	40	59	50	27	6	2	1	1	24	33	40	324

Жиззах ва Сирдарё вилоятларининг Гидрометеорология маркази маълумотлари, 2021

Шамол таъсирида ҳудуднинг шимол ва шимоли-ғарбий ҳудудлари дефляция ҳóлатларини вужудга келмоқда[1].Сабаби, бу ҳудуд чўл геосистемадан иборат бўлиб, тупроқнинг ўсимликлар билан қопланиш даражаси жуда паст. Оқибатда, тупроқнинг майда ва куруқ заррачалари шамол таъсирида емирилиб, олиб кетилади ва шамол аккумуляциясини ҳосил қилади. Шамол аккумуляциялари туфайли округда кумнинг ҳар хил рельеф шакллари-дюна, бархан ва кум марзалари вужудга келмоқда. [7] Ботаниклар маълумотиға кўра, Мирзачўлда ўсимликларнинг бевосита 10 % шамол таъсирида чангланиши ёки Айдар-Арнасой кўллар тизими акваториясидаги нам ҳаво массаларини

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

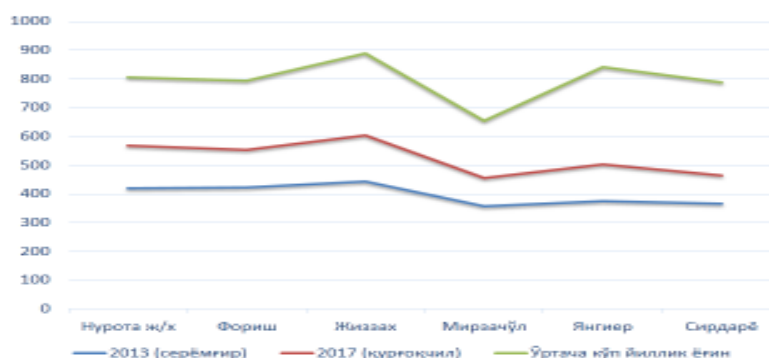
округ бўйлаб қайта тақсимланишида шамолнинг аҳамияти ортиб бормоқда. [4] Шамол кучли эсадиган ҳудудларда тупроқнинг устки қисми эрозияга учрайди, оқибатда тупроқнинг унумдор чириндили катлами учиб кетади[8] .

Шамол эрозиясининг олдини олиш учун, шамолнинг йўналишига кўндаланг тарзда ихота дарахтзорлари ташкил қилинади. Мирзачўлнинг тупроқ қоплами ва унинг хусусиятлари 1960 йилга қадар жуда кам ўрганилган[9]. Табиий район тупроқлари тагидаги шўрхоклар баҳорги, қишги тўпланадиган сувларнинг буғланиб кетиши туфайли ҳар йили ҳосил бўлган. Э.И. Холматов (2004) маълумотлари бўйича Мирзачўлнинг шимоли-ғарбий қисми шўрхокларида тузлар миқдори 5-8 % ни, баъзи жойларда 47,7 % ни ташкил қилган. Тузларнинг асосий қисми хлоридлардан ташкил топган. Д.С. Саттаровнинг ёзишича, Мирзачўл табиий географик районининг чуқур қисмларида шўр тусдаги шўрхоклар йил давомида ўзгармасдан турган ва уларнинг ҳосил бўлишига хлоридли, сульфат-хлоридли ва кучли минераллашган ер ости сувларининг ер юзига жуда яқинлиги билан боғлиқ бўлган[1]. Мирзачўл табиий географик районининг атрофлари, яъни бироз баландроқ жойларда пўрсилдоқ юпқа қатламли шўрхоклар тарқалган бўлиб, улар устида турли хил шўралар ва бошқа галофитлар ўсган. Бундай ерлар ҳозир ҳам сув ҳавзалари атрофларидаги кичик шўрхоклар ёнларида учрайди.

4-жадвал

Мирзачўл идаги ёгинлар миқдори, мм.

Т/р	Станция	2017 (серёмғир)	2013 (қурғоқчил)	Ўртача кўп йиллик ёгин
1	Нурота ж/х	418,3	149,9	237
2	Фориш	421,5	132,0	241
3	Жиззах	444,6	160,3	283
4	Мирзачўл	356,2	98,7	198
5	Янгиер	376,4	125,3	340
6	Сирдарё	366,5	97,6	324

4-расм. Ёгинлар миқдори

Мирзачўлнинг шарқий ва шимоли-шарқий томонларидаги ўзлаштирилган ерлардан ер ости сувларининг келиши туфайли Тузкон ва Айдаркўлларда ҳам сув шўрланиши ҳамда ботқоқланиш жараёнлари кучайган.

Мирзачўл табиий ўлкаси иклими ўрганилиб, ландшафтларига шамолнинг таъсирини аниқлаш натижасида қуйидаги хулосалар ишлаб чиқилди: Мирзачўл табиий ўлкасининг

шимолий, шимоли-шарқий ва шимоли-ғарбий ҳудудларида ихотазорлар барпо қилиш орқали шамолнинг тезлигини 3-5 м/с га пасайтириш мумкин. Мирзачўл табиий ўлкасининг шимоли-шарқий қисмларида шамолнинг тезлигини камайитириш учун кулис методидан фойдаланишни тавсия қиламиз. Сабаби, бу ҳудудлар қишлоқ хўжалиги мақсадида фойдаланадиган ерлар ҳисобланади. Кулис - асосий экинлар орасида кенглиги 2-4 метр оралиғида баланд пояли (кунгабоқар, маккажўхори, жўхори ва бошқа) ўсимликлар экиб, шамол йўлини тўсувчи тўсиқлар ҳосил қилишдир. Кулис методининг фойдали томони ер бағирлаб ўсувчи экинларнинг шамол таъсирида зарарланиши 20-30 % га камаяди; Мирзачўл табиий ўлкасининг шимолий ва шимоли-ғарбий чўл ҳудудларида шамолнинг таъсирини камайитиришда механик тўсиқлардан фойдаланиш лозим.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Абдуллаев А.Қ. Қишлоқ хўжалигига агрометеорологик хизмат /Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги журнали, №5, 1999, 13-14 б
2. Баратов П. Ўзбекистон табиий географияси // Тошкент: Ўқитувчи 1996 й 182 б.
3. Мирзачўл // Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. Тошкент: Давлат илмий нашриёти, 2003. 5-жилд, - 696-697 б
4. Ғўдалов М.Р. Айдар-Арнасой кўллар тизимининг ландшафтларга таъсири // Г.ф.д. PhD илм. дар. олиш учун тақдим эт. дисс. авт. – Тошкент: 2019. -19 б.
5. Жиззах ва Сирдарё вилоятлари Гидрометеорология хизмати маркази маълумотлари, 2021.
6. Холдорова, Г. (2021). Мирзачўлда атроф-муҳитни мониторинг қилиш масалалари. *Журнал Педагогика и психологии в современном образовании*, (1)
7. Gapparov, A., & Kholdorova, K. (2020). Population Systems In The Reclaimed Lands Of The Republic Of Uzbekistan. *Архив Научных Публикаций JSPI*.
8. Abdunazarov, U., & Sabitova, N. (2020). Morphological features of buried Soils of loess formations of the pryashkent region of Uzbekistan. *Архив Научных Публикаций JSPI*
9. Хакимов, К. М., Холдорова, Г. М., & Эрматова, Н. Н. К. (2017). Принципы и основные положения номинации географических объектов. *Проблемы современной науки и образования*, (4 (86))
10. Mirzaeva A. Ecotourism resources of Jizzakh region. *Fars International Journal of education. Social Science Humanities. (FIJESH)*10(12); 2022.
11. Aziza Mirzaeva. Mechanisms for the development of ecotourism in Uzbekistan. *Current research journal of history* 2(6): 34-38, June 2021.

САНГЗОР ДАРЁСИНИНГ ЛАНДШАФТ- ЭКОЛОГИК ҲОЛАТИ ВА УНИ ОЛДИНИ ОЛИШ МАСАЛАЛАРИ

Холмирзаев Ж.Э., Қорабоев Б.И., Асилова М.Ш.
(Жиззах давлат педагогика институти, Ўзбекистон)

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Jizzax viloyatidagi Sangzor daryosining gidrologik xususiyatlari, daryoning tabiiy-geografik sharoiti, landshaftlari, landshaftlarning ekologik holati va ularni oldini olish masalalarilari yoritilgan.*

Kalit so'zlar: *Suvning tabiat va jamiyatdagi ahamiyati, Jizzax viloyatidagi Sangzor daryosi, gidrologik omillar, landshaftlar, ekologik vaziyat, optimallashtirish bo'yicha takliflar.*

ЛАНДШАФТНО-ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ РЕКИ САНЗОР И ПРОБЛЕМЫ ЕГО ПРЕДОТВРАЩЕНИЯ

Аннотация: В данной статье описаны гидрологические характеристики реки Санзор в Джизакской области, природно-географические условия реки, ландшафты, экологическое состояние ландшафтов и вопросы их профилактики.

Ключевые слова: Значение воды в природе и обществе, река Санзор в Джизакской области, гидрологические факторы, ландшафты, экологическая ситуация, предложения по оптимизации.

LANDSCAPE-ECOLOGICAL STATE OF THE SANZOR RIVER AND THE PROBLEMS OF ITS PREVENTION

Abstract: This article describes the hydrological characteristics of the Sangzor River in the Jizzakh region, the natural-geographical conditions of the river, landscapes, ecological conditions of landscapes and issues of their prevention.

Keywords: Importance of water in nature and society, Sangzor river in Jizzakh region, hydrological factors, landscapes, ecological situation, suggestions for optimization.

Сайёрамызда техника ва саноат жадал ривожланиб, аҳолининг табиий ресурслардан фойдаланишга эҳтиёжи ортиб бораётган бугунги кунда табиатни муҳофаза қилиш, сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш, дарё сувларининг мусаввалангани ва табиийлигини таъминлаш глобал аҳамиятга эга бўлган масалалардан ҳисобланади. Шундай экан бу борадаги ишларга барчамиз масъулмиз. Дарё ва кўлларнинг саёзланиши, шунингдек, кўпгина ҳудудларда сувнинг ифлосланиши натижасида чучук сувнинг етишмаслиги аллақачон кескин тус олган. Шунинг учун чучук сувларнинг сарфланиши ва тозаллиги устидан назорат ўрнатиш ниҳоятда зарур тадбирдир [5]. Назарий жиҳатдан қаралганда сув ресурслари туганмасдир. Чучук сув табиатдаги айланма ҳаракат жараёнида тикланиб, янгилашиб туради. Бугунги кунга келиб сув ресурсларини барқарор бошқариш ва улардан самарали фойдаланишни таъминлаш-дунёда бутун бошли минтақалар ва мамлакатларнинг барқарор иқтисодий тараққиётида ҳал қилувчи аҳамият касб этувчи масалалардан бирига айланди [6].

Ландшафтларнинг сув компоненти ҳам ҳаво компоненти каби ҳаракатчан ва аралашувчандир. Сув ҳам ҳаво каби бошқа компонентлар (тоғ жинслари, ҳаво, ўсимлик ва ҳайвонот) таркибига кириб борган. Шу билан бирга у нафақат компонентларaro балки ландшафтларaro ҳам модда ва энергия алмашилиш жараёнида фаол ташувчи восита ҳамдир. Шунинг учун сувнинг компонент сифатидаги ёки ўзига хос модда сифатидаги тавсифидан кўра унинг омил сифатидаги, яъни оқим ҳосил қилиб иш бажарувчи сифатидаги тавсифи аҳамиятлироқдир. Сувнинг оқим ҳосил қилиши табиий географик тизимларга, шу жумладан ландшафтларга хос бўлган учта йирик жараён: нураш жараёни, органик дунёнинг ривожланиш жараёни ҳамда тупроқ ҳосил бўлиш жараёнига бевосита таъсир кўрсатади. Ландшафтнинг ҳавоси ҳам, сувлари ҳам ундаги жонли компонентларнинг мавжудлиги ва ўз махсус фаолиятини бажариши учун зарурийшарт-шароитлардандир. Бу компонентлардан айниқса, ўсимлик қоплами тизим ташкил қилувчи муҳим компонент ҳисобланади. У ландшафтнинг ташқи қиёфасини акс эттириши билан бир вақтда ландшафтнинг релефи, иқлими ва тупроқ хусусиятларини шаклланишида, ҳайвонот турлари ва уларнинг географик тарқалишида ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир. 60-йилларнинг ўрталаридан бошлаб кишилиқ жамиятининг атрофмуҳитга бўлган таъсири ортиб кетганлиги табиий бойликлардан фойдаланишдаги ҳўжасизлик, катта майдонларда ўрмонларнинг қирқилиб кетиши, унумли ерлардан, сувдан оқилона фойдаланмаслик, сув ҳавзалари, тупроқ, ҳавонинг жадал суръатлар билан ифлосланиши орқали тезда сезила бошлади, баъзан ўзининг салбий оқибатлари билан эътиборни жалб қила бошлади.

Маълумки дарёларнинг сув ресурслари йил давомида нотекис тақсимланган бўлиб, улар йиллараро ўзгарувчандир. Дарё оқимининг йил давомида тақсимланиши табиий ҳолда кечиши дарёга таъсир этувчи табиий географик омилларга бевосита боғлиқдир. Хусусан, жойнинг географик ўрни, геологик ва геоморфологик тузилиши, иқлими, ўсимлик қоплами каби омиллар муҳим роль ўйнайди.

Бутун дунёда катта миқёсда иқлим ўзгариши юз бераётган даврида дарёнинг табиий географик шароитидан келиб чиқиб бугунги кунда ҳосил бўлган мавжуд табиий ландшафтни илмий асослаш, дарё ўсимлик ва хайвонот дунёси, ҳар бир компонентнинг ландшафт учун нақадар асосий кучга эга эканлигини англаш, ландшафтни алоқадорлик ва бир бутунлик қонуниятини сақлаш, дарёнинг доимий маромлилигини ушлаб туриш, атроф-муҳитнинг барқарорлигини таъминлаш, ишнинг долзарблигини белгилаб беради.

Мавзунинг ўрганилганлик даражаси. А.Ф.Сляднева, К.Г.Ғаниева (1965), Х.Т.Тўлаганов (1971), А.Саидов, О.Ҳазраткулов (1974), Н.Б.Горелкин, А.М.Никитин (1976), А.Рафиқов (1976) С.Нишонов., Л.Алибеков., А.Абдулқосимов., Н.Алимкулов., М.Ғўдалов каби олимлар томонидан ўрганилган.

Мақсади. Бугунги кунда глобал миқёсда иқлим ўзгариши юз бераётган бир даврда дарёда қурғоқчиликнинг олдини олиш, дарёнинг гидрологик режимини ушлаб туриш, ҳавзадаги ландшафт-экологик ҳолатни оптималлаштириш ишнинг асосий мақсади ҳисобланади.

Вазифалари. 1. Сангзор дарёсининг табиий географик хусусиятларини ўрганиш. 2. Сангзор дарёсининг гидрологик режимини баҳолаш. 3. Сангзор дарёсининг гидрографик объектларини тадқиқ этиш. 4. Сангзор водийсининг ландшафтларини ўрганиш. 5. Сангзор водийсининг экологик ҳолатига баҳо бериш. 6. Сангзор дарёсининг ландшафт-экологик ҳолатини оптималлаштириш масалалари.

Тадқиқот объекти ва предмети. Ишнинг объекти сифатида Сангзор дарёси ва унинг ирмоқлари танланди. Сангзор дарёси сув ресурсларининг бугунги кундаги ландшафт-экологик ҳолати ва уни оптималлаштириш масалалари эса ишнинг тадқиқот предмети ҳисобланади.

Қўлланилган тадқиқот усуллари. Қўзланган мақсадга эришиш учун, тадқиқот жараёнидан географик таққослаш, илмий-картографик таҳлил каби тадқиқот усулларидан фойдаланилди.

Асосий натижалар ва уларнинг муҳокамаси. Сангзор дарёси Мирзачўл табиий географик ўлкасининг Чумқортоғ ва Молғузар тоғ оралиғи ботиғида жойлашган. Сангзор дарёсининг ҳавзаси, ғарбда Туркистон тизмасининг шимолий ёнбағри Ғуралаш давонидан 2870 метрдан бошланиб шимолий ва шимоли - ғарбга қараб чўзилган. Дарёнинг водийси ҳам шу йўналишга қараб 80 км дан ортиқроқ узунликда чўзилган. Дарё водийсининг энг кенг жойининг энлиги 15-20 км бўлиб, бошланишида унинг тор жойи 700-800 м гача чўзилади. Дарё водийси нотўғри чўзилган учбурчак шаклини эслатади. Унинг энг баланд нуқтаси 1500 м, қуйи қисми эса - 650 м дан 350 м гача. Сангзор дарёсининг асосий қисмини аллювиал ётқизиклар ва шунга ўхшаш барча дарёларнинг, ҳамда қатор тоғ сойларининг водийларига ҳос бўлиб, ҳар-хил гранулометрик таркибга эга бўлган тоғ жинсларидан иборатдир. Энг кенг тарқалган аллювиал ётқизиклар-бу шағалтош (галечник), майда донали чанг аралаш қумлар ва суглиноклардир. Аллювиал шағал тошли ётқизиклар Сангзор дарёсининг водийсини ва бошқа дарёларнинг водийларида каттор терриасаларни ва ҳозирги шағал тошли қайирларни ҳосил қилади. Бу шағал тошли террасалар юза қисми қалин аллювиал супес ва суглиноклар билан қопланган. Проллювиал ётқизиклар эса Чумқортоғ тизмасининг шимолий ёнбағри ва Молғузар тоғ тизмаларининг жанубий

ёнбағрини кенг полоса билан ўраб туради. Делювиал ётқизиклар тоғ ёнбағирларининг этагида ва сойларнинг бортларида кенг тарқалиб йирик сараланмаган нураш материалларидан ва лёссимон суглиноклардан иборат. Эллиювиал ётқизиклар, биз ўрганаётган ҳудуд тоғ жинсларининг сувайирғич полосаларида ривож топган бўлиб, асосан нураш махсулотларидан иборат. Маданий-ирригатсион ётқизиклар, Сангзор дарёси водийсининг суғариладиган қисмида тарқалган бўлиб, глина, суглина ва қумсимон заррачалардан ташкил топган. Уларнинг қалинлиги бирнеча сантиметрдан 1.5 метргача етади. Сангзор дарёси табиий-антропоген ландшафтлари атрофлича ўрганилмаган, унинг функционал-динамик ўзгарувчанлик хусусиятлари очиқ берилмаган.

Сангзор дарёсининг кимёвий таркиби: Сангзор дарёси бошланиш жойларида оқар сувнинг физик-кимёвий хоссалари шу тоғларда ёғадиган қор ва ёмғирларни кимёвий хоссаларига жуда яқин бўлиб, сув таркиби HCO_3^- , CO_4^{2-} , Cl^- , CO_3^{2-} , SiO_3^{2-} каби анионлар ва Na^+ , Ca^{+2} , Mg^{+2} , Fe^{+2} катионларини қолдиқларидан иборатдир. Сувнинг муҳим хоссаларидан бири эритувчанлик бўлса, иккинчиси-дисперсион муҳит вазифасини ўташдан иборат. Шунинг учун у ерда тарқалган тоғ жинсларининг кимёвий таркибига эквивалент миқдорда сувнинг физик-кимёвий хоссаси ўзгармоқда. Сангзор дарёси сувини сифати Мирзачўл паст-текислигига яқинлашган сари аста-секин салбий томонга ўзгаради. Сангзор дарёси сувнинг ифлосланиш динамикасини ўрганиш орқали шу нарсани аниқландики, сув таркибидаги асосий ионлардан ташқари биоген моддалар яъни аммоний, нитрит, нитрат ва фосфат ионлари миқдори йилдан-йилга ошиб бормоқда, айниқса сув таркибидаги ионлар миқдорини ошиши ёмғирли ойлар (март, апрель, сентябрь, октябрь)га тўғри келади. Сув таркибида биоген моддалар пайдо бўлишига биринчидан дарёга тоғ ёнбағрида жойлашган қишлоқ аҳоли пунктларида уй-рўзгор ишлари туфайли ҳосил бўлган оқова сувларни оқизилиши сабаб бўлмоқда. Чунки қишлоқларда оқова сув тозалаш иншоотлари қурилмаган ёки оқова сувларни бир ерда йиғиб зарарсизлантириш тажрибаси амалиётга тадбиқ этилмаган. Иккинчидан, тупроқдаги ўлик ўсимликлар ва ҳайвонлар айрим бактериялар таъсирида парчаланиб азотни аорганик бирикмалари (NO_2^- NO_3^-) ни ҳосил қилади. Азотли аорганик бирикмаларни кўпчилиги сувда жуда тез эрийди. Шунинг учун тупроқдан осон ювилади ва дарё сувига қўшилиб, сув таркибини ўзгартиради. Учинчидан, Сангзор дарёси сувини ифлосланишига тоғ ёнбағрида қурилган чорвачилик ва паррандачилик фермаларидан чиққан гунгларни оқова сувлар туфайли эриб дарёга қўшилиши сабаб бўлмоқда [4].

Кишилиқ жамияти ривожланиб боргани сайин унинг табиатга, атроф-муҳитга таъсири, табиий бойликлардан фойдаланиш меъёри, табиатни ўзгартириш имконияти ортиб боради. Бунинг оқибатида табиатнинг инсон ҳаётига ва унинг ҳўжалиқдаги фаолиятига қиладиган тесқари таъсири ҳам намоён бўла бошлайди. Жамият билан табиат ўртасида ўзаро алоқадорликда юзага келадиган номуносивилиқ айрим ҳолларда салбий оқибатларга, ҳатто экологик таназулга олиб келади. Бундай ҳоллар даставвал кичик ҳудудларда, кейинчалиқ катта ҳудудларда намоён бўлиб, оқир-оқибат дунёвий тус олиши ҳам мумкин. Дарё ва унинг ҳавзаларини, морфологик қисмларини тадқиқ қилиш албатта очиқ дала майдонида изланишлар олиб боришни талаб қилади.

Сангзор дарёсининг ўртача кўп йиллик сув сарфи $4 \text{ м}^3/\text{сек}$ га етади. Дарё асосан қор ва ёмғир сувларидан тўйингани учун март-май ойларида тўлиб оқса, энг кам сув август-сентябрь ойларида оқади. Унинг энг кўп сув сарфи $8,7 \text{ м}^3/\text{сек}$, кам сув сарфи эса $0,6 \text{ м}^3/\text{сек}$ ни ташкил қилади. Сангзор дарёсига ўнг томондан жами 10 та, чапдан 13 та сойлар келиб қўшилади. Шундан ўнг ирмоқлари: Жантақа (Ёнтоқсой), Алдошмон, Терақлисой, Хўжасой (Каттасой) ва бошқалар. Чап ирмоқлари: Бойқўнғирсой, Кўкжар, Чопқонсой, Оққўрғонсой, Тангатописой, Терақлисой, Жўмжўм, Сутариқ (юқори қисми Вадиган), Новқасой, Саннақжарсой. Бундан ташқари яна шундай сойликлар борки суви аслида

Сангзор дарёсига қуйилган, ҳозирда Туятортар каналига бориб қўшилади. Улар: Латтабанд, Қоратош, Кўтармасой, Ширсой, Сайхонсой, Ўрай, Терсбулоқсой, Танги (юқори қисми Кўкбулоқсой), Қўштамғали сойлариدير. Дарёнинг бошланишидан қуйилиш жойига қадар ландшафтшунос олим Ф.Н.Милков (1984) томонидан ажратилган: қишлоқ хўжалиги, селитеб, йўл, сув, рекреатсия, беллигратив антропоген ландшафт синфлари учрайди. Сангзор дарёси ландшафтларидаги дарё оқимлари таъсиридаги ўзгаришлар турли хил кўринишдаги ландшафт-экологик муоммаларнинг вужудга келишига сабаб бўлмоқда. Айниқса, водийда юзлама ва чизикли эрозия ходисалари яқол кўзга ташланади. Юзлама эрозия жараёни Туркистон ва Молғузар тоғ ёнбағирларида кенг тарқалган бўлиб, унинг оқибатида тоғ ёнбағиридаги жинслар ювилиб, пастга тушган. Бунинг натижасида ғовак жинслардан ташкил топган адирларда жарланиш вужудга келган ва қишлоқ хўжалик ерлардан самарали фойдаланишда қийинчиликлар туғдирмоқда. Чизикли эрозия Сангзор дарёси ва Туятортар каналлари ўзанлари ва қирғоқларида кузатилган. Суғоришдаги сув иншоатларидан нотўғри фойдаланиш оқибатида тоғолди текислик ландшафтлари, тоғолди адир ва ботиқ ландшафтларида антропоген ландшафт типлари вужудга келган ва бу жараён ҳозир ҳам давом этмоқда. Бунинг оқибатида микрорельеф шакллариининг ҳосил бўлиши, водий органик дунёсининг ўзгариши каби табиий жарёнлар вужудга келмоқда. Кейинги пайтларда Сангзор дарёси ўзанидан кум-тош қазиб олиниб, қайта ишланмоқда. Бу эса дарё флорасига, дарё сувининг минераллашув таркибига, ўзанининг ўзгаришига ҳам салбий таъсир кўрсатмоқда. Сўнгги йилларда мазкур ҳудудида антропоген омиллар таъсирида мураккаброқ характерга эга бўлган геоэкологик вазият вужудга келган. Бу ердаги табиий ва антропоген парагенетик ландшафт комплексларининг, айниқса уларнинг ўсимлик, ҳайвонот дунёси, тупроқ қоплами, биофондларнинг касалланиши ландшафтларининг таркибий қисми бўлган атроф-муҳитнинг ифлосланишида жиддий ўзгаришлар юз бермоқда.

Тоғ-адир ва текисликлардаги ландшафтнинг морфологик бирликларини ажратишда кўп ҳолларда сой ва дарёларнинг сувайирғичлари парагенетик ландшафт комплексларини табиий чегараси бўлиб ҳам хизмат қилади. Шунинг учун ҳам мазкур дарёда гидрографик тўр парагенетик ландшафт комплексларини ривожлантирувчи омил сифатида баҳолаш мумкин.

Сангзор дарё ҳавзасининг воҳа ландшафтларида тупроқларнинг кимёвий таркибидаги сув-туз кўрсаткичлари маълум даврларда ўзгаради. Сангзор водийсининг адир минтақасида ландшафтнинг 85-90% ўзлаштирилган ва янги маданий ландшафтлар вужудга келган. Бунинг учун ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш чоратadbирларида ҳам янги ерларни ўзлаштиришнинг экологик талаблари ёки техноген бузилган ерларнинг илмий асосда қайта тиклаш талабларига эътибор бериш мақсадга мувофиқдир[1].

Дарёнинг сув режимини ва атрофдаги ландшафтларини такомиллаштириш учун қуйидаги таклифларни тавсия этамиз:

- дарёнинг табиий-антропоген ландшафтларини аниқлаш ва баҳолаш;
- дарё водийсини ландшафт-экологик тузилишининг асосий хусусиятларини ва уларга таъсир этувчи омилларини очиб бериш;
- аҳоли томонидан чорва молларини боқишда муаян маданий-экологик қоидаларга амал қилиш;
- аҳоли ўртасида сой-булоқ сувидан фойдаланишда соғлом-экологик маданиятни шакллантириш;

- атроф-мухитни мухофаза қилиш, экология қўмитаси, ўрмон хўжалиги ва аҳоли ўртасида табиатни асраб авайлаш борасида тарғибот-ташвиқот ишларини олиб бориш;
- дарё сувининг зарарли таъсири хисобланган сел келиши, ер ости зах сувларининг кўтарилиши, водийда эррозион бузилиши, лойқа чўкиши, ботқоқланиш, шўрланиш каби ходисаларининг олдини олишда таклифлар бериш;
- дарёнинг суғориш тизимлари ва иншоотларини қайта реконструкция қилиш;
- дарёдаги сув ресурс фондини ҳосил қилиш, ундан оқилona фойдаланиш, сув истеъмол меъёrlарини ва сой-булоқлардан фойдаланишнинг назарий-амалий, экологик лимитларини оптималлаштириш;

Шундай қилиб дарё сувнинг режими ва таркибида геофизик ва геокимёвий ўзгаришлар юз бераётганлигини хисобига дарёда ландшафт экологик ўзгаришлар юз бераётганлигини таъкидлаш мумкин. Бу эса дарё водийси ландшафтларига салбий таъсир кўрсатаётганлиги билан изохлаш мумкин. Эндиликда дарё хавзасида ва дарё водийсида ландшафт-экологик таъсир доирасини яхшилаш борасида кечиктирмасдан амалий ишларни кучайтириш кераклиги талаб этилади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Алимқулов Н.Р., Холмуродов Ш.А. Сангзор водийсининг ландшафт-экологик шароитининг антропоген омиллар таъсирида ўзгариши.// Ўзбекистон География жамияти. 41-жилд.—Тошкент, 2013.-Б. 81-83.
2. Мирзаев Ж.А. Жиззах вилояти суғориладиган ер ва сув ресурсларидан барқарор фойдаланишнинг экологик жиҳатларини баҳолаш. Диссертация.Т.2021
3. Ярашев Қ.С. Парагенетик ландшафт комплексларни карталаштириш муаммолари.// Ўзбекистон География жамияти. 41-жилд.—Тошкент, 2013.-Б. 87.
4. Холмирзаев Ж.Э., Тошбоев З.М. Жиззах вилояти сув ресурсларининг географик тарқалиши ва геокимёвий таркиби ҳақида мулоҳазалар. Термиз-2020.
5. Бараев Ф.А., Фуломов С.Б., Ўринбаев С.Н. Сув ресурслари ва сувдан тежамли фойдаланиш -Т.: 2014. -13 б.
6. Салоҳиддинов А.Т. Сув ресурсларини ҳавзавий режалаштириш ва бошқариш. Ўқув қўлланма. Тошкент. ТИҚХММИ, 2019.-19 б.

Қўнғирот коллектор тизимининг ички структураси ва унинг ландшафтларга таъсири

Хурсанов Д.Б. (Самарқанд давлат университети, Ўзбекистон)

Аннотация. мақолада Қўнғирот коллектор тизимининг ички структураси ва кичик дельталарнинг ҳосил бўлиши унинг ландшафтларга, жумладан элементар (элювиаль, транс-элювиаль, суперакваль, акваль) ландшафтларга таъсири атрофлича ёритилган.

Калит сўзлар: дарё, коллектор, дельта, трансегаравий, ландшафт, элювиаль, транс-элювиаль, суперакваль, акваль, ўзанбўйи баландликлари, ўзанбўйи баландликларининг ён багирлари, ўзанлараро пастликлар.

Коллектор хавзасидаги ҳар бир кичик дельта ўзига хос структурага эга бўлиб, уларнинг йиғиндиси коллектор хавзасининг ички структурасини ҳосил қилади. Қўнғирот коллектор тизимининг ички структурасини тадқиқ қилишда бир томондан, коллектор хавзасининг функционал бутунлигига аҳамият берилган бўлса, иккинчи томондан, коллектор хавзасидаги кичик дельталарнинг генезисига эътибор қаратилади.

Қўнғирот коллектор тизимининг функционал бутунлиги унинг ички структурасида жойлашган кичик дельталарнинг йиғиндисидан иборат, яъни коллектор хавзасида Улдарё

кичик дельтаси, Киятжарган ва Раушан кичик дельталарининг қуйи қисмлари, Амударё ўзанбўйи баландликлари жойлашган. Коллектор ҳавзасининг функционал бутунлигини вужудга келишида кичик дельталарнинг структурасини белгилаб берувчи тизим ҳосил қилувчи ер усти сув оқимининг йўналиши алоҳида роль ўйнайди. Ер усти сув оқими орқали кичик дельталар бир-бири билан алоқада бўлади. Коллектор ҳавзасининг ички структурасини ўрганиш ўз навбатида ҳавзада жойлашган ҳар бир кичик дельталарнинг генезисига эътибор беришни талаб этади. Улдарё кичик дельтаси коллектор ҳавзасидан барча қисмлари (юқори, ўрта, қуйи) жойлашган бўлиб, Хужайли шаҳри яқинида Амударёдан алоҳида тармоқ бўлиб ажралиб чиққан. Геологик жараёнлар давомида оқизикларнинг ётқизилиши натижасида у ўзига хос кичик дельтани ҳосил қилган ва дельта Судочье қўли атрофида тугайди. Коллектор ҳавзасидаги, юқорида айтиб ўтилган кичик дельталарнинг вужудга келишида Амударёдан алоҳида бўлиниб чиққан тармоқларнинг роли жуда катта ҳисобланади.

Агар биз Қўнғирот коллектор тизимининг ички структурасини кичик дельталар мисолида таҳлил қиладиган бўлсак, у ўзига хос хусусиятга эга. Улдарё кичик дельтасининг ёши 5000 йил атрофида бўлиб, у ўзининг ёши бўйича Амударё ҳозирги дельтаси ўнг қирғоғидаги Шўртанбой, Қизкеткен-Чимбой кичик дельталари сингари бир даврда ҳосил бўлган. Улдарё кичик дельтасининг шакли типик “дарахтсимон” структурасига ўхшайди ва юқори қисмида бир неча “шоҳларга” бўлиниб кетади, дельтанинг юқори қисмида ўзанбўйи баландликлари қуйи қисмига қараганда кўп майдонни эгаллайди.

Қўнғирот коллектор тизимининг энг юқори қисмида Амударё ўзанбўйи баландликлари жойлашган. Бу баландликларда грунт сувлари 7 метрдан паст бўлганлиги сабабли асосан, элювиаль элементар ландшафти ёки автоморф гуруҳидаги ландшафт хиллари устунлик қилади. Коллектор ҳавзасининг Устюрт чинки билан туташган ғарбий қисмида Киятжарган кичик дельтасининг қуйи қисми жойлашган бўлиб, Судочье қўли атрофида тугайди, яъни бу кичик дельта А.К. Уразбаевнинг маълумотларига кўра, Сариқамиш дельтасининг тармоғи бўлиб ҳисобланади. Киятжарган кичик дельтасининг қуйи қисмида асосан, ўзанбўйи баландликларининг ёнбағирлари ва ўзанлараро пастликлар устунлик қилади. Коллектор ҳавзасининг Судочье қўли билан туташган шарқий қисмида Раушан кичик дельтасининг қуйи қисми жойлашган, юқори ва ўрта қисмлари эса Устюрт коллектор ҳавзасида жойлашган.

Қўнғирот коллектор тизимининг ҳавзасида юқорида айтиб ўтилган кичик дельталарнинг баландликларидан ташқари мана шу кичик дельталар ўртасидаги ўзанлараро пастликлар ҳам кўп майдонни эгаллайди, ўз навбатида бу ҳудудлар кичик дельталар ўртасидаги чегара ролини ҳам бажариб беради. Шунинг учун ҳам ўзанлараро пастликларнинг механик таркиби ҳар хил бўлиб, ўзига хос ландшафт хилларини ҳосил қилади ва бу ҳудудларга оғир қумоқ ҳамда содга эга бўлган гидроморф гуруҳидаги ландшафт хиллари устунлик қилади.

Қўнғирот коллектор тизимининг ички структурасини таҳлил қилиш шунинг кўрсатадики, ҳар бир кичик дельталарнинг вужудга келиши Амударёдан бўлиниб чиққан тармоқларнинг геологик иши билан боғланган бўлиб, ҳар бир кичик дельталарнинг ўзига хос “дарахтсимон” структурага эга бўлиши ер усти сув оқимининг йўналишига боғлиқдир. Ҳосил бўлган кичик дельталарнинг структураси ҳозирги вақтда ер усти сув оқимларининг йўналишини белгилаб беради. Шунинг учун ҳам коллектор ҳавзасида ер усти сув оқими ҳавзанинг юқори қисмидан қуйи қисми томон ҳаракат қилади. Ер усти сув оқимининг шу

йўналишда ҳаракат қилиши билан ҳавзада жойлашган барча ландшафт хилларининг мелиоратив ҳолати боғланади.

Қўнғирот коллектор тизимидаги ҳар бир кичик дельталарнинг ландшафт гуруҳларига ва хиллари таҳлил қилинганда, улар бир-биридан тубдан фарқ қилади. Коллектор ҳавзасининг энг юқори қисмида Амударё ўзанбўйи баландликлари жойлашган бўлиб, бу ҳудудда асосан автоморф гуруҳидаги ландшафтлар устунлик қилади. Ўзанбўйи баландликларининг ёнбағирларида эса ярим гидроморф ландшафт гуруҳи жойлашган бўлади. Бу ландшафт гуруҳларида асосан қум, қумлоқ, қисман енгил қумоқли, ўтлоқ-тақирли тўқай тупроқлари тарқалган. Грунт сувининг чуқурлиги паст бўлганлиги сабабли тупроқлари шўрланмаган, қисман кучсиз шўрланган бўлади. Шу сабабли бу ҳудудда асосан ўзанбўйи баландликлари тол (*Salix wilhelmsiana*), жийда (*Elaeagnus orientalis* L.), турангил (*Populus pruinosa*) каби ўсимликлар ва ўтлоқ-тақирли тўқай тупроқдаги ландшафт хили тарқалган бўлади. Ўтлоқ-тақирли тўқай тупроқларининг механик таркибида асосан қум, қумлоқ устунлик қилади. Ўзанбўйи баландликларининг ёнбағирлари гарчи транс-элювиаль элементар ландшафтига тўғри келса ҳам тупроқ ва ўсимлик коплами деярли бир хил бўлади. Фақат улар тупроқ хилларининг шўрланиш даражаси ва ўсимликлар билан қопланганлиги билан фарқ қилади. Шунинг учун ҳам Амударё ўзанбўйи баландликлари Қўнғирот коллектор тизимида энг баланд ҳудуд бўлганлиги сабабли ер усти сув оқими бу ҳудуддан шимоли-ғарб томон ҳаракат қилади. Ер усти сув оқими бу йўналишда ҳаракат қилиши қуйида жойлашган ландшафт хилларининг геохимёвий ҳолатига тўғридан-тўғри таъсир қилади.

Қўнғирот коллектор тизимининг ғарбий қисмида Киятжарган кичик дельтасининг қуйи қисми жойлашган бўлиб, унинг этаклари Судочье кўлининг жанубий, жануби-ғарбий қисмларини эгаллайди. Киятжарган кичик дельтасининг шохланиб кетадиган ҳудудининг этак қисмига қадар суғорма деҳқончиликда фойдаланади. Ана шунинг учун ҳам бу ҳудудда гидроморф ҳуруҳидаги суғориладиган ҳудудларнинг ландшафт хили устунлик қилади. Судочье кўли атрофидаги этак қисми эса суғорма деҳқончиликда фойдаланилмайди ва шунинг учун ҳам бу ҳудудда ўзанлараро пастликлар билан бир қаторда ўзанбўйи баландликлари қамиш (*Phragmites communis* Trin.), ажриқ (*Cynodon dactylon*), шўра ўсимликлар жамоаси ўтлоқ-ботқоқли ва ҳар хил шўрхоқларда тарқалган ландшафт хили устунлик қилади.

Хулоса қилиб айтганда ер усти сув оқими асосан коллектор ҳавзасининг жануби-шарқидан шимоли-ғарбига ҳаракат қилганлиги учун ҳам автоморф, ярим гидроморф ва гидроморф гуруҳига тегишли ландшафт хиллари ҳам шу тартибда ўзгаради. Коллектор ҳавзасидаги ландшафт хилларининг тартибли ўзгаришига кичик дельталарнинг рельеф структураси ва ер усти сув оқимининг таъсири кучли бўлиб, бу икки омилнинг ўзаро алоқадорлиги натижасида коллектор ҳавзасидаги барча табиий географик жараёнлар юзага келади ва ривожланади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Уразбаев А.К. Кичик дельталарнинг дарахтсимон ландшафт комплекслари. //ДАН РУз.-2021.- №4-С.90-92.
2. Уразбаев А.К., Хурсанов Д.Б. Амударё ҳозирги дельтаси ландшафтларининг структураси (Монография), СамДЧТИ нашриёти, 2020. – Б.3-138 б.
3. Хурсанов Д.Б., Дамнова Д.Н. Амударёнинг ҳозирги дельтаси ландшафтларини трансформацияланиши. // Самарқанд давлат университети илмий ахборотномаси. 2021. №5- Б.93-97.
4. Хурсанов Д.Б., Дамнова Д.Н., Файзуллаев Ж.К. Ўйрик трансчегаравий дарёлар дельталаридаги ландшафтларда кимёвий элементлар миграцияси. // Марказий Осиё ва қўшни минтақалардаги трансчегаравий ҳудудлар: ҳамкорлик имкониятлари ва муаммолари мавзусидаги халқаро илмий-

ЎЗБЕКИСТОН ЛАНДШАФТШУНОСЛИГИДА МАДАНИЙ ЛАНДШАФТ КОНЦЕПЦИЯСИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

Эргашева М.К. (Бухоро давлат университети, Ўзбекистон)

Аннотация: Ушбу мақолада география, жумладан табиий география ҳамда ландшафтишунослик фанининг назарий ва амалий масалаларига доир манбалар, ландшафтишуносликда маданий ландшафт концепциясининг моҳияти, уни ташкил этишининг тамойиллари тўғрисидаги олимларнинг мулоҳазаларига муносабат билдирилган.

Калит сўзлар: чўл зонаси, табиий ресурсларни бошқариш, ландшафт, антропоген ландшафт, концепция, чўл зоналаридаги маданий ландшафт концепцияси, индикатор, геосистема, оптималлаштириш.

РАЗВИТИЕ КУЛЬТУРНО-ЛАНДШАФТНОЙ КОНЦЕПЦИИ В ЛАНДШАФТОВЕДЕНИИ УЗБЕКИСТАНА

Аннотация: В статье освещаются источники по теоретическим и практическим вопросам географии, в том числе естественной географии и ландшафтоведения, рассуждения ученых о сущности концепции культурного ландшафта в ландшафтоведении, принципах его организации.

Ключевые слова: аридная зона, природопользование, ландшафт, антропогенный ландшафт, концепция, концепции культурного ландшафта на пустынных зонах, индикатор, геосистема, оптимизация.

DEVELOPMENT OF CULTURAL LANDSCAPE CONCEPT IN UZBEKISTAN LANDSCAPE SCIENCE

Abstract: following article deals with the sources of theoretical and practical issues of geography, including natural geography and landscape science, the essence of the concept of cultural landscape in landscape science, as well as the opinions of scientists about the principles of its organization.

Keywords: desert zone, natural resource management, landscape, anthropogenic landscape, concept, cultural landscape concept in desert zones, indicator, geosystem, optimization

XXI асрга келиб инсон ва у ҳаёт кечирадиган табиий муҳит орасида рўй бераётган ўзаро алоқалар кўлами янада кенгайиб, табиий ландшафтларнинг ўзгариши тезлашди. Оқибатда бу ўзаро таъсир жараёнида улар ўртасида мунтазам рўй бериб турган “модда алмашинуви” мураккаб ва кўп ҳолларда қарама-қарши тарзда давом этди. Академик В.П.Максаковский таъкидлаган “модда алмашинуви”даги янги - сифат босқичи, яъни жамиятнинг табиатга “тайзиқи” кучайган даврда табиий муҳит турли чиқинди моддалар билан ифлосланиди, захарланиди ва инсон ҳаёти учун хавфли экологик вазиятлар юзага келди [2]. Демак, инсоннинг ўзи ташкил этган – яшаш муҳити антропоген ландшафтларда муаммолар юзага келди. Бундай глобал, серкирра, мураккаб муаммоларни ландшафтишуносликда шаклланган (ландшафт таълимоти, маданий ландшафт, антропоген ландшафтишунослик, амалий ландшафтишунослик) таълимотлар орқали ҳал этилиши мумкинлигини географ олимлар эътироф этила бошладилар. Ҳатто бу соҳада табиий ва иқтисодий география фанлари намоёндалари ўзаро беллашгандек, ишланмалар нашр эттира бошладилар. Илмий таҳлилларни билимдони таниқли иқтисодий географ, академик В.П.Максаковский эса антропоген ландшафтишунослик соҳасидаги тадқиқотларда ҳамон табиий географлар етакчилик қилаётганлигини таъкидлаган.

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

Мамлакатимизда ҳам маҳаллий олимларнинг география, жумладан табиий география ҳамда ландшафтшунослик фанининг назарий ва амалий масалаларига эътиборлари кучайди. Бу ҳолат фан тараққиётининг янада ижобий силжишларига сабаб бўлди. Мазкур илмий ғоялар дарслик, ўқув қўлланма, монография ва матбуотда чоп этилган илмий мақолалар мазмунида ўз ифодасини топиб борди. Жумладан, П.Ғуломов, М.Умаров, Ю.Султонов, А.А.Рафиқов, А.Абдулқосимов, Л.Алибеков, Ш.С.Зокиров, П.Баратов, Ҳ.Ваҳобов, А.Нигматов, И.Қ.Назаров, Н.Сабитова, И.А.Ҳасанов, А.Зайнутдинов, А.Уразбаев, К.Боймирзаев, С.Б.Аббасов, Ў.Абдуназаров, А.Ҳожиматов, И.Абдуллаев, Н.Алимқулов, Ш.Шарипов, Қ.Ярашов, О.И.Абдуганиев, А.Равшанов, Д.Хурсановларнинг ишларини мисол қилиш мумкин [1,7,8]. Мазкур мақолада эса маданий ландшафт концепциясига оид баъзи олимларнинг ишлари эътиборга олинган.

Ҳозирги замон ландшафтшунослигига оид бўлган манбаларда ландшафтларнинг тузилиши, динамикаси, ривожланиши, мавжудлик фаолияти, барқарорлиги шунингдек, антропоген ҳамда амалий ландшафтшунослик масалаларига таалукли масалалар, бу соҳадаги географ олимларнинг фаолиятлари баён қилинган. Жумладан, буларга Ш.С.Зокиров (1999, 2011), Ш.С.Зокиров, Х.Р.Тошов (2013, 2016), И.Қ.Назаров (2008, 2013), А.Абдулқосимов (2013), С.Б.Аббасов (2019), М.К.Эргашева (2021)ларнинг асарлари мисол бўлади.

Бугун Ўзбекистон ландшафтшунослари “ландшафт” ва “маданий ландшафт” таълимотлари ва уларнинг амалиёти масалаларини жадал ривожлантирмоқдалар.

Бу соҳада Ш.С.Зокиров ва Х.Р.Тошовлар “Ҳозирги вақтда ландшафтшунослик инсон билан табиат орасидаги ўзаро алоқалар самарадорлигини оширишнинг илмий асосларини яратиш ва росмана маданий ландшафтларни барпо қилишнинг муҳим қоида ва усулларини ишлаб чиқиш билан шуғулланмоқда” - деб қайд этган эди [1].

1990 йиллардан бошлаб, чўл зонасида ландшафт таълимоти асосида маданий ландшафтларни яратишга бағишланган ғоялар билдирилди. Айниқса, “Чўл зонаси маданий ландшафти” концепциясининг мақсади, вазифалари ва тамойиллари яратила бошланди [5,6]. Бу ҳаракатларни қуйидаги босқичларга ажратиш мумкин:

I босқич. XX асрнинг 90-йилларида XXI асрнинг бошигача “Чўл зонаси маданий ландшафти” ғоясининг вужудга келиши. [4,5]

II босқич. 2010 йилдан ҳозиргача “Чўл зонаси маданий ландшафти” ҳақидаги концепциянинг назарий асослари ишлаб чиқирилиши ва амалиётдаги иштироки.

I босқичда антропоген ландшафтшунослик пойдеворининг шаклланишига асос бўлган ишлар чуқур таҳлил қилиниб, чўл зонасида табиатдан самарали фойдаланиш масалалари бўйича тавсиялар ишлаб чиқиладиган бошлади. Масалан, 1992 йилда геосистема, ва хавза концепциялари асосида Қуйи Зарафшон региони табиатини оптималлаштириш чора тadbирлари тўғрисидаги ишлар мисол бўлади. Бу босқичда агроландшафт, воҳа ландшафтлари, ирригацион ландшафтлар каби тушунчалар мазмунига изоҳлар берилди. Баъзи қуйидаги илмий нашрларда маданий ландшафт концепциясининг асослари баён қилинган:

1. Назаров И.Қ., Аллаёров И.Ш., Тошов Х.Р. Народный опыт как основа оптимизации природопользования в аридной зоне Узбекистана. -Карши. 1992.

2. Назаров И.К. “Абиогенные потоки в аридных геосистемах: оптимизация природопользования (на материалах нижней части бассейна р. Зарафшан). -Ташкент.1992.

3. Назаров И.Қ., Аллаёров И.Ш. Бухоро географияси. -Бухоро. 1994.

I босқичда маданий ландшафтларни бунёд этишнинг илмий асосларини амалий ландшафтшунослик ишлаб бериши керак. Маданий ландшафтларни яратиш келажакдаги вазифадир деб таъкидланди.

II босқич. 2010 йилдан ҳозиргача “Чўл зонаси маданий ландшафти” ҳақидаги концепциянинг назарий асослари ишлаб чиқирилиши ва амалиётдаги иштироки. Мазкур босқичда “Чўл зонаси маданий ландшафти” ҳақидаги концепциянинг назарий асослари ишлаб чиқилди, дейиш ўринлидир.

Биринчидан, маданий ландшафт аҳолини умуммаданиятини юксалтиришга, одоб, гўзаллик тарбиясига қаратилмоғи лозим [3]. Иккинчидан, маданий ландшафтнинг кўриниши, ташкил этилиш даражаси уни яратувчи халқнинг барча соҳалардаги маданиятидан хабар берувчи

индикатори деган хулосага келинди. Мазкур “Чўл зонаси маданий ландшафти” ҳақидаги концепциянинг кенг тарғиботчиси таниқли олим И.Қ.Назаровдир [6].

Юкоридаги тавсифлар куйидагича хулосалар чиқаришга асос бўлади:

1. Антропоген ландшафт, маданий зона тушунчаларига нисбатан маданий ландшафт илмий назарияларни ўзида мужассамлантирган атама-термин;

2. Маданий ландшафтнинг кўриниши, ташкил этилиш даражаси уни яратувчи халқнинг барча соҳалардаги маданиятидан хабар берувчи индикатори;

3. Маданий ландшафт атамасининг оммалашуви фанлараро интеграцияни таъминлайди, табиат-жамият қонунларини чуқур билиш ва унга амал қилишга ундайди.

Хулоса: “Чўл зонаси маданий ландшафти” ҳақидаги концепция айни жойда яшайдиган халқ, миллатнинг маданияти маънавиятига, қадриятларига хос бўлади, яъни миллатнинг менталитетини акс эттириб туради.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Zokirov SH. S., Toshov X. R. Landshaftshunoslik. Toshkent. Dizayn Prest. 2016. 170 b.
2. Максаковский В. П. Географическая культура. М.: Владос. – 1998. – 416 с.
3. Назаров И.Қ., Аллаёров И.Ш., Тошов Х.Р., Мавлонов А.М. Маданий ландшафтлар яратишнинг тамойиллари хусусида. 2002.
4. Назаров И.Қ., Тошов Х.Р. Ландшафтлар ресурсшунослиги. 2003.
5. Назаров И.Қ., Тошов Х.Р. Назарова Н. Тенденции антропогенного опустынования в Бухарском регионе республики Узбекистан. 2003.
6. Назаров И.Қ. География фанининг асосий муаммолари. 2013.
7. Тошов Х.Р. Табиий география тарихи. Тошкент. 2021.
8. Эргашева М.К. Ўзбекистонда антропоген ландшафтшуносликнинг ривожланиши. // ЎзГЖ ахбороти. 55-жилд. -Тошкент, 2019. -Б. 23-26.

ЛАНДШАФТЛАРДАН ХЎЖАЛИК МАҚСАДЛАРИДА ФОЙДАЛАНИШДА ТУРЛИ МЕТОДИК ЁНДАШУВЛАРНИ ҚЎЛЛАНИЛИШИ

Эшқувватов Б.Б., Шарипова М.З., Хидиров Ҳ.Ў., Очилов О.Ф.
(Самарканд давлат университети, Ўзбекистон)

Аннотация: *ушбу мақолада ландшафтлардан хўжалик мақсадларида, жумладан қишлоқ хўжалик мақсадларида фойдаланишда турли методик ёндашувларни қўлланилиши таҳлил қилинади.*

Калит сўзлар: *ландшафт-экологик, ерлар экологияси, қишлоқ хўжалиги, тизим, антропоген ландшафт.*

ПРИМЕНЕНИЕ РАЗЛИЧНЫХ МЕТОДИЧЕСКИХ ПОДХОДОВ ПРИ ИСПОЛЬЗОВАНИИ ЛАНДШАФТОВ В ХОЗЯЙСТВЕННЫХ ЦЕЛЯХ

Аннотация: *в данной статье анализируется использование различных методологических подходов при использовании ландшафтов в хозяйственных целях, в том числе в сельскохозяйственных целях*

Ключевые слова: *ландшафтно-экологическая, земельная экология, земледелие, система, антропогенный ландшафт.*

APPLICATION OF VARIOUS METHODOLOGICAL APPROACHES IN THE USE OF LANDSCAPES FOR ECONOMIC PURPOSES

Abstract: *this article analyzes the use of various methodological approaches when using landscapes for economic purposes, including agricultural purposes.*

Keywords: *landscape-ecological, land ecology, agriculture, system, anthropogenic landscape.*

Бугунги кунда табиий ва антропоген ландшафтларнинг структураси ва табақаланишини, уларни хўжаликда фойдаланиш нуқтаи назаридан тадқиқ этиш, бунда ландшафт салоҳиятидан мақсадга мувофиқ фойдаланиш ва карталаштиришга доир мақсадли тадқиқотларда турли илмий ёндашувларни қўллаш муҳим аҳамият касб этади. Қишлоқ хўжалик ерлари ва ҳудудларнинг табиатни бошқаришнинг геоэкологик ҳамда иқтисодий муаммоларини ҳал қилишда география алоҳида ўрин тутди ҳамда айнан шу фан ландшафтларга оид муаммоларни ҳал этишга комплекс ёндашишни тўлиқ қамраб олади.

Қишлоқ хўжалигида ландшафтлардан фойдаланиш ҳамда ҳудуд табиатини бошқариш муаммоларини ҳал қилишнинг комплекс ёндашувида, биринчи навбатда, табиатни бошқариш объекти сифатида ландшафтни оптималлаштириш концепциясини қўллашни бир гуруҳ муаллифлар таъкидлаб ўтишади. Унинг моҳияти табиий ландшафтларнинг ривожланишидаги етакчи ролни улардан фойдаланишнинг ҳар қандай шароити учун тан олинишидир [4; 5-22 б.].

Шу сабабли, амалга ошириладиган барча тадқиқот ишларида, жумладан тоғолди текислик ва ёйилма ландшафтлардан фойдаланишнинг ижтимоий-иқтисодий мақсадини аниқлашга ва унинг табиий ресурс салоҳиятларидан максимал даражада фойдаланишга имкон берадиган ҳамда табиий хусусиятларининг ўзгаришига минимал таъсир кўрсатадиган фаолият турини аниқлашга йўналтириш долзарб аҳамият касб этади.

Ландшафтни экологик оптималлаштириш концепцияси антропоген ландшафтни оптималлаштириш концепциясининг ривожланиши билан боғлиқ бўлиб, у ландшафтни ривожлантиришда антропоген омилларнинг маълум ролини тан олади ва ландшафтнинг унумдорлигини оширишда иқтисодий фаолиятнинг аҳамиятига катта эътибор берилади. «Табиий-антропоген мослик» оптималлаштиришнинг асосий тамойили сифатида эътироф этилган бўлиб, унга мавжуд ландшафтлар тизимида, жумладан тоғолди текислик ва ёйилма ландшафтларни энг оқилона йўл орқали «мослаш» усуллари билан эришилади [3; 5-86 б.].

Географик тадқиқотлар доирасида табиий-техноген тизим тушунчаси, уларни ўзгартирадиган табиий ва техник объектлар ажралмас бирликда, яхлит тизим сифатида кўриб чиқилади. Глобал биоэкологик шакллантириш концепцияси табиий тизимларнинг ишлаши учун «тегиб бўлмайдиган» табиатни муҳофаза қилиш тизимини, яъни геоэкологик каркасни яратишни назарда тутди [6; 29-31 б.].

Иқтисодий-географик ёндашув доирасида табиий ресурслардан тежаб-тергаб фойдаланиш, яшаш шароитларини ва инсон фаолиятини иқтисодий ҳамда ноиқтисодий баҳолашдан кенг фойдаланишни таъминлайдиган географик манбаларни ўрганиш шартлари ишлаб чиқилган.

Жамият ва табиатнинг ўзаро таъсирини баҳолаш кўплаб илмий ишларнинг асосий мавзуси бўлиб қолмоқда. Жумладан, 1985 йилда Брно шаҳрида «таъсир - ўзгариш – оқибатлар» триадасининг оқибатларига доир бир қатор мамлакатлар олимлари тайёрлаган «Иқтисодиётнинг табиатга таъсирини баҳолаш» монографияси нашр этилди. Бугунги кунга қадар одамларнинг қишлоқ хўжалигидаги фаолиятининг табиий тизимларга таъсирини баҳолашнинг маълум бир тизими, яъни таъсирни ўрганиш учун кўрсаткичлар тўлиқ ишлаб чиқилмаган.

Ландшафтлардан хўжалик тармоқларида, хусусан қишлоқ хўжалигида фойдаланишни тартибга солишга доир ишлар Ю.А.Израэл; В.С.Преображенский, Т.Д.Александрова, Т.П.Куприянова; И.Ю.Долгушин; Г.Круглова, J.Dumanski, C.Pieri; М.Аrshad, S.Martin ва бошқалар томонидан нашр этилган. Бу борада бажарилган ишларнинг асосий йўналишлари сифатида экинларни экиш, ўғитлаш ва ўсимликларни кимёвий ҳимоя қилиш учун экологик меъёрларини ишлаб чиқиш, қишлоқ хўжалигида

ерлардан самарали фойдаланиш механизмини такомиллаштириш, экинларни алмашлаб экиш схемасини ишлаб чиқиш ва бошқаларни таъкидлаш керак[6; 29-31 б.].

«Геосистемали» ёндашув - бу атроф-мухитни табақалаштиришнинг объектив қонуниятларини назарий концепцияси ва иерархик жиҳатдан ташкиллаштирилган бир-бирига боғлиқ геосистемалар тўплами сифатида тушунишга имкон беради. Қишлоқ хўжалигига оид ландшафт тадқиқотлари ҳамда табиатни бошқариш учун ландшафт тадқиқотларининг асослари В.В.Докучаев томонидан яратилади, у ҳайдаладиган ерларнинг унумдорлиги ва қишлоқ хўжалик экинларини ўстириш ҳамда ривожланиш шароитлари нафақат тупроқнинг ўзига хос хусусиятларига боғлиқлигини, балки улар умуман табиий комплекснинг ҳосилалари эканлигини исботлади. Табиатшунослик тарихида биринчи марта у ер юзидаги жисмлар ва ҳодисалар: ернинг юза қисмидаги тоғ жинслари, рельеф, тупроқ, ер ости сувлари, иқлим, ўсимлик ва ҳайвонлар ўртасидаги боғлиқликни илмий асослаб берди ва анъанавий тупроқшунослик эҳтиёжларини тўлиқ қондирмаслигини исботлади.

Ландшафтан хўжаликда фойдаланишда нафақат тупроқни, балки табиий комплексларни ҳам ҳар қандай қишлоқ хўжалик модификациясини тавсифловчи маълумотлар билан бойитиш керак. XX асрда тизимли ёндашишга асосланган ландшафт тадқиқотлари икки асосий йўналиш бўйича янада ривожлантирилди. Жумладан, Л.С.Берг асарларида «тизим-таркиб», Б.Б.Полинов ишларида эса «тизим-таркиб-функционал» [3; 5-528 б.].

Тизим тадқиқотларининг ривожланиши В.Б.Сочава номи билан боғлиқ, у «Геосистемалар ҳақида таълимот» китобида «геосистема» атамасидан фойдаланишни таклиф қилди. Шундай қилиб, геосистема атамаси ландшафтнинг синоними сифатида пайдо бўлади. Табиий ландшафтлар ўрнини антропоген модификациялашган геосистемалар эгаллаши «антропоген ландшафт» атамасини илмий адабиётларга кириб келишига сабаб бўлди. Антропоген ландшафт табиий ва ижтимоий жиҳатдан аниқланган антропоген ва техноген элементлар ўзаро боғлиқ бўлган геосистема сифатида кўриб чиқилади [5; 5-320 б.].

В.А.Николаев агроландшафт тадқиқотларида - нафақат табиий, балки табиий-техноген тизимларни ҳам ўрганишни таклиф қилади. У, қишлоқ хўжалик ландшафтлари яъни, агроландшафтларни махсус мустақил генетик қаторни ташкил этишади, деб таъкидлайди. Антропоген ландшафтларнинг бошқа турлари билан таққослаганда, агроландшафтлар функционал ва тузилиш хусусиятлари билан табиий ландшафтларга энг яқин жойлашган. Бу қишлоқ хўжалигида фойдаланиш учун ландшафт тадқиқотларининг муҳимлигини аңлатади. Қишлоқ хўжалигини бошқариш учун ландшафт ёндашувининг аҳамиятини эътибордан четда қолдириб бўлмайди. А.Г.Исаченко «ландшафт-агросаноат типлари маълум ландшафт тоифаларига бирлаштирилиши керак» деб таъкидлаган [1; 5-222 б.].

Агроландшафтларни бошқаришнинг ландшафт-экологик ёндашуви В.В.Докучаев, Л.Г.Раменский, В.Б.Сочава, Ю.П.Одум, А.Г.Исаченко, Ф.Н.Мильков, В.А.Николаев, Г.Рихтер, Д.Хеп, Э.О.Нееф, А.А.Клингебиэл, П.К.Олсон, К.Такеучи, К.Тролл сингари кўплаб етакчи олимлар томонидан тан олинган. Э.О.Нееф айнан ландшафт-экологик ёндашувни амалий мақсадларда қўллашни таклиф қилади, унинг ғоялари ландшафт-экологик тадқиқотларда Г.Хаасе, Г.Рихтер, Г.Барш, Г.Шмидт ва бошқа олимларнинг асарларида ривожлантирилди.

Л.Г.Раменский ердан фойдаланиш шароитларини белгиловчи табиий омилларни ўрганишда «ерлар экологияси» атамасини ишлатган. К.И.Геренчук ушбу муаммоларни

ҳал қилишга кўп жиҳатдан комплекс ландшафт нуқтаи назардан ёндашади. Бу борада А.А.Видина «ерларнинг табиий-қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш гуруҳлари» таснифининг муҳимлигини таъкидлайди. Ер экотизимларининг динамик ҳолатини ўрганишга америкалик экологлар катта ҳисса қўшдилар. Сўнгги вақтларда АҚШда ишлаб чиқилган барқарор агроэкотизимлар концепцияси эътиборга моликдир.

Амалий масалаларни ҳал қилишда ландшафтшунослик фанида экологик ёндашув айниқса муҳимдир. В.Б.Сочава таъкидлаганидек: «атроф-муҳитни баҳолаш тадбирларидан фойдаланган ҳолда, география атроф-муҳитни ҳимоя қилиш ва оптималлаштириш билан боғлиқ кўплаб масалаларни ҳал қилишга қодир». Кўплаб хорижий олимлар ушбу нуқтаи назарни қўллаб-қувватламоқда.

Қишлоқ хўжалигида ерлардан фойдаланиш амалиётида ландшафт-экологик тадқиқотларнинг амалий қўлланилишининг ёрқин намунаси АҚШдаги ер таснифи тажрибаси ҳисобланади. Унда қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришни чекловчи омиллар алоҳида тадқиқ этилади. Қишлоқ хўжалик мақсадларида ландшафтлардан, шу жумладан тоғолди текислик ва ёйилма ландшафтлардан фойдаланиш ҳамда уларни бошқаришнинг узоқ муддатли амалиёти шуни кўрсатадики, ландшафтда кечаётган динамик жараёнларнинг мувозанати ёки бирор-бир таркибий қисмининг ўзгариши муқаррар равишда тизим ичидаги модда ва энергия алмашинуви жараёнларининг бузилишига ва бошқа қисмлар ҳамда ташкил этувчиларни ўзгаришига олиб келади.

Ландшафт-экологик ёндашувнинг ўзига хос хусусиятлари экологик ва ландшафт тадқиқотларининг қуйидаги асосий йўналишларда ривожланиши қишлоқ хўжалигида табиатни бошқариш муаммоларини ҳал қилишни белгилаб беради [4; 225-232 б.]: ландшафтларнинг қишлоқ хўжалиги таъсирига табиий чидамлилигини ўрганиш; қишлоқ хўжалигини ландшафтларга босими учун экологик стандартларни ишлаб чиқиш; ландшафт асосида ҳудуднинг табиий агросалоҳиятини баҳолаш, ҳудудни маълум бир мақсадларда районлаштириш принципларини ишлаб чиқиш ва қишлоқ хўжалигида табиатдан оқилона фойдаланишни ҳудудий ташкил этиш мақсадида агроландшафтлар геоэкологик ҳолатини оптималлаштириш ва ҳ.к.

Ландшафтни геоэкологик оптималлаштиришга табиий геотизимларнинг ишлаши ва ўзгариш динамикаси ҳамда уларни ҳимоя қилиш ўртасидаги мувозанатли алоқани излаш ҳам киради. Ушбу соҳадаги мавжуд илмий ишланмаларни таҳлил қилиш ландшафтларни хўжалик нуқтаи назаридан бошқаришда мувозанатлаш керак бўлган геоэкологик принципларни умумлаштириш лозимлигини кўрсатади. Бунда қуйидагиларга асосий эътиборни қаратиш лозим бўлади: 1.Ички динамик мувозанат қонуни геосистемалар мувозанатини таъминлайдиган асосий қонун эканлиги; 2.Табиий ресурслардан фойдаланишни ёки геосистемалар билан ўзаро алоқадорликни таъминлаш билан боғлиқ инсоннинг ҳар қандай хўжалик фаолияти, шунингдек динамик мувозанатни бузмасдан, бевосита ёки билвосита таъсир қиладиган, парадинамик жараёнларни ҳисобга олиш муҳимлиги; 3.Табиий ландшафт комплексларида геоэкологик мувозанатни сақлаш антропоген фаолиятнинг бошқа мақсадларига нисбатан устувор аҳамиятга эга бўлиши шартлиги; 4.Табиий-антропоген ландшафтларни бошқариш тизимининг асосий мақсади табиий ландшафтларни эмас, балки табиий ландшафтларга антропоген таъсирни барқарорлиги ривожланиш чегараларидан ва меъёрларидан ошириб юбормаслигининг муҳимлиги ва ҳ.к. [6; 29-31 б.].

Умуман олганда, қишлоқ хўжалиги соҳасида табиатни бошқаришда тизимли, агроэкологик ва ландшафт-экологик ёндашувларнинг интеграцияси комплекс ҳамда илмий жиҳатдан асосланган тадқиқотларни олиб боришга имкон беради.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Исаченко А.Г. Методы прикладных ландшафтных исследований. -Л.: Наука, 1980. -222 с.

2. Мильков Ф.Н. Класс антропогенных сельскохозяйственных ландшафтов – характерные черты и типология // Научные записки Воронеж. отд-ния Геогр. о-ва СССР. –Воронеж, 1972. -С. 5–15.
3. Перельман А.И. Геохимия. -М.: Высшая школа, 1989. -528 с.
4. Орлова И.В. Методика ландшафтного планирования сельскохозяйственного природопользования // Экологический анализ региона (теория, методы, практика): сб. науч. тр. - Новосибирск: Изд-во СО РАН, 2000. -С. 225–232.
5. Сочава В.Б. Введение в учение о геосистемах. -Новосибирск: Наука, 1978. -320 с.
6. Эшқувватов Б.Б., Ярашев Қ.С. Ўрта Зарафшон геотизимларини ландшафт-экологик тадқиқ қилишда замонавий методлардан фойдаланиш // Ўзбекистон География жамияти ахбороти. 55-жилд. –Тошкент, 2019. -Б.29-31.

ҲАВО ҲАРОРАТИ ЎЗГАРИШИНИНГ МОНИТОРИНГИ

Эшмирзаев Д.Р., Холбаев Г.Х., Эгамбердиев Х.Т.
(Ўзбекистон Миллий университети, Ўзбекистон)

Аннотация: Мақолада Самарқанд метеорологик станциясида ойлар давомида ҳаво ҳароратининг турли муддатларда ўзгаришининг мониторинги таҳлил қилинган. Куз ойларида ҳароратнинг ўзгариши $30,2^{\circ}\div 3,9^{\circ}\text{C}$, қиш ойларида $0,8^{\circ}\div 8,2^{\circ}\text{C}$, баҳор ойларида $6,7^{\circ}\div 26,6^{\circ}\text{C}$ ва ёз ойларида $19,4^{\circ}\div 34,3^{\circ}\text{C}$ оралиқларда ўзгариб, ҳароратлар амплитудаси куз ойларида – $3,1^{\circ}\div 6,8^{\circ}\text{C}$, қиш ойларида – $2,6^{\circ}\div 3,2^{\circ}\text{C}$, баҳор ойларида – $3,3^{\circ}\div 6,2^{\circ}\text{C}$, ёз ойларида – $6,3^{\circ}\div 7,1^{\circ}\text{C}$ оралиғида тебраниб туради. Кузатиш муддатлари орасида ҳаво ҳароратининг кескин қўтарилиши ёз ойларида кузатилади. Бунинг асосий сабаби, Кўёининг нур сочиб туриши давомийлигининг ойлар бўйича тақсимолининг турличалигидир.

Калит сўзлар: қишлоқ хўжалиги, вегетация, ғўза, бугдой, станция, ҳаво ҳарорати, муддат, ўнқунлик

МОНИТОРИНГ ИЗМЕНЕНИЕ ТЕМПЕРАТУРЫ ВОЗДУХА В РАЗЛИЧНЫХ СРОКАХ НА СТАНЦИИ

Аннотация: В статье анализируются мониторинг наблюдения за изменениями температуры воздуха в различные периоды в течение месяцев на метеостанции Самарканд. Изменения температуры в осенние месяцы колеблются в пределах $30,2^{\circ}\div 3,9^{\circ}\text{C}$, в зимние месяцы $0,8^{\circ}\div 8,2^{\circ}\text{C}$, в весенние месяцы $6,7^{\circ}\div 26,6^{\circ}\text{C}$ и в летние месяцы $19,4^{\circ}\div 34,3^{\circ}\text{C}$, амплитуда температуры колеблется пределах в осенние месяцы - $4,0^{\circ}\div 6,9^{\circ}\text{C}$, в зимние месяцы - $2,5^{\circ}\div 3,3^{\circ}\text{C}$, в весенние месяцы - $3,3^{\circ}\div 6,1^{\circ}\text{C}$, в летние месяцы - $6,3^{\circ}\div 7,1^{\circ}\text{C}$. Между периодами наблюдений наблюдается резкое повышение температуры воздуха в летние месяцы. Основной причиной этого является различие в распределении продолжительности солнечных лучей по месяцам.

Ключевые слова: сельское хозяйство, вегетация, хлопок, пшеница, станция, температура воздуха, срок, декада.

THE MONITORING OF AIR TEMPERATURE CHANGES IN DIFFERENT PERIODS AT SAMARKAND STATION

Abstract: The article analyzes the monitoring of air temperature changes in different periods during months at the Samarkand meteorological station. The temperature changes in the autumn months are $30,2^{\circ}\div 3,9^{\circ}\text{C}$, in the winter months $0,8^{\circ}\div 8,2^{\circ}\text{C}$, in the spring months $6,7^{\circ}\div 26,6^{\circ}\text{C}$ and in the summer months $19,4^{\circ}\div 34,3^{\circ}\text{C}$, the temperature amplitude in the autumn months is $3,1^{\circ}\div 6,8^{\circ}\text{C}$, in winter months - $2,6^{\circ}\div 3,2^{\circ}\text{C}$, in spring months - $3,3^{\circ}\div 6,2^{\circ}\text{C}$, in summer months - $6,3^{\circ}\div 7,1^{\circ}\text{C}$. Between the periods of observation, a sharp rise in air temperature is observed in the summer months. The main reason for this is the difference in the distribution of the duration of the Sun's rays over the months.

Key words: *agriculture, vegetation, cotton, wheat, station, air temperature, period, decade*

Ўзбекистонда қишлоқ хўжалиги экинлари (ғўза, донли экинлар) ўзининг ўсиши ва ривожланиши жараёнида тупроқ-иқлим шароити ва уни ўраб турган муҳитнинг турли омиллари таъсирига тушиб уруғ унади, ўсади ва ривожланади, улардан асосийлари ҳаво ҳарорати, ёғингарчилик ва бошқалар.

Ушбу катталиклар экилган экиннинг ривожланиш чегаралари ва даврда максимал ҳосил олишга имкониятини пасайтиради. Биз ушбу омиллардан фойдаланиш учун энг аввало экиш муддатларига алоҳида аҳамият беришимиз зарур, сўнгра ўсимликга омиллар қандай таъсир кўрсатишини тушуниб ва ҳар бир ҳудудда экишни оптимал таъминланганлик муддатини аниқлаш зарур бўлади. Ҳаво ҳароратининг ўзгариши бўйича хорижда [9, 13, 14]. Ўзбекистонда эса ушбу катталикларнинг ўзгаришини ўрганишга қаратилган тадқиқотлар [3, 4, 7, 8, 10-12] ва бошқа қатор олимлар томонидан амалга оширилган. Бироқ, юқорида келтирилган тадқиқотларда маълум бир йўналишда амалга оширилган бўлиб, уларда эришилган натижалар, уларнинг таҳлиллари асосида олинган илмий-амалий хулосалар шу тадқиқот доирасига мос бўлган.

Метеорологик кузатишлар маълумоти асосида ҳудудларнинг иқлими нормал таянч давр бўйича аниқланади. Ҳар қайси турдаги ўсимликларнинг ўсиши ва ривожланиши учун ҳаво ҳарорати маълум аниқ қийматлардан паст бўлмаслиги керак. Ўсимлик ривожланадиган бундай энг паст ҳароратни биологик минимум деб юритилади. Ҳаво ҳарорати кўпчилик физиологик жараёнларда муҳим омил бўлиб, экинларнинг ривожланиши суръатига жиддий таъсир қилади. Бундан ташқари, ўсимлик ривожланиши фазаларининг бошланиши ва давомийлиги ҳам ҳаво ҳароратига боғлиқ.

Ҳаво ҳолати ва баъзи атмосфера ҳодисаларининг турлича тавсифларига метеорологик катталиклар дейилади. Метеорологик катталикларнинг бирор вақт оралиғи учун қийматлари метеорологик шароитлар (об-ҳаво шароитлари) деб юритилади.

Бугун Ер шари гидрометеорологик станциялар тармоғи билан қопланган (бир неча минг станциялар). Бу станцияларда ер сирти яқинида атмосфера ҳолати суткасига 8 марта (ўрта гринвич вақти бўйича соат 00, 03, 06, 09, 12, 15, 18, 21 ларда) кузатилади.

Кўпинча қишлоқ хўжалиги гидрометеорологик хизмат кўрсатишда кузатиш муддатлари давомида ўртача ҳаво ҳароратидан фойдаланилади. Маълумки, кузатиш муддатларида ҳаво ҳарорати тебраниб туради.

Тадқиқот мақсади ва вазифалари. Ўзгидромет архивида тўпланган 1991-2020 йилларга таалукли маълумотларини жамлаш, ва бу маълумотлар асосида Самарқанд, метеорологик станциясида ойлар давомида ўртача ҳаво ҳароратининг турли кузатиш муддатларида ўзгаришини аниқлаш.

Тадқиқот объекти Самарқанд метеорологик станциясида турли кузатиш муддатлардаги ўртача ҳаво ҳарорати, **предмети** эса ўртача ҳаво ҳароратининг турли муддатлар бўйича ўзгаришини мониторинг қилиш.

Бошланғич маълумотлар. Ишда 1991-2021 йиллар давомида турли кузатиш муддатларидаги ўртача ҳаво ҳарорати тўғрисидаги маълумотлар йўриқномага [2] мос ҳолда олиб борилган ва Ўзгидромет архив фондидаги сақланаётган ТМ-1 дан олинган. Турли кузатиш муддатларида ўртача ҳаво ҳарорати ўзгаришларини ҳисоблаш учун Самарқанд метеорологик станциялари маълумотларидан фойдаланилди.

Тадқиқот услубияти. Ишни бажаришда манбаларда [1, 5, 6] келтирилган ва уларда қўлланилган усуллардан фойдаланилди.

Асосий натижалар. Ўзбекистон вилоятлари табиий географик ва тупроқ-иқлим шароитлари билан бир-бирларидан фарқланади, лекин ҳар бир вилоят ҳам ўз навбатида бир хил табиий шароитли районлардан ташкил топмаган. Шунинг учун ҳар бир районда

экиладиган ўсимлик навларини, уларнинг ташқи муҳитга бўлган биологик талаблари шу жойнинг тупроқ-иқлим шароитига мос келишига қараб танлаш амалиётда кенг қўлланилади. Ўсимлик уруғларини сепиши, экиш ва сабзавот кўчатларини ерга қадаш муддатларини мақбул кунларини белгилаш аввало тупроқ (ҳаво) ҳароратини ҳар бир ўсимлик ривожига учун етарли даражада бўлишига қараб аниқланади [4].

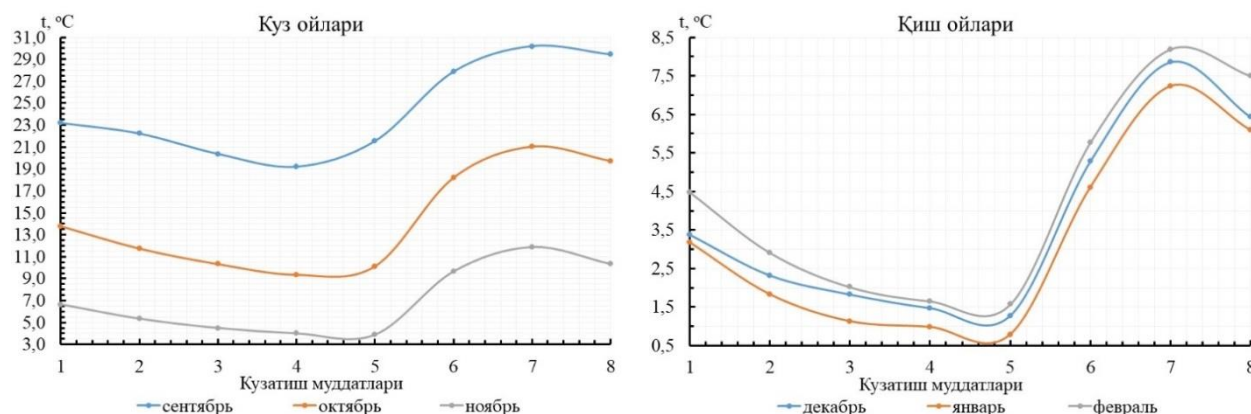
Ўзбекистонда кузги буғдой экиннинг вегетация даври сентябрь-июнь, ғўза март-октябрь ойларига тўғри келади. Шунинг учун биринчи навбатда Самарқанд агрометеорологик станциясида ўртача ҳаво ҳароратининг вегетация давридаги ўзгаришларини таҳлил қилиб чиқамиз.

Расмда 1991-2021 йиллар давомида Самарқанд метеорологик станциясида турли кузатиш муддатларида ўртача ҳаво ҳароратининг ойлар давомида ўзгариши таққосланган.

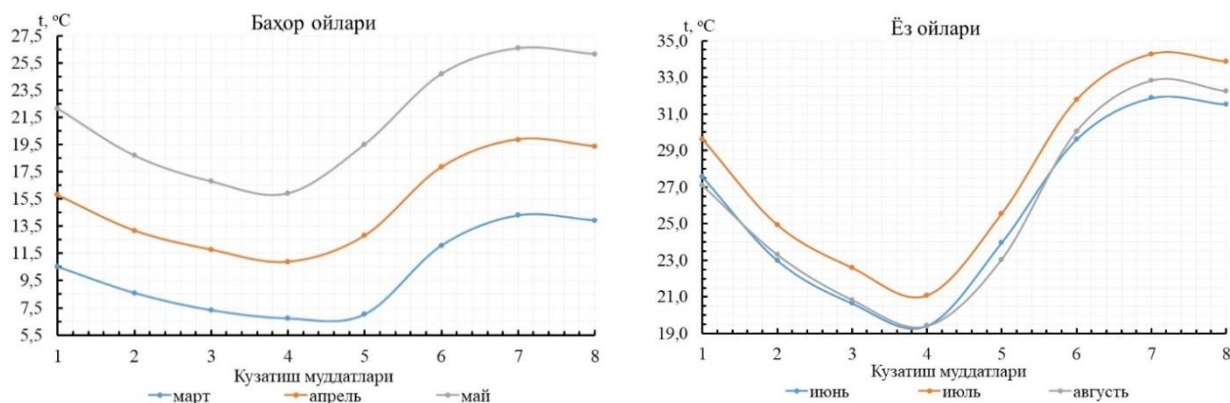
Расмдан кўриниб турибдики, ойлар давомида ҳаво ҳарорати куз ойларида ҳавонинг минимал ҳарорати сентябрь-октябрь ойларида 5^{00} , ноябрь ойида 8^{00} , максимал ҳарорат 14^{00} да, киш ойларида минимал ҳарорат 8^{00} да максимал ҳарорат 14^{00} да, баҳор ойларида минимал ҳарорат 5^{00} да, максимал ҳарорат 14^{00} да, ёз ойларида минимал ҳарорат 5^{00} да максимал ҳарорат 14^{00} кузатилади.

Умуман, куз ойларида ҳароратнинг ўзгариши $30,0^{\circ} \div 4,0^{\circ}\text{C}$, киш ойларида $1,2^{\circ} \div 7,9^{\circ}\text{C}$, баҳор ойларида $6,6^{\circ} \div 26,8^{\circ}\text{C}$ ва ёз ойларида $19,3^{\circ} \div 34,3^{\circ}\text{C}$ оралиқларда ўзгариб туради. Кузатиш муддатлари орасида ҳаво ҳароратнинг кескин кўтарилиши ёз ойларида кузатилади. Бунинг асосий сабаби, Кўёшнинг нур сочиб туриш давомийлигининг ойлар бўйича тақсимотининг турличалигидир.

Ҳаво ҳароратининг сутка давомида ўзгариши ёввойи ва маданийлаштирилган ўсимликларга таъсири жуда юқори бўлиб, айниқса, кундузги ва кечасидагида миқдори бир биридан айтарли даражада фарқланиши ҳам зонал, ҳам микроиқлимнинг таъсирида энг юқорилиги ёрқин намоён бўлади. Шунга қарамасдан ҳозирги давргача вегетацион давр учун термик шароитларнинг таснифлашдаги олиб бориладиган барча агрометеорологик ва агроиқлимий илмий-тадқиқот ишларни барчаси бажаришда термик шароитларни кўрсаткичи сифатида ҳаво ҳароратини ўртача суткали миқдоридан фойдаланилади. Ўртача суткали ҳаво ҳароратини ўзгаришидаги ва унинг асосий характеристикаси (ҳаво ҳароратини минимал, максимал ва суткали амплитудаси эса ёрдамчи кўрсаткич сифатида айрим ҳолатда ишлатилади.

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

Расм. Ҳаво ҳароратининг ойлар давомида турли кузатиш муддатларида ўзгариши
 Бу ерда: 1 – 20⁰⁰, 2 – 20⁰⁰, 3 – 2⁰⁰, 4 – 5⁰⁰, 5 – 8⁰⁰, 6 – 11⁰⁰, 7 – 14⁰⁰, 8 – 17⁰⁰ соат

$$t_{kun} = \frac{\sum t_{kun,soat}}{n_{kuz}}; \quad (1)$$

$$t_{kech} = \frac{\sum t_{kech,soat}}{n_{kuz}}; \quad (2)$$

бу ерда: $\sum t_{kun,soat}$ - сутка ичидаги кундузги градус-соатига тегишли (Куёш чиқишидан ботишигача); $\sum t_{kech,soat}$ - сутка ичидаги кечасидаги градус-соатига тегишли (Куёш ботишидан чиқишигача); n_{kuz} - суткадаги кундузи ва тунги давр учун кузатилган соатлар сони).

Ўзгидрометнинг Гидрометеорологик маълумотлар билан таъминлаш хизмати ва унинг вилоятлар ҳудудида жойлашган гидрометеорология бошқармаларига тегишли бўлган агро ва гидрометеорологик станция ва постлари томонидан агрометеорологик хизмат кўрсатиш олиб борилади.

Жадвал

Ойлар давомида ўнкунликлар бўйича ҳаво ҳароратининг қиймати

Ойлар	Ўнкунликлар	Кузатиш муддатлари								Тунг и $t_{\text{тун}}$	Кун- дузи $t_{\text{кун}}$	Фарқ $t_{\text{кун}}-t_{\text{тун}}$
		кечаси				кундузи						
		20 ⁰⁰	23 ⁰⁰	2 ⁰⁰	5 ⁰⁰	8 ⁰⁰	11 ⁰⁰	14 ⁰⁰	17 ⁰⁰			
		Ҳаво ҳарорати, °C										
Сентябр	1	22,9	21,0	19,0	17,6	20,2	27,1	29,9	29,1	20,1	26,6	6,4
	2	20,5	18,1	15,9	14,6	16,7	24,9	27,7	26,8	17,3	24,0	6,7
	3	19,5	17,1	14,9	13,8	15,6	24,1	26,8	25,9	16,4	23,1	6,8
Октябр	1	16,3	14,2	12,6	11,4	12,5	20,7	23,7	22,5	13,6	19,8	6,2
	2	12,8	11,8	10,3	9,3	10,2	18,4	21,2	19,9	10,5	16,5	6,0
	3	11,2	9,3	8,2	7,4	7,8	15,6	18,3	16,7	9,0	14,6	5,6
Ноябр	1	9,3	8,0	7,2	6,4	6,2	12,3	14,9	13,5	7,7	11,7	4,0
	2	6,5	5,1	4,2	3,8	3,5	10,5	12,2	10,4	4,9	9,2	4,3
	3	4,2	2,9	2,1	1,9	1,9	6,2	8,5	7,1	2,8	5,9	3,1
Декабр	1	4,6	3,7	3,2	2,7	2,5	6,7	9,2	7,7	2,2	5,1	2,9
	2	2,7	1,7	1,2	0,9	0,8	4,6	7,1	5,6	1,7	4,4	2,6
	3	2,9	1,6	1,1	0,8	0,6	4,5	7,3	6,0	1,7	4,5	2,8
Январ	1	2,8	1,2	0,6	0,5	0,4	4,5	7,1	5,7	1,8	4,8	3,1
	2	3,0	1,7	1,1	1,0	0,8	4,4	7,0	6,0	2,6	5,7	3,0

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

	3	3,8	2,6	1,7	1,4	1,3	4,9	7,6	6,6	3,8	6,9	3,1
Феврал	1	3,2	2,0	1,0	0,7	0,5	4,5	7,0	6,1	4,0	7,1	3,1
	2	4,2	2,8	1,9	1,7	1,6	5,7	8,0	7,3	3,3	6,4	3,1
	3	6,1	4,0	3,2	2,5	2,6	7,0	9,6	9,1	4,8	8,0	3,2
Март	1	8,5	6,9	5,6	4,9	4,9	9,9	12,3	11,8	6,5	9,7	3,3
	2	10,4	8,4	7,1	6,6	6,9	12,2	14,3	13,9	8,1	11,8	3,7
	3	12,6	10,5	9,3	8,7	9,3	14,1	16,3	16,0	10,3	13,9	3,6
Апрел	1	13,4	11,0	9,7	8,9	10,0	15,0	17,2	16,8	10,8	14,8	4,0
	2	15,9	13,5	12,2	11,3	13,3	18,2	20,0	19,5	13,2	17,7	4,5
	3	18,0	15,0	13,4	12,5	15,1	20,2	22,4	21,8	14,7	19,9	5,1
Май	1	20,7	17,7	15,9	15,0	18,4	23,7	25,7	24,9	17,3	23,2	5,8
	2	21,8	18,6	16,8	16,2	19,6	24,2	26,0	25,5	18,4	23,8	5,5
	3	23,9	19,8	17,6	16,5	20,6	26,1	28,1	28,0	19,5	25,7	6,2
Июн	1	26,2	21,7	19,4	18,3	22,9	28,1	30,5	29,9	21,4	27,9	6,5
	2	28,2	23,2	20,9	19,6	24,1	29,9	32,2	32,0	23,2	29,9	6,7
	3	28,8	24,1	21,7	20,4	24,9	30,8	32,9	32,6	23,8	30,3	6,5
Июл	1	29,7	24,7	22,1	20,6	25,6	31,6	34,1	33,8	24,3	31,3	7,0
	2	30,0	25,0	22,7	21,2	25,9	32,2	34,7	34,3	24,7	31,8	7,0
	3	29,2	25,2	22,9	21,5	25,1	31,4	34,0	33,5	24,7	31,0	6,3
Август	1	29,0	24,6	22,0	20,7	25,0	31,5	34,0	33,5	24,1	31,0	6,9
	2	27,3	23,3	20,8	19,5	23,0	30,4	33,2	32,6	22,7	29,8	7,1
	3	25,1	22,0	19,7	18,0	21,1	28,4	31,3	30,6	21,2	27,8	6,6

Куйидаги жадвалда Самарқанд метеорологик станциясида олиб борилган кўпйиллик кузатув маълумотлари асосида вегетация даврида (кузги буғдой (сентябрь-июнь), ғўза (март-октябрь) ўсимлиги) турли муддатларда (кундузги, тунги) ҳаво ҳароратининг ойлар ҳамда турли муддатлардаги қиймати ҳисобланган.

Жадвалдан кўриниб турибдики тунги ва кундузги кузатув муддатлари орасидаги ҳароратлар амплитудаси куз ойларида – $3,1^{\circ}\div 6,8^{\circ}\text{C}$, киш ойларида – $2,6^{\circ}\div 3,2^{\circ}\text{C}$, баҳор ойларида – $3,3^{\circ}\div 6,2^{\circ}\text{C}$, ёз ойларида – $6,3^{\circ}\div 7,1^{\circ}\text{C}$ ораллиғида тебраниб туради.

Умуман, баҳор ва куз ойларида кечки муддатларда ҳаво ҳароратининг кескин ўзгариши кузатилмайд. Кузатиш муддатлари орасида ҳаво ҳароратининг кескин кўтарилиши ёз ойларида кузатилади. Бунинг асосий сабаби, Қуёшнинг нур сочиб туриш давомийлигининг ойлар бўйича тақсиротининг турличалигидир. Кузатув муддатлари орасидаги ҳароратлар фарқи март-апрель ва ноябр кам фарқ қилса, май ойидан октябр ойининг иккинчи ўнқунлигигача фарқлар сезиларли.

Ушбу тадқиқот натижасида қўлга киритилган маълумотлардан халқ хўжалигига гидрометеорологик хизмат кўрсатишда ва талабалар ўқув жараёнида фойдаланиш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Абдуллаев А.К., Холбаев Г.Х., Сафаров Э.Ю. Агрометеорологияда муносабатли тенгламаларни топишда математик статистикани қўллаш, ЭҲМ ва Географик ахборот тизимларидан фойдаланиш учун кўрсатма. –Тошкент. НИГМИ Ўзгидромет. -2009. -150 б.
2. Гидрометеорологик станция ва постларга йўриқнома. 11 нашр. Станция ва постларда агрометеорологик кузатувлар: 1 қисм. Асосий агрометеорологик кузатувлар. Тошкент, 2009. – 325 б.
3. Группер С.Р. Агрометеорологическая оценка продуктивности озимой пшеницы в Узбекистане. – Ташкент: САНИГМИ, 1998, - 156 с.

**«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года**

4. Муминов Ф.А., Абдуллаев Х.М. Агроклиматические ресурсы Республики Узбекистан. Ташкент. САНИГМИ, 1997. – 178 с.
5. Руководящие указания ВМО по расчету климатических норм. Издание 2017 г., Женева. -21 с.
6. Уланова Е.С. Забелин В.Н. Методы корреляционного и регрессионного анализа в агрометеорологии. - Л.: Гидрометеиздат, 1990. – 206 с.
7. Холбаев Г.Х., Абдуллаев А.К. Иқлим ўзгаришини ҳаво ҳароратининг турли даражадан ўтишига таъсири ҳақида (Самарқанд вилояти мисолида). География асрда: Муаммолар, ривожланиш истикболлари. РИАК материаллари. Самарқанд. 2017. -Б. 246-249.
8. Чуб В.Е. Изменение климата и его влияние на гидрометеорологические процессы, агроклиматические и водные ресурсы Республики Узбекистан. – Ташкент: НИГМИ, 2007. –132 с.
9. Dana Magdalena Micu, Vlad Alexandru Amihaesei, Narcisa Milian&Sorin heval. Recent changes in temperature and precipitation indices in the Southern Carpathians, Romania (1961–2018). Theoretical and Applied Climatology. 2021. <https://link.springer.com/article/10.1007/s00704-021-03560-w>
10. Kholbaev G. Kh, Abdullaev A.K. Change of meteorological values in the autumn of Republic of Karakalpakstan and Khorezm region. International Journal of Advanced Research in Science, Engineering and Technology. Vol. 7, Issue 3, March 2020. –PP. 13123-13130.
11. Kholbaev G.Kh., Egamberdiev Kh.T., Egamberdiev H.Kh. Change of meteorological values in autumn of Samarkand region. International Journal of Psychosocial Rehabilitation. Vol. 24, Issue 05, 2020. –PP. 6652-6660.
12. Kholbaev G.Kh., Khadjaeva G. The air temperature changes in the irrigated areas of the republic of Karakalpakstan. SJIF Impact Factor: 7.001 EPRA International Journal of Research and Development (IJRD) Volume: 5 | Issue: 5 | May 2020. <https://doi.org/10.36713/epra2016> | www.eprajournals.com
13. Mohammad Reza Kousari & Mohammad Amin Asadi Zarch. Minimum, maximum, and mean annual temperatures, relative humidity, and precipitation trends in arid and semi-arid regions of Iran. Arabian Journal of Geosciences. 2011. Volume 4, -PP. 907–914.
14. Yılmaz Akdi&Kamil Demirberk Ünlü. Periodicity in precipitation and temperature for monthly data of Turkey. Theoretical and Applied Climatology. Volume 143, 2021. -PP.957–968. <https://link.springer.com/article/10.1007/s00704-020-03459-y>.

**ҚАШҚАДАРЁ ҲАВЗАСИ ЛАНДШАФТЛАРНИ БИР БУТУН ПАРАГЕНЕТИК ТИЗИМ
СИФАТИДА ШАКЛЛАНИШИ**

Ярашев Қ.С.¹ Назаров М.Г.²

(¹Самарқанд давлат университети Ургут филиали,

²Қарши давлат университети, Ўзбекистон)

Аннотация: Мақолада Қашқадарё ҳавзасидаги ландшафтларини бир-бири билан ўзаро боғлиқ ва ўзаро таъсирда бўлган тоғ ҳамда текислик ландшафтларининг йирик парагенетик ва парадинамик алоқадорликдаги геокомплекс тизим сифатида таҳлил қилинган. Шу билан биргаликда, Қашқадарё ҳавзасининг баландлик минтақаланишининг структурали таҳлили баён қилинган.

Калит сўзлар: ландшафт, парагенетик, парадинамик, ҳавза, синф, баландлик минтақаланиши.

**ФОРМИРОВАНИЕ ЛАНДШАФТОВ КАШКАДАРЬИНСКОГО БАССЕЙНА КАК ЦЕЛОЙ
ПАРАГЕНЕТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ**

Аннотация: В статье анализируются ландшафты Кашкадарьинской котловины как геокомплексная система крупных парагенетических и парадинамических связей взаимосвязанных и взаимодействующих горных и равнинных ландшафтов. Вместе с этим описан структурный анализ высотной поясности Кашкадарьинской впадины.

Ключевые слова: ландшафт, парагенетический, парадинамический, бассейн, класс, высотная поясность.

**FORMATION OF LANDSCAPES OF THE KASHADARYA BASIN
AS A WHOLE PARAGENETIC SYSTEM**

Abstract: *The article analyzes the landscapes of the Kashkadarya basin as a geocomplex system of large paragenetic and paradyamic relationships of interrelated and interacting mountain and plain landscapes. Together with this, the structural analysis of the height zoning of the Kashkadarya basin is described.*

Keywords: *Landscape, paragenetic, paradyamic, basin, class, altitudinal zonation*

Қашқадарё ҳавзаси геоморфологик жиҳатдан тоғ ва текисликлардан иборат бўлиб, ландшафтларнинг зонал ва вертикал табақаланишланиш, ўзига хос иссиқлик режими ва намланиш шароитларига, рельефига ва бошқа омилларга боғлиқ. Тоғ ва текислик ҳудудларининг мавжудлиги ландшафт структураси таркибида тафовутларни вужудга келтиради, бу ҳолат эса ландшафт структураси таркибида тоғ ва текислик синфларини ажратиш имконини беради [1;22-27 б., 3;173-179 б., 4; 37-38 б.]. Шунингдек, тоғ ландшафтлари ички тафовутларига кўра кичик синфларга ажратилади, улар қуйидаги кичик синфлар: 1) баланд тоғ ландшафтлари; 2) ўртача баландликдаги тоғ ландшафтлари; 3) адирлар ва паст тоғ ландшафтлари. Текислик қисми ландшафти синфи структурасида ҳам ўз навбатида қуйидаги кичик синфни ажратишга сабаб бўлади: 1) баланд текислик ландшафтлари; 2) адир ва қолдиқ тоғ ландшафтлари.

Ландшафт турларини ажратишда уларнинг структуравий ва петрографик хусусиятлари эътиборга олинган ҳолда ҳар бир ландшафтни рельеф хусусиятлари, шунингдек, иқлим ва ўсимлик, тупроқ қоплами узвий боғлиқликда таърифланади. Қашқадарё ҳавзасининг ландшафтлари қадимдан инсон ҳўжалик фаолиятида кенг фойдаланилган. Шу сабабли ҳавзанинг катта қисмида, айниқса, унинг текисликларида ландшафтлар турли даражада ўзгаришларни бошдан кечирган. Шунинг учун уларни таснифлашда ҳамда тавсифлашда инсон таъсирида юз берган ўзгаришларни, яъни инсон омилининг ролини ҳам албатта эътиборга олиш керак. Айниқса, ландшафт тури катталигидаги, ландшафтларни тавсифлашда ва баҳолашда, уларнинг антропоген омиллар таъсирида ўзгариши назардан четда қолмаслиги зарур.

Қашқадарё ҳавзасида бир-бири билан ўзаро боғлиқ ҳамда ўзаро таъсирда бўладиган тоғ ҳамда текислик ландшафтлари ҳамда аҳолининг ҳудудлар бўйича тақсимланиши йирик парагенетик ва парадинамик алоқадорликдаги геокомплексни ҳосил қилади.

Тоғ ландшафтлари. Қашқадарё ҳавзасининг тоғли қисмида ландшафтларнинг горизонтал зоналлиги вертикал зоналлик билан ўрин алмашади. Тоғлардаги вертикал зоналлик энг аввало морфоструктуравий табақалашувнинг энг яққол намоён бўладиган географик оқибатидир. Тоғларда ландшафтларнинг баландлик зоналлик радиуси миқдорининг кескин камайиши, шунингдек, ёғинлар миқдорининг ўзгариши (дастлаб кўпайиш ва кейин камайиш) туфайли содир бўлади. Бошқа тоғли ўлкалардаги каби мазкур ҳавза тоғларида ҳам баландлик зоналликнинг тизимлари хилма-хил бўлиб, ҳар бир баландлик зонасига баландлик зоналликнинг алоҳида тури тўғри келади.

Поғоналилиқ иқлимий табақалашувнинг ҳам намоён бўлишидир. Паст тоғларнинг иқлими атрофдаги текислик устидаги атмосфера циркуляцияси билан боғлиқ. Ўртача баландликдаги тоғ поғонасида ҳаво массаларининг кўтарилиши, фронтларнинг кескинлашуви, қарама-қарши экспозициялар иқлимнинг фарқ қилишига ҳосдир, айнан шу поғонада шамолларга рўбарў бўлган ёнбағирларда атмосфера ёғинлар энг катта миқдорда тушади. Баланд тоғ тизмалари (Ўрта Осиё шароитларида 2500-3000 м дан юқорида) эркин атмосфера ҳаво оқимларининг таъсири остида бўлади; ер юзаси иқлимга муҳим таъсир кўрсатмайди, шунингдек, иқлим атрофдаги текисликларнинг устидаги атмосфера циркуляциясига ҳам боғлиқ эмас. Ландшафт поғоналари баландлик зоналарига айнан ўхшаш бўлмасада улар орасида муайян нисбатлар мавжуд. Қуйи поғонага одатда энг пастки зона тўғри келади. Ўртача баландликдаги тоғ поғонасида зоналлик миқёси энг мураккаб ва хилма-хилликдаги турли зоналарнинг фрагментлари алмашилиб туради. Масалан, Қашқадарё ҳавзаси шароитларида ўртача баландликдаги тоғлар учун шамолга рўпарў ёнбағирларидаги ўрмонларнинг фрагментлари бўлган тоғ-дашт зонаси ҳосдир. Қашқадарё

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

хавзасининг тоғлик қисмида поғоналикнинг намоён бўлиши ва тоғларда баландлик зоналари спектрининг даражаси, гипсометрик баландлик, яъни мутлақ баландлик, рельефнинг генезиси ва парчаланиш даражасига кўра ландшафтларда аҳоли жойлашувининг қуйидаги кичик синфларини ажратишга имкон беради: 1) тоғолди адирлар ва паст тоғларнинг ландшафтларида аҳоли жойлашуви; 2) ўртача баландликдаги тоғ ландшафтларида аҳоли жойлашуви; 3) баланд тоғ ландшафтларида аҳоли жойлашуви. Шунингдек, тоғолди адирлари ва паст тоғ ландшафтлари кичик синфда ўртача куруқ типик бўз тупроқларидаги тоғ чалачўл ландшафтлари зонал типи ажратилади [2; 22-27 б., 5; 95-97 б.].

Тоғ чалачўл ландшафтлари Қашқадарё хавзасининг Қоратепа, Мироқи, Яккабоғ ва Ғузор адирлари ҳамда улар туташиб турган мутлақ баландлиги 500 м дан 1000-1200 м гача бўлган паст тоғлар учун хос. Чироқчи ва Китоб туманлари худудидан ўтадиган Қоратепа паст тоғлари ва адирларида аҳоли манзилгоҳларининг рельефи анча нотекис, аммо аҳоли зич жойлашган. Бунга сабаб дарё ва сой қироқларида деҳқончилик, боғдорчилик ва чорвачилик яхши ривожланганлигида. Тоғ чалачўл ландшафтларининг адирлари лёсс ва лёссимон жинслар билан қопланган, юзаси яссиланган, у турли йўналишдаги тоғлар билан туташган тоғолди ясси тепа маржонларидир. Улар туташган пасттоғларнинг баландлиги айрим ҳолларда 1000-1200 м гача етсада, аксарият ҳолларда улар 700-800 м баландликка эга. Паст тоғларда ёнбағирларнинг қиялиги 5-10°, парчаланиш чуқурлиги 200-500 м. Паст тоғларнинг рельефи уларнинг тузилиши ва иқлим шароитларига кўра ҳар хил бўлади. Бундай тоғлар учун яссиланган чўққилар хос бўлиб, Ўрта Осиёнинг кескин континентал иқлим шароитларида нисбатан турли чидамлиликага эга бўлган жинслардан тузилган паст тоғлар қояли, ўткир чўққили ва тик ёнбағирли бўлади.

Қашқадарё хавзасида типик паст тоғларга Қоратепа тоғларининг ғарбий қисмидаги тоғлар, Зиёвуддин-Зирабулоқ паст тоғлари ва Ҳисор тизмасининг чекка жануби-ғарбий тармоқлари киради. Тоғ-чалачўл ландшафтлари тарқалган паст тоғлар ва адирларнинг иқлим шароитлари текислик ландшафтларига нисбатан бироз юмшоқроқ. Йиллик ёғинларнинг миқдори нисбатан анча кўп. Шу туфайли ерларнинг ўзлаштирилиши сабабли экин майдонларининг, яъни агроландшафтларнинг кўпайишига олиб келди. Ўзлаштирилган ландшафт, унумдор тупроқлар, янгидан-янги боғлар, экин майдонлари билан бир қаторда шу худудда етиштириладиган меваларни қайта ишлаш корхоналари мавжуд. Тоғ чалачўл ландшафтларининг иқлим шароитлари деҳқончилик ва чорвачилик учун қулай.

Қашқадарё хавзаси тоғларининг ёнбағирларида 2000-3000 м баландликлар оралигида ўрмонларнинг ҳосил бўлиши учун қулай шароитлар вужудга келади. Лекин, тоғ ёнбағирларининг экспозицияси, юзасининг тузилиши, тоғ жинсларининг таркиби бу баландликларнинг барча жойларида ҳам ўрмонларнинг ривожланиши ва кенг тарқалиши учун имкон бермайди. Шу сабабли ўрмонлар орасида ҳамда уларнинг қуйи поғоналарида бутали ва ҳар хил ўтли ўсимлик формациялари устунлик қилади. Тоғ ўрмонларининг умумий майдони 64,3 минг га ни ташкил этади, шундан энг катта майдон арчазорларга тўғри келади.

Ўртача баландликдаги тоғларда ландшафтларга, айниқса ўсимлик оламига, антропоген омиллар таъсирини чеклаш ва ўрмонларни қайта тиклашга доир турли хилдаги ташкилий мелиоратив тадбирларни амалга ошириш бугунги кунда жуда зарур. Чунки, ўрмонлар майдонининг қисқариши, бошқа ўсимликларнинг пайҳон қилиниши тоғ ёнбағирларида эрозия жараёнларининг кучайишига сабаб бўлмоқда. Қашқадарё водийсида узунлиги 10 км дан 200 км гача бўлган 120 дан ортиқроқ катта-кичик дарёларнинг деярли барчаси тоғлардан бошланади. Айни пайтда тоғ худудларида сурилма, ўпирилма, сел, эрозия каби табиий жараёнларга қарши чора-тадбирларнинг ўтказилиши ҳам тоғ худудларининг ўсимлик оламини асраб-авайлаш билан бевосита боғлиқ [1; 79-80 б., 4; 95-97 б.].

Ўртача баландликдаги тоғ ландшафтлари лалмикор деҳқончилик, ўрмон хўжалиги, чорвачилик каби тармоқларни ривожлантириш учун ҳам етарли табиий салоҳиятга эга. Бундан ташқари боғдорчилик, тамакичилик, уруғчилик ва асаларичиликни ривожлантириш учун ҳам катта имкониятлар мавжуд. Аммо, бу тармоқларни тўғри ва мутаносиблик билан ривожлантириш масалаларини илмий асосда ҳал этиш лозим.

Баланд тоғ ландшафтлари Қашқадарё водийсида Ҳисор тизмасининг марказий қисмлари ва унга яқин атрофдаги тоғларни эгаллаган бўлиб, унча катта майдонни банд этмайди, уларнинг

умумий майдони 69 минг га атрофида. Баланд тоғлар учун мутлақ баландлик 2800-3000 м дан юқори, парчаланишнинг катта чуқурлиги 1000 м дан зиёд, ҳозирги ва қадимги музликларнинг фаолияти ҳамда бошқа бир қатор хусусиятлар хос. Альп типдаги рельефига эга бўлган бу тоғларда ҳозирги музликлар фаолиятининг ландшафт ҳосил қилувчи аҳамияти ҳамда атрофдаги ландшафтларга таъсири кўриниб турибди.

Қашқадарё хавзасида дастлаб ташкил этилган Яккабоғ ўрмон хўаилигининг майдони 35657 га га тенг бўлиб, соф арчазорлар шу майдоннинг 4416 га ни ташкил этади. Яккабоғ ўрмон хўжалик арчазорларнинг 3385 га Зарафшон арчасидан ўсадиган майдонлардир. Қашқадарё водийси тоғли ҳудудларининг ландшафтларига хос бўлган ўсимликлар ва ҳайвонларни табиий-эволюцион ривожланиши, табиий ландшафтлар тузилмасининг динамикаси ҳамда ривожланишини, фауна ва флорасининг ноёб ҳамда йўқолиб бораётган турларини сақлаб қолиш, кўпайтириш, табиатнинг ноёб манзарали жойлари, шакллари ва ёдгорликларини сақлаб қолиш мақсадида майдони 80986 га бўлган Ҳисор тоғ-арча ва майдони 5378 га бўлган Китоб геологик қўриқхоналари ташкил этилган. Бизнинг назаримизда тоғ ландшафтларига инсон хўжалик фаолияти таъсирини чеклаш ва табиий ландшафтларини илмий асосда ўрганиш учун қўриқхоналар майдонини кенгайтириш мақсадга мувофиқ.

Текислик ландшафтлари. Қашқадарё хавзасининг катта қисмини текислик ландшафтлари эгаллаган. Текисликларнинг катта қисми Қарши чўли қия текисликларига тўғри келади. Қарши чўли шимолда, шимоли-шарқда ва жануби-шарқда Зарафшон ҳамда Ҳисор тоғ тизмаларини ўраб турадиган паст тоғлар ва адирлар билан туташган бўлиб, ғарбда очиқ бўлган Қашқадарё тоғ оралиғи тектоник ботиғининг ғарбий қисмини ишғол қилади. Қарши чўли 260-500 м лик гипсометрик сатҳлар орасида жойлашган. Текисликнинг катта қисмини аллювиал-пролювиал текисликлар ташкил этади. Унинг энг баланд нуқталари Қўнғиртоғда ва Саксондара ҳамда Оловиддинтоғ қирларидадир. Рельефнинг қадимий типларини қирлар ташкил этади. Қўнғиртоғ, Косонтоғ, Майманоктоғ, Оловиддинтоғ ҳамда Дўлтали, Денгизкўл, Шўрсой, Жаловаш ва бошқа чўкмалар мавжуд. Қарши қия текислиги Қизилқумнинг жануби-шарқий чеккаси ҳисобланадиган Сандикли қумли чўли билан туташади. Қарши чўлининг шимолий ва жануби-шарқий қисмлари Зарафшон ҳамда Ҳисор тизмаларининг тоғолди текисликларида жойлашган ва улар тўлқинсимон парчаланган. Умуман, Қарши чўли ҳудудининг катта қисми рельеф шароитларига кўра ясси ёки биров тўлқинсимон бўлиб, мутлақ баландлик 260 м дан 500 м гача ўзгаради. Рельефнинг бу хусусиятлари суғорма деҳқончилик ва механизациялашган меҳнатни ташкил этиш учун қулайлик яратади.

Ҳозирги пайтда чўл ландшафтларининг табиий имкониятлари қишлоқ хўжалик тармоқларида, нефть-газ саноатида фойдаланилмоқда, майдонлари кенгайтирилди ва бунинг натижасида чорвачиликнинг озуқа базаси анча яхшиланди. Аммо, яйловлардан фойдаланиш даражаси ҳозирги пайтда ҳам юқори эмас. Чорва молларининг нотўғри боқилиши, яйловлардан алмашлаб фойдаланилмаслик натижасида айрим ҳудудларда ўсимлик қопламанинг деградацияси ва яйловлар ҳосилдорлигини пасайиши кузатилади. Қудуқлар атрофидаги ўтли қатлам йўқ қилинган ва бунинг натижасида тупроқларнинг юза қатлами шамол эрозияси таъсирига учраган, айрим жойларда бекарор қум тепалари ҳосил бўлган. Умуман олганда, Қашқадарё хавзасини ландшафт комплексларни бир-бири билан функционал-динамик боғлиқлиги, парагенетик алоқадорлигини ҳамда баландлик минтақаланишини структурали таҳлил қилишга имкон беради.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Абдуллаев С.И., Муртазаев Б.Ч., Назаров М.Г. Суғорма деҳқончилик шароитларида антропоген ландшафтлар шаклланишининг геоэкологик ҳолати // География ва геоэкология. –Самарқанд, 2017. –Б. 79-80.
2. Абдуллаев С.И., Усманова Р. Қашқадарё ландшафтларини тасниф қилишнинг айрим масалалари // Жанубий Ўзбекистон табиат манбаларидан оқилона фойдаланиш масалалари. -Т., 1997. –Б. 22-27.
3. Абдуллаев С.И., Эшниеъзов Н. Ҳозирги ландшафтлар ва уларни таснифлаш // Жанубий Ўзбекистон табиатини ўрганишнинг долзарб муаммолари. -Қарши, 2002. –Б. 173-179.

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

4. Абдуллаев С.И., Усмонова Р. Қашқадарё хавзаси текислик қисми ландшафтларни табақалашуви // Ўзбекистон География жамияти ахбороти. 23-жилд. –Тошкент, 2003. –Б. 37-38.
5. Абдуллаев С.И., Муртазаев Б.Ч., Назаров М.Г. Қашқадарё хавзаси ўртача баланд тоғ ландшафтларининг хусусиятлари // Табиатдан фойдаланиш ва муҳофаза қилишнинг географик асослари. -Наманган, 2010. –Б. 95-97.
6. Ярашев Қ.С. Жанубий Ўзбекистон дарё хавзалари ландшафтларининг функционал-динамик боғлиқлиги ҳамда уларни ландшафт-экологик районлаштириш // Геогр. фанлари докт. дисс. автореферати. -Самарқанд. – 2022. 66 б

II SHO‘BA. IJTIMOIIY-IQTISODIY GEOGRAFIDA AMALIY TADQIQOTLAR, METODLAR VA INNOVATSIYA

O‘ZBEKISTONDA FARMASEVTIKA SANOATINING RIVOJLANISHI VA UNING AHAMIYATI

Abdinazarova X.O.¹, Abdinazarov B.X.²

(¹Qo‘qon davlat pedagogika instituti, Qo‘qon tibbiyot kolleji, O‘zbekiston)

Annotatsiya: Maqolada O‘zbekiston farmasevtika sanoatining rivojlanishi, ixtisoslashuvi korxonalar soni, mahsulot ishlab chiqarish hajmining 10 yillik ko‘rsatkichlari iqtisodiy geografik jihatdan tahlil etilgan. Shuningdek, respublikada farmasevtika sanoati bo‘yicha tashkil etilgan farmasevtika bozorlari va EIZlari kabilar yoritilgan.

Kalit so‘zlar: kimyo sanoati, farmasevtika sanoati, ixtisoslashuv, dori vositalari, farmasevtika bozori, erkin iqtisodiy zonalar.

РАЗВИТИЕ ФАРМАЦЕВТИЧЕСКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В УЗБЕКИСТАНЕ И ЕЕ ЗНАЧЕНИЕ

Аннотация: В статье анализируется развитие фармацевтической промышленности Узбекистана, количество специализированных предприятий, 10-летние показатели объема производства продукции с экономико-географической точки зрения. Также выделены фармацевтические рынки и СЭЗ, созданные в фармацевтической отрасли республики.

Ключевые слова: химическая промышленность, фармацевтическая промышленность, специализация, лекарственные препараты, фармацевтический рынок, свободные экономические зоны

THE DEVELOPMENT OF THE PHARMACEUTICAL INDUSTRY IN UZBEKISTAN AND ITS SIGNIFICANCE

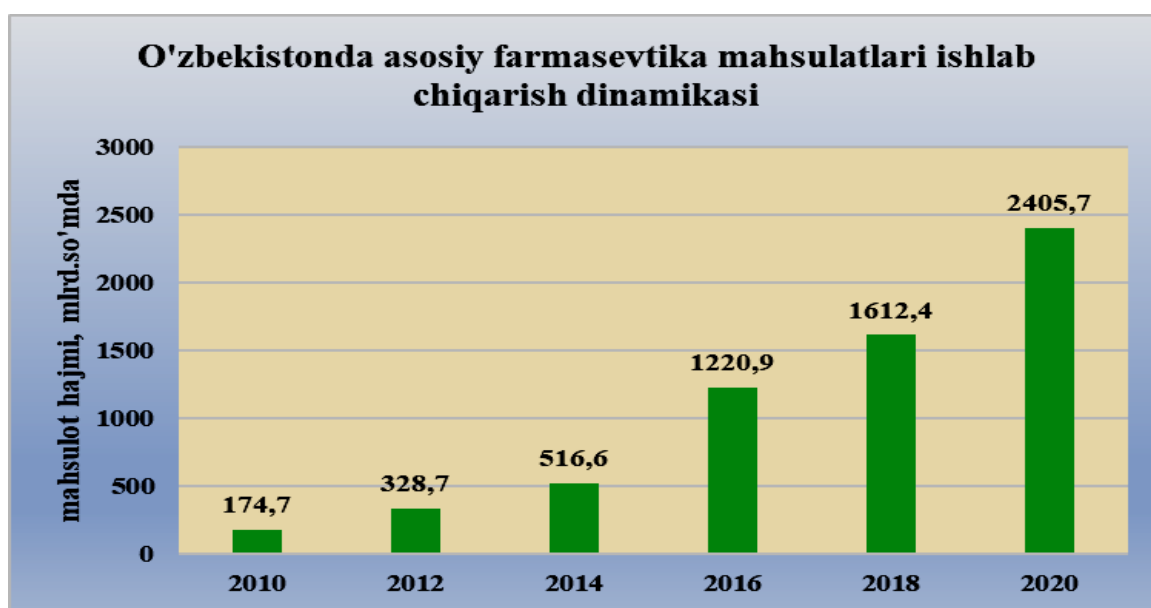
Abstract: The article analyzes the development of the pharmaceutical industry of Uzbekistan, the number of specialized enterprises, the 10-year indicators of the volume of product production from an economic geographical point of view. Also, pharmaceutical markets and FEZs established in the pharmaceutical industry in the republic are highlighted.

Keywords: chemical industry, pharmaceutical industry, specialization, drugs, pharmaceutical market, free economic zones.

O‘zbekiston farmatsevtika sanoati kimyo sanoatining yuqori qavat tarmoqlaridan biri hisoblanadi. Bu tarmoq respublika kimyo sanoatining eng yosh tarmoqlarida biri va hozirgi paytda YIM dagi ulushi 0,4 foizdan ortiq. Respublikada farmasevtika sanoati 1993 yildan boshlab shakllandi. Shu yili O‘zkimyofarm zavodi va Vaksinalar ilmiy-ishlab chiqarish birlashmasini o‘z ichiga olgan “O‘zbekfarm” davlat kontserni tashkil etildi. O‘zbekistonda farmasevtika kompaniyalari soni 1994 yilda 2 ta, 2002 yilda 68 ta, 2012 yilda 130 ta bo‘lgan bo‘lsa, 2021 yil, birinchi yanvar holatiga ko‘ra 220 ta mahalliy farmasevtika korxonalari tomonidan 1271,8 mln. qadoq, qiymati 2,47 trln. so‘mlik farmasevtik mahsulot ishlab chiqarilgan [3, 4, 5]. Bugungi kunda ushbu tarmoqda bandlar soni 8000 kishiga yetdi. Mahalliy korxonalarning 102 tasi dori vositalari, 30 tasi tibbiy texnika, 80 tasi tibbiy buyumlar va 8 tasi dori vositalari va tibbiy buyumlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashgan. Hozirgi kunda mahalliy farmatsevtika korxonalari tomonidan ro‘yxatdan o‘tkazilgan mahsulotlar soni 3524 tadan oshgan. Mahalliy korxonalarda 3147 nomdagi dori vositalari, 280 nomdagi tibbiy buyumlar, 97 nomdagi tibbiy texnika mahsulotlari ishlab chiqarilmoqda [1, 2, 6]. Yuqoridagi ma’lumotlardan

tashqari mazkur tarmoqning rivojlanishi to'g'risidagi tasavvurlarni o'n yillik, ya'ni 2010-2020 yillardagi statistik ma'lumotlar dinamikasini kuzatish orqali ham ko'rishimiz mumkin (1-rasmga qarang).

1-rasm ma'lumotlari tahlili shuni ko'rsatmoqdaki, respublikada farmasevtika mahsulotlari ishlab chiqarish 2010 yilda 174,7 mlrd.so'mni tashkil etgani holda, 2020 yilda esa bu ko'rsatkich 2405,7 mlrd.so'mni tashkil etgan. So'nggi 10 yil ichida, ya'ni 2020 yilda 2010 yilga nisbatan 14 marta yaqin oshganini kuzatish mumkin. Bunga mamlakatimizda keyingi yillarda farmasevtika sanoatini rivojlantirishga qaratilgan e'tiborning yanada ortganligi hamda dunyoda kuzatilgan "Covid-19" pandemiyasi oqibatlari sabab bo'lgan. Xususan, 2017-2021 yillar davomida farmasevtika sohasida islohotlarni olib borishga qaratilgan 44 tadan ortiq hujjat qabul qilindi.

1-rasm. O'zbekistonda asosiy farmasevtika mahsulotlari ishlab chiqarish dinamikasi (2021 yil, 01.01 holatiga) [5]

Natijada, mamlakatimiz farmasevtika tarmog'iga sarmoyalar ko'lamini oshirib borishiga huquqiy zamin yaratildi. Hozirgi kunda mahalliy dori-darmon ishlab chiqarishni ko'paytirish bo'yicha uzoq muddatli strategiya mavjud bo'lib, davlat eng zarur dori preparatlari, infuzion eritmalar, vaktsinalar, qon preparatlari, bir marta ishlatiladigan qon quyish tizimlari va qon o'rnini bosadigan mahsulotlar ishlab chiqarishda ichki ehtiyojni ta'minlash siyosatini amalga oshirib kelmoqda. Shuningdek, dori vositalarini ishlab chiqarishning xalqaro standartlari tatbiq etilmoqda. Dori vositalari ishlab chiqaruvchilar 5 yil davomida barcha soliqlarni to'lashdan ozod etilishi belgilab qo'yildi. Yangi ishlab chiqarish kuchlarini tashkil etish va mavjudlarini rekonstruktsiya qilish bo'yicha loyihalarni amalga oshirayotgan kompaniyalar texnologik asbob-uskunalarini olib kirishda barcha bojxona to'lovlarini to'lashdan ozod qilindi. Respublikada farmasevtika sanoatining keyingi yillarda shiddat bilan rivojlanishi natijasida farmasevtika bozorlari ham tashkil etildi. Ayni paytda O'zbekistonning farmasevtika bozori MDHda Rossiya va Ukrainadan keyingi uchinchi yirik bozor hisoblanadi. Mamlakat farmasevtika bozorining o'sish dinamikasi (yiliga 8-10 foiz) bo'yicha MDH mintaqasida eng tez rivojlanayotgan bozorlar qatoriga kiradi. O'zbekiston farmasevtika bozorida bugungi kunda 9000 turdagi dori vositalari, 1684 turdagi tibbiy buyumlar va 1529 turdagi tibbiy texnika mahsulotlari iste'mol qilinmoqda [3,5,6].

Ma'lumotlarga qaraganda, 2020 yilda farmasevtika sohasida ichki bozor hajmi 1,4 mlrd dollarni tashkil etib, uning 17-20 foizi mahalliy ishlab chiqarish hisobidan ta'minlangan. Farmasevtika tarmog'ini rivojlantirish agentligining ma'lumotiga ko'ra bugungi kunda O'zbekiston farmasevtika bozorida 669 ta ulgurji realizatsiya bilan shu gullanuvchi tashkilotlar va 13957 ta dori vositalari va tibbiy buyumlarni chakana realizatsiya qilish faoliyati bilan shug'ullanuvchi dorixonalar va ularning filiallari tashkil etilgan. Hozirgi kunga kelib esa 55 ta farmasevtika korxonalari xalqaro va milliy standartlar joriy qilingan. Shularning 34 tasida ISO 9001:2008, 7 tasida ISO 13485 xalqaro standarti, 10 tasida O'zbekiston davlat standarti va 4 tasida boshqa davlatlar "GMP - Zarur ishlab chiqarish amaliyoti" standarti tadbiriq etilgan [6].

Yuqoridagilardan tashqari respublikada keyingi yillarda ham mazkur tarmoqni jadal rivojlantirish hamda hududlarda mahalliy ishlab chiqarishni yanada kengaytirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 10 apreldagi "2019-2021 yillarda respublikaning farmatsevtika tarmog'ini yanada jadal rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5707 - sonli Farmoni [1] ishlab chiqilgan. Farmonga muvofiq 2019-2021 yillarda respublika hududida ishlab chiqarishni mahalliyashtirish tavsiya etilgan dori vositalari guruhlari ro'yxati ham tasdiqlangan. Ularga quyidagi dori vositalari kiritilgan: 1. Antibiotiklar; 2. Endokrin tizimi patologiyasini davolash dori vositalari; 3. Yallig'lanishga qarshi nosteroid dori vositalari; 4. Viruslarga qarshi dori vositalari; 5. Me'da-ichak yo'llari patologiyasini davolash dori vositalari; 6. Immunobiologik dori vositalari; 7. Nafas a'zolari patologiyasini davolash dori vositalari; 8. Yurak-qon tomir kasalliklarini davolash dori vositalari; 9. Onkologiya kasalliklarini davolash dori vositalari; 10. Bolalarda sil (*tuberkulyoz*) bilan infeksiyalanishni erta aniqlash uchun diaskin testlari kabilardir. Ulardan "Onkologiya kasalliklarini davolash dori vositalari" guruhiga mansub dorilar 2020 yilda o'zlashtirilib ishlab chiqarishga joriy qilingan. Pandemiya sharoitida O'zbekistonda COVID-19ni aniqlaydigan test-sistemalarni ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish harakatlari boshlab yuborilgan. Shu bilan birga, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 28 yanvardagi PQ-4574-son "Tashkent Pharma Park" innovatsion ilmiy-ishlab chiqarish farmasevtika klasterini tashkil etish to'g'risida"gi Qarori [2] bilan Zangiota tumanida farmasevtika mahsulotlari ishlab chiqaruvchilar va ilmiy tekshirish institutlari hamkorligini yo'lga qo'yish va zamonaviy texnoparkni tashkil qilishni nazarda tutilgan. Bu harakatlarning barchasi mamlakatimizda farmasevtika tarmog'ida o'quv, ilmiy-tadqiqot salohiyatini rivojlantirish tizimini shakllantirishga, eng yaxshi xorijiy o'quv dasturlari asosida mazkur soha bo'yicha mutaxassislarni o'qitish va tayyorlashga, chuqur ilm talab qiladigan va yuqori texnologiyali yangi ishlab chiqarishlarni yaratishga xizmat qiladi. Shuningdek, hududi 50 gektardan iborat bu texnopark umumiy qiymati 394,7 mln. doll. bo'lgan 8 ta o'quv-ilmiy va ma'muriy ob'ektlar qurilishi va 6 ta investitsion loyihalar amalga oshirish orqali 2730 dan ortiq yangi ish o'rinlari hamda O'rta Osiyoda yagona zamonaviy farmasevtika klasteri tashkil etilishi kutilmoqda [2].

Umuman olganda keyingi yillarda farmasevtika sanoati yanada rivojlanib, uning geografiyasi kengayib bormoqda. Jumladan, mazkur sohani rivojlantirish uchun O'zbekistonning oltita hududida yettita ixtisoslashgan erkin iqtisodiy zona tashkil qilingan. Tuproq-iqlim sharoitlarini hisobga olgan holda EIZ ni Qoraqalpog'istonda – "Nukus-farm", Jizzax viloyatida – "Zomin-farm", Namangan viloyatida – "Kosonsoy-farm", Sirdaryo viloyatida – "Sirdaryo-farm", Surxondaryo viloyatida – "Boysun-farm" va Toshkent viloyatida – "Bo'stonliq-farm" va "Parkent-farm" tashkil qilingan. Ushbu EIZ amal qilish muddati – 30 yil bo'lib, uzaytirish imkoniyati mavjud hamda tashkil etilgan zonalar hududida alohida soliq, bojxona va valyuta rejimlari amal qiladi. Shuningdek, davlatimiz tomonidan imtiyozli shartlar asosida hosildor yerlar va ishlab chiqarish maydonlari beriladi.

Xulosa qilib aytganda o'ylaymizki keyingi yillarda ham mazkur sanoat tarmog'i jadal rivojlanib, uning geografiysi yanada kengayib boradi. Bular esa aholining sog'lom hayot kechirishida katta ahamiyatga egadir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2019 yil 10 apreldagi "2019-2021 yillarda respublikaning farmatsevtika tarmog'ini yanada jadal rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5707 - sonli Farmoni. Lex.uz.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 28 yanvardagi PQ-4574-son "Tashkent Pharma Park" innovatsion ilmiy-ishlab chiqarish farmasevtika klasterini tashkil etish to'g'risida"gi Qarori. Lex.uz.
3. Abdinazarova X.O. Kimyo sanoati geografiyasi (Farg'ona iqtisodiy rayoni misolida). Monografiya. – Qo'qon "Art-Press" 2023 y., 120 b.
4. Жўраев Ш.С. Ўзбекистонда саноатни барқарор ривожлантиришнинг минтақавий хусусиятлари. Монография. – Т.; 2016. – Б. – 24.
5. Ўзбекистон саноати. Статистик тўплам-2021 й.
6. O'zbekiston Farmasevtika tarmog'ini rivojlantirish agentligi ma'lumotlari.

LOGISTIK MARKAZLARNI HUDUDIIY TASHKIL ETISHNING IQTISODIIY GEOGRAFIK XUSUSIYATLARI

Abdullayev A.G., Amanov A.Q., Karimberganova Z.Sh.
(Urganch davlat universiteti, O'zbekiston)

Annotatsiya: Ushbu maqolada transport va logistika tizimini rivojlantirish, xalqaro logistika sohasidagi yutuqlardan foydalanish, xalqaro transport koridorlarini rivojlantirish, xalqaro va mintaqaviy tranzit tizimini rivojlantirish xususiyatlari tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: transport, logistik markazlar, terminal, tranzit, integratsiyalashuv, savdo aloqalari.

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ ЛОГИСТИЧЕСКИХ ЦЕНТРОВ

Аннотация. В данной статье анализируются особенности развития транспортно-логистической системы, использование достижений в области международной логистики, развитие международных транспортных коридоров, развитие международной и региональной транзитной системы.

Ключевые слова: транспорт, логистические центры, терминал, транзит, интеграция, торговые отношения.

ECONOMIC GEOGRAPHICAL CHARACTERISTICS OF THE TERRITORIAL ORGANIZATION OF LOGISTICS CENTERS

Abstract: This article analyzes the features of the development of the transport and logistics system, the use of achievements in the field of international logistics, the development of international transport corridors, the development of the international and regional transit system.

Keywords: transport, logistics centers, terminal, transit, integration, trade relations.

Jahon iqtisodiyotining rivojlanish jarayoni iqtisodiyotda tovar, axborot, moliyaviy oqimlarning miqdoriy va sifat jihatdan osishiga olib keladi. Bunday sharoitda logistika infratuzilmasi davlatning raqobatbardoshligini ta'minlash, tashqi savdo faoliyatida va jahon iqtisodiyotida tovar hamda axborotning asosiy tashuvchisi sifatida xalqaro logistikani

rivojlantirishni talab qiluvchi raqobatbardoshlikni ta'minlaydigan muhim strategik omil hisoblanadi.

Xalqaro logistika sohasidagi yutuqlardan foydalanish O'zbekiston iqtisodiyotining samaradorligini oshirish, uning jahon iqtisodiy tizimiga integratsiyalashuv jarayonini kuchaytirishning muhim omili bo'lib xizmat qiladi.

O'zbekistonda bozor munosabatlarining oyoqqa turish davrida 1990-yillarda yangi ilmiy-amaliy yonalish – logistika paydo bolgan va shiddat bilan rivojlana boshlagan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 1-fevraldagi PF-5647-son "Transport sohasida davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" qaroriga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Transport vazirligi huzuridagi Transport va logistikani rivojlantirish muammolarini o'rganish markazlari tashkil etish belgilangan. Transport va logistika tizimini rivojlantirish muammolarini o'rganish, respublikaning transport salohiyatidan foydalanish, xalqaro transport koridorlarini rivojlantirish, xalqaro va mintaqaviy tranzitni rivojlantirish borasida takliflari ishlab chiqilgan.

Yuklarni o'z vaqtida va eng kam xarajatlar bilan yetkazib berish uchun tashishning yagona texnologik jarayonini ishlab chiqish kerak. Tashishning yagona texnologik jarayonini, transport va iste'molchilarning barchasini integratsiyalash orqali ishlab chiqish mumkin. Tashqi ta'sirlarga nisbatan barqaror, yangi ishlab chiqarish-transport tizimini ishlab chiqish bir qancha muammolar bilan bog'liq bo'lib, ular quyidagilar: bozor konyukturasini o'rganish, talab va ishlab chiqarishni prognoz (bashorat) qilish, bunga asoslanib tashish hajmi va transport tizimchasi quvvatini aniqlash, xomashyo zaxiralarini, yoqilg'i, materiallar, butlovchi buyumlar va transport vositalarining optimal miqdorini aniqlash va boshqalar.

Transport tizimiga boshqa katta tizimning bir bo'lagi deb qarash yuk jo'natuvchidan to yuk qabul qiluvchigacha bo'lgan barcha yukni qayta ishlash, o'rash, saqlash, o'ramni ochish, yuklarni kuzatib borish bilan bog'liq axborotlarni birgalikda ko'rishning maqsadga muvofiq ekanligini ko'rsatdi. Bu esa, o'z navbatida, maxsus logistik markazlarning vujudga kelishiga olib keldi. Yevropa bozorida logistik xizmatlardan olinadigan daromad 600 mlrd.yevroni tashkil etadi. U yerda, asosan, logistik xizmatlarga sanoat va savdo murojat qiladi va logistik xarajatlar uchun har-yili 120-140 mlrd.yevro sarflanadi. Bugungi kunda tovarlarni yetkazib berish zanjirining samaradorligi raqobatda yutib chiqishning asosiy garovidir, chunki ishlab chiqaruvchilar tovar sifatiga ta'sir etmay turib, ortiqcha sarf harajatlarni kamaytira olmaydilar. Demak, ularning oldida iqtisod qilishning yagona yo'li, ya'ni mahsulotlarni sotish vaqtini butun zanjir bo'yicha qisqartirish qoladi xolos. Logistik markaz, bu-ma'lum hududga ega bo'lgan, unda yuklarni taqsimlash, transportirovka qilish bilan bog'liq jarayonlarni amalga oshiruvchi majmuadir. Logistik markazlarda bajariladigan jarayonlarlar xalqaro tranzitlar uchun ham muhim ahamiyatga ega bo'lib, ular bir nechta operatorlar tomonidan tijorat asosida amalga oshiriladi. Logistik markaz quyidagi tavsiflar bo'yicha bazaviy yig'indi ko'rsatkichlarga ega bolishi kerak:

- bir nechta nodavlat kompaniyalarning hamkorligi;
- logistik jarayonlarni bajarish bilan tovarlar qiymatiga qo'shimchalar qo'shish;
- qatnashuvchi kompaniyalar birgalikdagi muvaffaqiyatli faoliyati samarasining mavjudligi;

Transport logistikasi ratsional va optimal yuk oqimlarini tashkil etuvchi usul bo'lib, bu ishlarni logistik markazlarda bajarish bunday oqimlarni samaradorligini oshiradi, noishlab chiqaruvchi chiqimlar va harajatlarni kamaytiradi, transportchilar esa mijozlar va bozorning yuqori talablariga o'z vaqtida javob bera olish imkoniyatiga ega bo'ladi. O'z vazifasi va qamrovi

jarayonida geografik joylashuviga ko'ra logistik markazlarning bo'lishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Logistik markazlar yana quyidagi belgilariga qarab turlarga ajratiladi (1 -rasm).

Ma'lumki O'zbekiston Respublikasidan bevosita dengizga chiqish yo'li yo'q. Bu esa xalqaro bozorga chiqishda ba'zi bir qiyinchiliklarni tug'diradi. Chunki dunyo savdosi va iqtisodiy aloqalar asosan dengizlar orqali amalga oshiriladi. Bu yerda yana shuni ham eslatib o'tish kerakki, bugungi kunda xalqaro savdoni keskin rivojlanishi natijasida dengiz portlari to'lib ketdi. Ularni yanada kengaytirish imkoniyatlari kamayib ketdi. Bugungi kunda dengiz portlari hajmini juda ortib ketganligi sababli region savdosi talablarga javob bera olmayapti. Endilikda quruqlik ichida dengiz portlaridan uzoqda ma'lum bir hududlarni tashkil etish masalasi vujudga keldi. Bunday «quruq portlar» multimodal logistik markaz deb nomlanadi. Yirik logistik markazlarni qurish Respublika xalqaro bozorining kelajagidir. Logistik markazlar (parklar) har xil soha kompaniyalarini birlashtirib logistikani boshqarishni yangi yuqori standartlarini yaratadi.[5]

Bugunda Respublikamizning bir qancha shaharlarida (Navoiy, Angren, Toshkent va b.) logistik markazlar faoliyat ko'rsatmoqda. Toshkent viloyatining Angren shahrida tashkil etilgan xalqaro logistik markaz «Angren» transport- logistik markazi deb ataladi. Bu markazda GM O'zbekiston, Farg'ona neftni qayta ishlash zavodi hamda Farg'ona vodiysida ishlab chiqilayotgan 4,2 mln tonna mahsulotlarni qayta ishlash rejalashtirilgan.[9]

Mijozlarni o'ziga jalb etish va qiziqtirish maqsadida O'zbekiston davlat temir yo'l kompaniyasi tashish tariflarini 50% ga kamaytirdi. Bugunda neft va neft mahsulotlari, asosan, Qamchiq dovoni orqali tashilishi yo'lga qo'yildi. Shuni ham eslatib o'tish joizki, logistik markazda dovon orqali yuklarni Farg'ona vodiysiga va poytaxtdan vodiya yuklarni avtomobillarda yetkazib berishning tashkil etilishi Respublikaning transport sohasidagi mustaqilligini yanada oshiradi. Yopiq turdagi aksionerlik jamiyati (YOAJ) bo'lgan Angren logistik markazining Ustav fondi 600 mln so'mni tashkil etadi. «O'zavtosanoat» AK, «O'zbekiston temir yo'llari» DAK va boshqa ko'pgina AK uning ta'sischilari hisoblanadi. Bugunda «Angren» xalqaro logistik markazi omborlar, kombinatsiyalashgan terminallar, kirish yo'llari va manyovr qilish maydonlari, ekspert va moliya tashkilotlari, mehmonxona va qo'riqlash tizimlaridan tashkil topgan. Tranzit-yuk terminali 8,6 gektar maydonni egallaydi. Terminal ortish-tushirish ishlarini bajarish uchun rivojlangan temir yo'llar bilan jihozlangan. Bu terminal 22 tagacha konteynerni ortib-tushirish, 60 ta konteynerni taxlash va 1500 tonna yukni omborlarda qayta ishlash quvvatiga ega. Terminal tarkibiga «O'zavtosanoat» AK, bir kunda 39 tagacha «GM O'zbekiston» ga qarashli avtotashuvchini yuklay oladigan konteyner maydoni kiradi. «Angren» xalqaro logistik markazi omborlarining yuzasi 73,5 ming kv metrni tashkil etadi. Omborxonalar shartnoma asosida yuklarni saqlash va taqsimlashda ishlatilayapti. «Angren» xalqaro logistik markazining yaqin kelajakda yechishi kerak bo'lgan strategik masalalariga quyidagilar kiradi:[9]

- respublika tashish bozorining davlat ichidagi yo'nalishlarida korxonaning ulushini sezilarli darajada kengaytirish;
- mahalliy yo'nalishlarda yuklarni zarar ko'rmay tashishni ta'minlash;
- avtomobillarda va temir yo'l transportida tashish tariflarini hamda markazning hamkor xo'jaliklari ishi va xizmatlari uchun hisob-kitob narxlarini takomillashtirish;
- ko'rsatiladigan xizmatlar ko'lami va doirasini yanada kengaytirish, korxona bo'limlari faoliyati doirasini diversifikatsiya qilish;
- korxonaning moddiy-texnik bazasini kuchaytirish, mijozlarga xizmat ko'rsatish sifati va madaniyatini oshirish hisobiga yuklarni tashish bozorida ularning raqobatbardoshligini oshirish;
- korxonaning barcha bolimlarida mehnat, materiallar, energetika va moliyaviy resurslardan ratsional foydalanish orqali eksplutatsiya harajatlarini kamaytirish;

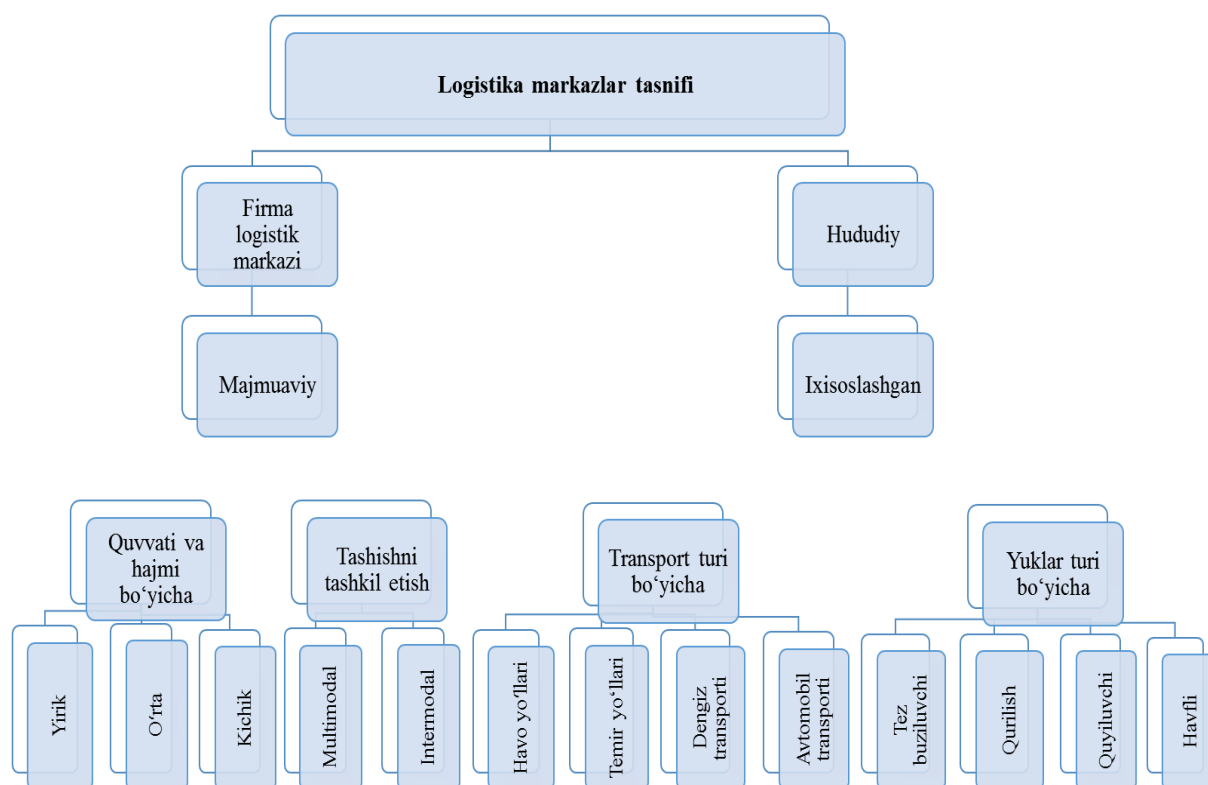
- intensiv texnologiyalar va chiqimga qarshi xo‘jalik yuritish mexanizmlarini bosqichma-bosqich tatbiq etish.

«Angren» xalqaro logistik markazining tashkiliy tuzilmasiga quyidagilar kiradi:

- «Maxsusyuktrans» maxsus unitar avtokorxonasi;
- «Tranzit- yuk terminali» filiali;
- Mineral va kimyo o‘g‘itlari ombori;
- Oziq-ovqat va xalq iste’mol buyumlariga mo‘ljallangan omborxonalar.

«Angren» xalqaro logistik markazi quyidagi obyektlar ishini muvofiqlashtiradi:

- «Kulol» AJ ning qurilish mollari ombori;
- «Angren sement» AJning sement ombori;
- «O‘zavtosanoat» AKning konteyner- taqsimlash bazasi;
- O‘zavtosanoat» AKning maxsus jihozlangan tashqi savdo maydoni;

1-rasm. Logistika markazlar tashkiliy va tarkibiy tuzilmasi.

Tashqi iqtisodiy savdo aloqalari faoliyatining bojxona posti va hokazo. «Maxsusyuktrans» maxsus unitar avtokorxonasi 12 ga maydonga joylashgan va avtomobillarga zamonaviy texnik xizmat ko‘rsatish texnologiyalari bilan jihozlangan. Korxona yaqin ikki-yil ichida 190 dona avtotirkamalar va maxsus avtomobillarni xarid qilishni hamda -yiliga 5 mln. tonnadan ko‘p yuklarni tashishni rejalashtirgan. «Angren» xalqaro logistik markazini rivojlashiga O‘zbekiston Respublikasining Prezidenti katta ahamiyat berayapti. Yuqori unumdorlikka ega-bo‘lgan ishlab chiqarishni yaratish, yuqori sifatli raqobatbardosh mahsulotlarni yaratishni yo‘lga qo‘yish, ishlab chiqarish va resurs imkoniyatlaridan samarali foydalanish, yangi ish o‘rinlarini yaratish maqsadida chet davlatlarning va mamlakatimizning investitsiyalarini keng jalb qilishga qulay sharoitlar yaratish maqsadida 2012-yil 13 aprelda

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Angren» maxsus industrial hududini tashkil etish to'g'risidagi Farmoni e'lon qilindi. Ushbu farmonga ko'ra «Angren» erkin industrial hududning faoliyat ko'rsatish muddati 30-yil va keyinchalik yana oshirilishi mumkin deb belgilandi. Farmonda industrial hududga qanday va qancha imtiyozlar (bojxona ishlari bilan bog'liq masalalar, yer va boshqa soliqlar miqdori) berilishi aniq belgilab qo'yilgan.

Bugungi kunda global jarayonlarda ishtirok etmayotgan bironta ham davlatni topib bo'lmaydi. Xalqaro hamkorlikni globallasuvi jarayonlari va sotsial-iqtisodiy integratsiyasi davlatlarning xalqaro bozorda raqobatbardoshligini va iqtisodiy potensialini oshirish maqsadida milliy iqtisodiyot modellarini tuzatish zaruriyatiga olib keldi. Bu ishlarni amalga oshirishda markaziy Osiyoni dengizga chiqa olishi boshqacha qilib aytganda xalqaro transport koridorlarning samaradorligiga bog'liq bo'ladi. O'zbekiston Respublikasi ham shu maqsadga erishishi uchun e'tiborga loyiq ishlar amalga oshirilib kelmoqda. Xalqaro standart talablariga javob bera oladigan va xalqaro bozorda talab etiladigan yuqori sifatli mahsulotlarni ishlab chiqishni yo'lga qo'yish maqsadida chet mamlakatlarning investitsiyalarni jalb qilish uchun qulay sharoitlarni yaratish 2.12.2008-yili O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Navoiy viloyatida erkin industrial iqtisodiy hududni tashkil etish bo'yicha farmoni e'lon qilindi.[9]

Ushbu farmonga ko'ra «Navoiy» erkin industrial iqtisodiy hududining (EIIH) faoliyat ko'rsatish muddati 30-yil va keyinchalik yana oshirilishi mumkin deb belgilandi. Farmonda EIIHdagi juda katta imtiyozlar berilishi ko'zda tutilgan (bojxona ishlari bilan bog'liq masalalar, yer va boshqa soliqlar. Prezident farmonini muvaffaqiyatli bajarilishida Navoiy aeroporti bazasida tashkil etilgan xalqaro intermodal logistik markaz alohida o'rin tutadi. Bu logistik markaz Sharq va janubiy Sharqni Yevropa va yaqin sharq mamlakatlarini bog'lovchi transkontinental transport ekspeditsiya tuguni vazifasini bajaradi. 2008-yili «Korean air» aviakompaniyasi Navoiy orqali Seul-Milan-Seul yo'nalishi bo'yicha muntazam qatnovlarni boshladi. Xuddi shunda Navoiy-Toshkent-Moskva yo'nalishida ham qatnovlar boshlandi. Havo yo'nalishlarida tashishlar tashkil etilganidan tashqari yerusti transportida ham xalqaro transport koridorlari bo'ylab tashish tashkil etildi. Navoiy aeroportning yonginasida «Afg'oniston-O'rta Osiyo Yevropa» temir yo'l transport koridori joylashgan. Bundan tashqari bu yerda Ye-40 xalqaro avtomobil magistrali ham o'tgan bo'lib bu yo'l logistik markazni Pekin va Parij bilan bog'laydi. Uchquduq Nukus-Volgograd temir yo'li Rossiya orqali Yevropa davlatlariga chiqish imkoniyatini beradi. Samarqand-Toshkent-Do'stlik yo'nalishi Xitoy va boshqa janubiy sharqiy Osiyo mamlakatlariga chiqadi. Yer usti transporti yordamida O'rta Osiyo bo'ylab yuklarni to'la qonli taqsimlash maqsadida omborlar, konteyner maydoni qurilgan hamda ortish-tushirish texnikalari xarid qilinib kelinayapti[5].

Mamlakatimizda transport tizimi imkoniyatlarini oshirishda qo'shimcha yuk oqimlarini jalb qilishni ta'minlaydigan yangi transport koridorlarini shakllantirish, Janubiy va Janubi-Sharqiy Osiyo, Yevropa, Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlari bilan yuk va yo'lovchi tashish transporti oqimlarini maqbullashtirish, milliy transport kommunikatsiyalari orqali xalqaro va mintaqaviy tranzitni rivojlantirish va amalga oshirish xalqaro aloqalarni kengaytirishda muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sh. Mirziyoyev. Erkin va farovon demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – T.: O'zbekiston, 2016.
2. Аникин, Б.А. Логистика и управление цепями поставок. Теория и практика. Основы логистики: учебник / Б.А. Аникин; под ред. Б.А. Аникина и Т.А. Родкиной. – Москва : Проспект, 2014. – 344 с.
3. Butayev Sh.A., Mirzaahmedov B.M., Jo'rayev M.N., Do'rmanov A.Sh., Bahodirov B. —Tashish jarayonlarini modellashtirish va optimallashtirish, Toshkent, O'zR Fanlar akademiyasi, —Fan nashriyoti, 2009-268 b.

4. Dadabayev Q.A. «Logistika». T.: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi nashriyoti, 2004, 157 b
5. Irisbekova M.N. Xalqaro logistik xizmatlar tizimi T.: 2019. – 251 b.
6. Под.ред. Л.Б.Миротина. Транспортная логистика. - М.:Издательство —Экзамен, 2003-512 с.
7. Сергеев, В.И. Глобальные логистические системы / В.И. Сергеев, А.А. Кизим, П.А. Эльяшевич. – Санкт-Петербург : Издательский дом «Бизнес-пресса», 2001. – 228 с.
8. Soliyev E.A. va boshqalar. «Transport logistikasi asoslari» oliy o'quv yurtlari uchun o'quv qo'llanma, O'zR Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. - T., 2014, 143 bet.
9. Qulmuxamedov J.R., Aripjanov M.M., Nazarov K.M., Mirzayev F.R., Mirgiyazov X.A.
10. Logistika asoslari. -T.: "Fan va texnologiya", nashriyoti, 2015. 160 b.

SAMARQAND VILOYATIDA QISHLOQ XO'JALIGINI HUDUDIIY TASHKIL ETISHDA METEOROLOGIK MA'LUMOTLARNING O'RNI

Amirov O.H. (Samarqand davlat universiteti, O'zbekiston)

Annotatsiya: *Maskur maqolada qishloq xo'jaligi ekinlarini ekish bilan bog'liq vegetatsion xarorat va uning yillar davomidagi o'zgarishlari taxlil qilingan.*

Kalit so'zlar: *iqlim, ob-havo, harorat, tuproq, qishloq xo'jaligi, tokzorlar, chorvachilik, o'simliklar, vegetatsiya, iqtisodiyot, innovatsiya, gidrometeorologik ma'lumotlar.*

РОЛЬ МЕТЕОРОЛОГИЧЕСКОЙ ИНФОРМАЦИИ В РЕГИОНАЛЬНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА САМАРКАНДСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация: *Вегетативная температура, связанная с посадкой сельскохозяйственных культур в Маскуре, и ее последующие изменения были внесены в налоговое земледелие.*

Ключевые слова: *климат, погода, температура, почва, сельское хозяйство, виноградники, животноводство, растения, растительность, хозяйство, инновации, гидрометеорологические данные.*

THE ROLE OF METEOROLOGICAL INFORMATION IN THE REGIONAL ORGANIZATION OF AGRICULTURE IN SAMARKAND REGION

Abstract: *In this article, the vegetation temperature related to the planting of agricultural crops and its changes over the years are analyzed.*

Keywords: *climate, weather, temperature soil, agriculture, vineyards, livestock, plants, vegetation, economy, innovation, hydrometeorological data.*

So'ngi yillarda iqlim o'zgarishlari va unga mos ravishda qishloq xo'jaligini hududiiy tashkil etish masalalari dolzarb sanaladi. Mavjud agroiklimiy resurslardan unumli foydalanish gidrometeorologik ma'lumotlarva ularni ilmiy asosda tashkiliy olingan natijalarga mos holda xo'jalik yuritish muhim ahamiyatga ega.

Chunonchi 2023-yil yanvar oyining ikkinchi o'n kunligi anomal sovuq havo bilan boshlandi. Samarqand viloyati bo'yicha hududlarda eng past havo harorati 19-25⁰ sovuqqacha pasayganligi kuzatildi. Yer usti tuproq qatlamida harorat 21-31⁰ sovuqqacha tushib ketganligi kuzatildi. O'n kun davomida o'rtacha havo harorati 9-14⁰ sovuq bo'lganligi qayd etildi. Bu ko'p yillik me'yordan 10-15⁰ past bo'lib 2022-yilga nisbatan esa 15-21⁰ past bo'ldi. Shuni takidlash kerakki bir sutkadagi o'rtacha harorat ko'p yillik me'yordan 7⁰ dan tushib ketsa anomal sovuq deb ataladi. Ob-havoning bu darajada sovub ketishi qishloq xo'jaligi uchun katta xavf tug'diradi. Misol uchun anjir daraxtini 100%, xurmo daraxtini yosh novdalarini 100%, 5-6 yillik va undan ko'p yillik daraxtlarni 70-80% qismini sovuq urishi kuzatildi. Tuproq ostiga ko'milmagan

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

toklarning sovuqdan oldin kesilgan qismini 80-90% va kesilmagan qismini esa tokzorlar joylashgan o'rniga qarab 40-60% ni sovuq urganligi kuzatildi.

Yanvar oyining o'rtalariga kelib ob-havoning holatining keskin sovib ketishi, ayrim hududlarda gaz bosmining pasayib ketishi natijasida issiqxonalarda yitishirilayotgan qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sovuq urish holatlari ham qayd etildi.

Iqlimning global isishi bu insonyat oldida qilish kerak bo'lgan bir qancha murakkab vazifalarni qo'yadi. Masalan ob havoning sutkalik o'rtacha 10^0 S dan oshgan harorati o'simliklar va daraxtlar rivojlanishini tezlashtirib yuboradi. 10^0 S dan oshgan o'rtacha havo haroratlari ketma ket 5 kundan oshganda ayrim o'simliklarda esa 10 kundan oshgandan so'ng vegetatsiya boshlanadi. Joriy yilning mart oyidan boshlab havo haroratining keskin isishi sababli bir oy davomida to'xtovsiz sutkalik o'rtacha harorat 10^0 S dan pastga tushmaganligi o'simliklarning rivojlanishini tezlashtirdi. 2023-yil birgina mart oying birinchi o'n kunligida ko'p yillik qiymatlardan havo harorati $6-8^0$ S dan baland bo'lgan bo'lsa, o'tgan yilgi qiymatlardan 6^0 S baland bo'lganligi kuzatildi.

Samarqand viloyati bo'yicha 2023-yil yanvar oyining ikkinchi o'n kunligida
o'rtacha o'n kunlik meteorologik ma'lumoti

Ob-havo Kuzatish manzillari	Havo harorati [t ⁰]					Yer ustidagi eng past harorat	Yer qatnaming 10 sm chuqurlikda	O‘n kunlik miqdori	Yog‘ingarchilik miqdori, mm		
	O‘rtacha	Farqi		Eng yuqori	Eng past				1-oktabrdan yig‘indisi		
		Ko‘p yillikdan	O‘tgan yillikdan						2023-yil	2022-yil	Ko‘p yillik
Samarqand	-8.7	-10.3	-16.3	9	-20	-25	-	0.0	159	96	122
Dahbet	-9.9	-11.1	-16.9	6	-22	-30	-	0.0	203	88	133
Kattaqo‘rg‘on	-10.7	-12.1	-17.6	2	-22	-25	-	0.0	112	77	107
Qo‘shrobd	-13.5	-13.0	-18.8	7	-28	-31	-	-	151	115	132
Nurobod	-13.2	-14.7	-20.6	2	-25	-25	-	-	140	91	119
Payariq	-9.3	-10.5	-15.6	5	-18	-22	-	0.6	168	93	157
Yangiariq	-8.9	-	-15.8	9	-26	-27	-	0.6	139	112	-
Bulung‘ur	-9.8	-	-14.7	5	-19	-21	-	-	236	121	-

1-Jadval Samarqand gidrometeorologiya boshqarmasi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzildi.

Mart oyining ikkinchi o'n kunligida esa ko'p yillik qiymatlardan $5-6^0$ S baland bo'lgan bo'lsa, o'tgan yilgi qiymatlardan $5-7^0$ S baland bo'lganligi kuzatildi. Uchinchi o'n kunlikda esa ko'p yillik qiymatlardan $4-5^0$ S baland bo'lgan bo'lsa o'tgan yilgi qiymatlardan 8^0 S baland bo'lganligi qayd etildi. Yuqoridagi ma'lumotlardan kelib chiqib oy davomidagi ko'rsatkichlarini tahlil qiladigan bo'lsak ko'p yillik miyyordan $5-6^0$ baland, o'tgan yilgi qiymatlardan esa $6-7^0$ S baland bo'lganligi kuzatishimiz mumkin.

Yog'ingarchilik miqdori esa ko'p yillik va o'tgan yillik qiymatlardan kam bo'lganligi ma'lum bo'ldi. Bu sug'oriladigan maydonlar uchun normal holat bo'lishi mumkin biroq lalimikor yerlar uchun namgarchilikning biroz yitishmovchiligini yuzaga keltirdi. Maskur holat shu tariqa davom etadigan bo'lsa o'simliklarning unumdorlik darajasi pasayib ketadi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirishda ham dehqonlar kutgan hosilni ola olmasligi mumkin. Havo haroratining isib ketishi natijasida esa ayrim o'simliklarning mevalarini pishmasdan issiq urishi, chirishi kabi nobudgarchiliklarni keltirib chiqaradi.

Yana shuni ta'kidlash kerakki bu holat sug'oriladigan maydonlarga ham o'z tasirini ko'rsatadi. Bug'doy necha marta agatlatib sug'orilsa ham yomg'ir suvi bo'lmasa va havo harorati juda issiq

bo'lsa o'simlik erta pishishi kuzatiladi. Biroq shunday bo'lsada ikkinchi ekininni ertaroq ekish imkoniyatini beradi.

Hozirgi vaqtda ob-havoning global miqyosda isishi va yog'ingarchilik miqdorini ham yillar kesmada o'zgarishi (ayrim yillarda ko'p, ayrim yillarda kam) natijasida O'rta Osiyo tog'li hududlarida qor muzliklarning erishi jaddalligi tezlashib ular maydoning kamayib boryotgaligini statistika ma'lumotlardan bilishimiz mumkin. Vaziyat shu tarzda davom etadigan bo'lsa Orol dengizi singari muamoli hududga aylanish hafi tug'ulishi mumkin. Bu esa qishloq xo'jaligida ham muamolar kelib chiqishi ya'ni suv tanqisligi kuzatilishi mumkin. Shuni inobatga olgan holda qishloq xo'jaligida suvsizlikka chidamli o'simliklarni ko'paytirishimiz kerak. Tomir ildizi uzun yer ostiga chuqurroq boradigan o'simliklarning yangi navlarini yaratish lozim. Sababi bu o'simliklar yer ostiga tomirlari qancha tushgani sari tuproqda nam miqdori yetarli bo'ladi. Ayni paytda 10-15 yil oldin oqar suv boradigan yerlarga hozirgi vaqtda bormayotganligi dala taqiqotlaridan ko'rishimiz mumkin. Shuning uchun hozirda bu joylarda daraxt va o'simliklarni ekib ularni rivojlantirib tomirlarini mustahkamlab, suv tanqis bo'lgan vaqtlarda bahorda va qishda tushgan yog'ingarchiliklar hisobiga o'zini namini saqlab qolishi va qirg'oqchilikka moslashib oladi. Bunday agrotexnik tadbirlarni o'tkazish kata mehnat talab etadi. Jumladan iqlim o'zgarayotgan bir vaqtda chorvachilikni rivojlantirishda iqlimga mos o'simliklarning yangi navlarini ya'ni issiqqa va suvsizlikka chidamli o'simliklarni ko'paytirishimiz lozim [chorvachilikni rivojlantirishda].

Samarqand gidrometeorologik stansiyasi ma'lumotlar tahliliga ko'ra ob-havoning erta isib hududlarda vegetatsiya davri tezlashishiga olib kelganligini ko'rishimiz mumkin. Bahorkor ekinlarni ertaroq ekishni va ikkinchi ekinlarni ham shunga mos ravishda ekish imkoniyati tug'uladi. Ekinlarning qancha miqdorda issiqlik qabul qilish darajasiga qarab hududlar bo'yicha joylashtirish ishlarini amalga oshirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Samarqand viloyatida o'simliklarni vegetatsiya davriga o'tish muddatlari

O'rtacha havo haroratining 10 ⁰ dan oshdan muddatlari			
Yillar	Sana	Ko'p yillik me'yor	Me'yordan necha kun oldin kuatilganligi
2017	28.03	23.03	5
2018	20.03	23.03	3
2019	12.03	23.03	11
2020	14.03	23.03	9
2021	19.03	23.03	4
2022	10.03	19.03	13
2023	1.03	19.03	18

1-Jadval Samarqand gidrometeorologiya boshqarmasi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzildi.

Bu ob-havo va meteorologik hodisalarni Samarqand viloyatining hududlari bo'yicha tahlil qilganda Samarqand viloyatining G'arbiy qismlari Narpay, Paxtachi Nurobod va Kattaqo'rg'on tumanlarida boshqa tumanlarga nisbatan vegetatsiya davri erta boshlanishi ma'lum bo'ldi. Samarqand viloyatining shimoliy va sharqiy tog' oldi qisimlarida vegetatsiya davri g'arbiy qisimga nisbatan birmuncha kechroq boshlanadi. Ko'p yillik meteorologik ma'lumotlar asosida tahlil shuni ko'rsatadiki bu hududlarda ham ob havoning global miqyosda isishi issiq

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

kunlarning soni va 10⁰ S dan oshgan faol haroratlar yig'indisining sezilarli darajada oshib boryotganligi kuzatish mumkin.

Samarqand viloyat gidrometeorologiya boshqarmasi ma'lumotlari asosida 1-apreldan 1-oktabrgacha bo'lgan muddatlarda 10⁰S oshgan haroratlar yig'indisi yillar kesmida [S da]

Sana	2018-yil	2019-yil	2020-yil	2021-yil	2022-yil	Ko'p yillik me'yor 2019-yilgacha	Ko'p yillik me'yor 2022-yilgacha
Samarqand sh	2381	2335	2267	2654	2542	2068	2218
Oqdaryo	2318	2271	2207	2580	2483	2029	2178
Kattaqo'rg'on	2361	2308	2270	2594	2514	2137	2371
Payariq	2371	2276	2243	2656	2590	2171	2327

2-Jadval:Samarqand gidrometeorologiya boshqarmasi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzildi.

Mart oyining issiq va quruq bo'lishi maydonlarda paxta ekish ishlarini qulay ob havo sharoitida o'tkazildi. Ammo dalalarda mahsuldor namlik zaxirasi yetarlicha bo'lmisligi, tuproqning 5 sm qismi quruq bo'lib chigitni unib chiqishi uchun yitarlicha bo'lmisligi salbiy holat deb baholash mumkin. Ayrim joylarda qisqa muddat ichida yog'gan sharros yomg'irlar tuproq yuzasini qotirib qatqaloq bo'lishiga va chigitlarni chirishiga olib keladi. Buning natijasida ayrim hududlarda qayta ekish ishlari o'tkazilishi va bunday holat iqtisodiyotga kata zarar yitkazishi tabiiy xol.

Samarqand viloyati bo'yicha 2023-yil mart oyining meteorologik ma'lumoti

Ob-havo Kuzatish manzillari	Havo harorati [t ⁰]					Yer ustidagi eng past harorat	Yer qatlamining 10 sm chuqurlikda	Yog‘ingarchilik miqdori, mm		
	O‘rtacha	Farqi		Eng yuqori	Eng past			oylik miqdori		
		Kop yillikdan	O ‘tgan yillikdan						2022-yil	Ko‘p yillik
Samarqand	15.2	6.0	6.8	28	5	-1	16	11	149	73
Dahbet	15.1	5.9	6.8	28	4	0	16	10	146	73
Kattaqo‘rg‘on	15.4	5.1	6.8	29	2	0	15	9	111	57
Qo‘shrobd	13.1	5.5	6.3	26	-1	-2	14	15	172	71
Nurobod	15.7	6.0	6.4	28	1	-1	17	15	104	72
Payariq	15.0	5.6	6.9	29	2	0	15	16	125	78
Yangiariq	15.2	-	6.3	29	1	0	14	16	154	-
Bulung‘ur	13.8	-	6.5	28	-2	-1	12	25	197	-

3-jadval:Samarqand gidrometeorologiya boshqarmasi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzildi.

Yuqoridan kelib chiqqan holda aytish mumkinki gidrometeorologik malumotlar tahliliga suyangan holda hududlarda qishloq xo'jalik ekinlarini parvarishlash maqsadga mofiq. Global isish suv tanqisligi orollashish jarayonining kuchayib borishi qishloq xo'jaligini hududiy tashkil etishga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Bunda yangi innovatsiyalarni qo'llash tomchilatib sug'orish tadbirlarini tashkel etish maqsadga movfiq.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Samarqand viloyat Gidrometeorologiya boshqarmasi ma'lumotlari
2. G'.X. Yunusov, R.R. Ziyayev umumiy gidrologiya va iqlimshunoslik.
3. Tojjeva Z.N.Iqtisodiy va demografik statistika. Toshkent 2002.

QASHQADARYO VILOYATINING NOZOGEOGRAFIK VAZIYATI VA AHOLI SALOMATLIGINING GEOGRAFIK TAFOVUTLARI

Do'sbekov S.K. (Samarqand davlat universiteti, O'zbekiston)

Annotasiyasi. Ushbu maqolada tibbiyot geografiyasining tarkibiy qismlaridan biri bo'lgan nozogeografiya yo'nalishi, kasalliklarning hududiy tarkibi va ularga ta'sir etuvchi geografik omillarga asosiy etibor qaratilgan. Shuningdek maqolada Qashqadaryo viloyati aholisi orasida uchraydigan kasalliklar, ularning hududiy dinamikasi va tarkibi yoritilgan.

Kalit so'zlar. Nozogeografiya, kasalliklar, viloyat tabiiy sharoiti, yurak qon tomir, ovqat hazm qilish, qandli diabet, xavfli o'sma kasalliklarining tarqalishi.

НОЗОГЕОГРАФИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ КАШКАДАРЬИНСКОЙ ОБЛАСТИ И ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ РАЗЛИЧИЯ В СОСТОЯНИИ ЗДОРОВЬЯ НАСЕЛЕНИЯ

Аннотация. В этой статье основное внимание уделяется направлению нозогеографии, одному из компонентов медицинской географии, территориальному составу заболеваний и географическим факторам, влияющим на них. Также в статье описываются болезни, встречающиеся среди населения Кашкадарьинской области, их территориальная динамика и состав.

Ключевые слова. Нозогеография, болезни, природные условия региона, распространенность сердечно-сосудистых, пищеварительных, сахарного диабета, злокачественных опухолевых заболеваний.

NOSOGEOGRAPHIC SITUATION OF KASHKADARYA REGION AND GEOGRAPHICAL DIFFERENCES IN THE HEALTH STATUS OF THE POPULATION

Abstract. This article focuses on the direction of nosogeography, one of the components of medical geography, the territorial composition of diseases and geographical factors affecting them. The article also describes the diseases occurring among the population of Kashkadarya region, their territorial dynamics and composition.

Keywords. Nosogeography, diseases, natural conditions of the region, prevalence of cardiovascular, digestive, diabetes mellitus, malignant tumor diseases.

Ma'lumki, Qashqadaryo viloyati o'zining joylashgan tabiiy va iqtisodiy geografik o'rniga ko'ra alohida boshqa viloyatlardan farq qilib turuvchi Respublikamizning hududiy birligi bo'lib uning aholisi orasida uchraydigan kasalliklar ham shunga monand holdadir. Kasalliklarning hududiy tarqalishi bilan tibbiyot geografiyasining tarkibiy qismi bo'lgan nozogeografiya fani shug'ullanadi. Nozogeografiya - tibbiyot geografiyasining asosiy tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, u yer sharida tarqalgan kasalliklar, ularni vujudga keltiruvchi sabab va qonuniyatlarni o'rganadi.

Nozogeografiya (yunoncha nosos—kasallik va geografiya) - qadimda va hozirgi vaqtda kishilarda uchraydigan kasalliklarning tarqalish geografiyasini o'rganuvchi tibbiyot geografiyasining bir qismi. Kasalliklar geografiyasini o'rganish XVIII-asrdan boshlab amalga oshirila boshlandi. «Nozogeografiya» atamasi 1856 yilda A. Myuri tomonidan taklif qilingan.

Dastavval tibbiyot geografiyasi tibbiyot landshaftshunosligi, tibbiyot mamlakatshunosligi, nozogeografiya, tibbiyot kartografiyasi singari bir qancha yo'nalishlarni o'z ichiga olgan. Bu borada asosiy izlanishlar E.N.Pavlovskiy, K.N.Skryabin, G.Ya.Zmeev, V.Ya.Podolyan kabilar tomonidan olib borildi. Xorijda inson kasalliklari geografiyasi maxsus ilmiy ishlarda, inson kasalliklarining tarqalishi to'g'risidagi karta hamda atlaslarda ham o'z aksini topgan.

Aytish o‘rinliki, nozogeografiyaning asosiy masalasi insonlarda uchraydigan kasalliklar tarqalishining umumiy geografik qonuniyatlarini aniqlash, alohida kasalliklar nozokompleks va nozoareallari, ularning dinamikasini tadqiq etishdan iborat. Shunday ekan, nozogeografiya o‘z tadqiqot obyektiga ega bo‘lgan tibbiyot geografiyasining alohida yo‘nalishidir. U ayrim kasalliklarning o‘tmishda va turli davrlardagi holati bilan ham shug‘ullanadi. Chunki, kasalliklar geografiyasi evolyutsiyasi, ba’zi kasalliklarning umuman yo‘qolib ketishi, aksincha, ayrimlarining keng hududlar bo‘ylab tarqalib ketishi bunday izlanishlarning muhim nazariy ahamiyat kasb etishini anglatadi.

Aytish o‘rinliki, Qashqadaryo viloyati ma’muriy jihatdan Qashqadaryo viloyati O‘zbekiston Respublikasining janubiy qismida joylashgan bo‘lib, maydoni 28 567 kv. km. Viloyatda 20 ta QFY va 751 ta MFY joylashgan va ularning hududida 3348,5 ming aholi istiqomat qiladi, aholi zichligi 1 kv. km. ga 117,2 kishiga to‘g‘ri keladi. Qashqadaryo viloyati ma’muriy hududiy tarkibi bo‘yicha 2 ta viloyatga buysunuvchi shahar va 13 ta tumanga bo‘lingan. Viloyat o‘ziga xos relyef va iqlim sharoitiga ega bo‘lib tabiiy geografik rayonlashtirishda 3 ta hudud Kitob-Shahrisabz, Qarshi cho‘li, G‘uzor tabiiy geografik rayonlaridan iborat. Bu rayonlarda iqlim farqlari mavjudligi sababli kasalliklarning hududiy tarkibi farq qiladi. Viloyatning sharqiy qismida Hisor tizmasi va uning qismlari, shimoliy chegarasi bo‘ylab Zarafshon tizmasining g‘arbiy davomlari joylashgan hamda viloyatning g‘arbiy qismini Qarshi cho‘li egallaydi. Viloyat yer usti tuzulishida farqlarning kattaligi kasalliklarning joylashuvi va tarkibida ayrim farqlarni keltirib chiqaradi.

Joylarning relief xususiyatlari ham inson salomatligini belgilovchi muhim omillardan biridir. Baland tog‘ mintaqalarida o‘z nomi bilan «Tog‘ kasalligi» deb ataluvchi kasallik keng tarqalgan bo‘lib, u haqidagi dastlabki ma’lumotlar ispan sayyohi Akosta tomonidan yozib qoldirilgan. Uning yozishicha, 1590- yil And tog‘lari bo‘lib sayohat chog‘ida 4500 metr dengiz sathidan balandlikda hamrohlari orasida qandaydir kasallik yuzaga kelganligi, ularning yurak urushlari o‘zgarib, bosh aylanish, nafas siqishi, burunlarning qonash va quloqlarning shang‘illashi kabi xolatlar kuzatilgan. Bu tog‘ kasalligi bo‘lib, u faqatgina 1887- yilda frantsuz olimi Bert tomonidan aniqlandi va uning bosh sababi kislorod yetishmovchiligi ekanligi qayd etilgan. Past tog‘lar (750- 1000m) va o‘rtacha tog‘lar (1000 - 2500) dam olishda, turizm va ba’zi kasalliklarni qimmatli ahamiyatga ega. Shu o‘rinda takidlab o‘tish joizki Qashqadaryo viloyatining sharqiy qismida Hisor tizmasi va va uning qismlari yastanib yotadi va bu tog‘ kasalliklarining vujudga kelishi va rivojlanishiga zamin yaratadi. Aksincha viloyatning g‘arbiy qismi hisoblangan Qarshi cho‘lida esa cho‘l kasalliklari uchrashi va viloyat nozogeografik vaziyatida hilma-hillikni keltirib chiqaradi.

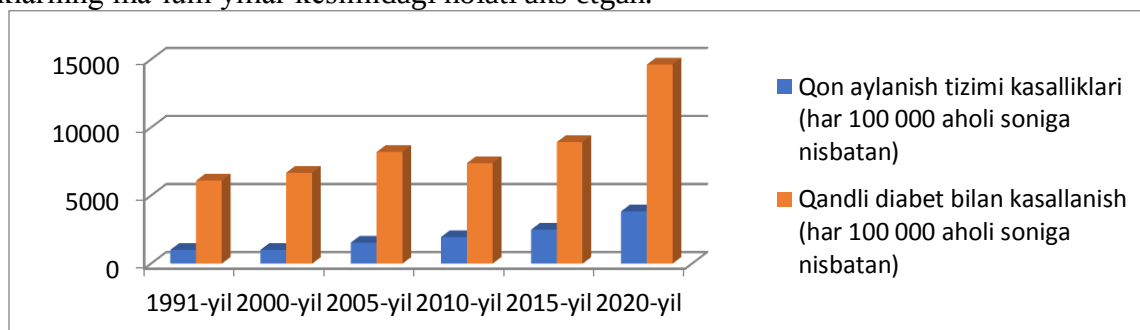
Cho‘l va unga yondosh hududlar ham o‘ziga xos xususiyatlari bilan inson jismiga ma’lum holatda ta’sir ko‘rsatadi va shu yer uchun mos xastaliklarni keltirib chiqaradi. Mazkur hududlar havo harorati va bug‘lanishning yuqoriligi, nisbiy namlikning pastligi bilan tavsiyalanadi. Aslida inson jismining hayoti uchun 18 - 21⁰S li havo harorati va 40 - 60% li nisbiy namlik qulay hisoblanadi. Doimiy yuqori harorat va namlikning ma’lum me’yorda bo‘lmasligi kishi tanasiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Bu hol o‘z navbatida asab va garmonal tizimlar bilan bog‘liq xastaliklarni, qon - tomir kasalliklarini keltirib chiqaradi. Bunday sharoitda ko‘pincha darmonsizlanish, alahlash, chidab bo‘lmas tashnalik belgilari bilan ajralib turuvchi «Cho‘l kasalligi» ko‘p uchraydi

Viloyatda umumiy birlamchi kasallanishi har 100 000 aholiga 31659,5 kishiga teng (nozogeografik indeks 0,82). Bu indeksning mohiyatini ochib berish uchun quyidagi statistik ma’lumotlarni tahlil qilamiz.

**Qashqadaryo viloyati aholisining ayrim turdagi kasalliklar bilan kasallanish darajasi
 (100000 ming kishiga nisbatan)**

Kasalliklar turlari	1991-y	1995-y	2000-y	2005-y	2010-y	2015-y	2020-y
Ovqat hazm qilish aʼzolari bilan boʻgʻliq kasalliklar	6102,4	9249,1	6691,3	8208,0	7386,1	8936,3	14633,5
Qandli diabet kasalligi	30,2	26,5	24,5	25,5	24,6	30,4	62,9
Qon aylanish tizimi kasalliklari	1009,6	1016,8	1027,3	1547,7	1963,5	2503,7	3848,2
Xavfli oʻsma kasalliklari	37,3	42,3	50,5	52,9	56,9	61,7	50,8

Tibbiy geografik xususiyatlariga koʻra viloyatda koʻpgina kasallik guruhlari, jumladan ovqat hazm qilish, nafas olish, yuqumli-parazitar kasalliklar salmogʻi boʻyicha mamlakatimizda oldingi oʻrinlarni egallaydi. Qashqadaryo viloyatida 2010 yilda har 100 ming aholiga 59,3 kishi sil kasalligi bilan kasallangan. Bu koʻrsatkich aynan shu yili respublikamizda 61,3 kishini tashkil qildi. Endokrin xastaliklar salmogʻi boʻyicha ham Qashqadaryo viloyati mamlakatimizda alohida koʻzga tashlanadi. Quyidagi diagrammada qon aylanish tizimi va qandli diabet ,ovqat hazm qilish kasalliklarning maʼlum yillar kesimidagi holati aks etgan.

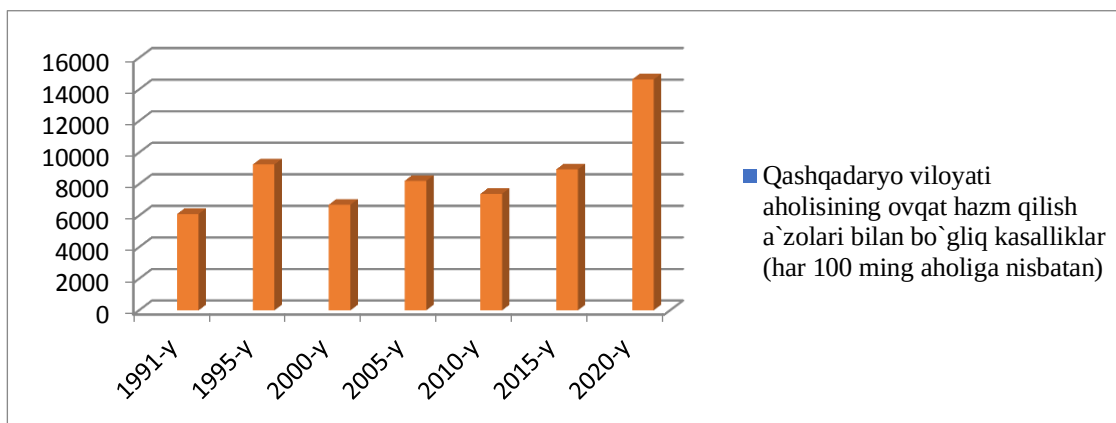

Viloyatda oʻlim darajasi. 2021 yilning yanvar-mart oylarida oʻlganlar soni 3378 kishini tashkil qildi va 2020 yilning shu davriga (3021 kishi) nisbatan 357 taga koʻpaydi. Mos ravishda oʻlim koeffitsienti 4,1 promilleni tashkil qildi. (2020 yil yanvar-mart oylarida 3,7 promille). Oʻlganlar sonining kamayishi Yakkabogʻ tumani (4,5 dan 4,0 promillega), Mirishkor tumani (4,0 dan 3,8 promillega), oʻsishi Chiroqchi (3,0 dan 3,7 promillega), Qarshi shahri 3,5 dan 4,6 promillega), Shahrisabz (3,5 dan 4,8 promillega) tumanlarida kuzatildi. Vafot etganlar umumiy sonidan 57,2 foizi qon aylanish tizimi kasalliklaridan; 8,2 foizi oʻsimta kasalliklaridan, 5,0 foizi ovqat hazm qilish organlari kasalliklaridan, 4,9 foizi nafas olish organlari kasalliklaridan, 5,1 foizi baxtsiz hodisa, zaharlanish jarohatlardan, 1,2 yuqumli va parazitar kasalliklaridan va 18,4 boshqa kasalliklaridan vafot etgan. Demak viloyat aholisi orasida qon aylanish tizimi kasalliklari, oʻsimta kasalliklari, ovqat hazm qilish kasalliklari, qandli diabet kabi kasalliklarning

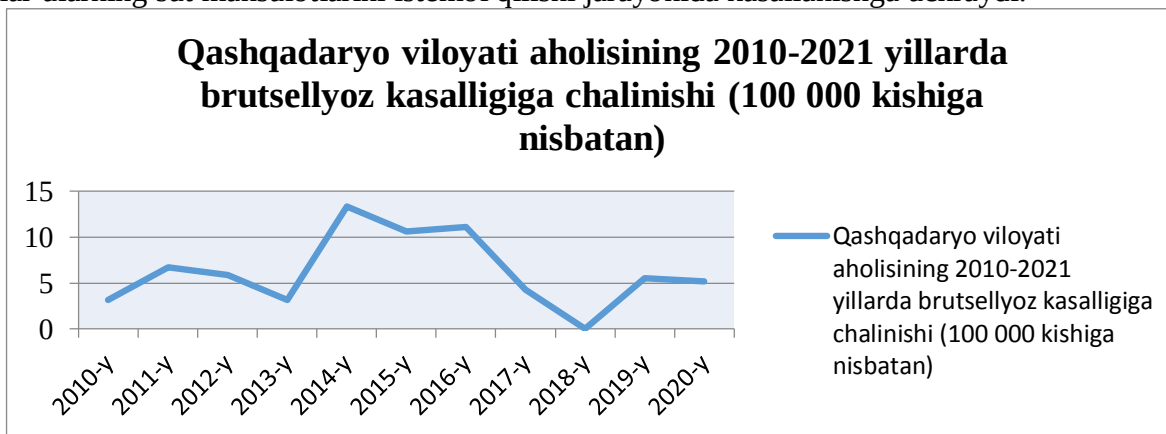
«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

ulushi yuqori ekanligi ma'lum bo'ldi va bu kasalliklarning rivojlanish sabablarini yaxshiroq o'rganish uchun biz quyidagi jadvalni tahlil qilamiz.

Yuqoridagi jadval asosida qon aylanish tizimi kasalliklari 1991-yilga nisbatan 100000 kishiga nisbatan 1009,6 kishidan 3848,2 kishiga o'sgan va qandli diabet bilan kasallanishlar esa 1991-yilga nisbatan 100000 kishiga nisbatan 30,2 kishidan 62,9 kishiga o'sgan, yani 2 karra oshgan.

Shuningdek viloyatda yuqumli kasalliklarning ham ayrim turlari keng tarqalgan bo'lib, ularning paydo bo'lishi va rivojlanishida tabiiy, ijtimoiy-iqtisodiy omillar ta'sir etadi. Keng tarqalgan bunday kasalliklardan biri brutsellyoz kasalligi hisoblanib, uni paydo qiluvchi asosiy omil chorvachilik tarmog'idir. Brutsellyoz kasalligi chorva mollaridan bir-biriga juda tez yuqub, insonlar ularning sut mahsulotlarini istemol qilishi jarayonida kasallanishga uchraydi.

Xulosa o'rnida yuqoridagi kasalliklarni tarqalishi va kasallik o'choqlarini aniqlash va ularni qisman bartaraf etish uchun tibbiyot muassasalari sonini oshirish, markazdan uzoqroq joylarda kompleks tibbiy ko'rikni davriy ravishda tashkil etish, ijtimoiy infratuzulma elementlarini, yani ichimlik suvi muammolarini hal etish kabi tavsiyalar beramiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Tibbiyot geografiyasi va global salomatlik. – T.: "N.Q.KOMILOVA", 2018. 322 bet
2. Soliev A., Komilova N. Aholi salomatligining geografik xususiyatlari va nozogeografik vaziyat // O'zMU xabarlar, №1, 2000.-B. 12-17.
3. Komilova N.K. Inson ekologiyasi va nozogeografik tadqiqotlar. Monografiya. T. «Zebo prints», 2023. -208 b.
4. O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi ma'lumotlari (1991-2021)
5. Малхазова СМ. Медико-географический анализ территорий: картографирование, оценка, прогноз. -М.: Научный мир, 2001. - С. 240

SURXONDARYO VILOYATI SHAHAR JOYLARIDAGI IJTIMOY INFRATUZILMA MUAMMOLARI

Ernazarov SH.E. (O'zbekiston Milliy universiteti, O'zbekiston)

Annotatsiya: Surxondaryo viloyati respublikamizning janubida joylashgan viloyat bo'lganligi va uning iqtisodiy, siyosiy geografik o'rni bir muncha noqulayligi, viloyatning rivojlanishiga ta'sir qilgan. Jumladan viloyat shahar va shaharchalarida ham ijtimoiy infratuzilma respublika shaharlariga nisbatan sustroq darajada ekanini ko'rishimiz mumkin. Shu bois viloyat shaharlaridagi ijtimoiy infratuzilmaning hozirgi holati va unga ta'sir qiluvchi omillar o'rganildi.

Kalit so'zlar: Shahar, infratuzilma, ichimlik suvi, gaz, shifoxona

SOCIAL INFRASTRUCTURE PROBLEMS IN URBAN AREAS OF SURKHANDARYA REGION

Abstract: The fact that Surkhandarya region is a region located in the south of our republic and its economic, political geographical position is somewhat unfavorable has affected the development of the region. In particular, we can see that the social infrastructure in the cities and towns of the region is weaker than in the cities of the republic. Therefore, the current state of social infrastructure in the cities of the region and the factors affecting it were studied.

Key words: City, infrastructure, drinking water, gas, hospital;

Surxondaryo viloyati shaharlarining aksariyati kichik shahar va shaharchalardan iborat. Shu bois, ulardagi ijtimoiy soha faoliyati uchun shart-sharoitlar yirik shaharlardan farq qiladi. Sog'liqni saqlash aholi ijtimoiy hayoti sharoitini belgilovchi birinchi omil hisoblanadi. Surxondaryo viloyatida jami 419 ta sog'liqni saqlash tashkilotlari mavjud. Ular asosan Termiz, Denov, Jarqo'rg'on, Qumqo'rg'on, Sherobod shaharlari va boshqa tuman markazlarida to'plangan.

Surxondaryo viloyati shaharlari sog'liqni saqlash tizimi ayrim viloyat shaharlari infratuzilma sharoitidan farq qiladi. Viloyat ijtimoiy soha tarmoqlari ichida sog'liqni saqlash 2,6 foizni tashkil etadi. Bu sohada 29067 kishi faoliyat yuritadi. Jami ishlovchilarga nisbatan 19,1 foizni egallaydi. Ularga hisoblangan ish xaqi fondi 381,6 mln so'mni tashkil etib, jami fondning 14,2 foiziga teng bo'ldi (1090789,3 so'mga teng). Bu maosh mazkur sohada ishlovchi xodimlar uchun boshqa sohalarga nisbatan deyarli 2 marta kam hisoblanadi. Natijada bir qancha shaharlarning davlat tasarrufidagi shifoxona, poliklinika va ambulatoriyalarda tibbiyot xodimlari yetishmaydi. Ayniqsa, tarmoq shifokorlarini topish qiyin.

Statistik ma'lumotlarga ko'ra, viloyat aholisining 61 foizi toza ichimlik suvi bilan ta'minlanmagan. Shuning uchun, 50 mlrd. so'mdan ziyod mablag' aholini ijtimoiy himoya qilish, toza ichimlik suvi bilan ta'minlashga yo'naltirilmoqda. Aslida, viloyat hududida yerosti suv manbalari kam, shuning evaziga bu borada olib borilishi zarur bo'lgan ishlar birmuncha murakkabdir. [34,21].

Viloyatda toza ichimlik suvi, elektr va gaz ta'minoti yetishmaydi. Sherobodda gaz ballonlar yetkazib berish 2-3 oylab kechikadi. Bu yerda gaz quyish shoxobchalari kam. Termiz, Boysundan to'ldirib, tog'ni orqasiga o'tish ham qiyin bo'ladi. Aholining 21 foizi gaz bilan ta'minlangan, 79 foizi gaz ballondan foydalanadi. Sariosiyoda gaz ballon zavodi ishga tushdi. 2018 yilda gaz ballon tashiydigan mashinalar 4 tadan (2017) 75 taga ortdi, u ham yetishmaydi. Tog'li joylarga gaz ballon yetkazib berish uchun maxsus mashinalar kerak. Gazni Qashqadaryodan olib keladi, narxi yana qimmatlashadi.

Viloyat aholisining 41 foizi toza ichimlik suvi bilan ta'minlangan. Yerostida suv yo'q, Boysunda umuman yo'q toza suv. Xo'jamayxona asosiy makoni suvni, shu yerdan Boysun

markaziga, keyin Sherobodga quvur tortish mo'ljallangan, Xo'jaipokda ham bor suv."To'polon-Termiz" suv quvurini tortish katta loyihalardan biri, suv o'zi keladi, nasosda tortish shartmas, Termizgacha kelsa keyin, Sho'rchi, Qumqo'rg'on, Jarqo'rg'on va boshqa shahar va shaharchalarga tortiladi. Hozirda maxsus mashinalarda suv olib boriladi, albatta, tekin emas. Aholi suvni sotib oladi. Xo'jaipok suvi shifobaxsh, lekin ayrim fermerlar dala sug'oradi. «Yil boshida to'plangan ma'lumotga ko'ra, viloyat aholisining 61 foizi toza ichimlik suvi bilan ta'minlanmagan. Shuning uchun, 50 mlrd. so'mdan ziyod mablag' aholini ijtimoiy himoya qilish, toza ichimlik suvi bilan ta'minlashga yo'naltirilmoqda.

Elektroenergiya Termiz va tuman markazlarida nisbatan yaxshi, biroq chekka shaharcha va qishloqlarda o'chadi. Oltinsoy va Sho'rchiga 1 ta podstansiya, Termiz va uning atroflariga yana 1 ta transformator qo'yildi. 1251 ta transformator ta'minlaydi, lekin chiroq tez-tez o'chadi. Muqobil energiya olish bo'yicha cho'g'lampalarni sotib olishadi. Viloyatda quyosh nuri ko'p, uylarga o'rnatish mumkin, ayniqsa chekka shaharcha va qishloqlarda.

Surxondaryo viloyatida pandemiya sharoitida 63,3 mingta muhtoj oilaga ijtimoiy yordam ko'rsatilgan, 5 mingta kredit shartnomalari to'lov muddati uzaytirilgan, 21,5 mingta korxonalar faoliyati qayta tiklangan. Qolaversa, Denov hamda Sariosiyo tumanlaridagi «Muruvvat uylari»da yashayotgan nogironlarga tibbiy xizmat ko'rsatish sifatini yaxshilash choralari ko'rilgan.

«Hududiy elektr tarmoqlari» AJ tomonidan o'z mablag'lari hisobidan «Sharg'un» nimstansiyasidan 10-sonli shaxta hududigacha 12,3 km uzunlikdagi ikki zanjirli havo elektr liniyasini hamda shu hududda 110/6 kV.li nimstansiya qurish ishlari boshlanmagan. Viloyatdagi uzoq yillardan buyon ekspluatatsiyada bo'lgan past kuchlanishli 520,6 km. uzunlikdagi elektr tarmoqlari va 182 dona transformator punkti jismonan va ma'nan eskirgan, xususan, Termiz shahridagi ko'p yillardan buyon ekspluatatsiyada bo'lgan 30 km. uzunlikdagi 6-10 kV.li kabel tarmoqlarini rekonstruksiya qilish zarur [4].

Bandlik muammoalarini hal etish maqsadida 26300 ta (2017 y.) ish o'rinlari tashkil etildi. Jarqo'rg'on meva-sabzavot" dukkakli ekinlarni qadoqlash korxonasi, Sho'rchi, Sariosiyo, Jarqo'rg'on "Tekstil" korxonalari, syement zavodi qurilyapti 660 ming tonna i.ch. yiliga, gaz tortilyapti, 1300 odam ish bilan ta'minlanadi.

Surxondaryo viloyatining turizm salohiyati mazkur hududning noyob tarixiy-madaniy va me'moriy obidalari, o'lmas an'analari, tabiiy-rekreasion maskanlari bilan belgilanadi. Viloyat o'zining Sangardak sharsharasi, At-Termiziy maqbarasi, Machay g'ori, shifobaxsh buloqlari, qadimgi buddizm o'choqlari bilan mashhur bo'lib, ichki va tashqi turistlarni o'ziga jalb etib keladi.

Viloyatda jami 1 ming 125 ta maktabgacha ta'lim tashkiloti mavjud bo'lib, bolalarning 41,5 foizi maktabgacha ta'lim muassasasiga boradi. Ushbu ko'rsatkich Denov tumanida 26,7%, Bandixonda 20,6 foiz, Qumqo'rg'on tumanida 31 foizni, Oltinsoy tumani 33,4 foizni tashkil etadi. Viloyatda 6 yoshli bolalarning 31,4 foizi maktabga tayyorlov bo'yicha qamrab olinmagan. 2020 yilda viloyatdagi 29 ta maktabgacha ta'lim tashkilotida qurilish-rekonstruksiya ishlari yakuniga yetkazilgan bo'lsada, lekin ular jihozlar bilan ta'minlanmagan, shu bois faoliyat ko'rsatmayapti, natijada 3 ming 540 nafar maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar qamrovdan chetda qolmoqda.

2019 yil «Obod markaz» davlat dasturiga kirgan Muzrabot tumanidagi 3- va 11-sonli muassasalar ta'mir ishlari bugungi kungacha yakuniga yetkazilmagan. Shuningdek, viloyatdagi 17 ta maktabgacha ta'lim tashkiloti ta'mirtalab ahvolda, 17 ta muassasani zarur jihozlar bilan ta'minlash zarur. Viloyatdagi 55 ta maktab koeffisiyenti 2 dan oshib ketgan, 95 ta maktab bugungi kunda mukammal ta'mirga muhtoj, 320 ta maktabda sport zali mavjud emas, 266 ta maktabning atrofi to'liq o'ralmagan, 254 ta maktabda ichimlik suvi tashib keltiriladi. Viloyatdagi maktablarda bugungi kunda jami 551 nafar pedagog kadrda ehtiyoj mavjud, xususan, ingliz tili (115 nafar), matematika (49 nafar), informatika (46 nafar), geografiya (36 nafar) fanlari bo'yicha

oliy ma'lumotli pedagoglar yetishmaydi. Bugungi kunda viloyatdagi jami 6 ta oliy ta'lim muassasasida 35 ming 885 nafar talaba tahsil olayotgan bo'lib, ulardan 10 ming 210 nafarining (28,4 foiz) yotoqxonaga ehtiyoji bor. [34,2]

Viloyatda vrachlarga ajratilgan 7 ming 602,5 ta shtat birligidan ayni damda 3 ming 612 tasi, ya'ni 47,5 foizi vakant bo'lib turibdi. 2020 yil 1-choragida Termiz tumanida 100 o'rinli Nogironligi bo'lgan shaxslarni reabilitatsiya qilish va protezlash markazi tashkil etilgan bo'lib, loyiha-smeta hujjatlarida markazni tibbiy va reabilitasion uskunalari bilan jihozlash nazarda tutilmaganligi bois shu kunga qadar reabilitatsiya tadbirlari amalga oshirilmayapti. Natijada har yili 800 nafarga yaqin nogironligi bo'lgan shaxslar ortiqcha vaqt va mablag' sarflab, reabilitatsiya tadbirlarini olish uchun boshqa hududlarga borishga majbur bo'lmoqda. [4]

Sariosiyo va Denovdagi «Muruvvat uylari»da yashayotgan nogironlarga tibbiy xizmat ko'rsatish sifati talab darajasida emas.

Viloyatda 40 dan ortiq madaniyat markazlari bor, ammo ularning 15 tasining o'z binosi yo'q, 10 tasi ta'mirga muhtoj, 16 tasi kapital ta'mir qilinishi talab etiladi.

2021 yil 1 yanvar holatiga ko'ra, viloyatda «temir daftar»ga kiritilgan 52 ming 496 ta ehtiyojmand oilada 53 ming 535 nafar mehnatga layoqatli ishsizlar bor, 15 fevral holatiga «temir daftar»dagi 53 ming 516 nafar fuqaro ish bilan ta'minlangan bo'lsa, ularning 57,4 foizi o'zini o'zi band qilish orqali, 33,1 foizi esa vaqtincha ish bilan ta'minlangan, bor-yo'g'i 9,5 foizigina doimiy ish bilan ta'minlangan.

«Ayollar daftari»ga kiritilgan xotin-qizlar uy-joyi ta'mirga muhtoj 1-guruh nogironi bo'lgan 324 nafar ayoldan bor-yo'g'i 3 foizining uy-joyini ta'mirlashga ko'maklashilgan. Boquvchisini yo'qotgan 2 ming 775 nafar ehtiyojmand ayolni qo'llab-quvvatlash bo'yicha atigi 4 foiziga amaliy yordam ko'rsatilgan. Tibbiy xizmatga muhtoj 3 ming 475 nafar ehtiyojmand ayolning 4,5 foiziga tibbiy yordam berilgan. Huquqiy yordamga ehtiyoji bo'lgan 722 nafar ayolning 14 foiziga soha mutaxassislari jalb etilgan holda huquqiy yordam ko'rsatilgan, psixologik maslahatga muhtoj 510 nafar ayolning bor-yo'g'i 8,5 foiziga psixologik yordam berilgan. Ishsiz ijtimoiy himoyaga muhtoj xotin-qizlarga tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanish uchun kreditlar ajratish sohasida Bandixon, Boysun, Denov, Jarqo'rg'on, Qumqo'rg'on, Uzun, Sherobod, Sho'rchi tumanlarida, boquvchisini yo'qotgan ehtiyojmand xotin-qizlarga moddiy yordam ko'rsatish bo'yicha Angor, Boysun, Jarqo'rg'on, Sherobod tumanlarida, ijtimoiy yordamga muhtoj II guruh nogironligi bo'lgan xotin-qizlarga moddiy yordam ko'rsatish sohasida Bandixon, Boysun, Jarqo'rg'on tumanlarida, uy-joyini ta'mirlashga muhtoj I guruh nogironligi bo'lgan xotin-qizlarga moddiy yordam ko'rsatish yuzasidan Bandixon, Boysun, Denov, Jarqo'rg'on, Qiziriq, Oltinsoy, Termiz, Uzun tumanlarida, noturar joylarda istiqomat qilayotgan xotin-qizlarga yordam ko'rsatish sohasida Angor, Bandixon, Boysun, Denov, Jarqo'rg'on, Qiziriq, Qumqo'rg'on, Oltinsoy, Sariosiyo, Uzun, Sherobod, Sho'rchi tumanlarida, qaramog'ida nogironligi bo'lgan bolalari mavjud yolg'iz ayollarni qo'llab-quvvatlash yo'nalishida Angor, Bandixon, Boysun, Jarqo'rg'on, Qumqo'rg'on, Termiz, Uzun, Sherobod tumanlarida, tibbiy xizmatga hamda psixologik maslahatga muhtoj xotin-qizlarga yordam ko'rsatish sohasida Sherobod tumanida amaliy ishlar boshlanmagan. [4].

Viloyatning eng ko'p aholisi istiqomat qilayotgan Denov tumanining Bosh rejasiga o'z vaqtida urbanizatsiya nuqtai nazardan yondashilmaganligi sababli ayrim yirik sanoat korxonalari, dehqon va buyum bozorlari tuman markazi Denov shahrida joylashtirilgan. Natijada aholi eng gavjum bo'ladigan mazkur hududlarga kirish va chiqish uchun yo'llarning torligi, avtomobillar uchun to'xtash joylari va infratuzilma tarmoqlari yetarli emasligi jiddiy muammolar tug'dirmoqda. Ayniqsa shahardagi dehqon bozori atrofi butunlay izdan chiqqan va aholiga juda katta noqulayliklar keltirib chiqarmoqda. [6].

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

Suv bor, biroq yer ostidan - nasos oʻrnatib tortib olingan, toza emas, elektr taʼminoti ancha yaxshilanib qolgan, baʼzan oʻchadi. Aholi oʻrtasidagi eng koʻp kasalliklar- yurak-qon tomir va astma koʻp. Aholi shugʻullanishi mumkin boʻlgan soha -qishloq xoʻjaligi, ularning daromadi asosan yaylovdan keladi.

Qumqoʻrgʻon shahri gaz bilan qisman taʼminlangan, biroq suv muammo. Aholining ish bilan bandligi ham muammo hisoblanadi. Boysun shahrida turizm asosi -Omonxona, ichki turizm yaxshi rivojlangan. Lekin gaz, elektroenergiya muammosi mavjud. Sherobodda sharoit biroz yaxshi, sababi-zavod qurilgan, shaharda gaz bor, suv esa muammo.

Oliy oʻquv yurtlari Termiz, Denovda jami 6 ta. Oʻqishga qabul qilish kvotasi ham yuqori, shunga qaramay abituriyentlar poytaxtga keladi.

1-jadval

Surxondaryo viloyati xizmat koʻrsatish obʼyektlariga talab

Xizmat koʻrsatish shaxobchalari nomi	Shaxobchalar soni meʼyori	Xizmat koʻrsatish shaxobchalari		
		Talab (meʼyor)	Mavjud	Farqi (+;-)
Jami:		17963	9942	-8021
Savdo doʻkoni	har 1000 kishiga 1 ta	2513	4154	1641
Qurilish mollari doʻkoni	har 5000 kishiga 1 ta	502	431	-71
Goʻsht doʻkoni	har 1500 kishiga 1 ta	1675	141	-1534
Dorixona	har 1500 kishiga 1 ta	1675	556	-1119
Veterinariya dorixonasi	har 10000 kishiga 1 ta	251	60	-191
Umumiy ovqatlanish shaxobchasi	har 5000 kishiga 1 ta	502	864	362
Toʻyxona	har 10000 kishiga 1 ta	251	239	-12
Sartaroshxona	har 2000 kishiga 1 ta	1256	697	-559
Goʻzallik saloni	har 5000 kishiga 1 ta	502	284	-218
Xammom	har 3000 kishiga 1 ta	837	89	-748
Kimyoviy tozalash (qabul punktlari bilan birga)	har 10000 kishiga 1 ta	251	27	-224
Kiyim tikish va taʼmirlash	har 3000 kishiga 1 ta	837	602	-235
Poyabzal tikish va taʼmirlash	har 2000 kishiga 1 ta	1256	545	-711
Maishiy jixozlarni taʼmirlash	har 5000 kishiga 1 ta	502	198	-304
Avtomobil va qishloq xoʻjaligi texnikasini taʼmirlash	har 1500 kishiga 1 ta	1675	421	-1254
Avtomobillarga yonilgʻi quyish	har 8000 kishiga 1 ta	314	281	-33
Nusxa koʻchirish (kserokopiya)	har 1000 kishiga 1 ta	2513	128	-2385

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

Buyumlar ijarasi	har 10000 kishiga 1 ta	251	225	-26
Boshqa turdagi xizmat shaxobchalari				0

Surxondaryo viloyati pasporti ma'lumotlari. –Termiz, 2020. 115-bet

Boshqa barcha turdagi aholiga xizmat ko'rsatish ob'ektlariga bo'lgan talab 3.1-jadvalda keltirilgan.

Адабиётлар рўйхати

1. 2018-2022 йилларда аҳоли пунктларини бош режалар билан таъминлаш, лойиҳа ташкилотлари фаолиятини яхшилаш, шунингдек, шаҳарсозлик соҳасида мутахассислар тайёрлаш сифатини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида ЎзР Президентининг қарори. 2018 й. <http://lex.uz>
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг —Урбанизация жараёнларини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисидаги ПФ-5623-сонли Фармони. 10.01.2019. <http://lex.uz>
4. Сурхондарё вилояти ҳокимининг ҳудудларни ривожлантириш ҳақидаги ҳисоботи тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Олий мажлиси сенатининг қарори. СҚ-248-IV-сон 12.03.2021. <https://lex.uz/docs>.
3. 2019-2022 йилларда Сурхондарё вилояти Сариосиё тумани ва Шарғун шаҳрини комплекс ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида. Вазирлар Маҳкамасининг 2019.23.08. 711-сонли қарори. <http://lex.uz>.
4. —2020-2022 йилларда Сурхондарё вилоятининг Денов тумани ва унинг марказини комплекс ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 09.04.2020 й. п ққ-4667 қарори. <https://lex.uz/docs/4788383>.
5. —Сурхондарё вилоятининг туризм салоҳиятидан самарали фойдаланиш ва уни ривожлантириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 27.05. 2020.332-сонли қарори. <https://lex.uz>.
6. Солиев А., Таштаева С., Эгамбердиева М. Шаҳарлар географияси. Ўқув қўлланма.-Т., 2019.
7. <https://www.mjko.uz> > views. —Сурхондарё вилоятида уй-жой коммуналхизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш борасида амалга оширилаётганишлар

REKREATSIYA VA TURIZMGA OID GEOGRAFIK TADQIQOTLAR: TARIXI VA RIVOJLANISHI

Hamdamov E.D. (O'zbekiston Milliy universiteti)

Annotatsiya: Maqolada rekreatsiya va turizmni geografik tadqiq etishning qisqacha tarixi ko'rib chiqilgan, tegishli geografik tadqiqotlarning asosiy yo'nalishlari va ularning yirik vakillari ajratib olingan. O'zbekistonda rekreatsiya va turizm geografiyasi bo'yicha so'nggi yillarda olib borilayotgan tadqiqotlar va ularning mualliflari keltirilgan.

Kalit so'zlar: rekreatsion geografiya, turizm geografiyasi, tadqiqot yo'nalishlari, dissertatsiya, tabiiy geografiya, ijtimoiy-iqtisodiy geografiya, rekreatsiya faoliyati.

ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ РЕКРЕЦИИ И ТУРИЗМУ: ИСТОРИЯ И РАЗВИТИЕ

Аннотация: В статье рассмотрена краткая история географических исследований рекреации и туризма, выделены основные направления соответствующих географических исследований и их основные представители. Представлены последние исследования и их авторы по географии отдыха и туризма в Узбекистане.

Ключевые слова: rekreatsiya, turizm, geografiya turizma, destinarsiia turizma, rekreatsionnaya deyatelnost'.

GEOGRAPHICAL INVESTIGATION OF RECREATION AND TOURISM: HISTORY AND DEVELOPMENT

Abstract: *In the article, a brief history of the geographical research of recreation and tourism is considered, the main directions of relevant geographical research and their major representatives and distinguished. Researches on the geography of recreation and tourism in Uzbekistan in recent ear and their authors are presented.*

Keywords: *recreational geography, tourism geography, geography, research areas, dissertation, natural geography, socio-economic geography, recreational activities.*

Respublikamizda aholi salomatligini yanada mustahkamlash, sog‘liqni saqlash sohasini modernizatsiya qilish, onalik va bolalikni muhofaza qilish, aholining dam olishi, xordiq chiqarishi va salomatligini qayta tiklashiga oid bir qator chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi PF-60-son “2022-2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni 1-ilova “III. Milliy iqtisodiyotni jadal rivojlantirish va yuqori o‘lish sur‘atlarini ta‘minlash” bo‘limi 35-maqsadida “O‘zbekiston bo‘ylab sayohat qiling” dasturi doirasida mahalliy sayyohlar sonini 12 mln nafardan oshirish hamda respublikaga tashrif buyuradigan xorijiy turistlar sonini 9 mln nafarga etkazish belgilab qo‘yilgan. Shuningdek, mazkur masadda yangi turizm yo‘nalishlari va mahsulotlarini taqdim qilish (bunda: mutlaqo yangi yo‘nalishlar, jumladan, turizm qishlog‘i, turizm va gastronomik ko‘chalar, ziyorat turizmi marshrutlari, plyaj, suvda va cho‘l hududlarida dam olish turizmi tarmog‘ini yo‘lga qo‘yish; mamlakat hududlarida tematik turistik zonalar va klasterlarni yaratish), “To‘siqsiz turizm”ni rivojlantirish (jumladan, mahalliy aholi uchun turizm qishlog‘i, eko, agro turizm va gastronomik ko‘chalar, ziyorat turizmi marshrutlarini yo‘lga qo‘yish) lozimligi belgilangan [2].

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida (IX bob. Iqtisodiy va ijtimoiy huquqlar) ham har bir inson malakali tibbiy xizmatdan foydalanish, dam olish, mexnat ta‘tiliga chiqish xuquqiga ega ekanligi ko‘rsatib o‘tilgan [1].

Aholi mehnat bilan muntazam shug‘ullanish natijasida ham ruxan, ham jismonan charchaydi. Oqibatda uning mehnat unumdorligi, u yaratayotgan mahsulot sifati pasayadi. Bunday holat nafaqat jismoniy mehnat bilan shug‘ullanuvchi kishilarda, balki aqliy mehnat bilan band bo‘lganlarda ham kuzatiladi. Shu bois, aholi dam oladigan, sog‘ligini tiklash uchun qulay shart-sharoitlar yaratish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu esa, o‘z navbatida rekreatsiya tizimini to‘g‘ri hududiy tashkil etilish ni taqoza etadi.

Rekreatsiya tushunchasi – odamlar o‘zlarining mehnat faoliyati davomida yo‘qotilgan jismoniy va ruhiy kuchini tabiiy va inson tomonidan yaratilgan rekreatsion resurslar (ya‘ni, suv, havo, tuproq, iqlim, o‘simlik, hayvonot dunyosi shuningdek, inson tomonidan yaratilgan resurslar: parklar, tuzli vannalar, tibbiy muolajalar) yordamida qayta tiklashiga aytiladi. Biroq, rekreatsiya tushunchasiga ko‘plab olimlar turli-xil ta‘rif berishadi. H.M.Mamatqulov fikricha “rekreatsion turizm – insonning yo‘qotilgan kuchini tiklash, davolanish, dam olish, ko‘ngil ochish, yangi taassurotlar olish va bilish, o‘z yashash joyini vaqtincha o‘zgartirish maqsadiga qaratilgan” deb ta‘rif beradi. E.B.Alaev esa rekreatsiyaga “tabiat-jamiyat munosabatlari aholiga yo‘naltirilgan bo‘lsa u holda bu – rekreatsiyadir” deb ta‘rif bergan [3].

N.F.Reymers esa “rekreatsiya – aholi o‘z salomatligi va ish qobiliyatini tiklash maqsadida tabiiy hududlarda dam olishi yoki milliy bog‘, arxitektura yodgorliklari va boshqa ko‘ngilochar maskanlarga turistik sayohatlarga chiqishidir” deb ta‘kidlaydi [4.].

Yuqoridagi rekreatsiyaga berilgan turlicha ta‘riflardan kelib chiqqan holda, bizningcha rekreatsiyaga quyidagicha ta‘rif berishimiz mumkin: “Rekreatsiya” – inson o‘zining mehnat va aqliy faoliyati mobaynida yo‘qotilgan va holdan toygan kuch va ruhiy holatini o‘z yashash joyini

va doimiy yashash tarzini bir muncha vaqt tark etgan holda, tabiat resurslari va tarixiy-madaniy resurslar yordamida hordiq chiqarishi, sog'ligini tiklashi va dam olishi bilan qayta tiklashidir.

Rekreatsiya geografiyasi fan sifatida shakllanishi jahon mamlakatlarda turli davrlarda boshlangan. Jumladan, Angliya, AQSh geografiyasida turizm – rekreatsiya bo'yicha dastlabki tadqiqotlar 1930-yildan boshlab amalga oshirilgan. Buyuk Britaniyada rekreatsiya bo'yicha yirik tadqiqotlar 1939-1949-yillarda Gilbert tomonidan "Britaniyaning sohil bo'yi hududlarida kurortlarni tashkil qilish" g'oyalari asosida amalga oshirilgan.

Kanadada rekreatsiya bo'yicha muhim tadqiqotlar Roy Volf (1964) tomonidan amalga oshirilgan Uning dastlabki tadqiqotlari 1951-1952-yillarda Ontario qishloqlarida aholining dam olishi uchun rekreatsion resurslarni baholash orqali [5].

Rossiyada rekreatsion geografiyani ilmiy jihatdan o'rganishda, A.Yu.Vedenin, N.N.Miroshnichenko (1969), L.I.Muxin, Yu.A.Vedenin, N.A.Danilova, I.V.Zorin (1974), I.I.Projkin (1975) ilmiy tadqiqot ishlari bilan rekreatsion faoliyatni baholashda geografik yondoshuvga alohida e'tibor beradilar [39;51-53 b.]. Hududiy rekreatsion tizimlar, turli xil rekreatsion tizimlarning shakllanishi, rivojlanishi va tarqalishi rekreatsion geografiyaning o'rganish ob'ekti bo'lib hisoblanadi. "Turizm va rekreatsiyani rivojlantirishning geografik muammolari" ilmiy to'plamida V.S.Preobrajenskiy (1975) rekreatsion faoliyatni asosiy nazariyalariga e'tibor qaratadi. O'tgan asr 70 yillarining ikkinchi yarmida L.A.Bagrova, N.V.Bagrov, V.S.Preobrajenskiylar "rekreatsion resurs"larni analiz qilish usullarini o'rganadi. Rekreatsion geografiya XX asrning 80 yillarida mustaqil fan sifatida yuzaga kela boshladi. Bu davrda bir qancha asosiy ilmiy ishlar amalga oshirildi. Jumladan, P.G.Sarfis "SSSR rekreatsiya geografiyasi: kurortologik omillar" (1979), N.S.Mironenko va I.T.Tverdoxlebov rekreatsion geografiyani fundamental o'rganishda rekreatsion resurslarning – tarixiy yoki badiiy qiymati, o'ziga xosligi, estetik jozibasi va tibbiy sog'lomlashtirish ahamiyati kabi xususiyatlarini muhim deb tushuntiradi [6].

Markaziy Osiyo davlatlarida ham turizm va rekreatsiya geografiyani rivojlanishida bir qancha tadqiqotlar olib borilgan. Jumladan, Qozog'istonda ushbu muammolar bilan S.R.Erdavletov va uning shogirdlari S.A.Shabelnikova, K.N.Musin, J.Alieva, Qirg'izistonda A.G.Nizamiev, O'zbekistonda A.Zokirov, A.Maxamatillaev, A.Yusupov, A.Soliev, B.Ziyamuxamedov, M.Xoshimov, V.A.Popov, L.A.Alibekov, M.Alieva, M.Xusanboev, A.Nigmatov, I.Usmonov, X.Mamatqulov, M.Usmonov va boshqalar turizm va rekreatsiya geografiyasining turli masalalari bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borganlar.

Ta'kidlash joizki, rekreatsiya geografiyasiga oid dastlabki ishlar O'zbekiston respublikasida 1920- yillardan boshlangan. O'zbekistonning rekreatsion resurslarga boy bo'lgan hududlarida sanatoriyalar va dam olish uylari tashkil qilina boshladi. Toshkent yaqinida 1928 yilda birinchi dam olish uyi ochildi, keyinchalik 1932 yilda Shohimardonda tog' iqlimli birinchi kurort qurila boshladi. Urushdan keying yillarda Chortoq, Janubiy Olamushuk, Polvontosh, Chimyon, Uchqizil kabi maskanlarida mineral suvlar topildi va o'rganildi. Neftchilar, gidrogeologlar Chortoqda va Toshkent yaqinida yirik er osti mineral suv havzalarini topdilar. Bir vaqtning o'zida shifobaxsh balchiqli ko'llar xam topilib o'rganila boshlandi. Iqlimni o'rganish xam faollashdi, natijada bemorlar uchun Farg'ona viloyatida Shohimardon va Quvasoy, Toshkent viloyatida Chimyon, Namangan viloyatida Chortoq kabi iqlim kurortlari tashkil qilindi.

Respublika sanoatining tez suratlarda rivojlanishi, ishlab chiqarish jarayonlarining jadallashishi, shahar axolisining ortib borishi, aholi turmush darajasi, madaniy saviyasini o'sishi va boshqa turli omillar insonlarnig faol dam olishga va sayohatga bo'lgan talabini oshirdi. Shunga muvofiq ravishda 1960 yil 19-fevralda O'zbekiston respublikasida sayru-sayohat (turistik ekskursiya) boshqarmasi tashkil qilindi. Sanatoriya-profilaktoriyalar, kurortlar, dam

olish uylari, sayohatchilar uchun mexmonxonalar, oromgohlar qurulishi keng ko‘lamda olib borila boshladi. Masalan, respublikada 1968 yilda aholining Chorvoq suv ombori va Chimyon hududlarida, 1969 yil fevral oyida esa Farg‘ona vodiysi aholisining dam olish joylari va sanatoriya tarmoqlarini rivojlantirish to‘g‘risidagi qaror qabul qilindi. Shuningdek, 1976 yilning 8 sentyabrda Zomin tog‘li o‘rmon xududida sport-sog‘lomlashtirish kompleksining qishki turlarini tashkil qilish haqida qarorlar qabul qilindi.

Umuman olganda, turli yillarda respublikamiz geograflari tomonidan amalga oshirilgan rekreatsiya va turizm bo‘yicha tadqiqotlarga asosanib 4 yo‘nalishni ajratishimiz mumkin. Ulardan birinchisini kurort va klimatologik tadqiqotlar deb aytish mumkin. Ushbu yo‘nalishda mamlakatimizdagi dastlabki ilmiy ishlaridan biri Z.Maxamatillaevning nomzodlik dissertatsiyasi bo‘lib, 1972 yilda 11.00.09 - Meteorologiya, iqlimshunoslik, agrometeorologiya mutaxassisligi bo‘yicha himoya qilingan [7]. Ushbu dissertatsiyada muallif iqlimiy kurortlarni tashkil etish imkoniyatlarini aniqlash maqsadida turli mintaqalarning meteorologik holatini yil fasllari va ob-havoning turiga qarab baholagan, bioklimatik ko‘rsatkichlar to‘plamidan foydalangan holda respublika hududini kurort-iqlim rayonlashtirishini ishlab chiqqan hamda sanatoriyalar tarmog‘ini rivojlantirish bo‘yicha bir qator ilmiy asoslangan takliflarini ilgari surgan. Keyingi geografik jihatdan kurort-iqlimshunoslik ishlari A.X.Yusupov tomonidan olib borilgan [8]. Uning ko‘p yillik izlanishlari nomzodlik dissertatsiyasida o‘z aksini topgan. Olim tomonidan “O‘zbekistonning janubiy hududlarining dam olish va davolash uchun iqlim sharoitini baholash” mavzusida 11.00.01-Tabiiy geografiya, geofizika va landshaftlarning geokimyosi mutaxassisligi bo‘yicha nomzodlik dissertatsiyasini muvaffaqiyatli himoya qilingan. Ushbu dissertatsiya ishida Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarining iqlim tuzilishi quyoshli, juda issiq va juda quruq ob-havo tafsilotlari, meteorologik elementlarning o‘zgaruvchanligi, havodagi kislorod miqdori kabilar baholangan. Aholining dam olishi maqsadida mamlakatning janubiy viloyatlarini iqlimiy rayonlashtirish va ularda iqlimiy kurortlarni tashkil qilish uchun istiqbolli hududlarni aniqlash ishlari olib borilgan.

Shuningdek, rekreatsiya geografiyasi bo‘yicha Toshkent viloyati davlat pedagogika institutida ko‘p yillar faoliyat olib borgan geografiya fanlari nomzodi, dotsent A.Z.Zokirov ham respublikamizning rekreatsiya resurslarini o‘rganish bilan shug‘ullangan. A.Zokirov 1979 yilda akademik A.G.Babaevning ilmiy rahbarligi ostida Farg‘ona vodiysining tabiiy va rekreatsiya imkoniyatlarini baholash bo‘yicha nomzodlik dissertatsiyasini himoya qilgan [9]. Olimning keyingi ilmiy izlanishlari butun O‘zbekistonni qamrab olgan va ularning natijalari O‘zbekistonning kurort hududlarining geografik xususiyatlariga bag‘ishlangan monografiyasida o‘z aksini topgan.

Shuningdek, o‘tgan asrning 70 yillari o‘rtalaridan boshlab, bir necha o‘n yillar davomida A.Mamatov karst jarayonlarini rekreatsiya maqsadida o‘rgangan. Keyinchalik M.Xoshimov va A.Nizomov, respublikaning karst landshaftlarining rekreatsion imkoniyatlarini o‘rganish bilan shug‘ullanib kelganlar. Professor L.A.Alibekov tomonidan O‘zbekiston tog‘li hududlarining sayyohlik salohiyati, turli geologik va geomorfologik hodisalarining rekreatsion xususiyatlari o‘rganilgan [10; 410 b.].

Rekreatsiyani rivojlantirishda suv ob‘ektlarini iqtisodiy-geografik va iqtisodiy-ekologik omillarini o‘rganishda Sh.A.Azimovning dissertatsiyasi ham muhim o‘rin tutadi [11; 23 b.]. Sh.A.Azimov Chorvoq suv ombori sohilining turli qismlarini rekreatsiya salohiyatlarini baholab, turizm va dam olishni rivojlantirishning eng qulay bo‘lgan rekreatsion-geografik hududlari va mikrorayonlarini ajratgan.

Tadqiqot ob‘ekti Qashqadaryo viloyati landshaftlarini har tomonlama rekreatsiya nuqtai nazaridan baholashda R.Usmonovning nomzodlik dissertatsiyasi muhim ishlardan biri hisoblanadi. [12; 23 b.]. Ushbu ishda O‘zbekiston sharoitida qo‘llaniladigan va Qashqadaryo

viloyati misolida sinab ko'rilgan rekreatsiya imkoniyatlari tabiat va uning ayrim tarkibiy qismlarini amaliy baholash mezonlari taklif qilingan.

Yirik olim A.S.Soliev ilmiy rahbarligida 2003 yilda himoya qilingan M.R.Usmonov dissertatsiyasida Samarqand viloyatida turizmning rivojlanishi va ushbu mintaqaning hududiy-rekreatsion tizimlarini shakllantirish jarayonlari va muammolarini har tomonlama o'rganishga bag'ishlangan [13; 25 b.]

Shuningdek, A.N.Nigmatovning ilmiy rahbarligida geosistemali yondoshishga asoslangan turistik-rekreatsiya mavzulari bo'yicha uchta dissertatsiya ishi himoya qilindi. Jumladan, N.T.Shamuratova nomzodlik ishi tadqiqot doirasida O'zbekiston geosistemalarining ekoturizm salohiyatini baholash va respublikani ekoturistik rayonlashtirish amalga oshirildi [14; 25 b.]. B.X.Kamolovning tadqiqotlari esa Namangan viloyatida ekoturizmni rivojlantirishning ilmiy asoslarini ishlab chiqish [15; 37 b.] va Sh.T.Yaqubjonova (Agroturizmning tabiiy geografik jihatlari (O'zbekiston misolida)) tadqiqotlari esa O'zbekiston geosistemalarini agroturizmni rivojlantirish nuqtai nazaridan baholashga bag'ishlangan [16; 41 b.].

Yuqoridagilar bilan bir qatorda, so'nggi 2 yil davomida M.M.Maxmudov (Andijon viloyatida tupizmni pivojlantirishning iqtisodiy geopafik xucuciyatlari), Sh.G'.Shamurodova (Chimyon-Chorvoq kurort-rekreatsiya zonasida turizmni rivojlantirishning tabiiy geografik asoslari), O'.B.Badalov (O'rta Zarafshon havzasini rekreatsiya-turistik resurslari, ulardan foydalanishning geografik asoslari va istiqbollari), X.X.Jumaev (Qashqadaryo viloyati turizm-rekreatsiya salohiyatini baholash va turizm infratuzilmasining hududiy tizimlarini takomillashtirish), M.R.Usmonov (Jizzax viloyatida turistik destinatsiyalarni tashkil etishning hududiy jihatlari), E.G'.Maxkamov (Farg'ona viloyati tabiatidan rekreatsiya va turizm maqsadida foydalanishning geografik asoslari), J.Yu.Xasanov (O'rta zarafshon havzasi landshaftlarida ekologik turizmni rivojlantirish istiqbollari), Q.T.To'raev (O'zbekistonda diniy turizmni rivojlantirishning ijtimoiy-geografik asoslari) kabi turizm va rekreatsiya geografiyasiga oid tadqiqot ishlari himoya qilindi.

Xulosa qilish mumkinki, hududlarda rekreatsiya va turizmni rivojlantirish borasidagi imkoniyatlarni baholash, ulardan samarali foydalanish choralari asoslash, aholining rekreatsiyaga bo'lgan talab va takliflarini o'rganish dolzarb masalalar hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – Toshkent, 2014.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-sonli Farmoni.
3. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география: понятийно-терминологический словарь. - М.: Мысль, 1983.
4. Реймерс Н.Ф. Природопользование: словарь-справочник. - М.: Мысль, 1990. – 637 с.
5. Michael Hall and Stephen John Page. The geography of tourism and recreation: environment, place, and place. – London, 1999. – 309 pg. Мироненко Н.С., Твердохлебов И.Т.
6. Рекреационная география. Учебник. - М.: Изд-во. Моск. унта, 1981. С. 207.
7. Махаматиллаев З. Курортно-климатические ресурсы Узбекской ССР. Автореф. дисс. ... канд. геогр. наук. – Т., 1972. – 25 с.
8. Юсупов А.Х. Оценка климатических условий южных районов Узбекистана для отдыха и лечения. Дисс. ... канд. геогр. наук. – Т., 1995. – 139 с.
9. Zokirov A.Z. O'zbekistonning shifobaxsh resurslari va shifogoh maskanlari. –Т.: Abu Ali ibn Sino nomidagi tibbiyot nashriyoti, 1997. – 184 b.
10. Алибеков Л.А. Эколого-географические проблемы Центральной Азии. –Самарканд, 2010. – 410 с.

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

11. Азимов Ш.А. Чарвакское водохранилище. Экономико-географическое исследование. Автореф. дисс. ... канд. геогр. наук. – Т., 1992. – 23 с.
12. Usmanova R. Landshaftlarni rekreatsiya maqsadida baholash (Qashqadaryo viloyati misolida). G.f.n. ... diss. atoref. – Т., 2002. – 23 b.
13. Usmanov M.R. O'zbekistonda turizmni rivojlantirishning mintaqaviy xususiyatlari (Samarqand viloyati misolida). G.f.n. ... diss. avtoref. – Т., 2003. – 25 b.
14. Shamuratova N.T. O'zbekistonda ekologik turizm va uning tabiiy geografik jihatlari. G.f.n. ... diss. avtoref. – Т., 2011. – 25 b.
15. Kamolov B.X. Namangan viloyatida ekoturizmning hududiylik, davriylik va komplekslik xususiyatlari. Geogr. fan. b-cha fal. dok. (PhD) ... diss. avtoref. – Т., 2018. – 37 b.
16. Yakubjanova Sh.T. Agroturizmning tabiiy geografik jihatlari (O'zbekiston misolida). Geogr. fan. b-cha fal. dok. (PhD) ... diss. avtoref. – Т., 2018. – 41 b.

**GEOGRAFIK TADQIQOTLARDA AGROSANOAT KLASTERLARINI
O'RGANILISHI**

Ibragimov L.Z., Boboyev SH. X. (Samarqand davlat universiteti, O'zbekiston)

Annotatsiya: Ushbu maqolada klaster faoliyatining xorijiy va mamlakatimiz olimlari tomonidan o'rganilishi, klasterlarni rivojlanish bosqichlari hamda klaster faoliyatining mamlakatimiz iqtisodiyotida tutgan o'rni bayon etilgan. Har bir mamlakat miqyosida klaster yondoshuvining qisqacha mazmuni, funksiyalari, ustunlik va kamchiliklari keltirilgan.

Kalit so'zlar: klaster, agrosanoat klasterlari, klaster yondoshuvi, innovatsion faoliyat, klaster siyosati.

**ИЗУЧЕНИЕ АГРОПРОМЫШЛЕННЫХ КЛАСТЕРОВ В ГЕОГРАФИЧЕСКИХ
ИССЛЕДОВАНИЯХ**

Аннотация: В данной статье описаны исследования кластерной деятельности зарубежными и отечественными учеными, этапы развития кластеров, изучение роли кластерной деятельности в экономике нашей страны. Краткое изложение кластерного подхода, особенностей, преимуществ и недостатков представлено для каждой страны.

Ключевые слова: кластер, агропромышленные кластеры, кластерный подход, инновационная деятельность, кластерная политика.

STUDY OF AGRO-INDUSTRY CLUSTERS IN GEOGRAPHICAL STUDIES

Abstract: This article describes the study of cluster activity by foreign and domestic scientists, the stages of cluster development, and the study of the role of cluster activity in the economy of our country. A summary of the cluster approach, features advantages and disadvantages are provided for each country.

Keywords: cluster, agro-industry clusters, cluster approach, innovation activity, cluster policy.

Klaster nazariyasi XIX asrda dastlab nemis iqtisodchisi Iogan Genrix fon Tyunen va uning izdoshlari V.Launxard hamda A.Veberlar tomonidan ilgari surilgan. A.Marshall o'zining "Iqtisodiyot fani prinsiplari" ishida tadqiqot ob'ekti tarzida shahar aglomeratsiyasi va industrial hududlarni tanlab, o'tkazgan tadqiqotlarida samaradorlik va ishlab chiqarish geografik lokalizatsiyasi o'zaro bog'liqligini bayon etgan. U korxona va tashkilotlar samaradorligi ularning iqtisodiy zonalar yaqinida geografik joylashuviga bog'liqligini isbotlagan. B.Lundval va B.Yonsonlar esa klaster nazariyasi bilan bog'liq "rivojlanish bloklari" konsepsiyasini taklif etganlar hamda soha yoki hududiy ishlab chiqarish birlashmalari, butun mamlakat aholisini uzluksiz o'qitish jarayoni milliy iqtisodiy yuksalish va raqobatbardoshlik manbai ekanligini ta'kidlaganlar[1, 2].

Klaster nazariyasining zamonaviy talqini XX asrning 80-yillarida to'laqonli shakllandi. M. Porter yirik raqobatbardosh kompaniyalar ma'lum hududlarda konsentratsiyalashuvga moyilligini empirik jihatdan isbotlagan. Raqobatbardosh kompaniya o'z atrofidagi xo'jalik sub'ektlariga qoniqarli ta'sir ko'rsatishi, o'z navbatida o'zaro bog'liq barcha hamkorlarning raqobatbardoshligini oshiruvchi muqobil muhit yaratishini bayon etgan. Uning fikricha "Klaster bu hududiy (geografik) jihatdan bir-biriga qo'shni, o'zaro bog'langan, ma'lum sohada faoliyat ko'rsatuvchi, umumiy maqsad yo'lida bir-birini to'ldiruvchi kompaniya va u bilan bog'liq tashkilotlar guruhidir". Raqobatbardosh kompaniya milliy iqtisodiyot sohasi raqobatbardoshligini shakllantiradi, raqobatbardosh soha esa o'z navbatida dunyo bozorida mamlakat raqobatbardoshligini ta'minlaydi va saqlab turadi.

Ishlab chiqarishni tashkil etishning klaster yondoshuvidan mamlakatimizda foydalanila boshlanganiga ko'p vaqt bo'lmagan bo'lsada, xorijda raqobat nazariyasi asoschilari bu yo'nalishni anchadan buyon rivojlantirib kelmoqdalar. Ular orasida M. Porter, M. Meskon, P. Druker, A. Tompson, F. Xedouri, T. Brayan va boshqalar mavjud raqobatbardoshlikni boshqarishda klaster sxemalaridan foydalanish nazariyasining asoschisi Maykl Porter hisoblanadi. Maykl Porterning fikriga ko'ra, mamlakat yoki mintaqa iqtisodiyotining raqobatbardoshligi valyuta kursi, foiz stavkasi, byudjet kamomadi, arzon ishchi kuchi, tabiiy boyliklar kabi omillarga emas, balki ishlab chiqarish mahsuldorligiga bog'liq. Ishlab chiqarish korxonalarida mahsuldorlikning o'sib borishi iqtisodiyotning muntazam rivojlanishini talab qilgani holda, turli tarmoq korxonalari mahsulotlar sifatini oshirish, iste'mol xossalarini kengaytirish, texnologiyalarni rivojlantirish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish yo'li bilan ishlab chiqarish jarayonini takomillashtirib borishlari lozim bo'ladi.

Raqobatbardoshlikni ta'minlashning o'ziga xos instrumenti sifatida klaster sxemalari taklif qilingan bo'lib, ularga hududiy jihatdan yaqin joylashgan o'zaro aloqadorlikdagi kompaniyalar va ularga bog'liq tashkilotlar guruhi bo'lib, ular bir soxa doirasida o'zaro birgalikda va bir-birini to'ldirgan holda faoliyat olib boradilar deb ta'rif berilgan [15]. Keyinchalik bu nazariya F.Reyns tadqiqotlarida rivojlantirildi. F.Reynsning raqobatbardoshlik borasidagi iqtisodiy qarashlari ham M.Porterniki kabi asosan ishlab chiqarish jarayonining va mahsulotning sifat ko'rsatkichlarini rivojlantirib borishga asoslangan [15]. Bunda klaster sxemalarini yaratish amaliyoti bozor iqtisodiyoti anchadan buyon amal qilib kelayotgan mamlakatlar misolida ishlab chiqilgan.

MDH mamlakatlarida bu yo'nalishda ish olib borgan olimlar qatoriga D. Belousov, D. Salnikov, D. Sivakov, T. Gurova, A. Voronov, A. Buryak kabilarni kirgizish mumkin. Ular bu borada fundamental tadqiqotlar olib bormasdan, M. Porter g'oyalarini rivojlantirganlar xolos [15].

Mamlakatimizda klasterlar tashkil etishning nazariy-uslubiy jihatlari va tashkiliy masalalari G.Zaxidov, T.Matevka, A.Osmonova, O.Todorova, D.Mirzaxalilova, D. Kurbanova, D.Begimova kabilarning ilmiy tadqiqotlarida o'rganilgan. Ushbu tadqiqotlarda ishlab chiqarishni tashkil etishning klaster sxemasi mamlakat mintaqaviy siyosatini amalga oshirishning, iqtisodiyotning turli tarmoqlari raqobatbardoshligini oshirishning muxim omili sifatida tahlil qilingan.

Yuqorida nomlari keltirilgan tadqiqotchilar o'z ilmiy tadqiqotlari doirasida klasterlarni turli jihatdan o'rgandilar, tahlil qildilar, xulosalar chiqarib, taklif va tavsiyalar ishlab chiqdilar. Tadqiqot natijalaridan turli mamlakatlar iqtisodiy siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirishda foydalanildi va foydalanib kelinmoqda. Nazariyalarning amaliyotda qo'llanishi ularning afzallik va kamchiliklarini yuzaga chiqarib, kamchiliklar ustida ish olib borilishi mavjud nazariyalarning yanadi boyitilishiga sabab bo'lmoqda. Bu jarayonda fikrlar xilma-xilligi uzatilib, biri

ikkinchisini inkor etuvchi turli nazariyalarni uchratish mumkin. Klaster konsepsiyasining hali shakllanish jarayonidagi konsepsiya ekanini hisobga olsak, olimlarning bu boradagi ilmiy tadqiqotlari uning yanada takomillashuviga xizmat qiladi.

Ilmiy manbalarda[3] keltirilishicha iqtisodiyot klasterlariga asosan uch xil yondashuv mavjud:

- uncha katta bo'lmagan hududda yirik korxona yoki kompaniya atrofida jamlangan xo'jalik sub'ektlari;

- tadqiqotdan to zahiralarni ta'minoti, savdo va undan keyingi xizmat ko'rsatishgacha to'la-to'kis qamrab olingan, ishlab chiqarishning barcha bosqichlarini birlashtirgan, ma'lum mahsulot yaratishda qatnashuvchi korxona va tashkilotlarning vertikal texnologik tizimidagi jamlanmasi;

- soha klasteri.

Hozirgi kunda dunyoning ko'plab mamlakatlari turli tarmoqlarida klasterlar faoliyati yo'lga qo'yilgan. Masalan, Rossiya Federatsiyasida tegishli davlat tuzilmalari 2011 yilda hukumat topshirig'iga ko'ra jamoaviy uyg'unlashuv asosida hududiy innovatsion klasterlarni rivojlantirish dasturiga kiritish uchun loyihalarning ikki bosqichli tanlovini o'tkazgan. Davlat va xo'jalik organlari, yetakchi fan va oliy ta'lim muassasalari hamda biznes jamoatchiligining 100 dan ortiq mutaxassislari jamlagan maxsus ishchi guruh loyihalarni saralashga jalb etilgan. Natijada davlat tomonidan qo'llab-quvvatlangan, jahonda raqobatbardosh, o'zida ilmiy-tadqiqot va ta'lim salohiyatini mujassamlashtirgan, ishlab chiqarish samaradorligi yuqoriligi bilan ajralib turadigan, mulkchilik turidan qat'iy nazar sohadosh kichik korxonalarning kooperatsiyalashuvini ta'minlagan (birinchi bosqichda 37 ta, ikkinchi bosqichda 25 ta) hududiy klaster loyihalarini joriy etilishiga erishib, hududlarning tezkor yuksalishiga zamin yaratgan [4].

Ilmiy izlanishlar natijasi iqtisodiyot tarmoqlarida klasterlashtirish bilan bog'liq jarayonlar davlat va xo'jalik organlari, mos yetakchi fan va oliy ta'lim muassasalari hamda biznes jamoatchiligi jamoaviy uyg'unlashuvi bilan masalalarga kompleks yondashuvda shakllantirilishi maqsadli ekanligini ko'rsatdi. Chunki ushbu faoliyatda paydo bo'ladigan hududiy, tarmoq yoki uning ayrim sohasiga xos nazariy, uslubiy va amaliy muammolar "inson kapitali", ya'ni insonlarda jamlangan qobiliyat, malaka va maqsadlar zahirasidan soha va sohalararo ichki, tashqi integratsiyalashuvning kuchayishi bilan paydo bo'lgan innovatsion muhitda "ilm orqali bilim" tamoyili qonuniyatiga ko'ra konsentratsiyalashgan bilimlardan o'z o'rnida foydalanish bilan tasdig'ini topadi [5, 6].

Bugungi kunda mamlakatimizda agrosanoat klasterlarini shakllantirishga va rivojlantirishga hukumat tomonidan katta e'tibor qaratilmoqda. Mamlakatimizda klasterlar bilan bog'liq ilmiy izlanishlar boshlanishi 2000 yillarga [7, 8] to'g'ri keladi, bu boradagi ilmiy-amaliy ishlar esa O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoev tashabbusi bilan qabul qilingan 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasida demokratik islohotlarni chuqurlashtirish, yetakchi tarmoqlarni modernizatsiya va diversifikatsiya qilish asosida mamlakat iqtisodiyotining raqobatbardoshligini oshirish borasida barcha sohalarida keng ko'lamli islohotlar olib borish bilan boshlandi. Mazkur jarayonlar bilan bog'liq texnopark, klaster kabi qator tushunchalar turmush tarzimizga kirib keldi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 19 maydagi "Buxoro viloyatida zamonaviy paxta-to'qimachilik klasterini yaratish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-2978-son qarorida[9] yuklatilgan vazifalarga javoban Buxoro viloyatining ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini ta'minlovchi, aholi turli qatlamlarining bandligini va real daromadlarini izchil oshiruvchi, milliy boyligimiz paxtani ekishdan boshlab chuqur qayta ishlashgacha bo'lgan tizimni o'zida qamrab olgan, to'qimachilik va yengil sanoatni yanada rivojlantiruvchi, turli fan, ta'lim sohalarini olimlari, ishlab chiqarish mutaxassislari, iqtisodchilar hayotiy tajriba, malaka va bilimlarini mujassamlashtiruvchi "Bukhara Cotton Textile" O'zbekiston-Britaniya QK, "ParaglideLTD"

QK va "Petromaruz" (Rossiya) kompaniyasining 123,1 mln. AQSh dollari hajmidagi xorijiy sarmoyalarni kiritish bilan dastlabki innovatsion "Paxta - to'qimachilik klasteri" majmuasi faoliyati yo'lga qo'yildi [10-13].

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 14 dekabrda PF-5285-sonli "To'qimachilik va tikuv-trikotaj sanoatini jadal rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni [14] bilan esa keng turdagi sifatli to'qimachilik va tikuv-trikotaj mahsulotlari ishlab chiqarilishini tashkil etish, mahalliyashtirishni chuqurlashtirish, mahalliy ishlab chiqaruvchilarning eksport salohiyatini oshirishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish vazifalari belgilandi.

Xususan, Prezidentimiz Shavkat Mirziyoev 2018-yilning 28-dekabr kuni O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga qilgan murojaatnomasida ham iqtisodiyot tarmoqlarini, ayniqsa, qishloq xo'jaligini klaster tizimlari orqali rivojlantirish masalasi haqida to'xtalib o'tgan edi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 7 dekabrda O'zbekiston qishloq xo'jaligi xodimlariga tabrigida bu borada erishilgan yutuqlar sarhisob qilindi va "...biz keyingi yildan boshlab paxta yetishtirishni to'liq 100 foiz klaster usuliga o'tkazishga qaror qildik. Shu bilan birga, g'allachilik, meva-sabzovotchilik, parrandachilik, chorvachilik, baliqchilik va pillachilik klasterlarini tashkil qilish ishlarini izchil davom ettiramiz", degan so'zlari bilan tegishli yo'nalishlar rahbar va mutaxassislariga qator vazifalar yuklatildi.

Shuningdek, 2020 yilning 4 fevral kuni Prezidentimiz qishloq xo'jaligida klasterlar faoliyatini yanada rivojlantirish masalalari bo'yicha yig'ilish o'tkazib, milliy xo'jaligimizda klasterlar faoliyatini yanada rivojlantirish bo'yicha muhim masalalarni ko'ndalang qo'ydi va bugungi kunda O'zbekistonda mazkur yo'nalishlar bo'yicha bir qancha islohotlar amalga oshirilib, muhim tashabbuslar ilgari surilmoqda, bir qancha agrosanoat klasterlari faoliyati yo'lga qo'yilmoqda.

So'nggi bir necha yillardagi hayotiy jarayonlar mamlakatimizdagi klaster sohalarning mavjud muammolarini jamoatchilik tomonidan teran anglanishi, ularning yechimiga jamoaviy uyg'unlashuvdagi yondashuv, xom ashyo, energiya va mehnat zahiralaridan samarali foydalanib, tashabbuskor mutaxassislarning faol bilimlari almashinuviga asoslangan mustahkam ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar va muayyan texnologik tizimga birlashgan ishlab chiqarish tuzilmasi o'zaro ishonchli hamkorligi ekanligini ko'rsatdi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, klasterlar innovatsion, raqobatbardosh va samarali iqtisodiyotning shakllantirilishi zamonaviy iqtisodiy vositachisi, yaratilgan tayyor mahsulotlarning iste'molchigacha yetib borishini, ishlab chiqarish kuchlarining yuksalishini, ishlab chiqarish hajmining o'sishini, sog'lom ishlab chiqarish munosabatlari hamda samaradorlikni ta'minlovchidir. Yangilanishlar "inson kapitali", ya'ni soha va sohalararo faoliyatni o'zida mujassamlashtirgan klasterlardagi tashabbuskor mutaxassislarning tafakkuri bilan bog'liq. Mazkur klasterlarda sohalarining ta'lim, fan va ishlab chiqarish integratsiyalashuvi bilan bir qatorda, soha kichik korxonalarining manfaatli kooperatsiyasi, sohalararo ichki va tashqi integratsiya elementlari ham yuksalishiga zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. А. Маршалл. Принципы экономической науки. М.: Прогресс, 1993 г.
2. Б.Ш. Усмонов, О. Раджабов. Изучение опыта развития и управление инновациями в кластерах. Т.: Fan va texnologiya, 2017 г.
3. А.А. Мигранян. Теоретические аспекты формирования конкурентоспособных кластеров. // Вестник КРСУ. 2002., №3. (www.krsu.edu.kg/vestnik/2002/v3/a15.html.)
4. О проекте перечня пилотных программ развития инновационных территориальных кластеров.

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

http: www.economy.gov.ru

5. Б.Ш. Усмонов, Ф.Х. Рахимов. Билимлар, инновациялар ва инсон капитали ривожига асосланган иқтисодий шакллантириш. Иқтисодиёт: таҳлиллар ва прогнозлар. Т.: 2019., №1. 81-87 б.
6. М.А. Рахматов, Б.З.Зарипов. Истеодли инсонлар мамлакатнинг бебаҳо бойлигидир. Ли Куан Ю хикматлари. Т.: "Zamin Nashr", 2019.
7. А.Ш. Бекмуратов и Янг Сон Бе. Стратегия развития текстильной промышленности Ўзбекистана. Кластерный подход. Ташкент, 2006.
8. А. Солиев, Х. Кодиров. Кластеризация экономики – важнейший фактор стратегического планирования. Иқтисодиёт: таҳлиллар ва прогнозлар. Т.: 2019., №1. 104-108 б.
9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 19 майдаги "Бухоро вилоятида замонавий пахта-тўқимачилик кластерини яратиш чора-тадбирлари тўғрисида"ги ПҚ-2978-сон қарор.
10. М.А. Рахматов, Б.З. Зарипов. Кластер – интеграция, инновация ва иқтисодий ўсиш. Рисола. Т.: "Zamin Nashr", 2018.
11. M.A. Rahmatov, F.X. Rakhimov, B.Z. Zaripov и др. Cotton-Textile Cluster as a Knowledge Base for Education, Science and Manufacturing Innovational Cooperation. International Journal of Agriculture and Forestry 2018, 8(3): 124-128 DOL: 10.5923/j. ijaf. 20180803.02. <http://www.sapub.org/journal/archive.aspx?journalid=1041&issueid=3770>
12. Б.Ш. Усмонов, Ф.Х. Рахимов. Интеграция, инновацион муҳитни шакллантириш ва иқтисодий кластерлаштиришга комплекс ёндашув. Иқтисодиёт ва таълим. Т.: ТДИУ, 2019., №4. 79-86 б.
13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 14 декабрдаги ПФ-5285-сон "Тўқимачилик ва тикув-трикотаж саноатини жадал ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги Фармони.
14. Ф.Х. Рахимов, Б.Ш. Усмонов, Х.Х. Кушиев. Кластер назарияси ва унга амалий ёндашувлар
15. Бегимова Д.К Худудни ривожлантиришда кластер сиёсатидан фойдаланишнинг хориж тажрибаси. Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar" ilmiy elektron jurnali. № 2, mart-aprel, 2021 yil 166 б.

JANUBIY O'ZBEKISTONDA TIBBIY TURIZMNI RIVOJLANTIRISH
IMKONIYATLARI

Jumabayev T.J. Rustamov U.A. (Samarqand davlat universiteti, O'zbekiston)

Annotasiya: *Mazkur maqolada janubiy O'zbekistonning tibbiy turizm imkoniyatlarini ochib berish, mavjud resurslardan foydalanish va yangi dam olish maskanlarini barpo etishning geografik hususiyatlari o'rganilgan.*

Kalit so'zlar: *Tibbiy turizm, turizm, dam olish maskani, tuz g'ori, "Omonxona", buloq suvi, Xisorak suv ombori.*

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ МЕДИЦИНСКОГО ТУРИЗМА В ЮЖНОМ УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация: *В данной статье рассмотрены географические особенности Южного Узбекистана для раскрытия возможностей медицинского туризма, использования имеющихся ресурсов и строительства новых мест отдыха*

Ключевые слова: *Медицинский туризм, туризм, курорт, соляная пещера, "Аманхана", родниковая вода, водохранилище хисарак.*

OPPORTUNITIES FOR THE DEVELOPMENT OF MEDICAL TOURISM IN SOUTHERN
UZBEKISTAN

Abstract: *This article explores the geographical peculiarities of opening up the possibilities of medical tourism of southern Uzbekistan, the use of existing resources and the construction of new resorts*

Keywords: *Medical tourism, Tourism, Recreation Area, salt cave, "Omonkhana", spring water, Khisorak reservoir.*

Dunyo turizmida O'zbekistonning o'zni ham salmoqlidir, sayyohlarning O'zbekistonga tashrifi ortib borishida mamlakatimiz aholisining mehmondo'stligi, san'atsevarligi, o'ziga xos hunarmandchiligi, mehnatsevarligi va o'z ishiga ma'suliyatliliigi ham ta'sir etadi albatta. Biroq imkoniyatlardan oqilona foydalanilmayotganligi sababli sohaning xizmat ko'rsatish va ekisportdagi hisassi aholini ish bilan taminlashdagi o'zni jahon o'rtacha ko'satkichlaridan sezilarli darajada pastdir. Bu muommoni bartaraf etish uchun O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-2026 yillarga mo'ljallangan "Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi" to'g'risidagi PF-60 sonli farmoni doirasida mamlakatimiz taraqqiyotini belgilovchi 100 ta maqsad ishlab chiqildi[1]. Ushbu strategiyaning 35-maqsadida O'zbekiston bo'ylab sayohat qilish dasturi doirasida mahalliy sayyohlar sonini 12 million nafardan oshirish hamda respublikaga tashrif buyiradigan xorijiy turistlar sonini 9 million nafarga etkazish vazifasi qo'yilgan. Bu farmonida mamlakatimizda turizmning barcha turlarini bir tekis rivojlantirish masalalarini tatbiq qilishda, turizmning hududiy va mintaqaviy rivojlantirish uchun asosiy dastur bo'lib xizmat qiladi. Shu nuqtayi nazardan hozirgi kunda jahonda keng rivojlanayotgan turizm sohalaridan biri tibbiyot turizmini O'zbekistonda jadal rivojlantirishning jiddiy muommolarini aniqlashimiz va bu muommolarning yechimlarini ishlab chiqishning ilmiy-amaliy tadqiqotlarining kuchaytirishimizning vaqti keldi. O'zbekistonda tibbiyot turizmini rivojlanishi mahalliy xalqimizning ijtimoiy- iqtisodiy sharoitini yaxshilash, aholi sog'ligini tiklash, yangi ish joylari bilan taminlash, mamlakatimiz iqtisodiyotining o'sishiga katta hissa qo'shadi.

Tibbiy turizm – bu sayyohlik sohasidagi davolanish chet elda dam olish bilan birlashtiruvchi imkoniyatini beruvchi yo'nalish. Bemorlarga eng zamonaviy, dunyoga mashhur tibbiyot markazlarida professional tibbiy yordam ko'rsatiladi[2].

Amerikalik olimlar M. Bookman va K. Bookmanlarning tibbiy turizmga bergan tariflariga asosan – o'z sog'ligini yaxshilash maqsadida sayohatlar, shuningdek, xizmatlar savdosini birlashtirgan iqtisodiy faoliyat bo'lgan ikki sektor: tibbiyot va turizm[3].

Ayni payta millionlab odamlar tibbiy muolajalar va dam olishni birlashtirish uchun mamlakatlar va mintaqalar bo'ylab harakatlanishadi. Bunday muhim migratsiya tashkilotchi mamlakat yoki mintaqqa iqtisodiyoti uchun katta iqtisodiy ahamiyatga ega[4].

O'zbekistonning sanatoriylari tibbiyot turizmida katta imkoniyatlar yaratadi. Sog'likka foydasi tegadigan sayohat qilmoqchisiz – O'zbekistonga keling! O'zining betakror tabiati va iqlimi tufayli mamlakatimiz azaldan Markaziy Osiyodagi asosiy dam olish maskanlaridan biri bo'lgan. Bu yerda, har bir hududda, dam olish uchun sanatoriy va dispanserlar mavjud. O'zbekistonning ko'plab sanatoriylari asosan shahardan tashqarida va tog' oldi zonalarida joylashgan bo'lib, bu bemorlarning davolanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

O'zbekistonda barcha klinikalar murakkab laboratoriya, konsultativ tekshiruvlar va zamonaviy diagnostika usullaridan tortib, standart muolajalar va murakkab jarrohlik operatsiyalarigacha bo'lgan ko'p yo'nalishli xizmatlarni taqdim etadi.

O'zbekiston azaldan tish davolash va protezlash uchun mashhur joy bo'lib kelgan. Bizning mutaxassislarimiz stomatologiya bo'yicha bazaviy ta'limdan tashqari, Evropa va AQSHning eng yirik xalqaro klinikalarida amaliyot o'taydilar. Xususan, Toshkent shahrida eng zamonaviy uskunalar bilan jihozlangan, chet tillarini biladigan yuqori malakali kadrlarga ega bo'lgan bir qator stomatologiya va ortodontik klinikalar mavjud. Ular ilg'or xorijiy tibbiyot muassasalari bilan nou-xau almashinuvini olib boradilar.

O'zbek xalq tabobati Ibn Sino ta'limotlari asosida rivojlanib kelgan va qadimiyligiga qaramay bugungi kunda ham keng qo'llaniladi. Eng mashhur muolajalar orasida quyidagilarga talab katta: akupunktura (nina sanchish), zuluk solish, hijoma, loy terapiyasi, gidroterapiya (suv muolajalari), iqlim terapiyasi va turli xil spa muolajalar shular jumlasidandir.

Akupunktura – anʼanaviy sharq tibbiyotining yoʻnalishlaridan biridir. Texnik nuqtai nazardan, uning mohiyati sanchish yoki chuqur isitish uchun maxsus vosita bilan inson tanasining maʼlum nuqталarga taʼsir qilishdir. Oʻzbekistonda akupunktura rasmiy tibbiyot sifatida tan olingan va siz shunga oʻxshash muolajalarni mamlakatning deyarli barcha tibbiyot muassasalarida olishingiz mumkin.

Hijoma – qon chiqarish orqali har xil kasalliklarni davolashning bir turi hisoblanadi. Mamlakatimizda bu nisbatan mashhur va eng qadimgi davolash usullaridan biridir. Oʻzbekistonda ushbu muolajalarni ambulatoriya sharoitida sanatoriy va shifoxonalarda, shuningdek, kichik xususiy tibbiyot markazlarida olishingiz mumkin.

Zuluk solish qon aylanishini yaxshilash uchun qadimgi davolash usullaridan biridir. Agar sizda ushbu turdagi terapiyani qoʻllashga qarshi koʻrsatmalar – gemofiliya, trombotsitopeniya, anemiya, kaxeziya, xavfli oʻsmalar, teri kasalliklari, gerudiga allergik reaksiyalar boʻlmasa, oʻzingizni qiziqtirgan klinikaga ishonch bilan murojaat qilishingiz va davolanish kursidan oʻtishingiz mumkin.

Spa muolajalari – bu shahardagi shovqin-surondan yiroqda, xilvat joyda boʻshashish va dam olish usulidir. Oʻzbekistonlik spa mutaxassislari shifo topish va goʻzallikka intilishning barcha darajalarida professional yordam koʻrsatishga qodirdirlar. Yirik spa markazlarida spa-xonalari, solyariy zonalari, massaj, piling xonalari, goʻzallik salonlari, manikyur va pedikyur xonalari, depilyatsiya, gidroterapiya vannalari, turk hammomlari, fin saunalari va basseymlar, sport zallari, fitnes va yoga bilan shugʻullanish uchun xonalar sizning xizmatlaringizga doim tayyor.

Soʻngi yillarda mamlakatimizda koʻplab sohalar singari aholiga tibbiy xizmatlar koʻrsatish sohasiga ham katta eʼtibor berilmoqda. Mamlakatimiz taraqqiyotini belgilovchi 100 ta maqsadning 55-maqsadidan to 65-maqsadigacha boʻlgan 10 ta maqsad aynan Oʻzbekistonda aholiga tibbiy xizmat koʻrsatish tizimini rivojlantirish koʻzda tutilgan[1]. Shuning uchun millionlab Oʻzbekiston va xorijlik odamlar tibbiy muolajalar va dam olishni birlashtirish uchun mamlakatimizda imkoniyatlar yetarli. Shunday imkoniyatlar respublikamiz boshqa mintaqalari singari Janubiy Oʻzbekistonda ham mavjud. Lekin ushbu imkoniyatlar hozirga qadar urganilgan emas. Shu bois biz ushbu maqolada Janubiy Oʻzbekistonda tibbiyot turizmini rivojlantirish imkoniyatlarini oʻrganishni maqsad qilib qoʻydik.

Bulgarga ushbu hududda joylashgan tuzlar, issiq buloqlar, shifobaxsh balchiqlar, toza havo, har xil dorivor oʻsimliklar misol boʻla oladi. Shulardan biri Surxandaryo viloyatining Sherobod tumanida joylashgan tuz gʻoridir. Ushbu gʻorda bir-biridan harorat, namlik, bosim va mikro iqlim boʻyicha farq qiluvchi 5 ta davolashxona kameralari mavjud. Gʻor devorlari oʻziga xos tarzda 1 sm dan 3 sm gacha boʻlgan tuz qatlami bilan qoplangan, oʻtish joyida tuz eritmali shifobaxsh buloq bor. Bu yerda bronxial astma, yurak qon tomir va asab sistemasi kasalligi bilan ogʻrigan bemorlar sogʻliqlarini tiklash mumkin. Ushbu tuz gʻorida bir kunda 100 tagacha kishi davolanish imkoniyatiga ega.

“Qashqadaryo havzasi geomorfologik jihatidan uchta asosiy togʻ, togʻ oldi va past togʻlar va tekislik mintaqalariga ajratiladi: togʻ mintaqasi asosan Zarafshon va Hisor tizmalariga mansub boʻlgan oʻrtacha baland va baland togʻlarni oʻz ichiga oladi. Togʻlarda doimiy qor va muzliklar, soy va daryolar, sharsharalar (Suvtushar, Tatar, Xoʻkkizburun, Baytaldumi, Teres va boshqa.), soy vodiylari, tabiat yodgorliklari, karst shakllari, gʻorlar, daralar (Qalaisheron, Qizilsuv, Suvtushar, Turku Tuygʻun, Kunkurmas, Novshur, Tanxoz, Oqsuvdara, Qasam daralari va boshqalar) ajoyib rekreatsion obyektlarida togʻ-changʻi, ekoturizm, treking, alpinizm turizmini rivojlantirish uchun qulay hisoblanadi.

Hazrati Bashir, Yuqori Ayoqchi, Hoʻja Nemati, Sherdogʻ, Jovuz, Madmon, Ammagʻon, Almati, Ugʻun, Sumsar qishloqlari, Langar, Taragʻay, Katta Ura va Kichik Uradaryolarining yuqori oqimlari, Oqqishloq, Shaxshar, Dukonxona, Duob qishloqlarida, Maydanak platosi,

Torqopchig'oy daryosining o'rta va yuqori oqimlarida, Oqsuv, Qizildaryo, Turna daryosi, Tanxozdaryoning o'rta va quyi oqimlarida kelajakda dam olish va davolash-sog'lomlashtirish maskanlarini joylashtirish uchun qulay hisoblanadi. Tekislik hududlarida Shimoliy Maymanoy, Maydajoy, Xo'jaquduq, Qorabayir, Alachabob, Janubiy Muborak va Qarshi yer osti buloqlarining minerallasuv darajasi ancha yuqori (80 g/l gacha), tog'li hududlarda Ko'kbuloq, Chillabuloq, Qorabuloq, Haydarbuloq, Qaynarbuloq, Xo'ja Inkan, O'rinbuloq, Kamol buloq va boshqa mineral buloqlarni mavjudligi, bu yerlarda ko'plab davolash-sog'lomlashtirish muassasalarini tashkil etish imkoniyatlarini yaratadi"[5].

Toza havo bilan davolanadigan joylardan yana biri Qashqadaryo viloyatining Xisor tog' etaklaridagi dengiz sathidan 1000 metr balandlikda Oqsuv va Qoradaryolari hamda Xisorak suv ombori yaqinida joylashgan "Miroqi" dam olish maskanidir.

Bu yerdagi toza havo hamda quyosh nurlari radiatsiyasi inson arganizimini davolashda muxim ro'l o'ynaydi. Tog' yonbag'rilar yoz oylarida rang barang o'simliklar bilan qoplanadi. Bu o'simliklardan asalarilar yordamida to'plangan asal inson organizimidagi 1000 xil kasalliklarga davo.

Surxandaryo viloyatida teri kasalliklarini davolaydigan shifobaxsh suvlari ham mavjud bo'lib, bunga viloyatning Oltinsoy tumanida joylashgan "Xo'jaipok" davolanish maskani misol bo'ladi. Mutaxassislarning fikricha buyerdagi tarkibida oltingugurt bo'lgan suv teri kasalliklarini davolash hususiyatiga ega.

Viloyatdagi yana bir davolash maskani Boysun tumanida joylashgan "Omonxona" davolash maskani hisoblanadi. "Omonxona" buloq suvi tarkibi va kishi organizimiga ta'sir etish jihatidan Markaziy Osiyoda yagonadir. Omonxona balneologik davolash maskani davolashning asosiy negizi ham ana shu sulfidli madanli suvni ichish va unda vanna qabul qilish hisoblanadi. Mutaxassislarning fikricha, tog' bag'ridan sizib chiqayotgan buloq suvi tarkibida kremniy kislotasi, temir, alyuminiy kabi organizim uchun ko'plab foydali elementlar mavjud. Ushbu foydali elementlar yordamida inson organizimi siydik yo'llaridagi va buyrakda hosil bo'lgan toshlar erib tushib ketadi. Buyerdagi hozirgi vaqtda aholining davolashi uchun sanatoriya qurilgan.

Respublikamizni janubiy mintaqasidagi ayrim hududlar va xushmanzara tabiati bilan aholi sog'ligini tiklash uchun xizmat qiladi. Ana shunday hududlardan biri Surxandaryo viloyatining Saraosiy tumanidagi Navruz dara hududida joylashgan "Sangardak" dam olish maskani hisoblanadi. O'ziga hos tog' sharoitida qurilayotgan sog'lomlashtirish maskani Hisor tog' tizmalarining osmono'par ko'rinishi, sangardak daryosi mavjlari, kislarodga boy betakror tabiatdan baxramand bo'lish sayyohlarga sog'ligini tiklash uchun yaxshi joy bo'laoladi.

Demak janubiy Janubiy O'zbekistonda tibbiy turizmni rivojlantirishning imkoniyatlari [O'zbekiston Respublikasi Turizm va madaniy meros vazirligi](#) manbalariga ko'ra manbaalariga ko'ra katta, faqat undan samarali foydalanishda turistlarni joylashtirish va ovqatlantirish, transport xizmatini ko'rsatish, umuman olganda xizmat ko'rstish sohalarini shakllantirish asosiy omil hisoblanadi. Bu sohalarining rivojlanishi natijasida quyidagi ishlarni amalga oshirish zarurdir:

- Janubiy O'zbekistonda yetakchi tibbiyot muassasalari tibbiy turizm salohiyatini qo'shni davlatlarda ham keng targ'ib qiluvchi tadbirlar uyushtirish hamda turizm sohasidagi tadbirkorlik subyektlari bilan hamkorlikni yo'lga qo'yish;

- Mintaqada mavjud yirik davlat va xususiy tibbiyot muassasalari bilan birgalikda konferensiya, ilmiy tadbir va o'quv seminarlarini o'tkazish;

- Mintaqaning yirik tibbiyot muassasalari faoliyati hamda ularda ko'rsatilayotgan tibbiy xizmatlar orqali qo'shni davlatlardagi turoperatorlar va OAV'larni yaqindan tanishtirish

maqsadida infoturlar va uchrashuvlar tashkil etish orqali ko'rsatilayotgan tibbiy xizmatlar bilan yaqindan tanishtirish

➤ O'zbekiston tibbiyot turizm xalqaro forumi, ko'rgazma va xalqaro tadbirlar tashkil etilishi nazarda tutish va Janubiy mintaqalar salohiyatini namoyish qilish;

Shuningdek, tibbiyot turizmi yo'nalishidagi xorijiy sayyohlarni (davolanuvchi va hamrohi) keng jalb qilish maqsadida "hospitality xizmatlari"ni yo'lga qo'yish hamda "Medical visa" qo'shimcha (elektron bo'lmagan) kirish vizasini joriy etish choralarini ko'rish kabi zaruriy vazifalar belgilangan. Buning natijasida bevosita:

- Aholi salomatligi yaxshilanadi;
- Yangi ish o'rinlari ochilsa hududdagi aholi ish bilan ta'minlanadi;
- Turizm infratuzilmasi shakllanadi va h k.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. 2022-2026 йилларга мўлжалланган "Янги Ўзбекистоннинг тараккиёт стратегияси тўғрисида" ги Ўзбекистон Республикаси президентининг фармони ПФ-60 сонли. 2022-йил. 28-январ.
2. Александрова, А.Ю. Международный туризма [Текст] / А.Ю. Александрова. –М. :Аспект Пресс, 2012. -470 с.
3. Bookman M. & Bookman K. medical tourism in Developing Countries. New York: Palgrave MacMillan, 2007.
4. Samandarov O.A. "Turizm bozorida tibbiy turizmning tutgan o'ri va O'zbekistonda sohani rivojlantirish uchun xorij tajribalarini qo'llash", 2022.
5. Jumaev Xayrulla Xayitovich "Qashqadaryo viloyati turizm-rekratsiya salohiyatini baholash va turizm infratuzilmasining hududiy tizimlarini takomillashtirish" 11.00.02– Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya Geografiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi Avtoreferati

TOSHKENT IQTISODIY RAYONI O'RTA SHAHARLARI RIVOJLANISHINING GEOGRAFIK JIHLARI

Kadirov M.A., Usmonov A.U. (Samarqand davlat universiteti, O'zbekiston)

Annotatsiya: Ushbu maqola mavzusi iqtisodiy va demografik jihatdan mamlakat barqarorligi asosi bo'lgan shaharlar geografiyasiga qaratilgan. Maqolada Toshkent viloyatidagi mavjud o'rta shaharlarning shakllanishi, rivojlanishi demografik va iqtisodiy istiqbollari yoritilgan.

Kalit so'zlar: Toshkent viloyati, O'rta shaharlar, respublikaga bo'yusuvchi shahar, Nurafshon

ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ СРЕДНИХ ГОРОДОВ ТАШКЕНТСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЙОНА

Аннотация: Тема данной статьи посвящена географии городов, которые являются основой экономической и демографической стабильности страны. В статье описаны демографические и экономические перспективы формирования, развития существующих средних городов Ташкентской области.

Ключевые слова: Ташкентская область, Средние города, республиканский город, Нурафшан

GEOGRAPHICAL ASPECTS OF THE DEVELOPMENT OF MEDIUM-SIZED CITIES OF TASHKENT ECONOMIC REGION

Abstract: The topic of this article focuses on the geography of cities, which are the basis of economic and demographic stability of the country. The article describes the demographic and economic perspectives of the formation, development of existing medium-sized cities in the Tashkent region

Keywords: Tashkent region, Medium-sized cities, republican city, Nurafshan

Toshkent iqtisodiy rayoni ma'muriy jihatdan Toshkent viloyati hamda Toshkent shahridan tashkil topgan.

O'rganilayotgan rayon shaharlarining bir qator o'ziga xos jihatlari mavjud. O'rta shaharlar orasida faqat Nurafshon shahri viloyat markazi ekanligi bilan boshqa iqtisodiy rayonlar o'rta shaharlaridan ajralib turadi.

1-jadval.

Toshkent iqtisodiy rayoni O'rta shaharlari aholisi haqida ma'lumot (ming kishi hisobida)

T/r	Shahar nomi	1939	1959	1970	1979	1989	2000	2005	2010	2015	2021
1.	Bekobod	8,3	42,2	57,6	67,5	81,5	84,5	85,0	88,2	90,2	96,9
2.	Yangiyo'l	16,2	45,2	54,6	62,7	57,6	58,9	60,4			61,7
3.	Parkent					31,3	43,2	46,5	58,1	69,6	87,8
4.	Nurafshon			19,2	15,2	17,1	21,3	25,3			51,4

Izoh: Jadval aholi ro'yxatlari va O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzildi.

Bekobod respublikaga bo'ysunuvchi shahar, Yangiyo'l viloyatga bo'ysunuvchi va faqatgina Parkent shahri tuman markazi sifatida ajralib turadi. Mazkur besh shahar orasida Bekobod katta shaharlar toifasiga o'tishga yaqin (shahar aholisi 2021-yil holatida 96,9 ming kishiga yetgan), Nurafshon esa yaqinda 50 minglik shaharlar safiga qo'shildi. Shahar aholisi 2020-yil boshida 48,7 ming kishini, 2021-yilda 51,4 ming kishini tashkil etmoqda.

Bekobod shahri – Toshkent viloyatining eng chekka janubida joylashgan bo'lib, 1954-yilda metallurgiya zavodi hamda Farhod GES qurilishi jarayonida vujudga kelgan. Toshkentdan 189 km janubda, Dalvarzin cho'lining janubi-sharqida, Tojikiston Respublikasi chegarasi yaqinida joylashgan. Sirdaryoning har ikkala sohilida, shimoli-sharq va janubi-sharqdan tog' tizmalari bilan o'ralgan.

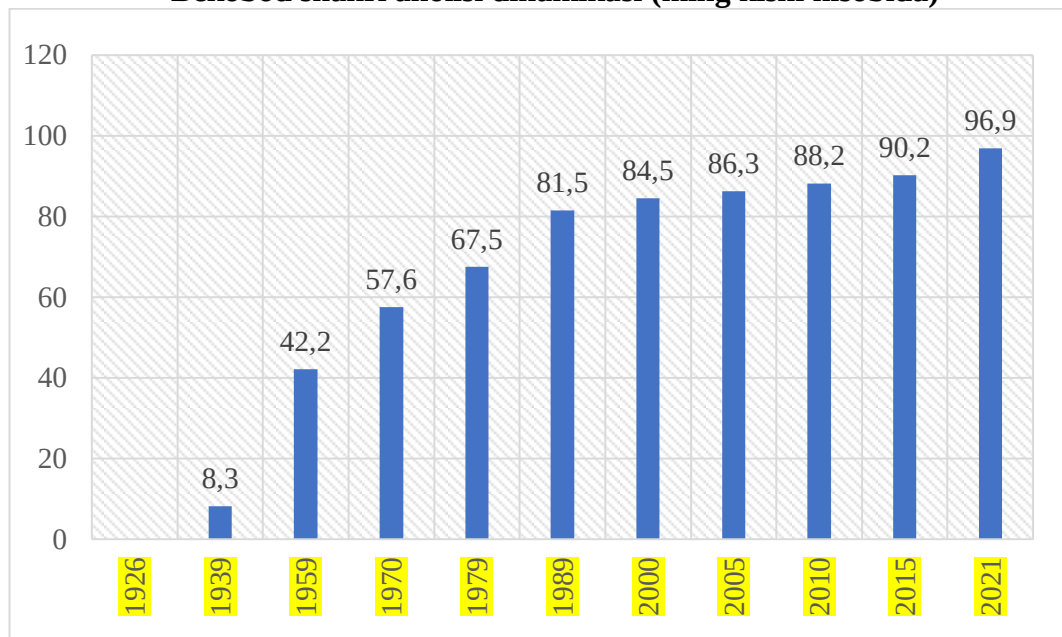
Shahar O'zbekistonning industrial markazlaridan biri. Shahar tarixiga nazar solsak, Bekobod uchun shahar hosil qiluvchi bo'lib sanoat omili xizmat qiladi. Dastlab 1914-yil Xilkovo sement kombinati qurilishi bilan shahar sanoatiga asos solindi. Keyinchalik II Jahon urushi yillarida metallurgiya zavodi qurilishi bilan O'zbekiston Qora metallurgiya sanoatining markaziga aylantirildi. Natijada shahar aholisi soni ortib bordi. Shahar aholisi 1939-1959-yillar oralig'ida keskin ko'paydi. Mazkur davr oralig'ida shahar aholisi 8,3 ming kishidan 42,2 ming kishiga yetdi. 20 yil ichida shahar aholisi qariyb 34 ming kishiga yoki 5 barobar oshgan. Bundan keyingi yillarda ham shahar aholisi yuqori sur'atlar bilan o'sganini ko'rishimiz mumkin (1-rasm).

Bekobod shahri aholisi soni katta shaharlar chegarasiga yaqinlashgan (1-rasm). 2021-yil ma'lumoti bo'yicha shahar aholisi soni 96,9 ming kishiga teng. Bu ko'rsatkich bo'yicha viloyat shaharlari orasida Angren (191,3 ming kishi), Chirchiq (162,8 ming kishi) va Olmaliq (133,4 ming kishi) shaharlarida keyingi 4-o'rinda turadi. Shahar aholisining milliy tarkibi o'rganilganda shaharda asosan o'zbeklar, shuningdek, rus, tatar, koreys, qozoq, tojik va boshqa millatlar ham yashaydi. 2020-yilda jami tug'ilish 1914 kishini (shundan 1008 ta qiz bola va 906 ta og'il bola) o'lim esa 526 kishini (shundan ayollar 292 kishi erkaklar esa 234 kishi) tashkil etmoqda. Tabiiy ko'payish 1,38 %. Undan tashqari 2020-yilda shaharga ko'chib kelganlar 286 kishi (bu oxirgi 10 yillikdagi eng kam ko'rsatkich hisoblanadi jumladan oxirgi 10 yillikda eng yuqori ko'rsatkich 2018-yilda 845 kishi)ni, ko'chib ketganlar esa 595 kishi. Migratsion ko'payish ko'pgina shaharlar singari Bekobodda ham manfiy ko'rsatkichga ega (-0,3 %). Yalpi ko'payish 1,08 %. Mazkur yilda shaharda jami tuzilgan nikohlar 850 ta, ajrashishlar esa 132 nafarni tashkil etmoqda.

Bekobod shahri Toshkent viloyati shaharlari orasida sanoat rivojlanganlik darajasiga ko'ra peshqadam shahardan biri hisoblanadi. U nafaqat viloyatda balki mamlakatimiz o'rta shaharlari orasida ham rivojlangan sanoat markazi sanaladi. O'rta Osiyoda yagona bo'lgan yirik metallurgiya zavodi "O'zbekiston Metallurgiya Zavodi" Aksiyadorlik birlashmasi Bekobod shahrida joylashgan.

1-rasm.

Bekobod shahri aholisi dinamikasi (ming kishi hisobida)

Izoh: Rasm aholi ro'yxatlari va O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida tuzildi.

Bekobod shahari butun viloyatda ishlab chiqarilgan jami sanoat mahsulotlarining 11,1 % (2020-yil) tashkil qiladi. Bu jihatdan viloyat shaharlari orasida faqatgina Olmaliq shahridan (41,5 %) keyin turadi. Asosiy tarmoqlar metallurgiya, boshqa nometall mineral mahsulotlar ishlab chiqarish, kiyim-kechak ishlab chiqarish hisoblanadi.

Shaharning ijtimoiy-madaniy sohaları ham yaxshi rivojlangan. Bekobod shahrida 5 ta shifoxona muassasasi mavjud bo'lib, viloyat shifoxona muassasalarining qariyb 6 % ga to'g'ri keladi. Shaharda butun viloyat aholisining 3,2 % yashashini inobatga olsak shifoxona muassasalari bilan ta'minlanganlik yaxshi holatda ekanini ko'rishimiz mumkin.

Yangiyo'l shahri – 1934-yildan shahar maqomini olgan. Manzilgoh ungacha Qovunchi, Eski Qovunchi nomlari bilan yuritilgan. Respublikamizning eng qadimgi shaharlaridan biri bo'lib, bir qancha katta bo'lmagan aholi punktlari, qishloqlar birlashuvidan vujudga kelgan. Shahar Chirchiq daryosining o'ng sohilida, Katta O'zbek trakti yoqasida joylashgan. Dengiz sathidan balandligi 307 metr. 2018-yildan boshlab Yangiyo'l shahri viloyatga bo'ysunuvchi shahar maqomini olgan. Maydoni 0,01 ming km².

Shahar vujudga keltiruvchi asosiy omil sanoat hisoblanadi. Ayniqsa, poytaxt Toshkent shahriga yaqinligi Yangiyo'lni oziq-ovqat sanoatining yirik markaziga aylanishiga sabab bo'ldi. Natijada shahar aholisi yildan yilga ko'payib bordi (1-jadval). Shaharda 1926-yilda 3,7 ming aholi istiqomat qilgan. Keyinchalik 1939-yilga kelib, shahar aholisi soni 16,2 ming kishiga yetgan. Shahar aholisining keskin o'sish jarayoni 1926-1959-yillar oralig'ida sodir bo'ldi. Ushbu davrda shahar aholisi 12 barobarga oshgan. Keyingi yillarga nazar solsak, shahar aholisi ko'payishi ancha mo'tadillashganini ko'rish mumkin. Hatto ba'zi yillari shahar aholisi sonining kamayib borganligini ham ko'rishimiz mumkin. Hozirgi kunga kelib shahar aholisi soni 61,7 ming kishiga teng. 2021-yil ma'lumotlariga ko'ra shaharda jami tug'ilganlar soni 1243 kishi va

mazkur yilda o'lganlar soni 512 kishini tashkil etgan. Shaharda tabiiy ko'payish 0,7 foizga teng. Shu yilda shaharga ko'chib kelganlar soni 1094 kishi (Bu jihatdan viloyat o'rta shaharlari orasida eng oldingi o'rinda), ko'chib ketganlar soni esa 480 kishi. Shaharning migratsion ko'payishi musbat ko'rsatkichga ega. Bu ko'rsatkich bilan shahar respublikadagi sanoqli shaharlar qatorida boradi. Migratsion ko'payish 0,6 %. Tuzilgan nikohlar soni 544 ta, nikohdan ajrashishlar soni 80 ta.

Yangiyo'l shahri sanoat tarmoqlarining xilma-xilligi bo'yicha viloyatda alohida ajralib turadi. Toshkent – Yangiyo'l sanoat markazining yirik tuguni hisoblanadi. Shaharda asosan oziq-ovqat sanoatining ko'pgina tarmoqlari yaxshi rivojlangan. Sanoat korxonalari ichida "Yangiyo'l yog'-moy" va "Yangiyo'l Biokimyo" aksiyadorlik jamiyatlari alohida ajralib turadi.

Shaharda ijtimoiy madaniy sohalar ham ancha yaxshi rivojlangan. Shaharda 1 ta yirik shifoxona, 22 ta ambulator-poliklinikalar faoliyat ko'rsatadi. Shaharda shuningdek 13 ta umumta'lim maktabi, 23 ta maktabgacha ta'lim muassasalari, 1 ta kasb-hunar maktabi, 1 ta axborot-kutubxona markazi, 3 ta mehmonxona faoliyat ko'rsatmoqda.

Parkent shahri – Toshkent viloyatidagi o'rta shaharlardan biri bo'lib, 1984-yildan shu nomdagi tuman markazi hisoblanadi. Toshkent shahridan 47 km uzoqlikda joylashgan. Parkentsoy va Parkent kanallari shaharni suv bilan ta'minlaydi. Parkent o'rnida dastlab mil avv II - I asrlarda ilk aholi manzilgohlari paydo bo'la boshlagan. Shahar to'g'risida "Boburnoma"da ham ma'lumotlar keltirilgan.

Parkent shahri hududida O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasiga qarashli Fizika – Astronomiya instituting "Quyosh" majmuasi joylashgan. Yer yuzida bunday majmualar soni 2 tani tashkil etadi. Shuningdek shaharda, Seysmologiya institutining Magnitosfera rasadxonasi, "Koinot" ilmiy-ishlab chiqarish birlashmasining "Nevich" eksperimental bazasi joylashgan.

Parkent shahri Toshkent viloyati o'rta shaharlari orasida yagona tuman bo'sunuvidagi shahar hisoblanadi. Shahar aholisi soni 2021-yil boshida 87,8 ming kishiga yetgan. O'zbekistonda o'tkazilgan so'ngi aholi ro'yxatida (1989) shahar aholisi 31,3 ming kishini tashkil qilgan. 2010-2021-yillar oralig'ida esa shahar aholisi keskin oshib, qariyb 30 ming kishiga ko'paygan. Shaharda asosan, o'zbeklar (79,3 %), tojik, qozoq, qirg'iz va boshqa millat vakillari istiqomat qiladi. Parkent – Toshkent yo'nalishida avtobus qatnovi yo'lga qo'yilgan. Shaharning qulay transport geografik o'rni shahar aholisi sonining o'sishiga ham o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Parkent shahrida sanoatning bir qator tarmoqlari yaxshi rivojlangan. Shaharda 1 ta qo'shma korxona, 10 ga yaqin sanoat korxonalari faoliyat ko'rsatmoqda. Toshkent to'qimachilik kombinatining Parkent sho'ba korxonasi, tikuvchilik fabrikasi, "Parkent va Shampan" vino zavodi, limonad, meva konservalash korxonalari, g'isht zavodi, non zavodi ishlab turibdi.

Shaharda madaniyat va istirohat bog'i, markaziy dehqon bozori, 10 ming tomoshabinga mo'ljallangan stadion, markaziy kasalxona, shuningdek, 14 ta umumta'lim maktabi, musiqa va sport maktablari, kasb-hunar maktablari, markaziy va bolalar kutubxonalari mavjud.

Nurafshon shahri – Toshkent viloyatining ma'muriy markazi. Bungacha To'ytepa, Mingtepa, Nukat kabi nomlar bilan atalgan. 1973-yilda O'rta Chirchiq tumani ma'muriy markazi sifatida shahar maqomini olgan. Shahar to'g'risidagi dastlabki ma'lumotlar X – XII asrlarga borib taqaladi. 2017-yil 24-avgust kuni bo'lib o'tgan O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatining o'n birinchi yalpi majlisida senatorlar Toshkent viloyatining ma'muriy-hududiy tuzilishini o'zgartirish bilan bog'liq masalani ko'rib chiqishadi. 25-avgustdan Toshkent viloyati To'ytepa shahri nomi Nurafshon shahri deb o'zgartirildi. Qulay geografik o'rni tufayli shahar 2017-yildan buyon Toshkent viloyatining ma'muriy markazi sanaladi.
<https://www.lex.uz/m/acts/3402162>.

Hozirgi kunga kelib shahar infrastrukturasini tezlik bilan o'zgarib bormoqda. Nurafshon shahrini yaqin kelajakda Markaziy Osiyodagi birinchi "Aqlli shahar" (smart city) aylantirish rejalashtirilgan. "Aqlli shahar" konsepsiyasi bo'yicha Toshkent viloyati ma'muriy markazi qurilishini tashkil etish chora tadbirlari to'g'risidagi Hukumat qarori (VMQ-236, 26.03.2018-y.) qabul qilindi. Shaharda ma'muriy binolar, zamonaviy va qulay turar joylar, biznes markazlari, mehmonxonalar, sport majmualari, ko'p tarmoqli shifoxona barpo etiladi. Toshkent va Nurafshonni tezyurar avtomobil yo'li bog'laydi. Bulardan tashqari shaharda Oliy ta'lim muassasasi, Prezident maktabi va metro yo'nalishlari qatnovi yo'lga qo'yilishi rejalashtirilgan. Bu haqda Nurafshon shahrining 2035-yilgacha mo'ljallangan bosh rejasida ko'rishimiz mumkin <https://www.lex.uz/m/acts/3794678>.

Yuqoridagi ulkan masshtabdagi o'zgarishlar natijasida shahar aholisi oxirgi yillarda keskin oshdi. Shahar aholisi 1970-2005- yillar oralig'ida ya'ni 35 yil vaqt oralig'ida 19,2 ming kishidan 25,3 ming kishiga oshdi. So'ngi yillardagi o'zgarishlar natijasida esa shahar aholisi 2005-2021-yillar oralig'ida 25,3 ming kishida 51,4 ming kishiga yetdi. Qisqa 16 yil ichida shahar aholisi 2 barobardan ko'proq oshgan.

Shaharda xizmat ko'rsatish sohalari ham yaxshi rivojlangan. Hududlar bo'yicha aholi jon boshiga to'g'ri keladigan xizmatlar hajmi 17,859,7 ming so'mni tashkil etmoqda. Bu jihatda viloyatning biror shahri Nurafshonga teng kelolmaydi.

Shaharda ijtimoiy sohalar ham yaxshi rivojlangan. Jumladan shaharda 5 ta ambulator-poliklinika, 13 ta maktab, 12 ta maktabgacha ta'lim muassasasi faoliyat ko'rsatmoqda. Shaharda 2022-2023-o'quv yilidan boshlab Nurafshon davlat universiteti tashkil etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 4-iyundagi 5738-sonli "Respublikaga bo'ysunadigan shaharlarni kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi farmoni. // <http://www.lex.uz>
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 3-noyabrdagi PQ-3375-son "Toshkent viloyati tarkibida Toshkent tumani, shuningdek viloyatga bo'ysunuvchi Yangiyo'l, Ohangaron va Nurafshon shahar hokimliklarini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida" gi qarori // <http://www.lex.uz>
3. Салиев А.С. География городов республик Средней Азии. – Т.: ТашГУ, Часть I. 1980. – 80 с.; Часть II. 1984. – 70 с.
4. Салиев А.С. Проблемы расселения и урбанизации в республиках Средней Азии. – Т.: Фан, 1991. – 109 с.
5. Usmonov.A., Artikova. G. Toshkent mintaqasi o'rta shaharlari rivojlanishining ayrim jihatlari. "Yangilanayotgan O'zbekistonda Geografiya: Fan, Ta'lim va Innovatsiya respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari". Toshkent, 15-dekabr 2021-yil. B. 217-221
6. www.stat.uz
7. www.toshstat.uz

SAMARQAND VILOYATIDA SHAHAR AHOLI PUNKTLARINING SHAKILLANISHI VA RIVOJLANISHI

Kadirov M.A., Ulmasova Z. (Samarqand davlat universiteti, O'zbekiston)

Annotasiya: Maqolada Samarqand viloyatida shahar aholi punktlarining shakillanishi va rivojlanishi o'rganilgan bo'lib, shaharlarni shakillanishida geografik mehnat taqsimotining, shahar aholi punktlarining tabiiy va iqtisodiy geografik o'rnining, tarixiy omillarning ta'siri batafsil ko'rib chiqilgan. Shuningdek, qadimda viloyat hududida bir nechta shaharlarning vujudga kelganligi, shahar aholisi va shahar aholi punktlari soni tahlil qilingan va xulosalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: shahar aholi punktlari, shahar shaharcha, shaharlarning shakillanishi, tarixiy-iqtisodiy geografik o'zni, hunarmandchilik, savdo, geografik mehnat taqsimoti.

ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ ГОРОДСКИХ ПОСЕЛЕНИЙ САМАРКАНДСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация: В статье рассматриваются совершенствование и развитие городских поселений в Самаркандской области, изучены факторы влияющие на совершенствование городских поселений области. Кроме того, анализируется и приводятся выводы возникновения древних городов, численность городского население и городских населенных пунктов.

Ключевые слова: городское поселение, формирование городов, историческое, природно-экономико-географическое положение, ремесла, торговля, географическое разделение труда.

FORMATION AND DEVELOPMENT OF URBAN SETTLEMENTS IN SAMARKAND REGION

Abstract: The article discusses the improvement and development of urban settlements in the Samarkand region, the factors influencing the improvement of urban settlements in the region are studied. In addition, it analyzes and provides a conclusion and the emergence of ancient cities, the number of urban population and urban settlements.

Keywords: urban settlement, formation of cities, historical, natural-economic-geographical position, crafts, trade, geographical division of labor.

Davlatimiz Prezidenti SH.M. Mirziyoyevning “2017-2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning 5 ta ustuvor yo‘nalishlari bo‘yicha harakat strategiyasi” ning 4-bandida ijtimoiy sohani rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlariga kata e‘tibor qaratilgan. Bunda aholining bandligi va real daromadlarini bosqichma-bosqich oshirish, aholini ijtimoiy muhofaza qilish, ularni arzon turar-joylar bilan ta‘minlash va arzon uy-joylar qurish bo‘yicha maqsadli dasturlarni amalga oshirish, aholining hayot sharoitlari yaxshilanishini ta‘minlovchi, yo‘l-transport, muhandislik komunikatsiya va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish hamda modernizatsiya qilish va boshqa narsalar ko‘zda tutilgan. Bu esa o‘z navbatida hududlardagi aholi punktlarini, jumladan shaharlar geografiyasini chuqur o‘rganishni taqozo etadi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2022 — 2026-yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi”da O‘zbekiston, jumladan Samarqand viloyati hududlarida sanoat, qishloq xo‘jaligi va xizmatlar sohasining kelgusi besh yildagi istiqbollarini hamda har bir tuman va shaharlarning “o‘sinh nuqtalari”ni belgilash ijtimoiy sohani rivojlantirish orqali aholi salomatligi hamda turmush darajasini yaxshilash maqsadida Vazirlar Mahkamasi bir necha qarorlar qabul qildi.

2018-yilda O‘zbekiston prezidenti Shavkat Mirziyoyev mamlakatning urbaniztsiya darajasi past ekani va 35,5 foizni tashkil etishni ta‘kidlagan edi. 2014-yilda BMT hisobiga ko‘ra, Osiyo (48 foiz) va Afrika (40 foiz) uchun xos bo‘lgan o‘rtacha ko‘rsatgichdan past hisoblanadi. “Hozirdan boshlab zarur choralar ko‘rilmasa, ushbu ko‘rsatgich yaqin kelajakda pasayishi mumkin”, - degan edi davlat rahbari. U faqatgina poytaxt va viloyat markazlari bo‘lgan shaharlarni emas, avvalo, hududlarda joylashgan shahar va shaharlarni kompleks rivojlantirish, 2030-yilgacha urbanizatsiya darajasini 60 foizga yetkazish bo‘yicha topshiriq berdi. Samarqand viloyatida shahar aholi punktlarining vujudga kelishida geografik mehnat taqsimoti, ya‘ni dehqonchilik va chorvochilikdan hunarmandchilikning ajralib chiqishi, savdoning rivojlanishi, qulay tabiiy va iqtisodiy geografik o‘rin ta‘sir etgan. Samarqand viloyati hududida aholi qadimdan obikor dehqonchilik bilan shug‘ullanib kelgan. Dehqonchilik bilan birga savdo va hunarmandchilik ham taraqqiy etgan. Samarqand viloyati shahar aholi punktlarining rivojlanishini ko‘rib chiqadigan bo‘lsak ko‘p jihatdan fan-texnika inqilobi va umuman ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot bilan bog‘liq. Urbanizatsiya darajasi har mamlakat taraqqiyoti uchun ulkan

imkoniyat yaratadi. Shaharlarning o'sishi va butun mamlakat iqtisodiyotini yuksaltirishda va aholi turmush sharoitini yaxshilashga xizmat qiladi. O'zbekistonda mehnat resurslari ko'pligi tufayli va aholi zich joylashgan hududlarda ishlab chiqarishni rivojlantirishga sharoit yaratadi. Hozirgi vaqtda dunyo shaharlarini kengayishi va rivojlanishi tufayli shahar aholi punktlari bir biriga qo'shib shahar aglomeratsiyalar hosil bo'lmoqda. Shahar aholi punktlarini shakillanishi va rivojlanishini o'rganishda avvalam bor o'rganiladigan shaharlarni kelib chiqish tarixini o'rganishimiz lozim. Samarqand viloyati shahar aholi punktlarini shakillanishi va rivojlanishida bir nechta tarixiy davrlar o'z ta'sirini ko'rsatgan. Samarqand Aleksandr Makedonskiy (Iskandar Zulqarnayn) qo'shinlari tomonidan vayron qilingan, eramizning I-II asrida esa, u o'z o'rnida yana qad ko'targan, Kushon podsholigi tarkibidagi Sug'dning yirik shahriga aylangan. Bu vaqtda Samarqandda savdo tez rivojlandi, bu yerdan Rimga ipak yo'li o'tgan. Savdo ishlari asosan Xitoy, O'rta Osiyo davlatlari, Kavkaz, Qora dengiz bo'yi va O'rta yer dengizi davlatlari bilan rivojlangan bo'lgan. Shahar asosan qadimda sifatli qog'oz ishlab chiqarish bo'yicha mashhur bo'lgan. I-IV asrda birinchi irrigatsion kanallar-Eskianhor, Tuyatortar kanallari qurilgan, bu esa sug'oriladigan dehqonchilikni rivojlanishiga katta hissa qo'shgan. (Soliyev, 1998) Eramizning 712-yilda arablar Samarqandga hujum qilib, shaharni egallagan va shaharni Movarounnahrda o'zining tayanch punkti qilib olgan. Arablar o'zi bilan dinini, davlat tilini, hamda yangi madaniy va iqtisodiy munosabatlarini olib kelgan. IX asrda Samarqand vayronalari qaytadan qad ko'targan va musulmonlar shahriga aylangan. Bu vaqtda sug'oriladigan dalalar va yerga daraxt va gullar ekish kengaygan, shuningdek, urug'chilik va pillachilik ham rivojlangan. Tadqiqot obyektimizda VIII-X asrlarda 12 ta shaharlar bo'lgan; Ishtixon, Robidjon, Dabusin, Revdod, Barket va boshqalar. Bu qadimiy shaharlarning hammasi hunarmandlik va savdo markazlari bo'lgan. IX-XIII asrlarda Samarqandning maydoni va aholisi soni ko'p bo'lgan.

Darg'om kanalining qurilishi taxminan X-asrga to'g'ri keladi. Bu kanal o'z suvini Zarafshon daryosining Ravotxo'jadan oladi. Bu suvayrg'ich punkti katta ahamiyatga ega inshoot hisoblanadi.

Samarqand X-XI asrlarda Somoniylar davlati markazi bo'ldi. Bu davrda shahar kengayib rivojlana borgan. Keyinroq esa Somoniylar markazi Buxoroga ko'chgan. Bu vaqtlarda Samarqandda shishani qayta ishlash, zardo'zlik mahsulotlari, pilla va paxta matolarini ishlab chiqarish bilan shug'ullangan. Samarqandliklar qulay tabiiy sharoitdan foydalanib, paxta, bug'doy, guruch va boshqa har xil mahsulotlar yetishtirgan. Bu mahsulotlar faqat o'zlari uchun ishlab chiqarmasdan, sapol, shisha buyumlari, qog'oz va har xil matolar hatto eksport qilingan. Movarounnahr shaharlari savdosi g'arb va sharq mamlakatlari bilan rivojlangan. Savdoning rivojlanishiga asosan tuya karvon yo'llarining Bog'dod, Marv, Buxoro, Samarqand, janubiy Issiqo'l-ko'l sohillari va Mug'ilistondan o'tish bilan chambarchas bo'lgan. Buning natijasida O'rta Osiyoning qadimiy markazlari feodal tipidagi rivojlangan shaharlarga aylangan.

XII asrda Samarqand Qoraxoniylar mamlakatining markazi bo'lgan. U markaziy Movarounnahrni Farg'ona bilan bog'lagan. XIII asrda Samarqandni Chingizxon bosib olinganidan keyin nafaqat Samarqandda, balki butun O'rta Osiyo shaharlari, hamda Iroq va Eron ham rivojlanishdan to'xtab qolgan.

XIV asrda Samarqand Amir Temur imperiyasining markazi bo'lgan. Bu davrda Samarqandda iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayot ko'tarilgan. Amir Temur Samarqandni kengaytirib chiroyli va dunyoga mashhur qilishga ko'p harakat qilgan. Amir Temur tomonidan Bibixonim maschiti, Go'ri Amir, Registon ansambli qurilgan. Bu vaqtda, Samarqanddan turli xildagi mahsulotlar chet davlatlarga chiqarilgan va shahar dunyo masshtabidagi yirik savdo markazi bo'lgan.

Samarqand 1818 yili Rossiya podsholigi tomonidan bosib olingan va Zarafshon harbiy okrugining markazi hisoblangan. 1888 yilda Kaspiy orti temir yo'li Samarqandgacha keladi va stantsiya bo'yi aholi punktlarining paydo bo'lishiga sababchi bo'ladi. Kiyinchalik bu posyolkalar

yirik aholi punktlariga aylandi, bular: Ziyodin, Zirabuloq, Nagornaya, Juma va boshqalar. O'n yildan keyin Samarqand-Andijon temir yo'li qurilishi tugallangan. Bundan tashqari, Samarqand Termiz pochta yo'li ham bo'lgan, u Kitob, Shahrisabiz, G'uzor va Sheroboddan o'tgan. Bu yillarda eski shahar yaqinidan yangi shahar yevropacha ko'rinishda qurilgan. Keyinchalik ular o'rtasida Abramov tomonidan Bulvar (hozir Universitet xiyoboni) barpo etilgan. Bularning hammasi shaharning ichki tarkibini va planirovkasini o'zgartirgan. (Kadirov, 2017)

1910 yilda Samarqand viloyati hududida 35 ta paxta tozalash, 5 ta yog' moy, 13 ta choy qadoqlash va 20 ta vinochilik zavodlari mavjud bo'lgan. Paxta tozalash zavodlari Samarqand, Chelak, Kattaqo'rg'on, Metan, Payshanba va boshqa aholi punktlarida qurilgan bo'lgan. (Gulishanbarov, 1913). O'sha paytda Rossiya Turkistonda dehqonchilikni rivojlantirishga katta ahamiyat bergan. Shuning uchun XX asrning boshlarida hozirgi Samarqand viloyati hududida bir nechta gidroinshootlar qurilgan. Masalan, Ravotxo'ja inshooti chap qirg'oqda joylashgan Yangiqozonariq va o'ng qirg'oqdagi Tuyatortar kanalining suv bilan ta'minlagan va boshqalar (Irrigatsiya Uzbekistana, 1975). 1914 yilda Oqdaryo suv ayirg'ichi va Ravotxo'ja gidroinshooti qurilishi tugallangan. Ravotxo'ja gidroinshooti qaytadan qurilgan va suvning oqib ketish uch qismga bo'lingan: o'ng tomoni Zarafshon o'ng qirg'og'idagi ariqlar uchun (Tuyatortar, Katta-Tayloq, Kichik-Tayloq, Yangibesh, Kunyabesh Tosh, Ortiq va boshqalar). Chap tomoni chap qirg'og'ida joylashgan yirik kanallar: Qozon, Darg'om va boshqalar. O'rta qismi Miyonko'l yerlarini sug'orish bilan bog'liq va boshqalar. Yuqorida aytilgan irrigatsion sug'oriladigan dehqonchilik areallari aholi joylashuvini kengayishiga imkoniyat yaratadi. Yirik aholi punktlari ariqlar va gidroinshootlar atrofida vujudga kelgan. 1923 yilda shahar aholisi soni 71,3 ming kishi, 1926 yilda 105 ming kishiga yetgan. Bu yerda o'zbeklar, tojiklar, ruslar, yahudiylar va boshqa millatlar yashagan. Bu yerlarda paxtatozalash sanoati, teri, ipakchilik, vinochilik va un ishlab ishlab chiqarish zavodlari rivojlangan (Babaxonova 1975). 30-yillarda O'zbekiston SSR ning poytaxti Toshkentga ko'chirilganidan keyin, Samarqand kattaligi jihatidan respublikaning ikkinchi shahri bo'lgan. 1934 yil ma'lumotiga ko'ra, Samarqandda 52 ta korxonalar bo'lib, unda 9 ming kishi ishlagan. Taqqoslash uchun shuni ta'kidlash lozimki, o'sha paytda Toshkentda-145 ta, Farg'onada 21 ta korxona bo'lgan. 1940 yilda korxonalar soni 73 taga yetgan. Samarqandda yalpi mahsulot ishlab chiqarish 1928-1929-yillarga nisbatan 6 martaga oshgan (Mullajonov, 1973).

1927 yilda Samarqandda Pedagogika instituti ochilgan. 1930 yilda O'zbekiston Pedagogika Akademiyasiga aylangan. 1933 yilda O'zDU tashkil topgan, kiyinchalik SamDU nomini olgan. 1929-1930 yillarda qishloq xo'jaligi va meditsina institutlari ishga tushgan. Bularning hammasi Samarqandni ijtimoiy-madaniy rivojlanishiga ta'sir etgan. Samarqand turlicha tarixiy davrlarda poytaxt vazifasini bajargan. Bir vaqtlar Samarqand Sug'dning asosiy shahri, Samoniylar davlatining markazi va Amir Temur imperiyasining poytaxti bo'lgan. Kiyinchalik Zarafshon harbiy okrugining markazi, SSSR tashkil topganda O'zSSR ning poytaxti bo'lgan, hozirgi vaqtda shahar viloyat markazi vazifasini bajaradi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, Samarqand shahri va viloyati tarixi va geografiyasi butun hududning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini alohida-alohida ko'rib chiqish mumkin emas. Tog' daralaridan Zarafshon daryosi oqib chiqadigan joyda Samarqand tarixan paydo bo'lgan va shu yerda rivojlanib kelmoqda. Bunday tabiiy geografik va gidrografik o'rni sug'oriladigan vohada yirik markaz sifatida rivojlanishini ta'minlaydi. Boshqa aholi punktlarining rivojlanishi ham yuqorida aytilgan geografik va tarixiy shart-sharoitlar bilan chambarchas bog'liq hisoblanadi. Samarqand viloyatida 1970-yilda 7 ta, 1979-yilda 15 ta, 1989-yilda 21 ta, 1995-yilda 21 ta, 2010-yilda 49 ta shahar aholi punktlari mavjud edi. Hozirga kelib viloyatda 99 ta shahar aholi punktlari mavjud bo'lib, shulardan 11 tasi shahar va 88 tasi shaharchalar tashkil etadi. Samarqand viloyatida Samarqand

shahridan tashqari 3 ta katta shaharlar mavjud bular, Kattaqo'rg'on, Urgut, Oqtosh shaharlari hisiblanadi. Shahar aholi punktlarini tadqiq etishda shahar aholi punktlarining aholi soniga qarab klassifikatsiyalashini o'rganish, shaharning o'sish darajasini, demografik va bundan tashqari funksional tarkibining ba'zi bir jihatlarini yaqqol aniqlab beradi. Samarqand viloyat shahar aholi punktlari M.A.Kadirov tomonidan quyidagicha klassifikatsiya qilingan: 10 ming kishigachakichik, 10 – 20 ming kishigacha – mayda, 20 – 50 ming kishigacha yarim o'rta, 50 -100 ming kishigacha – o'rta, 100 ming va undan yuqori – katta shahar aholi punktlariga kiradi. Bundan tashqari shahar aholi punktlarini xo'jaligi tarkibi, ixtisosi va ishlab chiqarishini joylashuviga qarab, funksional tiplarga bo'lingan, bular quydagilar:

1. Ko'p funksiali shaharlar: Regional va viloyat markazi – Samarqand shahri.
2. Sanoat va transport shaharlari: Kimyogarlar, Jomboy, Bulung'ur, Oqtosh, Juma.
3. Bir ixtisosli sanoat shaharchalari: Kimyogarlar, Farxod, Xishrav, Ingichka.
4. Agro sanoat shahar aholi punktlari: Charxin, Daxbed, Mitan, Loish, Ishtixon, Nurobod, Ziyodin.
5. Sanoat – rekreatsiyon markaz: Urgut shahri. [6]

Vazirlar Mahkamasining 2022-yil 28-apreldagi 222-son qarori 3-ilovasiga Samarqand shahrida sanoat, savdo xizmatlar hamda turizm sohasini rivojlantirish va Kattaqo'rg'on shahrida Elektrotexnika va qurilish materiallari ishlab chiqarish sanoatini hamda xizmatlar sohasini rivojlantirish lozimligi ta'kidlab o'tilgan.

Samarqand viloyatida shahar aholi punktlarini shakillanishini va rivojlanishni o'rganish shundan dalolat beradiki, viloyatning tabiiy va iqtisodiy geografik o'zni va tarixiy taraqqiyot bosqichlari shahar aholi punktlarining shakillanishida bevosita ta'sir ko'rsatgan. Har bir joyning o'ziga xos xususiyati mavjud bo'lib, ilmiy ishning mazmunidan kelib chiqib quyidagicha xulosa qilish mumkin, Samarqand shahar aholi punktlarini kelajakdagi rolini mustahkamlash uchun shaharlarni quyi boshqaruvchi sifatida faol rivojlantirish xususan Samarqand shahrini turizm markazi sifatida rivojlantirish viloyatning kattaligi bo'yicha 2-shahri Kattaqo'rg'on shahrida ishlab chiqarishni rivojlantirish, shuningdek Urgut, Bulung'ur, Ishtixon, Oqtosh va boshqa aholi punktlarini chambarchas bog'liq ravishda har tomonlama rivojlantirish lozim hisoblanadi. Hozirgi vaqtda Kattaqo'rg'on shahrida yog'-moy, go'sht, sut-moy, non, un kanbinatlari, paxtachilik uchun mashinalar ishlab chiqaradigan "Paxta-Mash" zavodi, G'isht, Paxta tozzalash zavodlari, meva konservalash, qandalotchilik, mahalliy sanoat korxonalari, ohak, mebel, badiiy kulolchilik sexlari, madaniy, savdo va maishiy xizmat ko'rsatish shahobchalari ishlab turibdi. Shuningdek Urgut shahrida ham ishlab chiqarish rivojlangan hisoblanadi. Samarqand shahar aholi punktlarini qishloqlari bilan birgalikda chambarchas bog'liq ravishda yanada rivojlantirish lozimdir, bu esa viloyat aholi turmush darajasini yaxshilashga xizmat qiladi.

Foydalangan adabiyotlar

1. Алескеров Ю.Н., Нормурадов Х.Н. Самаркандская область. – Т.: Узбекистан, 1982. – 135с.
2. Бабаханова С. Промышленный Самарканд. –Т.: Узбекистон, 1975. -138с.
3. Гулишанбаров С.Г. Экономический обзор Туркестанского района. В 2-х частях – Ашхабад. 1913-476 с.
4. Ирригация Узбекистана. Том 1- Т.: Фан, 1975. -351с.
5. Kadirov M.A. Samarqand viloyati aholi geografiyasi. Samarqand, 2017 -140 b.
6. Kadirov M.A. Samarqand viloyati geografiyasi. T.: O'zbekiston, 2019. -220 b.
7. Kadirov M.A. Aholi geografiyasi
8. Kadirov M.A. Shaharlar geografiyasi. T.: O'zbekiston, 2019. -240 b.

YUQUMLI-PARAZITAR KASALLIKLARNING HUDUDIIY TARKIBI

Komilova N.K.¹ Ravshanov A.X.²

(¹O'zbekiston Milliy universiteti, ²Samarqand davlat universiteti, O'zbekiston)

Annotatsiya: Maqolada yuqumli parazitlar kasalliklarning kelib chiqish sabablari, tarqalish areallarining geografik muhit bilan bog'liqligi, hududiy xususiyatlari va tafovutlari hamda respublikamizda ularga qarshi olib borilayotgan choralar tadbirlar yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: parazitlar, paratif, salmonelloz, kuydirgi, brusellyoz, qizilcha, qoqshol, sanitar-madaniyat.

ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЙ СОСТАВ ИНФЕКЦИОННО-ПАЗИТАРНЫХ ЗАБОЛЕВАНИЙ

Аннотация: В статье выделены причины возникновения инфекционных паразитарных болезней, связь ареалов распространения с географической средой, региональные особенности и различия, меры, принимаемые против них в нашей республике.

Ключевые слова: паразит, паратиф, сальмонеллез, сибирская язва, бруцеллез, краснуха, столбняк, санитарная культура.

TERRITORIAL COMPOSITION OF INFECTIOUS-PARASITIC DISEASES

Abstract: In the state, the causes of the occurrence of infectious parasitic diseases, the relationship of distribution areas with the geographical environment, regional features and differences, measures taken against them in our republic are highlighted.

Keywords: parasite, paratyphoid, salmonellosis, anthrax, brucellosis, rubella, tetanus, sanitary culture.

O'zbekistonda o'z salmog'i jihatidan ko'zga tashlanuvchi kasallik guruhlaridan yana biri yuqumli va parazitlar kasalliklaridir. Ushbu guruh kasalliklari tarkibiga quyidagilar kiradi: -ichak infeksiyalari (ich terlama, paratif A,B,S, salmonellyoz, dizenteriya); tuberkulyoz; bakterial zoonozlar (kuydirgi, brusellyoz); boshqa bakterial kasalliklar (bug'ma, qizilcha, qoqshol, meningit, ko'k yo'tal); poliomiylit; virus va xlamidiyalar orqali vujudga keluvchi kasalliklar (virusli gepatit A, virusli gepatit B, quturish); rikketsiozlar orqali paydo bo'luvchi kasalliklar (ku isitmasi, leyshmanioz, bezgak va b.). Ushbu kasalliklarning geografik jihatdan tarqalishi ko'proq aholining sanitar-madaniyat darajasiga, ularning ijtimoiy shart-sharoitlariga, aholining zichligi va boshqa ko'pgina omillarga bog'liq.

Yuqumli-parazitlar kasalliklar mamlakatimizda 2000-yilda har 100 000 aholiga 1400,6 kishini tashkil qilgan bo'lsa, 2021-yilga kelib bu raqam 2076,6 kishiga ortgan. Yuqumli-parazitlar kasalliklar orasida ichak infeksiyalari (ich terlama, paratif, salmonellyoz, dizenteriya) alohida o'rin egallaydi. Ushbu kasalliklarning yuqish ehtimolligi boshqa yuqumli kasalliklarga qaraganda ancha yuqori turadi. Mazkur kasallikning ham boshqa kasalliklar singari hududiy tarkibi ancha keng areallarni egallaydi. Kasalliklarni keltirib chiqaruvchi mikroorganizmlarga qarshi qanchalik kurashilmasin, ularni batamom yo'qotish katta mashaqqatlar evaziga qo'lga kiritiladi. Lekin keyingi yillarda respublikamizda ularga qarshi samarali choralar tadbirlar olib borilganligi tufayli kasalliklar biroz bo'lsada kamaygan. Isitma, ko'ngil aynishi, qusish kabi belgilar asosida namoyon bo'ladigan bakterial dizenteriya o'tkir ichak infeksiyasi hisoblanishi barchamizga ma'lum (1-jadval).

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

Asosan sanitariya-gigiyena qoidalariga rioya qilmaslik, past sifatli ichimlik suvini is'temol qilish kabilar mazkur kasallikka chalinish uchun zamin yaratadi. O'zbekiston Respublikasida ushbu kasallik bilan kasallanish darajasining pasayishi yuz bermoqda. Statistik ma'lumotlar har 100 ming kishi hisobiga 2010-yilda 10,0ni tashkil qilganini ko'rsatgan bo'lsa, 2015-yilga kelib 6,8, 2020-yilda esa 1,0 ga teng bo'ldi. 10 yil ichida kasallik darajasining 10 barobarga kamayishi respublika tibbiyot sohasining yutuqlaridan biri bo'lib hisoblanadi.

O'tkan davrlar oralig'ida bunday ijobiy o'zgarishlar ayniqsa, Navoiy, Toshkent hamda Jizzax viloyatlari ko'rsatkichlarida yaqqol ko'rindi. Shu jumladan, ich terlama kasalligi 1996-yilda har 100 ming aholiga 1,1 kishini tashkil etgan bo'lsa, 2010-yilda uning salmog'i 0,10 ga tushib qoldi. Ammo ayrim mintaqalarda kasallik miqdori hamon yuqori darajada. Masalan, birgina Buxoro viloyatida yuqoridagi ko'rsatkichlar 1996-yilga nisbatan ancha kamaygan, biroq u 2009-yilda ham respublika o'rtacha darajasidan ancha yuqori bo'lgan (2-jadval). Shuningdek, Navoiy, Surxondaryo, Jizzax, Namangan viloyatlarida ham bu kasallik miqdori respublikaga qaraganda birmuncha baland. 2020-yilda mazkur kasallik bilan bog'liq ko'rsatkichlar deyarli respublikaning barcha viloyatlarida ko'rsatkichlar deyarli uchramaydi. Mamlakatimizning ba'zi mintaqalarida o'tgan yillarga qaraganda, mazkur kasallikka chalinganlar soni sezilarli tarzda kamaygan. Jumladan, Andijon viloyatida 1995-yilda 100 ming kishiga ushbu kasallik bilan og'riganlar 2,1 kishini tashkil qilgan bo'lsa, 2010-yilda bu xastalik viloyatda umuman kuzatilmadi. 2020-yilda esa respublikamizning deyarli barcha hududlarida mazkur kasallik holatlari uchramaydi.

Ma'lumki, respublika hududi uzoq asrlar davomida turli xil yuqumli kasalliklar o'chog'i bo'lib kelgan. O'lkada xususan vabo, bezgak, rishta, traxoma, tog' va tog' oldi hududlarida esa ko'proq sil, zotiljam singari xastaliklar keng tarqalgan edi.

1-jadval

Bakterial dizenteriya bilan kasallanish

Hududlar	Yillar		
	2010	2015	2020
O'zbekiston Respublikasi	10,0	6,8	1,0
Qoraqalpog'iston Respublikasi	19,0	16,4	2,7
Viloyatlar			
Andijon	1,4	1,6	0,8
Buxoro	2,4	0,9	0,1
Jizzax	19,7	12,4	2,1
Qashqadaryo	1,6	0,3	0,1
Navoiy	31,0	10,5	0,5
Namangan	5,1	1,7	0,1
Samarqand	2,0	2,1	0,6
Surxondaryo	5,6	2,6	0,5
Sirdaryo	11,5	2,6	0,4
Toshkent	35,2	23,3	1,7
Farg'ona	11,1	7,8	1,8
Xorazm	1,0	0,3	0,1
Toshkent sh.	11,3	16,8	2,6

Jadval O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida tuzildi.

Aholi yashash tarzining og'irligi, toza ichimlik suvi bilan ta'minlanmaslik, infeksiya qo'zg'atuvchilarga qarshi kurashuv chora-tadbirlarini qo'llay bilmaslik oqibatida mintaqada turli yuqumli kasalliklar ko'p bo'lgan. Chunonchi, o'tmishda Buxoro vohasi yuqumli xastaliklar keng tarqalgan tipik hududlardan hisoblangan. Bu yerda, ayniqsa, iflos suv manbalari tufayli rishta,

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

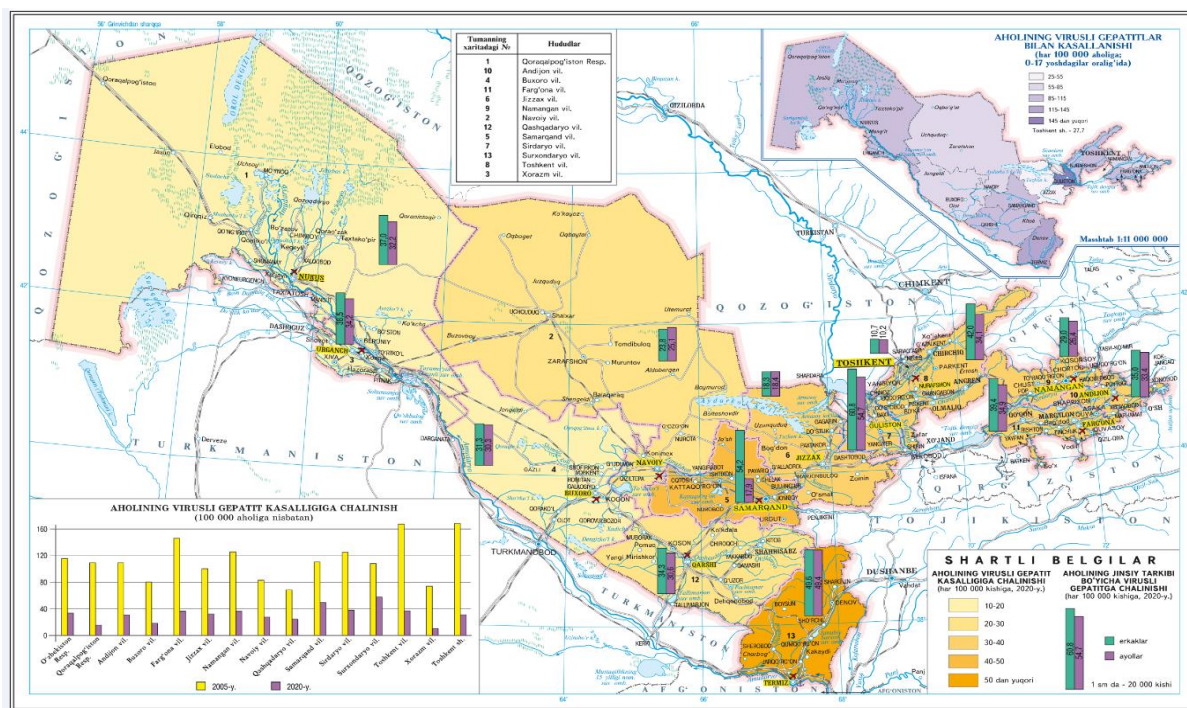
bezgak, vabo xastaliklari keng yoyilgan. Keyinchalik tibbiy nazoratni yoʻlga qoʻyila borishi, aholi ijtimoiy taʼminotini izga tushishi natijasida koʻpgina yuqumli xastaliklar batamom yoʻqotildi. Lekin, bunday kasalliklarning baʼzilari butunlay tugatilgan boʻlsada, ularning ayrim turlari hozir ham uchrab turadi [2,3].

2-jadval

Respublika aholisining ich terlama kasalligi bilan kasallanishi
(har 100 ming kishiga)

Hududlar	1995	2000	2005	2010	2020
Oʻzbekiston Respublikasi.	1,1	0,7	0,4	0,10	0,0
Qoraqalpogʻiston Respublikasi.	0,1	0,0	-	0,00	-
Wiloyatlar:					
Andijon	2,1	0,09	-	0,00	-
Buxoro	2,7	0,6	0,4	0,00	-
Jizzax	7,9	1,0	0,4	0,10	-
Qashqadaryo	1,9	1,2	0,5	0,20	0,0
Navoiy	3,1	2,0	1,2	0,80	-
Namangan	2,1	0,9	0,3	0,10	-
Samarqand	1,1	0,7	0,2	0,20	-
Surxondaryo	1,9	1,1	0,7	0,40	-
Sirdaryo	0,1	0,2	-	0,00	-
Toshkent	1,7	1,1	0,6	0,10	-
Fargʻona	1,2	0,2	0,1	0,00	-
Xorazm	0,6	0,2	0,1	0,00	-
Toshkent sh.	0,2	0,8	1,1	0,10	-

Manba: Oʻzbekiston Respublikasi Davlat statistika qoʻmitasi maʼlumotlari

1-rasm. Virusli gepatitlar. Manba: Oʻzbekiston Respublikasi Davlat statistika
qoʻmitasi maʼlumotlari

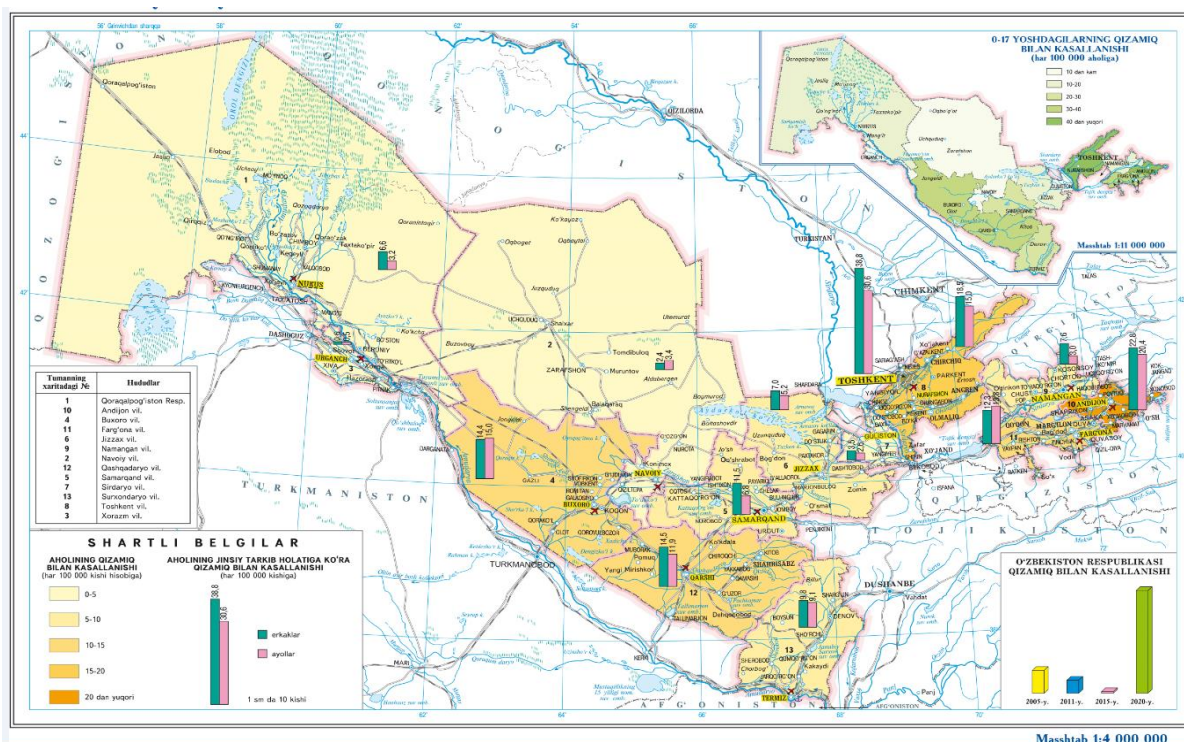
«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

Virusli gepatit - o'tkir yuqumli kasallik bo'lib, jigar hujayralarining zararlanishi, umumiy intoksikatsiya belgilari, teri va shilliq qavatlarining sarg'ayishi, jigar, ba'zan taloqning ham kattalashishi bilan ifodalanadi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, so'nggi yillarda aholi orasida virusli gepatit kasalliklari ancha kamaygan. Jumladan, ushbu kasallik 2005-yilda respublikamizda har 100 000 aholiga 115,8 kishini tashkil etgan holda, bu raqam 2020-yilda 33,6 kishiga kamaygan. Biroq, so'nggi yillar mobaynida mazkur xastaliklar sezilarli holatda pasaygan bo'lsada, yana biroz ko'paygan. Surxandaryo, Samarqand viloyatlarida ahvol respublika darajasidan ancha yuqori (1-rasm). Qolgan viloyatlarda esa nozogeografik vaziyat birmuncha ijobiy tus olgan.

Ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, keyingi 15 yil mobaynida mazkur kasallik turlari respublikamizda sezilarli tarzda kamaygan. Virusli gepatitlarni oldini olishda shaxsiy gigiyena qoidalariga amal qilish, kasallikni o'z vaqtida aniqlab, bemorni kasalxonaga yotqizish va u bilan yaqin bo'lganlarni tibbiy ko'rikdan o'tkazish muhim sanaladi. Kasallikning oldini olish maqsadida A va V gepatitlarga qarshi emlash muhim hisoblanadi.

Qizamiq - o'tkir yuqumli virusli kasallik bo'lib, uning yuqumlilik darajasi juda yuqori bo'lib, qo'zg'atuvchisi qizamiq virusi hisoblanadi. Bu yuqori harorat (40,5°C gacha), og'iz bo'shlig'i va yuqori nafas yo'llarining shilliq qavatining yallig'lanishi, kon'yunktivit va terining xarakterli makulopapulyar toshmasi, umumiy intoksikatsiya bilan tavsiflanadi. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti hisob-kitoblariga ko'ra, 2018-yilda dunyo bo'ylab 140 000ga yaqin odam qizamiqdan vafot etgan, ularning aksariyati besh yoshgacha bo'lgan bolalardir [6.].

2-rasm. Aholining qizamiq bilan kasallanishi. Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

Aytish lozimki, chaqaloqlar va yosh bolalar uchun qizamiq infeksiyasi eng xavfli hisoblanadi, chunki u pnevmoniya va ensefalit (miya yallig'lanishi) kabi asoratlarga, shuningdek, miyaning doimiy shikastlanishi, ko'rlik yoki eshitish qobiliyatini yo'qotishi tufayli umrbod nogironlikka olib kelishi mumkin (2-rasm).

So'nggi ma'lumotlarga ko'ra, qizamiq virusi boshqa uzoq muddatli ta'sirga ham ega bo'lishi mumkin, chunki u immunitet tizimining ko'p oylar va hatto yillar davomida o'zgarishiga

olib keladi. Ushbu "immun- amneziya" tananing mudofaasiga zarba berib, qizamiqdan omon qolganlarni gripp yoki og'ir diareya kabi boshqa potensial o'limga olib keladigan kasalliklarga qarshi himoyasiz qoldiradi. Qizamiq rivojlanayotgan mamlakatlarda bolalar o'limining asosiy sabablaridan biri bo'lib qolayotganligi sir emas (2016-yilda dunyo bo'yicha bolalar o'limining 1,3 foizi aynan shu kasallik hissasiga to'g'ri kelgan) [3]. 2017-yilda dunyoda qizamiq bilan kasallanganlar soni keskin oshdi. Emlash jarayonlari yetarlicha amalga oshirilmagan barcha hududlarda qizamiq epidemiyasi kuzatildi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Малхазова С.М. Медико-географический анализ территорий: картографирование, оценка, прогноз. -М.: Научный мир, 2001. - С. 240
2. Komilova N.K. Inson ekologiyasi va nozogeografik tadqiqotlar. Monografiya. T. «Zebo prints», 2023. -208 b.
3. Komilova N.K., Muxammedova N.J., Karshibayeva L.K., Egamqulov H.E. Nozoekologik vaziyat va aholi kasallanishining hududiy tahlili. Monografiya. -Guliston: «Nazokatxon ziyo print» 2023. -256 bet.
4. Равшанов А.Х. Нозогеографик вазиятнинг худудий хусусиятлари (Самарканд ва Навоий вилоятлари мисолида). География фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. Самарканд, 2020
5. Komilova N.K., Muxammedova N. J. Tanatogeografiyaning nazariy va amaliy masalalari (aholi o'limining hududiy xususiyatlari). Monografiya. Navoiy: «Ishonchli hamkor», 2023. –132 bet.
6. Komilova N.K. Tibbiyot geografiyasi va global salomatlik. Darslik. Toshkent: «Yangi chirchiq book», 2023. -236 b.
7. O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi ma'lumotlari (1991-2021)

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ASPECTS OF THE ASSESSMENT OF TOURISTIC AND RECREATIONAL POTENTIAL

Mahkamov E.G. (Farg'ona davlat universiteti, O'zbekiston)

Abstract: *This article analyzes the potential of recreation and tourism, theoretical and methodological aspects of its assessment. The theoretical-methodological methods of evaluation, including the description and specific aspects of the balance method, were studied. The possibilities of complex organization of touristic-recreational activities were evaluated using the recommended evaluation method (balance method).*

Key words: *recreation and tourism potential, theoretical-methodological methods, balance method, touristic-recreational activities.*

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ОЦЕНКИ ТУРИСТСКО-РЕКРЕАЦИОННОГО ПОТЕНЦИАЛА

Аннотация: *В данной статье анализируется потенциал рекреации и туризма, теоретико-методологические аспекты его оценки. Изучены теоретико-методические методы оценки, в том числе описание и особенности балансового метода. Возможности комплексной организации туристско-рекреационной деятельности оценивались с использованием рекомендуемого метода оценки (балансового метода).*

Ключевые слова: *рекреационно-туристский потенциал, теоретико-методические методы, балансовый метод, туристско-рекреационная деятельность.*

TURISTIK-REKREATIONSALOHİYATNI BAHOLASHNING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya: *Ushbu maqolada rekreatsiya va turizm salohiyati, uni baholashning nazariy-metodologik jihatlarini tahlil qilingan. Baholashning nazariy-metodologik usullari, jumladan, balans*

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

metodining tavsifi va o'ziga xos jihatlari o'rganilgan. Tavsiya etilayotgan baholash usuli (balans metodi) yordamida turistik-rekreatsion faoliyatni kompleks tashkil etish imkoniyatlari baholangan.

Kalit soʻzlar: *rekreatsiya va turizm salohiyati, nazariy-metodologik usullar, balans metodi, turistik-rekreatsion faoliyat*

In the world, recreation and tourism has become a global activity that faces no political, ideological, geographical or cultural boundaries. Today, special attention is being paid to scientific research on the use of recreational-tourist resources and the recreational-tourist potential of the region, as well as territorial organization, creation of promising programs for the development of recreation and tourism based on a comprehensive assessment. In this regard, it is important to assess the natural and economic-social geographic conditions for the purpose of recreation and tourism, to determine its types, to develop zoning, to increase and develop recreational-tourist opportunities. In the evaluation of the recreational and touristic potential, the natural (relief, climate, inland waters), historical-cultural (monuments, shrines, handicrafts), socio-economic (economic and tourist infrastructure), ecological (climatic discomfort, air and water pollution index) characteristics of the area are taken into account. It is advisable to take into account the indicators.

Assessment of tourism and recreation potential (TRP) is the initial stage of the research and shows the main features of the area. This creates an opportunity to assess realistically tourism in the region and develop effective recommendations. The study of TRP and its evaluation, its methodological and methodological foundations were thoroughly studied by V.S.Preobrazhensky, A.A.Mins, Y.A.Vedenin, L.I.Mukhina, V.B.Nefedova, N.N.Miroshnichenko, B.N.Likhanov, N.M.Stupina, B.B.Rodoman, M.A.Sarancha and others.

M.A.Sarancha (2006) believes that the recreational and touristic potential of the area is a set of necessary opportunities for the organization of recreation and health restoration activities [9].

The article uses methods such as systematic analysis, geographic comparison, geographic forecast, statistical, mathematical modeling.

The balance method developed by A.A.Grigoryev (1966), M.I.Budiko (1966), D.L.Armand (1975), A.I.Ziryanov, M.V.Gudkovskih (2018) and improved by us was used to assess the potential of recreation and tourism.

Evaluation of TRP is carried out mainly in 4 directions: medical-biological (physiological), psychological-aesthetic, technological and economical [6, 8].

Medical-biological evaluation assesses the level of comfort of natural conditions, first of all, climate for the human body, and most researches are aimed at evaluating climatic conditions for recreation and tourism. The researches were carried out by Y.Y.Fedorov, L.A.Chubukov, B.A.Ayzenshatat, N.A.Danilova, Y.M.Ratner, V.G.Boksha, I.A.Arnoldi, V.I.Rusanova. The effect of climate on the human organism is called bioclimatic effect [2]. Bioclimatic studies are carried out in order to determine the reaction of the human organism to various environmental conditions and to determine the human needs for the environment in order to ensure normal physiological activity.

Psychological-aesthetic assessment is carried out on the basis of the aesthetic indicators of the landscape, with such studies A.R.Budryunas, N.V.Buchatska, Y.A.Vedenin, L.I.Mukhina, D.D.Dirin, N.N.Nazarov, D.A.Postnikov, I.V.Frolova, V.A.Nikolayev, M.Y. Frolova, K.I.Eringis, T.O.Jurgens were engaged. The aesthetic importance of the landscape and its components is the main source in the organization of tourist and recreational activities.

The technological evaluation evaluates the engineering capabilities of regional resources in the organization of touristic and recreational activities. The basics of technological assessment were studied by scientists such as L.I.Mukhina, L.F.Kunitsyn.

In the economic evaluation, the possibilities of attracting investment and profiting of the territory were studied and studied in the researches of M.A.Sarancha (2006), according to which there are several approaches in the economic evaluation [9]:

- cost-based approach - based on determining the amount of necessary costs or reproduction of touristic-recreational resources;
- Income approach - based on determining the value of the object of assessment based on expected income, time spend and possible losses;
- Comparative approach - based on comparing the evaluated object with other objects taking into account their similarities and differences.

In addition, statistical models are used to estimate the flow of tourists and the factors influencing it. The impact of all factors is analyzed based on statistical data. In addition, adaptive statistical models on the generality of signs can be related to dynamic forecasting models. The primary analysis of the data on the arrival of tourists to the regions shows that the nature of the data changes corresponds to linear additive types of trends. Holt and Brown model is usually used in such statistical evaluation [1, 7, and 10]. One of the most effective methods in recreational-tourist evaluation of natural complexes is the integrated complex evaluation method, which was used in the researches of Y.A.Vedenin, N.N.Mirishnichenko [11].

In our opinion, recreation and tourism potential is a combination of recreation and tourism resources, their territorial structures, and conditions that help to meet the tourist and recreation needs of tourists and recreationists. Comprehensive evaluation of recreation and tourism potential is carried out using multidimensional statistical, integral-score, comparative, structural, functional, and classification analyzes [4].

The balance method developed by A.A.Grigoryev (1966), M.I.Budiko (1966), D.L.Armand (1975), A.I.Ziryanov, M.V.Gudkovskih (2018) and improved by us was used to assess the potential of recreation and tourism [6]. Assessment and research with the balance method is carried out step by step, in the following order: 1. Selection of a territorial unit; 2. Defining the main criteria; 3. Development of rating scale; 4. Evaluation of general and individual results; 5. Analysis of results; 6. Final comprehensive assessment; 7. Comparison of results and zoning of the territory according to the level of tourist and recreational potential; 8. Draw a map of the touristic and recreational potential of the region [3].

Using the balance method, when evaluating TRP, we distinguish the following evaluation blocks of equal importance: natural factors, historical-cultural factors, socio-economic factors, tourist block, ecological situation and negative factors. In the balance method, it is recommended to determine TRP by the following formula:

$$TRP = (Na+HC+SE+TB) - (E+N) \quad (1)$$

The input part of the balance: Na - natural factors, HC - historical and cultural factors, SE - socio-economic factors, TB - tourist block.

Output part of the balance: E - environmental situation, N - negative factors.

Each block consists of interrelated components, for example, a block of natural factors, relief, climate indicators, hydrological conditions of the area, etc. In turn, components contain a group of evaluation parameters. The sum of points for each group of evaluation parameters is the total value of component points. The total potential is not the sum of the points, but the sum of the share of each block. Therefore, the final result of the assessment indicates the share of each region in the total regional potential [3].

According to the level of impact on the organization and development of recreational-tourist activities, the assessment components can be divided into primary (coefficient equal to 1) and secondary (coefficient equal to 0.5) parts. The coefficients are successively multiplied by the

sum of the main points of the evaluation components. Integral potential is calculated according to formula 1 given above. Each of the blocks is equal, and the amount issued is equal to 100%. The share of each district in relation to 100% in TRP is determined. There are quantitative and qualitative indicators that cannot be measured in the TRP evaluation system. For them, a separate scale can be developed that reflects several evaluation criteria. The measurement scale reflects quantitative changes. The evaluation scale reflects qualitative changes. Not all quality indicators can be quantified. Therefore, it is necessary to evaluate not only quantitative indicators, but also qualitative indicators. The process of evaluating indicators is calculated relative to the absolute indicator. It is necessary to use the results of the field expedition instead of the general data to determine the current indicators of the regions where complete information is not available.

Blocks are not compared by points, because each of them has a different number of parameters. The mutual ratio of the results is obtained by calculating the share of each district in the block, and the final form of TRP is determined by the balance method. Integral evaluation serves as a preliminary stage for thematic evaluations. The main thing is that the general comparative description of the territory creates an opportunity to develop measures for the proper organization of tourism and recreation at the republican, regional and local levels [3]. Many researchers [4, 5, 6, 7] put forward the resource-based approach to the study of the economic geographical nature of recreation and tourism and developed its scientific and methodological foundations. In turn, it should be said that the level of development of tourism and recreation depends on the diversity of resources and their proper use.

Recreation and tourism resources are divided into such types as natural, cultural-historical, socio-economic, and informational. The use of recreation and tourism resources is organized on the basis of general geographical, geopolitical, organizational-legal and ecological conditions.

1. It is desirable to make optimal use of natural conditions and natural-historical opportunities for recreational-tourist activity and to form socio-economic and tourist infrastructure based on it.

2. In order to organize and manage the trip, to effectively provide services for tourists, tourist and recreational activities should be organized within the administrative-territorial units. It also facilitates the collection of statistical data and the formation of tourist routes based on it.

3. With the help of the recommended assessment method (balance method), it is possible to determine the specific opportunities and shortcomings of administrative regions in the complex organization of tourist and recreational activities and mass attraction of tourists.

References

1. Abduganiev O. I., Makhkamov E. G. ECOLOGICAL TOURISM IN PROTECTED NATURAL AREAS //Journal of Geography and Natural Resources. – 2022. – Т. 2. – №. 02. – С. 25-32.
2. Danilova N.A. Климат и отдых в нашей стране. -М.: Наука, 1980. -154 с.
3. Gudkovskix M.V. Туризм в Тюменской области: потенциал и территориальная организация //Дисс. кан. геогр. наук. -Пермь: 2018. -281 с
4. Kiyakbayeva YE. G. Социально-экономические механизмы устойчивого развития туризма в регионах России. дис. ... канд. геогр. наук. – М., 2015.
5. Konishev YE.V. Концептуальные модели региональной туристско-рекреационной системы (функциональный и пространственный уровни) // Вестник Забайкальского государственного университета, 2015. №12 (127). С. 99-109.
6. Makhkamov E.G. Geographical basis of the use from nature of Fergana region in the objectives of recreation and tourism. Dissertation abstract of the doctor of philosophy (PhD) of geographical sciences. – S., 2022.

7. Makhkamov E. G., Umurzakova G. A., Gopporova F. B. PROSPECTS OF ECOTOURISM DEVELOPMENT IN FERGANA PROVINCE //Journal of Geography and Natural Resources. – 2022. – T. 2. – №. 02. – С. 33-39.
8. Mironenko N.S., Tverdoxlebov I.T. Рекреационная география. -М., 1981. -207 с.
9. Sarancha M. A. Территориальная туристско-рекреационная система как комплексное общественно-природное образование // Вестник Удмуртского университета. Сер.6. «Биология. Науки о Земле». Вып. 3, 2010. С. 58-67.
10. Safarov B. (2010). The models of prognosis of regional tourism's development // Perspectives of Innovations, Economics and Business, PIEB, 6(3), 80-83.
11. Vedenin Y.A., Miroshnichenko H.H. Оценка природных условий для организации отдыха // Известия АН СССР. Серия географическая. 1969. № 4. С. 51–60.

TO'DAKO'L SUV OMBORINING REKREATIONS IMKONIYATLARIDAN SAMARALI FOYDALANISHNING GEOGRAFIK JIHATLARI

Mirzoyeva I.E. (Buxoro davlat universiteti, O'zbekiston)

Annotatsiya. *Maqolada To'dako'l suv omborining sohilbo'yi dam olish zonasini zamonaviy infratuzilmasini rivojlantirish hamda rekratsion imkoniyatlaridan samarali foydalanishning geografik jihatlari yoritilgan.*

Kalit so'zlar. *suv ombori, cho'l, rekreatsiya, ekologik, Amu-Buxoro mashina kanali, rekultivatsiya, fitomeliyoratsiya, ekoturizm, tarixiy-me'moriy, arxeologik, etnografik, diniy, agroturizm, "Silk Road Family Resort" sayyohlik kurorti*

ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЭФФЕКТИВНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ РЕКРЕАЦИОННЫХ ВОЗМОЖНОСТЕЙ ТУДАКУЛЬСКОГО ВОДОХРАНИЛИЩА

Аннотация. *В статье рассмотрены географические аспекты развития современной инфраструктуры прибрежной рекреационной зоны Тудакульского водохранилища и эффективного использования рекреационных возможностей.*

Ключевые слова. *водохранилище, пустыня, рекреация, экологический, сельское хозяйство, Аму-Бухарский машинный канал, рекультивация, фитомелиорация, экотуризм, историко-архитектурный, археологический, этнографический, религиозный, агротуризм, туристический комплекс «Семейный курорт Шелкового пути».*

GEOGRAPHICAL ASPECTS OF EFFECTIVE USE OF RECREATION OPPORTUNITIES OF TODAKOL WATER RESERVOIR

Abstract. *The article describes the geographical aspects of the development of the modern infrastructure of the coastal recreation zone of the Todakol reservoir and the effective use of recreational opportunities.*

Keywords. *water reservoir, desert, recreation, ecological, agriculture, Amu-Bukhara machine canal, recultivation, phytomelioration, ecotourism, historical-architectural, archaeological, ethnographic, religious, agrotourism, tourist resort "Silk Road Family Resort"*

Ma'lumki, suv omborlari xalq xo'jaligining barcha tarmoqlarini suvga bo'lgan ehtiyojini ta'minlashdagi o'rni va ahamiyati beqiyosdir. Suv omborlari barpo etishning asosiy maqsadi ham daryolar suv rejimini tartibga solish va aholining maishiy - kommunal, xo'jalik ehtiyojlarini uzluksiz suv bilan ta'minlashdan iborat. So'nggi yillarda sug'oriladigan maydonlarni kengayishi, qishloq xo'jaligi samaradorligini oshirish, yerlarning meliorativ holatini yaxshilash va yangi yerlarning o'zlashtirilishi, suvdan energetika va boshqa maqsadlarida foydalanish hamda suv

oqimlarini rostdashda, dam olish maqsadida, suv omborlarining ahamiyati ortib bormoqda.

Ko'p asrlik tarix guvohki, kishilar savdoni rivojlantirish, yangi yerlarni ochish va o'zlashtirish, resurslar va yangi transport yo'llarini izlab topish maqsadida jahon bo'ylab sayohat qilish imkoniyatiga ega bo'lganlar.

"Buyuk ipak yo'li" bo'ylab safarga chiqqan savdogarlar, keyinroq esa mamlakatlar manfaatini himoya qiluvchi davlat elchilari, ilmni maqsad qilib olgan olimlar va allomalar, harbiy jabhalarda o'zga hududlarga kirgan jangchilar gavgdalanadi. Shukrlar bo'lsinkim, bularning aksariyati safarlari davomida o'zga hududlar tarixi, geografiyasi, zahmatkash xalqi, millatlarning urf - odatlari, an'ana va marosimlari, boy madaniy merosi bilan yaqindan tanishganlar hamda ular haqida ajoyib asarlar, xotira va esdaliklar yozib qoldirishgan. Masalan, fransuz tadqiqotchisi va geografi Pifey (eramizdan avvalgi 320 - yil) esa o'sha vaqtlarda aql bovar qilmaydigan tarzda butun Yevropa bo'ylab sayohat qilgan. U Britaniya orollarini aylanib o'tib, Norvegiya va Islandiyagacha borgan.

Mamlakatimiz hududida ham ana shunday sayohatchilarni o'ziga chorlovchi jozibali tabiat manzaralari kam emas.

Cho'l landshaftlari boshqa zonal landshaft tiplariga qaraganda o'ziga xos rekreatsion imkoniyatlarga ega. Rekreatsiya tarixiy kategoriya, insonning turmush sharoiti, dunyoqarashi rekreatsiyaga nisbatan o'zgarib, takomillashib boradi. Iqtisodiy farovonlik va u bilan bog'liq bo'lgan ma'naviy yetuklik rekreatsiyaga bo'lgan ehtiyojni belgilab turadi. Ijtimoiy hayot darajasi yuksalib borgan sari dam olishga, bo'sh vaqtni mazmunli o'tkazishga bo'lgan ishtiyoq ortib boradi.

Cho'l zonasida uzoq davrlardan buyon vohalarda, shaharlarda (madaniy zonada) yashovchi aholi orasida "Cho'lga chiqib kelaylik", "Bir barrachaxo'rlik (qo'zi) qilib kelaylik", "Hazor Nurga ziyoratga boraylik", degan iboralar mavjud. Haqiqatdan ham bahor oylarida qishloq aholisidan yor-u do'stlar, avlod-ajdodlar birgalashib bir avtobus yoki katta yuk mashinada 20-30 kishini cho'lga sayrga, dam olishga yoki ziyoratga bir-ikki kunlik muddatga chiqishlarini kuzatish mumkin.

Keyingi yillarda jahon turizmining noan'anaviy turlari: ekoturizm, tarixiy-me'moriy, arxeologik, etnografik, diniy, agroturizm, favqulotda hodisalar turizmi kabi sohalar tez sur'atlar bilan ommalashib bormoqda. Qayd qilish joizki, bular orasida ekoturizm O'zbekiston Respublikasi uchun eng istiqbolli yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Chunki, respublikamizda mujassam bo'lgan cho'l, adir, tog' landshaftlari, inson qudrati bilan yaratilgan moddiy va nomoddiy meroslar betakror ekoturistik mazmun-mohiyatga ega. Bu borada cho'l ekoturizmi bilan bog'liq imkoniyatlar alohida istiqbolga ega. Respublikamiz hududining 70 foizini egallab turgan chala cho'l va cho'l landshaftlari ekoturizmining tabiiy-iqtisodiy-ijtimoiy poydevori hisoblanadi. Ekoturizm bozorini tashkil qilish va rivojlantirish uchun eng avvalo har bir hududning ekologik xususiyatlari va imkoniyatlarini mukammal o'rganish lozim. Chunki, hududning ekologik tabiiy-ijtimoiy asosini bilmasdan turib ekoturizm bozorini samarali tashkil qilib bo'lmaydi.

Cho'l mintaqalari o'ziga xos tabiiy geografik birlik hisoblanadi. Ularning eng muhim xususiyati yog'in-sochinning o'ta kamligi va mumkin bo'lgan parchalanishning juda yuqoriligidir. Demak bu hududlar, suv tanqisligi bilan boshqa landshaft turlari orasida alohida ajralib turadi. Odatda cho'l hududlarida aholi punktlari tarqoq va mayda xo'jalik tarmoqlari ekstensiv rivojlangan bo'ladi. Ularning demografik va iqtisodiyot salohiyatini va zaifligi tufayli cho'llar ko'pincha, "bo'sh yerlar" ma'nosida talqin qilinadi [2].

Bugungi kunda dam olish resurslariga bo'lgan talab tobora oshib bormoqda. Turmush farovonligi aholi madaniyatining yuksakligi demografik o'sish kabi olimlar dam olishga bo'lgan talabni kuchaytirib boradi. Ma'lumki, respublikamiz hududining aksariyat qismi jumladan aholiga gavjum bo'lgan yirik vohalar ham cho'l zonasida joylashgan. Lekin bu hududning tabiiy

dam olish resurslari adir, tog', yaylov mintaqalariga nisbatan birmuncha cheklangan. Ayniqsa yilning iliq davrida ya'ni dam olish resurslariga bo'lgan talab kuchaygan pallada cho'l zonasini dam olish imkoniyatlari yanada tabiiy cheklanadi. Ko'zni qamashtiradigan o'ta yorug' kunlar jazirama issiq chang-to'zonli quruq havo, suv resurslarini cheklanganligi kabi omillar ushbu hududda rekreatsion noqulayliklar tug'diradi.

Shularga qaramasdan cho'l zonasi o'ziga xos va mos bo'lgan qator rekreatsion imkoniyatlarga ega. Bu borada makon va zamon tamoyiliga amal qilinsa, dam olish imkoniyatidan foydalanish samarali bo'ladi. Havo salqin, musaffo, qumlar namiqqan, ajoyib qum tepalar dengiziga qumli yuzalar naqshli chizgilar hosil qiladi. Rekreatsion landshaftlar ya'ni keng ommani hamda yo'lanma bilan kelgan dam oluvchilar uchun ajratilgan va shart sharoitlar yaratilgan hududlardir.

To'dako'l suv ombori - Navoiy viloyatidagi suv ombori. Buxoro shahridan 26 km sharqdagi tabiiy soylikda, Quyimozor suv omborining janubi-g'arbida barpo etilgan. 1968-yilda ishga tushirilgan. 1977-yilda rekonstruksiya qilingan. To'liq hajmi 800 mln. m³. Suv yuzasining maydoni 17,5 km², o'rtacha chuqurligi 4,8 m. To'g'oni balandligi 4 m, maksimal suv chiqarish imkoniyati 46,0 m³/sek. O'rtacho'l kanali orqali Zarafshon daryosining ortiqcha suvlarini jamg'aradi. Yuqorida qayd qilinganidek, suv ombori juda katta maydonga ega (225 km kv) To'dako'l suv omborining janubi- g'arbiy sohili rekreatsion resurslar uchun qulay imkoniyatlarga ega. Amu-Buxoro mashina kanali orqali Amudaryodan to'ldiriladi. Kanalning etak qismidagi yerlarni qo'shimcha suv bilan ta'minlaydi. Tutashtiruvchi kanal orqali Quyimozor suv omboriga suv beradi. To'dako'l suv omborida dam olish zonasining tashkil etilishida, birinchidan, yoz paytlarida shimoli - sharq tomondan yoqimli shabada esib turadi. Ikkinchidan, juda sayoz qumli chag'illi sohil cho'milish va dam olish uchun asqotadi. Bundan tashqari tabiat manzaralarini tomosha qilish imkoniyatlari yuqori. To'dako'l suv ombori atrofida bugungi kunda 22 ta turizm sohasidagi xususiy tadbirkorlik subyektlari mavjud bo'lib, ularda 1282 nafar mehmon qabul qilish imkoniyatiga ega. Shuningdek, bugungi kunda To'dako'l suv havzasi atrofida turizm obyektlarini tashkil qilishga oid qiymati 17,3 mlrd so'mlik loyihalarni amalga oshirilmogda. To'dako'l suv havzasida turizm rekreatsion zonalar barpo etilishi hamda turizm loyihalarning ishga tushirilishi xorijiy sayyohlarni qabul qilish imkoniyatini 3 barobar (45-50 mingtagacha), mahalliy sayyohlarni qabul qilishni esa 5 barobarga (1,5 mln.) oshirish, sayyohlarni mazkur hududda kamida 2-3 kun ushlab qolishga zamin yaratadi [3].

Dam olish maqsadlari uchun ushbu makonda birinchi bo'lib Navoiy tog' metallurgiya kombinatiga qarashli "Lazurnaya" sanatoriyasi tashkil qilingan. Sanatoriya aksariyat yilning iliq davrida faoliyat ko'rsatadi. Sanatoriya ichida zamonaviy kollejlari, keypinglar qurilgan. Bundan tashqari 2 gektarga yaqin mevali bog', uzumzorlar tashkil qilingan, 200 m kenglikda cho'milish zonasi tashkil qilingan. Sanatoriya hududida janub tomondan yondosh bo'lib, Buxoro dam olish zonasi joylashgan. Ikki – uch km sohil bo'ylab cho'zilgan bu zonada Buxoro viloyati tashkilotlari tomonidan bunyod etilgan binolar, yashil yo'laklar, sohil bo'yi cho'milish maydonchalari yaratilgan. Bular orasida Buxoroliklar uchun yaratilgan rekreatsion zona o'ziga xos. Yarim gektar keladigan asfalt maydoncha ikki tomondan baland ayvonlar bilan o'ralgan. Sohil oldida mevali daraxtlardan iborat bog', uning g'arbiy tomonida esa qattiq qoplamli yo'laklar, kerakli infratuzilmalar barpo qilingan. Lekin mazkur rekreatsion zona keyingi yillar ta'mir talab bo'lib qolgan.

Dam oluvchilarni kutib olish, ularga shart - sharoitlarni yaratib berishda kamchiliklar ko'p. Zonani ko'kalamzorlashtirish, obodonlashtirish talab dajasida emas. Qazib tashlangan, tashlandiq yerlar, tashlandiq binolar zonaning ko'rkiga "soya" tashlab turibdi. Cho'milish

yo'laklarida soyabonlar o'rnatish, ularning sanitariya - gigiyeniya, ekologik holatini yaxshilash, ta'mirlash lozim. Quyimozor suv ombori esa aksariyat ichimlik suvi manbai sifatida foydalaniladi va muhofaza qilinadi. Suv ombori sohillari himoya zona sifatida qo'riqlanadi. Shu bois bu yerda dam olish zonalarini yo'q hisobida. Faqat erkin dam oluvchilarni uchratish mumkin. Suv omborining shimoliy sohilida Kogon - Toshkent temir yo'liga yondosh yerda "temir yo'lchilarning dam olish zonasi" barpo etilgan. Zona taxminan 1 gektar maydonni egallaydi, beton devorlar bilan o'ralgan. Sohil bo'yi zinapoyasimon ko'tarilib turadi va Quyimozorni tomosha qilib turadigan sahnaga o'xshaydi. Sohil chag'illi allyuvial negizga ega. Uzoqdan suv omborining tik - chinksimon yerli relyef ajoyibotlarini kuzatish mumkin. Salqin shabada doim sizni kuzatib turadi. Dam olish xonalari, to'rt tomoni ochiq supali ayvon dam olish imkoniyatlarini oshiradi [4].

Sohil relyefiga uyg'un bo'lgan zinapoyalar dam oluvchini ruhini ko'taradi. Bundan tashqari, Quyimozor, Qiziltepa nasos stansiyalari oldida mevali bog'lar, orom bag'ishlovchi infratuzilmalar barpo qilingan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 19-iyundagi 4755-sonli qarorida "To'dako'l suv ombori hududida turistik zonani tashkil etish va rivojlantirish bo'yicha suvda dam olish turlari va plyaj turizmini rivojlantirish, ko'lga yo'lovchilarni tashish uchun doimiy avtobus qatnovlarini yo'lga qo'yish, tadbirkorlik subyektlarini jalb qilgan holda turizm va unga yondosh infratuzilmani rivojlantirish" nazarda tutilgan.

To'dako'l suv havzasi qirg'og'ida zamonaviy talablarga muvofiq "Silk Road Family Resort" sayyohlik kurorti barpo etilib, sohilbo'yi dam olish maskaniga aylantirildi. To'dako'l qirg'og'iga tutash bo'lgan 15 gektar maydonda mazkur obyektning birinchi bosqichida - 500 nafar, ikkinchi bosqichida esa 1500 nafardan ortiq sayyohni qabul qilish imkoniyati yaratiladi. Bu sayyohlik dam olish maskani ishga tushgach 150 dan ziyod yangi ish o'rinlari yaratilishi ko'zda tutilgan. Obyekt hududini obodonlashtirish va ko'kalamzorlashtirish maqsadida 7 ming tup manzarali daraxtlar ekish mo'ljallangan bo'lib, ayni paytgacha 3 ming tupdan ortiq ko'chatlar o'tkazilgan va plyaj hududi bo'ylab tabiiy chim yotqizilgan. Ushbu sayyohlik obyekti plyaj, basseyn, quyosh nurida toblanish, akvapark, attraksionlar, 50 o'ringa mo'ljallangan mehmonxona, dam olish tapchanlari, korabl timsolidagi restoran, yozgi terassa, SPA-salon, tabiat qo'ynidagi o'yingoh, tibbiyot burchagi, sog'lomlashtirish maskani, sport o'yingohi, ot sporti maydoni, avtoturargoh va maxsus suv transportlari kabi turli qo'shimcha xizmatlarni ham o'z ichiga oladi. Bu maskanga tashrif buyuruvchilar uchun ochiq osmon ostida bir-biridan qiziqarli konsert va shou dasturlari ham namoyish etiladi.

Qayd qilish joizki, dam oluvchilar uchun eng qiyinchilik tug'diradigan narsa, bu dala yo'llarining talab darajasida emasligi, ikkinchidan dam olish shart-sharoitning to'la-to'kis mavjud emasligidir. Bu o'rinda dam oluvchilarning ekologik madaniyatining pastligini ham aytish lozim. Ularning o'simlik, hayvonlarga munosabati, dam olish bilan bog'liq chiqindilarni bartaraf qilish borasidagi hatti-harakatlari sanitariya-gigiyena talablariga javob bermaydi. Mamlakatimizda, jumladan Buxoro-Navoiy viloyatlarida ro'y berayotgan iqtisodiy-ijtimoiy yuksalish, kelgusida Quyimozor – To'dako'l hududiga tashrif buyuradigan erkin dam oluvchilar sonini ko'payishiga olib keladi. Shu boisdan hududning rekreatsion imkoniyatlaridan samarali foydalanish maqsadida quyidagi ilmiy-amaliy tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq.

1. Quyimozor – To'dako'l suv omborlariga yondosh yerlarda mavjud bo'lgan yalang, tashlandiq chag'il konlarining ayrim qismlari hozirgi davrda chiqindi – axlatxonalarga aylantirilgan. Bu yerlarni rekultivatsiya, ya'ni fitomelioratsiya qilish zarur. Buning uchun qora saksovul, shuvoq, ili astragili kabi gipofitlardan foydalanish maqsadga muvofiq.

2. Asosan ichimlik suv manbai sifatida foydalanib kelinayotgan Quyimozor suv omborini muhofaza qilish choralari takomillashtirish zarur. Hozirgi kunda ko'l bo'yida ayrim

tashkilotlarning dam olish maskanlari mavjud. Bundan tashqari ko'l atrofida qonunbuzarlarni ogohlantiruvshi belgilar o'rnatilmagan.

Bularning bari O'zbekistonda turizm turlarini yanada rivojlantirish, mahalliy va xorijiy sayyohlar oqimini oshirish barobarida mahalliy aholini qo'shimcha ish o'rinlari bilan ta'minlash va shu orqali ularning turmush farovonligini oshirish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Бозоров З. Ўртачўл, Навоий, 1998. 64 б.
2. Назаров И.К. Абиогенные потоки в аридных геосистемах: оптимизация природопользования. Ташкент, Фан, 1992.101. с.
3. Расулов А.Р., Хикматов Ф.Х., Айтбоев Д.П. Гидрология асослари. – Тошкент.: Университет, 2003.
4. Эргашева М.К., Мирзаева И.Э., Неъматов А.Н. Тўдакўл ва Куйимозор сув омборларининг рекреацион имкониятларидан самарали фойдаланишнинг географик жиҳатлари. "Ўзбекистон географияси: табиати, аҳолиси, хўжалиги". Иқтидорли талабалар ва ёш олимларнинг илмий-амалий конференцияси материаллари. Тошкент. 2013. –Б. 89-91.

SAKRAL GEOGRAFIYANING NAZARIY- METODOLOGIK MASALALARI

Muqumova H.I., Nurmatov N.E. (Qarshi davlat universiteti, O'zbekiston)

Annotatsiya: *ishda sakral obyektlarning – muqaddas joylarning umumiy va geografik xususiyatlari, sakrallik tushunchasi, sakral tasavvurlar, geografiyaning integrallashuvi, sakral geografiyaning tarkib topishi, rivojlanishi va hozirgi holati, sakral geografiyaning fanlar tizimidagi o'рни bayon qilingan.*

Kalit so'zlar: *sakral, muqaddas, sakral obyekt, diniy jabhaning geografiyaviyligi, sakral geografiya, belgili-simvolik jihatlari.*

НАУЧНО – МЕТОДИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ САКРАЛЬНОЙ ГЕОГРАФИИ

Annotatsiya: *В работе описаны общие и географические особенности сакральных объектов – священных мест, понятие сакральности, сакральные представления, интеграция географии, становление сакральной географии, её развитие и современное состояние, место в системе наук.*

Ключевые слова: *сакральность, священное, сакральный объект, географичность религиозных аспектов, сакральная география, знаково-символические аспекты.*

SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL ISSUES OF SAKRED GEOGRAPHY

Abstract: *the paper describes the jeneral and geographic features of sakred objects – sacred places, the conception of sacredness, sacred representations, the integration of geography, the formation of sacred geography, its development, the current state and its place in the system of sciences.*

Keywords: *sacredness, sacred, sakral object, geography of religious aspects, sakral geography, sign-simbolic aspekts.*

Yer shari yuzasida muqaddaslik – sakrallik toifasi bilan bog'langan, ya'ni xalqlarning individual va jamoaviy ongida beqiyos qiymatga ega bo'lgan alohida qadrlanadigan ko'plab obyektlar mavjud. Diniy sajiyadagi elementlar deyarli hamma joyda mavjud. Kishilarning muayyan manzillardagi guruhlar muayyan diniy-madaniy an'analarning tarqatuvchilaridir. Sotsial-iqtisodiy landshaftning juda ko'p ob'ektlari va elementlari o'zining rivojlanishining diniy tomonlariga va diniy simvolikasiga ega. Tarixiy jarayonlarga noan'anaviy qarash uchun

ilmiy muomalaga “sakral” tushunchasi kiritilgan. Lugʻatlarda lotin tilidagi “*saker (sakri)*” soʻzi muqaddas, aziz, tabarruk, ilohiy, izzat-hurmat bilan qilinadigan, bagʻishlov, mistik, sirli, sehrli, muʼjizaviy kabi mazmunlarni ifodalaydi (Латино-русский словарь 1976:891). Kengroq maʼnoda “sakral” termini din bilan bogʻliq boʻlmagan narsalarga nisbatan ham qoʻllaniladi. Ayrim manbalarda “muqaddas” termini “buyuk, oliyjanob, sharaflı, ulugʻvor, hurmatli, ehtiromli, tajovuz qilish mumkin boʻlmagan ardoqli, tabarruk, daxlsiz, buzilmas, mahkam” kabi maʼnolarni anglatadi. Bundan tashqari, “sakral” tushunchasi, shuningdek “diniy marosim” degan mazmunga ham ega (Ефремова, 2000:213).

Keng maʼnoda “sakral” termini din bilan bogʻliq boʻlmagan holda ham qoʻllaniladi. U xalqlarning tarixiy- madaniy merosida barcha qiymatli, juda ahamiyatli obyektlarni ham bildiradi. Bunda “sakral” muayyam bir mistiklik bilan bogʻlangan, ayniqsa diniy jabhada - koʻpchilik kishilar uchun juda qiymatli boʻlgan mistik (Xudo bilan va ilohiylik bilan bogʻliq boʻlgan) hodisalarda yaqqol koʻrinadi. “Sakral joy” – odatdagi, kundalik (profan) narsalardan, tushunchalardan, hodisalardan farq qiladigan dinga, irratsionallikka (qonun-qoidalardan xoli), tasavvufga aloqador boʻlgan barcha hodisa va narsalar mavjud joylarni anglatadi Ilohiyot bilan bogʻliq diniy obyektlardan farq qilgan holda dunyoviy sakral obyektlar tugʻilish, barkamollik, jasorat, kuch, Vatan, qahramonona oʻlim va boshqa. toifasidagi mistikaga asoslangan. Tabiat bilan hamjihatlikda yashagan inson tabiat hodisalarini ilohiylashtirgan va unga sigʻina boshlagan, turli marosimlar oʻtkazgan va shunda sayyoramizda sakral joylar yuzaga kelgan. Bunday sigʻinish landshaft nuqtalari – sayyoramizda juda koʻp boʻlgan energetik jihatdan ahamiyatli joylardir. Ayrim sakral joylarni hozirgi paytga qadar olimlar tomonidan oʻz izohini topganicha yoʻq, ularning vujudga kelishi va qay maqsadda bunyod qilinganli toʻgʻrisida faqat gipoteza va afsonalar imkon beradi. Sakrallik – odatdagi (profan - kunda boʻlib turadigan) narsalardan, tushunchalardan, hodisalardan farq qiladigan ilohiylikka, dinga, parvardigorga, oxirat (nargi dunyo)ga, irratsionallikka, mistikaga aloqador barcha narsalarni anglatadi. Bunday ierarxiyalik sistemaning “odatiy ahamiyatli” boʻlgan qismlari odatiy (oddiy) yoki profan, kattaroq ahamiyatga ega boʻlgan qismlar esa maʼlum bir sharoitlarda muqaddas yoki sakral qism boʻlishiga olib keladi. Muqaddas va odatiy olamning yagona tasvirini oʻzaro toʻldirib turadigan qismlardan iborat. Etimologik jihatdan bizning tilimizga lotin tilidan kelgan “sakral” tushunchasi “muqaddas” soʻzining sinonimidir. Muqaddaslik tushunchasi eng avvalo din va uning bevosita mistikaga taalluqli tomoni bilan bogʻliq. Yer shari yuzasida muqaddaslik – sakrallik toifasi bilan bogʻlangan, yaʼni xalqlarning individual va jamoaviy ongida beqiyos qiymatga ega boʻlgan alohida qadrlanadigan koʻplab obyektlar mavjud.

Keng maʼnoda “sakral” – odatiy profan (kunda boʻlib turadigan) narsalardan, tushunchalardan, hodisalardan farq qiladigan ilohiylikka, dinga, parvardigorga, oxiratga, irratsionallikka, mistikaga aloqador barcha narsalarni anglatadi. “Sakral” maqomi asosan tabiiy, madaniy va tarixiy merosga: daryolar va togʻlar, gʻorlar, toshlar, daraxtzorlar koʻrinishidagi tabiat qurilmalari; kitoblar; ibodatxonalar, qadimiy inshootlar, qabristonlar va oʻtmishning boshqa yodgorliklari; buyuk kishilar yashagan joylar, yoʻllar, zamonaviy haykallar va boshqalarga belgilanadi. Ajdodlar ibodat, sajda qilishgan va boshqa marosimlar oʻtkazishgan, tabiat va tabiiy omillar ulugʻvorligi, davlat hokimiyati, qahramonlik bilan bogʻliq boʻlgan obyektlar sakrallik maqomiga ega boʻladi. Diniy jabhaning geografikligi quyidgi jihatlarida namoyon boʻladi:

- a) diniy eʼtiqod va mos tartiblarning joylashishi va tarqalishi;
- b) diniy hayot va faoliyatning dindorlarning migratsion oqimini oʻziga tortadigan geomakoniylar fokuslarining (“yadrolari”ning) mavjudligi;
- c) maʼnaviy jabhani xizmatlar (diniy asbob-anjob va kiyimlar tayyorlash, diniy adabiyotlar va sanʼat nashri, sigʻinish (kult) xizmatchilarini tayyorlash, ommaviy axborotning maxsus vositalarini rivojlantirish va h.k.);

d) diniy hayot va faoliyatning hududiy tabaqalshuvining etnodemografik va tabiiy-geografik vaziyatdagi geomakon tafovutlariga bog'liqligi.

Sakrallik tushunchasi qadimdan mavjud, bu tushuncha Yerdagi odamlar insonning mavjudligi bilan chambarchas bog'liq. Sakral tasavvurlar juda qadim davrlardayoq vujudga kelgan. Ajdodlarimizning ongi muqaddas landshaft, "kuch joyi" oldida sajda qilishdan (sig'inishdan) olamni bir butun tushinishga tomon tadriijiy rivojlandi. Ko'pchilik hozir ham sakral geografiya tushunchasini inkor etishadi, ammo, bu yo'nalish Gerodotga qadar bo'lgan. Bizga qadar yetib kelgan uning asarlarida Oykumena xalqlarining ko'pgina juda ahamiyatli va qadrlanadigan obyektlar (ibodatxonalar, noodatiy tabiiy hodisalar, janglar va b.). J.K. Shmittning yozishicha (1996), qadimiy yunon madaniyatida "sakrallik" termini ko'plab tushunchalar bilan bog'liq. Masalan, qadimiy Yunonistonda "Hieros" termini sakrallashtirilgan muqaddas predmetlarning tavsifi va alohidaligini bildirgan. Qadimgi rim "sacri" so'zi xudolarga va ular orasidagi aloqani ta'minlashga mansubligini anglatgan. Xudoga (ilohiylikka) daxldorlik va muayyan ritual musaffolikni kelib chiqishiga ko'ra, qadimiy yahudiycha "Gadosh" termini anglatgan (Шмитт, 1996:76). Sakral geografiya nisbatan yaqinda dinshunoslik, madaniyatshunoslik, tarix (arxeologiya) va geografiya tutashuvida shakllangan tushunchani ifodalaydi. Madaniyat geografiyasining bir tarmog'i – sakral (muqaddas) geografiya bo'lib, uning diqqat markazida makon va zamondagi sakrallik fenomeni turadi. Bu fenomen bizning butun hayotimizga xos va P. Teyyar de Sharden va V.I. Vernadskiy nomi bilan bog'liq noosfera konsepsiyasining ajralmas elementidir. Sakral geografiyaning tushunchalar apparatiga doir masalalar bo'yicha dastlabki tadqiqotlar o'tgan asrning 90-yillarida boshlandi. Din tarqalishining geografik xususiyatlarini o'rgangan tadqiqotchilar "sakral geografiya" terminining mazmunini ochib berishgan. Geografik makonning sakrallashuvi to'g'risidagi ancha faktik materiallar M. Eliade (1996), J.K. Shmitt (1996), O.I. Shabliy (2009), N.M. Terebixin (1993), O.A. Lavrenova (2003), YE.A. Okladnikova (2011, 2014), K.I. Mezensev (2009), Y.A. Zavgorodniy (2013), L.V. Ataman (2015), V.L. Ogudin (2013), S.I. Abdullayev va boshqa olimlarning ishlarida mavjud. Bunda shaxsning axloqiy-ma'naviy holati, uning ehtiyoji va ularni qondirish muhim ahamiyatga ega. Insonning ilmiy-nazariy va amaliy faoliyatining bu jihatlarini sakral-ilmiy yondashuvdan foydalanish kontekstida, sakral-geografik bilimlarni shakllanishi misolida o'rganish maqsadga muvofiq. P. Shukanovanning fikricha, sakral – falsafiy – ilmiy yondashuvlarni tahlil va sintezi asosida sakral geografiya konkret tarixiy va geografik makonda borliqning muqaddas-an'anaviy namoyon bo'lishini o'rganadi; sakral geografiyaning umumiy obyekti yagona sakral makonning tarkibiy qismi sifatidagi geografik qobiq; turli kuchlar va ularga mos keladigan jarayonlar, hodisalar va ruhiy-ma'naviy va axborot-energetik sajiyadagi muqaddas obyektlar sakral geografik tadqiqotning predmetli o'ziga xosligidir. Diniy qarashlar sakral geografiyani shakllantirdi va u integral fan sifatida sekin-asta tadqiqotning alohida, mustaqil sohasiga aylanib bormoqda, sakral geografik tadqiqotlar esa tobora dolzarblashmoqda.

Sakral geografiya – bu tarixiy geografik bilimlarning tabiiy, madaniy va tarixiy merosining alohida qadrlanadigan va e'zozlanadigan obyektlarining tizimidir. Sakral geografiyada obyektlarning barcha turlari, ularning joyi, vujudga kelish tarixi, bu obyektlar bilan bog'liq hozirgi an'analar, ularning xalqlar xayotidagi ahamiyati va boshqa xossalari o'rganiladi. Sakral geografiya esa sekin-asta tadqiqotning alohida sohasiga aylandi. Uning o'rganish obyektlari turli xalqlar va dinlarning kishilari muqaddas deb hisoblaydigan barcha joylar va narsalardir. Ular xudo irodasi bilan biror-bir hodisa sodir bo'lgan joylar, barcha zamonlar va kulturelarning buyuk avliyolari va ularning safdoshlari dafn qilingan joylar, yo'qolgan dinlarning muqaddas joylari, ko'p yillik ziyoratgohlar va zohidlik (tarki dunyochilik) ob'yektlari, shuningdek kuch joylari deb atalmish joylarda tabiatning ko'rinmas kuchlari

yaratgan unikal landshatlardir. Sakral geografiya – bu tarixiy geografik bilimlarning tabiiy, madaniy va tarixiy merosining alohida qadrlanadigan va eʼzozlanadigan obyektlarining tizimidir. Sakral geografiyada obyektlarning barcha turlari, ularning joyi, vujudga kelish tarixi, bu obyektlar bilan bogʻliq hozirgi anʼanalar, ularning xalqlar hayotidagi ahamiyati va boshqa xossalari oʻrganiladi. Sakral geografiya nisbatan yaqinda geografiyaning boshqa fanlar bilan tutashuvida shakllangan tushuncha va ilmiy yoʻnalish boʻlib, uning organish obʼyektini yer yuzasining anʼanaviy tabiiy komponentlari emas, balki geografiyaning belgisi-simvolik jihatlarini yoki sakral landshaftlar tashkil etadi.

“Sakral” tushunchasining mazmuni “diniy” tushunchasining mazmuniga nisbatan biroz kengroq, yaʼni hozirgi ilmiy adabiyotlarda bu tushunchalar oʻxshash tushunchalar sifatida foydalanilsada, diniy tushunchasi sakral tushunchasining yadrosi hisoblanadi. Shu sababli sakral geografiya din geografiyasiga nisbatan biroz kengroq tadqiqot predmetiga ega boʻlishi lozim. Koʻpgina tadqiqotlarda “muqaddas, tabarruk (святое)” va “ilohiy, diniy (священное)” bildiradigan “sakral” termini keng maʼnoda jahonning hozirgi mamlakatlarida koʻplab sotsial, siyosiy, psixologik va hatto iqtisodiy muammolar bilan bogʻliq. Psixologiya, din, filosofiya, geografiya, tarix va boshqa fanlar tomonidan tadqiq qilinadigan sakral geografiyaning madaniy va maʼnaviy fenomenining rivojlanishiga fikr-mulohazalarning koʻpligi hozirgi bosqichda tushunchalar apparatini yanada chuqurroq chalasini toʻldirib, oxiriga yetkazishni taqozo etadi. Sakral geografiya – bilimlarning sotsial-geografik fanlar tizimiga kiradigan mustaqil tarmogʻi boʻlib, u oʻz obyektiga va aspektiga, metodiga, maqsad va vazifalariga, tadqiqot predmetiga ega. Inson, uning sakral olami va diniy xulqi, sotsial muhiti va diniy tashkilotlar, sotsial muhiti va kult joylari, kult inshootlari sakral geografiyaning oʻrganish obyektidir. Diniy hayot va faoliyatni, umuman olganda diniy jabhani hududiy tashkil etish sakral geografiyaning *predmetidir*. Sakral geografiyaning predmetini nafaqat tabiiy muhit (landshaft)ning fizikaviy komponentlarini oʻz ichiga oladigan geografik makon, balki geografiyaning belgi-simvolik (ramziy) jihatlarini ham tashkil etadi. Sakral geografiya makoniy tasavvurlarning ayrim turlarini (sistemalarini) – diniy sistemalaridagi makoniy tasavvurlar shakllanishining qonuniyatlarini oʻrganadi. Sakral geografiya – turli geografik obyektlar, muayyan sotsial-madaniy borliqqa, aynan muqaddaslik toifasiga ega boʻlgan geografik makonning oʻzaro nisbati toʻrisidagi, tarixiy geografik bilimlarning tabiiy, madaniy va tarixiy merosining alohida qadrlanadigan va eʼzozlanadigan obyektlarining tizimidir. Sakral geografiyada obyektlarning barcha turlari, ularning joyi, vujudga kelish tarixi, bu obyektlar bilan bogʻliq hozirgi anʼanalar, ularning xalqlar hayotidagi ahamiyati va boshqa xossalari oʻrganiladi. Sakral geografiyada sakral obyektlarning turlari, ularning joylanishi, shakllanish tarixi, bu obyektlar bilan hozirgi anʼanalar, xalqlar hayotida ularning ahamiyati va boshqa xususiyatlari oʻrganiladi. Uning predmetini nafaqat tabiiy muhitning fizikaviy komponentlarini oz ichiga oladigan geografik makongina, balki geografiyaning aynan belgisi-simvolik jihatlarini tashkil etadi. Sakral geografiya – turli geografik obyektlar, muayyan sotsial-madaniy borliqqa, aynan muqaddaslik toifasiga ega boʻlgan geografik makonning oʻzaro nisbati toʻgʻrisidagi bilimlar tizimidir. Bu maqsadga erishish uchun dastavval quyidagi vazifalarni hal etmogʻi kerak:

- aniq bir davlat doirasida, umuman dunyoda muayyan dinning tarqalishining sabablari va omillarini ochib berish;
- hududagi kult inshootlari taqsimlanishining qonuniyatlarini aniqlash;
- diniy eʼtiqodlarning turli sotsial qatlamlarning hayot tarziga taʼsirini oʻrganish;
- kishilarning diniy hulqining xususiyatlarini aniqlash;
- muayyan hududda ijtimoiy ong va ijtimoiy intellektning shakllanishida dinning rolini tadqiq qilish;
- konfessiyalararo vaziyatning ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishiga sotsial jarayonlarning dinamikasiga taʼsirini oʻrganish;

Machitlar, cherkovlar va boshqalarning sotsial doktrinasining regional va konfessional xususiyatlarini, ularning aholi hayot darajasiga ta'sirini tadqiq qilish Sakral geografiya – Yer yuzasidagi muqaddas, alohida e'zozlanadigan (qadrlanadigan) joylarni, kishilarning muayyan hamjamiyati nazarida ilohiy ahamiyat kasb etadigan diniy yodgorliklarni, muayyan obyektlarning o'zaro munosabatini aniqlash to'g'risidagi bilimlar tizimi bo'lib, u makoniy tasavvurlarning ayrim turlarini – diniy sistemalaridagi makoniy tasavvurlar shakllanishining qonuniyatlarini o'rganadi. Sakral geografiya – tabiat va madaniyatning birgalikdagi fenomeni, kishilar ziyorat qiladigan tabarruk va muqaddas hududlarning birikmasi to'g'risidagi ilmiy yo'nalishdir. Quruqlik va suvning qismlari (uchastkalari), qurilishlar va mahalliy kishilar ongida muqaddaslik sajiyasiga ega bo'lgan narsalar shunday joylardir. Sakral joylarni ziyorat qilish fenomeni barcha xalqlarda va mamlakatlarda keng tarqalgan ritual amaldir. Shu sababli sakral geografiya tabiiy, tarixiy va madaniy obyektlarni o'rganadigan fan hisoblanadi. Boshqacharoq qilib aytganda, u tabiat, madaniyat va tarixiy merosning alohida qadrlanadigan va muqaddas obyektlar to'g'risidagi tarixiy – geografik bilimlar sistemasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdullayev S.I., Жанкабилов I.X., Назаров M.G. Сакрал география - янги интеграл илмий йўналиш // O'z, ricton geografiya jamiyati axboroti, 49-jild.- 81-85-6
2. Abdullayev S.I., Muqimova H.I. Ziyorat turizmi, uning xususiyatlari // O'zbekistonni TOP O'n turistik hududlar qatoriga kiritish istiqbollari. Xalqaro onlayn ilmiy-amaliy anjuman materiallari/ 11-12.X.2020. Buxora, 2020. - 94-95-b.
3. Атаман Л.В. Исследование сакрального пространства региона: методология и прициппы // Псковский регионологический журнал, 2015. – №123. – С.107-117.
4. Ефремова Т. Ф. Новый словарь русского языка – М.: Изд-во МГУ 2000.-213.
5. Завгородний Ю. Сакральная география и феномен паломничества: тайное или явное? // Философия и религиозность (электронный ресурс). URL: <http://tureligious.com.ua>.
6. Гурова И.В. Сакральная география и религиозный туризм. – Екатеринбург: Медикус. 2015. – С. 30-37.
7. Латино-русский словарь. – М., 1976. – 891 с.
8. Огудин В.Л. Сакральное о сакральном. – М.: Наука, 2013. – 220 с.
9. Усубалиева С.Дж., Айтбаева Г.Дж., Уайсова А. Понятийный аппарат сакральной географии // Казахский университет международных отношений и мировых языков Вестник. Серия географическая. № 4 (51) 2018.
10. Шаблий О. Общественная география: теория, история, страноведческие студии. – М.: Комета, 2009. – 324 с.
11. Шмитт Ж.К. Понятие сакрального и его применение в истории средневекового христианства // Arbor Mundi. Мировое древо. – М., 1996. – Вып. 4. – 76 с.

NAVOIY VILOYATIDA MAKTABGACHA TA'LIM MUASSASALARI JOYLASHUVIDAGI O'ZIGA XOS XUSUSIYATLAR

Muxammedova N.J., Meyliyeva Ch. (Navoiy davlat pedagogika instituti, O'zbekiston)

Annotatsiya: Maqolada Navoiy viloyati maktabgacha ta'lim muassasalarining joylashuvi, uning hududlar bo'yicha xususiyatlari yoritilgan. Shu bilan birga mamlakatda olib borilayotgan siyosiy jarayonlar ya'ni maktabgacha ta'lim muassasalarining kundan-kunga ortib borishi yangi avlodni kelajakdagi mavqei ko'rsatishi ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: bog'cha, maktabgacha ta'lim muassasalari, nodavlat maktabgacha ta'lim tashkiloti, davlat maktabgacha ta'lim tashkiloti

ОСОБЕННОСТИ РАСПОЛОЖЕНИЯ ДОШКОЛЬНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ В НАВОЙСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация: В статье описывается размещение дошкольных образовательных учреждений Навоийской области, его региональные особенности. При этом отмечалось, что политические процессы в стране, то есть ежедневное увеличение дошкольных образовательных учреждений, покажут будущее положение нового поколения.

Ключевые слова: Детский сад, учреждения дошкольного образования, негосударственная организация дошкольного образования, государственная организация дошкольного образования

SPECIFIC CHARACTERISTICS OF LOCATION OF PRE-SCHOOL EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN NAVOYI REGION

Abstract: The article describes the location of pre-school educational institutions of Navoi region, its regional characteristics. At the same time, it was noted that the political processes in the country, that is, the daily increase of pre-school educational institutions, will show the future position of the new generation.

Keywords: Kindergarten, preschool education institutions, non-state preschool education organization, state preschool education organization

Ma'lumki farzandlar ta'lim va tarbiyasi davlatning asokini tashkil etadi. Shunday ekan muassasaning faoliyati kelajak avlodni mamlakatdagi mavqeini belgilab beradi. O'zbekiston Respublikasining 595-sonli "Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida"gi Qonun 2020 yil 18-iyunda kuchga kirgan. Ushbu qonun 11 bob va 58 moddadan iborat bo'lib, maktabgacha ta'lim va tarbiyaning prinsiplari, tizimni tartibga solish yo'llari, muassasalar va ularning turlari, jarayonlarning tashkil etilishi, huquq va majburiyatlarini qamrab olgan.

Navoiy viloyati respublikaning eng yosh hududi sanalib, maktabgacha ta'lim muassasalari aholining zichligiga ko'ra siyrak joylashgan. Navoiy viloyati 2022-yil dekabr holatiga ko'ra jami 1195 ta maktabgacha ta'lim tashkilotlari mavjud bo'lib, shundan 216 tasi davlat maktabgacha ta'lim tashkiloti, 979 tasi nodavlat maktabgacha ta'lim muassasasi hisoblanadi.

Navoiy shahar O'zbekistonning eng sanoatlashgan shaharlaridan biridir. Shahar 1958-1960-yillarda yagona bosh plan asosida aholining ko'chirib keltirishdan yuzaga kelgan. Navoiy yirik ilm-marifat va madaniyat markazlaridan biri bo'lib, shaharda oliy o'quv yurtlari akademik litsey, madaniyat saroylari, kinoteatrlar. istirohat bog'lari mavjud.

Navoiy shahri aholisi 2017 ilda 460.9 ming kishi bo'lgan bo'lsa, maktabgacha ta'lim muassasasi 35ta bo'lgan. 2022 yilda esa aholi 505.5ming kishi, maktabgacha ta'lim muassasasi esa 93 taga yetgan. Bundan ko'rinib turibduki, aholining ortib borishi natijasida hamda xususiy maktabgacha ta'lim tashkilotlari ortishi bolalar salmog'ini 70-80 foizgacha qamrashiga sabab bo'lmoqda.

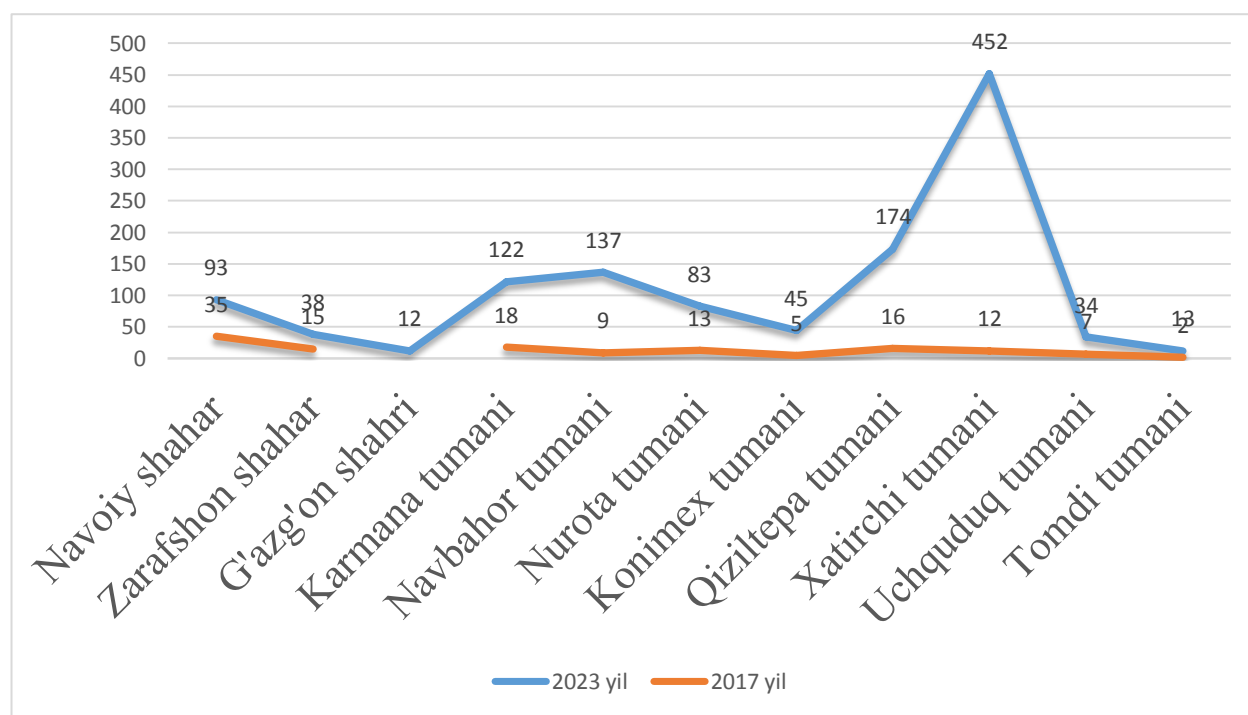
Nodavlat maktabgacha ta'lim tashkiloti o'z navbatida yana guruhlariga bo'linadi: xususiy, davlat hamkorlik sherikchilik, oilaviy va boshqalar. Demak viloyatimizda 6 ta xususiy, 78 ta davlat hamkorlik sherikchilik, 895 ta oilaviy maktabgacha ta'lim tashkilotlari mavjud. Viloyatda 3-7 yoshli bolalar 82057 nafarni tashkil etib, bugungi kunda ularning 66466 nafari yoki 81 foiz maktabgacha ta'lim tizimiga qamrab olingan.

Hozirgi kunda Navoiy viloyati nodavlat maktabgacha ta'lim tashkilotlariga nisbatan, davlat maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bolalar salmog'i yuqoriroq. Ayniqsa, bolalarni qamrab olish bo'yicha yuqori o'rinlarda Navoiy shahri 102,7 foiz, Zarafshon shahri 100,5 foiz, Uchquduq tumani 92,1 foiz o'sish kuzatilgan. Nisbatan pastroq ko'rsatkichlar esa Tomdi 64,6 foiz Nurota 70,6 foiz, Xatirchi tumanlarida 71,5 foizga tengdir.

Navoiy viloyatidagi ayrim chekka hududlarda maktabgacha ta'lim tashkilotining kamligi yaqqol ko'zga tashlanadi. Bularga Xatirchi, Nurota, Navbahor va Konimex tumanlari misol bo'la

oladi va bu hududlarda ta'lim sifatini oshirish uchun Ta'limning mobil guruhlarini tashkil etilgan. Hozirgi kunda 18 ta ta'limning mobil guruhlarida 244 nafar bolalar tahsil olmoqda.

Ta'lim tizimini isloh qilish davlatning asosiy vazifalaridan biridir. Shunday ekan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev ta'lim sifatini oshirishga qaratilgan islohotlarni kuchaytirish va samaradorlikni oshirish hamda sifatli ta'limni takomillashtirish maqsadida 2023-yil "Insonga e'tibor va sifatli ta'lim yili" deb nomlandi. Albatta inson manfaatlari yurt uchun qanchalar muhim bo'lsa sifatli ta'lim ham juda muhimdir. So'nggi olti yilda bolalarni maktabgacha ta'lim bilan qamrab olish darajasi 27 foizdan 70 foizga yetishi natijasida bugungi kunda 2 millionga yaqin bola bog'chaga bormoqda. Yaqinda Toshkent shahrida o'tkazilgan YuNESKOning Maktabgacha ta'lim sohasi bo'yicha Umumjahon anjumanida ham bu islohotlarimiz yuksak e'tirof etildi. Shu bilan birga murojaatnomada kelgusi besh yilda qamrovni 80 foizga yetkazish uchun 600 ming yangi bog'cha o'rni yaratilishi, bog'chalar sonini ko'paytirish, ulardagi ta'lim va tarbiya sifatini tubdan yaxshilash bo'yicha besh yillik dastur qabul qilish, bog'cha qamrovini kengaytirish bo'yicha xususiy sektorga qo'shimcha sharoitlar yaratilishi ta'kidlangan.¹

1-rasm. Navoiy viloyati maktabgacha ta'lim muassasalarining dinamikasi

Rasm ma'lumotiga ko'ra 2017-2023 yillarda muassalar soni hududning barcha mintaqalarida ortganligi kuzatiladi. Dinamikada ko'rinib turibdiki, 2017-yil holatiga ko'ra Tomdi, Uchquduq, Konimex, Navbahor tumanlari va G'azg'on shahrida maktabgacha ta'lim muassasalari nisbatan kam bo'lgan bo'lsa, hozirgi 2023-yil hisobiga ko'ra bu ko'rsatkichlar sezilarli darajada oshgan. Buning asosiy sabablaridan biri ta'limga bo'lgan e'tiborning ortishidir. Ayni vaqtda Xatirchi, Qiziltepa, Navbahor tumanlarida maktabgacha ta'lim muassasalarining soni yetakchilik qilmoqda.

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига Мурожаатномаси. 20.12.2022 йил.

Navoiy shahar 2022-yilda 11548 nafar 3-7 yoshli bolalar bo'lib ulardan 11805 nafari ya'ni 101 % qamrab olingan. Navoiy shahrida jami maktabgacha ta'lim tashkilotlari 93 tani tashkil etadi. Ular ham o'z navbatida 34 ta davlat maktabgacha ta'lim tashkilotlari, 6 ta davlat hamkorlik sherikchilik maktabgacha ta'lim tashkilotlari, 5 ta xususiy maktabgacha ta'lim tashkilotlari, 49 ta oliaviy maktabgacha ta'lim tashkilotlariga bo'linadi.

2022 - yil Obod mahalla dasturi doirasida qurilish tamirlash ishlari amalga oshirilgan. Bularga Navoiy shahar «Yangiobod» MFY hududida joylashgan 16-sonli KTIMTT, 14-sonli DMTT, «Zarafshon» MFY hududida joylashgan 29-sonli DMTT va «Zarafshon» MFY hududida joylashgan 12-sonli DMTT binosi mukammal ta'mirlanib, foydalanishga topshirilgan.

Hozirgi kunda shaharning ayrim MFYlarida maktabgacha ta'lim tashkilotlarini kam ekanligi kuzatiladi. Bunga Istiqlol, Yangiariq, Guliston, Binokor, Kimyogar va Ziyokor MFY ni kiradi. Aynan shu masalani yechish borasida 2023- yil hisobida Kimyogar MFY da 1 ta oilaviy maktabgacha ta'lim tashkiloti va Ziyokor MFY da 2 ta oilaviy maktabgacha ta'lim tashkilotlari ochish rejalashtirilmoqda.

Shunday qilib, viloyatning maktabgacha ta'lim tashkilotlari so'nggi yillarda turli xildagi muassasa sifatida ortib bormoqda. Bunga jamiyatda ayollarning ish bilan bandlik darajasining ortib borishi bilan xarakterlanadi. Yangi ish o'rnlarning yaratilishiga sabab bo'lmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига Мурожаатномаси. 20.12.2022 йил.
2. Navoiy viloyati Statistika boshqarmasi ma'lumotlari.
3. Maktabgacha ta'lim va maktab ta'limi boshqarmasi ma'lumotlari.

SAMARQAND VILOYATI AHOLISINING HUDUDIIY TARKIBI

Nasridinova F.F. (Samarqand davlat universiteti, O'zbekiston)

Annotatsiya: Ushbu maqolada Samarqand viloyati aholisi joylashuvining hududiy jihatlari hamda aholining hududiy joylashuviga ta'sir etgan omillar atroflicha yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: aholi, aholi zichligi, shahar aholisi, qishloq aholisi, relyef, sanoat, qishloq xo'jaligi, transport, urbanizatsiya.

ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЙ СОСТАВ НАСЕЛЕНИЯ САМАРКАНДСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация: В статье рассматриваются численность населения Самаркандской области, а также изучены территориальная размещение населения и факторы влияющие на размещение населения и населенных пунктов.

Ключевые слова. населения, плотность населения, городское население, сельское население, рельеф, промышленность, сельское хозяйство, транспорт, урбанизация.

TERRITORIAL COMPOSITION OF THE POPULATION OF SAMARKAND REGION

Abstract: This article describes in detail the territorial aspects of the settlement of the Samarkand region and the factors influencing the territorial settlement of the population.

Keywords: population, population size, population density, urban population, rural population, population employment level, uneven population distribution.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022 yil "2022-2026 yillarda Samarqand viloyati hududlarini kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish va aholi turmush darajasini yanada yaxshilashga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" qarori qabul qilindi.

Mazkur qarorga 1-ilovasida hududda 2022-2026 yillarda aholini ijtimoiy holatini yaxshilash, aholi jon boshiga to'g'ri keladigan daromadlarni ko'paytirishni belgilab berilgan. [1]

Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" 2022-yil 28- yanvardagi PF-60-son Farmoni qabul qilingan bo'lib, farmon ijrosini ta'minlash bo'yicha Samarqand viloyati hududlarida sanoat, qishloq xo'jaligi va aholiga xizmat ko'rsatish sohalarining kelgusi 5 yildagi istiqbolli sohalarini hamda har bir tuman va shaharning o'sish nuqtalarini belgilash, ijtimoiy sohani rivojlantirish orqali aholi salomatligi hamda turmush darajasini yanada yaxshilash masalalari inobatga olingan [11].

Samarqand viloyati O'zbekiston Respublikasining markazida, Zarafshon vodiysining o'rta qismida qadimgi Buyuk Ipak yo'li o'tgan hududida joylashgan bo'lib, savdo-sotiq, hunarmandchilik, shaharsozlik kabi tarmoqlar rivojlangan. Mintaqa sharq va g'arb mamlakatlari bilan savdo iqtisodiy munosabatlarni olib borishda qadimdan katta mavqega ega bo'lib, qadimgi sivilizatsiyaning asosiy markazi bo'lgan va hozirda bu hududda qadimgi shaharsozlik an'analari saqlanib qolgan. Biroq viloyat tabiiy sharoitining turlicha ekanligi va tabiiy resurslarning notekis taqsimlanganligi, aholi manzilgohlarining qulay geografik o'ringa ega bo'lgan Zarafshon vodiysida joylashishiga zamin yaratgan. [2]

Ko'hna, noyob tarixiy obidalarga boy bo'lgan Samarqand shahri viloyatning markaziy shahri bo'lib, u 1924-1930-yillarda O'zbekiston poytaxti vazifasini ham bajargan. Shaharda qadimdan aholi gavjum bo'lgan. Qadimdan "Sharq jannati" nomini olgan bu shahar Zarafshon daryosining chap sohilida joylashgan dunyodagi eng ko'hna shaharlardan biridir. O'z tarixiga ega bo'lgan Samarqand o'zining tarixiy obidalari va aholisining madaniyati bilan ham boshqa hududdan ajralib turgan. Hozirgi kunda ham Samarqand shahri nafaqat O'zbekiston, balki O'rta Osiyodagi eng yirik ijtimoiy, iqtisodiy, turizm va madaniyat markazidir. Ushbu shahar o'zining yuksak ijtimoiy-iqtisodiy, demografik salohiyatiga asoslangan holda respublikadagi yirik Samarqand aglomeratsiyasi shakllangan. Samarqand viloyati hududida joylashgan eng yirik guruhli aholi punktlari tizimi Samarqand aglomeratsiyasi hisoblanadi. Ma'lumki, aglomeratsiyaning tashkil topishi va rivojlanishi asosan hozirgi zamon urbanizatsiya jarayonlari hamda shahar va boshqa aholi punktlari aholisining bir- biri bilan bevosita aloqadorligi, shuningdek sanoat va agrosanoat majmualarining borligi bilan bog'liqdir. Demak, aholi punktlari aglomeratsiyasi murakkab hududiy ijtimoiy- iqtisodiy tizim bo'lib, ularni o'rganish ishlab chiqarishni va aholini joylashtirishda muhim ahamiyatga ega.

Shu soha yirik mutaxassislaridan biri G.M Laponing fikricha, shahar aglomeratsiyalari bu shaharlar va qishloq aholi punktlari to'plami bo'lib, ular yirik markazlar atrofida vujudga keladi. Bu yerda urbanizatsiya jarayonlari ta'sirida aholining turmush tarzi chuqur o'zgaradi [8]

Samarqand shahri aholi soniga ko'ra respublikamizning an'anaviy ikkinchi shahri va unung dastlabki poytaxti hisoblanadi. Aholi soniga ko'ra 2022 yil ma'lumoti bo'yicha 4031,3 ming kishi yashaydi. Samarqand viloyati aholi soni jihatidan respublikada birinchi o'rinda turadi. Shundan kelib chiqib hududning aholisi soni kundan kunga tabiiy o'sish yuqoriligi sababli ortib borayotganligini ko'rishimiz mumkin. Aholi jamiyatning asosiy ishlab chiqaruvchi kuchi hisoblanadi. Shu bilan birga - aholi sanoat, qishloq xo'jaligi mahsulotlarining, transportning va xizmat ko'rsatish sohalarining asosiy iste'molchisidir. Shu sababli, aholining soni har bir viloyat uchun muhim omil hisoblanadi. Viloyatda aholi soni hududlar bo'yicha notekis taqsimlanganligini ko'rishimiz mumkin. Aholi sonining notekis taqsimlanishiga bir qancha omillar o'z ta'sirini ko'rsatadi. Bularga relyef, iqlim, suv resurslari, yer resurslari, foydali qazilma konlari, sanoat, qishloq xo'jaligi, transportning rivojlanishi ta'sir etadi.

Samarqand viloyati aholi soni bo'yicha respublikada birinchi o'rinda va respublika aholisining 11,4 foizini tashkil etishini inobatga olsak, hududdagi aholini ish bilan ta'minlash,

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

aholining yashash sharoitlarini yaxshilash masalalari dolzarb ahamiyat kasb etadi. Samarqand viloyatining doimiy aholisi sonida qishloq aholisi soni 60% dan ko'pchilikni tashkil etadi. Bu o'z navbatida qishloqlarda yashovchi aholining turmush darajasini yuksaltirish kerakligini ko'rsatadi.

Aholi sonining oshishi ko'rsatkichi bo'yicha Urgut, Pastdarg'om tumanlari hamda Samarqand shahri yetakchilik qilmoqda. Jumladan, Samarqand shahar aholisi 2021 yilga nisbatan 6,4 ming kishiga ko'paygan va 561,7 ming kishiga (2022 y) yetgan. Aholi sonining kamligi bilan Qo'shrobo't, Paxtachi va Nurobod tumanlari ajralib turadi. Aholi asosan ekologik holati yaxshi bo'lgan, ichimlik suvi, elektr energiyasi bilan ta'minlangan, tabiiy gaz, oziq-ovqat mahsulotlari, qandolat mahsulotlari, yog' ishlab chiqarish zavodlari va sanoatlashgan joylarda ko'p tarqalgan. Aholining asosiy qismi viloyatning tekislik qismida ko'p tarqalgan bo'lib, ichimlik suvi bilan yaxshi ta'minlanmagan hududlarda esa kamroq tarqalgan.

1-jadval

SAMARQAND VILOYATI HUDUDLARI BO'YICHA AHOLI SONINING
TAQSIMLANISHI (2022 y)

Tumanlar nomi	Aholi soni (ming kishi)	Viloyatdagi ulushi %
Samarqand viloyati	4031,3	100
Samarqand sh.	561,7	14
Kattaqo'rg'on sh.	919,3	2
Tumanlar:		
Oqdaryo	165,1	4
Bulung'ur	193,3	5
Jomboy	180,4	4,5
Ishtixon	264,4	7
Kattaqo'rg'on	282,2	7
Qo'shrobo't	136,3	3,4
Narpay	219,1	5,4
Payariq	260,3	6,5
Pastdarg'om	367,3	9,1
Paxtachi	147,9	3,6
Samarqand	261,4	6,5
Nurobod	156,2	3,8
Urgut	532,5	13
Toyloq	210,5	5,2

Jadval. Samstat.uz sayti ma'lumotlari asosida tuzilgan.

Samarqand viloyatida 2022 yil ma'lumotiga ko'ra jami aholi 4031,3 ming kishi, shundan 1513,0 ming kishi shaharlarda yashaydi. Hozirgi kunda Samarqand viloyati ma'muriy jihatdan 14 ta qishloq tumanlari, 11 ta shahar va 88 ta shaharcha, 1901 ta qishloq aholi punktlaridan iborat.

Samarqand viloyati aholisining hududiy tarkibini o'rganish shundan dalolat beradiki, Samarqand viloyatida 2022 yil ma'lumotiga ko'ra 4031,3 ming kishi, shundan 1513,0 ming kishi shaharlarda yashaydi. Hozirgi kunda Samarqand viloyati ma'muriy jihatdan 14 ta qishloq tumanlari, 11 ta shahar va 88 ta shaharcha, 1901 ta qishloq aholi punktlaridan iborat.

Viloyat aholisi asosan Urgut, Pastdarg'om tumanlari hamda Samarqand shahrida aholi zich, Qo'shrobo't, Paxtachi va Nurobod tumanlarda esa siyrak joylashgan. Viloyat hududida aholi soni, zichligi, mehnat resurslari salmog'ini hisobga olib, aholi punktlarida aholiga xizmat ko'rsatish salohiyatini yaxshilash, kichik korxonalar qurish va umuman aholi bandligini yaxshilash lozim hisoblanadi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022 yil 28-apreldagi 222-sonli Qarori.
2. Kadirov M.A., Aholi Geografiyasi Demografiya asoslari bilan. T., 2019. 284 b
3. Kadirov M. A., Samarqand viloyati aholi geografiyasi. Samarqand. 2017. 140 b
4. Komilova N.K., Jumaخانov SH.Z., Rajabov F.T., Inson geografiyasi.-T., 2018. 220 b
5. Комилова Н. and Рўзикулова О.. "Regional aspects of maternal and child health in Uzbekistan." Pedagogika: 74.
6. Soliyev A. S., Komilova N.K., va boshqalar Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya, T., 2019.280 b
7. Kalonov, B. H., & Latipov, N. F. Characteristics Of Geographical Location Of The Population Of Navoi Region. International Journal of Progressive Sciences and Technologies, T, 2021. 477-479.
8. Лаппо Г.М. Города на пути в будущее.-М.; Мысль. 1987. -229 с
9. Latipov, N. Urboecology-Interdisciplinary Synthesis of Geography and Ecology. Middle European Scientific Bulletin, 2022. 16-20
10. Латипов Н., Locality and factors affecting the population. Hayka u mur, 2017. 74-75.

**NAVOIY VILOYATI YENGIL SANOAT TARMOQLARI RIVOJLANISHI VA
HUDUDIIY TASHKIL ISTIQBOLLARINI PROGNOZLASH**

Norkuvatova G.I., Norov Sh.Sh.

(Navoiy davlat pedagogika institute, O'zbekiston)

Annotatsiya: Maqolada mintaqalarning to'qimachilik sanoatida muvaffaqiyatli klaster yaratilishining asosi bo'lishi zarurligini va soha raqobatbardoshligini taminlash uchun ishlab chiqarishning yaxlit tizim yaratish, hududlatda mavjud bo'lgan yashirin imkoniyatlarni ishga solish, mahalliy tavarlar ishlab chiqarishning ichki va tashqi bozorini kengaytirishni dolzarb masala sifatida qaraydi. Respublika va Navoiy viloyatining imkoniyatlarini kengaytirishga qaratilgan ilmiy takliflar tavsiya etish maqsadini quyadi.

Kalit so'zlar: sanoat, xom-ashyo, ekspert, prognoz, klaster, to'qimachilik.

**ПРОГНОЗИРОВАНИЕ ПЕРСПЕКТИВ РАЗВИТИЯ И РЕГИОНАЛЬНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ
ЛЕГКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ НАВОЙСКОЙ ОБЛАСТИ**

Аннотация: вопрос рассматривает необходимость создания успешного кластера в текстильной промышленности регионов и создание целостной системы производства для обеспечения конкурентоспособности отрасли, использования скрытых возможностей, существующих в регионе, расширения внутреннего и внешнего рынков производства местных товаров. Научные предложения, направленные на расширение возможностей республики и Навойской области, преследуют рекомендательную цель.

Ключевые слова: промышленность, сырье, эксперт, прогноз, кластер, текстиль.

**FORECASTING THE PROSPECTS OF DEVELOPMENT AND REGIONAL ORGANIZATION
OF LIGHT INDUSTRIES OF NAVOI REGION**

Abstract: the article considers the need to be the basis of the creation of a sustainable cluster in the textile industry of the regions, and the creation of a holistic system of production to ensure the competitiveness of the industry, the employment of hidden opportunities available in the territory, the expansion of the domestic and foreign market of domestic taverns production as an urgent issue. Scientific proposals aimed at expanding the capabilities of the Republic and Navoi region pour the purpose of recommendation.

Keywords: industry, raw materials, expert, forecast, cluster, textiles.

Iqtisodiy o'sish nuqtasi sifatida «Navoiy paxta - to'qimachilik klasteri» shaklida yengil sanoat korxonalarining faol investitsiya siyosatidan samarali foydalanishga yo'naltirilgan 2022-2026 yillarga mo'ljallangan ko'p variantli prognoz parametrlarini hisoblab chiqish zarur.

Navoiy viloyatining shahar va tumanlari yengil sanoat rivojlanish holatini statistik ma'lumotlar va so'rovnoma o'tkazish orqali o'rganish tahlili shuni ko'rsatadiki, viloyatda tarmoq rivojlanishi ekstensiv xarakterga ega. Mazkur holat yengil sanoat ishlab chiqarish sohasida turli innovatsion-investitsion loyihalarni amalga oshirishni belgilab beradi. Bu esa viloyatda yengil sanoatning rivojlanish strategiyasini ishlab chiqish va istiqbol parametrlarini belgilab olish zaruratini yanada kuchaytiradi.

Viloyatdagi yengil sanoat korxonalari asosiy vositalarda modernizatsiyalashni amalga oshirishda moliyaviy vositalarning

yetishmovchilik holatlari ham kuzatiladi. Shu bois eng avvalo korxonalarni qo'llab-quvvatlash doirasida aniq bir Dasturlarni qabul qilish zarur, jumladan:

«Boshlang'ich» dasturni qabul qilish va bu dastur asosida kichik korxonalarga qaytarilmaslik sharti bilan subsidiyalar ajratish;

«Tijorat» dasturini qabul qilish va bu dastur asosida faol investitsiya siyosatidan samarali foydalanishga yo'naltirilgan innovatsion loyihalarni amalga oshirishda kichik korxonalarni moliyaviy qo'llab-quvvatlash mexanizmini yaratish.

Tadqiqotlar natijasi shuni ko'rsatadiki, faoliyatni rejalashtirishning o'zi natijaga erishish uchun, barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlash uchun yetarli emas. Shu bois hududlararo va hudud ichida nomutanosib rivojlanishni bartaraf etish asosida yengil sanoat tarmoqlarini rivojlantirish yo'nalishlarini belgilab olish lozim.

Viloyatda yengil sanoat mahsulotlarini 2023-2028 yillarda ishlab chiqarish hajmini prognozlash ham maqsadga muvofiqdir. Asosiysi belgilangan davrda ishlab chiqarishga ta'sir etuvchi omillarni to'g'ri tanlab olish zarur.

Tadqiqotlar shundan dalolat beradiki, Navoiy viloyatida yengil sanoat korxonalarini integratsiya sharoitida rivojlantirish uchta darajadagi maqsadlilikni o'z ichiga oladi. Birinchidan, kompaniyalarning yetkazib beruvchilar, ta'lim muassasalari va iste'molchilar bilan integratsiyasi amalga oshiriladi. Ikkinchidan, mahalliy kompaniyalarga xalqaro bozorlarga chiqish imkonini beradigan davlat darajasida yaxlit kompleksni shakllantirish. Uchinchidan, savdo bozorlarini kengaytirish va raqobatbardosh pozitsiyalarni mustahkamlash uchun xorijiy biznes hamkorlar bilan integratsiya.

Kompleks rivojlanish ishlab chiqarish quvvatlari tomonidan tayyor mahsulot ulushini oshirish va tayyor mahsulot tannarxini minimallashtirishni nazarda tutadi. Kompleks rivojlanishni samarali amalga oshirish korxonalarning resurslarni tejashni oshirishga qaratilishi lozim.

To'qimachilik sohasi hozirgi kunda mamlakatimiz iqtisodiyotiga yuqori daromad keltiradigan sohaga aylanmog'i lozim. Bu borada, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti "To'qimachilik bizga kam xarajat bilan oltindan ham ko'p daromad keltiradigan soha hisoblanadi" -deb ta'kidlashi bejiz emas. Chunki, bu soha uchun yetarli xom ashyo bazamiz bo'lish imkoniyatiga egamiz, agarda paxta tolasini mamlakatimizda isrofgarchiliksiz to'liq ishlab chiqilsa, bu iqtisodiyotimiz uchun juda katta imkoniyat va zaxirani mavjudligidan dalolat beradi. "Shuning uchun biz sohada to'liq klaster tizimini joriy etdik. Bugungi kunda paxta tolasini o'zimizda 100 foiz qayta ishlash yo'lga qo'yildi, besh yil avval 40 foiz tola qayta ishlangan", — dedi prezident.

O'zbekiston so'nggi yillarda to'qimachilik sanoatini ildam rivojlantirib bormoqda. Buning natijasida respublika paxta xom-ashyosi eksportchisidan, tayyor va yarim-tayyor mahsulot eksportchisiga aylandi. Hozirgi kunda to'la qayta ishlash quvvati O'zbekistonda 1,3 mln. tonnaga yetgan bo'lsada ammo, 1 mln. tonna tola ishlab chiqarilmoqda. Aslini olib

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

qaraganda, hozirning o'zida 300 ming tonna tola rejaga asosan yetmayapti. Kelgusi besh yilda bu ehtiyoj yana 600 ming tonnaga oshishini nazarda tutadigan bo'lsak, shundan 300 ming tonnasi sun'iy tola bo'lsa, yana kamida 300 ming tonna paxta tolasiga ehtiyoj tug'iladi.

Ma'lum bo'lishicha, 2021 yilda O'zbekiston to'qimachilik sanoati tomonidan 1 milliondan ortiq paxta tolasini qayta ishlangan, paxta xom-ashyosi eksporti esa so'nggi yillarda keskin kamaygan. Yil yakuniga ko'ra, O'zbekiston to'qimachilik korxonalarining eksportining umumiy qiymati 3,035 milliard dollarni tashkil qildi. Bu 2020 yilga nisbatan 162,4 %ga ko'p. Eksport tarkibida 55,4 % - ip kalava bo'lsa, 44,6 % - qo'shilgan qiymati yuqori bo'lgan tayyor mahsulotlar tashkil qilgan. Bu borada O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Paxta-to'qimachilik klasterlari faoliyatini tashkil etish tartibi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida"gi qaroriga asosan mamlakatimizda tashkil etilgan to'qimachilik klasterlari muhim ahamiyat kasb etadi.

Modelga kiritiladigan asosiy ko'rsatkichlar

O'zgaruvchi	o'rtacha	Standart chetlanish	Minimum	Maksimum
Yengil sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish, mln.so'm	599964,7	622163,1	199988,1	2999820
Investitsiyalar, mln.so'm	390961,9	410211,3	78192,3	2345766
Yengil sanoatda bandlar soni, ming kishi	6,2	1,3	6,8	7,3
Texnologik innovatsion xarajatlar, mln.so'm	10998,6	12763,1	1223	43992

2022-2026 yillarda Navoiy viloyatida yengil sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi prognozi ko'rsatkichlarini ishlab chiqish uchun olingan asosiy, optimistik va pessimistik ssenariylar uchun mustaqil o'zgaruvchilar o'rtacha o'sish sur'atlari tendensiyasi

Prognoz ssenariysi	Prognoz ssenariylarida mustaqil o'zgaruvchilarning dinamikasi
Asosiy ssenariy	Investitsiyalar hajmining o'rtacha o'sish ko'rsatkichlari 7,6 foizni, yengil sanoatda band aholi soni o'sish sur'atlari o'rtacha 1.3 foizni hamda innovatsion va texnologik xarajatlar o'sish sur'atlari o'rtacha 11,7 ni tashkil qilishi nazarda tutilgan
Optimistik ssenariy	Investitsiyalar hajmining o'rtacha o'sish ko'rsatkichlari 11,4 foizni, yengil sanoatda band aholi soni o'sish sur'atlari o'rtacha 1.1 foizni hamda innovatsion va texnologik xarajatlar o'sish sur'atlari o'rtacha 15,6 ni tashkil qilishi nazarda tutilgan
Pessimistik ssenariy	Investitsiyalar hajmining o'rtacha o'sish ko'rsatkichlari 4,8 foizni, yengil sanoatda band aholi soni o'sish sur'atlari o'rtacha 1.0 foizni hamda innovatsion va texnologik xarajatlar o'sish sur'atlari o'rtacha 5,9 ni tashkil qilishi nazarda tutilgan

Agar mamlakatimizda to'qimachilik klasterlari sonini yildan yilga ortib borayotganligini nazarda tutadigan bo'lsak, qaysi hududda klaster tashkil etilishidan qat'iy nazar albatta, xomashyo bilan ta'minlanishi ham e'tiborga olinadi. Chunki, "Paxta-to'qimachilik klasterlari faoliyatini tashkil etish tartibi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida"gi qaroriga ko'ra, paxta-

to'qimachilik klasteri faoliyatini tashkil etish uchun talabgor paxta-to'qimachilik klasterining shakli, paxta xom ashyosiga bo'lgan talabining hajmi va yer uchastkasining maydonini (yer uchastkasini ijaraga olish istagi bo'lgan taqdirda) aniq ko'rsatilishi talab etiladi.

Tahlillar ko'rsatib turibdiki, barcha o'zgaruvchilarning standart chetlanishi o'rtacha nisbatan katta. Xulosa shundayki, o'zgaruvchilarning vaqt davomida volatilligi yuqori bo'ladi. Tahlilimizda hududdagi yengil sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi, investitsiyalar, sanoatda bandlar soni va texnologik innovatsion xarajatlar omilini o'zgaruvchan omillar sifatida tanlandi. Yengil sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish va investitsiyalar o'rtasida juda kuchli bog'lanish borligini kuzatamiz.

Tanlab olingan o'zgaruvchilar o'rtasidagi korrelyatsion bog'lanish xususiyatlarini inobatga olib Navoiy viloyatida yengil sanoat ishlab chiqarish hajmining 2022-2026 yillardagi prognozini amalga oshiramiz.

Buning uchun prognoz ssenariylarini ishlab chiqishimiz zarur.

Keltirilgan ssenariylarda asosan investitsiyalar va texnologik innovatsion xarajatlar o'sish sur'atlariga qarab farqlanib boradi. Misol uchun optimistik ssenariyda asosiy va pessimistik ssenariyga nisbatan investitsiya siyosati faolroq va innovatsion xarajatlarning tez sur'atlarda, ya'ni 15.6 foizga o'sib borishi nazarda tutilmoqda.

Prognoz tahlildagi optimistik ssenariy va pesimistik ssenariy bo'yicha hisoblangan yengil sanoat mahsulotlari hajmi 2026 yilga borib qariyb ikki barobarga ko'proq o'sib borishi kuzatiladi:

Navoiy viloyati yengil sanoat ishlab chiqarish hajmining 2022-2026 yilgi ko'rsatkichlarining asosiy, optimistik va pessimistik ssenariylari prognozlari (mlrd.so'm)

Yillar	Asosiy ssenariy	Optimistik ssenariy	Pessimistik ssenariy
2022(pragnoz)	2012,6391	2421,6242	1978,2761
2023(pragnoz)	2698,7420	2601,4768	2436.8091
2024(pragnoz)	2985,4289	3691,6701	2574,2370
2025(pragnoz)	3892,7413	4914,4265	3183,6723
2026(pragnoz)	5874,3613	6527,7531	3372,7428

Prognozda optimistik va pessimistik ssenariyda hisoblangan yengil sanoat mahsulotlari 2026 yilga kelib qariyb ikki barobar farq qilishini ko'rishimiz mumkin. Bunda 2026 yilga borib optimistik ssenariyga ko'ra 6527,7 mlrd.so'mlik sanoat mahsulotlari ishlab chiqarilishi kutilayotgan bo'lsa, mazkur ko'rsatkich pessimistik ssenariyga ko'ra 3372,7 mlrd.so'mni tashkil qilmoqda.

2022-2026 yillarga qilingan prognoz ko'rsatkichlar tahlili Navoiy viloyati yengil sanoati mahsulotlari ishlab chiqarishini yanada rivojlantirishda texnologik yangilanishdalar va innovatsion faoliyatning rivojlanishi va investitsiya siyosati 2026 yilga borib pessimistik ssenariyga nisbatan ikki barobar ko'proq natijalarga olib kelishi empiriy jihatdan o'z tasdig'ini topmoqda.

Adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 17-avgustdagi "Tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlash davlat jamg'armasini tashkil etish to'g'risida"gi PQ-2750-sonli qarori. www.lex.uz.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 16-sentyabrdagi PQ-4453 son "Engil sanoatni yanada rivojlantirish va tayyor mahsulotlar ishlab chiqarishni rag'batlantirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi Qarori. www.lex.uz.
3. Рузметов.Б. Региональная экономика: опыт, проблемы, эффективность комплексного развития. Ташкент, ФАН.2002.-220 с;

4. O'zbekiston Milliy axborot agentligi rasmiy sayti ma'lumotlari. <http://uza.uz/oz/business/>

FARG'ONA VILOYATI AHOLISINING YOSH VA JINS TARKIBI

Qoraboyev A.A., Pardayev N.S. (O'zbekiston Milliy universiteti, O'zbekiston)

Annotatsiya: *Farg'ona viloyati aholisining yosh va jins tarkibini o'rganish va demografik vaziyatiga baho bergan holatda muammolariga yechim topish.*

Kalit so'zlar: *global, demografik jarayon, hududiy joylashuv, yosh tarkibi, aholi takror barpo bo'lishi.*

ВОЗРАСТНОЙ И ПОЛОВОЙ СОСТАВ НАСЕЛЕНИЯ ФЕРГАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация: *Нахождение решения проблем изучения половозрастного состава населения Ферганской области и оценки их демографического положения.*

Ключевые слова: *глобальный, демографический процесс, территориальное размещение, возрастная структура, регенерация населения.*

AGE AND SEX COMPOSITION OF THE POPULATION OF THE FERGANA REGION

Annotation: *Finding a solution to the problems of studying the age and gender composition of the population of Fergana region and assessing their demographic situation.*

Keywords: *global, demographic process, territorial location, age structure, population regeneration.*

XXI asr global rivojlanish davrida O'zbekistonning har bir hududining rivojlanish holatlari o'ziga hos ravshishda shakillanib kelmoqda. Yurtboshimiz ham bunday jaryonlar orasida aholi omiliga yuqori darajada e'tibor berlmoqda. Yurboshimizning 2023-yil uchun o'tkazilgan murojat nomasida **"Avval – inson, keyin – jamiyat va davlat"** degan g'oya asosida turli xil rejalar va dasturlar ishlab chiqilganini aytib o'tdi.

Bundan ko'rinib turibdiki aholiga bo'lgan e'tibor yildan yilga oshmoqda. Shu bilan bir qatorda aholi soni ham yillar sari ortib bormoqda. Bunday ko'rsatkichlar Toshkent, Samarqant, Namangan, Andijon, Farg'ona va respublikamizning boshqa hududlarida tafoutlar yaqqol ko'zga tashlanadi.

Chunonchi hudud jixatdan cheklangan demografik ko'rsatkichlar yuqori bo'lgan hududlar murakkab jarayonlarni o'z ichiga qamrab olmoqda. Bunday hududlardan Farg'ona viloyati ham alohida ajralib turadi. Farg'ona viloyatining maydoniga nisbatan aholisining yuqoriligi va hududlar bo'yicha aholini notekkis jolashgani demografik jarayonlarni murakkablashishiga olib kelmoqda.

Aholi takror barpo bo'lishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar tug'lish, o'lim, nikoh, ajralish va migratsiya jarayonlari kiradi. Bunday jarayonlardan tashqari aholining yosh va jins ko'rsatkichlari ham katta ta'sir ko'rsatadi.

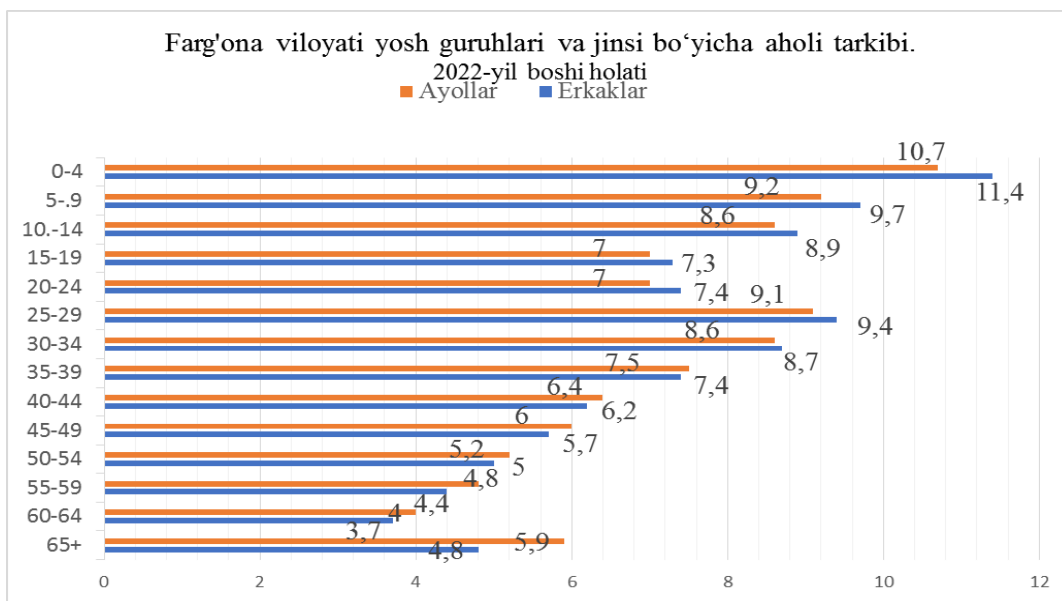
Bizga ma'lumki aholining demografik tarkibi deganda uning yoshi va jinsi tushiniladi. Farg'ona viloyati aholisining yosh va jinsi hududlar bo'yicha o'ziga hos va murakkab rivojlangan. Aholi tarkibi jihatdan aholining takror barpo bo'lish ko'rsatkichlarida, bolalar, mexnat qilish yoshidagi va nafaqa yoshidagilar aholi soni hisobga olish muvohiq jihatdir. Aholi o'rtasida ko'plab omillarni yosh va jinsga bog'liq holda rivojlanadi. Keying avlod

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

almashinuvidagi ko'rastkichlar va pragnoz qilishda eng asosiy omildir. Agarda aholi o'rtasida yoshlar salmog'i yuqori bo'lsa aholi takror barpo bo'lish ko'rsatkichlari ham yuqori bo'ladi. Aksincha yosh aholi salmog'iga nisbatan katta yoshdagi aholi salmog'i yuqori bo'lsa aholi takror barpo bo'lishida pasayish kuzatilib demografik qarishni olib keladi.

Hozirgi kunda Farg'ona viloyati aholi yosh va jins tarkibi ham murrakab holatta bo'lib o'ziga hos jihatlari ham ko'zga tashlanadi. Farg'ona viloyatida 2023- yil 1- yanvar holatiga doimiy aholi soni 3 976,5 ming kishini tashkil etib, yil boshiga nisbatan 80,1 ming kishiga yoki 2,1 % ga ko'paydi. Jumladan, shahar aholisi soni 2 231,6 ming kishini (jami aholi sonidagi ulushi 56,1 %), qishloq aholisi soni 1 744,9 ming kishi (43,9 %) ni tashkil etdi. 2023- yil 1- yanvar holatiga ko'ra, viloyat doimiy aholisi sonining 31,1 %i mehnatga layoqatli yoshdan kichiklar, 57,0 %i mehnatga layoqatli yoshdagilar va 11,9 %i mehnatga layoqatli yoshdan kattalar hissasiga to'g'ri kelmoqda. Binobarin aholining jins tarkibi ham yosh tarkibi singari turli dinamik ko'rsatkichlarga ega. Yosh va jins tarkibining dinamik ko'rsatkichlarini quydagi diogrammada yaqqol ko'zga tashlanadi.

2023- yil holatiga Farg'ona viloyatining doimiy aholisi tarkibini jinsi va yosh guruhlari bo'yicha (65 yoshgacha bo'lganlar 5 yillik yosh intervalida, 65 va undan yuqori yoshdagilar esa jamlangan holda) tahlil qilinganda, erkaklar tarkibida 4 yoshgacha bo'lgan bolalar eng yuqori ko'rsatkichni, ya'ni 223,2 ming kishini tashkil etgan. Erkaklar tarkibida eng kam aholi soni 60-64 yoshlilar hissasiga to'g'ri kelib, 72,7 ming kishini tashkil etdi. Shuningdek, ayollar tarkibida ham 4 yoshgacha bo'lgan qizlar eng yuqori ko'rsatkichni, ya'ni 207,0 ming kishini tashkil etgan bo'lsa, eng kam ayollar soni 60-64 yoshlilar hissasiga to'g'ri kelgan, ya'ni 79,1 ming kishini tashkil etgan.

1-rasm. Manba: O'zR Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan ishlangan.

2022- yilning holatiga Farg'ona viloyati aholisining o'rtacha umr ko'rish davomiyligi 74,5 yoshni tashkil etgan. Ushbu ko'rsatkich erkaklar uchun 72,5 yoshga teng bo'lib, ayollar uchun esa 76,5 yoshga teng. Shahar joylar 74,7 yosh qishloq joylar uchun kutilayotgan o'rtacha umr ko'rish davomiyligi 74,1 yoshni tashkil etgan. Bundan ko'rinib turibdiki aholining shahar va qishloq hududlarida ta'fotlarni ucha katta emas. 14 yoshgacha bo'lgan jins tarkibida erahlarning salmog'i yuqori bo'lib. Bunga asosiy sabab inson psixologiyasida nasil qoldirishga bo'lgan intilishdir va boshqa sabablar. Ammo lekin nafaqa yoshi va o'rtacha umur ko'rish davrida ayollarning ulushi yuqordir. Bunga sabablar ichtimoiy kelib chiqishidan oilaning asosiy

yuki erkak kichiga yuklatilganligi, og'ir mehnat talab ishlarda asosiy ishni erkaklar bajarishi, boshqaruv aperiirlarning asosiy qismini erkaklar tashkil qilishi va boshqa omillar sababdir.

Aholi yosh guruhlari bo'yicha 0-15 yoshliylar eng yuqori foyizda bo'lgan hududlar Rishton tumani 31 foiz, Buvayda tumani 30 foiz, Furqat tumani 29 foiz, Farg'ona shahri va quvasoy shahri 28 foiz bilan eng ko'pini tashkil qiladi. Bu esa bu hududlarda aholi o'rtasida yoshlar salmog'ini yuqoriligi bilan harakterlanib aholi takror barpo bo'lishida yaxshi ko'rsatkichlarni ko'rsatishini ifodalaydi. 16-60 yoshdagi aholi soni salmog'i eng yuqori bo'lgan hududlar esa Marg'ilon shahri 64 foiz, Qo'qon shahri va Beshariq tumanlarida 63 foizni tashkil qilgan bo'lib bu hududlarda aholi iqtisodiy va ichtimoiy holatini yaxshilash biruncha osonligi bilan harakterlanadi. Chunki bu yoshdagi aholi qatlami ishga yaroli bo'lib repaduktiv salomatligi yuqori bo'ladi. 60 va undan yuqori yoshdagi aholi haqtalmi yuqori bo'lgan hududlarga Farg'ona tumani 14 foiz, Dang'ara tumani 13 foiz, Farg'ona shahri, Qo'qon shahri, Qo'shtepa tumani, Quva tumani, Uchko'prik tumani, So'x tumani, Toshloq tumani, va O'zbekiston tumanlari 12 foizni tashkil qiladi. Bunday hududlarda aholining qarish salmog'i boshqa hududlarga nisabata yuqori bo'lib ahili takror barpo bo'lishida birmuncha pas ko'rsatkichni ko'rsatishiga ta'sir ko'rsatadi.

0-15 yoshgacha bo'lgan aholi qatlamining jami aholisiga nisbatan ulishi kam bo'lgan hududlarga Qo'qon shahri 25 foiz, Marg'ulon shahri, Uchko'prik tumani, So'x tumani, O'zbekiston tumani, Farg'ona tumani, Dang'ara tumanlari esa 26 foizni tashkil qiladi. Etibor beradugon bo'lsak bu hududlarda aholi zich joylashgan va ish bilan taminlanganlik darajasi yuqorirodir. 16-60 yoshdagi aholi qatlamlari eng past bo'lgan hududlarga Farg'ona shahri, Bog'dod tumani, Buvayda tumani, Quva tumani, Rishton tumani va Farg'ona tumanlari 60 foizni tashkil etgan. Bunday hududlarda aholi qatlamalrini birmuncha kuztishlar olib borish natijasida qolgan hududlargani nisbatan ko'p farqlanmaydi. 60 va undan yuqori bo'lgan hududlarda esa eng past ko'rsatkich Rishton tumani 9 foiz, Marg'ulon shahari, Buvayda tumani, Beshariq tumani va Furqat tumanlari 10 foizni tashkil etgan. Bu esa aholi o'rtasida qarilar salmog'ini birmuncha pastligi bilan harakterlanadi.

Aholining joylanishida hududiy tafoutlar bo'lganiday yosh va jins tarkibidayam tafoutlar ko'zga yaqqol tashlanganini ko'rishimiz mumkin. Farg'ona viloyatinig shaxar va qishloq hududlarida aholining yashishi uchun kerak bo'lgan omillar bilan taminlanganlik darajasi birmuncha tafoutlarga ega ekanligini bilamiz. Qishloq joylarda tibbiyot va sanitarik holat birmuncha sekin shakillanganligi tufayli mehnat yoshidan kotta aholining qatlami birmuncha pastligi kuzatilgan. Bunday muammolarni bartaraf etish uchun viloyatning har bir hududiga o'ziga mos ravishda dasturlar ishlab chiqish maqsadga muofiqdir.

Adabiyotlar ro'yxati.

1. Mirziyoev SH.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. –T.: O'zbekiston, 2017. 488-b.
2. Tojjeva Z.N. O'zbekiston Respublikasi demografik jarayonlari va ularning hududiy xususiyatlari. Geografiya fan doktori (Dsc) dissertatsiyasi avtoreferati.-T, 2017.
3. Yuldashev N. Farg'ona viloyatida mehnat resurslari shakllanishining ijtimoiy-demografik omillari va hududiy xususiyatlari. Geografiya fanlari bo'yicha (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati.-T, 2019.
4. <http://www.lex.uz>
5. <http://www.demoscope.ru/>
www.stat.uz/

**QASHQADARYO VILOYATI KICHIK SHAHARLARI RIVOJLANISHINING IQTISODIY
GEOGRAFIK XUSUSIYATLARI**

Qurbonov P.R., Sharipova A.SH. (Qarshi davlat universiteti, O'zbekiston)

Annotasiya: Mazkur maqolada Qashqadaryo viloyatining kichik shaharlari va shaharchalarining hududiy, tarkibiy va miqdoriy o'zgarishlari, kichik shahar joylari aholisi soni, ularning funksional tiplari hamda iqtisodiy geografik mummolari statistik ma'lumotlar va ilmiy adabiyotlar yordamida tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: urbanizatsiya, kichik shahar, shaharcha, aholi, shaharlarning funksional tiplari.

**ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАЗВИТИЯ МАЛЫХ
ГОРОДОВ КАШКАДАРЬСКОЙ ОБЛАСТИ**

Аннотация: В данной статье с помощью статистических данных и научной литературы анализируются территориальные, структурные и количественные изменения малых городов и городское поселков Кашкадарьинской области, численность населения малых городов, их функциональные типы и экономико-географические проблемы.

Ключевые слова: урбанизация, малый город, городское поселение, население, функциональные типы городов.

**ECONOMIC GEOGRAPHICAL CHARACTERISTICS OF THE DEVELOPMENT OF SMALL
TOWNS OF KASHKADARYA REGION**

Abstract: In this article, with the help of statistical data and scientific literature, territorial, structural and quantitative changes in small towns and urban settlements of the Kashkadarya region, the population of small towns, their functional types and economic and geographical problems are analyzed.

Keywords: urbanization, small town, urban settlement, population, functional types of cities.

Urbanizatsiya hozirgi zamonning eng muhim ijtimoiy iqtisodiy jarayonlaridan biri hisoblanib, u barcha mamlakatlarda qishloq-shahar yo'nalishida aholi migratsiyasining kuchayishi, qishloq xo'jaligi bo'lmagan sohalarning ustuvor rivojlanishi (xususan axborot, servis, turizm va x.k.), shahar turmush tarzining tarqalishi va boshqalarda o'z aksini topadi. Biroq, bugungi globallashuv sharoitida rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarda ushbu jarayonning sur'ati va yo'nalishi turlicha amalga oshmoqda.

Respublikada shahar aholisi salmog'ining o'zgarib borishi ichki va tashqi omillar ta'sirida turli davrda turlicha kechgan. Bu, birinchidan, respublikaning "shahar" maqomiga bo'lgan munosabatiga, ishlab chiqarish kuchlarining joylanish va rivojlanish xususiyatlariga hamda shaharlarni shakllantirish maqsadlariga bog'liq bo'lgan. Shu nuqtai nazardan urbanizatsiyaning **ekstensiv va intensiv rivojlanish xususiyatini** ko'rsatish mumkin. Intensiv rivojlanish ko'proq respublika iqtisodiyotida sanoat va boshqa qishloq xo'jaligi hisoblanmagan tarmoqlarning rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan bo'lsa, urbanizatsiyaning ekstensiv shakli ko'proq yangi shahar va shaharchalarning vujudga kelishi bilan yuz beradi. Aynan shu shakl respublika urbanizatsiyasining so'nggi yillardagi o'ziga xos to'lqinlarini ifodalaydi. O'zbekistondagi aksariyat "yangi" shaharlar o'tgan asrning 60-80 yillarida qo'riq yerlarni o'zlashtirish, turli qazilma boyliklardan foydalanish davriga to'g'ri kelgan. Bunday shaharlar ayniqsa Surxondaryo, Qashqadaryo, Jizzax, Sirdaryo va Navoiy viloyatlarida ko'pchilikni tashkil qiladi. Umuman olganda, shaharlarning tashkil topishi siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy va tarixiy jarayonlar natijasi bo'lib, ularning rivojlanishi ishlab chiqarish kuchlarining taraqqiy etishi bilan belgilanadi.

Demografik va ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar ta'sirida o'tgan asrning oxirgi choragida yangi shaharlarni vujudga kelishi keskin kamaydi. 2008 yil oxirida respublikada 120 ta shahar va 113 ta shaharchalar mavjud bo'lib, ularning 3/5 qismi kichik shaharlarga to'g'ri kelgan. O'rta bosqichdagi shaharlar esa jami shahar manzilgohlarning 7.3 foizini tashkil etgan, xolos.

Shaharlar o'rtasida tafovutlarning kattaligi, mamlakatimizda urbanizatsiyaning real holatini pastligidan dalolat beradi.

2008 yil yanvar xolatiga ko'ra, O'zbekistonda jami 27072.2 ming aholi mavjud bo'lib, shundan 9698.2 ming kishi shahar joylarda va 17374.0 ming nafari qishloq aholi manzilgohlarida istiqomat qilgan. Respublika bo'yicha o'rtacha urbanizatsiya darajasi 35.8 foizni tashkil etgani holda, viloyatlar doirasida bu ko'rsatkich bir-biridan farqlanadi. Jumladan, shahar aholisi salmog'i Qoraqalpog'iston Respublikasi (48.5 %), Navoiy (39.5 %), Toshkent (39.2 %) va Namangan (37.1 %) viloyatlarida respublika o'rtacha darajasidan yuqori, Jizzax (29.7 %), Andijon (29.2 %), Buxoro (29.1 %) viloyatlari o'rtachadan biroz past bo'lsa, Samarqand (25.1%), Qashqadaryo (24.6 %), Xorazm (21.8 %), Surxondaryo (19.1 %) viloyatlari esa eng oxirgi o'rinlarni egallab kelgan.

2008 yil boshigicha bo'lgan davrda Qashqadaryo viloyati shaharlar to'ri va tizimini shakllanish nuqtai nazaridan qargalganda, u 1989 yilga nisbatan deyarli o'zgarmagan. Mazkur viloyatda jami 16 ta shahar joylar mavjud bo'lib, 12 ta shahar va 4 ta shaharcha joylashgan. Ta'kidlash lozimki, Qashqadaryo vohasining aksariyat shahar va shaharchalari demografik vaziyati, ijtimoiy holati va boshqa bir qancha ko'rsatkichlari bo'yicha qishloq joylardan deyarli farq qilmasligi, to'liq sanoatga ixtisoslashgan shaharlarning yo'qligi (Muborak shahridan tashqari) bilan tavsiflanadi.

2009 yilning "Qishloq taraqqiyoti va farovonligi yili" deb e'lon qilinishi munosabati bilan qabul qilingan Qishloq taraqqiyoti dasturi doirasida respublikaning 966 ta qishloqlari shaharchalar toifasiga o'tkazilganligi, respublika o'rtacha urbanizatsiya darajasining keskin oshishiga, ya'ni 35.8 foizdan 51.7 foizga ko'tarilishiga olib keldi. O'z navbatida mamlakat aholisining yarmidan ortig'i shahar manzilgohlarida yashashi, urbanizatsiya jarayonning **"pastdan"** yoki **"ichkaridan"** rivojlanish xususiyatini ifodalaydi [1].

Yangi tashkil etilgan shaharchalar to'ri viloyatlar doirasida tahlil qilinganda eng ko'p ulush Farg'ona vodiysi viloyatlari Farg'ona (196 ta), Namangan (109 ta) va Andijon (77 ta) ga to'g'ri kelishini ko'rish mumkin. Bunga yangi shaharchalarga qo'yilgan aholi soni bilan bog'liq talablarga (u 2000 kishidan kam bo'lmasligi lozim) mazkur mintaq qishloqlarining katta qismi javob berishi sabab bo'ldi. Shu bilan birga, Farg'ona vodiysida azaldan sug'orma dehqonchilikning rivojlanganligi, yer resurslarining cheklanganligi, qolaversa, mahalliy aholining daryo va soylar havzasida zich, polosasimon joylashganligi tufayli yirik qishloq manzilgohlari shakllangan. Bu esa mintaqada shaharchalari tarkibiy tuzilishida ham o'z aksini topadi. Jumladan, respublikadagi aholi soni 7,0–9,9 ming kishilik yangi shaharchalarning 18 tasi Andijon, 12 tadan Farg'ona va Namangan viloyatlarida, 10,0 ming kishidan ortiq aholisi mavjud shaharlarchaning 32,2 foizi Andijon, 22,0 foizi Farg'ona va 11,9 foizi Namangan viloyatlariga to'g'ri keladi.

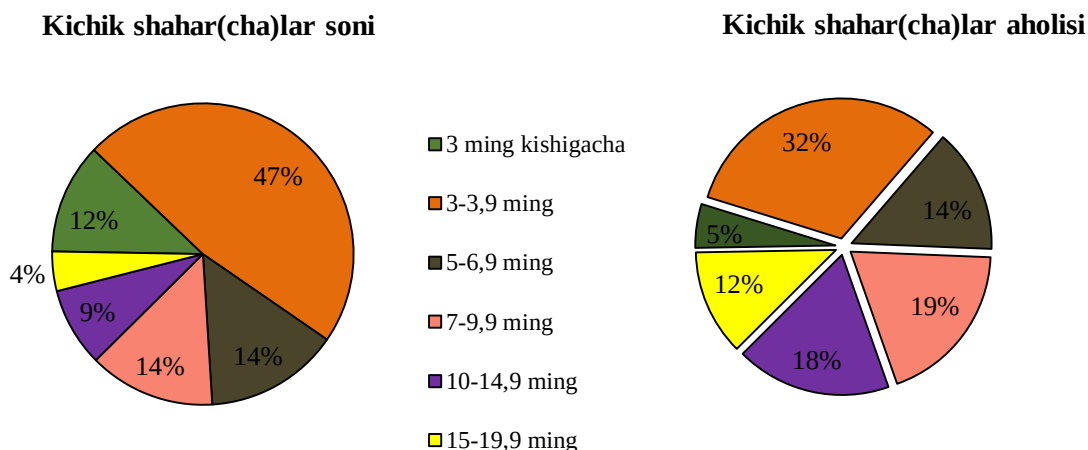
2009 yilda yangi tashkil etilgan shaharchalarning 12,3 foizi respublikaning eng qishloqlashgan hududlaridan biri hisoblangan Qashqadaryo viloyatida tashkil etilgan. Natijada viloyatdagi jami shahar joylari soni 16 tadan 135 taga, urbanizatsiya darajasi 24.6 foizdan 43.3 foizga ko'tarilgan. Jami shahar joylarning 12 tasini shahar va 123 tasini shaharchalar tashkil qilgan.

2023 yil 1 yanvar holatida Qashqadaryo viloyatida jami 129 ta (12 ta shahar va 117 ta shaharcha) shahar joylari mavjud bo'lib, ularning soni 2009 yilga nisbatan 6 taga kamaygan. Bu kamayish shaharchalar hisobidan bo'lib, asosiy sababi 2018 yilda Shahrisabz shahriga viloyatga bo'ysunuvchi shahar maqomining berilishi, hamda unga tutash bo'lgan Choshtepa, Novqat, Kunchiqar darvoza, Chuqur qishloq, Qorasuv, Namaton shaharchalarning mazkur shahar xududidaga qo'shib yuborilishi sanaladi.

Viloyat shahar joylari funksional tarkibi va aholi soni klassifikatsiyasiga ko'ra juda zaif rivojlangan bo'lib, yirik, katta va o'rta shaharlar sinfining har birida atigi bittadan shaharlar mavjud. Jumladan, viloyat markazi vazifasi bajaruvchi Qarshi – yirik, mintaqaviy xizmatlar va turizm markazi vazifasini bajaruvchi Shahrisabz – katta va tuman markazi vazifasini bajaruvchi Koson – o'rta shaharlar toifasiga tegishli [2].

Aholisi 20-50 ming kishilik yarim o'rta shaharlar guruhida 8 ta shahar joylar bo'lib, ulardan Kitob, Qamashi, Muborak, G'uzor, Chiroqchi, Yakkabog', Beshkent shaharlari tuman markazi vazifasi bajarsa, Kasbi tumanidan joylashgan Maymanoq (aholisi – 24.7 ming kishi) shaharcha maqomiga ega.

Viloyatning 91.5 foiz yoki 118 ta shahar joylari kichik va mayda shaharlar toifasiga taalluqli. E'tiborli tomoni mazkur guruhda Nishon tumani markazi vazifasi bajaruvchi Yangi-Nishon hamda shu tumanda joylashgan Talimarjon shaharlari ham mavjud. Shuningdek, Mug'lon (Kasbi tumani), Karashina (Dehqonobod tumani), Yangi-Mirishkor (Mirishkor tumani), Yettitom (Ko'kdala tumani) kabi shaharchalar ham tuman markazi vazifasini bajarishadi. Qolgan aksariyat shaharchalar funksiyasiga ko'ra agroindustrial, resurs, xizmat ko'rsatish va QFY markazlari vazifalarini bajarishadi.

1-rasm. Qashqadaryo viloyati kichik shahar(cha)lar soni va aholisiga ko'ra tarkibiy tuzilishi*

*Izoh: rasm Qashqadaryo viloyati statistika boshqarmasi ma'lumotlari asosida tuzilgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika Agentligi ma'lumotlariga ko'ra, Qashqadaryo viloyatida 1 yanvar 2023 yil holatida jami 3482,6 ming aholi mavjud bo'lib, ularning 1491,6 ming nafari yoki 42,8 foizini shahar aholisi tashkil qiladi [3]. Viloyat shahar aholisi soni 2009-yilga nisbatan mutlaq raqamda katta o'sish ko'rsatkichiga ega bo'lgani holda, umumiy urbanizatsiya darajasi 0,5 foizga kamaygan. Bunday salbiy holat Respublika va unig aksariyat viloyatlariga ham xos, ya'ni 2009-2022 yillar mobaynida mamlakat urbanizatsiya darajasi 51,7 foizdan 50,9 foizga yoki 0,8 foizga kamaygan.

Ahamiyatli tomoni, O'zbekiston Respublikasi shahar aholisi ulushi bo'yicha eng katta ko'rsatkich 2009 yilgi "shaharlashish" yiliga to'g'ri kelmoqda va shundan keyingi yillarda urbanizatsiya darajasi o'sishi faqat salbiy tendensiyalar nomoyon qilmoqda. Vaholanki, bugungi

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

kunda globallashuv, transport, industrializatsiya, qishloq-shahar migratsiyasi va xizmatlar sohasining muttasil rivojlanib borayoganligi bois, Jahon banki ma'lumotlariga ko'ra, 2009-2022 yillarda butun dunyo urbanizatsiya darajasi 51,1 foizdan 56,9 foizga yoki 5, 8 foizga o'sgan [4]. Shu o'rinda, O'zbekistonning shahar joylar to'ri va tarkibi o'rtasidagi keskin nomunatosibliklar, tabiiy o'sish ko'rsatkichlarining qishloqlarga nisbatan pastligi, kichik shahar va shaharchalardagi infratuzilma tarmoqlari, uy-joy fondi, yaratilayotgan ish o'rinlari sonining yuqori emasligi, qishloq-shahar migratsiyasi jarayonlari jozibador emasligi va boshqa omillar Respublika urbanizatsiya ko'rsatkichlarining doimiy pasayishiga sabab bo'lmoqda deb xulosa qilish mumkin.

1 – jadval.

Qashqadaryo viloyati kichik shahar(cha)larining hududiy tarkibi

T/r.	Hududlar	2023 yil 1yanvar holatida kichik shahar(cha)lar		Kichik shahar(cha)larning o'rtacha aholisi, kishi	Kichik shahar(cha)larning jami shahar joylarga nisbati (foizda)	
		Soni, ta	Aholisi, kishi		Soniga nisbatan	Aholisiga nisbatan
	Viloyat bo'yicha	118	740090	6271	91,5	49,6
	Shu jumladan:					
1	Qarshi shahri	1	7103	7103	50,0	2,5
	tumanlar:					
2	G'uzor	5	21392	4278	83,3	41,9
3	Dehqonobod	3	29604	9868	100,0	100,0
4	Qamashi	5	20539	4108	83,3	30,2
5	Qarshi	15	74093	4939	93,7	76,9
6	Koson	14	74397	5314	93,3	46,4
7	Kitob	13	54409	4185	92,8	52,7
8	Mirishkor	3	47791	15930	100,0	100,0
9	Muborak	5	38806	7761	83,3	53,1
10	Nishon	11	98260	8932	100,0	100,0
11	Kasbi	8	80413	6184	88,9	69,2
12	Ko'kdala	3	29023	9674	100,0	100,0
13	Chiroqchi	5	45675	9135	83,3	61,0
14	Shaxrisabz	13	55749	4288	100,0	100,0
15	Yakkabog`	14	62836	4488	93,3	69,6

Jadval Qashqadaryo viloyati statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida mualliflar tomonidan tuzilgan.

Ahamiyatli tomoni, O'zbekiston Respublikasi shahar aholisi ulushi bo'yicha eng katta ko'rsatkich 2009 yilgi "shaharlashish" yiliga to'g'ri kelmoqda va shundan keyingi yillarda urbanizatsiya darajasi o'sishi faqat salbiy tendensiyalar nomoyon qilmoqda. Vaholanki, bugungi kunda globallashuv, transport, industrializatsiya, qishloq-shahar migratsiyasi va xizmatlar sohasining muttasil rivojlanib borayoganligi bois, Jahon banki ma'lumotlariga ko'ra, 2009-2022 yillarda butun dunyo urbanizatsiya darajasi 51,1 foizdan 56,9 foizga yoki 5, 8 foizga o'sgan [4]. Shu o'rinda, O'zbekistonning shahar joylar to'ri va tarkibi o'rtasidagi keskin nomunatosibliklar, tabiiy o'sish ko'rsatkichlarining qishloqlarga nisbatan pastligi, kichik shahar va

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

shaharchalardagi infratuzilma tarmoqlari, uy-joy fondi, yaratilayotgan ish o'rinlari sonining yuqori emasligi, qishloq-shahar migratsiyasi jarayonlari jozibador emasligi va boshqa omillar Respublika urbanizatsiya ko'rsatkichlarining doimiy pasayishiga sabab bo'lmoqda deb xulosa qilish mumkin.

2023 yil yanvar holatida Qashqadaryo viloyati jami shahar aholisining 18,9 foizi yirik, 9,7 foizi katta, 5,7 foizi o'rta va 16,1 foizi yarim o'rta shaharlarga to'g'ri keladi. Viloyat shahar aholisi 49,6 foizi yoki 740,0 ming nafari bevosita tadqiqot obyekti bo'lgan kichik va mayda shaharlarda yashaydi.

Ushbu statistik ma'lumotlar tahlilidan ko'rinib turibdiki, viloyat urbanistik to'ri yaxshi shakllangan bo'lsada, uning hududiy urbanistik tarkibi juda sust rivojlangan. Viloyatda shaharlarining iyerarxik pog'onasida juda katta uzulishlar mavjud bo'lib, bu ayniqsa katta va o'rta shaharlar toifasida yaqqol kuzatiladi.

1-rasmda Viloyat kichik (jami 118 ta) shaharlari soni va aholisiga ko'ra tahlili berilgan, bo'lib, ular shartli ravishda 6 ta guruhga ajratilgan.

Birinchi toifa aholi soni 3000 kishigacha bo'lgan eng kichik shaharchalar guruhi bo'lib, ularning soni 14 tani tashkil etadi. Yoki, mazkur shaharchalar guruhiga jami kichik shaharlar soning 12 foizi to'g'ri kelgan holda, kichik shaharlar aholisida bor-yo'g'i 5,1 foizilik ulushga ega. Qashqadaryo viloyatining eng kichik shaharchasi Shahrisabz tumanida joylashgan Ammag'on-1 shaharchasi bo'lib, viloyat statistika boshqarmasi ma'lumotlariga ko'ra 2023 yil 1 yanvar holatida unda atigi 1248 nafar aholi yashagan. Balki, bu shaharcha respublika bo'yicha ham eng kam aholi soniga ega shaharcha maqomiga ega aholi punktidir. Vaholaki, O'zbekiston Respublikasida shaharcha maqomini olish uchun aholi soni kamida 2000 kishini tashkil etish kerak. Shu o'rinda, Ammag'on-1ga shaharcha maqomi berilgan 2009 yilda unda 2128 nafar aholi yashagan, ya'ni o'tgan 14 yil davomida shaharcha aholisi 41.3 foizga kamayib ketgan. Buning asosiy sababi, mazkur shaharchaning ma'lum qismi Shahrisabz shahrini tashkil etish vaqtda qo'shilib ketganligi bo'lishi mumkin.

Viloyat tabiiy sharoiti va xo'jalik ixtisoslashuvidan kelib chiqib, shaharchalar sonining 47,0 foizini aholisi 3,1-5,0 ming kishigacha bo'lgan toifa tashkil etadi. Ularga Jami kichik shahar(cha)lar aholisining esa 32 foizi to'g'ri keladi. Mazkur shaharchalarning asosiy qismi Shahrisabz-Kitob botig'ida joylashgan tumanlarga to'g'ri keladi.

Kichik shaharlarning 13,6 foizi 7 mingdan 10 minggacha aholisi bor guruhni hosil qiladi. Ammo bu guruh shaharchalari jami aholining qariyb 1/5 qismini o'zida jamlaydi. Aynan 7 mingdan ortiq aholisi bo'lgan shaharchalar oldingi shaharlarga qo'yiladigan demografik talablarga javob berishi bilan ham ahamiyatlidir. Tumanlar miqyosida 7 mingdan ortiq aholiga ega yangi shaharchalarning katta qismi yirik shahar aglomeratsiyalariga tutash bo'lgan, azaldan sug'orma dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi hamda yangi o'zlashtirilgan qishloq xo'jaligi rayonlarida tarkib topgan. Jumladan, viloyatda aholisi 7 – 10 ming bo'lgan shaharchalar Shaxrisabz va Nishon tumanlarida uchtdan, Kasbi, Koson, Chiroqchi tumanlarida ikkitadan, Muborak, Qamashi, Ko'kdala tumanlari va Qarshi shahri (Qashqadaryo shaharchasi) da bittadan joylashgan.

E'tiborli tomoni, 10–20 ming kishilik shaharchalar geografiyasi yanada torayib boradi. Jami kichik shahar joylarning 12 foizi mazkur guruhga tegishli bo'lib, ularning 10 tasi 10,0-14,9 ming kishilik va atigi 5 tasi 15,0-20,0 ming kishilik guruhlarini tashkil etadi. Bu esa yaqin yillarda ham yarim o'rta shaharlar (20-50 ming) guruhiga o'tuvchi nomzodlar sonining kam bo'lib qolishiga sabab bo'ladi. Mazkur shaharchalarni geografik joylashuvida ustunlik viloyatning tekislik qismi foydasiga (Eski-Yakkabog' shaharchasidan tashqari) bo'lib, ularning 4 tasi Nishon, 3 tasi Mirishkor, 2 tasi Dehqonobod hamda 1 tadan Chiroqchi, Ko'kdala, Kasbi, Qarshi, Muborak tumanlariga tegishli. Ushbu ikki sinf shaharchalarida mavjud aholining deyarli 1/3 qismi istiqomat qiladi.

Qashqadaryo viloyati kichik shahar joylari to'ri va tarkibi, hududiy tarqalishi va demografik jihatlari bo'yicha qator xususiyatlarga ega. Jumladan, respublika bo'yicha eng past urbanizatsiyalashgan, shahar va qishloq o'rtasida tabiiy ko'payish jarayonlari deyarli bir – biriga o'xshash bo'lgan Qashqadaryo viloyatida kichik shaharchalar salmog'iga ko'ra vohaning o'ziga xos "Farg'ona vodiysi" bo'lgan Yakkabog' (14 ta), Kitob va Shaxrisabz tumanlari (har birida 13 tadan) alohida ajralib turadi (1jadval). Aholi soni va zichligi yuqori bo'lgan ushbu hududda jami 40 ta kichik shaharchalar mavjud (viloyatdagi jami shaharchalarning 33,9 foizi). Shuningdek, cho'l hududlarini o'zlashtirish bilan bog'liq, asosan qishloq xo'jaligi va agrosanoat tarmoqlariga ixtisoslashgan Qarshi (15ta), Koson (14 ta), Nishon (11 ta), Kasbi (8 ta) kabi tumanlar ham bu borada o'z mavqeiga ega. Ayni vaqtda viloyatning Qamashi, G'uzor, Mirishkor va Dehqonobod tumanlarining faqatgina ikkitadan - beshtagacha aholi punktlari shaharcha maqomiga ega.

Viloyat kichik shahar(cha)larning o'rtacha aholi soni bo'yicha respublika ko'rsatkichidan past (6271 kishi). Ammo shahar joylarda kichik shaharchalarning nisbati va 2023 yilgi shahar aholisi salmog'idagi ulushi bo'yicha mamlakat o'rtacha darajasidan ancha ustunlikka ega. Umuman olganda, 2009 yilda yangi tashkil etilgan shaharchalar viloyat shahar joylarida son jihatdan katta ahamiyatga ega bo'lsada, ammo ular sifat jihatdan mintaq urbanistik tarkibiga sezilarli ta'sir ko'rsatmadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Солиев А., Назаров М. Ўзбекистон қишлоқлари (Қишлоқ жойлар географияси). – Тошкент, "Fan va texnologiya", 2009. – 212 б.
2. Курбонов П.Р. Жанубий Ўзбекистонда урбанизация жараёнлари. – Тошкент, "Mumtoz so'z", 2019. – 177 б.
3. Stat.uz/ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika Agentligi rasmiy sayti
4. <https://data.worldbank.org/> - Jahon bankining rasmiy sayti

SHAHAR MA'MURIY TUMANLARI - IQTISODIY VA IJTIMOIIY GEOGRAFIK TADQIQOTLARNING OB'EKTI SIFATIDA

Qurbonov Sh.B., Ro'zmatov B.Z., Yaxshimurodova D.Q.
(Ўзбекистон Миллий университети, Ўзбекистон)

Annotatsiya: Maqolada O'zbekistonda shahar ma'muriy tumanlarining sonidagi o'zgarishlar, ularning tashkil qilinishi yoki tugatilishi masalalari ko'rib chiqilgan. Shuningdek, Toshkent shahri tumanlarining ba'zi ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: shahar, shahar ma'muriy tumanlari, tumanlar rivojlanishi, ma'muriy-hududiy tuzilish.

ГОРОДСКИЕ АДМИНИСТРАТИВНЫЕ РАЙОНЫ - КАК ОБЪЕКТ ЭКОНОМИЧЕСКОГО И СОЦИАЛЬНО-ГЕОГРАФИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

Аннотация: В статье рассматривается изменение числа городских административных районов в Узбекистане, вопросы их образования и ликвидации. Дается характеристика некоторых социально-экономических показателей районов города Ташкента.

Ключевые слова: город, городские административные районы, развитие районов, административно-территориальное устройство.

CITY ADMINISTRATIVE DISTRICTS - AS AN OBJECT OF ECONOMIC AND SOCIAL GEOGRAPHICAL RESEARCH

Abstract: The article discusses the change in the number of urban administrative districts in

Uzbekistan, the issues of their formation and liquidation. The characteristics of some socio-economic indicators of the districts of the city of Tashkent are given.

Keywords: city, urban administrative districts, development of districts, administrative-territorial structure.

Mamlakatlarning ma'muriy hududiy tuzilmasi siyosiy geografik ob'ekt sifatida o'ta murakkab tizim hisoblanib, uning shakllanishi tarixiy, siyosiy, iqtisodiy, geografik va boshqa omillarga bog'liq. Ushbu tuzilmaning eng asosiy funksiyasi turli darajadagi hududiy ijtimoiy iqtisodiy tizimlarni boshqarishdir [1].

O'zbekistonning ma'muriy-hududiy tuzilishi mustaqillik yillarida sifat jihatidan yangi - bozor munosabatlariga muvofiq keladigan bosqichga qadam qo'ydi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi "O'zbekiston Respublikasining ma'muriy-huquqiy tizimi" deb atalgan 16 bobining 68-moddasida shunday ko'rsatib o'tilgan: "O'zbekiston Respublikasi viloyatlar, tumanlar, shaharlar, qishloqlar, ovullar, shuningdek, Qoraqalpog'iston Respublikasidan iborat". Konstitutsiyamizning 69-moddasida esa Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar, shaharlar, tumanlar tashkil qilish, ularni tugatish va chegaralarini o'zgartirish O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining roziligi bilan amalga oshirilishi ko'rsatib o'tilgan [2].

Ma'muriy-hududiy birliklar joylardagi ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy masalalarni hal qiluvchi asosiy bo'g'inlardan hisoblanadi. Respublikamizdagi ma'muriy-hududiy yangiliklar, avvalambor, tumanlar chegarasining o'zgarishi bilan amalga oshiriladi. Mamlakat hududi bir xil turgan sharoitda ma'muriy birliklar sonidagi davriy o'zgarishlar - ko'payish yoki kamayish ijtimoiy-siyosiy, ma'muriy islohotlar, yangi yerlarni o'zlashtirish, iqtisodiyotning hududiy tarkibi, aholi joylashuvi kabi sabablar ta'sirida yuz beradi [5].

2022 yil 1 yanvar holatiga ko'ra O'zbekiston Respublikasi Qoraqalpog'iston Respublikasi, 12 ta viloyat, poytaxt Toshkent shahridan iborat. Mazkur yuqori toifadagi ma'muriy birliklar o'z navbatida, 175 ta tuman (qishloq va shahar tumanlari), 120 ta shahar (32 tasi viloyatga bo'ysinuvchi), 1067 ta shaharcha va 10996 ta qishloq aholi punktlaridan iborat.

2020 yil 28 avgustda tasdiqlangan "O'zbekiston Respublikasining ma'muriy-hududiy tuzilishi to'g'risida"gi O'RQ-635-sonli O'zbekiston Respublikasining Qonuni 3-moddasida (3-modda. Asosiy tushunchalar) tumanlar - viloyatlar, Qoraqalpog'iston Respublikasi tarkibidagi, qoida tariqasida, shaharlar, shaharchalar, qishloqlar va ovullardan iborat bo'lgan ma'muriy hududiy birliklardan iborat ekanligi keltirib o'tilgan [11].

Tarixiy nuqtai nazardan qaranganda, "tuman" Temuriylar davrida qo'llanilgan ibora bo'lib, 10 ming va undan ortiq askar yetkazib bera olish imkoniyatiga ega bo'lgan ma'muriy-hududiy birliklar ma'nosida ishlatilgan [3]. Hozirda tumanlar joylardagi ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy masalalarni hal qiluvchi asosiy bo'g'inlardan hisoblanadi. Respublikamizdagi ma'muriy-hududiy yangiliklar, avvalambor, tumanlar chegarasining o'zgarishi bilan amalga oshiriladi. Mamlakat hududi bir xil turgan sharoitda ma'muriy birliklar sonidagi davriy o'zgarishlar, ya'ni ko'payish yoki kamayish ijtimoiy-siyosiy, ma'muriy islohotlar, yangi yerlarni o'zlashtirish, iqtisodiyotning hududiy tarkibi, aholi joylashuvi kabi sabablar ta'sirida yuz beradi.

Tumanlar, o'z navbatida, qishloq ma'muriy tumanlari va shahar ma'muriy tumanlariga bo'linadi. Shaharlardagi tumanlar - shaharlarning ma'muriy-hududiy birlik maqomidagi, aholisining soni, qoida tariqasida, kamida yigirma ming kishi bo'lgan, fuqarolar yig'inlaridan (mahallalardan) iborat bo'lgan qismi sanaladi.

Shahar tumanlari soni 2022 yil 1 yanvar holatiga 14 tani tashkil qiladi, ya'ni Toshkent shahrida 12 ta, Namangan shahrida 2 ta. 2004 yil 1 yanvarga qadar respublikamizda shahar tumanlari 18 ta bo'lgan (Sobir Raximov, Xamza, Uchtepa, Yunusobod, Chilonzor, Mirzo Ulug'bek, Mirobod, Shayxontohur, Yakkasaroy, Sergeli, Fayzulla Xo'jaev, To'qimachi,

Karmana, Davlatobod (1995 yilgacha Sovet tumani deb atalgan), Siyob, Bog‘ishamol, Temir yo‘l hamda Qirguli) [4].

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 27.05.1999 yildagi N PF-2323-sonli “Navoiy viloyati Navoiy shahri tarkibida Karmana tumanini tashkil etish to‘g‘risida”gi Farmoni chiqqan [6]. Shahar tumanini tashkil qilishdan maqsad Navoiy tumani tarkibidagi Karmana shahrining qadimiy shuhratini tiklash, tarixiy obidalarini qayta ta’irlash imkoniyatini kengaytirish, madaniy-maishiy, iqtisodiy salohiyatini yuksaltirish, ijtimoiy infratuzilmasini rivojlantirish, shuningdek, uning amalda Navoiy shahri xududi bilan tutashib ketganligidan kelib chiqib hamda mahalliy aholining xohish-istagini inobatga olingan.

Biroq, oradan 4 yil o‘tib, 12.12.2003 yilda O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining “Buxoro, Navoiy, Namangan, Samarqand va Farg‘ona shaharlarining tuman ma’muriy-hududiy tuzilmalarini tugatish hamda Navoiy viloyatining Navoiy tumani chegaralarini kengaytirish va nomini o‘zgartirish to‘g‘risida”gi 569-II-sonli Qarori chiqqan [7]. Mazkur qarorda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining hamda xalq deputatlari Buxoro, Navoiy, Namangan, Samarqand va Farg‘ona viloyatlari Kengashlarining Buxoro shahridagi Fayzulla Xo‘jaev va To‘qimachi tumanlarini, Navoiy shahridagi Karmana tumanini, Namangan shahridagi Davlatobod tumanini (1995 yilgacha Sovet tumani deb atalgan), Samarqand shahridagi Siyob, Bog‘ishamol va Temir yo‘l tumanlarini hamda Farg‘ona shahridagi Qirguli tumanini 2004 yilning 1 yanvaridan tugatish to‘g‘risidagi takliflari qabul qilinsin deyilgan. Ko‘rinib turibdiki, 2004 yilga kelib shahar tumanlari faqat Toshkent shahrida mavjud bo‘lgan.

Hozirda Toshkent shahri 12 ta shahar tumanlaridan iborat. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 11.11.2020 yildagi “Toshkent shahri tarkibida Yangiyo‘l tumanini tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4888-sonli Qarori asosida Yangiyo‘l tumani tashkil qilindi [10].

Shuningdek, aholi soni bo‘yicha O‘zbekistonning ikkinchi shahri hisoblangan Namangan shahri tarkibida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 12.11.2020 yildagi “Namangan viloyatining Namangan shahri tarkibida Davlatobod tumanini tashkil etish bilan bog‘liq tashkiliy masalalarni hal etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 718-sonli Qarori [8], shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 08.05.2021 yildagi 293-sonli “Namangan viloyatining Namangan shahri tarkibida Yangi Namangan tumanini tashkil etish bilan bog‘liq tashkiliy masalalarni hal etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori [9] asosida shahar tumanlari soni yana ikkitaga ko‘paydi.

Yuqoridagilar bilan birga, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 15-16 aprel kunlari Samarqand viloyatiga tashrifi yakuni bilan tasdiqlangan 20-sonli yig‘ilish bayoni (№ 2-RA 1-6740-son, 26.04.2021 y.) asosida, shuningdek, viloyat aholining o‘sish sur‘ati oxirgi 5 yillikda 293,4 ming kishini yoki o‘rtacha bir yilda 78,4 ming kishini xususan, Samarqand shahrida bir yilda aholining o‘rtacha o‘sishi 8,1 ming kishini tashkil qilishi hisobga olingan holda shahar ma’muriy tumanlarini ajratish taklif qilingan. Bunda, Samarqand shahar hududining kengaytirilishi va aholi sonining ko‘payishi samarali ma’muriy boshqaruvni talab etishi ta’kidlangan. Shu sababli, shahar 5 ta tumanga bo‘linishi orqali Bog‘ishamol, So‘g‘diyona, Siyob, Maroqand va Qorasuv tumanlari tashkil etilishi tavsiya qilinmoqda (jami shaharning yer maydoni 28,415 ming gektarni shundan, Bog‘ishamol tumani 3,246 ming gektar, So‘g‘diyona tumani 3,741 ming gektar, Siyob tumani 4,846 ming gektar, Maroqand tumani 8,333 ming gektar, Qorasuv tumani 8,249 ming gektarni tashkil etishi belgilangan [14]. Hozirda qaror loyihasi muhokama qilinmoqda.

Hozirgi kunda poytaxt Toshkent shahri ma’muriy jihatdan 12 ta shahar tumanlaridan tashkil topgan. Tarixiy rivojlanish jarayoni natijasida uning maydoni tobora kengayib bormoqda.

Bunday hududiy rivojlanish dastlab sharqiy tomonga, ya'ni Chirchiq yo'nalishida ko'proq bo'lgan bo'lsa, keyinchalik u janub tomonga ham kengayib bormoqda.

Shahar hududida tashkil etilgan ma'muriy birliklardan dastlabkilari hozirgi Mirobod va Shayhontoxur tumanlari bo'lib, ular 1929 yilda ajratilgan. Ulardan keyin Mirzo Ulug'bek (1935 yil) hamda Yunusobod va Yakkasaroy tumanlari (1939 yil) tashkil qilingan [4]. Eng so'nggi tuman - Yangihayot 2020 yilda vujudga kelgan. Shuningdek, Toshkent shahar hokimiyatiga Ulug'bek shaharchasi ham bo'ysinadi.

Toshkent shahrining umumiy maydoni 0,36 ming km.kv bo'lib, o'rta hisobda bitta tumanga 0,03 ming km.kv mos keladi. Umuman olganda maydoni bo'yicha Yangihayot va Yunusobod tumanlari oldingi o'rinda turadi (har biriga mos ravishda 0,044 va 0,041 ming km.kv.). Eng kichigi esa Yakkasaroy tumani bo'lib, uning maydoni 0,014 ming km.kv. Namangan shahrining umumiy maydoni 150 km. kvga teng, bu jami viloyatning bor-yo'g'i 2,0 % maydoni demakdir. Yangi tashkil qilingan Davlatobod va Yangi Namangan shahar tumanlariga mos ravishda 40 km.kv. va 50 km.kv. maydon to'g'ri keladi. Davlatobod tumani 25 ta, Yangi Namangan tumani esa 26 ta maxalla fuqorolar yig'inlarini o'zida birlashtirgan.

2022 yil 1 yanvar holatiga Toshkent shahar doimiy aholisi soni 2860,5 ming kishini tashkil etib, yil boshidan 166,1 ming kishiga yoki 106,2 % ko'paygan [12;13]. Statistik ma'lumotlardan ko'rish mumkinki, 2022 yil 1 yanvar holatiga eng ko'p aholi soni Olmazor tumanida 385,5 ming kishini (jami shahar aholisi sonida tumanning ulushi 13,5 %) va Yunusobod tumanida 358,9 ming kishini (12,5 %), aksincha eng kam aholi soni Yakkasaroy tumanida 124,0 ming kishini (4,3 %) va Bektemir tumanida 48,9 ming kishi (1,7 %) tashkil etgan.

Aholi sonining shahar tumanlari doirasida turli-tumanligi uning zichlik ko'rsatkichlarida yaqqol ko'zga tashlanadi. Shahar bo'yicha har bir kv. km maydonida 8035,1 kishi joylashgan bo'lib (respublikada o'rtacha 78,6 kishi), eng yuqori ko'rsatkich Shayhontohur va Olmazor, ya'ni shaharning qadimiy, eski qismida qayd etiladi. Ayni paytda shaharning nisbatan yangi tashkil qilingan tumanlarida – Yangihayot, Sergeli va Bektemirda aholi zichligi o'rtachadan ancha past.

Toshkent shahri nafaqat poytaxt, balki yirik sanoat, fan va madaniyat markazi hisoblanadi. Toshkentning respublika sanoat ishlab chiqarishidagi ulushi 19,1 foizdir. 2021 yilda shahar korxonalari tomonidan 86,1 trln. so'mlik sanoat mahsulotlari ishlab chiqarilgan bo'lib, oldingi yilga nisbatan sanoat ishlab chiqarishining fizik hajm indeksi 113,9 % tashkil etgan [12].

Sanoat ishlab chiqarishi tarkibida eng katta ulush ishlab chiqaradigan sanoat hissasiga to'g'ri kelib, uning jami sanoat ishlab chiqarishidagi ulushi 78,5 %) hamda ishlab chiqarish hajmi 67,6 trln. so'mni tashkil etgan. Sanoatning tarmoqlar tarkibida iste'mol mahsulotlari ishlab chiqarish, mashinasozlik va metallni qayta ishlash, oziq-ovqat va kimyo sanoati asosiy o'rin tutadi.

Oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish tarkibida vino va aroq mahsulotlari va pivo 4,1 % ni tashkil etgan. Tumanlar kesimida iste'mol mahsulotlari ishlab chiqarilishining shaharda jami hajmidagi eng yuqori ulushi Yashnobod tumaniga to'g'ri kelib 21,2 % ni, shuningdek, Chilonzor tumani 12,5 % ni, Olmazor tumani 10,7 % ni hamda Sergeli tumani 9,4 % ni tashkil etgan. Shuningdek, o'rganilayotgan yilda tumanlar kesimida nooziq-ovqat mahsulotlar ishlab chiqarilishining shaharda jami hajmidagi eng katta ulushi Yashnobod tumaniga 24,2 % shuningdek, Chilonzor 15,2 %, Mirobod tumani 9,9 %, Olmazor tumani esa 9,3 % tashkil etgan.

Umuman olganda, shahar tumanlari orasida yalpi sanoat mahsulotining hajmi bo'yicha eng ko'p ulush Yashnobod tumani (shaharda sanoat ishlab chiqarish hajmining 26,3 %) hamda Chilonzor (10,1 %), Mirobod (9,1 %), Olmazor (7,8 %) va Bektemir (7,0 %) tumanlari hissasiga to'g'ri kelgan. Eng past ko'rsatkich esa Yangihayot (3,1 %) hamda Yunusobod (5,1 %) tumanlariga to'g'ri kelgan.

Tumanlar sanoati tarmoqlari tarkibi ham turlicha ko'rinishga ega. Masalan, Olmazor tumani sanoati tarmoqlar tarkibida mashinasozlik, ta'mirlash va metalni qayta ishlashning ulushi 28,6 % tashkil qiladi. Shuningdek, ishlab chiqarilgan oziq-ovqat va omuxta yemning ulushi 18,6 %, yengil sanoatning ulushi 15,3 foizga teng bo'lgan. Elektroenergetika va yoqilg'i sanoatining ko'rsatkichlari ancha past.

Xulosa qilish mumkinki, iqtisodiy va ijtimoiy (siyosiy) geografiya fani nuqtai nazaridan ham ushbu ma'muriy hududiy birliklar muhim mazmun kasb etadi. Chunki, ular doirasida statistik ma'lumotlar to'plash, boshqaruv tizimini takomillashtirishga qaratilgan ilmiy-amaliy tavsiyalarni ishlab chiqish hamda mamlakatning mintaqaviy siyosatini belgilash imkoniyatlari mavjud. Odatda, ma'muriy-hududiy birliklar qanchalik yiriklashtirilsa, boshqaruv tizimining markazlashuviga olib keladi. Biroq, bu borada muayyan optimallik talab etiladi, chunki ularning haddan tashqari kattalashishi ham, kichraytirilishi ham maqbul emas. Fan nuqtai nazaridan yondashganda, ma'muriy hudud kichraygan sari ularning sotsial funksiyasi oshib boradi.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Абдуразаков С. К. Административно- территориальное устройство Узбекистана. – Т.: Узбекистан, 1987. – 102 с.
2. O'zbekiston Respublikasi konstitutsiyasini o'rganish. - T., 2001, b. 267.
3. Murtazaeva R. H. O'zbekiston tarixi. – T., 2003.
4. O'zbekiston SSR ma'muriy – territorial bo'linishi. – Toshkent, 1981. – 335 b.
5. Qubonov Sh.B. Kichik hududlar ijtimoiy- iqtisodiy geografiyasi. – T.: Mumtoz so'z, 2013, - 162 b.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 27.05.1999 y. PF-2323-son "Navoiy viloyati Navoiy shahri tarkibida Karmana tumanini tashkil etish to'g'risida"gi Farmoni
7. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 26.12.2003 y. 570-son "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining "Buxoro, Navoiy, Namangan, Samarqand va Farg'ona shaharlarining tuman ma'muriy-hududiy tuzilmalarini tugatish va Navoiy viloyatining Navoiy tumani chegaralarini kengaytirish va nomini o'zgartirish to'g'risida"gi qarorini bajarish chora-tadbirlari haqida"gi Qarori.
8. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 08.05.2021 y. 293-son "Namangan viloyatining Namangan shahri tarkibida Yangi Namangan tumanini tashkil etish bilan bog'liq tashkiliy masalalarni hal etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori.
9. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 12.11.2020 y. 718-son "Namangan viloyatining Namangan shahri tarkibida Davlatobod tumanini tashkil etish bilan bog'liq tashkiliy masalalarni hal etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori.
10. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 11.11.2020 y. PQ-4888-son "Toshkent shahri tarkibida Yangi hayot tumanini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori.
11. O'zbekiston Respublikasining 28.08.2020 y. O'RQ-635-son "O'zbekiston Respublikasining ma'muriy-hududiy tuzilishi to'g'risida"gi Qonuni.
12. www.stat.uz (O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi sayti).
13. www.toshstat.uz (Toshkent shahar statistika bosh boshqarmasi sayti).
14. <https://xs.uz/uzkr/post/samarqand-tumani-tugatiladi>.

XORAZM VILOYATIDA QISHLOQ TURIZMNI RIVOJLANTIRISH ISTIQBOLLARI

Usmanov M.R., Rustamova M. (Samarqand davlat universiteti, O'zbekiston)

Annotatsiya: Mazkur maqolada qishloq joylarda turizmning mohiyati, bugungi kunda Xorazm viloyatida qishloq turizmi imkoniyatlari tahlil qilingan va tavsiyalar berilgan.

Kalitli so'zlar: turizm, turizm iqtisodiyoti, infratuzilma, agroturizm, qishloq joylarda turizm, turizm xizmatlari

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОГО ТУРИЗМА В ХОРЕЗМСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация: В данной статье раскрывается суть и понятие сельского туризма, а также проанализировано нынешнее состояние сферы туризма в Хорезмской области и даны рекомендации по развитию возможностей сельского туризма.

Ключевые слова: Туризм, Экономика туризма, инфраструктура, агротуризм, туризм в сельской местности, туристические услуги

PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF RURAL TOURISM IN THE KHOREZM REGION

Abstract: The article elaborates on the meaning and concept of rural tourism, and also the analysis of current condition of tourism sector of Khorezm region. Recommendations for the development of potential of rural tourism are given as well.

Keywords: Tourism, Tourism economy, infrastructure, agrotourism, tourism in rural areas, tourist services.

Qishloq turizmi bugungi kunda rivojlanib borayotgan turizm turlaridan biri hisoblanib, u Yevropada 1970-yillardan beri ma'lum. U Frantsiya, Italiya va Ispaniyada kabi davlatlarda taraqqiy topdi. Ushbu turdagi dam olish Kipr, Xorvatiya va Polshada keng tarqalgan. Qadimdan keng dalalarda, tabiat qo'ynida dam olish insonlarni o'zgacha zavqlantirib kelgan. Bunda mijozlarning xohishi inobatga olinib, sayyohlarga sarhil sut, dala hovli uzumzoridan olingan sharob, baliq ovlash, pichanzor va turli xil ko'ngilochar detallar bilan to'ldirilgan yuzlab dala uylari, kulbalar va qal'alarni tanlash imkoniyatini taqdim etuvchi turizm sanoatiga asos solindi. Hozirgi vaqtda Yevropada qishloq turizmiturli hisob-kitoblarga ko'ra, turizm sanoati umumiy daromadining 10% dan 20% gacha qismini tashkil qiladi. Xorazm viloyatida qishloq turizmini rivojlantirish qishloq aholosi uchun katta daromad keltiradi. Qishloq turizmi tabiat majmualariga zarar keltirmaydigan soha hisoblanib tabiatni muhofoza qilish mahalliy aholini yashab turgan joylardan sal chekkaroqda turistik obyektlarni barpo etish xammamining oldimizda turgan vazifalardan biridir. Qishloq turizmining yana bir xususiyati shundaki, u yirik turistik firmalar tashkil etishni talab etmaydi, balki xususiy dehqon xo'jaliklari va ayrim kichik tadbirkorlik subyektlari egalarining ixtiyoriy birlashmalari uchun individual turistik xizmatlar ko'rsatish uchun ob'ekt hisoblanadi. Turizm sohasining bu turi 19 asrning boshlarida paydo bo'lib, faqatgina 20 asrning ikkinchi yarmiga kelib rivojlana boshladi. Aytish joizki, qishloqlarada turist bo'lib turish, kurort zonalar yoki mashhur turistik markazlarga nisbatan ancha arzon. Hamma ham qimmatbaho turistik markazlarda dam ololmaydi, shu jihatdan qishloq turizmni rivojlanish katta ahamiyatga ega. Qishloq turizmi quyidagi hollarda amalga oshiriladi: Qishloq turizmining keng miqyosda maqsadsiz va nazoratsiz rivojlanishi mahalliy landshaftlar va ekotizimlar uchun halokatli bo'lishi mumkin[7].

O'zbekiston Respublikasining 2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi 35-maqсадida "O'zbekiston bo'ylab sayohat qiling" dasturi doirasida mahalliy sayyohlar sonini 12 million nafardan oshirish, hamda respublikaga tashrif buyuradigan xorijiy turistlar sonini 9 million nafarga yetkazish, to'siqsiz turizm infratuzilmasini mamlakatning asosiy turizm shaharlarida keng joriy qilish. 2026 yilgacha turizm sohasida band bo'lgan aholi sonini 2 baravar oshirib, 520 ming nafarga yetkazish, Xorazm viloyatida turizm yangi ish o'rinlarini yaratishda asosiy drayver soha bo'lishi uchun alohida dastur qabul qilish belgilab berilgan¹. Vazirlar Mahkamasining 2019 yil 13 fevraldagi "Xorazm viloyatida turizm sohasini rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 119-sonli hamda 2021 yil 14 iyundagi "2021-2022 yillarda Xorazm viloyatining turizm salohiyatini yanada rivojlantirish chora tadbirlari to'g'risida"gi 369-sonli qarorlari aynan viloyatda turizmni yanada

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi PF-60-son Farmoni.

rivijlantirishga huquqiy asos yaratadi. Ushbu vazifani bajarish uchun turizm sohasini hududiy jihatdan samarali tashkil etish va rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish, bo'yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etadi [4].

2017–2022 yillarda O'zbekistonga kelgan chetellik sayyohlar soni deyarli 2 barobar oshdi. Agar 2017-yilda ularning soni 2,7 million nafarni tashkil qilgan bo'lsa, 2022-yilda bu ko'rsatkich 5,2 million nafarga yetdi. 2022-yilda O'zbekistonga sayyohlar asosan Qozog'iston (1551,1 ming kishi, 2017-yilda 1783,8 ming kishi), Tojikiston (1447,8 ming kishi, 2017-yildagiga nisbatan 5,5 barobar ko'p) va Qirg'iziston (1356,9 ming kishi, 2017-yildagiga nisbatan 3,6 barobar ko'p) dan kelgan. Xorijlik sayyohlarning asosiy qismi, aniqrog'i 89,1% O'zbekistonga o'z qarindoshlarini yo'qlash maqsadida kelgan. Ularning aksariyati Qozog'iston (31,8%), Qirg'iziston (29,2%) va Tojikiston (27,9%) fuqarolaridir. Dam olish va hordiq chiqarish maqsadida O'zbekistonga eng ko'p chet ellik fuqarolar Rossiya (37,6%), Qozog'iston (11,2%) va Turkiyadan (6,3%) kelgan. Ma'lumot uchun: Dunyodagi 91 ta mamlakat fuqarolari O'zbekistonga kelish uchun vizasiz tartibdan foydalanishi mumkin. Taqqoslaydigan bo'lsak, Qozog'istonga 26 ta, Turkiyaga 41 ta, Gruziyaga esa 56 ta mamlakat fuqarolari vizasiz kela oladi. 2022-yilda O'zbekistonga kelgan sayyohlar soni 2021-yildagiga nisbatan 3,4 million kishigacha ko'p bo'ldi va o'sish 2,8 barobardan ham ortiqnatishkil etdi. Buning natijasida turizm xizmatlari eksporti sezilarli darajada oshdi. 2017-yilda turizm xizmatlari eksporti 546,9 million AQSh dollarini tashkil etgan bo'lsa, 2022-yilda bu ko'rsatkich 2,9 barobar oshib, 1610,5 million dollarni tashkil etdi. 2017–2022 yillarda xizmatlar eksportining umumiy hajmida turizm xizmatlari eksportining ulushi 1,8 barobar oshdi. Agar 2017-yilda bu ko'rsatkich 22,1% ni tashkil etgan bo'lsa, 2022-yilda 40,7% ga yetdi. Turizm sohasida amalga oshirilgan islohotlar samarasi sohaning salohiyati katta ekanligidan dalolat beradi. O'zbekistonning jahon miqyosida turistik jozibadorligini oshirish uchun turizmning etnik va ekologik turizm kabi yangi yo'nalishlarini rivojlantirish, shuningdek, mamlakatimizning turli hududlarida tematik festivallarni tashkil qilish taklif etilmoqda [1].

1-jadval

Xorazm viloyatida turizm xizmatlari rivojlanishining 2006-2016 yillardagi o'zgarishi [6]

№	Yillar	Tashkilotlar soni		Ko'rsatilgan xizmatlar hajmi		
		Jami	Mehmonxonalar	Sayyohlik firmalari	So'm (ming)	Dollar (ming)
1	2006	12	11	1	1398590,6	1125,0
2	2007	15	13	2	2135312,1	1378,8
3	2008	17	15	2	2441501,5	1602,4
4	2009	17	15	2	2931325,6	1495,0
5	2010	22	19	3	2665015,7	1420,0
6	2011	25	21	4	3677546,5	1750,0
7	2012	30	23	7	5562147,1	3347,1
8	2013	36	26	10	8673658,8	1888,6
9	2014	51	35	16	8314590,0	2166,7
10	2015	59	42	17	8757247,0	1977,5
11	2016	72	52	20	11386868,7	2308,2

Xorazm viloyatida qishloq xo'jaligi sohasining ancha taraqqiy qilganligi, aksariyat aholining qishloq joylarida istiqmot qilishi, qishloq hududlarida yangi infratuzilmalarning paydo bo'layotganligi, qishloq hayotining o'ziga xos urf-odatlar va an'analari bevosita qishloq

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

turizmini rivojlantirish imkoniyatlarini katta ekanligidan dalolat beradi. Xorazm viloyatida qishloq turizmini rivojlanishi hudud iqtisodiyoti va ijtimoiy hayoti uchun juda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu turizm xizmatlarini qishloq hududlarida rivojlanishi natijasida mahalliy byudjetga tushadigan soliq tushumlari oshadi, yangi ishchi o'rinlari yaratadi, qishloq infratuzilmasi yaxshilanadi, qishloqlarning o'ziga xos urf-odatlar va an'analar qayta tiklanadi.

Xorazm viloyatida turizmni maqsadli rivojlantirish dasturlarining bajarilishi natijasida turistlarga xizmat ko'rsatish sifati sezilarli darajada o'zgardi, ya'ni turizm infratuzilmasining rivojlanishi natijasida turizm xizmatlari rivojlanish tendensiyasiga ega bo'ldi (1-jadval).

Tadqiqot jarayonida Xorazm viloyatining qishloq hududlari katta turistiksalohiyatga ega ekanligi va ulardan samarali foydalanish imkoniyatlari tahlil qilindi (2- jadval).

2-jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, Xorazm viloyati qishloq joylarida tarixiy-arxeologik turizm resurslaridan, muqaddas qadamjolaridan foydalanish imkoniyatlari o'rtacha hisoblanadi. Shuningdek, qishloq hududlarida agroturizm, etnografik va ekologik turizm resurslaridan foydalanish imkoniyatlari yuqori hisoblanib, qishloq turizmini samarali rivojlantirishga o'zining katta ta'sirini ko'rsatadi. Xorazm viloyati turizm bozorida qishloq turizmini rivojlantirishning bugungi kundagi ustunligi, afzalligi, zaif jihatlari, imkoniyat hamda unga nisbatan tahdidlar SWOT-tahlil yordamida amalga oshirildi (3-jadval).

2-jadval

Xorazm viloyati qishloq joylarining turistik salohiyati [6]

№	Turizm turlari	Turistik resurslar	Foydalanish imkoniyatlari
1	tarixiy-arxeologik turizm	tarixiy obidalar, arxeologik qazilmalar	o'rta
2	etnografik turizm	an'anaviy mahalliy hayot tarzi, milliy folklor, turli marosimlar	yuqori
3	agroturizm	qishloq bog'lari, madaniy landshaftlar va qishloq xo'jaligi ishlari, qishloqlarning o'ziga xos ko'rinishlari	yuqori
4	tanishuv sayohati	turli hil o'quv kurslari va seminarlar (musiqa, gastronomiya, kasb-hunar va boshqalar)	o'rta
5	ziyosat turizmi	muaqaddas qadamjolar, masjid va boshqa ziyoratgoh joylar	o'rta
6	ekologik turizm	qishloqlarning tabiiy-geografik mintaqada joylashganligi	yuqori
7	sog'lomlashtirish turizmi	sog'lomlashtirish turizmi, tuz konlari va boshqalar	o'rta

SWOT-tahlili natijalariga ko'ra qishloq turizmini rivojlantirishning kuchli tomonlari viloyatda qishloq joylarida o'ziga xos etnosalohiyatga boyligi, qishloq joylari aholisi turmush tarzi va gostronomik imkoniyatidan foydalanish imkoniyati yaratiladi, qolaversa qishloq joylarida sholi etishtirish va uni qayta ishlash agroturistik imkoniyati oshadi hamda qishloq joylaridagi xalfachilik sana'tining mavjudligi uni turistlarga namoyish etish orqali qadimgi san'at turning rivojlanishiga zamin yaratadi.

Xorazm viloyati mintaqasida qishloq turizm sohasini rivojlantirish sohadagi mavjud muammolarni hal qilishni taqozo qiladi hamda sohani keng taraqqiy qildirishning zamonaviy va yangi turlarini tadbiq qilishni talab qiladi. Bu esa Xorazm viloyatida turizm qishloq sohasini rivojlantirish holatini tahlil qilish, turistik xizmatlarning yangi yo'nalishlari va istiqbollari o'rganishni taqozo qiladi. Shuningdek, sohada me'yoriy-huquqiy jihatdan tartibga solishni takomillashtirish va xalqaro hamkorlikni rivojlantirish, O'zbekistonga sayohatlarni arzonlashtirish,

yurtimizning barcha hududlarida turistik xizmatlarni rivojlantirish, yangi turizm obyektlarini tashkil etish bo'yicha birinchi navbatdagi chora-tadbirlar dasturi tasdiqlandi.

3-jadval

Xorazm viloyatida qishloq turizmi rivojlanishining SWOT-tahlili

Kuchli tomonlari	Kuchsiz tomonlari
• viloyatda qishloq joylarida o'ziga xos etnosaloohiyatga boyligi; • Qishloq joylari aholisi turmush tarzi va gostronomik imkoniyati; • Qishloq joylarida sholi etishtirish va uni qayta ishlash agroturistik imkoniyati mavjudligi; • Qishloq joylaridagi xalfachilik sana'tining mavjudligi	• qishloq turizmi faoliyatini tartibga soluvchi mexanizm ilmiy asosda ishlab chiqilmaganligi; • qishloq joylarida turizm infratuzilmasini etarli emasligi; • qishloq turizmi bo'yicha aniq turmarshurtlarni ishlab chiqilmaganligi; • qishloq turizmini rivojida tadbirkorlik va reklamaning yo'lga qo'yilmaganligi
Imkoniyatlar	Tahdidlar
qishloq turizmi aholining daromadi va kambag'allikni qisqartirishga xizmat qiladi; qishloq joylarida qo'shimcha ishchi o'rinlarini yaratiladi; • qishloq joylarida kichik biznes va ijtimoiy infratuzilma ob'ektlari hisobiga rivojlanadi; xorijiy turistlar turish vaqti oshadi va daromad ko'rsatkichi ortadi	• turistik bosim oshadi; • qishloq joylarida turizm servisining past darajada bo'lishi oqibatida turizm bozorining yo'qotilishi; • qishloq joylari etnik munosabatlarda globallashuv jarayoni tezlashadi

Xorazm viloyati qishloq turizimida xam transport infrastrukturasini katta ahamiyatga ega hisoblanadi. Xalqaro va mahalliy yo'llar viloyat tumanlarini kesib o'tadi. Asosan bu yo'llar Hazorasp, Xonqa, Bog'ot, Yangariq, Urganch, Xiva va Shavot tumanlarida katta ahamiyatga ega, Urganch xalqa avtomobil yo'li barcha tumanlar uchun ahamiyatli avtomobil yo'lidir. Qishloq joylarida yani Xorazm viloyati Hazorasp tumanining sharqiy hududida joylashgan ko'p asrlik tarixga ega shahar bo'lib, bu yerda qad rostlagan qal'a "Devsolgan", "Hazorasp" va "Sulaymonqal" nomlari mashhur. Ushbu inshoot yoshini 2700 yilga teng deb taxmin qiladi. Bu inshoot katta shaharda emas balki qishloqda joylashgan. Yaqin yillargacha ushbu obida Hazorasp shahri markazida o'ziga xos ko'rk bag'ishlab, salobat kasb etib turardi. Bunan 20 yillar muqaddam qal'aga qilgan ijodiy safarimiz jarayonida besh-olti o'smir bolalar qal'a devorlarini buzib, tuprog'ini elakdan o'tkazib, g'isht quyib yurganiga guvoh bo'lgan edik. Tuman hokimi qal'a yoshini tadqiq qilish uchun olimlarni jalb qildi, buzilgan devorlarni qayta ta'mirlash ishlariga bo'sh-qosh bo'ldi. Qal'ani xamma joyini bo'lmasa xam ozroq qismi tamirlandi. Hozir bu hududda aholi punktlari joylashgan bu qal'ani xamma qismini tamirlab turizm markazi qilisa boladi. Shu yerda yashab turgan aholi uchun daromad boladi xizmat ko'rsatish rivojlansa mehmonxonalar qurilsa oshxona kafelar qurilsa ishsiz aholi ish bilan ta'minlanadi. Qishloq joylarimiz turizmni rivojlantirish resurslariga boy ekan, faqat undan samrali foydalanishda turistlarni joylashtirish va ovqatlantirish, transport xizmatini ko'rstish, umuman olganda xizmat ko'rstish sohalarini shakllantirish asosiy omil hisoblanadi.

Xulosa o'rnida shuni alohida ta'kidlash lozimki, Xorazm viloyatida nafaqat tarixiy-me'moriy, madaniy, ekologik turizmni rivojlantirish mumkin, balki mintaqaning o'ziga xos xususiyatlari, qishloqlardagi hayot tarzi, qishloq aholisining an'anaviy urf-odatlar va qadriyatlarini qishloq turizmini rivojlantirish imkoniyatlarini yaratadi. Viloyat qishloq joylarida dam olish

maskanlarini tashkil qilish lozim. Xususan, qishloq joylarining ob-havosi sof va toza bo'lgan chiroyli maskanlarida rekreatsion ob'ektlarni tashkil qilish kerak bo'ladi. SHuningdek, viloyatning qishloq joylarida turistlar uchun otda, tuyada sayyohatlar uyushtirish, turli hil sport o'yinlarini tashkil qilish maqsadga muvofiq. SHuningdek, mevali bog'larga, uzumzorlarga maxsus ekskursiyalarni qilish mumkin;

- Qishloq joylarida qishloq turizmini rivojlantirishning muhim yo'nalishlaridan biri sifatida gastronomiya turizmini tashkil qilish mumkin. Masalan, milliy taomlarni tayyorlash jarayonida sayyohlarini bevosita ishtirok etishi va ularni joyida tannovul qilishi xususan, xorijliklarda juda katta qiziqishni uyg'otmoqda. Undan tashqari, qishloq joylarida har yili "hosil bayram"larini an'anaviy tarzda o'tkazishni tashkil qilish kerak. SHuningdek, tuman markazlarida qovun, qavoq hamda non sayllarini o'tkazish ham sayyohlarni ko'proq jalb qilish imkoniyatini beradi;

- xorijiy va mahalliy sayyohlarni qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yig'ib olishda bevosita ishtirokini tashkil qilish ham, qishloq turizmini rivojlanishiga o'zining hissasini qo'shadi;

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi 1- jild. T. :2000. 435 bet.
2. Turizm to'g'risidagi qonun "Xalq so'zi" gazetasi 19.07,2019.
3. Mirzayev M., Aliyeva M. Turizm asoslari. O'quv qo'llanma. Toshkent-2011. 154-bet.
4. Matchanova A.E Quyi amudaryo iqtisodiy rayonida gastronomik turizmni rivojlanishining ijtimoiy geografik jihatlari // Geografiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (phd) dissertatsiyasi avtoreferati .- Samarqand – 2023
5. Mamatqulov X.M., Tuxliyev I.S., Bektemirov A.B. "Xalqaro turizm".
6. Matyakubov U.R.Xorazm viloyatida qishloq joylarda turizmni rivojlantirish imkoniyatlari// "Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar" ilmiy elektron jurnali. № 2, mart-aprel, 2018 yil
7. Усмонов М.Р Қишлоқ туризми ривожлантириш истикболлари// Ўзбекистонда география фанини ривожлантиришнинг долзарб муаммолари. Республика илмий-амалий конференцияси материаллари.-Термиз, 15 декабр, 2016.

SIRDARYO VILOYATI INNOVATSIYALAR MARKAZI: MUAMMO VA YECHIMLAR

Xidiraliyev K.E., Xoldorov D.B. (Guliston davlat universiteti, O'zbekiston)

Annotatsiya: Ushbu maqolada Sirdaryo viloyatining geografik xususiyatlari va unga mos holda ishlab chiqarish tarmoqlari joylashuvi o'rganilgan. Shuningdek, viloyat iqtisodiyotidagi innovatsiya asosida shakllanib borayotgan yangi ishlab chiqarish jarayonlari tahlil qilingan. 2023 yil 7 aprelda Prezidentimizning viloyatga tashrifi va viloyat iqtisodiyotini kelajakda rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari ko'rsatib o'tilgan. Maqola tahliliy ma'lumotlar, statistik raqamlar asosida berilgan.

Kalit so'zlar: Innovatsiya, qishloq xo'jaligi, sanoat, tarmoq, tashqi aloqa, eksport, import, ishlab chiqarish.

СЫРДАРЬИНСКАЯ ОБЛАСТЬ ИННОВАЦИОННЫЙ ЦЕНТР: ПРОБЛЕМА И РЕШЕНИЕ

Аннотация: В данной статье рассматриваются географические особенности Сырдарьинской области и размещение производств в соответствии с ними. Также анализируются новые производственные процессы, формирующиеся на основе инноваций в экономике региона. Намечены визит Президента в область 7 апреля 2023 года и основные направления перспективного развития экономики области. Аналитические данные приведены в статье на основе статистических данных.

Ключевые слова: Инновации, сельское хозяйство, промышленность, отрасль, внешние связи, экспорт, импорт, производство.

SYRDARYA REGION INNOVATION CENTER: PROBLEM AND SOLUTION

Abstract: *This article discusses the geographical features of the Syrdarya region and the location of industries in accordance with them. It also analyzes new production processes that are formed on the basis of innovations in the regional economy. The visit of the President to the region on April 7, 2023 and the main directions of the perspective development of the regional economy are planned. Analytical data are given in the article based on statistical data.*

Keywords: *Innovation, agriculture, industry, industry, foreign relations, export, import, production.*

Bozor munosabatlariga o'tish davrida respublikamiz hududlari ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan turli darajada rivojlanmoqda. Buning asosi hududiy-iqtisodiy muammolar va ularning o'ziga xos bartaraf etilishi. Bunday muammolarga hududdagi tabiiy muammolar (tabiiy resurslar va tabiiy sharoit holati, ulardan foydalanish darajasi va sifati), ijtimoiy-iqtisodiy muammolar (aholi bandligi, aholi turmush sharoitidagi farqlar, iqtisodiyot tarmoqlarining rivojlanganlik darajasi).

Umuman, yirik sanoat korxonalari joylashgan hududning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasi nisbatan yangi o'zlashtirilgan, sanoati kam taraqqiy etgan hududga qaraganda ancha yuqori. Hozirgi paytda hududiy siyosatning muhim vazifalaridan biri-iqtisodiy kooperatsiya va hududlararo mehnat taqsimotini takomillashtirishdir. Iqtisodiyotni erkinlashtirish va islohotlarni chuqurlashtirish sharoitida respublika ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida tub o'zgarishlar sodir bo'lmoqda.

Bizga ma'lumki Sirdaryo viloyati o'ziga xos geografik jihatlariga ega. Viloyat hududida ishlab chiqarish kuchlarini shakllanishi, joylashuvi va tashkil etilishi o'z tarixiga egaligi bilan ajralib turadi. Geografik o'rni, relyefi, tuproq qoplami, iqlim xususiyatlari viloyatni uzoq vaqt agrar sohaga ixtioslashuviga turtki berdi. Haqiqatdan ham viloyat relyefi to'liqsimon tekislik bo'lib, janubdan shimoli-g'arbga pasayib boradi. Tekislik qismi daryolar oqizib keltirgan yotqiziqlardan hosil bo'lgan, ba'zi joylarini ko'l, botqoq va sho'rxok yerlar egallagan. Sirdaryo viloyatida yangi kanallar, zovurlar qazilib, cho'l o'zlashtirildi va ekin maydonlarga aylantirildi. Tekislik qismida irrigatsiya inshootlari qurilib, paxtazor, bog' va tokzorlar barpo qilindi. Adirlar lalmikor yerlar va yaylovlardan iborat. Hududda foydali qazilmalar mavjud emas [1].

Mana shunday tabiiy asosga ega bo'lgan hudud qishloq xo'jaligini kuchli darajada rivojlanishiga va ixtisoslashuviga asos yaratdi. Bu yerda ishlab chiqarilgan qishloq xo'jaligi mahsulotlari sanoat usulida yetarli darajada qayta ishlanib xorijga chiqarish imkoniyatiga ega bo'lmadi (an'anaviy paxtani dastlabki qayta ishlovchi korxonalar-yengil va oziq ovqat sanoat korxonalaridan tashqari). Aynan agrar soha ishlab chiqarish salohiyatiga ega bo'lgan viloyat, bugungi kunda ishlab chiqarish yo'nalishini tubdan o'zgartirishga, tashqi iqtisodiy faoliyatini mustahkamlashga va takomillashtirishga ustunlik bera boshladi. Bu bevosita bozor tamoyillariga asoslangan ishlab chiqarishni (asosan sanoat va xizmat sohasi ishlab chiqarishini) innovatsiyalar asosida tashkil etishni talab etmoqda.

Bugungi kunda, Sirdaryo viloyati iqtisodiyotini rivojlantirish strategiyasi diversifikatsiyalangan va raqobatbardosh iqtisodiyotni yaratishga, innovatsion texnologiyalar va bozorni boshqarishning yangi usullaridan foydalangan holda milliy resurslardan maksimal darajada foydalanishga yo'naltirilgan. Bu yerda viloyat ishlab chiqarish kuchlarini bozor tamoyillari asosida tashkil etish va viloyatning tashqi iqtisodiy faoliyati sohasida amalga oshirilayotgan islohotlarning pirovard natijasi aholining turmush darajasiga bevosita o'z ta'sirini o'tkazmoqda. Viloyat tashqi iqtisodiy faoliyatini kuchaytirish asosi bevosita va bilvosita sanoat ishlab chiqarishga, xizmat ko'rsatish sohasiga e'tiborni qaratishni talab etmoqda. Bu bilan uzoq vaqt ongimizga singib qolgan agrar ishlab chiqarishdan yuksak texnologiyaga asoslangan

industriyani ham viloyatda shakllantirish imkoniyatlari ochilayotganligidan dalolat beradi [2].

Ushbu doirada, 2018 yil 13 aprelda «Sirdaryo» erkin iqtisodiy zonasini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida» Prezident farmoni e'lon qilindi. Agar farmonga e'tibor bersak, quyidagilar viloyat iqtisodiyotini tubdan takomillashtirishga va tashqi iqtisodiy faoliyatga keng imkoniyatlar ochishiga guvoh bo'lamiz. Jizzax va Sirdaryo viloyatlari hokimliklari, O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi, Investitsiyalar bo'yicha davlat qo'mitasi, Xususiylashtirilgan korxonalarga ko'maklashish va raqobatni rivojlantirish davlat qo'mitasining taklifiga asosan «Sirdaryo» erkin iqtisodiy zonasini «Jizzax» EIZ Sirdaryo viloyati Sirdaryo tumanidagi filiali va Sirdaryo viloyatining Yangier shahridagi kichik sanoat zonasi negizida tashkil etildi.

«Sirdaryo» erkin iqtisodiy zonasi faoliyatining asosiy vazifalari va yo'nalishlari etib quyidagilar belgilandi:

-Sirdaryo viloyatining ishlab chiqarish va resurs salohiyatidan samarali foydalangan holda mahalliy mineral xomashyo resurslarini chuqur qayta ishlash va yuqori qo'shilgan qiymatga ega raqobatbardosh, import o'rnini bosadigan mahsulotlar ishlab chiqarilishini kengaytirish;

-meva-sabzavot va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini chuqur qayta ishlash, saqlash va qadoqlash, to'qimachilik, poyabzal va charm-galantereya, ekologik jihatdan xavfsiz kimyo, farmatsevtika, oziq-ovqat, elektrotexnika sanoati, mashinasozlik va avtomobilsozlik, qurilish materiallari ishlab chiqarish va boshqa yo'nalishlarda zamonaviy ishlab chiqarishlarni tashkil qilish uchun to'g'ridan-to'g'ri xususiy investitsiyalarni, shuningdek, xorijiy investitsiyalarni faol jalb etish;

-erkin iqtisodiy zona korxonalari o'rtasida hamda boshqa mahalliy korxonalar bilan mustahkam kooperatsiya aloqalarini o'rnatish va rivojlantirish asosida mahalliy xomashyo va materiallardan yuqori texnologiyali mahsulotlar ishlab chiqarishni mahalliyashtirish jarayonlarini chuqurlashtirish;

-«Sirdaryo» EIZ hududida ishlab chiqarish, muhandislik-kommunikatsiya, yo'l-transport va ijtimoiy infratuzilmani jadal rivojlantirish, shuningdek, ushbu hududda sifatli logistika xizmatlari ko'rsatish bo'yicha zamonaviy infratuzilmani shakllantirish;

-erkin iqtisodiy zonalarining soha kadrlariga bo'lgan joriy va istiqboldagi ehtiyojlaridan kelib chiqib, yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlashni tashkil etishda va ularning erkin iqtisodiy zonada joylashgan korxonalarda ishlab chiqarish amaliyotini o'tashida qatnashish.

Farmonga muvofiq, «Sirdaryo» EIZ tarkibiga kiritilgan yer maydonlari Sirdaryo viloyati Erkin iqtisodiy zonalar va kichik sanoat zonalarini ma'muriy kengashining bevosita tasarrufida bo'lishi, uning faoliyat yuritish muddati 30 yilni tashkil etishi va bu muddat keyinchalik uzaytirilishi mumkinligi, «Sirdaryo» EIZ faoliyat yuritadigan muddat davomida uning hududida alohida soliq va bojxona tartiblari amal qilishi hamda «Sirdaryo» EIZ ishtirokchisi maqomi Sirdaryo viloyati Erkin iqtisodiy zonalar va kichik sanoat zonalarini ma'muriy kengashining qarori bilan berilishi belgilab qo'yildi.

Natijada, Sirdaryo viloyatining mavjud mineral xomashyo resurslarini inobatga olgan holda, «Sirdaryo» EIZ hududida import o'rnini bosuvchi va eksportga yo'naltirilgan tayyor mahsulotlar, materiallar va butlovchi buyumlar turlarini ishlab chiqarish korxonalarini joylashtirish bo'yicha aniq takliflar ishlab chiqilgan edi.

Sirdaryo erkin iqtisodiy zonasida bugungi kunda, asosan, qurilish mollari, santexnika mahsulotlari, terini qayta ishlash, metall konstruksiyalar yo'nalishlarida ishlab chiqarish yo'lga qo'yilgan. Ta'kidlanishicha, Sirdaryo erkin iqtisodiy zonasida 2019 yil yanvar-may oylarida ishlab chiqarilgan 419,7 milliard so'mlik mahsulotning 26 foizi chetga eksport qilingan. «Sirdaryo-Farm» erkin iqtisodiy zonasida esa farmatsevtika sohasida bir marta ishlatiladigan plastmassa idishlari va infuzol dori vositalarini ishlab chiqarish loyihalari ishlamoqda.

«Erkin iqtisodiy zonalarni tashkil qilishda hudud tanlash muhim ahamiyat kasb etadi. Shamol qaysi tomondan esishidan tortib, havo harorati necha daraja bo'lishigacha, inobatga olinib, ishlab chiqarish zonalarini rejalashtiriladi. Masalan, hech qachon charm-poyabzal ishlab chiqarish zavodi bilan oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish zavodi yonma-yon joylashtirilmaydi. Sirdaryo EIZda ham xuddi shu tartibda har bir ichki va tashqi omillar inobatga olingan.

Viloyat ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va rivojlantirishda tashqi investitsiyalarni roli kattadir. Bugungi kunda Xitoy, Turkiya, Rossiya va Janubiy Koreya davlatlarining O'zbekistonga kiritayotgan investitsiya ulushi boshqa davlatlarga qaraganda ancha yuqoridir. «Investorlarni jalb qilish maqsadida har bir hududning o'z investitsion potentsiali, ya'ni mavjud xomashyo resurslari inobatga olingan holda maxsus grafiklar asosida investitsion biznes forumlar o'tkazib boriladi. Ular doirasida hududning salohiyati namoyish qilinadi.

Bugungi kunda, Sirdaryo jahonning 63 dan ortiq mamlakatlari bilan savdo aloqalarini amalga oshirib kelmoqda. Tashqi savdo aylanmasining (TSA) nisbatan salmoqli hissasi Rossiya Federatsiyasi (23,4 %), Qozog'iston (25,7 %), XXR (16,8 %), Afg'oniston (12,5 %), Germaniya (3,8 %), Qirg'iz Respublikasi (0,8 %) va Turkiya (3,7 %) davlatlarida qayd etilgan.

Eksport hajmi 235,2 mln. AQSh dollarini tashkil qilgan. Eksport tarkibida tovarlar ulushi 98,4 % ni tashkil etib, ular sanoat tovarlari (32,4 %), oziq-ovqat mahsulotlari va tirik hayvonlar (46,4 %), kimyoviy vositalar va boshqa toifalarga kiritilmagan shunga o'xshash mahsulotlar (2,5 %), turli xil tayyor buyumlar (8,6 %) hissasiga to'g'ri kelmoqda. MDH mamlakatlari va boshqa mamlakatlarga eksportning yo'nalishi bo'yicha farqlanishlar mavjudligi kuzatilmoqda. Xususan, MDH mamlakatlariga eksportning asosiy qismi sanoat tovarlari hissasiga to'g'ri kelmoqda, eksport hajmi bo'yicha keyingi o'rinlar xizmatlar, oziq-ovqat mahsulotlari va tirik hayvonlar hamda turli xil tayyor buyumlarga to'g'ri kelmoqda.

Oziq-ovqat mahsulotlarining asosiy qismi bo'lgan 27,2 mln. dollar qiymat 57,5 ming tonnadan ziyod meva-sabzavot eksportiga to'g'ri kelgan. Meva-sabzavot mahsulotlarining eksport tarkibiga qaralsa, 20,3 mln. AQSh dollariga teng 43,1 ming tonna sabzavot, shuningdek, 6,9 mln. AQSh dollari qiymatidagi 14,4 ming tonna meva va rezavorlar eksport qilindi. Meva-sabzavot mahsulotlarining asosiy eksport bozorlari Afg'oniston (14,0 %), Pokiston (25,0 %), Rossiya Federatsiyasi (9,0 %), Qozog'iston (25,0 %), Xitoy Xalq Respublikasi (9,0 %) davlatlari hissasiga to'g'ri kelgan.

Import hajmi 433,2 mln. AQSh dollarini tashkil etgan. Import tarkibidagi eng katta ulush, oziq-ovqat mahsulotlari va tirik hayvonlar (33,6 %), mashinalar va transport asbob uskunalari (27,9 %) hamda mineral yoqilg'i yog'lash moylari va shunga o'xshash materiallar (12,6 %) hisobiga to'g'ri keldi. Oziq-ovqat mahsulotlari va tirik hayvonlar importi hajmlarining ko'payishi (138,4 %) importning oshishiga ta'sir qilgan. Mashinalar va transport asbob-uskunalari importi ko'payishiga esa, elektr mashinalari, apparatlar, asboblari va ularning ehtiyot qismlari (116,9 %) hamda aniq sohalar uchun maxsus mo'ljallangan mashinalar (55,2 %) importining ko'payganligi bevosita ta'sir etgan. Import qilingan tovarlar va xizmatlar tarkibi tahlili shuni ko'rsatdiki, mashinalar va transport asbob-uskunalari importdagi ulushi 27,9 %, nooziq-ovqat xomashyo, yoqilg'idan tashqari 3,2 % ga, sanoat tovarlari importining ulushi esa 6,7 % tashkil etgan [3].

Ushbu holat Sirdaryo viloyati ishlab chiqarish imkoniyatlari kengayotganligidan dalolat beradi. 2023 yil 7-aprel kuni Sirdaryo viloyatiga Prezidentimiz tashrif buyurdi va ko'plab loyihalarni amalga oshirish uchun imkoniyatlar mavjudligini takidlab o'tdilar. Ushbu doirada, Sirdaryoda O'zbekiston-Xitoy biotexnologiyalar klasteri barpo etiladi. Ilg'or innovatsiyalar hududida biofarmatsevtika, qurilish materiallari, qishloq xo'jaligi, oziq-ovqat, elektrotexnika,

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

tibbiyot, ta'lim sohalarining 20 ta yo'nalishidagi loyihalariga alohida imtiyozlar rejimi joriy qilinadi:

- yer, mol-mulk, foyda va aylanma uchun soliqlar hamda bojxona bojlaridan 3 yilgacha ozod qilinadi;

- yer uchastkalari soddalashgan tartibda ajratiladi, er va binolarni sotib olishda 5 yilgacha bo'lib to'lashga ruxsat beriladi;

- foiz to'lovlarini qoplab berish stavkasi 2 baravar oshiriladi.

Sirdaryoda 500 million dollarlik investitsiya hisobiga O'zbekiston-Xitoy biotexnologiyalar klasteri barpo etiladi. Bu klasterda Xitoyning etakchi oliygohlari bilan birga Gulistonda xalqaro ta'lim va tadqiqot universiteti, Innovatsion tibbiyot klinikasi, Markaziy Osiyo genom markazi, onkologik kasalliklarni davolash uchun Hujayra terapiyasi markazi tashkil qilinadi. Klaster tomonidan zamonaviy diagnostika qurilmalari, innovatsion vaksinalar, probiotiklar va onkologik kasalliklar uchun dori vositalari ishlab chiqariladi. 10 ming talaba uchun o'quv binolari, zamonaviy kampus, laboratoriyalar, muhandislar maktabi tashkil etiladi.

Ma'lum qilinishicha, viloyatni innovatsion hududga aylantirish uchun qaysi davlat tajribasini olib kelish bo'yicha ko'p o'ylangan. Nihoyat, O'zbekistonga transport-logistika jihatdan eng yaqin va eng yirik davlat sifatida Xitoy tanlangan. Davlat rahbari bu qarorning sabablariga ham to'xtaldi.

Oxirgi yillarda Xitoy:

- sanoat, qishloq xo'jaligi, ta'lim va tibbiyotda misli ko'rilmagan yutuqlarga erishdi;

- ilm, innovatsiya, muhandislik, elektro-texnika, roboto-texnika va Ay-Ti yo'nalishlarida tajribasi katta;

- 150 milliard dollarlik oziq-ovqat va tekstil bozori bor;

- xitoylik investorlarning ham viloyatga qiziqishlari katta;

- oxirgi olti yilda Xitoylik investorlar bilan birga, Shirin shahri, Mirzaobod va Sirdaryo tumanlarida 60 dan ortiq yirik sanoat korxonalari ish boshlagan.

Viloyatga 2022 yilning o'zida 250 million dollardan ziyod Xitoy investitsiyalari jalb qilingan. Bu viloyat investitsiyasining deyarli 90 foizi.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, Sirdaryo viloyati iqtisodiyoti tarmoqlarini tubdan innovatsion yangilash mexanizmi ishlab chiqilmoqda. Bunda quyidagilarga e'tiborni qaratish lozim:

- Viloyatning geografik o'rnidan oqilona foydalanish;

- Viloyat tabiiy sharoiti va resurslarini bugungi bozor tamoyillari asosida baholay bilish;

- Sanoat va nomoddiy soha doirasida ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirish;

- Tashqi iqtisodiy faoliyatni barcha yo'nalishlarini viloyat iqtisodiyotiga tadbiq etish;

- Xorij tajribasidan foydalangan holda farmatsevtika doirasida ishlab chiqarishni amalga oshirish;

- Mavjud qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish vositasi hisoblangan yer resurslaridan samarali foydalanish;

- Qishloq xo'jaligi ekinlar tarkibida innovatsiya asosida o'zgarishlarni amalga oshirish;

- Zamonaviy sanoat korxonalarini vujudga keltirish;

- Sho'r va suvsizlikka chidamli ekin turlari, chorvachilik nasllarini yaratish bo'yicha Xitoyning etakchi oliygohlari bilan hamkorlik yo'lga qo'yish;

- Xitoy tajribasi yordamida qoramol va parrandachilik ekokomplekslari tashkil qilish, sho'r va suvsizlikka chidamli makkajo'xori, sorgo, beda kabi ozuqaga boy ekin navlarini ekish, intensiv anor, qovun, pekan yong'og'i va baliqchilik plantatsiyalarini tashkil qilish, meva-sabzavotni saqlash, qayta ishlash va qadoqlash texnoparkini tashkil etish va hokazolar.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. <http://sirdaryo.uz>.

2. Madjidov M.M.-Zamonaviy iqtisodiyotda innovatsion rivojlanishning ahamiyati.-Iqtisod va moliya/№ 7, 2011.
3. Sirdaryo viloyatining statistik axborotnomasi. 2021 yil yanvar-dekabr.

QORAQALPOĞISTON RESPUBLIKASI AHOLISINING ZAMANOVIY DEMOGRAFIK O'ZGARISHLARI

Xodjaeva G.A., Bayramova M.D., Aliyeva B.A.
(Qoraqalpoq davlat universiteti, O'zbekiston)

Annotatsiya: *Ushbu moqalada Qoraqalpog'iston Respublikasining demografik vaziyatidagi o'zgarishlar va unga ta'sir etuvchi omillar o'rganilib, ularning muammolari haqida aytilgan.*
Kalit so'zlari: *demografiya, tug'ilish, o'lim, nikoh, ajralish, migratsiya.*

СОВРЕМЕННЫЕ ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ИЗМЕНЕНИЯ НАСЕЛЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАРАКАЛПАКСТАН

Аннотация: *В данной статье исследуются изменения демографической ситуации в республике Каракалпакстан и факторы, влияющие на нее, и рассказывается об их проблемах.*
Ключевые слова: *демография, рождаемость, смертность, брак, развод, миграция*

MODERN DEMOGRAPHIC CHANGES OF THE POPULATION OF THE REPUBLIC OF KARAKALPAKISTAN

Abstract: *In this article, the changes in the demographic situation of the Republic of Karakalpakstan and the factors affecting it were studied and their problems were discussed.*
Keywords: *demography, fertility, mortality, marriage, divorce, migration*

Har bir davlat taraqqiyotini mukammal o'rganish birinchi navbatda uning aholisini yani demografik jarayonlarni chuqur ilmiy tahlil etishni taqoza etadi. Jamiyatni tashkil etgan ijtimoiy-iqtisodiy guruhlar, tug'ilish, o'lim, nikoh va ajralish kabi demografik jarayonlar, ishlab chiqarishning asosi bo'lgan mehnat resurslari, turli davlatlarda, turli tarixiy davrlarda olib borilgan demografik siyosatlar, jamiyat rivojlanishida asosiy zamin hisoblangan.

Oila shakllanishi xususiyatlarini atroflicha tahlil etish, aholining demografik maylini o'rganish, migratsiya va urbanizatsiyaning aholi o'sishiga, oila shakllanishi va demografik holatiga ta'sirini oqilona boshqarishda ilmiy asos hisoblanadi.

Bu masala mamlakatimiz Prezidenti Sh.M.Mirziyoev e'tiboridan chetda qolmadi. 2017-yil qabul qilingan "2017–2021 yillarda O'zbekistonni rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha harakatlar strategiyasi" da – "oila salomatligini mustahkamlash, onalik va bolalikni muhofaza qilish, onalar va bolalarning sifatli tibbiy xizmatdan foydalanishni kengaytirish, ularga ixtisoslashtirilgan va yuqori texnologiyalarga asoslangan tibbiy yordam ko'rsatish, chaqaloqlar va bolalar o'limini kamaytirish bo'yicha kompleks chora-tadbirlarni yanada keng amalga oshirish, shuningdek, sog'liqni saqlash sohasini, eng avvalo, uning aholiga tibbiy va ijtimoiy-tibbiy xizmat ko'rsatish qulayligi hamda sifatini oshirishga qaratilgan dastlabki bo'g'inini, tez va shoshilinch tibbiy yordam tizimini yanada isloh qilish, aholi o'rtasida sog'lom turmush tarzini shakllantirish, tibbiyot muassasalarining moddiy-texnika bazasini mustahkamlash" masalalarini ko'ldalang qo'ydi[1]. Bularning barchasi mamlakat demografik jarayonini rivojlanishiga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatadi. Shu bois ushbu mavzu hozirgi kunning dolzarb muammolaridan biriga bag'ishlangan.

E.Vandishning takidlashicha, “har bir inson o’zining nerv faoliyati, temperament, xarakter, fikrlash, diqqat, xotirasi kabi psixik xususiyatlari bilan ajralib turuvchi, bir-biriga o’xshamas, takrorlanmas individdir”. Shu bois, aholining tabiiy ko’payishi nafaqat obektiv omillarga, balki nikoh-oila munosabatlari, o’zlarining xohish-istaklariga ham havoladir. Bunga misol sifatida hozirgi kunda yoshlarning o’z oilalarini ongli ravishda rejalashtirayotganligi va ularning har xil kontratseptiv vositalardan keng foydalanayotganligini keltirish mumkin. Bundan tashqari, tug’ilish darajasiga nikoh va ajralishlar miqdorining o’zgarishi ham katta ta’sir qiladi. Yosh oilalarda turur joy muammosi, yashash joyini o’zgartirishi, shuningdek, ayollarning ijtimoiy ishlab chiqarishga keng jalb qilinganligi tug’ilish darajasining kamayishiga sabab bo’luvchi asosiy omillardan biridir. Bunday muammo va jarayonlar ko’p hollarda shaharlarga xosdir[3].

2014-2015-yillarda umumiy aholi soni 26,7 ming kishiga, 2021-2022-yillarda 24,8 ming kishiga ko’paygan va umumiy aholi soni 1948500 kishini tashkil qilgan. Keyingi yillarda aholi sonining o’sish sur’ati mustaqillik yillarida bir oz pasayganini ko’rishimiz mumkin. Aholining o’sish sur’atining pasayishining o’ziga yarasha sabablari bor albatta. Buning sabablaridan biri aholining tug’ilishga bo’lgan reproduktiv maylining o’zgarishi, ya’ni ko’p farzandlikdan kam farzandli oilaga o’tish, oilani rejalashtirish tashkil etish[5]. Hozirgi zamon talabi ham shunday, ya’ni oilani rejalashtirish, har taraflama salomat, mustahkam oilani yaratishda respublikamiz aholisi ham shunga mos turmush qurgan oilalarning ko’pchiligida oilani rejalashtirish psixologiyasi rivojlanmoqda. Buning sababdan har bir oilada 2-3 farzanddan ortiq tug’lish kuzatilayotganini ko’rishimiz mumkin. Bundan tashqari iqtisodiyotning bosqichma-bosqich rivojlanib borishi, ishlab chiqarishning intensivlashishi, aholisining salomatlik darajasi va albatta Qoraqalpog’istonda kuzatilib turgan ekologik holatning ham bunga o’z ta’sirini ko’rishimiz mumkin.

Shuningdek, Qoraqalpog’istonda shahar va qishloq aholisi o’rtasidagi farqlar yillar davomida o’zgarib barmoqda. Aholi sonining o’sib borishi bilan shahar va qishloq aholisi soni ham o’zgarib barmoqda. Keyingi yillarda qishloq aholisi soni shahar aholisiga qaraganda tezroq o’sishi aniqlandi. Bunga aholining savodxonlik darajasi, yashash sharoiti, infratuzilmalarning taraqqiy etganligi kabi bir qator omillar o’zlarini ta’sirini ko’rsatadi[4].

2021-2022-yillar oraligida shahar aholisi 12,2 ming kishiga, qishloq aholisi bo’lsa 12,6 ming kishiga ko’paygan. Keyingi yillarda dunyo miqyosida aholi o’rtasida shahardan qishloqqa ko’chib kelish ortib boradigan bo’lsa, Qoraqalpog’istonda buning teskarisini ko’rishimiz mumkin. Ya’ni bu yerda qishloqdan shaharga ko’chib kelish ko’proq. Bunga qishloq joylardagi sharoitning yetarli darajada emasligi, yerlarning sho’rlanishi, suv tanqisligi muammosi, ekin maydonlarining kamayishi kabi bir qancha omillar ta’sirida qishloq aholisi shaharlarga ko’chib o’tishga harakat etmoqda.

Aholining tabiiy o’sishiga ijtimoiy-iqtisodiy omillardan tashqari demografik va ekologik vaziyat ham ma’lum darajada ta’sir ko’rsatadi[2]. Sababi, mintaqa aholisining tabiiy o’sish jarayonida yuz berayotgan o’zgarishlar nikoh ko’rsatkichlariga va aholining yosh-jins tarkibiga bog’lik bo’lib, 2000-2010 yillar davomida aholining nikohga kirigan har bir ming kishiga 7,5 dan 10,8 kishiga o’sgan. Unga sabab, mintaqada aholisining tabiiy o’sish eng yuqori bo’lgan davrda (1979-1990 yillari aholining tabiiy o’sishi o’rtacha 30-35 promille) tug’ilgan aholi hozirgi kunga kelib bu jarayonda faol qatnashadi. Ekologik holat esa asosan aholining kasallanishi natijasida o’lim darajasining va bolalar o’limining yuqori bolishiga ta’sir etadi. Bu jarayonlar Orol dengizidan uzoq hududlarda, yani shimoldan janubga farqlanib boradi[2]. 2000-2005 yillar davomida aholining umumiy o’limi shimoliy tumanlarda o’rtacha 7,0 promillga, markaziy tumanlarda 6,5 va janubiy tumanlarda 5,5 promilleni tashkil qilsa, bolalar o’limi mintaqada mos turda 26-28 promillega, 23-25 va 20 -22 promillega teng bo’lgan. Hozirgi kunda bolalar o’limining koeffisienti 11,8 pomilliga teng. 2021-yilning yanvar-dekabr oylarida FHDY

organlari tamonidan 15,7 ming nikoh ro'yxatga olindi, mos turda 1000 kishiga nisbatan nikoh tuzish koeffitsienti 8,1 promilleni tashkil etadi. 2021-yilning yanvar-dekabr oylarida FHDY organlarida 15742 nikoh va 1443 ajirimlar ro'yxatga olindi. 1000 kishiga nisbatan 8,1 nikoh (2020-yilning mos davrida 6,0) va 0,7 ajirimlar (2020-yilning mos davrida– 0,5) tog'ri keladi.

Qoraqalpog'iston tumanlari aholi sonining o'sish sur'ati bo'yicha bir-biridan keskin farqlanadi va uning hududiy o'zgarishiga geografik, ijtimoiy-iqtisodiy, demografik va ekologik omillar ta'sir qilgan.

Ishlab chiqarishning rivojlanishi, shuningdek aholi soni va uning turmush sharoitining yaxshilanib bo'rishi inson va tabiat o'rtasidagi o'zaro aloqalarni tartiblashtirish, uning ekologik va ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarini kuchaytiradi[3]. Bu bo'yicha mintaqada yuzaga kelgan ekologik inqiroz asosan Orol dengizining qurib borishiga bog'lik. Mintaqadagi ekologik vaziyatning ta'sir doirasi dengizdan uzoqlashgan sayin o'zgarib, farqlanib boradi. Shu sabab bu ekologik muammo mintaqaviy xususiyatlarni yuzaga keltirib, geografik izlanishlarda ekologik - geoekologik yondashuvni taqazo etadi.

Xulosa o'rnida shuni aytish kerakki, jamiyatni tashkil etgan ijtimoiy-iqtisodiy guruhlar, tug'ilish, o'lim, nikoh va ajralish kabi demografik jarayonlar, ishlab chiqarishning asosi bo'lgan mehnat resurslari, turli davlatlarda, turli tarixiy davrlarda olib borilgan demografik siyosatlar, jamiyat rivojlanishida asosiy zamin hisoblangan. Respublikamizda ekologik holatga ko'ra oila qurish uchun kelib chiqayotgan muommalarni kengdan ko'rib chiqish kerak. Hozirki kunda Qoraqalpog'iston Respublikasida doymiy aholi soni 2022-yil 1-yanvar holatiga ko'ra 1948,5 ming kishini tashkil qiladi, 2021-yil boshida 24,8 ming kishi yoki 1,3 % ga o'sdi. Shahar aholisining soni 954,3 ming kishi (jami aholisining sonidagi ulishi 49,0 %), qishloq aholisining soni 994,2 ming kishi (51,0 %) tashkil qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегиси тўғрисида» ги ПФ-4947-сонли Фармони. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017й.
2. Умаров Е.К., Ходжаева Г.А., Жолдасов А. Аральский экологический кризис и особенности демографического развития сельской местности Республики Каракалпакстан (монография)//Нукус, 2009.
3. Умаров Е.К., Ходжаева Г.А. К вопросу совершенствования территориального размещения населения и использования трудовых ресурсов Каракалпакстана. / Узбекистон география, экология ва туризм муаммолари. Самарканд, 1996. 156-157 б.
4. Умаров Е.К., Ходжаева Г.А. Основные направление социально-экономического развития РК. // Уз.Р ГЖ ахбороти, №23. –Т., 2003 . -с.184-187
5. Ходжаева Г.А и др. Демографические ситуация Каракалпакстана и ее террито-риальные различия. // Изв.ГО Узбекистана, том-31, -Т., 2008, -С.87-89.

NAVOIY VILOYATIDA CHORVACHILIK MAHSULOTLARINI YETISHTIRISHNING IQTISODIY- GEOGRAFIK JIHATLARI

Xudoyberdiyeva I.A. (Navoiy davlat pedagogika instituti, O`zbekiston)

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Navoiy viloyatida etishtiriladigan asosiy turdagi chorva mahsulotlarini hududlar kesimida tahlili keltirilgan. Unda 2000-2022 yillar oralig'ida go'sht, sut, qorako'l teri kabi chorva mahsulotlarining respublika va Navoiy viloyati qishloq xo'jaligidagi va sanoatdagi o'rniga iqtisodiy geografik jihatidan yondashilgan.*

Kalit so'zlar: *Qishloq xo'jaligi, chorvachilik, qoramol, qorako'lchilik, go'sht, sut, qorako'l teri.*

**ЭКОНОМИЧЕСКИЕ И ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРОИЗВОДСТВА
ЖИВОТНОВОДСТВА В НАВОЙСКОЙ ОБЛАСТИ**

Аннотация: В данной статье представлен анализ основных видов продукции животноводства, выращиваемой в Навоийской области. С экономико-географической точки зрения рассмотрена роль продуктов животноводства, таких как мясо, молоко, черная кожа, в сельском хозяйстве и промышленности республики и Навоийской области за период 2000-2022 гг.

Ключевые слова: Земледелие, животноводство, крупный рогатый скот, скотоводство, мясо, молоко, шкуры крупного рогатого скота.

**ECONOMIC AND GEOGRAPHICAL ASPECTS OF LIVESTOCK PRODUCTION IN THE
NAVOY REGION**

Abstract: This article presents an analysis of the main types of livestock products grown in the Navoi region. The role of livestock products such as meat, milk, black leather in the agriculture and industry of the republic and Navoi region was approached from an economic geographical point of view for the period of 2000-2022.

Keywords: Agriculture, animal husbandry, cattle, cattle breeding, meat, milk, cattle skin.

Aholi soni o'sib borishi tufayli insoniyatning oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojlari ham oshib boraveradi. Ushbu ehtiyojlarni qondirish uchun qishloq xo'jalik mahsulotlarini ko'proq etishtirish maqsadga muvofiqdir. Buning uchun hududda dehqonchilik, chorvachilik, bog'dorchilik tarmoqlarini hududiy joylashtirish hamda rivojlantirish zarurdir.

Ma'lumki, inson iste'moli uchun eng asosiy turdagi chorvachilik mahsulotlaridan go'sht, sut, tuxum, asal kabilar shular jumlasidandir. Bundan tashqari qorako'l teri sanoatda asosiy ahamiyatga ega bo'lib, respublikamiz sanoatida ham muhim o'rin tutadi. Bu borada, jumladan tabiiy sharoiti, geografik o'рни hamda yaylov resurslariga boy bo'lgan Navoiy viloyatida chorvachilikning qorako'l teri, go'sht, sut jun etishtirishni rivojlantirish muhim vazifalardan biridir.

A.S.Soliyevning fikricha "Qishloq xo'jaligining ikkinchi muhim funksiyasi qayta ishlash sanoatini xom ashyo bilan ta'minlashdir. Bu sanoat tarmog'ining tarixan vujudga kelishi aholi sonining ko'payib borishi va uning ehtiyojlarini(oziq-ovaqat, kiyim-kechak) faqat tabiiy mahsulotlar bilan ta'minlashga bog'liq", "Navoiy viloyat qishloq xo'jaligi go'sht-jun chorvachiligiga ixtisoslashgan bo'lib, chekka janubda, katta markaziy va shimoliy hududlari esa ekstensiv, haqiqiy cho'l hududlariga xos yaylov chorvachiligiga ega [1]" kabi muhim fikrlarni aytib o'tgan.

Darhaqiqat Navoiy viloyatining Konimex, Tomdi, Nurota, Uchquduq tumanlari qorako'lchilikka ixtisoslashgan, shu bilan birgalikda bu hududlarda tuyalar ham yuqori ko'rsatkichga ega. Xatirchi, Qiziltepa, Karmana, Navbahor tumanlarida esa asosan qoramolchilik, parrandachilik, baliqchilik kabi chorvachilikning yo'nalishlari shakllangan.

Qorako'lchilik sanoati jun, mo'yna, go'sht, sut, teri va kigiz kabi mahsulotlarning manbalari hisoblanada, lekin qorako'l terisi qorako'lchilikning asosiy mahsuloti hisoblanadi. Qorako'l terisiga tashqi va ichki bozorida talab kuchli bo'lib, yuqori narxda baholanadi[2]. Darhaqiqat qorako'lchilik tarmog'ining asosiy vazifasi ham sifatli xom-ashyo ishlab chiqarish va uni qayta ishlash shuningdek, jahon bozorida talab darajasiga mos mahsulot etkazib berishdir.

Respublikamizda qishloq xo'jaligining boshqa tarmoq mahsulotlariga nisbatan qorako'lchilik mahsulotlari va qayta ishlangan tayyor mahsulotlari tannarxi va tashqi savdodagi baholari bo'yicha ustunlikka ega bo'lgan tarmoqlardan biridir. Navoiy viloyati qishloq xo'jaligida qorako'lchilik tarmog'i alohida ahamiyatga ega bo'lib, respublikada o'z mavqieyga ega yo'nalish hisoblanadi.

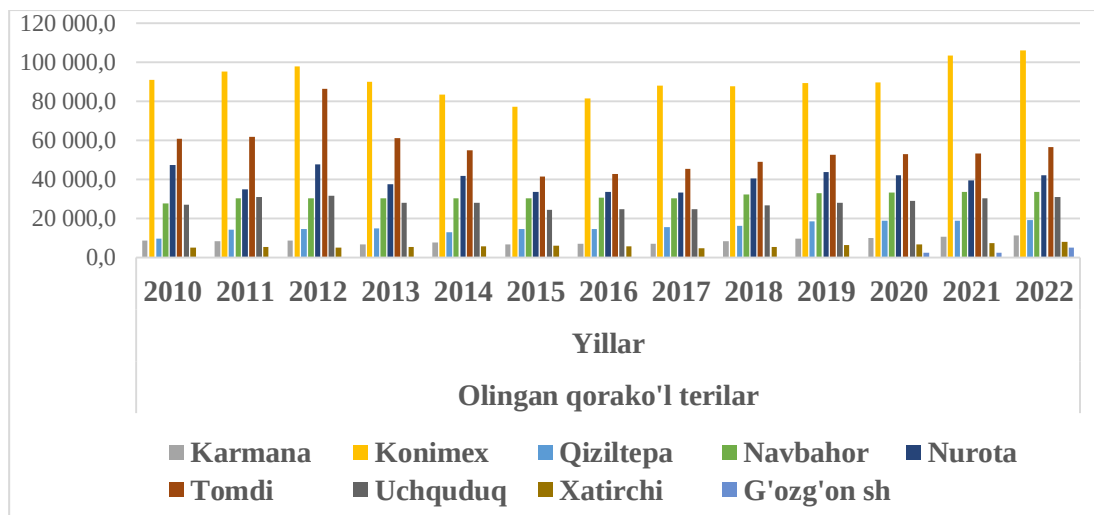
Ushbu terilarni yetishtirishda asosan qorako'lchilikka ixtisoslashgan xo'jaliklarning ahamiyatga ega. Viloyatda qorako'lchilikka ixtisoslashgan jami 652 ta xo'jaliklar bo'lib, shundan Konimex tumanida 187 tani tashkil qiladi. Konimex tumanida bir yilda o'rtacha 89,4

ming dona qorako'l teri ishlab chiqaradi. Viloyatda ishlab chiqariladigan jami qorako'l terining 31,5 foizini ushbu tumanga to'g'ri keladi. Bundan tashqari tog' va tog'oldi hududlarda ya'ni tog'-yaylov zonasidagi Xatirchi, Nurota, Qiziltepa, Navbahor, Karmana tumanlarda ham go'sht, teri va nasl olish uchun qorako'lchilikka ixtisoslashgan xo'jaliklar faoliyat yuritishadi. Qorako'l teri yetishtirishni 2010-2022 yillar oralig'ida hududiy tahlilini keltirib o'tamiz.

1-rasm. Navoiy viloyatida etishtirilgan qorako'l terisi

Navoiy viloyatida yetishtiriladigan qorako'l terisini asosiy qismini Konimex, Tomdi, Nurota tumanlar hisobga to'g'ri keladi. 2010-2012 yillarda mahsulotni yetishtirish oshgan bo'lsa, 2013 yildan boshlab esa 2016 yilgacha kamayganini ko'rishimiz mumkin. 2017 yildan hozirgi kungacha qorako'l teri yetishtirish yil sayin oshib bormoqda(2-rasm). Bugungi kunda qorako'lchilik yo'nalishini rivojlantirish maqsadida viloyatda 13 ta qorako'lchilikka ixtisoslashgan klasterlar faoliyat yuritishmoqda.

2-rasm. Navoiy viloyatida yetishtirilgan qorako'l terining miqdori

Rasm, Navoiy viloyati statistika boshqarmasi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlandi

Qoramolchilik chorvachilikning yetakchi tarmog'i hisoblanib, aholini oziq-ovqat mahsulotlariga ya'ni sut,-go'sht mahsulotlari bilan ta'minlashda asosiy o'rin egallaydi. Qoramolchilikni takomillashtirishda ularning mahsuldorligi va miqdori inobatga olingan holda amalga oshiriladi[3]. Mahsuldorlik bu yerik shohli qoramollarning go'shtdorligi, sutning sifat

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

ko'rsatkichi ya'ni yog'liligi, oqsilga boyligi bilan aniqlanadi. Chorvachilik mahsulotlarini sifati samaradorlikni oshirish xizmat qiladi.

Viloyatning asosan markaziy va janubiy tumanlarida chorvachilikning qoramolchilik sohasi yaxshi shakllangan. Qoramollar soni bo'yicha Xatirchi tumani yetakchilik qiladi.

"Sutchilik odatda, uncha issiq bo'lmagan va yog'in-sochin etarli rayonlarda, daryo qayirlari va dalalar yam-yashil o'tloqzorlar bilan qoplangan joylarda juda yaxshi rivojlanadi"[4]. Bunday tabiiy sharoitga ega ya'ni intensiv qishloq xo'jaligi rivojlangan janubiy rayonlar Xatirchi, Nurota, Navbahor, Karmana, Qiziltepa tumanlari kiradi.

Hudud qoramolchiligining keng tarqalgan turlaridan "qizil cho'l zoti" hisoblanadi. Bu zot Ukrainaning mahsuldorligi yuqori bo'lgan zotdor qoramollarni chatishtirish orqali keltirib chiqarilgan. Uning rangi qizil tusda bo'ladi, mahsuldorligi esa 480-520 kg vazni tashkil qiladi, buqalari esa 800-850 kgacha tashkil qilishi mumkin. Sut mahsuldorligi 3000-3500 kgni tashkil qiladi, yog'lilik darajasi esa 3,7%ni tashkil qiladi. Hozirgi kunda qizil cho'l zotli qoramollarni boshqa zotdagi qoramollar bilan chatishtirilib, ko'paytirilmoqda.

Hududda chorva mahsulotlarini qayta ishlab chiqarish sanoatini keng yo'lga qo'yish aholini sut, go'sht mahsulotlariga bo'lgan talabini qondirish uchun asosiy vositasi hisoblanadi. Viloyat go'sht etishtirish 2020 yilda 164,2 ming tonnani tashkil qilib, respublikada ishlab chiqariladigan umumiy go'sht hajmining 6,5% ni tashkil etgan. Sut yetishtirish bo'yicha 481,6 ming tonnani tashkil etib respublikada umumiy hududlar bo'yicha sut yetishtirishning 4,4% ni tashkil etgan.

2000-2020 yillar oralig'ida Navoiy viloyat hududida qoramollar soni 3,5 barobarga oshdi. Qoramolchilik Xatirchi, Qiziltepa, Navbahor, Karmana, Tomdi, Uchquduq tumalarida tez suratlarda o'sib bormoqda. Shuning bilan birgalikda go'sht-sut mahsulotlarini etishtirish ham asosan Xatirchi, Qiziltepa, Navbahor tumanlarida o'sish darajasi yuqori(1-jadval).

1-jadval

Navoiy viloyatida 2000-2020 yillar oralig'ida tumanlar kesimida yetishtirilgan go'sht va sut mahsulotlarining miqdori

Ma'muriy hududiy birliklar	Yillar									
	2000		2005		2010		2015		2020	
	Go'sht (ming tonna)	Sut (ming letr)	Go'sht (ming tonna)	Sut (ming letr)	Go'sht (ming tonna)	Sut (ming letr)	Go'sht (ming tonna)	Sut (ming letr)	Go'sht (ming tonna)	Sut (ming letr)
Karmana	6 432,0	20527	12 546,0	20527	15 023,0	20527	19 749,0	57 243,0	19 100,0	69 600,0
Konimex	3 628,5	5029	4 768,6	5029	6 542,0	5029	9 213,0	12 047,0	13 000,0	15 100,0
Qiziltepa	7 006,0	24230	12 059,9	24230	16 782,0	24230	23 428,0	78 477,0	27 400,0	98 500,0
Navbahor	6 565,0	25439	8 470,0	25439	12 341,0	25439	16 231,0	63 840,0	20 000,0	83 800,0
Nurota	5 660,5	7218	9 213,0	7218	13 030,0	7218	17 335,0	23 640,0	24 000,0	39 500,0
Tomdi	3 838,0	1222	5 625,5	1222	7 849,0	1222	9 986,0	2 380,0	10 000,0	33 000,0
Uchquduq	2 649,0	2166	3 241,0	2166	4 831,0	2166	6 577,0	4 843,0	6 800,0	58 000,0
Xatirchi	8 718,0	36298	15 346,0	36298	23 969,0	36298	35 583,0	142 465,0	41 900,0	162 000,0
Navoiy sh	814,0	1302	840,0	1302	792,0	1302	870,0	1 423,0	1 000,0	2 800,0

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

Zarafshon sh	289,0	869	577,0	869	1 290,0	869	926,0	2 083,0	1 000,0	1 200,0

Jadval Navoiy viloyati statistika boshqarmasi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlandi.

Xulosa qilib aytganda Navoiy viloyatida chorvachilik tarmoqlarini rivojlantirish shuningdek asosiy turdagi chorva mahsulotlarini ishlab chiqarish nafaqat viloyat balki respublika iqtisodiyotiga katta ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Sohoni rivojlantirish, shuningdek chorva mahsulotlarini qayta ishlovchi korxonalarni tashkil etish asnosida go'sht, sut va sut mahsulotlarini aholiga etkazib berish, qorako'l teri sanoatini yanada rivojlantirish, qayta ishlovchi korxonalarni ko'paytirish hamda eksport salohiyatini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Soliev.A.S. O'zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi. Toshkent-2014, 223-bet
2. Murtazaev I.B., Komilova N. Q., Khudoyberdieva I. A., Abdieva Z. A. "Some prospective directions of effective development of the economy of navoi region". Psychology and education (2021) 58 (1).
3. Ж.Я.Нуриллаев. Қорақўлчилик қўйи мажмуини слоҳ қилиш ва унинг самарадорлигини ошириш. Иқтисод фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун. дис-Т, 1998 й.27 бет
4. Soliev.A.S., Komilova N.K., Yanchuk S.L., Jumaxonov Sh.Z., Rajabov F.T. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya. Darslik, "Noshir", T.2019. 138b
5. O'zbekiston Respublikasi davlat statistika qo'mitasi "O'zbekiston hududlarining yillik statistik to'plami". Toshkent-2020
6. Nav.stat.o'z

ИҚТИСОДИЙ ГЕОГРАФИЯ ФАНИДА ЯРАТИЛГАН ИЛМИЙ НАЗАРИЯЛАР ВА УЛАРНИНГ ЖАМИЯТ ТАРАҚҚИЁТИДАГИ ЎРНИ

Абдуназаров Х.М., Ниёзов Х. М. (Термиз давлат университети, Ўзбекистон)

Аннотация: Ушбу мақолада иқтисодий география фанида яратилган илмий назарияларнинг мазмун моҳияти ва жамият тараққиётидаги ўрни очиқ берилган. Жумладан кластер илмий назариясининг вужудга келиши, ҳозирги глобаллашув даврида ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларда ишлаб чиқаришни ҳудудий жойлаштиришида ушбу илмий назариянинг афзаллиги, шунингдек, собиқ Иттифоқда "Ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари" назариясининг вужудга келиши, ва унинг ҳудудларни ўзлаштиришидаги илмий-амалий жиҳатлари кўриб чиқилган.

Калит сўзлар: Кластер, рақобат, фирма, ишлаб чиқариш, сақлаш, ташиш, хизмат кўрсатиш, географик жойлашув, Ҳичм, корхоналар бирикмаси.

НАУЧНЫЕ ТЕОРИИ, СОЗДАННЫЕ В НАУКЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ГЕОГРАФИИ, И ИХ РОЛЬ В РАЗВИТИИ ОБЩЕСТВА

Аннотация: В данной статье раскрывается сущность научных теорий, созданных в науке экономической географии и их роль в развитии общества. В том числе появление кластерной научной теории, преимущество данной научной теории в регионализации производства в развитых и развивающихся странах в современный период глобализации, а также появление теории "Региональных производственных комплексов" в бывшем Союзе и его научно-практических аспектов в развитии территорий.

Ключевые слова: кластер, конкуренция, фирма, производство, хранилище, транспорт, услуга, географическое положение, региональный производственный комплекс, объединение предприятий.

**SCIENTIFIC THEORIES CREATED IN THE SCIENCE OF ECONOMIC GEOGRAPHY AND
THEIR ROLE IN THE DEVELOPMENT OF SOCIETY**

Abstract: *This article reveals the essence of the scientific theories created in the science of economic geography and their role in the development of society. In particular, the emergence of cluster scientific theory, the advantage of this scientific theory in the regionalization of production in developed and developing countries in the current globalization period, as well as the emergence of the theory of "Regional Production Complexes" in the former Union, and its scientific and practical aspects in the development of territories were considered.*

Keywords: *cluster, rivalry, firm, production, storage, transport, service, geographical location, regional production complex, association of enterprises.*

Сўнги йилларда иқтисодий-география ва иқтисодиёт фанлари тадқиқотларида ишлаб чиқаришни кластер асосида ташкил этиш ҳақидаги тушунча ва ғоялар тез-тез тилга олинмоқда. Жаҳон амалиётидан маълумки ҳозирги кўпгина ривожланган мамлакатларда иқтисодиёт тармоқларини юқори сўрьатда ривожлантиришга эришиш ишлаб чиқаришни кластер асосида ташкил этиш орқали амалга оширилмоқда.

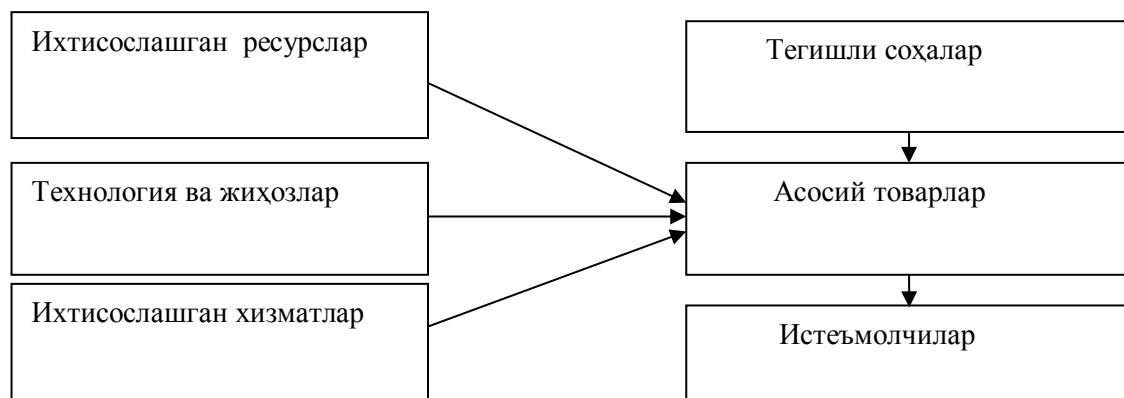
“Кластер” атамаси, инглиз тилидан “cluster” сўзини таржима қилинганда, бир қанча бир хил элементларнинг бирлашуви, тўпланиши маъноларини англатган. Дастлаб ушбу атамадан ўтган асрнинг 70-йилларида иқтисодиётда швед иқтисодчилари К.Фредрикссон ва Л.Линдмарклар чегараланган ҳудудда корхоналарнинг тўпланишини белгилашда кластер атамасидан фойдаланишган.

“Илмий жараёнга 20-асрнинг 80-йилларида М.Портер томонидан “кластер” атамаси иқтисодий категория сифатида киритилган. Унинг фикрича, кластер –маълум соҳада фаолият кўрсатаётган компания ва институтларнинг географик жихатдан тармоқлараро бирлашуви ҳисобланади”[4, 22-б].

Ҳозирги глобаллашув даврида жаҳоннинг кўпгина ривожланаётган мамлакатлари ва минтақаларида иқтисодиётнинг барқарор ривожланишини ва уларнинг рақобатбардошлигини таъминлашда ишлаб чиқаришни кластер асосида ташкил этишга қаратилган яқин ва ўзоқ йилларга мўлжалланган дастурлар қабул қилинмоқда. Ривожланган мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, ишлаб чиқаришни кластер асосида ташкил этиш, бу авваламбор муайян ҳудуднинг табиий минерал хом-ашё, ер ва сув, меҳнат ресурсларидан, транспорт, илм-фан, инфратузилма салоҳиятидан комплекс фойдаланиш ҳисобига юқори самарадорликка эришилади.

“Ҳозирги вақтда кластерларнинг сони ва ривожланиш даражасига кўра АҚШ етакчилик қилади. Мамлакатда ахборот технологияларга ихтисослашган 400 дан ортиқ кластерлар фаолият кўрсатмоқда. Ҳиндистонда эса 2019-йилда Кремний водийсига ўхшаш таркибига кичик бизнес субъектларини бирлаштирган “IT”-соҳасига ихтисослашган 388та кластерлар фаолият кўрсатган. Давлатнинг фаол қўллаб-қувватлаши ҳисобига Буюк Британиянинг Эдинбург , Оксфорд шаҳарлари ҳамда мамлакатнинг жануби-шарқий қисмида биотехнология соҳасига ихтисослашган 170 та кластер ташкил этилган. Италияда эса озиқ-овқат маҳсулотлари етиштириш ва уни қайта ишлаш соҳаларига ихтисослашган 180 та кластер фаолият кўрсатмоқда”[2-1880-б]

Юқоридаги 1-расмдаги маълумотларидан маълумки, кластерларнинг энг юқори босқичи жаҳон ва ички бозорда рақобатга чидамли истеъмол товарлар ҳисобланади. Рақобатга чидамли истеъмол товарларнинг ишлаб чиқилишида сифатли хом-ашё ресурслари, юқори технологияларга асосланган сақлаш, ташиш ва қайта ишлаш корхоналари, ҳамда юқори сўрьатда ривожланган хизмат кўрсатиш соҳа (илм-фан, банк, консалтинг ва бошқа хизматлар)лари иштирок этади.

1-расм.Кластернинг умумий тузилиши [3,32-б]

Олимлар ва мутахассисларнинг фикрига кўра, кластерларнинг кўлами ва таркиби кенг бўлиб, кўплаб маҳсулотни етиштирувчи, қайта ишловчи ҳамда хизмат кўрсатувчи соҳалардан ташкил топган. ” Кластерларнинг географик даражаси бир шаҳар ёки штатдан бир мамлакатга ёки ҳатто бир қатор қўшни давлатларга қараб фарқ қилиши мумкин. Кластерлар чуқурлиги ва мураккаблигига қараб турли шаклларни олади, лекин кўп ҳолларда тайёр маҳсулот ишлаб чиқарадиган компаниялар ёки хизмат кўрсатувчи компаниялар, ихтисослашган ишлаб чиқариш омиллари, бутловчи қисмлар, машиналар шунингдек, хизматларни етказиб берувчилар, молиявий институтлар, тегишли соҳалардаги фирмалар киради.

Шунингдек, кластерларнинг қуйи тармоқларига қўшимча маҳсулот ишлаб чиқарувчилар, ихтисослаштирилган инфратузилма таъминотчилари, ўқитиш, таълим, ахборот,тадқиқот ва техник ёрдам кўрсатадиган ҳукумат ва бошқа ташкилотлар (масалан, университетлар, бўш вақтларида малака ошириш учун тузилмалар), савдо идоралари, хусусий сектор қўшма корхоналари киради”[3,25-б].

Кластер тушунчаси ва назарияси юқорида қайд этилганидек, дастлаб ривожланган ғарб мамлакатлари олимлари томонидан ишлаб чиқилган ва ушбу назарияни иқтисодиёт тармоқларини ривожлантириш мақсадида амалда қўлланилган. Бу эса ҳозирги вақтда ўз самарасини кўрсатиб турибди.Жаҳоннинг иқтисодий ривожланган мамлакатларидан фарқли ўлароқ “Ўтиш иқтисодиёти “ мамлакатларида бу жараён 15-20 йил давомида шаклланиб келмоқда.Собиқ Иттифоқ халқ хўжалиги тармоқларини ҳудудий жойлаштириш ва ривожлантириш борасида иқтисодий география фанининг йирик намоёндолари бўлган Н.Н.Баранский, Н.Н.Колосовскийлар томонидан “Худудий ишлаб чиқариш мажмуалари”назарияси яратилди.”Худудий ишлаб чиқариш мажмуалари” назарияси дастлаб XX-асрнинг йигирманчи йилларида И.Г.Александров ГОЭЛРО, яъни Россияни электрлаштириш давлат режаси доирасида ДнепроГЭС лойиҳасини ишлаб чиқиш жараёнида ўзининг район комбинатлари ҳақидаги назариясини яратган.Сўнгра Н.Н.Колосовский И.Г.Александровнинг район ишлаб чиқариш комбинатлари тўғрисидаги таълимотидан Урал, Сибирь, Қозоғистон каби йирик районларни илмий тадқиқ этишда амалий жиҳатдан фойдаланди ва ўзининг район комплекслари тўғрисидаги илмий ғоясини яратди.Кейинчалик Н.Н.Колосовский ўзининг яратган илмий ғояларини такомиллаштириб, ”Худудий ишлаб чиқариш мажмуалари” назариясини яратишга муваффақ бўлди.

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

1-жадвал

Худудий ишлаб чиқариш мажмуалари ва кластер назарияларининг фарқли жиҳатлари

Т/р		Худудий ишлаб чиқариш мажмуалари(ХИЧМ)	Кластер назарияси
1	Келиб чиқишига кўра	ХИЧМ назарияси Собиқ Шўро олимлари томонидан яратилган тадқиқотлар натижаси бўлиб, асосан режали иқтисодиётни ривожлантириш учун ишлаб чиқилган.	Кластер бозор иқтисодиёти маҳсули бўлиб, асосан бозор иқтисодиётини ривожлантириш жараёнида вужудга келган.
2	Жойлашувига кўра	ХИЧМлар —янги ўзлаштирилаётган ҳудудлар учун ишлаб чиқилган.	Кластерлар —дастлабки (илгари) ривожланган ҳудудлар учун яратилган.
3	Йўналишига кўра	ХИЧМ —техник ва иқтисодий таълим мақсадларда яратилган бўлиб,ишлаб чиқаришнинг кейинги босқичлари учун маҳсулот олишга қаратилган.	Кластер —ижтимоий-иқтисодий мақсадларда инсон омили ўрни билан якуний фойдаланувчига эътибор қаратилган.
4	Таркиби ва тузилишига кўра	ХИЧМлар-асосан бир марказдан бошқариладиган оғир саноатни ривожлантиришга қаратилган.	Кластер —бу умумий мақсадларга эришиш учун ихтиёрий равишда бирлашган тенг ҳуқуқли кичик ва ўрта ҳамда юқори технологияларга эга компаниялар тўплами.

Манба: М. К. Бандман маълумотлари бўйича[5,105-6]

“Н.Н.Колосовский айтган маънода, яъни маълум бир жойда ишлаб чиқариш корхоналарининг ўзаро боғлиқ ҳолда жойланиши ва ривожланиши асосида вужудга келган мажмуалар эса том маънода ёки “анъанавий худудий ишлаб чиқариш мажмуалари” деб аталиши тўғрироқ. Н.Н.Колосовский шогирдларидан бири М.К.Бандман бундай худудий ишлаб чиқариш мажмуаларини мамлакат аҳамиятига молик муҳим бир муаммони ҳал этишга, бир мақсадга қаратилган дастурли мажмуалар деб атайди”[1.25-б].

Шу ўринда Н.Н.Баранский ва Н.Н.Колосовскийларнинг шогирди бўлган, Сибирь ва Узоқ Шарқ районларини чуқур тадқиқ қилган олим Марк Константинович Бандман ўзининг асарларида “Худудий ишлаб чиқариш мажмуалари” ва ”Кластер” назарияларининг мазмун моҳиятини изоҳлаб берган.(1-жадвал)

Хулоса қилиб айтганда, мамлакатлар ва минтақаларни ва уларнинг иқтисодиёт тармоқларини ривожлантиришга хизмат қилган мазкур илмий назариялар турли тарихий ва сиёсий даврларда яратилган бўлиб,ушбу илмий назариялар жамият тараққиётида ўзига хос аҳамиятга эга бўлган. ”Худудий ишлаб чиқариш мажмуалари” назарияси собиқ социалистик хўжалик тизими негизида шаклланиб, собиқ Иттифоқнинг йирик иқтисодий районларини ўзлаштиришда амалда фойдаланилган. ”Кластер” назарияси эса асосан капиталистик хўжалик тизими негизида шаклланиб, ҳозирги бозор иқтисодиёти асосида ривожланиб бораётган мамлакатларда кенг оммалашиб бормоқда. Илм-фаннинг буюк сиймолари томонидан яратилган бундай илмий назариялар нафақат фан балки жамият тараққиётини белгиловчи омил бўлиб хизмат қилади

Фойдаланилган адабиётлар

1. Солиев.А. Худудий мажмуаларнинг назарий асослари. ”Университет” Т.: 2007.90 б.

2. Исайченкова В.В. Формирование эффективных промышленно –производственных кластеров в условиях цифровизации. Экономические отношения журнал .№3 2019 (Июль-сентябрь). Россия.1879-1889. стр.
3. Ферова И.С., Кожина Т.В., Шорохов Р.Г., Промышленные кластеры и их роль в развитии промышленной политики региона.СФУ. Красноярск. 2013. 248 стр.
4. Муродов Ч.,Хасанов Ш., Муродова М.Агрокластер: ташкил этишнинг назарий асослари.Иқтисод ва молия журналі.№2 Т.:2014.19-25 б.
- 5.Марк Константинович Бандман. Избранные труды и продолжение начатого.Отв.ред.д.э.н.Малов В.Ю.Новосибирск.2014.447стр.

ХОРАЗМ ВИЛОЯТИ АҲОЛИСИ ЖОЙЛАШУВИ ВА УНИНГ ХУДУДИЙ ЖИҲАТЛАРИ

Авезов С.А., Гулимматов И.Б. (Урганч давлат университети, Ўзбекистон)

Аннотация: *Ушбу тадқиқот ишида Хоразм вилояти аҳолиси жойлашуви ва унинг динамикаси ҳамда аҳоли манзилгоҳларининг шаклланиши, ривожланишига таъсир қилувчи омиллар гегафик таққослаш, статистик таҳлил, картографик ёндашувлар асосида таҳлил қилинди.*

Калит сўзлар: *аҳоли жойлашуви, маҳалла, шаҳарча, аҳоли манзилгоҳлари, аҳоли динамикаси*

РАЗМЕЩЕНИЕ НАСЕЛЕНИЯ ХОРАЗМСКОЙ ОБЛАСТИ И ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ

Аннотация: *В данной исследовательской работе на основе географического сопоставления, статистического анализа и картографического подходов проанализированы размещение и динамика населения Хорезмской области, а также факторы, влияющие на формирование и развитие населенных пунктов.*

Ключевые слова: *размещение населения, махалла, город, населенные пункты, динамика населения.*

LOCATION OF POPULATION OF KHORAZM REGION AND ITS TERRITORIAL ASPECTS

Abstract: *In this research work, has analyzed.based on geographical comparison, statistical analysis and cartographic approaches, the distribution and dynamics of the population of the Khorezm region, as well as factors affecting the formation and development of settlements.*

Keywords: *population location, neighborhood (mahalla), town, population settlements, population dynamics.*

Хоразм қадимдан аҳоли яшаб келаётган воҳа ҳисобланиб, ҳозирги кунда аҳолижойлашуви ва сони ўсиш суръатлар жиҳатидан бошқа маъмурий бирликлардан ажралиб туради. Вилоятда кейинги йилларидаги аҳолисининг сони, таркиби, жойланиши динамикаси, , урбанизация жараёнлари ва ижтимоий-иқтисодий ривожланиши ҳудудий тафовутлари ўзига ҳос хусусиятларга эгадир.

Вилоятнинг текис рельеф тузилиши ва ҳамма тарафдан чўллар билан ўралганлиги унинг ижтимоий-иқтисодий ва тарихий ривожланишига кучли таъсир кўрсатган. Вилоят аҳолиси географик жойлашувига табиий шароит (Амударё ва ирригация иншоотлари) ва ижтимоий-иқтисодий омиллар таъсир қилган. Вилоят ер усти тузилиши мураккаб эмас, унинг ҳудуди Турон пасттекислигига киради. Ер сатҳининг нисбатан баландлиги дарёдан узоқлашган сари жанубга томон биров кўтарилиб боради. Бундай геоморфологик ҳолат ва у билан боғлиқ ер ости

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

сувларининг жойланиши аҳоли манзилгоҳлари ва хўжалик тармоқларини ҳудудий ташкил этиш хусусиятларини белгилаб беради [1]. Воҳа шароитида сув ресурслари ва унмудор суғориладиган ерлар муҳим амалий аҳамият касб этади. Вилоят аҳолиси қадимдан асосан, суғорма деҳқончилик ҳудудларида истиқомат қилади. Аҳоли ўртача зичлиги 318 кишидан ортиқ бўлгани ҳолда мутлоқ зичлик Урганч шаҳрида 5000 кишидан ортади, Тупроққалъа туманида эса 30 кишини ташкил қиладди ҳолос. Вилоят аҳоли сони, жойлашиши, динамикаси ва таркибига кўра республикада ўз ўрнига эга бўлиб, бу ерда Ўзбекистонни жами аҳолисининг 5,5 фоизи, яъни 1958,1 минг киши (шундан, республика қишлоқ аҳолисининг эса 7 фоизини) истиқомат қилади (2023 й.)

1-Жадвал

Хоразм вилояти маъмурий таркиби ва аҳолисининг кўрсаткичлари

№	Ҳудуд номи	Ҳудуди (минг км.кв.)	Шаҳарча р сони	МФЙ ва ҚФЙлар сони	Аҳоли сони (минг киши)	Аҳоли зичлиги (км.кв/киши)	Урбанизация даражаси (фоиз ҳисобида)	Аҳоли жон бошига ер ресурслари (гектар ҳисобида)
	Вилоят бўйича	6,05		526	1958,1	324	33	0,31
1	Урганч ш.	0,02		149,9	146700	5174,3	100,0	0,02
2	Хива ш.	0,03		97,0	95200	2846,2	100,0	0,04
3	Боғот	0,44	5	172,6	169500	389,3	17,6	0,26
4	Гурлан	0,43	9	154,5	151900	352,5	42,7	0,29
5	Қўшқўпир	0,53	6	178,9	176100	331,7	25,6	0,31
6	Урганч т.	0,44	5	209,2	205500	468,9	13,3	0,22
7	Ҳазорасп	0,13	4	202,2	198700	450,6	15,5	0,07
8	Тупроққала	1,92		57,9	56600	36,0	42,3	3,40
9	Хонқа	0,43	5	194,9	191600	450,3	34,2	0,23
10	Хива т.	0,43	6	152,1	149700	351,9	11,3	0,29
11	Шовот	0,46	7	177,1	174400	388,9	25,8	0,26
12	Янгиариқ	0,4	6	120,9	118900	300,2	23,7	0,34
13	Янгибозор	0,3	3	90,9	89400	265,2	18,6	0,38

Ҳозирда Хоразм вилоятида 11 та туман, 3 та шаҳар, 56 та шаҳарча ҳамда 526 та маҳаллалар мавжуд (1-жадвал). Вилоят маъмурий таркибида кейинги 5 йил ичида 2 та муҳим ўзгариш содир бўлди. Дастлаб, 2017-йил ПҚ-3124-сон қарор билан Хоразм вилояти ҳокимлиги бўйсунувидаги Хива шаҳар ташкил этилди [5]. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 11.04.2020 йилдаги ПҚ-4671-сонли қарори билан вилоят таркибида Тупроққалъа туманини ташкил этилди [6].

Аҳолининг зичлиги бўйича вилоят республикада Фарғона водийси вилоятлари ва Тошкент вилоятидан кейинги ўринда туради. Вилоят аҳолиси нотекис жойлашган бўлиб, ўртача зичлиги 1 км² га 323 кишини ташкил этади. Аҳолиси асосан, Амударёдан сув олувчи каналлар бўйлаб, суғорма деҳқончилик учун шароит қулай бўлган ҳудудларда, шу билан бирга темир ва автомобиль йўллари атрофида нисбатан зич жойлашган.

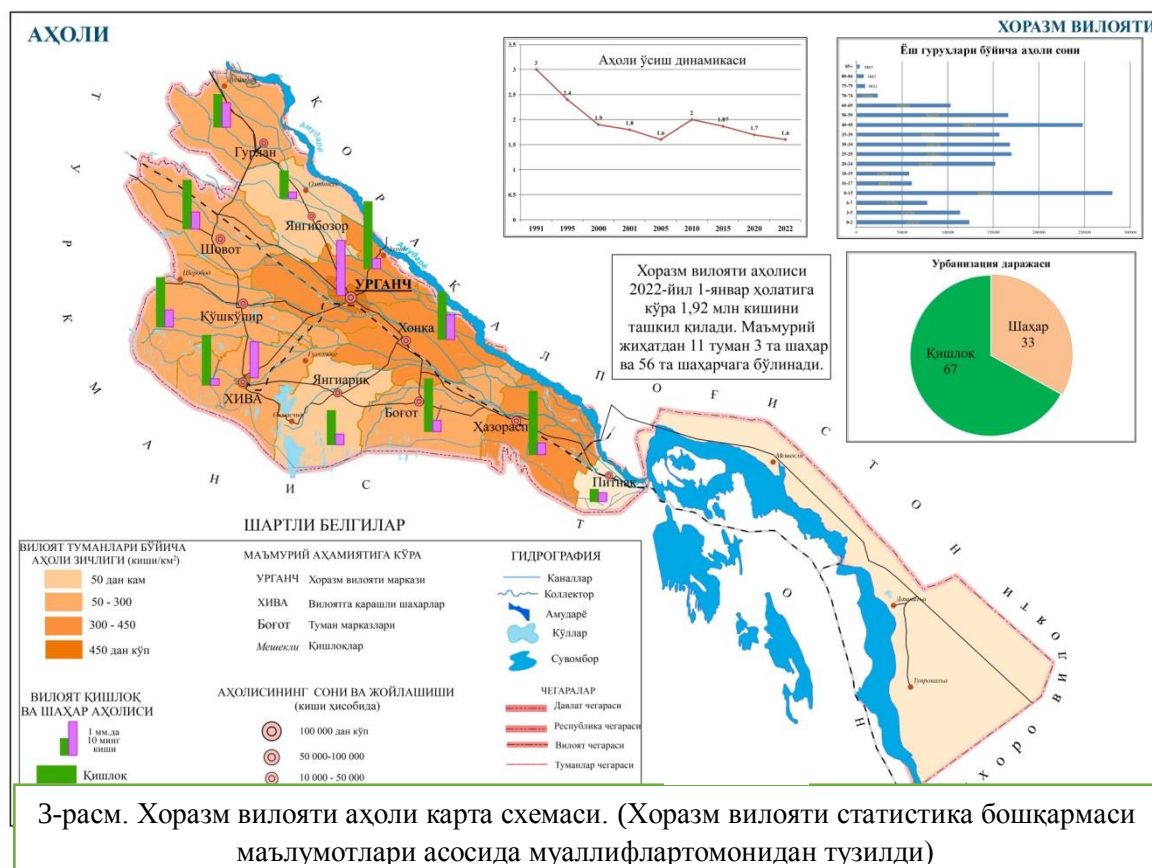
Вилоят аҳолиси туманлар бўйича ҳам нотекис жойлашган. Масалан, табиий шароити ва тупроқнинг мелиоратив ҳолати яхши бўлган, ирригация тармоқлари ривожланган ҳудудларда (Урганч, Хива, Шовот, Боғот Гурлан туманларида) аҳолиси зич жойлашган яъни, 1 км² га 350-400 кишидан тўғри келади. Ҳазорасп, Хонқа туманларида вилоят туманлари ичида аҳоли энг зич жойлашган бўлиб, ушбу кўрсаткич 450 кишидан

ортади. Вилоят марказидан нисбатан узоқда жойлашган Янгибозор, Янгиарик туманларида бу кўрсаткич 250-300 киши атрофида эканлигини кузатиш мумкин (3-расм).

Вилоятнинг Амударёга яқин қайир ҳудудларида ҳамда чўл олди районларида, Тупроққалъа массивида аҳолининг зичлиги бошқа ҳудудларга нисбатан сийрак бўлиб, 1 км² га 50-100 (аҳоли яшайдиган манзилгоҳларда) кишини ташкил қилади. Бу ҳудудларда аҳолининг сийрак жойлашганлигига табиий шароит ва тупроқнинг мелиоратив ҳолатлари билан бирга тарихий омиллар ҳам ўз таъсирини кўрсатган. Чунки, вилоятнинг бу ҳудудларида аҳоли нисбатан кейинроқ жойлаша бошлаган ва ерларни ўзлаштириш ишлари анча суғ бораган.

И. Атажанов (2002) маълумотлари бўйича вилоят аҳолисининг жойланишига суғориладиган ерлар майдонининг ҳудудий тақсимланиши ҳам таъсир этган. Туямўйин сув омбори ишга туширилгандан сўнг вилоятнинг жануби-шарқий ва шимоли-ғарбий қисмларида суғориладиган ерлар майдонининг кенгайтирилиши ҳам аҳоли жойланишига маълум даражада ўзгартиришлар киритган. Амударё ва ирригация каналларидан узоқлашган сари аҳоли сони ва зичлиги нисбатан камайиб боради. Вилоят аҳолисининг сони ва жойланишидаги ана шу тафовутларга асосланган ҳолда И.Атажанов уни тўртта, яъни Шимоли-ғарбий, Марказий, Жанубий ҳамда Жануби-шарқий районларга ажратган.

Хоразм вилояти статистика бошқармаси маълумотларга кўра, 1939 йилда вилоят аҳолисининг сони 322,9 минг киши бўлиб, республика жами аҳолисининг 5,0 фоизинигина ташкил қилган бўлса, 1959 йилда бу кўрсаткич 382,6 минг кишига етган. Бу даврда (1939-1959 йилларда) аҳоли 118,4 фоизга кўпайган. 1979-1999 йилларда, яъни 20 йил ичида вилоятнинг жами аҳолиси 176,6 фоизга кўпайган. Демак, аҳоли сонининг ўсиши йилига ўртача 29,1 минг кишига кўпайганлигини кўрамиз. Кейинг 30 йил давомида (1991-2022 й.й.) вилоят аҳолиси 177,8 фоизга кўпайди. Шу давр ичида аҳолининг ўртача йиллик кўпайиш динамикаси ўртача 3% дан 1,6%га қисқаргани ҳолда мутлоқ аҳоли сони эса 1990- йилларда 30,6 минг киши 2022 йилга келиб эса 30,9 минг кишини ташкил қилди.

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

Вилоятда 1980-2000 йилларда аҳоли ўсиш суръатлари юқори бўлган, кейинги йилларда эса нисбатан пасайган. Жумладан 2000-2020 йиллар давомида вилоят аҳолиси қарийиб 1,5 баробар кўпайган. Аҳолининг ўсиши асосан табиий кўпайиш ҳисобига юз бермоқда. 1960 йилга нисбатан аҳолининг табиий ўсиши 2000 йилга келиб 3,2% дан 1,9%га 2022 йилда эса 1,6% гча пасайди.

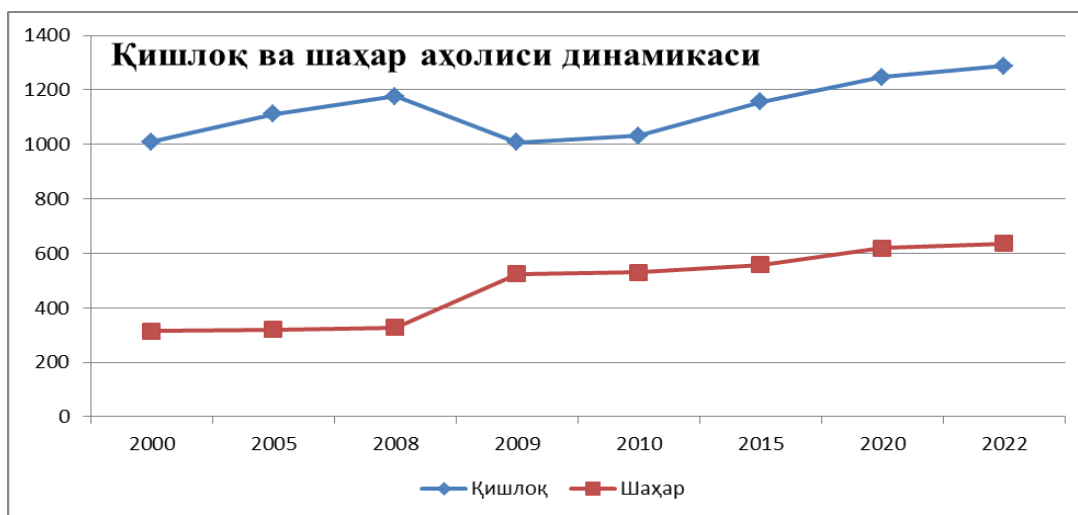
Ҳозирги кунда вилоят умумий аҳолининг 66,9 фоиз қишлоқ жойларида, 33,1 фоизи эса шаҳарларда яшайди (2022). Урбанизация даражаси “Қишлоқ тараққиёти ва фаравонлиги” йили дастури дорасида 51 та аҳоли пунктларига шаҳарча (56 та) мақоми берилиши билан 30 фоиздан ошди.

Вилоят миқёсида энг кўп янги шаҳарчалар Гурлан ва Хива туманларида ташкил этилди. Гурлан туманида улар Ёрмиш, Қарғалар, Бўзқалъа, Дўсимбий, Тахтақўпир, Нукус ёп, Марказий Гулистон, Чаккалар, Хива туманида эса - Парчанхос, Сувитлиёп, Юқорикум, Тозабоб, Уста Хўжамад, Қишлоқ-қишлоқ, Гулланбоб, Шўрқалъадан иборат [1].

Шунинг учун ҳам 2008-2009 йилларда Қишлоқ аҳолиси сони бирмунча пасайганлигини кўриш мумкин (2-расм). Шунга қарамадан, қишлоқ аҳолиси шаҳар аҳолиси сонидан 2 марта кўп бўлиб, вилоят ялпи ички маҳсулотининг 63,2 фоизи ҳам қишлоқ аҳолиси яшайдиган ҳудудлардаги хўжаликларга тўғри келади.

Ҳозирги кунда Хоразм вилояти аҳолиси асосан, табиий кўпайиш ҳисобига ортиб бормоқда. Бу ўз навбатида аҳолининг ёши таркибида ҳам муайян ўзгаришларни келтириб чиқаради. Вилоятда 15 ёшгача бўлган болаларнинг умумий аҳоли таркибидаги улуши 30,8% дан (2020 й) юқори бўлиб, уларнинг асосий қисми қишлоқ жойларига тўғри келади. Қишлоқда туғилиш даражасининг нисбатан юқори бўлиш сабаблардан бири миллатимизга хос оила қадриятларининг мавжудлиги, ажрашиш жараёнларининг камлигидир.

Меҳнатга лаёқатли аҳоли (16-59 ёшдаги эркаклар ва 16-59 ёшдаги аёллар) 1,159 минг кишини (жами аҳолининг 62 фоизи) ташкил қилади (2020). Агар аҳолининг ҳозирги ўсиш суръатлари сақланиб турса, меҳнатга яроқлилар таркибига ҳар йили 20-25 минг киши қўшилиши маълум бўлади. Бу ўз навбатида, экин майдонлари ниҳоятда чекланган Хоразм вилояти учун аҳолини уй-жой, озиқ-овқат, иш жойлари билан таъминлаш каби бир қатор иқтисодий-ижтимоий муаммоларни ҳал қилишни талаб этади.

2-расм. Қишлоқ ва шаҳар аҳолиси динамикаси

Кейинги йилларида Хоразм вилоятида қишлоқ аҳолисининг юқори суръатларда ўсиб бориши ҳисобига 1991-2022 йилларда шаҳар аҳолисининг салмоғи 27,2 фоиздан 33,1 фоизга кўтарилди [8]. Вилоятда саноат заиф ривожлангани боис, саноат тармоқларида банд аҳоли унча катта миқдорни ташкил этмайди (8%). Шаҳарлар билан қишлоқлар

Ўртасидаги масофанинг яқинлиги сабабли, қишлоқ аҳолисининг муайян бир қисми шаҳарларда ишлайди.

Меҳнат ресурсларининг асосий қисми қишлоқ жойларида тўпланганлигини эътиборга олсак, қишлоқ хўжалигида банд аҳолининг бир қисмини иқтисодийнинг бошқа соҳаларига жалб этишни ҳаёт тақозо қилаётганлиги маълум бўлади. Қишлоқ жойларда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишловчи кичик ва ўрта корхоналарни бунёд этиш, қисқаси саноатни қишлоққа олиб кириш зарур. Маҳсулотни етиштиришдан уни қайта ишлашгача бўлган босқичларни имкони борича вилоят ҳудудида ташкил этиш мақсадга мувофиқ.

Вилоят статистика бошқармаси маълумотларига кўра (01.01.2021) иқтисодий тармоқларида меҳнат ресурсларининг 55,6 фоиз ташкил қилган. Шундан саноатда 1/10 қишлоқ хўжалигида 1/3 қисми банд бўлиб, ишсизлик даражаси 10% ёки 78 минг кишини ташкил қилади (2021 й.).

Вилоятда янги аҳоли манзилгоҳларини ташкил қилиш имконияти бироз чекланган, чунки аҳоли асосан суғориладиган ерлар территориясида жойлашган. Шу сабабдан янги аҳоли манзилгоҳларини қишлоқ хўжалиги ерларини сақлаб қолган ҳолда нисбата кам ўзлаштирилган ҳудудларда ташкил қилиш мақсадга мувофиқдир. Бундан ташқари мавжуд 3 та шаҳар ва 56 та шаҳарчаларда янги ишлаб чивариш кучларини ташкил қилиш билан параллел равишда аҳолини жойлаштириш масалаларини ҳал қилиш талаб қилинади.

Кейинги даврда республикмизда ер ресурсларидан самарали фойдаланиш ва аҳолининг турмуш даражасини яхшилаш мақсадида кўп қаватли турар жойлар барпо қилиш жадал суръатларда амалга оширилмоқда. Республикамизда кўп қаватли уйлардаги хонадонлар сони 1 млн. 464,5 мингтани ташкил қилмоқда [7]. Хоразм вилоятида эса бу кўрсаткич 38,5 минг ёки 2,3% ни ташкил қилиб, республикада охириги ўринда туради. Агар вилоят аҳолисининг зич жойлашганлигини ҳисобга олсак бу кўрсаткич етарли эмаслигини кўринади. Шу сабабдан вилоятда ишлаб чиқариш ва инфра структура манбаларини ҳисобга олган ҳолда аҳолининг уй-жойга бўлган эҳтиёжини ўрганиш асосида янги аҳоли манзилгоҳларини барпо қилиш муҳим масалалардан бирига айланмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Солиев А., Назаров М., Қурбонов Ш. Ўзбекистон ҳудудлари ижтимоий -иқтисодий ривожланиши. –Т.: “Мумтоз сўз”, 2010.259-б.
2. Қурбаниёзов Р. Хоразм географияси. - Урганч.: 1999.
3. Солиев А., Назаров М. Ўзбекистон қишлоқлари (қишлоқ жойлар географияси). Т.: “Фан ва технология”, 2009.
4. Солиев А. Ўзбекистон географияси. – Т.: Университет, 2014.
5. <https://lex.uz/ru/docs/3262295>
6. <https://lex.uz/ru/docs/4785293>
7. <https://daryo.uz/k/2023/04/15/ozbekistonda-kop-qavatli-uylardagi-xonadonlar-soni-qanchaligi-malum-qilindi>
www.xorazmstat.uz

МИГРАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ МЕЖДУ РОССИЕЙ И СТРАНАМИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Ахмедов А.Э.

(Северо-Кавказский Федеральный Университет, Россия)

Аннотация: Статья посвящена миграционным процессам между Россией и странами центральной Азии. Проанализированы миграционные процессы между Россией и странами центральной Азии. Изучены основные особенности и показатели миграционных процессов, структура и динамика международной миграции. По результатам проведенного анализа сделан вывод о том, что Россия и страны центральной Азии являются активными участниками международной миграции, выступая и как импортер, и как экспортер трудовых ресурсов.

Ключевые слова: Миграция, миграционные процессы, международная миграция, миграционные потоки, миграционная статистика, иностранные граждане, трудовая миграция.

Миграционные процессы является мощным двигателем и важным следствием экономических, политических и социальных изменений. Учитывая ее значимое воздействие на сообщества, необходимо полноценно измерять и понимать миграцию. Миграция – это важная составляющая глобализации мировой экономики. Она различается по: причинам (добровольная или вынужденная); типу (внешняя или внутренняя); виду (возвратная или безвозвратная).

После распада Советского Союза Россия стала одним из самых важных иммиграционных направлений в мире. С 1991 по 2021 год 12,6 млн. международных мигрантов въехали в Россию, меняя место своего постоянного проживания. Россия также является специфическим случаем страны назначения, в которой характер иммиграции определяется двумя видами потоков мигрантов. Массивные потоки русских, возвращающихся на свою историческую родину из других республик, преобладающие на протяжении 1990-х годов, но в 2000-х годах ослабли [2]. В то же время, растущая экономика России стала привлекать трудовых мигрантов из других частей постсоветского пространства, в первую очередь из стран Центральной Азии, а именно: Казахстан, Кыргызстана, Таджикистана, Туркменистана и Узбекистана. В 2000-е годы их доля в общем числе трудовых мигрантов возросла с 24,4% (2000-2004 гг.) до 33,5% (2005-2009 гг.) и взлетела до 40,4% в 2010-2013 годах. В настоящее время, они являются основной группой трудовых мигрантов. Например, в 2010 году, им было предоставлено 54,8 % от общего количества разрешений на работу. Таким образом, Евразийская миграционная система является одной из центральных тем миграционных исследований в регионе. Притоки мигрантов сформировала открытые границы для приезжающих из других стран Содружества Независимых Государств в Россию [1].

Таблица №1

Число прибывших, выбывших и миграционный прирост Российской Федерации, в общем, и в странах Центральной Азии.

№	Наименование государств	1997	2000	2005	2010	2015	2019	2020
1.	Прибывшие в РФ:							
2.	В общем	597651	359330	177230	191656	598617	701234	594146
3.	Из стран Центральной Азии	328829	199030	106794	93334	220214	305102	266622
4.	Узбекистан	39620	40810	30436	24100	74242	60796	50188
5.	Казахстан	235903	124903	51945	27862	65750	86311	64493
6.	Киргизстан	13752	15536	15592	20901	26045	53810	45676

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

7.	Таджикистан	23053	11043	4717	18188	47638	89553	93335
8.	Туркменистан	16501	6738	4104	2283	6539	14632	12930
9.	Выбывшие из РФ:							
10.	В общем	232987	145720	69798	33578	353233	416131	487672
11.	В страны Центральной Азии	43036	24690	14064	9603	182498	177129	211665
12.	Узбекистан	7370	3086	595	834	94910	41667	45266
13.	Казахстан	25364	17913	12437	7329	30983	47145	56056
14.	Киргизстан	6296	1857	473	641	16110	38704	44275
15.	Таджикистан	2474	1158	434	694	36276	41179	53915
16.	Туркменистан	1532	676	125	105	4219	8434	12153
17.	Миграционный прирост:							
18.	В общем	364664	213610	107432	158078	245384	285103	106474
19.	Из стран Центральной Азии	285793	174340	92730	83731	37716	127973	54957
20.	Узбекистан	32250	37724	29841	23266	-20668	19129	4922
21.	Казахстан	210539	16990	39508	20533	34767	39166	8437
22.	Киргизстан	7456	13679	15119	20260	9935	15106	1401
23.	Таджикистан	20579	9885	4283	17494	11371	48374	39420
24.	Туркменистан	14969	6062	3979	2178	2320	6198	777

Анализ статистических данных показал, что самое большое количество прибывших в Российскую Федерацию наблюдалось в 2019 году и составило с выше 700 тысяч человек. Самый низкий показатель наблюдалось в 2005 году и составило более 177 тысяч человек. Такой же показатель прибывших из Центральной Азии намного отличается, к примеру самое большое количество прибывших наблюдалось в 1997 году и составило свыше 328 тысяч человек, начиная с 2000 годов к этому показателю прибывших близко подошел показатель 2019 года и составило 305 тысяч человек. Самый низкий показатель числа прибывших из стран Центральной Азии наблюдался в 2010 году и составил 93 тысяч человек, это было одним из самых низких показателей за 1997-2020 годы. Одним из основных доноров среди стран Центральной Азии был Казахстан, к примеру, в 1997 году из Казахстана в Россию прибыло 235 тысяч человек. Казахстан лидировал как донор мигрантов, но этот показатель из года в год уменьшался, и в 2015 году число прибывших из Узбекистана перевесило Казахстан и составило 74 тысяч человек [6]. Число прибывших из стран Центральной Азии был не стабильной и уже к 2019 году самое большое количество прибывших было из Таджикистана и составило почти 90 тысяч человек. И самый низкий показатель за эти годы было стабильно у Туркменистана.

Число выбывших намного ниже чем прибывших в Россию из стран Центральной Азии. По анализу статистических данных можно сказать что самое большое количество выбывших было в 2020 году и составил 211 тысяч человек, а самое низкое в 2010 году и составил 9603 человека, это самый низкий показатель с 1991 по 2021 годы. Из стран Центральной Азии среди выбывших отличился Узбекистан, так как в 2015 году самое большое количество выбывших было из Узбекистана и составил почти 95 тысяч человек. Самый низкий показатель был у Туркменистана в 2010 году и составил 105 человек [4].

Показатель миграционного прироста был не стабильной к примеру, в 1997 году был самый большой показатель и составил 364 тысяч человек, но этот показатель из года в год менялся были годы, когда уменьшались как в 2005 году и опять увеличивалось к 2019 году. Миграционный прирост стран Центральной Азии тоже был не стабильной, и

также в 1997 году был самый большой показатель и составил 285 тысяч человек. Самый низкий показатель был в 2015 году и составил 37 тысяч человек. Среди стран Центральной Азии самый большой показатель миграционного прироста был у Казахстана в 1997 году и составил 210 тысяч человек. Самый низкий показатель был у Узбекистана в 2015 году и составил -20 тысяч человек.

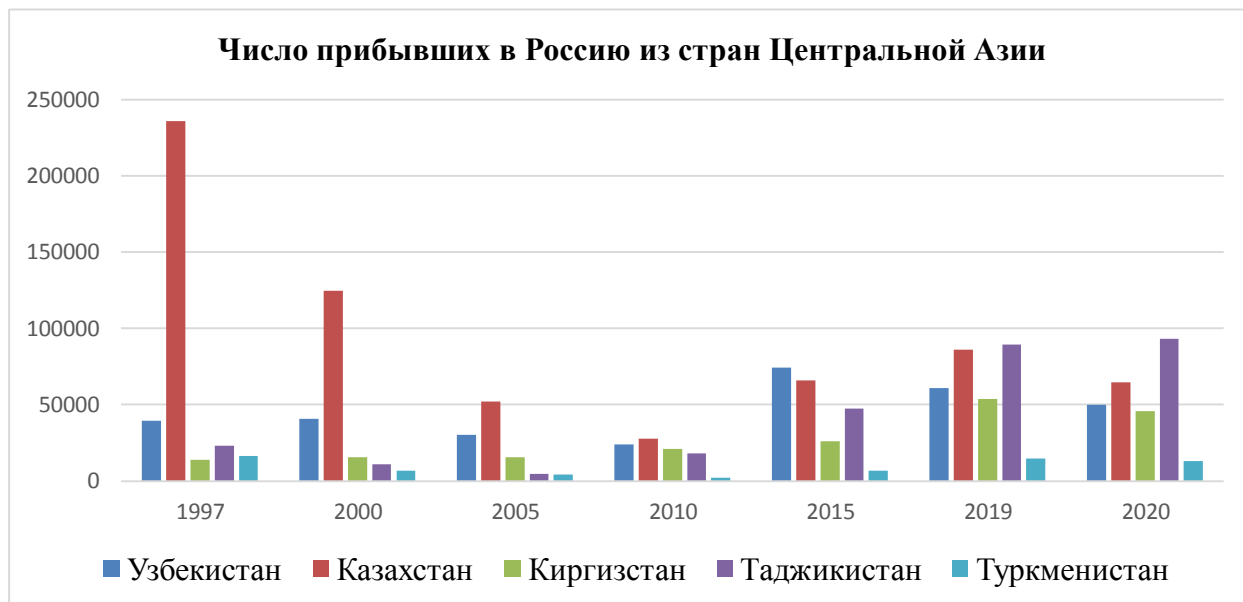

Рисунок №1

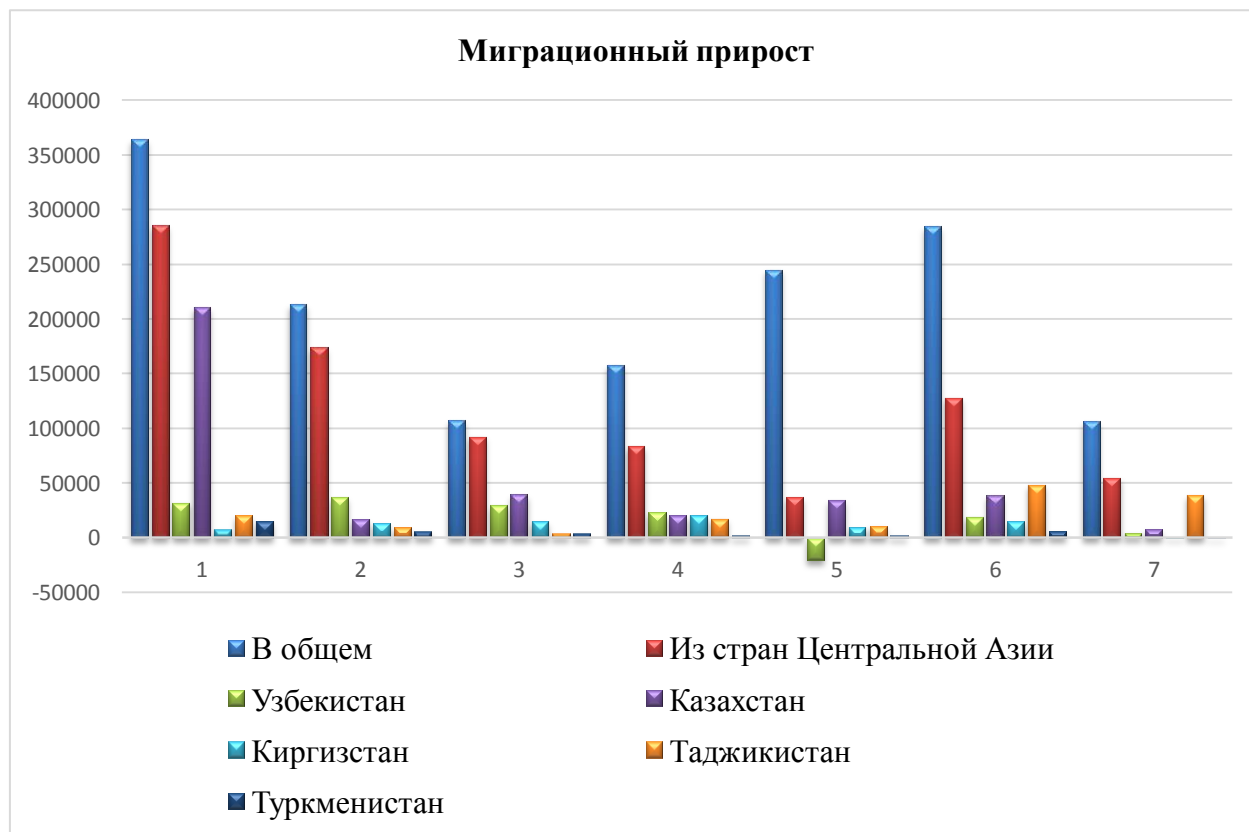

Рисунок №2

В 1997–2020 годах наблюдался общий тренд роста основных показателей миграции населения в Российской Федерации число прибывших и выбывших.

С 1997 года в стране достигнут и, более того, превышен один из целевых показателей, определенных Концепцией демографической политики Российской Федерации на период до 2025 года, обеспечение к 2020 году миграционного прироста на уровне не менее 200 тыс. человек ежегодно.

Внешняя (межгосударственная) миграция способствовала определенному решению демографических проблем Российской Федерации за счет притока трудоспособного населения, а также переезду в страну лиц, имеющих профессиональное образование.

Повышение миграционного прироста целесообразно не столько за счет увеличения притока населения из-за рубежа, сколько за счет снижения объемов и интенсивности выбытия мигрантов, повышения их приживаемости на новом месте жительства, что может рассматриваться в числе одной из перспективных задач миграционной политики страны.

На интенсивность миграции в субъектах Российской Федерации оказывают влияние такие показатели социально-экономического развития регионов, как:

- уровень экономического развития регионов;
- параметры уровня жизни населения;
- уровни развития и доступность объектов социальной инфраструктуры в регионах;
- уровень преступности.

Оптимизация направлений миграции населения возможна путем преодоления региональных различий в уровнях доходов и бедности населения, выравнивания развития социальной инфраструктуры, доступности объектов и предоставляемых ими социальных услуг.

Список литературы

1. Белозеров В.С., Черкасов А.А. Геоинформационное моделирование этнических и миграционных процессов в России. География и регион: материалы между-нар. науч.-практ. конф. (23–25 сентября 2015 г.): в 6 т. / Перм. гос. нац. исслед. ун-т. – Пермь, 2015. – Т. IV. Гидрометеорология. Картография и геоинформатика. – 251
2. Белозеров В.С., Щитова Н.А., Панин А.Н., Чихичин В.В., Фурщик М.А., Черкасов А.А., Гусаков Е.А., Белозерова Л.П., и др. Миграционные процессы в России: Атлас [Иллюстрации] // – Ставрополь: изд-во СГУ, 2011. – 52 с.: ил. – 0,5 п.л. (Монография) (ISBN 978-5-88648-775-6)
3. Довгалёва И.В. Социальная адаптация трудовых мигрантов из Узбекистана: результаты включенного наблюдения//Инновационная наука. 2015. URL:
4. <https://cyberleninka.ru/article/v/sotsialnaya-adaptatsiya-trudovyh-migrantov-iz-uzbekistanarezultaty-vklyuchennogo-nablyudeniya>.
5. Закон Республики Узбекистан «О миграции населения» общие положения. URL:<http://uz.denemetr.com/docs/694/index-15353-1.htm>.
6. Интеллектуальная миграция в современном мире: учебное пособие/ под. рук. М. М. Лебедевой; Моск. гос. Ин-т международных отношений (ун-т) МИД России, каф. мировых политических процессов. — М.: МГИМО-Университет, 2014. — 253 с.
7. Максакова Л.П. Узбекистан: совершенствование управления трудовой миграцией в аспектах принимающих стран. URL: http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/30033/1/irdso_2014_19.pdf.

ТУРИЗМ КАРТАЛАР ТИЗИМИНИ ЯРАТИШНИНГ АСОСИЙ ИЛМИЙ ТАМОЙИЛЛАРИ

Ачилова А.С. (Самарканд давлат университети, Ўзбекистон)

Аннотация: Ушбу мақолада туризмни тизимли картага олиш моҳияти, йўналиши, хусусиятлари, шунингдек, туризм мақсадлари учун минтақавий картага олишнинг илмий тамойиллари ёритилиш ва асосларини тизимли равишда ишлаб чиқиш жараёни баён этилган.

Калит сўзлар: бутунлилик, танлаш, аниқ мақсадга йўналганлик, декомпозиция, иерархиклик, тизимлилик, тамойиллар.

ОСНОВНЫЕ НАУЧНЫЕ ПРИНЦИПЫ СОЗДАНИЯ СИСТЕМЫ ТУРИСТИЧЕСКИХ КАРТ

Аннотация: В данной статье описаны сущность, направления, особенности систематической туристской картографии, а также процесс систематического выяснения научных принципов и основ региональной картографии для целей туризма.

Ключевые слова: целостность, отбор, целеустремленность, декомпозиция, иерархия, системность, принципы.

THE BASIC SCIENTIFIC PRINCIPLES OF CREATING A SYSTEM OF TOURISM MAPS

Abstract: This article describes the essence, direction, features of systematic tourism mapping, as well as the process of systematically elucidating the scientific principles and foundations of regional mapping for tourism purposes.

Keywords: wholeness, selection, goal orientation, decomposition, hierarchy, systematicity, principles.

Туризм мақсадлари учун ўзаро боғлиқ ва бир-бирини тўлдирадиган картографик асарлар тизимини яратиш муаммоси мамлакатимиз олдида тўлалигича ҳал қилинмаган. Бу борада олиб борилган мақсадли тадқиқотлардан маълум бўлдики, даставвал туризмни мавзули картага олиш тамойилларини шакллантириш зарур. Тамойил тушунчаси кенг маънода етакчи ва йўналтирувчи ғоя каби талқин қилинади, илмий маънода эса у муайян илмий тизимли йўналиш негизида ётади.

Туризм мавзусига оид нашр қилинган картографик асарлар таҳлили бўйича туризм ресурслари ва мураккаб ташкил этилган туристик-рекреацион тизимларининг асосий хусусиятларини қуйидагича изоҳлаш лозим: Тизимли картага олиш бутунлилик, тизимлилик, танлаш, аниқ мақсадга йўналтирилганлик, тизимли декомпозиция, иерархиялик билан изоҳланди. Туризмни картага олишнинг бундай изоҳланиши билан синхрон равишда туристик карталарни яратишнинг умумий тамойилларини шакллантириш имконияти бўлади.

Туризмни картага олишнинг умумий тамойиллари қуйидагича ифодаланади:

- бутунлилик тамойили - бир бутун тизим сифатида туристик-рекреацион соҳани картага олиш; туристик инфратузилма, туризм ривожланиши шартлари ва ресурслари зарурияти; ҳудудий-ресурсли, танишув, рекреацион ва иқтисодий соҳа ва бошқа.;

- танлаш тамойили - тизимнинг туристик мавзули картографик маҳсулотининг истеъмолчилар учун қизиқарли барча элементларини танлаш зарурлиги;

- аниқ мақсадга йўналтирилганлик - ҳудудни ўрганишда тадқиқот аниқ параметрлар асосида туризмни ривожлантириш муайян даражада ҳудуд шароитлари ва ресурсларига боғлиқлиги, туризм мақсадлари учун картага олишда истеъмолчилар учун қизиқарли маълумотлар билан таъминлаш; ўзбек халқининг менталитети, тарихий, меъморий, маданий обидаларга эга кўп асрлик маданият қатламига қаратилиши;

- декомпозиция тамойили - барча босқичларда мақсадга мувофиқлик тизимнинг алоҳида элементлари (туристик инфратузилма ёдгорликлари ёки объектлари) ёки алоҳида

мавзули тизим элементларига (архитектура, адабиёт, адабий санъат ва бошқа.) асосланганлиги;

- иерархиклик тамойили - тадқиқот объектининг бир бутун жамланган кўп босқичли тизим сифатида кўриб чиқади ва геотизим картографик моделининг мантиқий ва ахборот мутаносиблигини таъминлайди;

- тизимлилик тамойили - тадқиқот объектининг таркибий қисмларини алоҳида ўрганади, шу сабабли туристик картографик асарларда легендалар унинг асосий мазмуни ташкил қилади. Бу ҳолатда асосий бўғинлари вазифасини ҳудуднинг табиий, биомаданий, тарихий-маданий, ижтимоий-иқтисодий ресурслари, миллий анъаналар, халқ ижоди ва ўзига хослиги билан изоҳланади. Бу таркибнинг кейинги муфассал тақсимланиши тадқиқотнинг қуйидаги туристик-рекреацион тизими кичикроқ элементларини ажратиб беради [1].

Республикада туризм бўйича олиб борилаётган давлат сиёсати унинг тараққиёти ва картографик таъминотини замонавий тенденциялар негизида бажариш лозимлигини аниқлатмоқда. Мамлакатда туризмнинг ривожланиши билан бир қаторда туристик план, карта ва атласларни хилма-хиллигини таъминлашни илмий асослаш заруратини кўрсатмоқда. Туризмни картографик таъминлаш ҳамда уларнинг картографик тизимини ишлаб чиқиш туристик ресурслардан фойдаланиш таснифи, ҳолати ва муҳофазаси ҳақида маълумотни акс эттирадиган мавзули картографик асарлар тизимлашган ҳолда яратилмаган. Шу сабабли бугунги кунда тезкор тизимли туристик карталар яратишнинг бош омили ушбу тамойиллардан туризм картографияси соҳасида самарали фойдаланишни йўлга қўйишдан иборатдир.

Жамиятда шаклланган шароитлар комплекси ва омиллари ҳудуднинг туристик потенциалини белгилайди, бу эса ҳудуд туризмнинг ривожланишида муҳим аҳамият касб этади. Туризм тараққиётини қуйидаги бир қатор омиллар билан белгилаш мақсадга мувофиқдир [2]:

- географик жиҳатдан - табиий ва иқтисодий-географик ўрни ҳамда ҳудуднинг геосиёсий вазияти;

- иқтисодий жиҳатдан мамлакатнинг ривожланиши, урбанизация даражаси, хизмат кўрсатиш сифати, нарх-наво, транспорт тармоғи тараққиёти, туристик хизматлар таклифи ҳажми;

- ижтимоий ҳолати - мамлакат аҳолисининг маданий-маърифий даражаси;

- демографик нуқтаи назардан - мамлакат аҳолисининг ёш таркиби ва бандлик даражаси, шаҳар ва қишлоқ аҳолиси сонига аҳамият қаратилади. Шунга кўра туристик ташкилотлар зарурий хизмат комплексини шакллантиради;

- сиёсий томондан - ҳудудларда ўзаро низоларнинг бўлмаслиги, аҳолининг демократик даражаси, давлатлараро ташқи сиёсий алоқалар иноватга олинади;

- экологик жиҳатдан - сайёҳларнинг мунтазам ташрифи ҳудудда туристик хизматларни амалга ошириш ҳажми ва шаклларига атроф-муҳитнинг таъсири, туристик ҳудудларнинг экологик вазияти ўрганилади;

- ресурслилик даражасида - табиий ва маданий-тарихий ресурсларнинг сони ва сифати. Ушбу омил саёҳат жойини танлашда асосий ўринни эгаллайди ва шу сабабли алоҳида эътиборни талаб қилади [3].

Туризм тараққиётини юқорида санаб ўтилган омиллар билан бир қаторда туристик ресурсларнинг хусусиятлари ҳам аниқлайди. Улар қуйидагиларни ўз ичига олади:

- давлат хўжалиги ёки шахсий мулк объектларидан фойдаланиш асосида таклиф қилинадиган ёки таклиф қилиниши мумкин бўлган;

- сайёхнинг турли талабларига жавоб берадиган табиий-соғломлаштириш, тарихий-маданий, танишув ва ижтимоий-маиший ресурслар комплексининг мавжудлиги;

- туризм мақсадида ёки инсон талабларига жавоб берадиган табиий-иқлимий, ижтимоий-маданий, тарихий, меъморий ва археологик, илмий ва саноат, томошабоп, ибодат ва бошқалар;

- табиий ва тарихий-маданий комплекслар элементлари билан, замонавий рекреация талаблари тизими ва техник-иқтисодий имкониятларда рекреацион-туристик истеъмол учун туристик хизматлар комплексини ишлаб чиқиш, ушбу ҳудуднинг табиий-иқлимий, тарихий-маданий ва ижтимоий-иқтисодий шароитлар ва ресурслар мақсадли объектлари ҳисобланади;

- ўзига хослик, тарихи, қадриятлари, эстетик жозибадорлиги ва соғломлаштириш аҳамияти каби сифатлари туфайли географик муҳит компоненти ва антропоген фаолият объектлари туризмнинг турлича шакллари ва турларини ташкил этишда қўлланилиши мумкин [4].

Туристтик ресурсларга бутунлик, динамиклик, ҳажмлилиқ, барқарорлик, ишончлилиқ, жозибалиқ, ноёблиқ, оммабоплиги, потенциал заҳира, тарихий, бадиий ёки табиий қиймати, соғломлаштириш аҳамияти хос бўлиши лозим.

Мазкур тамойиллар, омиллар ҳамда хусусиятлар туризм картографиясини ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этади. Шу сабабли туризмни соҳаси учун картографик материалларни тайёрлаш, уларни нашр этириш ҳамда мазкур картографик маҳсулотга эҳтиёжи мавжуд тармоқларга оператив етказиб беришни тизимли йўлга қўйиш мамлакатимизнинг халқаро майдондаги туризм соҳасидаги обрў-эътиборини орттиради ва ҳам ташқи ҳам ички туризмни ривожлантиришда асосий восита вазифасини бажариб беради. Шу сабабли туризм карталари яратишни махсус тамойилларга таянган ҳолда амалга ошириш муҳим аҳамиятга эгадир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Бейдик А.А. Рекреационно-туристские ресурсы Украины. Методология и методика анализа, терминология, районирование: Монография. – Киев: Видавнично-полиграфический центр «Киевский университет», 2001. -395 с.
2. Берлянт А.М., Геоинформационное картографирование. - М.: Астрей, 1997. - 198 с.
3. Биржаков М.Б. Введение в туризм: изд. 9-е, перераб.и. доп. – СПб.: издательский дом «Герда», 2007. - 576 с.
4. Тухлиев И.С., Ҳайитбоев Р., Ибодуллаев Н.Э., Амриддинова Р.С. Туризм асослари: Ўқув қўлланма. - С.: СамИСИ, 2010- 247 б.

САМАРҚАНД ВИЛОЯТИДА АҲОЛИГА КОММУНАЛ ХИЗМАТ ВА УЙ-ЖОЙ БИЛАН ТАЪМИНЛАШ МАСАЛАЛАРИ

Бадалов Ў.Б.¹, Хусанова М.К.²

(¹Самарқанд давлат университети Ургут филиали,

²Самарқанд давлат университети, Ўзбекистон)

Аннотация: Ушбу мақола Самарқанд вилоятида аҳолига коммунал хизмат ва уй-жой билан таъминлаш масалаларига бағишланган бўлиб, асосий эътибор вилоят аҳолисига коммунал хизмат, уй-жой қуриш ва таъмирлаш соҳасини янада ривожлантириш ҳамда соҳа имкониятларидан самарали фойдаланишига қаратилган.

Калит сўзлар: коммунал хўжалиқ, хизмат кўрсатиши, аҳоли, уй-жой, қишлоқ ва, шаҳар, банк, кредит, ижтимоий таъминот.

ВОПРОСЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ КОММУНАЛЬНЫМИ УСЛУГАМИ И ЖИЛЬЕМ НАСЕЛЕНИЯ В САМАРКАНДСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация: Данная статья посвящена вопросам обеспечения по жилищно-коммунальным услугам населения Самаркандской области, при этом основное внимание уделяется жителям области и их дальнейшему обеспечению по развитию жилищно-коммунального хозяйства, жилищного строительства и ремонта, эффективному использованию возможностей данной отрасли.

Ключевые слова: коммунальное хозяйство, услуги, население, жилье, сельское и городское, банковское дело, кредит, социальное обеспечение.

ISSUES OF PROVIDING PUBLIC SERVICES AND HOUSING TO THE POPULATION IN SAMARKAND REGION

Abstract: This article is devoted to the issues of providing communal services and housing to the population in Samarkand region, and the main focus is on the further development of communal services, housing construction and repair for the residents of the region, and effective use of the sector's opportunities.

Key words: communal economy, services, population, housing, rural and urban, banking, credit, social security

Жаҳон картасида шундай жойлар ва шаҳарлар борки, уларнинг номи бутун ер юзида маълум ва машҳурлиги билан ажралиб туради. Шундай жойларидан бири дунёда, қолаверса Марказий Осиё мамлакатларида жойлашган Самарқанд вилоятининг бетакрор ҳудудларидир. Бу заминда сайқали рўи замин, кўҳна ва ҳамиша навқирон бўлган Самарқанд шаҳри жойлашган. Самарқанд вилояти Зарафшон водийсида, Зарафшон дарёсининг ўрта қисмида жойлашган бўлиб, у водий қишлоқ хўжалиги экинларини суғоришда ва аҳолини ҳудудий жойлашувида, қадим замонларда аҳоли пунктларини пайдо бўлиши ҳамда аҳолига хизмат кўрсатиш соҳаларини ривожланишида муҳим аҳамият касб этган [4]. Бугунги кунда эса вилоятда аҳолига коммунал хизмат ва уй-жой билан таъминлашда юксак инновацион имкониятларидан фойдаланган ҳолда янги замонавий уй-жойлар қуриш имкониятини бермоқда.

Бинобарин, мамлакатимизни ривожлантириш тараққиёти улкан бунёдкорлик ишларига боғлиқдир. Шаҳар ва қишлоқ туманларида янги саноат корхоналар, ижтимоий иншоотлар, аҳоли учун турар жойлар, йўл ва кўприклар қуриш ишлари жадал олиб борилмоқда. Ҳудудларда тадбиркорлик, савдо ва маиший хизматлар кенг ривожланиб, аҳоли турмуш даражасини ошишига хизмат қилиб келиб келмоқда.

Президентимиз томонидан илгари сурилган 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича “Ҳаракатлар стратегияси” лойиҳаси ушбу ислохотлар самарасини ошириш ва мамлакат ва жамият ривожини янги босқичга кўтаришга хизмат қилади [6]. Натижада Самарқанд вилояти аҳолисига намунавий ва сифатли коммунал хизмат кўрсатиш ва аҳоли яшаш шароитининг яхшилашга ҳамда жамиятни маданий, маиший, иқтисодий-ижтимоий салоҳиятининг юксалишига имкониятлар яратади. Уй-жой қурилиши ва иқтисодиётнинг мазкур соҳа билан боғлиқ тармоқларини ривожлантириш, молия тизимини шакллантириш ва барқарор ривожлантириш масалаларига эътибор қаратилди.

Воҳланки, шаҳар ва қишлоқ туманлари аҳолисининг турмуш даражаси асосан мамлакатимизда олиб борилаётган ижтимоий сиёсат ва ижтимоий соҳанинг ривожланиши билан боғлиқдир [3]. Ушбу ижтимоий соҳа вилоят аҳолисига моддий ва маънавий неъматлар етказиб берувчи инфратузилмалардан бири саналади [2]. Жумладан, таълим, маданият, санъат, спорт ва соғлиқни сақлаш каби соҳалар аҳолини қамол инсон қилиб

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

тарбиялаш учун хизмат қилса, уй-жой хўжалиги ва коммунал хизматлар соҳасининг ривожланиши аҳолининг фаровон ҳаёт кечириши ва муносиб турмуш тарзининг шаклланиши учун шароит яратиб беради. Шу ўринда ўтмишга назар ташласак, Самарқанд вилояти уй-жой қурилиши ва коммунал хўжалигида мамлакатимизда узоқ тарих ва чексиз манбаларга эга бўлган мактаб мавжудлиги барчамизга маълум ҳамда гувоҳи бўламиз. Масалан, аجدодларимиз томонидан бунёд этилган, Ўрта Осиёда энг қадимги ҳисобланувчи (Х-аср, 980-йилларда) бунёд этилган тарихий обида - Самонийлар мақбараси, ноёб санъат асари даражасида яратилган архитектура ёдгорликларда ёгингарчиликлардан ҳимояловчи тарнов йўли, оқова сув тизими ва ҳаво айланишини таъминловчи коммуникацияларнинг мавжудлиги муҳим аҳамият касб этади. Бу эса ўша даврда Ўрта Осиёда муҳандислик тармоқлари қурилиши соҳасида маълум тажриба мавжуд эканлигини англатади [5].

Бундай шароитларда уй-жой қурилиши ва у билан биргаликда ривожланадиган инфратузилма - коммунал ва ижтимоий, транспорт ва коммуникация тармоқлари, замонавий қурилиш материаллари ҳамда конструкцияларини ишлаб чиқаришда етук мутахассисларни жалб этилиши, шунингдек, энг мураккаб ва жиддий ижтимоий масалалардан бири ҳисобланган аҳоли бандлиги муаммосини ҳал этишнинг ғоят мақбул ва самарали соҳаси сифатида хизмат қила оладиган ҳамда хизмат қилиши лозим бўлган йўналишга эътибор кенг қаратилган [1].

1-жадвал

Вилоят аҳолисининг уй-жой билан таъминланиш даражаси
(бир нафар аҳолига тўғри келадиган уй-жой майдони, кв.м.)

№	Шаҳар ва туманлар	2016 й.	2017 й.	2018 й.	2019 й.	2020 й.	2021 й.	2016 -2021 й. ўсиш даражаси, % ҳисобида
1.	Самарқанд ш.	11,1	11,2	11,4	11,8	11,8	18,3	164,8
2.	Каттакўрғон ш.	12,4	12,3	12,3	12,3	12,2	14,1	113,7
туманлар:								
1.	Оқдарё	17,0	17,3	17,4	17,5	17,6	17,5	102,9
2.	Булунгур	13,8	17,4	17,5	17,5	17,5	23,6	173,5
3.	Жомбой	15,5	15,5	15,4	15,4	15,4	24,2	156,1
4.	Иштихон	13,8	17,0	16,9	16,7	16,6	21,7	157,2
5.	Каттакўрғон	14,1	14,1	14,1	14,1	14,2	20,4	144,6
6.	Қўшработ	13,0	13,3	13,5	13,6	13,8	19,2	147,6
7.	Нарпай	15,9	15,9	15,9	16,0	16,0	22,3	140,2
8.	Пайарик	14,6	14,7	14,7	14,6	14,7	22,2	152,0
9.	Пастдарғом	12,9	12,9	13,0	13,0	13,0	18,3	141,8
10.	Пахтачи	18,1	18,2	18,3	18,3	18,5	21,7	119,8
11.	Самарқанд	25,2	25,1	25,0	24,8	24,6	19,1	75,8
12.	Нуробод	19,8	19,8	19,8	19,8	19,8	20,3	102,5
13.	Ургут	10,8	10,6	10,5	10,5	10,5	16,5	152,7
14.	Тойлоқ	19,0	19,0	18,9	18,8	18,8	19,4	102,1
Жами		14,7	15,1	15,1	15,1	15,1	19,6	133,3

Жадвал Самарқанд вилояти статистика бошқармаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

Бугунги кунда Самарқанд шаҳри ва қишлоқ туманлари аҳолисига коммунал хизмат ва уй-жой билан таъминлаш соҳасида улкан ривожлантириш ишлари ҳамда рақамли иқтисодиётнинг асосий ривожлантириш йўналишларидан бири аҳолига коммунал хизмат ва уй-жой билан таъминлашда барқарор ўсиш кузатилмоқда [6]. Ҳозирги вақтда

хизматлар ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш, сервис соҳасидан даромадлар кўпайиши, ушбу соҳада бандлик даражаси ўсиши, рақобатнинг кучайиши тенденциялари аксарият мамлакатларга хосдир.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016-йил 21-октябрдаги “2017-2021 йилларда қишлоқ жойларда янгиланган намунавий лойиҳалар бўйича арзон уй-жойлар қуриш дастури тўғрисида”ги қарори вилоятдаги қишлоқ туманлари ва шаҳарларида ҳам улкан бунёдкорлик ишларини қамраб олиб, вилоят қишлоқ туманларида уй-жойлар қуриш ишларини жадал тус олишига сабаб бўлди дейиш мумкин. Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Уй-жой коммунал хизмат кўрсатиш тизимини бошқаришни янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2017 йил 18 апрелдаги ПФ-5017-сон Фармони ҳамда “Ўзбекистон Республикаси Уй-жой коммунал хизмат кўрсатиш вазирлиги фаолиятини ташкил этиш тўғрисида”ги 2017 йил 18 апрелдаги ПҚ-2900-сон қарорлари ҳам Самарқанд вилояти қишлоқ туманлари аҳолисига ҳам намунали уй-жой қуриш ишларига хизмат қилиб келмоқда. 2021 йилда вилоят уй-жой коммунал хизмат кўрсатиш бошқармаси томонидан маҳаллий бюджет ҳисобидан 3721554,4 сўмлик маблағлар намунали уй-жой қурилиш ишларига ажратди [7].

Воҳаланки, 2022 йилда мамлакатимизда марказлашган уй-жой қурилиш ишларига эътибор янада кучайтирилди. Юртимиз бўйлаб 21 та қишлоқ туманларида 10 минг оила учун “Янги Ўзбекистон” массивлари, мактаб, боғча ва тиббиёт масканлари қурила бошланди [6]. Ушбу янги массивларда 21 турдаги зарур хизмат кўрсатиш лойиҳаларини амалга ошириш ҳудудлардаги бандликларни таъминлашга ижобий таъсир кўрсатди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2022-2026 йилларга мўлжалланган “Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сон Фармони ижросини таъминлаш мақсадида Самарқанд вилояти ҳудудларида саноат, қишлоқ хўжалиги ва хизматлар соҳасининг келгуси беш йилдаги истиқболли режалари ҳамда ҳар бир туман ва шаҳарнинг “Ўсиш нуқталари”ни белгиловчи, ижтимоий соҳани ривожлантириш орқали аҳоли саломатлиги ҳамда турмуш даражасини янада яхшилаш мақсадида Вазирлар Маҳкамаси қарорлари хизмат қилиб келмоқда.

Самарқанд вилояти қишлоқ туманлари аҳолисининг барча қатламларини турмуш даражаси жамиятимиздаги ижтимоий муҳитни муҳим ижтимоий аҳамиятга эга бўлган соҳаларидан бири ҳисобланган аҳолига уй-жой ва коммунал соҳада самарали фаолият кўрсатиши билан боғлиқдир. Масалан, мустақиллик йилларида Ўзбекистонда коммунал хизматлар кўрсатиш бўйича замонавий бозорни шакллантиришга қаратилган кенг кўламли ислохотлар амалга оширилган. Бу ўз навбатида мустаҳкам меъёрий-ҳуқуқий базага мувофиқ таркибий ислохотларнинг изчил амалга оширилиши уй-жой фондини бошқариш ва ундан фойдаланишнинг мутлақо янги тизимини шакллантириш имконини берди.

Бинобарин, мамлакатимизда фаолият юритаётган 4 мингдан зиёд хусусий уй-жой мулкдорлари ширкати 32,4 мингдан ортиқ кўп хонадонли уйларга хизмат кўрсатмоқда. Уй-жойларни, аввало, ипотека кредити асосида қуриш ва реконструкция қилиш кўлами кенгаймоқда. Бу ўтган давр мобайнида аҳоли нуфуси муттасил ўсиб боришига қарамасдан, аҳолини уй-жой билан таъминлаш даражасини киши бошига 1991 йилдаги 12,4 квадрат метр ўрнига ўртача 15,2 квадрат метрга етказиш имконини берди [7]. Худди ушбу кўрсаткич 2016 йилда аҳолини уй-жой билан таъминлашда бир нафар аҳолига тўғри келадиган уй-жой майдони 14,7 (100 %) квадрат метрни ташкил қилган бўлса, кўрсаткич 2021 йилда 19,6 (133,3%) квадрат метрга етганлигини кўришимиз мумкин (1-жадвалга қarang).

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

Умуман олганда бугунги кунда аҳолини уй-жой билан таъминлаш ҳамда аҳолига коммунал хизмат кўрсатиш даражасини янада ривожлантириш мақсадида марказлаштирилган давлат капитал қўйилмаларини йўналтириш ва халқаро молия ташкилотлари томонидан тақдим этилаётган хорижий инвестицияларни жалб этиш, Самарқанд қишлоқ туманлари аҳолисини уй-жой шароитини яхшилашга муҳтож қисмини қўллаб-қувватлаш, уларга ипотека кредити механизмларидан фойдаланиш амалиётини янада такомиллаштириш ва кенгайтириш тизимини амалиётга кенгроқ жорий этиш механизмини ишлаб чиқишини тақоза қилади.

Юқоридагилардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, Самарқанд вилоятида аҳолига коммунал хизмат ва уй-жой таъминлаш эҳтиёжини эътиборга олиб, 2023 йил 1 январдан бошлаб дастлабки бадал пулларининг ва ипотека кредити бўйича фоизларнинг бир қисмини қоплаш учун банк ташкилотлари томонидан субсидиялар бериш назарда тутилган. Фуқаролар томонидан уй-жойларни сотиб олиш, қуриш ёки реконструкция қилиш учун олинган ипотека кредитларини ҳамда улар бўйича ҳисобланган фоизларни тўлаш учун йўналтирилган иш ҳақи ва бошқа даромадлари жисмоний шахслардан олинadиган даромад солиғига тортилмаслиги натижасида қўллай шароит ва имкониятларга эришиш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Каримов И.А. “Замонавий уй-жой қурилиши-қишлоқ жойларни комплекс ривожлантириш ва қиёфасини ўзгартириш ҳамда аҳоли ҳаётининг сифатини яхшилаш омили”. Халқаро конференциянинг очилишидаги нутқи. Тошкент, 2013 йил.
2. Жалилов Ф. Хизмат кўрсатиш соҳаси ривожланишининг ташкилий иқтисодий механизмини такомиллаштириш. “Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар” илмий электрон журнали. № 2, март-апрель, 2017.
3. Солиев А. Иқтисодий ва ижтимоий географиянинг долзарб масалалари. - Т., 1995.
4. Умаров М., Ашуров Г., Саидмуродов Ф. Самарқанд области географияси. Т.: Ўқитувчи, 1989. -73 б.
5. Yodgarov V., Butunov D. Uy-joy kommunal xo'jaligi iqtisodiyoti va boshqaruvi. Darslik. - Toshkent, 2012. -387 b.
6. www.gov.uz
7. www.stat.uz

ГЕОГРАФИЯ И ПОДДЕРЖКА ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В КРИЗИСНЫЙ ПЕРИОД В РОССИИ

Баринаева В.А.

(Институт прикладных экономических исследований Российской Академии народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации, Россия)

Аннотация: *Малые и средние предприятия (МСП) пострадали от противоэпидемиологических ограничений и падения потребительского спроса в 2020-2021 годах и поэтому стали одним из основных объектов антикризисной поддержки в России и во всем мире. В работе выявлены тенденции и факторы, влияющие на географию предпринимательства в условиях кризиса, в том числе проанализировано влияние политики поддержки.*

Ключевые слова: *малые предприятия, экономический кризис, пандемия, регионы России, разность разностей, оценка эффективности мер политики*

GEOGRAPHY OF ENTREPRENEURSHIP AND SUPPORT POLICY DURING ECONOMIC CRISIS IN RUSSIA

Abstract: *Small and medium-sized enterprises (SMEs) suffered from anti-covid restrictions and a drop in consumer demand in 2020-2021 and therefore became one of the main targets of anti-crisis*

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

support in Russia and worldwide. We identified trends and factors influencing the SMEs' dynamics in the Russian regions during the crisis, including the impact of entrepreneurship policy.

Key words: *small business, economic crisis, pandemic, Russian regions, difference-in-difference, policy evaluation*

Беспрецедентные масштабы пандемии COVID-19 [14, 18] и последовавший за ней экономический кризис создали тяжелые условия для малого и среднего бизнеса (МСП) во многих странах из-за снижения доходов и спроса населения, закрытия внешних рынков. и экономической неопределенности [6, 15]. Именно поэтому правительства многих развитых стран массово ввели дополнительные меры поддержки МСП [8]. Финансовая поддержка МСП в России увеличилась более чем в два раза в 2020 году в 52 из 85 регионов.

Таблица 1. Результаты оценки факторов, влияющих на динамику числа субъектов МСП в 2020 г.

	(1)	(2)	(3)
константа	4,3***	4,1***	4,2***
Число МСП в 2019 году	- 0,0074***	- 0,0078***	- 0,0067***
Доля МСБ в потенциально пострадавших и смежных отраслях в 2015 г., %	-0,016***	-0,018***	-0,021***
Индекс строгости карантинных мер, баллы	-0,0040	-0,0067**	- 0,0069***
Население областной столицы в 2019 году, чел.	0,010***	0,010***	0,010***
Индекс инвестиционного климата АСИ в 2018 году, баллы	0,046***	0,058***	0,044***
Доходы населения за вычетом прожиточного минимума, тыс. руб.	0,012***	0,0083**	0,0068**
Доля растениеводства в ВРП в 2019 г., %	0,0021***		
ВВП стран, разделенный на расстояние до них в 2019 году	-0,010***		
Рост доли компаний, имеющих сайт, %		0,026*	0,023*
Объем рынка (ВВП) соседних регионов, разделенный на индекс строгости применяемых ими противоэпидемиологических мер			-0,010***
Ln (Поддержка МСП в расчете на одно предприятие)*ln(доля компаний, имеющих сайт)			0,00094*
Исправленный R ²	0,51	0,40	0,55

Примечание. Р-значение: * значимо на уровне 10 процентов; ** значимо на 5-процентном уровне; *** значимо на 1-процентном уровне

Цель исследования — проанализировать географию кризиса 2020 года в предпринимательском секторе и оценить эффекты от мер поддержки МСП в России. Для изучения географии кризиса в секторе МСП мы использовали показатель падения числа субъектов МСП (таблица 1). В большинстве регионов сокращение числа МСП колебалось от -3,0 до -4,5%, наибольшее падение характерно для (1) крупнейших агломераций, где МСП играют важную роль в сфере рыночных услуг, а введенные карантинные меры были более жесткими; (2) северных ресурсных регионов (республики Коми и Саха, Ханты-Мансийский и Ямало-Ненецкий автономные округа, Красноярский край), где падение экспорта сырья привело к снижению доходов населения, сокращению транспортных услуг; (3) приграничных регионов (Еврейская АО, Псковская и Брянская области), где противоэпидемические мероприятия ограничили возможность ввоза продукции из ближнего зарубежья, а также негативно повлияли на привлечение туристов (Краснодарский край, Республика Крым, Астраханская область).

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

Для объяснения изменений в географии предпринимательства мы использовали эконометрические регрессии (таблица 1).

Результаты показали, что для регионов с меньшим числом субъектов МСП (низкой базой) падение было ниже (модели 1-3). Сокращался сектор МСП в регионах, где была высока доля наиболее пострадавших отраслей сектора услуг: рестораны, бытовые услуги, туризм, транспорт и т.д. На сокращение повлияла строгость карантинных мер [12], в частности уровень строгости был выше в Краснодарском и Красноярском краях, Нижегородской и Свердловской областях, республиках Татарстан и Башкортостан, в Москве. Южные регионы с высокой долей растениеводства (модель 1) пострадали меньше, так как спрос на сельскохозяйственные товары высок и в период кризисов.

Основной фактор для развития сектора МСП – это объем доступного спроса (модели 1-3), в частности размер центрального города и уровень доходов местного населения [4, 5, 11, 21]. Кроме того, применив подходы Новой экономической географии нами рассчитан рыночный потенциал регионов, то есть возможный спрос на товары и услуги сектора МСП. Для оценки доступности рынков других регионов нами рассчитывалась сумма ВРП других регионов, деленная на расстояние до них, а для проверки влияния тяжести противоэпидемических мероприятий в соседних регионах полученную оценку мы также разделили на уровень строгости мер в соседних регионах (модель 3). Для оценки влияния внешних рынков мы суммировали ВВП других стран, деленное на соответствующие расстояния до этих стран (модель 1) [4]. Подтвердилось, что на падение в секторе МСП влияли не только ограничения внутри региона, но и ограничения в соседних регионах и странах.

Значимым фактором адаптации к кризису оказались институциональные условия, включая налоговую и административную нагрузку и доступность капитала [2, 3]. В регионах, где проводилась проактивная политика по улучшению инвестиционного климата, падение сектора МСП было ниже (модели 1-3).

Пандемия 2020 г. повысила роль цифровизации [1, 9; 20; 22]. В регионах, где компании активно использовали веб-сайты (модели 2-3), а соответственно смогли переориентировать своих клиентов на онлайн-рынки товаров и услуг, уровень падения был ниже. Более того, в регионах с высокой цифровизацией, внедрение мер господдержки было более эффективным (модель 3).

Для оценки эффективности политики поддержки МСП мы использовали метод разность разностей [13, 16, 17].

Таблица 2. Результаты оценки проведения проактивной политики в регионах России в 2020 г.

Зависимая переменная: количество МСП в августе 2020 г., в % к августу 2019 г. Случайные эффекты (СЭ). 2018-2021. 85 регионов.	
const	106,4*** (0,8003)
dEProactive	-1,143** (0,5773)
dEProactive*dT	1,591** (0,6747)
dT_2019	-7,725*** (0,6574)
dT_2020	-10,62*** (0,8612)
dT_2021	-6,826*** (0,6264)
R2	0,52

Метод предполагает наличие двух групп наблюдений (опытных и контрольных) и двух временных периодов (до и после проведения мероприятий политики). В качестве группы «подопытных» были выбраны проактивные регионы, увеличившие объем поддержки более чем в два раза, увеличившие удельную поддержку, региональную часть и охват поддержки выше среднерегиональных значений: Белгородская, Тюменская, Ульяновская, Курганская, Магаданская,

Смоленская области, республики Алтай, Карелия, Мордовия, Хакасия, Чувашия, Крым, Чукотский АО, Севастополь. Модель можно представить следующим образом [7]:

$$y_{it} = \alpha_0 + \alpha_1 dEProactive_i + \sum \beta_t dT_t + \gamma dEProactive_i * dT_t + u_{it},$$

где y – прирост числа МСП; i – регионы России, T – 2018-2019 гг.; $dEProactive$ – фиктивная переменная, равная 1, если регион входит в наш список проактивных, и 0 в противном случае; dT – фиктивная переменная для каждого выборочного года; $dEProactive * dT$ – переменная взаимодействия, равная 1 в 2020 г., когда регион проводил проактивную политику, и 0 для остальных случаев. Положительная значимость последней из перечисленных переменных (табл. 2) подтверждает положительный эффект государственной поддержки, который, однако, не идет ни в какое сравнение с негативными последствиями пандемии.

Наши результаты подтверждают, что региональные условия важны для делового сектора, а также для региональной политики. Это в очередной раз ставит вопрос о необходимости повышения налоговой и бюджетной самостоятельности регионов для проведения активной экосистемной политики [19]. И дело не в росте поддержки, а в создании условий, среды, улучшении бизнес-климата, цифровизации для увеличения плотности, связей и диверсификации малого бизнеса внутри региона.

Использованная литература

1. Akpan, I. J., Soopramanien, D., & Kwak, D. H., Cutting-edge technologies for small business and innovation in the era of COVID-19 global health pandemic, *Journal of Small Business & Entrepreneurship*, 2021, vol.33, no.6, pp. 607-617.
2. Audretsch, D. B., Belitski, M., Chowdhury, F., & Desai, S., Necessity or opportunity? Government size, tax policy, corruption, and implications for entrepreneurship, *Small Business Economics*, 2021, vol.1, no.18, pp.2025 – 2043. DOI:10.1007/s11187-021-00497-2
3. Audretsch, D. B., Belitski, M., Caiazza, R., & Desai, S., The role of institutions in latent and emergent entrepreneurship, *Technological Forecasting and Social Change*, 2022, vol.174, no.121263.
4. Barinova, V.A., Zemtsov, S.P., and Tsareva, Yu.V., Entrepreneurship and institutions: Does the relationship exist at the regional level in Russia?, *Voprosy Ekonomiki*, 2018, no. 6, pp. 92-116.
5. Brown, D., Death of distance? Economic implications of infrastructure improvement in Russia, *EIB Papers*, 2008, no. 2, pp. 126-148.
6. Fernandez De Arroyabe Fernandez, J. C., Dvouletý, O., & Mustafa, M., Entrepreneurship during the times of COVID-19 Pandemic: Challenges and Consequences, *Journal of Entrepreneurship in Emerging Economies*, 2022, vol. 13, no. 4, pp. 489-496, DOI: 10.1108/JEEE-09-2021-461
7. Imbens, G.W., and Wooldridge, J.M., Recent developments in the econometrics of program evaluation, *Journal of economic literature*, 2009, vol. 47, no. 1, pp. 5-86.
8. IMF, Policy Responses to COVID-19, 2021. <https://www.imf.org/en/Topics/imf-and-covid19/Policy-Responses-to-COVID-19#U>
9. Kalogiannidis S., Chatzitheodoridis F., Impact of Covid-19 in the European Start-ups Business and the Idea to Re-energise the Economy, *International Journal of Financial Research*, 2021, vol. 12, no. 2, pp.55-61. DOI:10.5430/ijfr.v12n2p55
10. Kudrin A., Radygin A., Sinelnikov-Murylev S. (ed.), *Russian Economy in 2021. Trends and Outlooks*, 2022, Issue 43. M.: Gaidar Institute Publishers, pp.568
11. Lavrinenko, P.A., Mikhailova, T.N., Romashina, A.A., and Chistyakov, P.A., Agglomeration effect as a tool of regional development, *Studies on Russian Economic Development*, 2019, vol. 30, no. 3, pp. 268-274.
12. Mau V.A., Idrisov G.I., Kuzminov Ya.I., Radygin A.D., Sadovnichiy V.A., and Sinelnikov-Murylev S.G. (Ed.s), *Society and the pandemic: experience and lessons from the struggle against COVID-19 in Russia*, Moscow: RANEPa, 2020.
13. McCann, P., and Ortega-Argilés, R., Smart specialisation, entrepreneurship and SMEs: issues and challenges for a results-oriented EU regional policy, *Small Business Economics*, 2016, vol. 46, no. 4, pp. 537-552.

14. Pilyasov, A., Zamyatina, N., and Kotov, E., The Spread of the Covid-19 Pandemic in Russian Regions in 2020: Models and Reality, *Economy of Regions*, 2021, vol. 17, no. 4, pp. 1079-1095.
15. Ratten, V. (Ed.), COVID-19 and entrepreneurship: Challenges and opportunities for small business, 2021, London, Routledge
16. Smallbone, D., Entrepreneurship policy: issues and challenges, *Small Enterprise Research*, 2016, vol. 23, no. 3, pp. 201-218. <https://doi.org/10.1080/13215906.2016.1270227>
17. Storey, D.J., Methods of Evaluating the Impact of Public Policies to Support Small Businesses: The Six Steps to Heaven, *International Journal of Entrepreneurship Education*, 2002, vol. 1, no. 2, pp. 181-202.
18. Zemtsov, S.P., Baburin, V.L, COVID-19: spatial dynamics and diffusion factors across Russian regions, *Regional Research of Russia*, 2020, vol. 10, no. 3, pp. 273-290.
19. Zemtsov, S.P., Chepurenskiy, A.Yu., Barinova, V.A., and Krasnoselskiy, A.N., New entrepreneurship policy in Russia after the 2020 crisis, *Voprosy Ekonomiki*, 2020, no. 10, pp. 44-67.
20. Zemtsov S., Chepurenskiy A., Mikhailov A. Pandemic Challenges for the technological Startups in the Russian Regions, *Foresight and STI Governance*, 15 (4), 61-77
21. Zemtsov, S.P., Tsareva, Yu.V, Salimova, D.R., Barinova, V.A, Small and medium-sized enterprises in Russia: In search of the employment growth factors, *Voprosy Ekonomiki*, 2021, no. 12, pp. 66-93. <https://doi.org/10.32609/0042-8736-2021-12-66-93>
22. Zhang, T., Gerlowski, D., & Acs, Z., Working from home: small business performance and the COVID-19 pandemic, *Small business economics*, 2020, vol.58, no.2, pp. 611-636.

**ОЦЕНКА ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ РИСК-ОРИЕНТИРОВАННОГО
ПОДХОДА ДЛЯ КОНТРОЛЯ ЗЕМЕЛЬ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО
НАЗНАЧЕНИЯ КАБАРДИНО-БАЛКАРСКОЙ РЕСПУБЛИКИ СРЕДСТВАМИ ГИС**
Байрамов Р.А., Борисов Д.Д.

(Северо-Кавказский федеральный университет, Россия)

Аннотация: В данной статье рассмотрена актуальность применения риск-ориентированного подхода при осуществлении государственного земельного надзора Федеральной службой по ветеринарному и фитосанитарному надзору. В статье сформирована база данных более чем 450 земельных участков сельскохозяйственного назначения, отнесенных к определенной категории риска, и создана геоинформационная модель плотности земельных участков Кабардино-Балкарской Республики.

Ключевые слова: риск-ориентированный подход, геоинформационная модель, земли сельскохозяйственного назначения, устойчивое развитие, категории риска.

**ASSESSMENT OF THE EFFECTIVENESS OF THE RISK-BASED APPROACH FOR THE
CONTROL OF AGRICULTURAL LANDS OF THE KABARDINO-BALKAR REPUBLIC BY
GIS MEANS**

Annotation: This article discusses the relevance of applying a risk-based approach in the implementation of state land supervision by the Federal Service for Veterinary and Phytosanitary Supervision. The article formed a database of more than 450 agricultural land plots classified as a certain risk category, and created a geoinformation model for the density of land plots in the Kabardino-Balkarian Republic.

Keywords: risk-based approach, geoinformation model, agricultural land, sustainable development, risk categories.

Риск-ориентированный подход в контрольно-надзорной деятельности осуществляется на территории Российской Федерации с 2015 года, что отражено в части 1 статьи 8.1 Федерального закона от 26.12.2008 № 294-ФЗ «О защите прав юридических лиц

и индивидуальных предпринимателей при осуществлении государственного контроля (надзора) и муниципального контроля» [2]. В последующем применение риск-ориентированного подхода в контрольно-надзорной деятельности стало регламентироваться Федеральным законом от 31.07.2020 № 248-ФЗ «О государственном контроле (надзоре) и муниципальном контроле в Российской Федерации» [3]. В апреле следующего года Правительством РФ был утвержден план мероприятий («дорожная карта») по повышению эффективности контрольно-надзорной деятельности в России на период 2016-2017 гг. В соответствии с положениями «дорожной карты», ключевыми преимуществами данного подхода являются:

- 1) повышение уровня защищенности охраняемым законом ценностей;
- 2) снижение административного давления на подконтрольные субъекты;
- 3) совершенствование ресурсов, используемых при осуществлении контрольно-надзорных мероприятий (в том числе материальных, трудовых и финансовых).

В то же время, стоит отметить существенные недостатки риск-ориентированного подхода, вызванные отсутствием учета региональных особенностей субъектов Российской Федерации, что подтверждается нашими исследованиями особо охраняемого эколого-курортный региона Российской Федерации – Кавказские Минеральные Воды. Часть которого располагается на территории Кабардино-Балкарской Республики (КБР). В связи с чем, уникальный природный комплекс КБР, требует особого внимания со стороны органов контроля и надзора в частности земельного.

При выборе методов исследования основной акцент сделан на критериях отнесения земельных участков сельскохозяйственного назначения, к определенной категории риска (опасности) используемых при осуществлении контрольных (надзорных) мероприятий Федеральной службой по ветеринарному и фитосанитарному надзору государственного земельного надзора в соответствии с Постановлением Правительства РФ от 30.06.2021 года № 1081 «О федеральном государственном земельном контроле (надзоре)», на основании которых выявлены земельные участки и получены их кадастровые номера [1].

При выявлении земельных участков, отвечающих критериям категорий рисков, применялись кадастровые планы территории (КПТ). Оптимальным вариантом, отвечающим необходимым требованиям, стали архивы кадастровых планов территорий, файлов единого государственного реестра недвижимости (материалы открытого доступа).

Полученные КПТ переводились из местной системы координат в географическую систему в программе QGIS. Подобные преобразования необходимы были для совмещения кадастровых данных с другими пространственными данными и удобства последующей работы. Так же при выявлении участков опирались на общедоступные данные дистанционного зондирования Земли – сервисы Google Maps, Яндекс. Карты, информационного ресурса – «Публичная кадастровая карта». Были получены географические координаты центров земельных участков и сформирована база данных более чем по 450 участкам, которые отвечают вышеуказанным критериям. В дальнейшем на их основании созданы точечные объекты в QGIS. Для каждого участка земель сельскохозяйственного назначения определена категория риска, исходя из «Положения о государственном земельном надзоре».

Для создания геоинформационной модели плотности земельных участков Кабардино-Балкарской Республики применялся модуль «Создание теплокарт», использующий ядерную оценку плотности распределения для создания растровой карты плотности (теплокарты) по заданному точечному векторному слою. Плотность вычислялась по количеству точек в определенной области. Большая численность точек

даёт большее значение плотности. Теплокарты позволяют легко распознать скопления точек и выявлять «горячие» области [4]. Нами выбран радиус, равный 17,84 км (площадь фильтра окрестности составляет 1000 км²). Затем с использованием подложек построены тематические карты.

В целом всю технологию работы можно представить в следующем виде:

1. Отбор земельных участков, отвечающим критериям категорий рисков производился с использованием кадастровой информации (КПТ и материалов Публичной кадастровой карты).
2. Приведение кадастровой информации к единой системе координат и проекции.
3. Формирование базы данных по выявленным земельным участкам.
4. Создание аналитических карт для выявления эффективности применения риск-ориентированного подхода для оценки земельных участков сельскохозяйственного назначения.

Начальный этап технологии оценки земельных участков представляет собой анализ информационных ресурсов «Публичной кадастровой карты», портала услуг Федеральной службы государственной регистрации, кадастра и картографии, позволивший сформировать реестр кадастровых кварталов. В последствии была использована кадастровая информация из открытых источников по земельным участкам. Данный этап потребовал преобразования информации из формата *.xml нами были переведены в формат *.shp, для работы в геоинформационных системах.

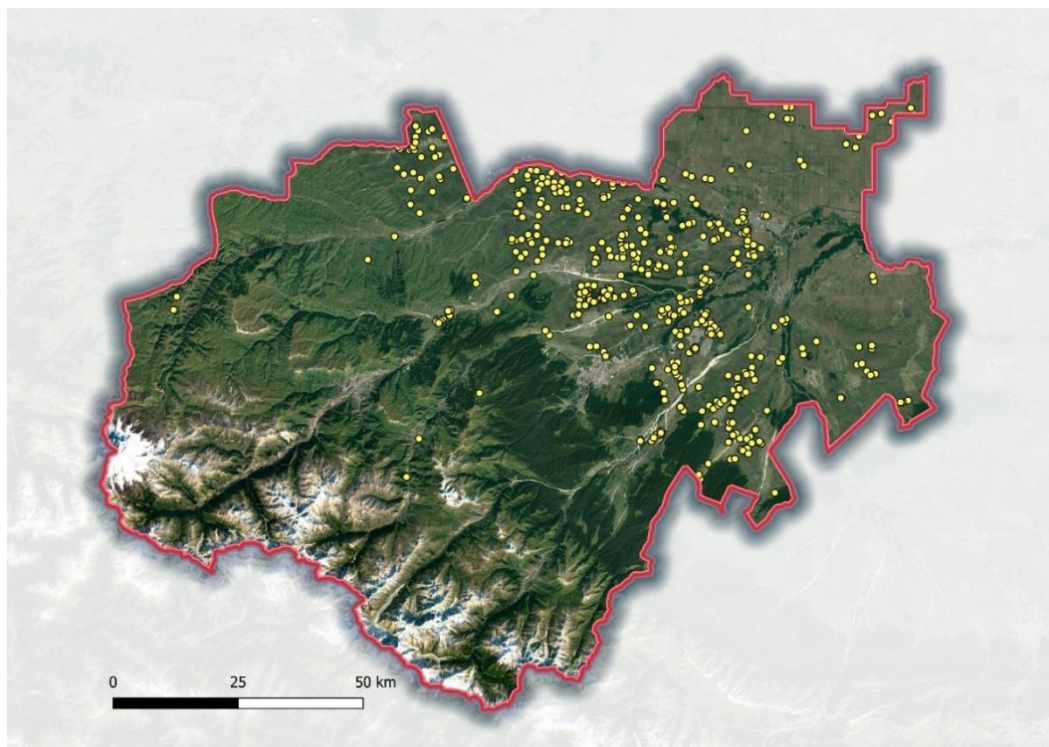

Рис.1 Выявленные земельные участки на территории Кабардино-Балкарской Республики согласно Постановлению Правительства РФ от 30.06.2021 года № 1081

На следующем этапе из базы данных Росреестра проведена выборка всей информации, отвечающей критериям отнесения земельных участков сельскохозяйственного назначения, к определенной категории риска (опасности) и

сформирована база данных, включающая координаты центроидов участков и категории риска.

В итоге создавались аналитические карты с использованием модуля «Создание теплокарт» и подложек в QGIS.

Таким образом, на основании кадастровой информации и геоинформационных технологий впервые созданы карты, позволяющие провести пространственный анализ эффективности применения риск-ориентированного подхода для оценки земельных участков сельскохозяйственного назначения на территории Карачаево-Черкесской Республики.

Пространственный анализ распространения земельных участков, которые могут быть причислены к различным категориям риска позволяет заключить, что большая часть из них соответствует наиболее освоенной в сельскохозяйственном отношении территории Кабардино-Балкарской Республики. В горной части Республики, земельные участки, отнесенные к различным категориям риска, размещаются фрагментарно вдоль горных рек (рис. 1).

Плотность земельных участков, характеризующихся различными категориями риска сконцентрирована в центральной части Кабардино-Балкарской Республики, где находятся большинство населенных пунктов.

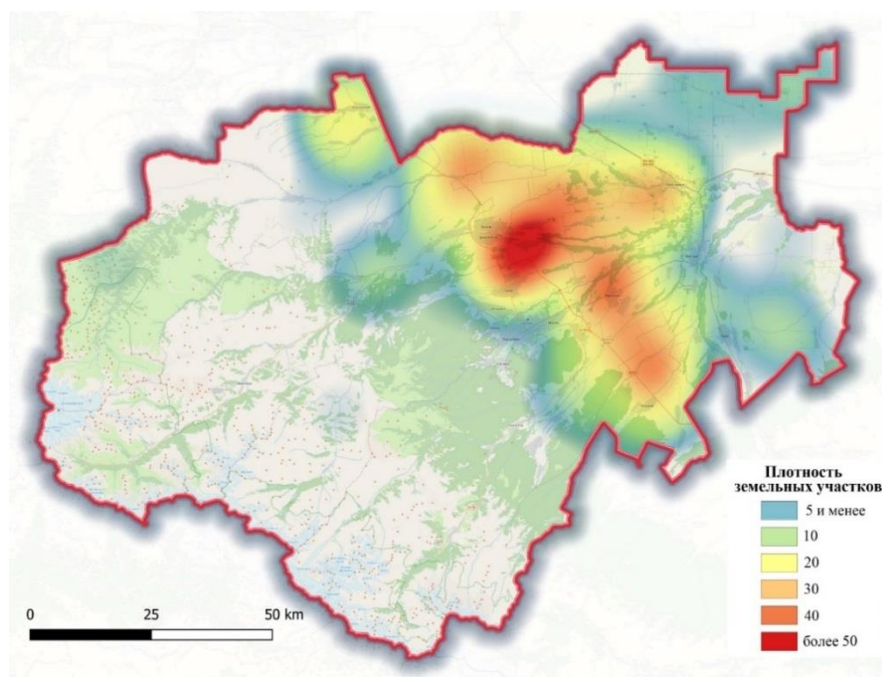

Рис. 2 Плотность земельных участков различной категории риска

Наибольшая концентрация участков отмечена в районе городов Баксан и Нальчик (рис. 2). В восточной части Кабардино-Балкарской Республики, где развито орошаемое земледелие и доля распашки более 70% плотность участков, снижается до 5 и менее. контурами ООПТ Кабардино-Балкарской Республики. Точками показаны земельные участки

В долине р. Терек практически нет земельных участков сельскохозяйственного использования относящихся к высокой и средней категории риска. Обращает на себя внимание факт практически полного отсутствия земельных участков

сельскохозяйственного назначения в предгорной и горной частях Кабардино-Балкарской Республики (рис. 2).

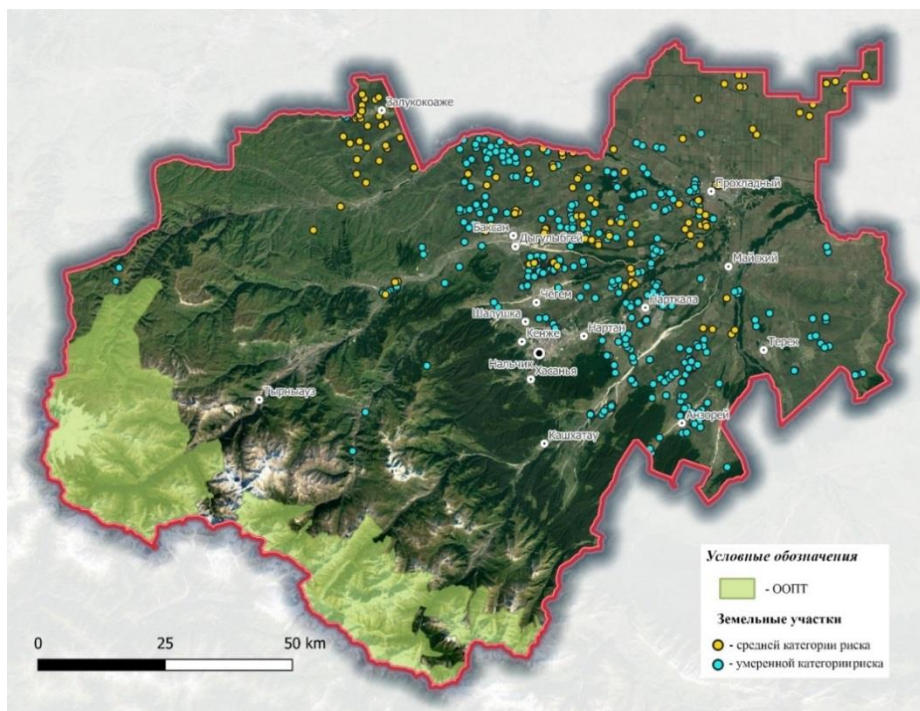

Рис. 3 Земельные участки умеренной и средней категорий риска с наложенными

Наложение земельных участков на контуры особо охраняемых территорий (ООПТ) Республики позволяет заключить, что заповедные экосистемы могут быть подвергнуты активному антропогенному воздействию (рис. 3), что не учитывается в риск ориентированном подходе. Следовательно необходимо учитывать региональные особенности территории для эффективного применения рассматриваемого подхода.

Таким образом, проведенный пространственный анализ эффективности применения риск-ориентированного подхода для контроля земель сельскохозяйственного назначения Кабардино-Балкарской Республики выявил необходимость введения дополнительных параметров учета рисков для территории, где расположены ООПТ.

Использованная литература

1. Постановление Правительства Российской Федерации от 30.06.2021 № 1081 «О федеральном государственном земельном контроле (надзоре)». – 45 с.
2. Федеральный закон от 26.12.2008 № 294-ФЗ «О защите прав юридических лиц и индивидуальных предпринимателей при осуществлении государственного контроля (надзора) и муниципального контроля» // Принят государственной Думой. – 19.12.2008. – 48 с.
3. Федеральный закон от 31.07.2020 № 248-ФЗ «О государственном контроле (надзоре) и муниципальном контроле в Российской Федерации» // Принят государственной Думой. – 22.07.2020. – 213 с.
4. Руководство пользователя QGIS 27. Processing providers and algorithms 27.1. QGIS algorithm provider 27.1.5. Interpolation. [Электронный ресурс] – URL: https://docs.qgis.org/3.28/ru/docs/user_manual/processing_algs/qgis/interpolation.html (Дата обращения: 07.04.2023).

СТРАТЕГИИ И ПРОБЛЕМЫ АДАПТАЦИИ СТУДЕНТОВ ИЗ ТАДЖИКИСТАНА В РОССИИ

Белозеров В.С., Соловьев И.А., Зольникова Ю.Ф.
(Северо-Кавказский федеральный университет, Россия)

Аннотация: В статье, основанной на данных социологических исследований, выявлены ключевые проблемы социокультурной адаптации студентов из Таджикистана в России, а также определены и описаны их основные стратегии адаптации. Исследование показало, что таджикские студенты преимущественно используют механизмы «языковой интеграции» и «ускоренной натурализации».

Ключевые слова: адаптация студентов, стратегии адаптации, иммиграция, Таджикистан, Россия

STRATEGIES AND PROBLEMS OF ADAPTATION OF STUDENTS FROM TAJIKISTAN IN RUSSIA

Abstract: The article, based on official statistics and sociological research, identifies the key problems of socio-cultural adaptation of students from Tajikistan in Russia, and also identifies and describes their main adaptation strategies. The study showed that Tajik students mainly use the mechanisms of “language integration” and “accelerated naturalization”.

Keywords: student adaptation, adaptation strategies, immigration, Tajikistan, Russia

В условиях затяжного демографического кризиса, образовательная миграция относится к одному из значимых видов миграции в России. На учебу в Россию приезжают из многих стран, однако значительную роль в потоке образовательных мигрантов играют страны ближнего зарубежья, особенно выделяются страны Центральной Азии, на долю которых в 2022 г. пришлось 53% (по данным МВД РФ) всей студенческой иммиграции России.

Таджикистан входит в число лидеров по объемам эмиграции студентов в Россию [4]. За последние годы численность студентов из Таджикистана в России значительно выросла (в 2016–2022 гг. в 4,6 раза) (табл. 1). В 2022 г. по этому показателю Таджикистан занял первое место в России.

Таблица 1.

Численность и удельный вес студентов из Таджикистана в России [2]

Показатели	2016 г.	2017 г.	2018 г.	2019 г.	2020 г.	2021 г.	2022 г.
Человек	25,2	30,2	34,8	44,7	15,1	82,1	116,1
Доля от всего показателя по РФ, %	6,2	6,7	6,5	6,5	5,7	13,0	13,4

Прибыв в Россию и оказавшись в новых социально-экономических условиях, иностранные студенты сталкиваются с проблемами адаптации. Процесс адаптации довольно сложен и длителен, у образовательных мигрантов из разных стран он протекает по-разному и зависит от ряда причин.

Информационной основой исследования явились данные официальной статистики, результаты массового анкетного опроса иностранных студентов из Таджикистана (60 респондентов), который проведен в ключевых регионах РФ (Москва, Санкт-Петербург, Ставропольский край, Северная Осетия-Алания, Карачаево-Черкесия, Томская область и др.), в т. ч. в онлайн формате, материалы интервью (6) и фокус-групп (1), проведенных в 2022 году в СКФУ.

Исходя из результатов соцопроса, на учебу в Россию приезжают в основном из городов Таджикистана – Худжанда, Душанбе, Вахдата и Согдийской области. В Россию их привлекает качественное образование и низкие затраты на обучение.

Важным выталкивающим фактором молодежи из Таджикистана является высокая конкуренция за бюджетные места в местных вузах. Многие респонденты пытались поступить в вузы Таджикистана, но это им не удалось сделать, а обучение на коммерческой основе не для всех доступно.

Большая часть опрошенных студентов из Таджикистана считает, что им удалось выбрать учебу по специальности, о которой всегда мечтали и им нравится учиться. При этом опрошенным студентам нравится содержание лекций и практических занятий, отношение преподавателей к студентам, состояние аудиторий и лабораторное оборудование.

Учиться большинству респондентов нравится. Гуманитарные дисциплины изучать им легче, чем технические, особенно сложно с математикой. Проблема – преподаватель говорит быстро, много терминов. Уровень преподавания отмечают как высокий.

Кроме обучения таджикские студенты посещают спортивные секции, занимаются волонтерством и общественной работой, являются членами студенческих союзов. В свободное время юноши играют в футбол, занимаются спортом, посещают клуб, девушки – готовят и убирают. Участники фокус-группы ездили от университета на экскурсии на Кавминводы, в горы – поездки организовывал международный отдел. Некоторые сами путешествовали в отдельные города Ставрополья. В основном времени хватает только на учебу. Научной работой практически не занимаются, есть желание, но нет времени, тем более, многие респонденты совмещают учебу с работой.

При переезде иностранные студенты из Таджикистана столкнулись с такими проблемами, как отсутствие друзей (родственников, знакомых), бытовые проблемы в общежитии, нехватка денег и тоска по родине. Решаются названные проблемы в основном самостоятельно, студенты работают, находят новые знакомства. За помощью обращаются к куратору, учебную часть, международный отдел.

Практически всем студентам из Таджикистана, которые участвовали в фокус-группе, финансово помогают родители. Подрабатывают студенты в основном в низкоквалифицированных нишах экономики (продавцы, официанты, курьеры, таксисты, сборщики мебели, разнорабочие и др.) на неофициальной основе, т.к. они не граждане РФ. Кроме того, работодатели не знают, как оформлять на работу иностранцев. Были случаи, когда работодатель не оплачивал их труд.

Таджикские студенты оценивают уровень владения русским языком как высокий и достаточно высокий и в целом учиться на русском языке им не трудно. Успехи таджикских студентов в языковой компетенции связаны с тем, что русский язык они учили на родине – в русских общеобразовательных школах, классах и детских садах, а также получали лингвистическую практику при общении с носителями русского языка, который там до настоящего времени распространен в межнациональных семьях и др. Кроме того, русский язык обязательно изучается во всех школах, но уже не на высоком уровне.

Интервьюирование студентов из Таджикистана, обучающихся в СКФУ показало значительную разницу во владении русским языком между теми, кто обучался в русских образовательных учреждениях и в обычных таджикских школах. Соответственно для первой категории студентов русский является или родным, или они им свободно владеют, а последняя категория его знает значительно хуже, но на достаточном уровне для обучения, в течение которого языковые навыки улучшаются до среднего и высокого уровней владения русским языком. На это уходит, как правило, несколько лет. Языковые

трудности обучения отмечаются только на 1–2 курсах, а потом учиться на русском гораздо легче.

Для респондентов плохо владеющих русским языком не хватает общения на русском языке, т. к. в общежитии они живут с таджиками, киргизами, говорят в основном на других языках. Недостаток языковой практики таджикские студенты компенсируют просмотром российских фильмов, прослушиванием русской музыки и общением в российских социальных сетях.

Студенты из Таджикистана владеют не только родным и русским языком. В частности, участники фокус-группы владеют средним английским, несколько человек – афганским, 2 человека узбекским и 2 человека китайским языками. Среди интервьюированных студентов имеются носители английского, киргизского, узбекского языков.

Значительная часть студентов из Таджикистана проживает в общежитиях университетов, практически у всех есть друзья среди российских студентов. У некоторых респондентов среди телефонных контактов от 50 до 80% – это россияне. Большая часть таджикских студентов не заводит романтических отношений. Нередко партнерами по романтическим отношениям становятся представители принимающих сообществ.

На вопрос «Каково отношение к Вам со стороны жителей города?» были получены ответы «доброжелательное» и «безразличное», а на вопрос «Каково отношение к Вам со стороны преподавателей?» большая часть респондентов ответила «доброжелательное». Респонденты отмечают, что со стороны однокурсников и других молодых людей – местных жителей отношение к ним доброжелательное, а со стороны полиции в основном безразличное.

Участники фокус-группы считают, что в России встречается мигрантофобия в быту (в общественном транспорте, на рынках и др.), но редко. У самих студентов, участников фокус-группы, неприятия к другим национальностям не возникало. Друзья есть русские, из Египта, Марокко, Сирии, Ирака, со всеми общаются. Поддерживают дружеские отношения с одноклассниками, со студентами из других вузов (медицинский, аграрный), с которыми познакомились в компьютерном клубе, в спортивных секциях (играют в футбол).

Основная часть опрошенных до переезда в Россию имела общее представление о стране. При проблемах с учебой большая часть студентов из Таджикистана обратится к преподавателю или однокурсникам, при проблеме со здоровьем – в больницу (поликлинику), при проблеме с соседями в общежитии – к коменданту, а при проблеме с однокурсниками – к куратору (преподавателю) или будет решать проблему самостоятельно.

Практически всем студентам из Таджикистана нравится Россия, т.к. – это, со слов респондентов, страна возможностей и российский диплом в Таджикистане ценится.

Большая часть опрошенных планирует сменить гражданство (или принять второе гражданство) и после окончания учебы остаться жить в России, т.к. на родине проблемы с трудоустройством и низкие заработки. Их бы устроила в России работа по специальности или работа с высокой заработной платой. Также респонденты планируют создать семью в России. У многих респондентов в России проживают родственники, в т.ч. члены семьи, которые также нацелены на иммиграцию в Россию. Некоторые из них уже получили российское гражданство и постоянно проживают в России.

Подведем итог, студенты из Таджикистана отличаются наибольшим стремлением к иммиграции в Россию, что объясняется, прежде всего, социально-экономическими

причинами. Например, 3 из 6 интервьюированных таджикских студентов уже получили российское гражданство, остальные его уже оформляют, или планируют это сделать в ближайшее время. Во многом этому способствует возможность таджикам сохранять гражданство Таджикистана при приобретении российского гражданства [1].

На начальном этапе таджикские студенты, которые плохо владеют русским языком, успешно используют адаптивную стратегию «языковой интеграции», т.к. без формирования языковой компетенции им сложно пройти обучение по программам подготовки высшего образования [3].

Впоследствии, во время обучения на выпускных курсах, таджикские студенты часто используют стратегию адаптации, заключающуюся в участии их в процедуре «ускоренной натурализации», которая на получении российского гражданства по упрощенной схеме. Реализация этой стратегии возможна в образовательных центрах России, являющимися территориями вселения, обозначенными программами переселения соотечественников, проживающих за рубежом. Например, Ставрополь является территорией вселения для соотечественников из числа ученых и студентов. Поэтому таджикские студенты на последнем курсе обучения имеют право в ней участвовать. Как правило, на оформление российского гражданства у таджикских студентов СКФУ уходит 1,5 года. На первом этапе студенты оформляют разрешение на временное проживание, а позже – гражданство.

Благодарности

Исследование выполнено при финансовой поддержке РНФ в рамках научного проекта № 22-27-00186.

Использованная литература

1. Договор между РФ и Республикой Таджикистан об урегулировании вопросов двойного гражданства [Электронный ресурс]. URL: https://www.mid.ru/ru/foreign_policy/international_contracts/international_contracts/2_contract/47993/ (Дата обращения: 14.04.2023)
2. Отдельные показатели миграционной ситуации в Российской Федерации за январь-декабрь 2016–2022 гг. с распределением по странам и регионам [Электронный ресурс]. <https://мвд.рф/deyatelnost/statistics/migracionnaya> (Дата обращения: 22.03.2023)
3. Соловьев И.А., Щитова Н.А., Белозеров В.С. Стратегии адаптивно-интеграционного поведения иностранных мигрантов на Ставрополье // Иностранные мигранты в России: концептуальные подходы и опыт практического исследования процессов адаптации и интеграции. Под ред. В.С. Белозерова, Н.А. Щитовой. Ставрополь, 2017. С. 213-226.
4. Сопнев Н.В., Соловьев И.А. Картографическое обеспечение исследования территориальных особенностей студенческой иммиграции в России // ИнтерКарто. ИнтерГИС. 2022. Т. 28. № 2. С. 126–145.

НАВОИЙ ШАҲАР АТРОФИДА ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ МАҲСУЛОТЛАРИ ЕТИШТИРИШДА ТАБИЙ ГЕОГРАФИК ОМИЛЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ

Буранов Ё.Р. (Навоий давлат педагогика институти, Ўзбекистон)

Аннотация: Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштиришда ҳар бир ҳудуднинг табиий омиллари ҳисобга олиниб деҳқончилик ва чорвачилик тармоқлари жойлаштирилади. Шаҳар аҳолисининг озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган талабининг тез-суръатлар билан ўсиши, унга хизмат қилувчи қишлоқ хўжалик тармоқларини атроф ҳудудларда ташиқил этилиши ва ривожланишида муҳим омил бўлади. Навоий шаҳар атрофи ҳудудида ҳам қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини ҳудудий жойлашувида ҳам табиий шароит, агроиқлимий ресурслар, истеъмолчи каби омиллар билан чамбарчас боғлиқ.

Калит сўзлар: Қишлоқ хўжалиги, рельеф, иқлим, сув ресурси, ер ресурси.

ВАЖНОСТЬ ПРИРОДНО-ГЕОГРАФИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ ПРИ ВЫРАЩИВАНИИ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ПРОДУКЦИИ В ОКРЕСТНОСТЯХ ГОРОДА НАВОИ

Аннотация: при выращивании сельскохозяйственной продукции секторы сельского хозяйства и животноводства размещаются с учетом природных факторов каждой местности. Быстрое увеличение спроса городских жителей на продовольствие станет важным фактором в организации и развитии сельскохозяйственных секторов, которые обслуживают его в прилегающих районах. Территориальное расположение сельскохозяйственного производства в пригородной зоне Навои также тесно связано с такими факторами, как природные условия, агроклиматические ресурсы, потребительские.

Ключевые слова: сельское хозяйство, рельеф, климат, водные ресурсы, земельный ресурс.

THE IMPORTANCE OF NATURAL AND GEOGRAPHICAL FACTORS IN THE CULTIVATION OF AGRICULTURAL PRODUCTS IN THE VICINITY OF THE CITY OF NAVOI

Abstract: when growing agricultural products, the sectors of agriculture and animal husbandry are placed taking into account the natural factors of each locality. The rapid increase in the demand of urban residents for food will be an important factor in the organization and development of agricultural sectors that serve it in the surrounding areas. The territorial location of agricultural production in the suburban area of Navoi is also closely related to factors such as natural conditions, agro-climatic resources, consumer.

Keywords: agriculture, relief, climate, water resources, land resource.

Кишлоқ хўжалиги тармоқларининг ривожланиши ва жойлашувига табиий географик омиллар сезиларли таъсир кўрсатади. Бунда энг аввало табиий шароит яъни, жойнинг рельефи (ер усти тузулиши), агроиклимий ресурслари, сув ва ер ресурслари билан таъминланганлиги муҳим ўрин тутди.

Рельефи. Минтақа ўзига хос табиий географик хусусиятлари билан ажралиб туради. Унинг худуди кумли чўл ва тоғ олди текисликлари, қатор тоғ тизмалари ҳамда Зарафшон дарёси водийсидан ташкил топади. Худуд шимол ва шимоли-шарқда Қоратов тоғлари ҳамда Оқтов тизмаси, жануби-шарқда Зиёвуддин-Зирабулоқ тоғлари билан туташган. Ушбу тоғ ва тоғолди текисликларнинг марказий қисмидан кесиб ўтган Зарафшон дарёси ғарбга томон кенгайиб ва пасайиб борадиган текислик минтақасини ҳосил қилади. Навоий шаҳар атрофи хўжалиги суғориладиган ерлари, кишлоқ хўжалик экинлари майдонлари ва аҳоли манзилгоҳлари ушбу текислик ҳамда тоғ олди минтақасида жойлашган. Табиий шароитига кўра тадқиқот минтақаси худуди шимоли-шарқдан жануби-ғарб томонга пасайиб, ер юзасининг океан сатҳидан баландлиги шу йўналишда 2000 м дан 300 м гача пасайиб боради. Минтақанинг жанубида Қарнаб чўли, жануби-ғарб ва ғарбда баландлиги 300 метргача бўлган текисликлар мавжуд. Шунингдек, Навоий шаҳрининг жануб томонида баландлиги 800-850 метргача бўлган Қизбиби, Тўғритов, Терикбобо, Қоратоғ тоғлари мавжуд [1].

Худуднинг тоғ олди шимоли-шарқий қисми текислик рельефига эга бўлган жануби-ғарбий қисмига нисбатан ўзининг иқлими, тупроқ қоплами ва сув ресурслари билан фарқланади. Ўзига хос рельеф тузулиши кишлоқ хўжалик тармоқларининг шаклланиши ва худудий жойлашувига ўз таъсирини кўрсатади. Жумладан, шимол, шимоли-шарқ ва жануби-шарқда тоғ олди яйлов чорвачилиги, шимоли-ғарб ва жанубда чўл яйлов чорвачилиги ривожланган. Минтақанинг марказий қисмидан ўтган оқиб ўтадиган Зарафшон дарёси водийсидагина суғорма дехқончилик тармоқлари шаклланган.

Бундан кўринадики, тадқиқот ҳудудида суғорма деҳқончилик ерлари чекланган, яйловлар эса катта майдонни эгаллайди. Бу ўз навбатида Навоий атрофи қишлоқ хўжалигида деҳқончиликка нисбатан чорвачилик тармоқлари мавқеининг бир оз устун бўлишини таъминлайди.

Агроиқлимий ресурслар. Ҳудуднинг табиий иқлим шароити қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштиришга ўз таъсирини кўрсатади. Чунончи, ёзда тропик, қишда шимолий кенгликлардан келадиган совуқ ҳаво массалари таъсирида ҳудуднинг қиш фасли совуқроқ, ёз фасли эса иссиқроқ бўлади. Ҳудуд иқлимидаги асосий хусусият унинг кескинлигидир. Иқлим шароитига кўра тадқиқот минтақаси арид субтропик континентал иқлим зонасига мансуб бўлиб, фасллар ҳаво ҳарорати, қуёш радиацияси миқдори ва атмосфера ёғинларининг нотекис тақсимланиши билан тавсифланади. Қиш фаслида тадқиқот минтақасига шимолдан совуқ ҳаво массаларининг кириб келиши оқибатида ҳаво ҳарорати -31°C гача пасайиб кетади. Ҳаво ҳароратининг қиш фаслида кескин совиб кетиши оқибатида тоғ олди ва чўл яйлов зонасидаги қишлоқ аҳоли пунктларида қишки юмушларни бажариш қийинлашади [2].

Навоий метеостанцияси маълумотларига кўра ҳаво ҳарорати ёзги ўсимликлар ривожланиш даврида $31,1$ даража, апрель - ноябрь ойларидаги ижобий ҳароратлар йиғиндиси (10°C дан юқори) 5162 даражага етади. Ёзги даврнинг узоқ ва қуруқ давом этиши, ҳаво ҳароратининг иссиқ бўлиши қишлоқ хўжалик экинларини етиштиришда ерларни юмшатиш, ўғит солиш ва доимий суғоришни талаб этади. Ёз фаслида ҳаво ҳароратининг $45-46^{\circ}\text{C}$ гача кўтарилиши қишлоқ хўжалик экинлари ва кўп йиллик дарахтларнинг ривожланишига салбий таъсир кўрсатади. Навоий шаҳар атрофи туманларида йиллик ёғин миқдори $202-241$ мм ни ташкил этади. Ёғинларнинг энг кўп миқдори март ойига (47 мм) тўғри келади, ёз фаслида эса деярли ёғинғарчилик кузатилмайди, баъзан қуруқ ҳаво кеч кузгача сақланиб қолиши мумкин. Баҳор фаслида ҳаво ҳарорати бир хил бўлмайди, баъзи йилларда март ойи охири ва апрелда тўсатдан охирги қорасовуқ бўлиши, ёғинларнинг дўл шаклида ёғиши қишлоқ хўжалик экинларига зарар келтиради. Натижада экинлар қайта экилади, ҳосил кеч пишади, қўшимча меҳнат ва моддий ресурслар сарфланиб қишлоқ хўжалик маҳсулотлари таннархининг юқори бўлишига олиб келади.

Ҳудуднинг ғарбий ва жанубий ҳудудларида ёғинсиз кунлар йил давомида 200 кунгача давом этади ва бундай кунларда ҳаво жуда қуруқ бўлади. Ҳаво нисбий намлигининг пасайиб кетиши ёз фаслида гармсел шамолларини вужудга келтиради. Ёз фаслида жанубий йўналишдаги иссиқ гармсел шамоли тезлиги $5-7$ м/сек гача етади. Минтақанинг шимоли-ғарбий, ғарбий ва жанубий қисмларида 15 м/сек тезликдаги шамоллар миқдори йил давомида $109-120$ кунгача кузатилади [3]. Бундай шамоллар Навбаҳор, Қизилтепа ва Кармана туманларида кўп йиллик дарахтлар ва қишлоқ хўжалик экинларига жиддий зарар етказиши мумкин.

Сув ресурслари. Сув ресурслари қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштиришда асосий омиллардан бири ҳисобланади. Ёғинлар миқдорининг камлиги, ҳаво ҳароратининг юқори эканлиги, шамолли кунларнинг кўплиги туфайли қишлоқ хўжалик экинларининг вегетация даврида тупроқдаги намликнинг буғланиб кетиши минтақада сув ресурсларига бўлган талабни янада оширади.

Географик жиҳатдан тадқиқот минтақаси республикаимизнинг марказий қисмида Зарафшон дарёси водийсида жойлашган. Зарафшон дарёси қадимдан то ҳозирги кунга қадар дарё водийсида истиқомат қилиб келадиган аҳоли учун асосий сув манбаи ҳамда ушбу ҳудуднинг тараққиётида бекиёс ўрин тутди. Зарафшон дарёси сувига бўлган талабнинг йилдан йилга ортиб бориши ҳудудга етиб келадиган дарё сувнинг камайишига сабаб бўлмоқда. Дарё сувининг камайиши қишлоқ хўжалигининг сувга бўлган талабини

кондирмайди. Худуднинг катта қисми чўлдан иборатлиги туфайли сув ресурслари танқис. Худудда 127,2 минг га ерлар сув танқислиги сабабли ҳозирги кунгача фойдаланилмай келинмоқда.

Навоий шаҳар атрофи туманларининг асосий сув манбаи ҳисобланган Зарафшон дарёсининг минтақа худудидан оқиб ўтган қисми 144 км ни ташкил этади. Худуд суғорма деҳқончилик ривожлантириш мақсадида дастлаб Нарпай, Конимех, кейинчалик Чап қирғоқ, ТОСС ва Шават каби суғориш каналлари қурилган. Суғорма деҳқончиликнинг ривожланишида худуд ирригация инфратузилмаси муҳим аҳамият касб этади. Худуднинг ирригация ва мелиорация шароити ўзига хос бўлиб, қишлоқ хўжалик соҳалари шаклланиши ва иқтисодий-ижтимоий муҳитнинг ривожланишида муҳим ўринга эга.

Ҳозирда худуднинг асосий ирригация инфратузилмасини 26 та насос станциялари, 6 та туманлараро ва 66 та хўжаликлараро каналлар, 154 та хўжаликлараро коллекторлар, 152 та суғориш қудуқлари ҳамда сув омборлари ташкил этади. Минтақа қишлоқ хўжалик ерларини бешта йирик каналлар тизими ТОСС-Шават (Хатирчи тумани), Нарпай (Пахтачи тумани), Чап қирғоқ (Кармана тумани), Ўнг қирғоқ ва Конимех каналлари (Навбаҳор тумани), Аму-Бухоро машина канали (Қизилтепа тумани ҳамда Кармана туманининг жануби-ғарбий қисмидаги ерлар) ҳамда Куксарой ва Тўдақўл сув омборлари сув билан таъминлайди. Худуддаги мавжуд каналлар узунлиги 837,8 км ни ташкил этади.

Минтақанинг шимоли-ғарбий қисмидаги қишлоқ хўжалик ерларининг сув таъминотини яхшилашда Лангар тоғидан оқиб тушувчи сой, булоқ ва сел сувлари тўпловчи Кўксарой сув омбори муҳим аҳамият эга. Ушбу сув омбори Хатирчи туманнинг Кўксарой, Истиқлол ва Хўжақулобод маҳаллаларидаги 1700 гектар экин майдонини сув билан таъминлаш билан бирга қишлоқ хўжалик ерларининг мелиоратив ҳолатини яхшилаш, сел ва тошқинларнинг олдини олишга ҳам хизмат қилади. Шунингдек, Тўдақўл сув омбори Қизилтепа ва Кармана туманларидаги 30 минг гектардан ортиқ қишлоқ хўжалик ерларининг айниқса, ёз фаслида сув таъминотини яхшилашга хизмат қилади.

Суғориш даврида суғориш тизимларига 998,9 млн м³ дан ортиқ сув берилади. Худуд бўйича ҳар бир гектар суғориладиган ерга 9,9 минг м³ сув тўғри келмоқда. Бу кўрсаткич Қизилтепа туманида бир гектар суғориладиган ерга 11,9 минг м³, Кармана туманида 10,9 минг м³ бўлиб, худуд ўртача кўрсаткичидан юқори, Хатирчи туманида 9,4 минг м³, Пахтачида 8,4 минг м³, Навбаҳор туманида 7,7 минг м³ ташкил этади. Барча туманларда бир гектар ерга тўғри келадиган сув миқдори республика кўрсаткичидан юқори.

Минтақанинг тоғ олди ҳамда чўл худудида жойлашган қишлоқ хўжалик ерларини сув билан таъминотини яхшилаш мақсадида 152 дон суғориш қудуқларидан фойдаланилади. Улар орқали 4771 гектар қишлоқ хўжалик ерлари суғорилади. Жумладан, тоғ олди худудларда жойлашган Қарнаб ва Чашма маҳаллаларида 592 гектар, Учқора, Олтинобод ва Олтинсой маҳаллаларида 1167 гектар, чўлга туташ бўлган Маликобод, Навқирон, Малик, Янгиариқ, Гулистон маҳаллаларида 1983 гектар майдонларни суғоришда ушбу қудуқлардан фойдаланилади. Бу эса, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига бўлган талабнинг кундан-кунга ошиб бораётганлиги ҳисобига аҳолининг озиқ-овқатларга бўлган эҳтиёжини қондиришда ҳар гектар майдон ҳисобига сув сарфи ва ишлаб чиқарилаётган маҳсулот таннархини ошишига олиб келади.

Таҳлиллар кўрсатмоқдаки, худуднинг тоғ олди шимоли-ғарб ва жанубидаги чўл худудларида доимий оқар сув йўқ. Тоғ олди ва чўл худудларида қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштиришда айниқса, аҳолининг томорқа хўжалигида сув етишмаслиги

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

муаммоси мавжуд. Бу эса туманларда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштиришда мавжуд сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш лозим эканлигини англатади.

Ер ресурслари. Тадқиқот объекти ер фонди 749,1 минг гектар ташкил қилади. Қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерлар 584,9 минг гектар, унинг таркибида яйловлар кўлами анча катта 461,5 минг гектар ёки 78,9 фоизини ташкил этади (1-жадвал).

Минтақанинг жами экин ерлари 106,2 минг гектарга тенг. Республикамининг деҳқончилик тармоқлари ривожланган ҳудудлари сингари Навоий шаҳар атрофи хўжалигида ҳам қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштиришда суғорма деҳқончилик устун туради. Аммо, суғориладиган ерлар майдони 99,9 минг гектар бўлиб, жами қишлоқ хўжалиги ерларининг бор йўғи 17,1 фоизига тенг. Бу эса мавжуд суғориладиган ерлардан тўғри фойдаланиш зарур эканлигини билдиради.

Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштиришда тупроқлар қоплами муҳим аҳамиятга эга эканлигини ҳисобга олиб, тадқиқот ҳудудида мавжуд тупроқлар тарқалиши ва таркибини ўрганишга эътибор қаратилди. Ер юзасининг тузулишига мос равишда ҳудудда тарқалган тупроқ турлари шимол, шимоли-шарқий ва жанубий-шарқий томонга ўзгариб боради.

Минтақанинг шимолий ва шимолий-шарқий тоғ олди ҳудудларда тўқ тусли ҳамда типик бўз, жануби-шарқий тоғ олди текислик ҳудудларида шўрхок ва шўрхоксимон типик ва оч тусли бўз тупроқлар тарқалган, тупроқлар тошли ва дағал тошлоқли, кучсиз ва ўртача ювилган, ер ости сувларининг сатҳи 5-10 м ни ташкил этади. Ушбу ҳудудларда жойлашган Мирзо Улуғбек, Ангидон, Лангар, Қўрғонтепа, Сангжумон, Янгиариқ ҳамда Чашма маҳаллалари тоғ олди яйлов чорвачилигига ихтисослашган. Шунингдек, Бахшижар, Оқтепа, Майдон, Олтинсой маҳаллаларида лалми деҳқончилик, Олтинобод, Учқора, Мирдош маҳаллаларида узумчилик ривожланган.

Ҳудуднинг жануби-ғарбий қисмида чала чўл зонасига хос бўлган шўрхок ва шўрхоксимон кумоқли типик сур тусли кўнғир ва сур тусли кўнғир ўтлоқи, баъзи жойларда шўртоблашган тақир, ўтлоқ-тақир тупроқлар ҳамда типик шўрхоклар тарқалган [4]. Ер ости сувлари сатҳи 1-3 м да, баъзи жойларда кучли шўрланган, деҳқончилик маҳсулотлари етиштиришга учун ноқулай. Ушбу ҳудудларда жойлашган Қарнабота, Малик, Маликобод, Ифтихор ва Янги Ҳаёт маҳаллаларида чўл яйлов чорвачилиги шакллланган.

1-жадвал

Навоий шаҳар атрофи ер фонди таркиби
(2022 йил 1 январ ҳолати, минг гектар ҳисобида)

№	Туманлар номи	Умумий майдони	Қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерлар	Шу жумладан					
				Экин ерлари	Шундан		Кўп йиллик дарахт-зорлар	буз ерлар	яйлов
					суғориладиган ерлар	лалми ерлар			
1	Кармана	94157	69120	14948	14948		753	724	52695
2	Кизилтепа	218519	160949	22584	22584		2130	4441	131795
3	Навбахор	157079	130404	19254	19058	196	1471	338	109341
4	Хатирчи	141797	112826	29620	25774	3846	4377	894	77936
5	Пахтачи	137578	111644	19825	17512	2313	1843	170	89806
	Жами	749131	584943	106230	99876	6355	10574	6567	461573

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси Кадастрлар агентлигининг маълумотлари асосида тузилган.

Зарафшон дарёсининг I ва II қайир усти террасасида суғориладиган типик, баъзи жойларда ўтлоқи аллювиал оч тусли бўз, бўз-ўтлоқи тупроқлар кенг тарқалган. Худуд суғориладиган ер фондининг кўпгина қисмини бўз-ўтлоқи ва ўтлоқи-бўз тупроқлар эгаллайди. Бу тупроқлар кам шўрланган, механик таркиби ўрта ва енгил қумоқли, йиллар давомида суғориш оқибатида грунт сувларининг сатҳи 2-3 м гача кўтарилган, тупроқлар шўрланишга мойил.

Худуднинг шимолий-ғарбий қисмидаги суғорма деҳқончилик ерларида чўл зонасига хос бўлган сур тусли қўнғир-ўтлоқи, тақир-ўтлоқи ва ўтлоқи-тақир тупроқлар тарқалган. Механик таркиби бўйича ўрта ва енгил қумоқли, бу тупроқларнинг асосий хусусиятлари гилли қатламнинг юқорида жойлашганлигидир. Тупроқлар кучсиз ва ўртача магний карбонат ўрта ва енгил қумоқли тузи билан шўрланган. Минтақанинг шимолий ва ғарбий қисмини эгалаган Навбахор ҳамда Қизилтепа туманларида суғорма деҳқончилик ерларнинг барчаси шўрланган бўлиб, шўрланишнинг кимёвий таркиби шўрхокли сульфат ва шўрхокли хлорид-сульфатдан иборат¹. Худуд бўйича суғориладиган ерлар майдонининг 12,7 фоизи шўрланмаган, 46,7 фоизи кучсиз, 30,4 фоизи ўртача, 10,2 фоизи кучли шўрланган.

Таҳлиллардан маълум бўладики, минтақада қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштиришда тупроқ хусусиятларининг аҳамияти катта. Бу эса мавжуд ер фондидан фойдаланишнинг ҳозирги ҳолатини баҳолаш ҳамда унинг келажак истиқболларини ўрганишни талаб этади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Солиев А. Ўзбекистон иқтисодий ва ижтимоий географияси. Дарслик. – Т.: Университет, 2014. – 387 б.
2. Ҳасанов И.А., Гуломов П.Н. Ўзбекистон табиий географияси. – Т.: Ўқитувчи, 2006. – 161 б.
3. Навоий вилояти. Ўлкашунослик атласи. – Т., 2016. – Б. 6-25.
4. Ўзбекистон Миллий атласи. – Т., 2020. – 279 б.
9. Средняя Азия // Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона. – СПб, 1906

РЕТРОСПЕКТИВНЫЙ АНАЛИЗ СИСТЕМ ЗЕМЛЕПОЛЬЗОВАНИЯ БУХАРСКОЙ ОБЛАСТИ

Даньшин А.И.¹, Мавлонов А.М.²

¹Московский государственный университет имени М.В.Ломоносова, Россия,

²Бухарского государственного педагогического института, Узбекистан)

Аннотация: *Рассматривается трансформация систем землепользования за документально подтвержденный период. На начальных этапах наблюдается чередование систем землепользования с преобладанием растениеводства, сменяющегося более агрессивным животноводством, со временем усваивающим черты растениеводства. В постмонгольское время сочетание земледелия и животноводства становится важным компонентом развития территории. Появление новых возможностей орошения в связи с техническим прогрессом приводит к расширению земледельческих систем за счет прилегающих пустынных районов.*

Ключевые слова: *системы землепользования, Бухарская область, ирригация, трансформация.*

¹ Ўзбекистон Миллий атласи, “Картография” илмий-ишлаб чиқариш корхонаси; -Т., 2020 й. 181 б.

RETROSPECTIVE ANALYSIS OF THE LAND USE SYSTEMS OF THE BUKHARA REGION

Abstract: *The transformation of land use systems over a documented period is considered. At the initial stages, there is an alternation of land use systems with a predominance of crop production. It is replaced by more aggressive animal husbandry, eventually perceiving the features of crop production. In the post-Mongol period, the combination of agriculture and animal husbandry becomes an important component of the development of the territory. The emergence of new irrigation opportunities due to technological progress leads to the expansion of agricultural systems at the expense of adjacent desert areas.*

Keywords: *land use systems, Bukhara region, irrigation, transformation*

Система землепользования представляет собой частный случай территориальной системы сельского хозяйства (агрогеосистемы) и предполагает наличие элементов, находящихся в определенных взаимодействиях между собой и формирующих своеобразную целостность, заставляя функционировать систему в той среде, в которой ей приходится существовать. Дополнительно, система землепользования, наряду с системами земледелия и животноводства, является элементом организации территории, входящей в систему территориальной организации отрасли в целом [7]. На сельское хозяйство (системы землепользования являются его территориальной составляющей) влияет значительное количество факторов, интенсивность влияния которых может меняться во времени и по территории [3].

При ретроспективном рассмотрении изменений, в том числе в территориальных системах важно понимание процессов, происходящих на территории и влиянии факторов, определяющих парадигму развития этой территории. Парадигма проявляется во всем комплексе развития экономики и общества в данный период.

Для Бухарской области существенное влияние на формирование систем землепользования на разных этапах исторического развития будут оказывать и оказывают до сих пор природные условия, институциональные факторы данного этапа, экономика, формируемая состоянием внутренних и внешних условий своего развития. Единственный практически постоянный фактор определяющий состояние экономики с малыми флуктуациями во все периоды – это высокая плотность населения в оазисных районах и низкий человеческий потенциал в пустынных районах и территориях без актуальных возможностей орошения.

На каждом этапе истории возникает проблема конфликта в системах землепользования между освоенными пространствами и малоиспользуемыми участками, между орошаемой частью землепользования и районами не имеющим почти никаких источников воды, между отраслями земледелия и животноводства, между человеком и природой.

История формирования территориальных систем землепользования может быть рассмотрена примерно за 2000 лет. Это подтверждается и археологическими раскопками, и документальными источниками (для более поздних периодов).

В любой период на значительном пространстве территории Центральной Евразии и ее небольшого участка в виде современной Бухарской области четко проявляется деление на две почти не связанные между собой системы землепользования: на орошаемых участках и на обширнейших пастбищных массивах. Как правило, это являлось результатом компромисса между народами оазисов и народами открытых пустынно-степных пространств. Очень часто попытка обособления каждой из систем землепользования приводила к взрывному конфликту, со страдающей экономикой,

ухудшением ситуации в каждой из двух систем и постепенным восстановлением, в том числе во взаимодействии между собой.

Орошаемое земледелие в Средней Азии известно очень давно. Раскопки подтверждают наличие ирригационных сетей примерно за 2-3 тыс. лет до нашей эры ^[1]. Причем выделялись две зоны орошения: долины небольших рек предгорий и поймы или дельты больших равнинных рек [4]. В нашем случае это нижнее течение Зеравшана. Как и везде на начальном этапе это было естественное лиманное орошение. Впоследствии приемы орошения ориентировались на специфику гидрографических условий, тип почв и потребности сельскохозяйственных культур. Основными сельскохозяйственными культурами того времени были просо, ячмень, кунжут и пшеница. Сложности отвода воды из главного русла Зеравшана замедляли развитие истинного орошения.

В начальные периоды исторического развития большинство систем землепользования имели четкое деление в зависимости от преобладающей общественно-экономической системы, то есть от наличия уклада в той или иной цивилизации: земледельческой или животноводческой (рис. 1).

Приход в нижнее течение Зеравшана народов с абсолютно другими ценностными взглядами на территорию, в том числе и орошаемую, как на источник пастбищных ресурсов, полностью изменял землепользование. Но в большинстве случаев постепенно интенсивность хозяйствования на орошаемых участках становилась преобладающей, так как обеспечивала большее количество населения продуктами питания.

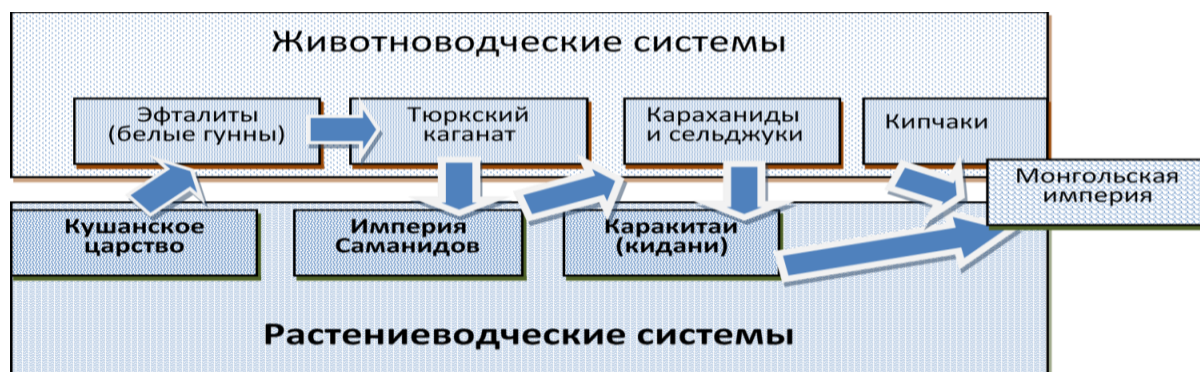

Рис. 1. Системы землепользования на территории Бухарской области в домонгольский период.

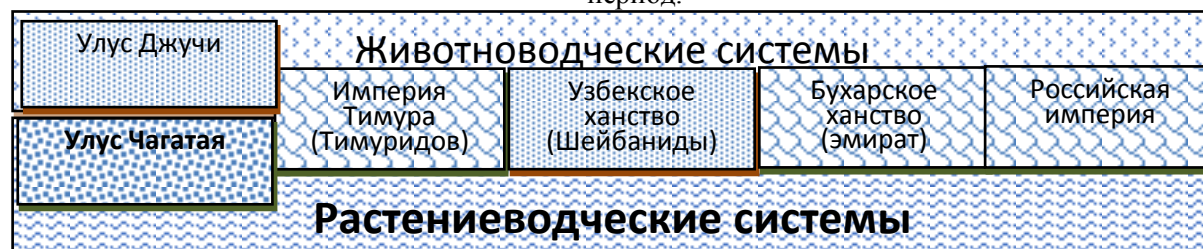

Рис. 2. Системы землепользования на территории Бухарской области в послемонгольский период до середины XIX в.

Считается, что уже две тысячи лет назад во всех районах Средней Азии было представлено орошаемое земледелие с выращиванием зерновых культур, хлопчатника, многолетними насаждениями (в нашем случае адаптивное земледелие на основных рукавах Зеравшана), животноводство с разведением лошадей, крупного рогатого скота,

овец (использование как прирусловых территорий с тугайными лесами, так и обширных пустынных и полупустынных пространств). Почти всегда возможность сбыта продукции приводила к поступательному развитию хозяйства.

В послемонгольский период уже сложно выделить государства с однотипными системами землепользования. Рост численности населения, необходимость внутренней торговли, формирование государств в больших границах требовали сочетаний типов землепользования орошаемого и пастбищного направления (рис. 2).

Важно понимание того, что, как и в предыдущие периоды, земледельческая составляющая даже при серьезном преобладании пастбищного менталитета у власти в Бухарском оазисе постепенно занимала ведущие позиции и формировала системы, соответствующие устойчивым зональным типам. Так, примерно через 100 лет после прихода кочевых племен на территорию Бухары (династия Шейбанидов) Абдулла-хан II уже покровительствовал земледелию, его распоряжениями во многих городах были отведены значительные площади под сады [6]. Феодалная раздробленность, сложный полиэтнический состав населения в начале периода привели к возвращению к малоэффективным формам сельского хозяйства. Но постепенно пришедшими узбеками происходит восстановление разрушенной ирригационной сети, воссоздается орошаемое земледелие [2]

Основными земледельческими культурами в Средней Азии в этот период были пшеница, ячмень, рис и хлопчатник. Возделывались также кукуруза, просо, мак и др. Большое значение имели шелководство, огородничество, садоводство, виноградарство и бахчеводство. Животноводство, являвшееся второстепенной отраслью хозяйства в земледельческих областях, было главным занятием кочевников и носило экстенсивный характер. Основными видами скота были: курдючная овца, двугорбый верблюд, крупный рогатый скот и лошади различных пород.

В последний этап дороссийского периода необходимость взаимодействия разных хозяйственных систем (более развитых оседлых с кочевыми) требовала формирования новых систем землепользования с вовлечением в оборот ранее мало востребованных земель, как для увеличения орошаемых площадей, так и для выпаса скота.

Третий период связан с российским колониальным господством в Средней Азии. С приходом российского капитала, даже в самостоятельный Бухарский эмират, началось усиленное насаждение улучшенных сортов хлопчатника американской селекции, вскоре приведшее к обеспечению хлопчатобумажной промышленности России исключительно среднеазиатским хлопком. Вместе с тем в Средней Азии стали заметно сокращаться посевы продовольственных культур, примерно через 30 лет она начала нуждаться в привозном хлебе. Усиление значения Средней Азии как сырьевого придатка российской капиталистической промышленности привело к тому, что многие отрасли, обеспечивающие внутренние потребности региона исчезли, так как не хватало площадей для хлопчатника. Серьезная проблема встала при делении воды Зеравшана между Бухарой (самостоятельной) и Самаркандом (Туркестанский край Российской империи). Но всё равно в Бухарском эмирате в начале XX в. под хлопчатником находилось 60,2 тыс. десятин земли, с которых собирали 1397,9 тыс. пудов. Урожайность в среднем была 1,5 раза больше, чем в российских владениях [9].

Отставание в территориальном развитии сельского хозяйства Бухарского эмирата от частей Средней Азии, вошедших в состав Российского государства, привело к тому, что многие перспективные для орошения участки в начале XX в. так и не были введены в эксплуатацию. Предполагалось вовлечение в оборот новых орошаемых земель в направлении от Каракуля на северо-запад (сейчас как бы вдоль Главного Каракульского коллектора в направлении на Газли). Главным лимитирующим фактором расширения

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

земледельческих площадей была вода, главным стимулирующим – постоянно растущее население (плотность в оазисной части составляла уже более 30 чел./км²). В начале XX в. орошаемые севообороты состояли из чередования следующих культур (Бухарская часть Зеравшанской долины (303,5 тыс. га)): пшеница (42,0%), хлопчатник (28,4%), люцерна (12,5%), рис (0,5%) прочие культуры (7,0%). Богарные участки на территории в современных границах области не встречались. На огородах выращивались капуста, свекла, морковь, огурцы, лук, редька, стручковый перец, за пределами населенного пункта бахчи (огороды и бахчи – вместе 4,6% орошаемых земель), сады и виноградники – 5,0% [5]. Животноводство, как таковое, было представлено лишь в периферийных частях области, с использованием в течение всего года пустынных пастбищ.

Таблица 1.

Распределение всех земель по угодьям и землепользователям и использование этих земель
в Бухарской области, тыс. га, 1985 г.

	число землеполь- зователей	общая площадь	пашня	сады	виноград -ники	тутовники	пастбища
Колхозы	99	574,4	157,8	3,0	2,8	7,7	264,7
Межхозы	13	11,0	1,4				5,1
Совхозы Госагропрома УзССР	53	3212,5	43,7	1,6	4,7	1,8	2522,0
Совхозы Минмелиоводхоза	7	28,7	11,7	0,1			11,8
всего земель в пользовании сельскохо-зяйственных предприятий	338	3854,9	218,1	4,8	7,6	9,5	2823,3
всего земель в административных границах области		4025,8	218,5	5,2	7,7	9,5	2770,5

Составлено по: Земельный фонд Бухарской области по состоянию на 1 ноября 1985 г. // Государственный агропромышленный комитет Узбекской ССР / Управление землеустройства, землепользования и охраны природы. – Ташкент, 1986. – 51 с.

В начальные годы советского периода за счет создания современных гидроузлов удалось увеличить площадь орошаемых земель примерно на 10 тыс. га (канал Джильван). В дальнейшем практически все работы по устройству (кроме канала Занданы) проходили в верхней части Зеравшана (Самаркандская зона). Существенное изменение системы землепользования произошло лишь после введения в строй Аму-Каракульского и Аму-Бухарского каналов (до 3 млрд м³ воды, что составляло почти 60% годового стока Зеравшана). С помощью амударьинской воды в области намечалось орошать 360 тыс. га. Формирование советской системы хозяйствования привело к тому, что в пределах административных границ областей должны были обязательно сочетаться системы земледельческого освоения, где сосредотачивалось основное население, и обширные участки пустынь, где населенных пунктов было немного. Как правило, организационно-правовой формой земледельческого направления был колхоз, животноводческого – совхоз.

После увеличения объемов воды на орошение (начало 1960-х гг.) существенных изменений в структуре систем землепользования не произошло, наблюдалось частичное расширение обрабатываемых площадей и интенсификация за счет увеличения объемов орошения. Так (в современных границах области) на тот период в землепользовании числилось 202,1 тыс. га пашни, 20,2 тыс. га залежи и 3871 тыс. га пастбищ [8]. В структуре земледельческих систем преобладал хлопчатник (146,9 тыс. га, или 75% всех посевов), далее следовали кормовые культуры (35,2 тыс. га или 18%) и зерновые культуры (10,3 тыс. га или 5,3%). Такая структура посевов говорит о взаимовлиянии растениеводческой и животноводческой систем землепользования, в связи с наличием в севооборотах кормовых культур. В основном, кормовые культуры использовались для обеспечения крупного рогатого скота (доля грубых кормов составляла около 20%, концентрированных – 54%, зеленых (пастбищных) – только 17%). У овец доля пастбищных кормов достигала 87%. Интенсификация производства была слабой, урожайность зерновых составляла всего 7,5 ц/га (сейчас – более 60 ц/га).

В завершении советского периода (1985 г.) при формировании новой Навоийской области в пользовании Бухарской области осталось чуть более 4 млн га земель (табл. 1). Каждому из 10 районов области было нарезано примерно одинаковое количество орошаемых земель, тогда как площади природных кормовых угодий существенно отличались (Вабкентский и Каганский – менее 10 тыс. га, Пешкунский – более 860 тыс. га).

Сохраняющаяся система землепользования приводила к ярко выраженной специализации у колхозов – хлопководческая с дополняющими отраслями, совхозы в этот период выделялись специализацией следующих направлений: садоводческо-виноградарское (16 хозяйств), хлопководческое (12 хозяйств), каракулеводческое (8 хозяйств), зерново-животноводческое (5 хозяйств), мясного направления (4 хозяйства) и др. Межхозяйственные предприятия представляли собой откормочные пункты или откормочные совхозы, с небольшими площадями землепользования, а также областные предприятия по обеспечению продуктами питания: птицефабрика бройлерного направления, свинокомплекс.

В пользовании семей сельских жителей (119391 семей) находилось 14 тыс. га (по 11,6 соток на каждое личное подсобное хозяйство), из которых 61% составляли огороды, 18% – многолетние насаждения, 21% – постройки и другие виды использования.

В дальнейшем существенные изменения в административно-территориальном устройстве советского и постсоветского времени, значительные трансформации в организационно-экономической структуре хозяйств привели к другой дифференциации систем землепользования.

Использованная литература

1. Бартольд В.В. К истории орошения Туркестана. Сочинения, т. III, М., 1965 – С. 233
2. Бартольд В.В. Сведения об Аральском море и низовьях Амударьи с древнейших времен до XVII века. – Ташкент, 1902. – 130 с.
3. Даньшин А.И. Территориальные системы сельскохозяйственного землепользования бассейна Аральского моря // Роль географии в изучении и предупреждении природно-антропогенных стихийных явлений на территории СНГ и Грузии. Отв. ред. В.М.Котляков, О.Б.Глезер. – Медиа-Пресс Москва, 2015. – С. 227–241
4. Ирригация Узбекистана: В 4 т. / АН УзССР. Совет по изучению производ. сил республики; [Гл. ред. А.С. Садыков]. – Ташкент: Фан, 1975-1981. – Т. 1: Развитие ирригации в комплексе производительных сил Узбекистана. Т. 1 / [Отв. ред. члены-корреспонденты АН УзССР К.Н. Бедринцев и Б.Д. Коржавин]. – 1975. – 350 с.
5. Ирригация Узбекистана: В 4 т. / АН УзССР. Совет по изучению производ. сил республики; [Гл. ред. А.С. Садыков]. – Ташкент: Фан, 1975-1981. – Т. 3: Современное состояние и перспективы

развития ирригации в бассейне р. Амударьи. Т. 3 / Отв. ред. чл.-кор. АН УзССР Р.А. Алимов, засл. ирригатор УзССР Б.Н. Кадыров. – 1979. – С. 135

6. История народов Узбекистана. Том 2. От образования государства Шейбанидов до Октябрьской Революции. – Ташкент: изд-во АН УзССР, 1947. – 514 с.

7. Носонов А.М. Территориальные системы сельского хозяйства (экономико-географические аспекты исследования). – М.: Янус-К, 2001. – 324 с.

8. Материалы по природно-экономической характеристике сельскохозяйственных микрорайонов СССР. – Ч. 2. – М.: Экономиздат, 1962. – 792 с.

ОЦЕНКА ДОСТИЖЕНИЯ ЦЕЛЕЙ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ООН НА УРОВНЕ ГОРОДОВ: СОПОСТАВЛЕНИЕ МЕТОДИК

Демидова К.В.

(Института прикладных экономических исследований (ИПЭИ), Российская академия
народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации,
Россия)

Аннотация: несмотря на наличие официально рекомендованных индикаторов достижения ЦУР ООН до 2030 г., их подбор на субнациональном уровне (регионов и городов) становится сложным и подобранные показатели не сопоставимы между странами, но более сильно отражают национальную специфику социально-экономического развития.

Ключевые слова: ЦУР, социально-экономическое развитие городов, методика.

ASSESSING THE UN SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS AT CITY LEVEL: A COMPARISON OF METHODOLOGIES

Abstract: Despite the availability of officially recommended indicators for achieving the UN SDGs by 2030, their selection at the sub-national level (regions and cities) is difficult. Selected indicators are not comparable between countries, but more strongly reflect national specificities of socio-economic development.

Keywords: SDGs, socio-economic development of cities, methodology.

В конце XX – начале XXI века повестка устойчивого развития стала активно внедряться на политическом уровне. В 1992 г. создаётся Комиссия ООН по устойчивому развитию (КУР) для реализации положений, принятых в Рио-де-Жанейро в Повестке дня на XXI век. Далее цели по устойчивому развитию стран были сформулированы в 2000 г. в виде Целей развития тысячелетия, которые подписывающие её государства должны были достигнуть к 2015 г. На смену им в 2015 г. подписывается «Повестка дня на период до 2030», содержащая в себе 17 целей устойчивого развития (ЦУР). Для оценки уровня их достижения разработана официальная система рекомендованных показателей [1] и методика расчёта сводного индекса.

Если на национальном уровне подписавшие Повестку страны обеспечивают сбор указанных показателей, то оценка на субнациональном уровне (регионов, городов) этого не происходит, кроме того, необходима их адаптация к национальным условиям соответствующего уровня. В связи с этим сравнение уровня достижения ЦУР регионами и городами возможно только внутри стран, но не между ними.

На примере отчётов по достижению ЦУР в городах США [2], Бразилии [3], Испании [4] и России (подход к оценке на уровне городов в настоящий момент разрабатывается автором) рассмотрим сходства и различия в подходах оценки и то, как подобранные показатели демонстрируют национальные региональные особенности.

Непосредственно методика оценки – расчёт субиндексов и сводного индекса ЦУР в значительной степени схожи и соответствуют официальным рекомендациям. Основные отличающиеся пункты, это: отказ от дублирования показателей; определение верхней или нижней границы для нормирования в некоторых случаях берётся для пяти лучших и 2,5 процентиля худших не на уровне страны, но на уровне ОЭСР или тех городов, где производилась оценка конкретного показателя (актуально для развитых стран).

На рисунках ниже (Рисунок 1, Рисунок 2) показано, что в среднем показатели в системах индикаторов ЦУР сопоставимы на 15-20%, чуть больше доля схожих индикаторов наблюдается в США и меньше – в Испании. При этом в первом случае наименьшее число показателей, а во втором – наибольшее. Количество показателей повышает смысловую наполненность и актуальность для каждой страны, но делает конечный результат менее сопоставимым между странами.

Наибольшее число схожих показателей характерно для ЦУР 5 (гендерное равенство), ЦУР 8 (достойная работа и экономический рост), ЦУР 9 (индустриализация, инновации, инфраструктура). Отсутствие пересечений наблюдается в ЦУР 11, (устойчивые города и населённые пункты) ЦУР 12 (ответственное потребление и производство), ЦУР 14 (сохранение морских экосистем) и ЦУР 17 (партнёрство в интересах устойчивого развития). Проблема этих конкретных ЦУР заключается в том, что они являются либо слишком обобщёнными, либо слишком индивидуализированы для каждой конкретной страны. Ряд стран вообще не оценивают некоторые из ЦУР на таком уровне в виду того, что для субнационального уровня они не актуальны или по ним невозможен сбор данных. Такими являются, например, ЦУР 14 и ЦУР 17 для США.

Рассмотрим ситуацию с каждой конкретной ЦУР.

ЦУР 1. Схожим является только один показатель, наиболее простой и очевидный – доля населения с доходами ниже определённого уровня. В Испании больший акцент сделан на разные уровни бедности (на 40%/60% от медианного уровня). В Бразилии внимание в большей степени обращено на семьи, участвующие в социальных программах и выплатах. США оценивают уровень бедности детей и работающего населения с акцентом на полагающиеся работникам социальные блага в виде оплачиваемого отпуска по болезни или семейным обстоятельствам.

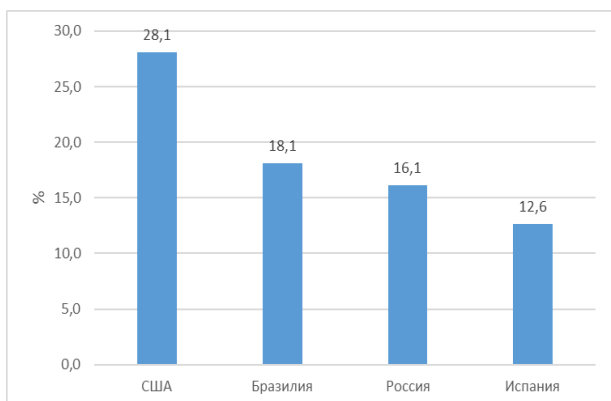

Рисунок 1. Доля схожих показателей в системах индикаторов ЦУР на уровне городов в рассматриваемых странах. Источник: рассчитано на основе официальных отчётов соответствующих стран.

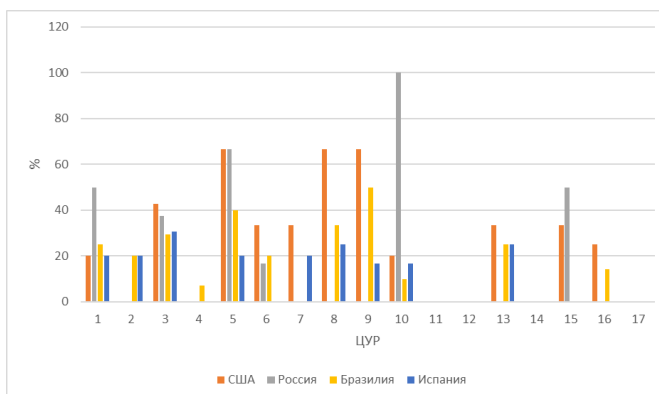

Рисунок 2. Доля схожих показателей в разрезе ЦУР. Источник: рассчитано на основе официальных отчётов соответствующих стран.

ЦУР 2. Показатели в рамках данной ЦУР не являются общими ни у одной из стран. Бразилия более сконцентрирована на состоянии детского питания и органическом земледелии. Испания обращает внимание на органическое земледелие, но более – на занятость и площади с/х сектора, потребительские цены. В США оцениваются характерные для этой страны проблемы – расстояния до супермаркета, доля взрослых с ожирением.

ЦУР 3. Среди общих показателей выделяются уровень младенческой смертности и ожидаемая продолжительность жизни при рождении. Для большинства стран схожим также является показатель смертности от неинфекционных хронических заболеваний. Однако в Бразилии акцент сделан на смертность детей разного возраста, подростковую беременность, родовую помощь, материнскую смертность. Среди социально-значимых болезней выделяют гепатиты, СПИД, среди специфических – лихорадка Денге. Смертность от СПИДа и гепатитов оценивается также в Испании, кроме того, там выделяется смертность от наркотиков и алкоголя, самоубийств, а также преждевременные смерти людей до 65 лет и случаев ДТП. Смерти в ДТП, а также наркотиков и психических расстройств (хоть и не алкоголических) включены и в систему индикаторов ЦУР в США, но здесь также включена местная специфика, например, доля населения, имеющего мед. страховку.

ЦУР 4. В РФ показатели, связанные с нагрузкой на систему образования и обеспеченностью местами, показатели США специфичны для их системы образования и не отражают дополнительного образования вообще: посещаемость школы беднейшим населением, уровень образования населения 25-34 года и т.д. Уровень образования, но только обладание его максимальным уровнем, оценивается для рабочей силы в Испании. В Бразилии актуальным является показатель наличия интернета в школах, кроме того, только здесь оценивается уровень образования учителей, соотношение между количеством учеников и учителей и т.д.

ЦУР 5. В рамках гендерного равенства общим для всех стран являются показатели представленности женщин в органах власти и разрыв в уровне оплаты труда. В Испании такой разрыв считается отдельно и для пенсионеров. Кроме того, здесь учитываются случаи насилия над женщинами. В Бразилии же рассматривается не насилие, а убийство женщин, а также актуальный для страны показатель обучения или работы девушек и женщин в молодом (15-24 года) возрасте. Только в США оценивается предпринимательская активность женщин.

ЦУР 6. Наиболее общим показателем является обслуживание населения системой водоснабжения. В США акцент на качество воды, в России возможности статистики позволяют оценить лишь экономичность её использования. В Бразилии ситуация требует оценки заболеваемости, связанной с качеством воды, а Испания в данной ЦУР делает акцент на расходы населения и государства на систему водоснабжения.

ЦУР 7. В США и Испании оцениваются затраты на электроэнергию, в США – для беднейшего населения, в Испании – для бюджета и влияние этой составляющей на арендную плату. Также только в этих странах рассматривается доля электроэнергии, вырабатываемой за счёт возобновляемых источников. В России можно оценить только долю энергии, выработанной на ископаемой топливе. В Бразилии оценивается наличие доступа к электроэнергии вообще.

ЦУР 8. Одинаковых показателей в данном направлении нет. Можно считать пересекающимися темпы роста реального душевого ВВП в США и душевой объём ВВП в Бразилии, однако заложенный в них смысл существенно различается. В Испании рост

этого показателя соотносится с темпом роста аффилированных лиц системы социального обеспечения. Среди других схожих показателей – доля молодежи в возрасте 15/16-24 лет, которая не работает и не учится. Во всех странах также оценивается уровень безработицы, причем в случае Испании оценивается безработица в разных возрастах. При этом ни в одном случае не учитывается средний получаемый населением доход.

ЦУР 9. Данная цель рассматривается в развитых странах (США и Испания) через доступность широкополосного интернета, в США и Бразилии общим является занятость в более технологически интенсивных видах деятельности.

ЦУР 10. Общим показателем для рассматриваемых стран является индекс Джини, характеризующий неравномерность доходов населения. В остальном в случае США больше учитывают их особенности, связанные с расовыми различиями, инклюзивность с точки зрения ЛГБТ сообщества. Единственной страной, где также рассматривается ЛГБТ-сообщество, является Бразилия, но здесь учитывается другая крайность – насилие в отношении этой социальной группы. В целом, в Бразилии акцент делается на разных социальных составляющих – и доход населения и получаемые социальные выплаты, младенческая смертность, подростковая беременность и т.д. В Испании большее внимание отводится неравномерности распределения дохода и обеспечения занятости для людей с ограниченными возможностями.

ЦУР 11. Общих показателей по данной ЦУР не наблюдается, поскольку проблемы городов являются очень индивидуальными. Так, в США оценивается доля занятого жилья с более чем одним жителем в комнате, доля населения, живущего в полумиле от парка, доля арендаторов, для которых арендная плата составляет более 30% дохода – то есть является достаточно высокой. Среди выбросов оценивается концентрация частиц PM_{2.5}. В Испании также оценивается концентрация твердых частиц, но иного размера – PM₁₀. Испания в целом в большей степени концентрируется на экологических показателях для городов – помимо твердых частиц включается концентрация диоксида азота, озона. С точки зрения жилья оценивается его субсидируемость, социальная сфера рассматривается через представленность медицинских учреждений. В Бразилии в большей степени обращается внимание на транспортную доступность, жилищные условия, смертность в ДТП и т.д.

ЦУР 12. Общих показателей нет, поскольку каждая страна находится на разной стадии восприятия экологической повестки. Так, в Испании учитывается сбор для переработки различных материалов – бумаги, пластика, стекла, в то время как в Бразилии оценивается доля населения, в целом обслуживаемого отдельным сбором мусора и объём бытовых отходов на душу населения. При этом ни в одной из этих стран не рассматриваются производственные выбросы, а также уровни потери энергии, воды, тепла при транспортировке. На первом пункте акцент сделан в США, где рассматривается объём токсичных выбросов, на втором – в России.

ЦУР 13. Сама ЦУР является достаточно обобщённой, поэтому каждая страна реализовала свой набор проблем в этом блоке. Единственным сравнительно общим показателем является объём выбросов углекислого газа и парниковых газов. В случае США это производственные выбросы, в Бразилии – все в целом, в Испании рассматриваются и выбросы в целом, и отдельно производственными объектами и транспортом. Во всех странах в том или ином виде рассматривается институциональная составляющая – наличие стратегий, планов, соглашений. В остальном – в США рассматривается население и его мнение о глобальном потеплении, в Бразилии – масштаб обезлесения, в Испании останавливаются только на выбросах.

ЦУР 14. Для США показатели по сохранению морских экосистем не подобраны. В Бразилии оценивается очистка сточных вод и наиболее проработанным этот пункт

является в Испании, где рассматривается загрязненность воды, застроенность береговой линии и др.

ЦУР 15. Схожими можно считать показатели доли площади города, относимую к паркам/зеленым зонам в США и России. В Бразилии и Испании также имеются близкие показатели. Кроме того, у каждой страны присутствуют показатели, оценивающий степень охраны природных территорий.

ЦУР 16. Схожий показатель имеется у США и Бразилии – оценивается смертность от огнестрельного оружия. В Бразилии большое количество показателей оценивают различные причины насильственной смерти, кроме того, включен показатель, оценивающий антикоррупционную составляющую. В Испании больший акцент сделан на преступности в виде уголовных преступлений (убийства, незаконный оборот наркотиков), а также на прозрачности экономики. В США рассматривается расовое представительство в правительствах, а также количество заключенных. Ни в одном случае не оценивается скорость взаимодействия органов власти с населением, бизнесом, что также является одной из граней эффективности институтов.

ЦУР 17. Является достаточно сложным для оценки на внутривыбранном уровне. В США в связи с этим данная ЦУР не рассматривается. Наиболее раскрытым этот блок является в Испании, но крайне небольшое число показателей можно действительно отнести к сотрудничеству.

Выводы. Система показателей для городов США более, чем остальные рассмотренные варианты рассматривает проблемы людей разных рас, ЛГБТ-сообщества и уровней дохода. Для Бразилии более важны базовые индикаторы, отражающие доступ к базовым благам – водоснабжению, канализации, электроэнергии, сбору отходов, а также рассматривается больший спектр преступлений, прежде всего – убийств. Испания в каждой ЦУР рассматривает большее количество различных срезов – по возрасту, доходу населения и др., кроме того, больший акцент делается на объём трат, которые необходимо осуществлять населению и бюджету для поддержания базовых благ.

Благодарности. Материал подготовлен в рамках выполнения научно-исследовательской работы государственного задания РАНХиГС на 2023 год.

Использованная литература

1. Система глобальных показателей достижения целей в области устойчивого развития и выполнения задач Повестки дня в области устойчивого развития на период до 2030 года. - URL: https://unstats.un.org/sdgs/indicators/Global%20Indicator%20Framework%20after%202022%20refinement_Rus.pdf (дата обращения: 20.02.2023).
2. The 2019 US Cities Sustainable Development Report - URL: <https://s3.amazonaws.com/sustainabledevelopment.report/2019/2019USCitiesReport.pdf> (дата обращения: 23.02.2023).
3. Índice de Desenvolvimento Sustentável das Cidades: Metodologia - URL: <https://idsc.cidadessustentaveis.org.br/static/Metodologia.pdf> (дата обращения: 23.02.2023).
4. Los Objetivos de Desarrollo Sostenible en 100 ciudades españolas - URL: <https://reds-sdsn.es/wp-content/uploads/2021/12/2020-Informe-REDS-Los-ODS-en-100-ciudades-FULLWEB.pdf> (дата обращения: 23.02.2023).

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ АГРОПРОМЫШЛЕННОГО КОМПЛЕКСА ДОНЕЦКОГО РЕГИОНА

Дубель В.М.

(Донецкий Государственный университет)

Аннотация: *Агропромышленный комплекс играет важную роль в любой территориальной социально-экономической системе. Особенности территориальной организации предприятий агропромышленного комплекса зависят от различных факторов. Природный фактор во многом определяет отрасли специализации сельского хозяйства Донецкого региона. Потребительский фактор играет важную роль в особенностях развития и географии отраслей, перерабатывающих сельскохозяйственную продукцию.*

Ключевые слова: *агропромышленный комплекс, Донецкий регион, специализация, природный фактор, размещение производительных сил.*

FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF THE AGRO-INDUSTRIAL COMPLEX OF THE DONETSK REGION

Abstract: *The agro-industrial complex plays an important role in any territorial socio-economic system. Features of the territorial organization of enterprises of the agro-industrial complex depend on various factors. The natural factor largely determines the branches of specialization of agriculture in the Donetsk region. The consumer factor plays an important role in the development and geography of industries processing agricultural products.*

Keywords: *agro-industrial complex, Donetsk region, specialization, natural factor, distribution of productive forces.*

Актуальность темы исследования обусловлена тем, что агропромышленный комплекс (АПК) играет важную роль в процессе функционирования любой территориальной социально-экономической системы. От уровня развития АПК во многом зависит социальная стабильность в обществе, степень удовлетворения населения продовольствием, а промышленности сырьем, степень продовольственной безопасности. Исследование территориальных особенностей развития и размещения предприятий агропромышленного комплекса всегда были в центре внимания ученых, специализирующихся на социально-экономической географии.

Различным аспектам развития и размещения производительных сил в агропромышленном комплексе посвящены работы таких ученых, как: Половян А.В., Крамаренко А.А., Брянских С. П., А. Н. Чекавинский А.Н., Ускова Т. В., Королев Ю. Б. и др.

Целью работы является анализ влияния различных факторов на особенности развития и размещения предприятий АПК Донецкого региона и предложение перспективных направлений его развития.

АПК Донецкого региона имеет традиционную структуру, сформировавшуюся под воздействием различных факторов. Прежде всего, следует принимать во внимание, что Донецкий регион всегда был индустриальным и густонаселенным. Отсюда проблема обеспечения значительной численности населения продуктами питания при относительно незначительной доле занятых в аграрном секторе. Во времена Советского Союза эта проблема решалась частично за счет применения высокоинтенсивных технологий возделывания зерновых и технических культур. Применение механизации в условиях равнинного рельефа и благоприятных агроклиматических условий привело к повышению производительности труда в сельском хозяйстве, в частности, в растениеводстве. Вместе с тем, регион традиционно не мог обеспечить потребности в большинстве овощных культур и продукции животноводства.

Следует обратить внимание на то, что регион с 2014 года находился в состоянии неопределенности. В результате военно-политического противостояния значительная часть земельного фонда вышла из категории сельскохозяйственных угодий. Кроме того, были разорваны имеющиеся логистические и производственные цепочки, что негативно отразилось на общем состоянии практически всех предприятий агропромышленного комплекса региона.

Закономерности размещения производительных сил диктуют определенные правила развития и размещения предприятий агропромышленного комплекса. Безусловно, основные производственные мощности предприятий пищевой промышленности, производящих скоропортящиеся продукты, будут сосредоточены в крупнейших городах Республики. В настоящее время к таковым относятся: Донецк, Макеевка, Горловка, Харцызск, Енакиево, Шахтерск. В перспективе такие предприятия будут появляться и развиваться в новых освобожденных и активно восстанавливаемых населенных пунктах.

Размещение производительных сил в сельском хозяйстве всегда подчинялось определенной закономерности. Особенности развития растениеводства в Донецком регионе связаны с влиянием различных факторов. Прежде всего, на размещение основного звена агропромышленного комплекса – сельского хозяйства – влияет природный фактор. Донецкий регион находится в зоне умеренного климатического пояса с недостаточным увлажнением. Зимние температуры колеблются от 0°C на юге края до – 6°C на севере. Лето достаточно жаркое со средними температурами июля до 24°C и значительным количеством солнечных дней. Среднегодовое количество осадков составляет 450-550 мм. В принципе, Донецкий регион характеризуется достаточно благоприятными агроклиматическими ресурсами для выращивания большинства культур умеренного пояса. Несколько ограничивают возможности развития растениеводства в регионе такие явления, как периодические засухи, суховеи, пыльные бури, резкие понижения температур зимой в условиях недостаточного снежного покрова, образование корки льда на полях [1].

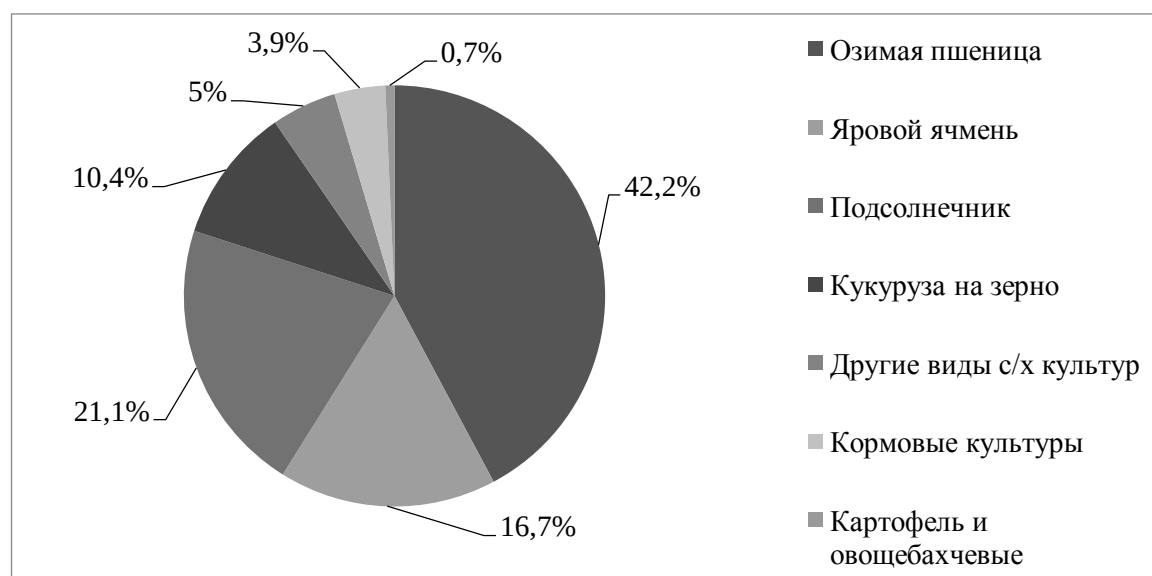

Рис. 1. Структура посевных площадей ДНР [1]

Распределение посевных площадей отражает особенности специализации растениеводства в Донецкой Народной Республике (рис. 1).

Растениеводство выступает основой развития зернопроизводственного комплекса, создает кормовую базу животноводства, играет ключевую роль в обеспечении продовольственных потребностей населения [2].

Основной зерновой культурой на территории Донецкого региона является озимая пшеница. Для этого имеется логическое объяснение. Данная культура сеется осенью и успевает до зимы взойти и укрепиться. Как правило, зимой посевные площади укрыты снежным покровом, что дает возможность аккумулировать влагу для весеннего роста растений. Озимая пшеница успевает вызреть до сезона осенних дождей, что сокращает потери при сборе урожая. Таким образом, основной проблемой для культивации данной культуры является отсутствие снега при сильных морозах и чередование в зимний период заморозков и оттепелей, которые могут привести к образованию ледяной корки. В случае гибели значительных площадей озимой пшеницы перестраховочной культурой часто выступает яровая ячмень. В последние годы отмечается рост посевных площадей под возделывание кукурузы.

Важной технической культурой Донецкого региона является подсолнечник. Для произрастания этой культуры сформировались наиболее благоприятные условия: обилие тепла и солнечного света, значительные территории, равнинный рельеф, плодородные почвы, наличие потребителя и предприятий по переработке сырья. Вместе с тем, при длительном возделывании подсолнечник может привести к значительному истощению почв. В этой связи перспективным направлением развития растениеводства является применение грамотного севооборота, не приводящего к истощению почв, а так же применение мелиоративных мероприятий.

Следует отметить высокий потенциал Донецкого региона в развитии растениеводства. Равнинный рельеф, умеренный климат и плодородные черноземные почвы создают для этого все предпосылки. Кроме того, как уже отмечалось, в регионе приветствуется высокомеханизированный тип ведения сельского хозяйства. Многие предприятия АПК используют современные технологические средства, позволяющие повысить эффективность использования техники.

Повышение эффективности растениеводства возможно путем оптимизации размещения посевов зерновых культур и их рационального видового и сортового сочетания, углубления специализации, использовании удобрений и перспективных сортов, наиболее адаптированных к условиям региона.

В животноводстве Донецкой Народной Республики имеются значительные проблемы, которые имеют объективный характер. В условиях нестабильности предприятия АПК и фермеры старались минимизировать риски, связанные с затратами на разведение крупного рогатого скота. Кроме того, в регионе традиционно недостаточно развито молочное направление скотоводства в связи с огромными потребностями ввиду высокого уровня урбанизации и недостаточно развитой кормовой базой. Донецкий регион является одним из наиболее урбанизированных в стране – уровень урбанизации превышает 90%, что вносит определенные коррективы в планы развития всех отраслей агропромышленного комплекса.

В этих условиях основой животноводства Донецкого региона является птицеводство, которое имеет стратегическое значение для обеспечения продовольственной безопасности населения Республики и развития экономики в целом.

Основным фактором роста потребления мяса кур является относительная ценовая доступность и насыщенность рынка. Птицеводческие предприятия Республики демонстрируют стабильный рост объемов производства. В период с основания

Республики до сегодняшнего дня птицеводческие предприятия наращивали объемы производства для обеспечения внутреннего рынка, проводили мероприятия для реконструкции и модернизации производственных мощностей.

В Донецком регионе мясо птицы более востребовано потребителями, чем другие виды продукции животноводства (рис. 2).

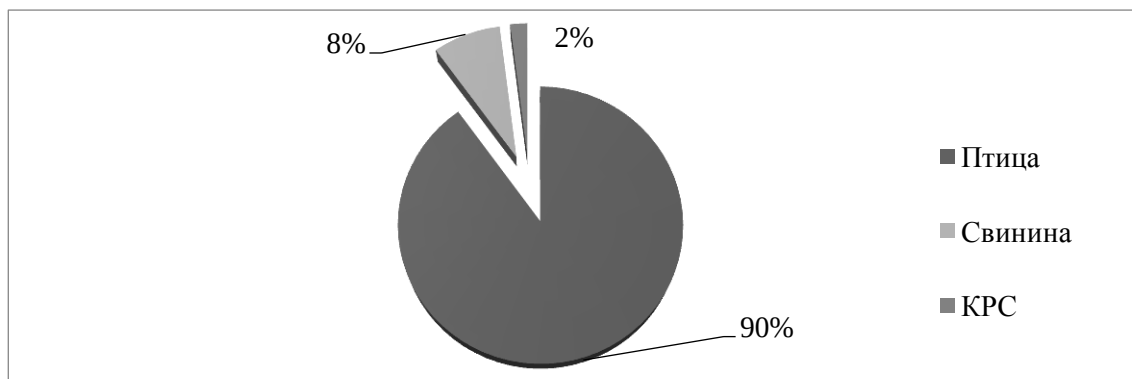

Рис. 2. Структура производства животноводства ДНР [2]

Ускоренное развитие таких скороспелых отраслей, как свиноводство и мясное (бройлерное) птицеводство даст возможность значительно сократить трудовые и материальные затраты на производство мяса, улучшить рацион питания населения.

Пищевая и перерабатывающая промышленность имеют тесные экономические связи с сельским хозяйством, как сырьевой базой своей деятельности. Отрасли пищевой промышленности играют важнейшую в решении вопроса обеспечения продовольственной безопасности Донецкой Народной Республики. Объем реализации продуктов пищевой промышленности за 2020 год составил 27,84 млрд. рос. руб., что в 3 раза превышает значение 2015 года (8,5 млрд. рос. руб.) [3].

Перспективными направлениями развития АПК Донецкого региона являются: развитие садоводства, виноградарства, рыбоводства, углубление степени переработки сельскохозяйственной продукции, расширение ассортимента производимой продукции, повышение качества продуктов питания и их доступности.

Выводы. АПК Донецкого региона сформировался под воздействием различных природных, исторических, экономических, политических и других факторов. Огромное влияние на состояние АПК региона в настоящее время оказывают продолжающиеся боевые действия, препятствующие нормальному функционированию отрасли. Перспектива развития АПК Донецкого региона связана с модернизацией парка сельскохозяйственной техники и оборудования на предприятиях пищевой промышленности, применением перспективных сельскохозяйственных культур с учетом региональных агроклиматических условий, оптимизация системы управления в отрасли.

Безусловно, основным условием развития не только АПК, но и всего региона, является стабилизация военно-политической ситуации и переход к интенсивному развитию.

Использованная литература

1. Симоненко, В. Д. Очерки о природе Донбасса / В. Д. Симоненко Донецк: Донбас, 1977. – 149 с.

2. Министерство агропромышленной политики и продовольствия Донецкой Народной Республики [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://mcxdnr.ru/>

3. Министерство экономического развития Донецкой народной Республики [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://mer.govdnr.ru/>

23.

САМАРҚАНД ВИЛОЯТИДА БОҒДОРЧИЛИК АГРОКЛАСТЕРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ИННОВАЦИОН ЁНДАШУВИ

Жумабоев Т.Ж., Қувандиков О.Х., Нарзиев Ш.Б.
(Самарқанд давлат университети, Ўзбекистон)

Аннотация: Мақолада агрокластернинг Самарқанд вилоятида боғдорчиликни ривожлантиришдаги ўрни ва уни ҳудудларда ташкил этишнинг инновацион жиҳатлари таҳлил қилинади. Шунингдек, вилоят туманларининг тупроқ-иқлим шароитларига мос мева кўчатларини етиштириш, қайта ишлаш, сақлаш, экспорт қилишга ихтисослашган агрокластерлар фаолиятини кенгайтиришга доир таклифлар берилди.

Калит сўзлар: агрокластер, логистика, инновация, мева, қайта ишлаш, экспорт.

ИННОВАЦИОННЫЙ ПОДХОД К РАЗВИТИЮ САДОВОДЧЕСКОГО АГРОКЛАСТЕРА В САМАРКАНДСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация: В статье анализируется роль агрокластера в развитии садоводства в Самаркандской области и инновационные аспекты его организации в регионах. Также будут внесены предложения по расширению деятельности агрокластеров, специализирующихся на выращивании, переработке, хранении, экспорте плодовых саженцев в соответствии с почвенно-климатическими условиями районов области.

Ключевые слова: агрокластер, логистика, инновации, фрукты, переработка, экспорт.

INNOVATIVE APPROACH TO THE DEVELOPMENT OF HORTICULTURAL AGRO CLUSTER IN THE SAMARKAND REGION

Abstract: In the article analyzes the role of the agro cluster in the development of horticulture in the Samarkand region and innovative aspects of its organization in the regions. Proposals will also be made to expand the activities of agro-clusters specializing in the cultivation, processing, storage, export of fruit seedlings in accordance with the soil and climatic conditions of the districts of the region

Keywords: agrocluster, logistics, innovation, fruit, processing, export.

Мамлакатимиз аграр соҳасида олиб борилаётган ислохотларнинг бош мақсади тармоқни замон талаблари даражасида ривожлантириш, маҳсулот сифат ва самарадорлигини ошириш ҳамда барқарор иқтисодий ўсишни таъминлашдан иборат. Худудларимизнинг барқарор иқтисодий ўсишининг бош омили агросаноат тармоқларининг нечоғли шакилланганлиги ва ривожланиб бораётганлигига боғлиқдир. Республикамизда аграр соҳани ривожлантиришга қаратилган янгича ғоялар ва замонавий усуллардан оқилона фойдаланишга жиддий эътибор берилмоқда. Натижада, тармоқда барқарор иқтисодий ўсиш таъминланиб, рақобатбардош товарлар ишлаб чиқариш ҳажми ошиб бормоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 11-декабрдаги «**Мева-сабзавотчилик ва узумчилик тармоғини янада ривожлантириш, соҳада кўшилган қиймат занжирини яратишга доир кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида**»ги ПҚ-4549-сон Қарорида жойларда мева-сабзавот ва узум маҳсулотларини етиштириш, қайта ишлаш ва экспорт қилиш бўйича кластерларни ташкил этишга қаратилган.([2])

Мевачиликда кластерлар фаолиятини йўлга қўйишдан асосий мақсад, маҳсулотни етиштириш, қайта ишлаш ва экспорт қилишни тизимларни ишлаб чиқишдан иборат. Мухтарам президентимиз ўз маърузаларида чет элни мунтазам ўрганиш, экспортда изчилликни таъминлаш, янги бозорларни излаб топиш кераклиги тўғрисида айтиб, бозор бўлмаса, экспорт ҳам бўлмайди, кластер тизими ҳам юрмайди – деган эдилар. Кластер орқали халқаро логистик марказлари, эркин иқтисодий зоналар ташкил қилинишига турки бўлади. Иқтисодий географик жиҳатдан кластер тизими бир - бири билан боғлиқ бўлган корхоналар фаолиятида катта ўрин тутати. Кластер орқали рақобатбардош корхонлар сони кўпаяди. Ишлаб чиқаришга замановий инновацион илғор технологиялар кириб келишига сабаб бўлади. Натижада, маҳсулот ишлаб чиқаришда сифат ва самарадорлик ошиб боради. Кластер кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликка кенг йўл очилишига, бинобарин янги иш ўринларини яратилишига имкониятлар тақдим этади.

Республикада нафақат енгил, озиқ-овқат, пахтачиликда кластерлар ташкил қилинмоқда балки, мева-сабзавотчилик, шолчилик, чорвачилик каби соҳаларда ҳам кластерлар ташкил қилишга катта эътибор берилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. Мирзиёвнинг Парламентга Мурожаатномасида - мева-сабзавот, шолчилик, чорвачилик, ипакчилик каби бошқа тармоқларда ҳам бугунги кун талабига жавоб берадиган кластерларни ташкил этиш ишларини давом эттирамиз- деган фикрлари баён этилган.([4]) Ҳар қандай маҳсулот ишлаб чиқариб ёки уни етиштиргандан кейин бозорга олиб чиқилади. Бозорда рақобатбардошлик биринчи навбатда бозорга таклиф этилаётган маҳсулотларнинг сифат кўрсаткичларини акс эттиради. Маҳсулотнинг сифат кўрсаткичлари одатда ишлаб чиқарувчининг манфаатларидан келиб чиқиб аниқланса, рақобатбардошлик асосан истеъмолчиларнинг талабларидан келиб чиқиб аниқланади. Мева маҳсулотлари сифатига табиий-иқлимий, техник-технологик, ижтимоий-иқтисодий аҳамиятга эга бир қанча омиллар ўз таъсирини кўрсатади. Бинобарин, табиий омилларга тупроқ таркиби, иқлим шарт-шароитлари, ўсимликлар вегетация даврининг давомийлиги, қуёш ҳарорати, ёруғлик ва намлик даражаси кабилар қиради.

Мамлакатимизда шу жумладан, Самарқанд вилоятида вегетация даврининг март ойидан то ноябрь ойининг охиригача давом этади. Бундай қулай табиий-иқлимий шароитда меваларни етиштириш ва ундан мўл ҳосил олиш имкониятини яратади. Бетақдор таъм ва юқори истеъмол хусусиятларига эга бўлган харидоргир мева маҳсулотларини маҳаллий ва жаҳон бозорларидаги истеъмолчиларга сифати кафолатланган ҳолда етказиб бериш бугунги куннинг асосий талабларидан биридир.

Боғдорчилик вилоят кишлоқ хўжалигининг муҳим тармоғи ҳисобланади. Бу тармок вилоят аҳолисининг мева маҳсулотларига, қайта ишлаш саноати тармоқларини эса хомашёга бўлган талабини қондиради. Бинобарин, боғдорчилик вилоят иқтисодиётига хорижий валюта тушумини таъминлаб берувчи тармоқлардан бири ҳисобланади.

Самарқанд вилоятида боғдорчилик маҳсулотлари етиштиришни кўпайтириш билан бир қаторда етиштирилган ҳосилни сақлаш ва қайта ишлашни ҳам самарали тарзда ривожлантиришни талаб этади. Бунда агрокластерни ўрни ва аҳамияти жуда юқори бўлди. Агрокластер – кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари шу жумладан, мева маҳсулотларини етиштириш, қайта ишлаш ва сотишга асосланган ягона бир занжир, юқори технологик инновациялардан фойдаланиб, маҳсулотларини ички ва ташқи бозорларда рақобатбардошлигини оширувчи инфратузилмадир. Вилоят ҳудудларида агрокластерни ташкил қилиш орқали аҳоли бандлиги даражаси ва даромадларини ошириш ҳамда мева маҳсулотлари сифатини яхшилаш, экспорт ҳажминини оширишга олиб келади. Боғдорчилик кластерлари бу мутлақо янги турдаги тизим бўлиб, уларда юқори технологик

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

инновациялардан фойдаланиш билан бир қаторда маҳсулотларини ички ва ташқи бозорларда рақобатбардошлигини ошириш ҳамда етиштириладиган, қайта ишланадиган мева маҳсулотларининг экологик жиҳатдан хавфсизлиги таъминлашга қаратилган.

Самарқанд вилояти кишлоқ хўжалигида иқтисодий ислохатларнинг изчиллик билан давом эттирилиши, айниқса мева маҳсулотлари етиштириш ва қайта ишлаб чиқариш ҳажмини кескин кўпайтиришга қаратилган комплекс чора-тадбирлар амалга оширилиб келинмоқда. Бунинг самараси ўлароқ вилоят боғдорчилик агрокластерларни шакллантириш ва улар фаолиятини кенгайтиришни талаб қилади. Вилоят агрокластерларни яратиш орқали мева маҳсулотларини етиштириш, сақлаш ва қайта ишлаш жараёнларида уларнинг сифати бузилишининг олди олинади. Боғдорчилик агрокластерларида маҳсулотларни ташиш, сақлаш ва экспорт қилишга хизмат қиладиган инфратузилма шаклланади.

Вилоят иқтисодиётининг мустаҳкамлиги кўп жиҳатдан туманларнинг бозордаги рақобатбардошлигига, шу жумладан, мева маҳсулотлари билан таъминланганлик даражасига ҳам боғлиқ.

Ушбу жадвалдан кўриш мумкинки, Самарқанд вилоятида 2021 йилда жами 7 та

Самарқанд вилоятида 2021 йилда фаолият юритган мева-сабзавотчилик кластерлари тўғрисида маълумот

</

Самарқанд вилоят статистика бошқармаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан ишланган.

мева-сабзавотчиликка ихтисослашган кластерлар мавжуд бўлиб асосан 2018-2020 йилларда ташкил бўлган. Ушбу кластерлар вилоятнинг Булунғур, Окдарё, Самарқанд, Тайлоқ ва Ургут туманларида ташкил қилинган. Мазкур туманларда мева-сабзавотчилик учун жами 38746 гектар ер майдони ажратилган бўлиб, шундан 15806 гектари ёки 46,8 фоизи кластер ва унга қарашли фермер хўжаликларига бириктирилган. Мавжуд 15806 гектар ернинг 14,9 фоизи ёки 2349 гектари кластерга ва қолган 85,1 фоизи ёки 13457 гектари фермерлар ихтиёридадир.

Туманларнинг мева етиштириш ва қайта ишлашдаги рақобатбардошлиги ҳудудларнинг ривожланишига, маҳсулотларини етиштириш, сақлаш, қайта ишлаш жараёнларини қамраб олувчи агрокластерни ташкил этиш ва уларнинг самарали фаолиятини йўлга қўйишга асос бўлади. Чунончи, мавжуд аҳолини ва саноат

тармоқларини мева маҳсулотлари билан таъминлашда ҳамда экспорт қилишда юқори самарали ҳисобланади.

Вилоятда етиштирилган мева маҳсулотларининг энг катта қисми Самарқанд, Жомбой, Пастдарғом, Пайариқ ва Булунғур туманларига тўғри келади. Аксинча, Нуробод, Қўшработ ва Пахтачи туманларида мева етиштириш даражаси анча орқададир. Худди шу туманларда маҳсулот экспорт қилиш ҳажми ҳам пастдир. Ушбу туманларда инновацион боғдорчилик агрокластерларини ташкил қилишни кенгайтириш лозим. Айниқса ер ва сувдан самарали фойдаланишга асосланган томчилаб сўғориладиган иссиқхона ва гидропоника усулида мева етиштириш технологияларни жорий қилишни тезлаштириш талаб этилади. Бунинг учун туманларда боғдорчилик агрокластерларни ташкил қилиш ва унинг самарасини ошириш учун фермер ва деҳқон хўжаликларида мутахассисларни тайёрловчи курслар, ўқув марказларини очиш муҳим ҳисобланади.

Президентимизнинг арламентга мурожаатномасида **“Бизга қишлоқ хўжалиги технологияларини мукамал эгаллаган, замонавий ишлаб чиқариш ва инновация усулларида хабардор фермерлар сув билан ҳаводек зарур”** деган эди.([3]) Боғдорчилик билан шуғилланувчи фермерлар нафақат мева етиштириш билан шуғилланиши керак балки, замонавий ишлаб чиқариш ва инновациялардан фойдаланиш кўникмаларига эга бўлиши зарур. Бу эса агрокластерларни самарали равишда бошқаришни ташкил этувчи кадрлар заҳирасини яратишга хизмат қилади.

Вилоят боғдорчилигида агрокластерларни ташкил этиш ва ривожлантиришда кенг камровли ишларни амалга ошириш муҳимдир. Жумладан, боғдорчилик агрокластер объектларини, иқтисодий-географик жойлашувига кўра, ҳудудий-тармоқ, тизимли ёндашув, ишлаб чиқаришни ташкил этиш тамойиллари ва инфратузилмалар асосида ташкил қилиш мақсадга мувофиқдир. Агрокластерларда мева маҳсулотларини етиштиришиш ва қайта ишлаш, сотиш билан шуғулланувчи хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини кенгайтиришни талаб қилади. Бунинг натижасида, вилоятда боғдорчилик маҳсулотлари етиштириш ва узоқ вақт сақлаш, истеъмолчиларга етказиб бериш ҳамда мева маҳсулотларини қайта ишлаш, ишлаб чиқариш қувватларини кенгайтириш орқали аҳолини янги иш ўринлари билан таъминлашга хизмат қилади. Боғдорчиликда агрокластерни ташкил қилиш ва амалга ошириш орқали мева маҳсулотлари етиштириш, қайта ишлаш ва экспорт қилишда рақобатбардошлик муҳити яратилади. Натижада, вилоят туманларида боғдорчиликка ихтисослашган инновацион хўжалик юритиш шакллариининг сони кенгайиб, мева маҳсулотларини етиштирувчи агрокластерлар фаолиятининг самарадорлиги ошади ва тармоқда янги иш ўринлари яратилишига олиб келади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Мирзиёев Ш.М. Ҳалқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. Тошкент. "Ўзбекистон" 2018.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 11-декабрдаги «Мева-сабзавотчилик ва узумчилик тармоғини янада ривожлантириш, соҳада қўшилган қиймат занжирини яратишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги ПҚ-4549-сон Қарори.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 28-декабрдаги Олий мажлисга Мурожаатномаси. Ҳалқ сўзи. 2018.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 24-январдаги Олий мажлисга Мурожаатномаси. Ҳалқ сўзи. 2020.
5. Куликов И.М. Научная и инновационно-инвестиционная стратегия развития плодового комплекса АПК, как важнейший резерв в формировании здорового организма человека в XXI веке // Сб.статей. – М., 2006. – С. 9-31.

6. Мирзаев М.М. Виноградарство предгорно-горной зоны Узбекистана. – Т., 1990. – 132 с.
7. Самарканд вилоят статистика бошқармаси маълумотлари. 2021 й.

КАШКАДАРЁ ВИЛОЯТИНИНГ ТАРИХИЙ-МАДАНИЙ ТУРИСТИК САЛОҲИАТИ

Жумаев Х.Х., Рахимбердиев М.О. (Қарши давлат университети, Ўзбекистон)

Аннотация: Мақолада Қашқадарё вилоятининг тарихий-маданий туристик салоҳияти, ҳудудларнинг сайёҳлик - рекреация салоҳиятини тадқиқ қилишда хорижий олимларни илмий ишлари таҳлили, туристик-рекреацион ресурслар салоҳиятини гуруҳларга ажратиши ва туманларнинг тарихий-маданий мерос ёдгорликлари салоҳияти ёритилган. Шунингдек, мақолада вилоятини шаҳар ва қишлоқ туманларининг тарихий-маданий туристик салоҳияти гуруҳларга ажратилиб таҳлили баён қилинган.

Калит сўзлари: Туристик салоҳият, тарихий, маданий, археологик, монументал ёдгорликлар.

ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫЙ ТУРИСТИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ КАШКАДАРЬНСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация: В статье описаны историко-культурный туристический потенциал Кашкадарьинской области, анализ научных работ зарубежных ученых по исследованию туристско-рекреационного потенциала регионов, классификация потенциала туристско-рекреационных ресурсов по группам, а также потенциал памятников историко-культурного наследия районов. Также в статье разделен на группы и проанализирован историко-культурный туристический потенциал городских и сельских районов региона.

Ключевые слова: Туристический потенциал, исторические, культурные, археологические, монументальные памятники.

HISTORICAL AND CULTURAL TOURIST POTENTIAL OF THE KASHKADARYA REGION

Abstract: The article describes the historical and cultural tourism potential of the Kashkadarya region, the analysis of scientific works of foreign scientists on the study of the tourism and recreational potential of the regions, the classification of the potential of tourism and recreational resources by groups, as well as the potential of historical and cultural heritage sites of the regions. The article also divided into groups and analyzed the historical and cultural tourism potential of urban and rural areas of the region.

Keywords: Tourism potential, historical, cultural, archaeological, monumental monuments.

Ҳозирги даврда хизматлар соҳаси ривожланган мамлакатлар миллий иқтисодиётининг етакчи жабҳасига, ялпи ички маҳсулотнинг асосий яратувчисига айланишга улгурди. Улар таркибий жиҳатдан ўта турли-туманлиги, катта меҳнат салоҳиятини жамлай олиши ва банд қилиши, бевосита аҳолининг турмуш шароитлари фаровонлиги билан чамбарчас боғлиқ эканлиги билан ҳам аҳамиятлидир. Бу борада туристик-рекреацион хизматларнинг алоҳида мавқе ва аҳамиятга эга бўлиб бораётганлигини яққол кўриш мумкин.

Сўнгги даврларда жаҳон ҳўжалигида кечаётган жараёнлар, чунончи туризм ва рекреациянинг шиддат билан ривожланиши, тенденциялари, турли минтақа ва мамлакатлар қатори Марказий Осиё минтақаси, хусусан Ўзбекистонга ҳам ўз таъсирини кўрсатмоқда. Бунда кейинги йилларда мамлакатимиз раҳбарияти томонидан, қабул қилинган ҳукукий-меъёрий ҳужжатлар, шунингдек туристларни жалб қилиш, вилоятларнинг туризм инфратузилмасини жадал ривожлантириш билан боғлиқ олиб борилаётган ишлар ҳамда “2019-2025 йилларда Ўзбекистонда туризм соҳасини

ривожлантириш концепцияси”нинг қабул қилиниши бунинг ёрқин исботидир [1]. Зеро, ушбу концепцияга мувофиқ Ўзбекистонда туризм соҳасидаги давлат сиёсатининг бош мақсади - истикболда ҳудудлар ва уларнинг инфратузилмасини комплекс тарзда жадал ривожлантиришда туризм соҳаси етакчилиқ қилиши, долзарб ижтимоий-иқтисодий вазифаларни ечиш, иш ўринларини кўпайтириш, ҳудудлар диверсификацияси ва ривожланишини таъминлаш, аҳолининг даромадлари, турмуш даражаси унинг сифатини ошириш, мамлакатнинг инвестициявий жозибадорлиги ҳамда имиджини яхшилашга қаратилган. Аммо, шулар билан бирга, ҳозирда Ўзбекистоннинг жаҳон туризм бозоридаги мавқеини, унинг мавжуд улкан туризм салоҳиятидан самарали фойдаланиш даражасини юқори дейиш мушкул.

Республикамиз улкан сайёҳлик салоҳияти ва имкониятларига эга бўлишига қарамадан, таклиф этилаётган турмаҳсулотлар ҳажми кичик, бу борада ички минтақа ва вилоятларнинг иштироки даражаси суст эканлиги кўзга ташланади. Агарда, мамлакатимиз ҳудудларини мавжуд сайёҳлик-рекреация ресурслари салоҳиятидан фойдаланиш даражасига кўра, шартли уч гуруҳга (интенсив фойдаланилаётган, экстенсив фойдаланилаётган, фойдаланилмаётган) ажратилса, бунда интенсив фойдаланилаётганлари кам улушни, экстенсив фойдаланилаётганлари ва деярли фойдаланилмаётганлари эса катта улушни ташкил қилади. Бинобарин, вилоятлар турлича сайёҳлик - рекреация ресурслари салоҳиятига эга бўлиши билан бирга, улар туристик - рекреацион фаолиятга турлича даражада тортилган. Ҳозирда эса республикамиз сайёҳлик фаолиятининг шаклланиб улгурган етакчи ҳудудий вектори тарихан Буюк Ипак йўли таъсирида шаклланган “Тошкент - Самарқанд - Бухоро - Хива” йўналиши бўлиб қолмоқда.

Турли минтақа ёки ҳудудларнинг сайёҳлик - рекреация салоҳиятини тадқиқ қилишдан аввал, уларнинг замонавий мазмуни, таркиби ҳамда ривожланишининг географик жиҳатларини аниқлаб олмоқ муҳим илмий-амалий аҳамият касб этади. Аввало, салоҳият тушунчаси ҳақида тўхталар эканмиз, у турли манбаларда кўпроқ *заҳира, имконият, восита* маъносига эга эканлигини ёки қайсидир бир мақсад ва вазифани ҳал қилишда фойдаланиш мумкинлиги таъкидланади [9]. Шунинг билан бирга, кўпчилик ҳолларда салоҳият тушунчасининг моҳиятини моддий асоссиз тасаввур қилиб бўлмаслигини ҳам таъкидлаш жоиз.

Е.В.Колотованинг фикрича, ҳудудларнинг маданий-тарихий рекреация ресурслари салоҳияти қуйидаги 5 та асосий турларга ажратилади: тарихий, археологик, шаҳарсозлик, архитектура, санъат, хужжатли ёдгорликлар [2; с.116-123].

Мавжуд адабиётларда ҳудудларнинг сайёҳлик ёки рекреация салоҳияти борасида турлича қарашлар ўз аксини топган. Жумладан, В.И.Кружалин ва бошқаларнинг фикрича, ҳудудларнинг рекреация ресурслари салоҳияти - бу, рекреациянинг ривожланишини фаоллаштирувчи, таъминловчи рекреацион (табiiй, маданий-тарихий) ресурсларнинг ҳудудий уйғунлиги ва шарт-шароитлари сифатида тушунилади [3;с.68-69]. Ҳудудларнинг туристик-рекреация салоҳияти деганда эса юқоридаги муаллифлар, аҳолининг туризм-рекреация фаолиятига бўлган эҳтиёжларини қондиришга қаратилган туристик-рекреацион ресурслар ва уларнинг ҳудудий уйғунлигини тушунадилар.

Кўпчилик муаллифлар томонидан ҳудудларнинг туристик-рекреацион ресурслар салоҳияти уч гуруҳга (табiiй, маданий-тарихий, ижтимоий-иқтисодий) ажратилса, В.И.Кружалин ва бошқалар (2014) томонидан 4-чи яъни ахборот туристик-рекреацион ресурслар гуруҳи ҳам ажратилади [3;с.70]. Демак, ахборот ресурслари табiiй, маданий-тарихий ва ижтимоий-иқтисодий ресурслар салоҳияти ҳақида маълумотлар бериш билан бирга, унинг ривожланишига бевосита таъсир қилади.

Умуман олганда, бугунги кунга келиб, рекреация туризмни ривожлантиришнинг пойдевори бўлиб хизмат қилиши билан бирга, уни тор ва кенг маънода талқин қилиш шакли кўп кузатилади. Жумладан, рекреацияни тор маъносига кўра, у “доимий яшаш жойларидан ташқаридаги махсус ҳудудларда одамларнинг бўш вақтидан соғлиқни тиклаш, билиш, спорт ва маданий – кўнгилочар фаолиятини олиб бориш жараёнида вужудга келган ҳодиса ва муносабатларнинг уйғунлигидир” [7; с.8]. Рекреацияни кенг маънода тушунишда эса у ўз ичига одамларнинг юқоридаги барча санаб ўтилган фаолиятларини, ўзлари доимий яшаб турган жойда амалга оширилишини ҳам қамраб олади.

Маданий-тарихий сайёҳлик рекреация ресурсларига - археологик ёдгорликлар (эски шаҳарлар қолдиқлари, қўрғонлар, қадимги аҳоли пунктлари қолдиқлари ва бошқа.); тарихий ёдгорликлар (бинолар, иншоотлар, муҳим тарихий воқеалар билан боғлиқ жойлар ва бошқа.); шаҳарсозлик ва архитектура (архитектура ансамбллари ва мажмуалари, шаҳар ва тарихий марказлари ва бошқа.); санъат (монументал асарлар, тасвирий санъат, декоратив ва амалий санъат ва б.); документал ёдгорликлар (актлари, ёзма ва график ҳужжатлар, қадимги қўлёзмалар, фольклор ва б.); бошқа объектлар (музейлар, кўرғазмалар, театрлар, спорт иншоотлари, ботаника боғлари ва б.) киритилган.

Умуман олганда, бугунги ахборотлашган жамиятда янада кўпроқ эътибор анъанавий ресурс турларига (моддий, табиий, меҳнат, молиявий, энергетик ва б.) эмас, балки бирламчи аҳамият касб этиб бораётган ахборот ресурсларига қаратилмоқда. Ҳозирда ахборот ресурсларга эга бўлиш иқтисодий категория сифатида кўриб чиқилади [4; с.50]. Ахборот туристик-рекреация ресурслари - бу, туристлар томонидан саёҳатга тайёрланиш жараёнида ёки бевосита саёҳат жараёнида ҳудудларнинг тарихи, маданияти, табиати, хўжалиги ва одамлари ҳақида олинган маълумотлардир.

Мазкур тадқиқотда асосий эътибор Қашқадарё вилоятининг маданий тарихий сайёҳлик рекреация ресурслари салоҳияти, унинг моддий-маданий тарихий мерос объектлари мисолида ўрганишга қаратилган.

Вилоятнинг табиий географик хусусиятлари, аҳоли жойлашуви тизимлари характери, хўжалигининг тармоқлар ва ҳудудий таркиби, энг аввало, унинг ер юзаси тузилишига (текислик, тоғолди, тоғ), гидрографик тўри, айниқса, ерларнинг ўзлаштирилиши билан чамбарчас боғланган. Шулардан келиб чиқиб, тарихан вилоят ҳудудида иккита ўзига хос маданий-тарихий минтақа шакллانган. Булар, эски ўзлаштирилган Китоб-Шаҳрисабз гуруҳ туманлари ҳамда янги ўзлаштирилган Қарши зонаси гуруҳ туманлари.

Агарда, Қарши зонаси (Қарши шаҳри - вилоятнинг маъмурий, иқтисодий, фан ва маданият марказидир) вилоятнинг жануби-ғарбий текислик - чўл қисмида жойлашган бўлса, Китоб-Шаҳрисабз зонаси вилоятнинг шимолий-шарқий ва шарқий тоғолди, тоғ ҳудудларини қамраб олган. Қишлоқ туманлари ўзининг ҳудуд ва демографик салоҳияти, хўжалик ихтисослашуви ва ишлаб чиқариш салоҳияти, ривожланиш даражаси ва сайёҳлик рекреация ресурслари салоҳиятига кўра бир-биридан фарқ қилади. Улар орасида Китоб-Шаҳрисабз гуруҳ туманлар туристик-рекреацион салоҳияти билан алоҳида ажралиб туради.

Бинобарин, тарихий-маданий мерос ёдгорликлари (археологик, архитектура, монументал санъат ёдгорликлари, диққатга сазовор жойлар) бўйича қишлоқ туманларининг салоҳияти, уларнинг жойлашган ўрнига, табиати, аҳолининг зич ёки сийрак жойлашувига, айниқса, бой тарихий ўтмишига, ерларнинг қадимдан ўзлаштирилиши, аҳолининг яшаб келиши билан чамбарчас боғланган. Масалан, табиий-географик шароити қулай, ранг-баранг ҳамда аҳоли қадимдан зич яшаб келган Китоб-Шаҳрисабз гуруҳ туманларда (Яккабоғ, Шаҳрисабз, Китоб туманларида) моддий-маданий

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

мерос ёдгорликлари сони кўп, турли-туман бўлса, аксинча, вилоятнинг янги ўзлаштирилган қишлоқ туманларида (Нишон, Муборак, Миришкор) уларнинг сони ва турлари камлиги билан ажралиб туради.

2019 йил январь ҳолатига Қашқадарё вилоятида жами 1311 та (Ўзбекистоннинг 16,3 фоизи) маданий-тарихий мерос ёдгорликлари (объектлари) рўйхатга олинган. Шулардан, 1041 таси археологик ёдгорликларга, 200 таси архитектура, 43 таси монументал санъат ёдгорликларига, 27 таси диққатга сазовор жойларга тўғри келади. Улар вилоятнинг шаҳар ва қишлоқ туманлари бўйича турлича жойлашган [6; 69-72 б.].

Қашқадарё вилоятининг маданий тарихий-моддий мерос салоҳияти юқори бўлган қишлоқ туманлари қаторига Яккабоғ (237 та), Шаҳрисабз (159 та), Китоб (158 та) туманлари мансуб. Улар вилоятнинг 42,2 фоиз салоҳиятини ўзида мужассам қилган. Бу борада таниқли олим профессор А.Солиев ҳам “Шаҳрисабз, Китоб, Яккабоғ туманларида кадамжо ва зиёратгоҳлар кўп эканлиги”ни, “туристик объектлар сифатида эса кўхна Шаҳрисабз – соҳибқирон Амир Темурнинг ватани” деб юқори баҳо беради [8; 282 б.]. Аксинча, бу борада салоҳияти паст туманлар қаторига Нишон (7 та), Муборак (8 та), Миришкор (18 та) туманлари мансуб бўлиб, улар географик жиҳатдан Қарши зонаси ҳудудида жойлашганлиги билан характерланади.

Вилоятнинг тарихий-маданий мерос туристик объектлари орасида энг кўп сонлиси археологик ёдгорликлар бўлиб ҳисобланади. Уларнинг катта қисмини турли даврларга мансуб тепаликлар, шунингдек, қалъалар, ёдгорликлар, эски уй қолдиқлари ва бошқалар ташкил қилади. Юқорида таъкидланганидек, бундай туристик ресурслар сони бўйича Яккабоғ, Шаҳрисабз, Китоб туманлари етакчилик қилса, Нишон, Муборак, Миришкор туманлари эса қуйи поғоналарни эгаллайди.

Вилоятдаги мавжуд архитектура ёдгорликлари сони 200 тани ташкил қилиб, ўз таркибига масжидлар, мадрасалар, эски қалъа деворлари, макбаралар, сардобалар, кўприкларни қамраб олади. Бу борада ҳам Яккабоғ тумани (38 та), Шаҳрисабз шаҳри (24 та), Китоб (16 та), Чироқчи (16 та) туманлари етакчилик қилса, Қарши чўл зонасида жойлашган Нишон (1 та), Муборак (3 та) туманларининг салоҳияти кучсиз. Қолган барча қишлоқ туманлари эса оралиқ ҳолатни эгаллайди.

1-жадвал

Қашқадарё вилоятининг модий-маданий туристик салоҳиятига кўра гуруҳлаш

Гуруҳлар	Шаҳар ва қишлоқ туманлари		Шаҳар ва қишлоқ туманлари номи	Жами моддий маданий мерос объектлари	
	сони	%		сони	%
I – Юқори салоҳиятли (150 тадан кўп*)	3	20,0	Яккабоғ, Шаҳрисабз, Китоб	554	42,2
II – Ўрта салоҳиятли (50-150 та)	8	53,3	Қарши, Ғузор, Касби, Косон, Чироқчи, Қамаш, Қарши шаҳри, Шаҳрисабз шаҳри	684	52,2
III – Паст салоҳиятли (50 тадан кам)	4	26,7	Дехқонобод, Миришкор, Муборак, Нишон	73	5,6
Вилоят бўйича	15	100,0		1311	100,0

Жадвал муаллиф томонидан тузилган.

*Изоҳ: Моддий маданий мерос объектлари сони.

Маълумки, моддий маданий мерос туристик рекреация объектлари аҳамиятига кўра маҳаллий ҳамда республика тоифасига бўлинган. Бу борада вилоятнинг ўзига хос жихати, уларнинг катта қисмини республика тоифасига мансублиги билан боғлиқдир. Жумладан, жами моддий-маданий сайёҳлик рекреация ёдгорликларининг (1311 та) 985 таси ёки 75,1 фоизи республика тоифасига, 24,9 фоизи эса маҳаллий тоифага мансубдир. Ушбу рақам мос равишда археологик ресурсларда 81,7 ва 18,3 фоизини, архитектура ёдгорликларида 42,0 ва 58,0 фоизни ташкил қилади. Шулар билан бирга, монументал санъат ёдгорликларининг барчаси республика тоифасига мансуб бўлса, диққатга сазовор жойларнинг 70,3 фоиз маҳаллий тоифага мансубдир. Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, вилоят маркази Қарши шаҳри (59 та) ва Қарши тумани (128 та) ҳам маданий туристик салоҳияти билан алоҳида ўрин тутади [5; 794-801р].

Қашқадарё вилоятининг шаҳар ва қишлоқ туманларини тарихий-маданий сайёҳлик рекреация салоҳиятига кўра қуйидаги 3 гуруҳга ажратиш мақсадга мувофиқ. Вилоятининг кўпчилиги шаҳар ва қишлоқ туманлари (53,3 фоиз) моддий-маданий туристик салоҳиятига кўра ўрта салоҳиятли гуруҳга мансуб. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, мазкур гуруҳдан кўпроқ вилоятнинг янги ўзлаштирилган Қарши чўл зонаси туманлари жой олган.

Шунингдек, 1-гуруҳга мансуб шаҳар ва туманлар бу борада юқори салоҳиятга эга эканликларини кўрсатса, 3-гуруҳ шаҳар ва қишлоқ туманлари сайёҳлик салоҳиятининг пастлиги билан ажралиб туради (1-жадвал).

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, бугунги кунда Қашқадарё вилояти улкан сайёҳлик рекреация салоҳиятига эга бўлишига қарамасдан, уларни туристик фаолиятга жалб қилиш даражаси суёт эканлиги билан характерланади.

1-жадвалда вилоят ҳудудида жойлашган ҳамда туристлар энг кўп ташриф буюрадиган моддий-маданий мерос объектларининг туманлар кесимидаги ҳудудий таркиби ўз аксини топган. Бунда, туристлар энг кўп ташриф буюрадиган вилоятнинг диққатга сазовор маданий-тарихий сайёҳлик объектлари, шаҳар ва туманлар бўйича 4 та даражага (тоифага) ажратилган.

Жумладан, вилоятнинг 1-даражага эга диққатга сазовор маданий мерос объектлари гуруҳига энг аввало, Қарши ва Шаҳрисабз шаҳри, Яққабў ва Касби туманлари мансуб бўлса, 2-даражали диққатга сазовор маданий сайёҳлик объектлари гуруҳида Китоб ва Чирокчи туманлари асосий ўринни эгаллайди. Шунингдек, 3-даражали гуруҳда Муборак, Миришкор ва Ғузор туманлари етакчи бўлса, 4-гуруҳда Косон, Нишон, Қамаши ва Дехқонобод туманлари асосий ўринни эгаллайди.

Мазкур тадқиқот натижаларидан ҳам маълум бўладики, мамлакатимиз – Ўзбекистон Республикаси ва Қашқадарё вилояти туризм-рекреация салоҳиятини биргина маданий тарихий мерос объектлари мисолида тадқиқ қилиш, унинг улкан имкониятларга эга эканлигини кўрсатади. Агарда, вилоятни катта табиий сайёҳлик рекреация салоҳиятига ҳам эга эканлигини эътиборга олинса, бу имконият янада ошади. Ўз навбатида эса ушбу салоҳиятдан оқилона фойдаланишни, унинг хўжалик фаолият доирасига фаол жалб қилишни ҳамда ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини юксалтиришда катта аҳамиятга эга.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 5 январдаги “Ўзбекистон Республикасида туризмни жадал ривожлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-5611-сонли Фармони, “2019 - 2025 йилларда Ўзбекистон Республикасида туризм соҳасини ривожлантириш” Концепцияси.
2. Колотова Е.В. Рекреационное ресурсосведение: учеб.пособие. М.:РМАТ, 1999. С.116-123.
3. Кружалин В.И., Мироненко Н.С. и др. География туризма. Учебник. М.: Федеральное агентство по туризму. 2014. с.320.

4. Кузик С.П. География туризма. Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, Геогр. Ф-т. - Київ, Знання, 2011. - С. 50.
5. Mamatkodir I. Nazarov, Hayrulla H. Jumaev, Izimbet R. Turdimambetov, Sergey L. Yanchuk, Matluba M. Egamberdieva. Development of Tourism in Uzbekistan and Cultural-Historical Tourist Resource Potential of Kashkadarya Region. Journal of Environmental Management and Tourism, (S.I.), v. 11, n. 4, p. 794-801, June 2020. ISSN 2068-7729.
6. Назаров М.И., Жумаев Х.Х., Умарова М.Х. Қашқадарё вилоятида тарихий-маданий туризмни ривожлантириш салоҳияти. Ўзбекистон География жамияти ахбороти 56-жилд, 2019 йил. 66-72 б.
7. Поросенков Ю.В., Худякова Т.М. Формирование отечественной рекреационной географии и проблемы социально-экономико-географических исследований рекреационной деятельности // Вестник ВГУ, серия: география. геоэкология, №2. - С. 8.
8. Солиев А.С. Ўзбекистон географияси. Дарслик. Т., 2014. 282-б.
9. Ушакова Е.О. Совершенствование методических подходов к комплексной оценке ресурсов территории для развития сферы туризма. Диссерт. на соиск. ученой степени к.э.н. Новосибирск. 2016. С.80.

ГЕОГРАФИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В РОССИИ: ТЕНДЕНЦИИ И ФАКТОРЫ

Земцов С.П.

(Российская академия народного хозяйства и государственной службы при
Президенте РФ, Россия)

Аннотация: В этой статье мы используем географический и институциональный подходы и применяем эконометрические методы для изучения того, как рыночный потенциал, формальные институты, налоги, доступ к финансам, инструменты региональной политики и цифровизация повлияли на активность малого бизнеса в регионах России в 2008-2018 гг.

Ключевые слова: бизнес-среда, институты, МСП, Россия, регионы, государственная поддержка.

GEOGRAPHY OF ENTREPRENEURSHIP IN RUSSIA: TRENDS AND FACTORS

Abstract: In this article, we use geographic and institutional approaches and apply econometric methods to study how market potential, formal institutions, taxes, access to finance, regional policy instruments, and digitalization affected small business activity in Russian regions in 2008-2018.

Keywords: business environment, institutions, SMEs, Russia, regions, public support

Исследование предпринимательства в такой крупной развивающейся стране, как Россия, требует глубокого изучения истории, географии, институтов и социально-экономической структуры ее регионов. Разнообразие предпринимательской культуры, уровень технологического и экономического развития, распределение ресурсов могут объяснить неравномерное распределение предпринимательской активности в регионах России [4].

Несмотря на значительные исследования движущих сил регионального предпринимательства в развитых странах [5], Россия является одной из постсоциалистических стран, где переход к предпринимательской экономике происходит медленно и ограниченно из-за значительной государственной собственности, отсутствия предпринимательской культуры и жесткости формальных институтов [1].

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

Основная цель настоящего исследования – выявить основные факторы, влияющие на долгосрочные тенденции в географии предпринимательства в России.

Мы используем региональные панельные данные за 2008-2018 гг. по 83 регионам России для проверки гипотезы нашего исследования. Основным источником данных является Федеральная служба государственной статистики (Росстат).

Для оценки предпринимательской активности в регионе мы использовали количество малых предприятий на 1000 жителей в трудоспособном возрасте или «плотность малого бизнеса» [2]. К малым фирмам в России относятся компании с численностью сотрудников менее 100 человек и выручкой менее 800 млн рублей, независимые от крупных фирм и государства.

Таблица 5. Оценка со случайными эффектами за период 2008-2018 по 83 регионам России.

Объясняющие переменные	(4)	(5)	(6)	(7)
Рыночный потенциал	.310*** (.032)			
Плотность населения		.0001*** (.000)	.0001** (.000)	.0001** (.000)
Обеспеченность банковской сферой			.483*** (.089)	.476*** (.086)
Преступность			-.148* (.083)	-.175** (.086)
Федеральные налоговые льготы			.017* (.010)	.018* (.010)
Налоговые каникулы		.183*** (.024)	.110*** (.022)	.114*** (.022)
Региональное снижение УСН	.141*** (.031)	.221*** (.031)	.017 (.03)	×
Наличие ОЭЗ	.061 (.038)	.096** (.041)	.059 (.045)	
Доступность интернета			.164*** (.045)	.169*** (.043)
ВРП на душу населения	.300*** (.116)	.340*** (.122)	.251*** (.097)	.259*** (.1)
Безработица	.0370 (.048)	-.042 (.049)		
Константа	1.005** (.405)	1.788*** (.434)	2.010*** (.292)	2.062*** (.301)
Число наблюдений	902	902	862	862

Географическое размещение малых предприятий в России формировалось на протяжении последних 30 лет. За этот период сформировалось несколько устойчивых типов предпринимательских экосистем [3]. Плотность малого бизнеса выше и быстрее росла в 2008-2018 гг. в регионах с наиболее крупными агломерациями: Пермь, Москва, Екатеринбург, Казань (Татарстан) и др., с благоприятным для ведения бизнеса окружением: Татарстан, Тюменская, Воронежская, Ярославская и Московская области (Барина и др., 2018), а также с выгодным географическим положением вблизи крупных зарубежных (Сахалинская, Хабаровская области, Карелия) и региональных рынков (Ярославская, Псковская, Ивановская и Рязанская области). Она ниже, а в ряде случаев уменьшилась в северной и дальневосточной части, где высоки транспортные и энергетические затраты, а также на юге, где выше доля неформальной (теневой) экономики и бизнес-среда хуже. За

рассматриваемый период показатель рос в ряде регионов, проводивших активную политику поддержки и улучшения бизнес-среды МСП: Пермская, Тюменская, Ульяновская, Воронежская области, Татарстан и др.

Для проверки наших гипотез мы предложили следующую эконометрическую модель [6]:

$$Y_{it} = a + \beta'_1 X_{it} + \beta'_2 Z_{it} + \lambda_i + \varepsilon_{it}$$

где Y — предпринимательская активность в регионе i в году t , характеризующая плотностью малого бизнеса, β — оцениваемые параметры, X — вектор независимых объясняющих переменных в регионе i в году t ; Z — вектор экзогенных управляющих переменных в регионе i в год t ; λ представляет региональные фиксированные эффекты. В панельной оценке член ошибки ε состоит из ненаблюдаемых специфических для региона эффектов v и специфических для наблюдения ошибок e .

Мы оценили модели с фиксированными и случайными эффектами (таблица 1).

Мы обнаружили, что увеличение рыночного потенциала на 1% приводит к увеличению числа малых фирм (в расчете на одного участника рабочей силы) на 0,16-0,31%. В российских регионах доступ к международным рынкам может быть дорогостоящим и трудоемким. Поэтому расположение региона вблизи международных рынков, торговых маршрутов и крупных региональных рынков привлекает предпринимателей.

Институты и качество регулирования имеют значение для предпринимательства. Если уровень преступности в регионе ниже на 1%, то плотность малого бизнеса будет выше на 0,23-0,31%. Низкий уровень преступности также может служить косвенным показателем среднего уровня доверия. Доступ к финансам увеличивает активность малого бизнеса. По нашим оценкам, если в регионе индекс доступности банковских услуг выше на 1%, это может привести к увеличению плотности малых фирм на 0,26-0,48%.

Количество выездных налоговых проверок на одну фирму незначительно. Общее количество проверок в последние годы значительно сократилось, поэтому вполне вероятно, что эта форма административного бремени больше не влияет на принятие предпринимательских решений.

Важна предпринимательская политика. В регионе с налоговыми каникулами плотность малого бизнеса выше на 0,11-0,25%. А рост региональных налоговых льгот на 1% может увеличить плотность малого бизнеса на 0,14-0,22%, но это незначительно с учетом других характеристик бизнес-среды. Федеральные налоговые льготы также влияют на активность малого бизнеса, например, увеличение количества налоговых льгот на одну фирму на 1% приводит к увеличению числа малых предприятий на 0,014-0,018%. В целом плотность малого бизнеса выше в регионах с каждой новой особой экономической зоной, но с учетом остальных факторов переменная незначима, то есть ОЭЗ уже располагаются в регионах с выгодными условиями для малого бизнеса.

Доступ к Интернету меняет то, как мы делаем покупки и ведем бизнес, и он используется малыми предприятиями для работы на цифровых платформах для продажи. Мы обнаружили, что увеличение доли домохозяйств с доступом в Интернет на 1% может привести к увеличению числа малых фирм на 0,164–0,169.

Россия — огромная и очень неоднородная страна с множеством региональных культур, языков и историй. К сожалению, географические факторы часто недооцениваются, что затрудняет понимание динамики предпринимательства.

Использованная литература

1. Баринова В.А., Земцов С.П., Царева Ю.В. В поисках предпринимательства в России. Часть I. Что мешает малому и среднему бизнесу развиваться. — Москва: Издательский дом «Дело» РАНХиГС, 2023. 400 с.
2. Баринова В. А., Земцов С. П., Царева Ю. В. Предпринимательство и институты: есть ли связь на региональном уровне в России //Вопросы экономики. — 2018. — Т. 6. — С. 92-116.
3. Земцов С. П., Бабулин В. Л. Предпринимательские экосистемы в регионах России //Региональные исследования. — 2019. — №. 2. — С. 4-14.
4. Chepurenko, A., Popovskaya, E., & Obratsova, O. (2017). Cross-regional variations in the motivation of early-stage entrepreneurial activity in Russia: determining factors. In Entrepreneurship in Transition Economies (pp. 315-342). Springer, Cham.
5. Urbano, D., Aparicio, S. & Audretsch, D. (2019). Twenty-five years of research on institutions, entrepreneurship, and economic growth: what has been learned? Small Business Economics, 53(1), 21-49. Doi: 10.1007/s11187-018-0038-0.
6. Zemtsov, S., Tsareva, Y., Barinova, V. A., Belitski, M., & Krasnoselskikh, A. N. (2022). Small business in Russia: institutions, market potential, taxes and digitalization. Post-Communist Economies, 34(8), 1029-1053.

**ВЗАИМОСВЯЗЬ МЕЖДУ ГЛОБАЛЬНЫМ ИЗМЕНЕНИЕМ КЛИМАТА И
СОСТОЯНИЕМ ЗДОРОВЬЯ НАСЕЛЕНИЯ**

Комилова Н.К.¹, Зайнутдинова Д.К.² Каршибаева Л.К.³

(¹Национальный университет, ²Самаркандский государственный университет,
³Гулистанский государственный университет, Узбекистана)

Аннотация: В настоящее время особое внимание уделяется вопросам оценки последствий изменения климата для здоровья населения. В данной статье рассмотрены показатели выбросов загрязняющих веществ по Республике Узбекистан, проведен детальный анализ общей заболеваемости населения и показателей заболеваемости сердечно-сосудистыми болезнями. Авторами обозначены меры по обеспечению снижения уровня загрязнения атмосферного воздуха: модернизация промышленных предприятий, улучшение транспортной инфраструктуры, усиления контроля над выбросами, загрязняющими атмосферу, а также рациональное размещение промышленных объектов.

Ключевые слова: потепление климата, загрязнение атмосферы, здоровье человека, качество жизни, урбанизация, патологическое состояние, общая смертность.

**ГЛОБАЛ ИҚЛИМ ЎЗГАРИШЛАРИ ВА АҲОЛИ САЛОМАТЛИГИНИНГ ЎЗАРО
АЛОҚАДОРЛИГИ**

Annotatsiya: Ushbu maqolada mualliflar aholining yuqumli va parazitlar kasalliklarining o'rtacha ko'p yillik darajasi va ularning hududiy tarqalishini tahlil qildilar. Ayrim yuqumli kasalliklarni hisob-kitob qilish natijalari O'zbekistonning ma'muriy-hududiy xaritasida aholining jinsiy va yosh tarkibini ajratib ko'rsatilgan. Yuqumli-parazitlar kasalliklar darajasining pasayishi O'zbekiston Respublikasi tibbiyot tarmog'ining yutuqlaridan biridir..

Kalit so'zlar: iqlim isishi, atmosfera ifloslanishi, inson salomatligi, hayot sifati, urbanizatsiya, patologik holat, umumiy o'lim.

**THE RELATIONSHIP BETWEEN GLOBAL CLIMATE CHANGE AND PUBLIC
HEALTH**

Abstract: Currently, special attention is being paid to assessing the effects of climate change on public health. In this article, the indicators of pollutant emissions in the Republic of Uzbekistan are considered, a detailed analysis of the general morbidity of the population and indicators of the incidence of cardiovascular diseases is carried out. The authors have outlined measures to ensure the reduction of

atmospheric air pollution: modernization of industrial enterprises, improvement of transport infrastructure, strengthening control over emissions polluting the atmosphere, as well as rational placement of industrial facilities.

Keywords: *climate warming, atmospheric pollution, human health, quality of life, urbanization, pathological condition, total mortality.*

Атмосфера – это важная оболочка, миллионы лет защищающая Землю. В то же время загрязнение атмосферного воздуха оказывает влияние на здоровье населения, что приводит к патологическим изменениям. Исследования многих ученых, таких как H. Liu, J. Roxon, F.J. Ulm, R.M. Pellenq, показали, что повышенное содержание химических веществ в атмосферном воздухе приводит к увеличению заболеваемости, в том числе органов дыхания, нервной системы, кровообращения и кроветворения, злокачественными опухолями и другими видами заболеваний [5,7]. Li. M. Stringer и L.C. Dallimer отметили, что загрязнение атмосферного воздуха только взвешенными твердыми частицами может привести к дополнительной смерти до 21 000 человек в год. В районах с высокой концентрацией загрязняющих веществ вокруг стационарных источников, например, таких как промышленные объекты, крупные транспортные узлы и автомобильные дороги, уровень заболеваний высший, что обусловлено имеющимися источниками [8]. Эта ситуация также актуальна для городов Узбекистана. Важно отметить, что согласно данным Программы ООН по окружающей среде количество смертей на 100 000 человек, связанных с загрязнением атмосферного воздуха в Узбекистане, существенно колебалось в последние годы, и в 2019 году составило 79,78 смертей на 100 000 человек [9].

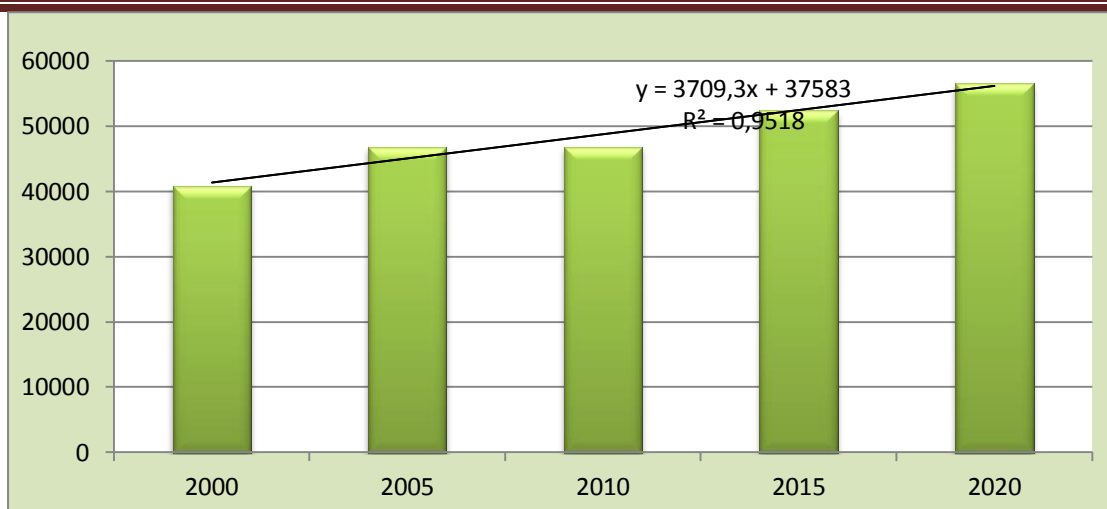
По мнению Z.Z., Yakhshieva и соавторов, территории, в силу своей специфики: повышенного количества транспорта, сжигания топлива, промышленности и большого скопления людей, являются местами с высокой концентрацией загрязняющих веществ. Эти проблемы проявляются с разной интенсивностью по всему Узбекистану [10]. По данным Организации экономического сотрудничества и развития, самый большой рост смертности от загрязнения воздуха к 2060 году прогнозируется в Китае, Индии, Корее и странах Центральной Азии, таких как Узбекистан, где демографический рост и перенаселенность городов означают, что все больше людей будут подвергаться воздействию загрязненного воздуха [11]. По сведениям Z.Z. Yakhshieva, в Узбекистане 64 процента выбросов в атмосферу приходится на выбросы автотранспорта. Атмосферный воздух городов Ташкента, Самарканда, Андижана и др. значительно загрязнен по сравнению с другими регионами. Это тот случай, когда сложная экологическая ситуация приводит к постепенному развитию ряда заболеваний у населения и увеличению смертности. Это требует радикального изменения образа жизни населения, системы здравоохранения и принятия конкретных мер [10]. Атмосферный воздух загрязняется в результате поступления в него твердых, жидких или газообразных веществ, которые могут оказать вредное воздействие на здоровье человека, климат, живую природу, воду, почву или нанести иной ущерб окружающей среде. Уровень концентрации загрязнения воздуха является прямым следствием от количества выбросов загрязняющих веществ в атмосферу и метеорологических условий. Также важен трансграничный приток загрязнения из соседних стран и атмосферные физико-химические изменения. Эти процессы затрагивают формирование так называемого фона загрязнения, который является результатом установления состояния динамического равновесия на большом расстоянии от источника выброса и дальности возникновения повышенных концентраций в зоне непосредственного воздействия источников.

По данным экспертов Всемирной организации здравоохранения, 23% всех заболеваний и 25% всех злокачественных опухолей связаны с факторами окружающей среды [12]. В Республике Узбекистан насчитывается около двух тысяч крупных и средних промышленных предприятий, на которых занято более 70,0 тысяч человек, это многочисленные фабрики, электростанции, промышленные объекты. Они загрязняют воздух тонкоизмельченной пылью и другими мелкими твердыми частицами, которые попадают в атмосферу, так же как и большое количество опасных побочных продуктов. Источниками загрязнения обуславливаются выбросы в атмосферу, которые концентрируют более 150 вредных веществ, из которых 50 считаются наиболее опасными. Статистика показывает, что количество загрязняющих веществ, выбрасываемых и улавливаемых из стационарных источников в республике, за последние годы несколько увеличилось. Результаты многих исследований показали, что среди работников, занятых в горнодобывающей промышленности, а также в строительной сфере наблюдается рост показателей различных заболеваний. Оксиды азота, особенно двуокись азота, входят в состав основных загрязнителей в составе атмосферного воздуха больших городов. Значительное количество оксида азота производят тепловые электростанции, металлургические предприятия, большие и малые котельные, а также автотранспорт. К негативным последствиям загрязнения воздуха относятся прежде всего возникновение кислотных дождей, неприятных запахов, смога, а также образование озоновой дыры или парникового эффекта. Кислотные дожди содержат серную кислоту и способствуют увеличению детской смертности и повреждению легких, также они повреждают леса, которые способствуют природному очищению атмосферного воздуха. Кроме того, кислотные дожди вызывают гибель флоры и фауны, деградацию почв и даже разрушение зданий [1].

Анализируя данные выброса загрязняющих веществ в атмосферу в Узбекистане и по областям, определенно можно сказать, что республика характеризуется высокими показателями загрязнения окружающей среды (табл. 1). Поэтому важно оценить влияние сложившейся ситуации на состояния здоровья населения. В результате анализа данных показателей общей заболеваемости населения Узбекистана, проведен корреляционно-регрессионный анализ, согласно которому наблюдается тенденция к увеличению заболеваемости, величина достоверности $R = 0.9518$, это значит, что модель точно описывает имеющиеся данные (Рис. 1). Также с учетом загрязнения атмосферы проведен анализ показателей заболеваемости населения сердечно-сосудистыми болезнями (на каждые 10 000 жителей), и были получены соответствующие результаты, где, к сожалению, заболеваемость демонстрирует стабильный рост, а величина достоверности составляет $R = 0.9414$ (Рис. 2). Таким образом, при анализе показателей заболеваемости сердечно-сосудистыми болезнями в ходе исследования становится очевидным, что эти показатели за последние годы увеличились. В частности, в Узбекистане в 2000 г. показатели заболеваемости населения сердечно-сосудистыми заболеваниями к 2020 г. увеличились с 1209,0 до 2851,0 на 10 000 жителей, что составляет превышение на 135,8%.

Загрязнение воздуха в первую очередь наносит ущерб детям, пожилым и хронически больным людям, нарушает работу всех систем и органов, но дыхательную систему поражает быстрее и сильнее всего. Воздействие повышенных концентраций загрязняющих веществ (твердые частицы, диоксид азота) связано с обострением симптомов астмы и хронической обструктивной болезни легких.

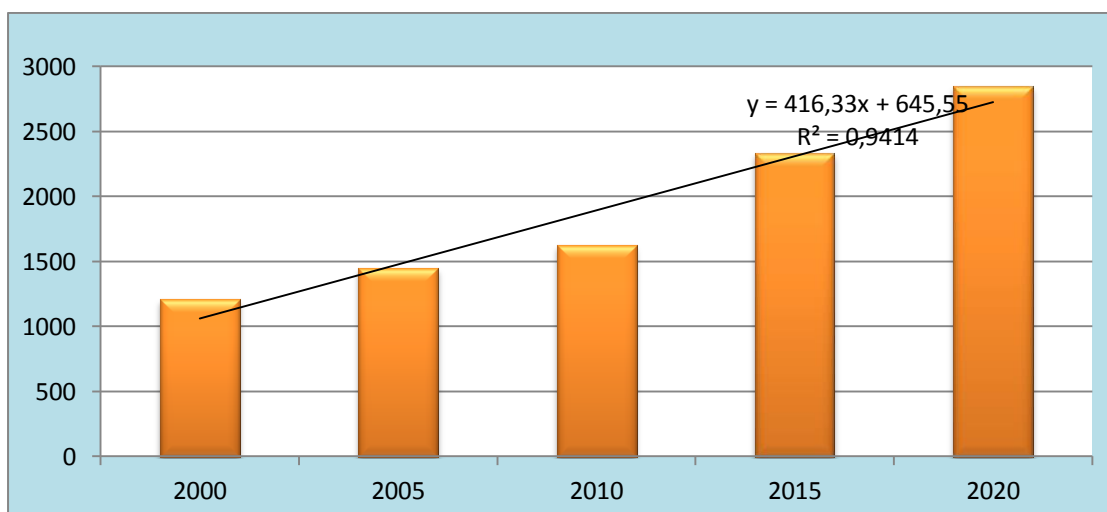
Дыхательная система человека, несмотря на то, что подготовлена к захвату и выделению вредных частиц воздуха, ослабляет этот механизм в связи с продолжительным влиянием раздражителей.

Источник: Государственный комитет Республики Узбекистан по статистике (2021 г.)

Рисунок 1. Показатели общей заболеваемости населения Узбекистана

Кроме того, мельчайшая пыль может проникать через легкие в кровоток, а любое такое загрязнение повреждает ткани от слизистой оболочки дыхательных путей до альвеол, и ослабляет иммунную систему человека. Длительное воздействие раздражителей вызывает хроническое воспаление, приводящее к необратимым изменениям в дыхательной системе.

Источник: Государственный комитет Республики Узбекистан по статистике (2021 г.)

Рисунок 2. Показатели заболеваемости сердечно-сосудистыми болезнями населения Узбекистана (на каждые 10 000 жителей)

Загрязнение воздуха связано с изменением климата, так как вследствие уменьшения загрязнения воздуха, происходит защита климата. Поскольку, в долгосрочной перспективе изменение климата представляет собой угрозу образу жизни людей. Сюда непосредственно относится смертность от аномальной жары, лесных пожаров и наводнений, а также долгосрочные угрозы производству продовольствия от меняющихся погодных условий. Также уже сегодня наблюдаются изменения в распространении инфекционных заболеваний, поскольку насекомые-переносчики этих болезней перемещаются на север по мере потепления климата.

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

По свидетельству многих ученых, таких как: R. Dong, G. Ulpiani, воздушное загрязнение имеет два источника: меньшая часть связана с природными явлениями, такими как песчаные ветры или извержения вулканов, а большая часть – с деятельностью человека, такой как транспорт, отопление, сельское хозяйство или промышленность. Вдыхание одного или нескольких из этих загрязняющих веществ имеет краткосрочные последствия для здоровья, такие как симптомы раздражения глаз, носа и горла, а также долгосрочные – сердечно-сосудистые, воздушно-капельные заболевания, болезни желудочно-кишечного тракта и эндокринной системы или даже онкология. Однако появляется все больше доказательств того, что воздействие загрязнения воздуха связано не только с этими очень серьезными заболеваниями, но и с другими последствиями для здоровья. К ним относятся диабет второго типа, системные воспаления или психические расстройства, такие как болезнь Альцгеймера и деменция [2].

Таблица 1. Выброс загрязняющих веществ в атмосферу в целом по Республике Узбекистан и по областям, тыс. тонн

Регионы	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Республика Узбекистан	788,2	817,6	855,2	1 162,1	975,1	1 008,2	853,5	883,7	952,8	924,4	909
Республика Каракалпакстан	23,5	19,5	25,8	26,7	32,8	30,6	37,7	34,0	37,2	28,9	31
Андижанская область	13,6	12,2	14,4	6,6	18,5	36,7	15,8	15,9	14,3	11,5	5
Сырдарьинская область	58,7	46,9	35,4	69,3	66,1	68,9	59,6	60,5	47,8	71,8	46
Джизакская область	17,3	14,1	17,2	37,2	70,2	63,4	5,2	11,8	4,3	3,4	3
Бухарская область	71,7	61,7	50,7	51,9	55,6	58,5	63,8	74,8	69,1	37,1	45
Кашкадарьинская область	142,5	163,0	167,0	171,8	176,3	167,9	165,7	152,2	140,4	128,1	132
Навоийская область	45,2	42,4	43,9	42,6	47,0	57,4	44,1	49,9	43,6	48,4	69
Сурхандарьинская область	3,3	4,4	3,7	5,8	3,1	3,2	3,2	5,1	6,9	6,5	7
Самаркандская область	51,8	52,8	49,1	51,3	54,7	51,6	37,2	52,1	44,2	52,7	39
Ферганская область	42,8	73,5	40,2	38,4	38,9	103,2	60,1	53,2	49,6	50,5	47
Хорезмская область	4,9	4,9	6,2	6,3	5,0	5,2	9,2	7,1	7,2	6,8	7
Ташкентская область	280,3	290,4	372,3	619,2	370,6	318,7	302,9	336,6	397,9	430,0	425
Наманганская область	5,6	7,0	3,7	3,9	7,8	15,8	15,9	15,2	15,8	15,0	24
г. Ташкент	27,0	24,8	25,6	31,1	28,5	27,1	33,1	15,3	74,5	33,7	29

Источник: Государственный комитет Республики Узбекистан по статистике (2021 г.

Глобальные негативные последствия загрязнения воздуха – это, например, усиление парникового эффекта или озоновая дыра, а смог и кислотные дожди являются наиболее известными локальными эффектами, и они в основном затрагивают людей, живущих в городах. Загрязнение воздуха представляет угрозу для здоровья людей, а также может привести к экономическим потерям. Также загрязнение воздуха оказывает воздействие на окружающую среду, например, сокращает биоразнообразие в некоторых экосистемах и

влияет на рост растительности и сельскохозяйственных культур. Это также влияет на здания, нанося, например, ущерб культурному наследию.

Важно отметить, что к загрязнителям воздуха относятся не только парниковые газы – в основном двуокись углерода, но также метан, закись азота и другие, но они во многом пересекаются часто взаимодействуя друг с другом. Согласно исследованиям Н. Iravani, V. Rao, P. Newman, J. Kenworthy, загрязнение воздуха, пыль и шум, особенно в городах, являются самой большой и прямой угрозой для здоровья населения, примеры чего также было отражено в исследовании [4]. Также U. Gehring и соавторы в своих научных трудах приводят примеры доказательств существования связи между уровнем загрязнения воздуха в городах и неблагоприятными последствиями для здоровья людей. Одним из наиболее токсичных загрязнителей воздуха является бензапирен, который обладает высокой канцерогенностью, а также он мутагенный, то есть способен вызывать изменения в структуре генов. Он накапливается в организме, проникая в него преимущественно через легкие вместе с пылью, повреждая надпочечники, печень, иммунную и кровеносную системы. Еще одно подтверждение проведенного исследования, где изучено влияние загрязнённого воздуха на развитие астмы и болезней органов дыхания, приведено в работах G.J. Holst и соавторов. Ученые доказывают, что взрослые чаще испытывают серьезные проблемы с дыханием в дни, когда уровень загрязнения воздуха высок, а длительное воздействие смога и вредных веществ может усугубить симптомы астмы, и вызвать ее острые приступы [3].

Учитывая упомянутые исследования авторов, а также проведенное исследование, здоровье человека и здоровье экосистемы неразрывно связаны. Человек нуждается в чистом воздухе, воде и пище каждый день, чтобы функционировать. В то же время, когда люди живут и работают в загрязненной среде, постепенно начинаются проблемы со здоровьем. Важно отметить, что наиболее уязвимые члены общества больше всего страдают от экологических стрессов. Социально неблагополучные сообщества подвергаются большему риску загрязнения. Бедные люди, дети, пожилые и больные люди больше других страдают от экологических рисков для здоровья. Поэтому цель охраны природы состоит не только в том, чтобы защитить планету, это, прежде всего забота о здоровье и благополучии самого человечества и будущих поколений, а предотвращение загрязнения воздуха является мерой общественного здравоохранения.

Как было исследовано, выброс загрязняющих веществ в атмосферу в Республике Узбекистан и по областям, к сожалению, характеризуется высокими показателями загрязнения окружающей среды, и это прогнозировано будет иметь тенденцию к увеличению, что подтверждает проведенный корреляционно-регрессионный анализ. Поэтому важно принимать решения по обеспечению снижения техногенных и транспортных выбросов, внедрять принципы устойчивого развития.

Загрязнение воздуха можно уменьшить разными способами, в том числе за счет модернизации промышленных предприятий и тепловой модернизации зданий, отказа от небольших угольных котельных, улучшения транспортной инфраструктуры путем строительства объездных дорог для сокращения тяжелого транспорта в городах, использования в больших масштабах альтернативных источников энергии, таких как энергия ветра, воды или солнца. Поэтому, эффективная борьба с загрязнением атмосферного воздуха требует решительных действий от всех секторов, вносящих вклад в выбросы загрязняющих веществ: сельское хозяйство, транспорт, энергетика, промышленность.

Список литературы

1. Barwise, Y., Kumar, P. 2020. Designing vegetation barriers for urban air pollution abatement: A practical review for appropriate plant species selection. *NPJ Clim. Atmos. Sci.*, 3. 12.
2. Dong, R., Li, S., Zhang, Y., Tan, X., Fu, X. 2018. Analysis of urban environmental problems based on big data from the urban municipal supervision and management information system. *Ecological Indicators*, 94. 52-69.
3. Holst, G.J., Pedersen, C.B., Thygesen, M., Brandt, J., Geels, C., Bønløkke, J.H., Sigsgaard, T. 2020. Air pollution and family related determinants of asthma onset and persistent wheezing in children: nationwide case-control study. *BMJ*, 370. doi: 10.1136/bmj.m2791.
4. Iravani, H., Rao, V. 2020. The effects of New Urbanism on public health. *J. Urban Des.*, 25. 218–235.
5. Liu, H., Huang, B., Zhan, Q., Gao, S., Li, R., Fan, Z. 2021. The influence of urban form on surface urban heat island and its planning implications: Evidence from 1288 urban clusters in China. *Sustain. Cities Soc.*, 71. 102987.
6. Newman, P., Kenworthy, J. 2011. Peak car use: Understanding the demise of automobile dependence. *World Transp. Policy Pract.*, 17. 31-42.
7. Roxon, J., Ulm, F.J., Pellenq, R.M. 2020. Urban heat island impact on state residential energy cost and CO2 emissions in the United States. *Urban Clim.*, 31. 100546.
8. Stringer, Li. M., Dallimer, L.C. 2021. The Spatial and Temporal Characteristics of Urban Heat Island Intensity: Implications for East Africa's Urban Development. *Climate*, 9. 51.
9. United Nations Environment Programme. 2022. https://www.unep.org/interactive/air-pollutionnote/?gclid=CjwKCAiAheacBhB8EiwAIItVO28FdQ8FyDFWCxALLulpPB6gu9M2F8y2qqqi7vqeiNPRTTAmcm14UqhoCWpEQAvD_BwE
10. Yakhshieva, Z.Z., Ahmadjonova, Yo.T., Ahmadjonova, U.T. 2021. Impact of vehicle emissions on the environment and human health. *Science and Education Scientific Journal*, Volume 2. Issue 6. P. 119-123.
11. Organisation for Economic Co-operation and Development. 2022. <https://www.oecd.org/environment/air-pollution-to-cause-6-9-million-premature-deaths-and-cost-1-gdp-by-2060.htm>
12. World Health Organization. 2021. <https://www.who.int/>

**ТИПОЛОГИЯ УРБАНИЗИРОВАННЫХ ТУРИСТСКИХ ТЕРРИТОРИЙ ЮГА
ЕВРОПЕЙСКОЙ ЧАСТИ РОССИИ**

Кузнецова А.А.

(Северо-Кавказский федеральный университет, Россия)

Аннотация: в данной статье рассматриваются урбанизированные территории, выступающие в качестве емких территорий туристской ценности, дано понятие урбанизированных туристских территорий и разработана типология урбанизированных туристских территорий Юга Европейской части России с учетом особенностей туристского развития.

Ключевые слова: туризм, туристские территории, урбанизированные территории, урбанизированные туристские территории, Юг Европейской части России

**TPOLOGY OF URBANIZED TOURIST TERRITORIES IN THE SOUTH OF
THE EUROPEAN PART OF RUSSIA**

Abstract: in this article, urbanized territories acting as capacious territories of tourist value are considered, the concept of urbanized tourist territories is given and a typology of urbanized tourist territories of the South of the European part of Russia is developed, taking into account the peculiarities of tourist development.

Keywords: tourism, tourist territories, urbanized territories, urbanized tourist territories, the South of the European part of Russia

Современный мировой туристский рынок становится все более конкурентной средой для туристических дестинаций из-за большого количества новых направлений, заставляющих уже существующие территории обновляться и повышать свое качество, чтобы оставаться конкурентоспособными. Следовательно, туристское направление должно быть инновационным и постоянно искать новые источники сравнительных преимуществ. Эти сравнительные преимущества в виде туристских ресурсов и с помощью адекватных стратегий управления дестинациями и маркетинга могут быть преобразованы в туристские достопримечательности и стать конкурентоспособными преимуществами, которые могут обеспечить долгосрочный устойчивый рост и развитие туризма и, следовательно, улучшить его позиции на рынке [6].

Урбанизированные территории – традиционный объект исследования социально-экономической географии. Интерес к особенностям, закономерностям, факторам и принципам развития урбанизированных территорий возрастает по нескольким причинам, важнейшие из которых – возросшая мобильность населения, становление постиндустрии и концентрация все большего количества людей в городах.

Урбанизированные территории занимают незначительную часть территории мира, но концентрируют значительную долю населения. Причем усиление концентрации происходит не только в индустриальную эпоху и возникновения научно-технической революции, но и продолжается высокими темпами и при переходе к постиндустриальной. Даже в условиях возникновения возможности удаленной работы, люди стремятся в крупные города.

Изучение возникновения спроса на отдых городского населения и впоследствии рост туристского потока влияет на развитие самого города не только как туристского центра, но и административного, экономического, хозяйственного. Для обслуживания растущего потока туристов город развивает свою инфраструктуру (улучшает качество дорожного покрытия, постройка новых торговых центров, гостиниц, мест общественного питания, реставрация различных сооружений, забота о культурном наследии), отрасли экономики (сельское хозяйство, промышленность), создает благоприятную среду для конкуренции и проводит имиджевые мероприятия для создания уникального образа. Все это благоприятно влияет на жизнь местных жителей.

Таким образом, урбанизированные территории выступают в качестве емких территорий туристской ценности. В связи с чем, актуально изучать урбанизированные территории, как ареалы концентрации туристско-рекреационной деятельности.

Проанализировав понятия урбанизации, урбанизированных территорий, туристских территорий мы вывели определение урбанизированных туристских территорий [1,2,4,5].

Урбанизированные туристские территории – густонаселенные городские центры с высокой плотностью населения, отличающиеся сложной многофункциональной территориальной организацией, высокой скоростью процессов обмена информацией и коммуникации, плотной высотной застройкой и разнообразием видов деятельности человека, где какая-либо часть экономически активного населения заняты в туризме, и имеющие на своей территории высокую концентрацию объектов туристского интереса, а также оказывающие качественные услуги, направленные на восстановление физических и духовных сил человека [3].

Урбанизированные туристские территории изучены еще недостаточно. Это определяет актуальность их исследований. В данной статье анализируются урбанизированные туристские территории на примере Юга Европейской части России,

под которым понимаются Ставропольский и Краснодарский края, Ростовская область, республики Адыгея, Дагестан, Ингушетия, Кабардино-Балкария, Карачаево-Черкессия, Северная Осетия-Алания и Чечня.

Условные обозначения:

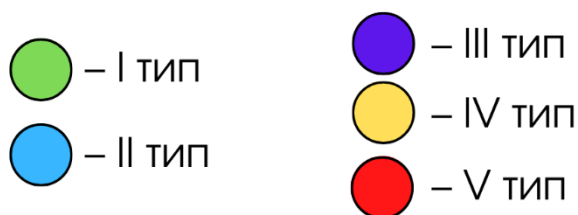

Рис. 1. Типология урбанизированных туристских территорий Юга Европейской части России (составлено автором по материалам исследования)

Юг Европейской части России обладает огромным туристско-рекреационным потенциалом, который сосредоточен как в специализированных туристских центрах – городах-курортах, в административных центрах южно-российских регионах, а также в поселениях других типов.

Для выделения урбанизированных туристских территорий в качестве основных критериев учитывалось два показателя: наличие туристско-рекреационных ресурсов и доля занятых в туристской отрасли.

В данном исследовании рассматриваются урбанизированные туристские территории с численностью населения более 100 000 человек.

Был составлен рейтинг урбанизированных туристских территорий на основе следующих показателей:

- количество природных объектов на 1000 жителей;
- количество культурно-исторических ресурсов на 1000 жителей;
- количество объектов общественного питания на 1000 жителей;
- количество коллективных средств размещения на 1000 жителей;
- количество санаторно-курортных учреждений на 1000 жителей;
- количество туристских организаций на 1000 жителей;
- количество культурно-досуговых учреждений на 1000 жителей;
- транспортная инфраструктура на 1000 жителей;
- количество информационных ресурсов на 1000 жителей;
- количество туристов на 1000 жителей;
- занятые в туристско-рекреационной сфере, на 1000 человек.

В результате исследования была проведена типология урбанизированных туристских территорий Юга Европейской части России, которая разделила их на 5 типов (рис. 1):

– Тип I: урбанизированные туристские территории, являющиеся специализированными курортными городами, обладающие уникальными туристско-рекреационными ресурсами и характеризующиеся сформированной туристской инфраструктурой, где занятость в туристской отрасли превышает 10%, а туристский поток превышает численность населения более, чем в 2 раза: Кисловодск, Сочи, Пятигорск, Ессентуки, Дербент. В целом, данный тип можно охарактеризовать как специализирующийся развитый.

– Тип II: урбанизированные туристские территории, с формирующейся туристской инфраструктурой (турбазы, санатории, пансионаты) и большим количеством туристских организаций: Новороссийск, Майкоп, Таганрог. По сравнению с типом I занятость населения в туризме составляет 2% и выше, туристский поток составляет 50% от численности населения города. В целом, данный тип можно охарактеризовать как развитый.

– Тип III: урбанизированные туристские территории, где начинает развиваться какой-то конкретный отдельный вид туризма смежный с главным экономическим сектором (например, для деловой или индустриальный): Нальчик, Невинномысск, Владикавказ, Волгодонск, Черкесск. Здесь туристский поток составляет от 25 до 35% населения города, занятость в туризме варьируется от 1 до 2%. Данный тип можно охарактеризовать, как развивающийся.

– Тип IV: урбанизированные туристские территории с развитой инфраструктурой, разнообразными туристско-рекреационными ресурсами и ориентированные, в первую очередь, на развитие делового и событийного туризма: Новочеркасск, Краснодар, Армавир, Ростов-на-Дону, Назрань, Махачкала, Грозный,

Ставрополь, Каспийск. В данном типе занятость населения варьируется в зависимости от численности населения. Здесь можно выделить 2 группы городов: крупные административные центры с высокой численностью населения и большим объемом ресурсов, развивающие событийный туризм и средние города сто тысячники, являющиеся зачастую спутниками предыдущих, с малым количеством объектов туристского интереса, где туристы составляют 20% населения города и в которых развивают деловой туризм. В целом, данный тип можно охарактеризовать как вынужденно-развивающийся.

– Тип V: урбанизированные туристские территории, которые слабо развивают туристскую отрасль, ставя акцент больше на культурно-просветительской или экономической деятельности: Шахты, Новошахтинск, Хасавюрт, Батайск. Данные территории характеризуются малым количеством объектов туристского интереса, туристский поток и занятость населения в туризме незначительна. Данный тип характеризуется как слаборазвитый.

Таким образом, в ходе исследования разработана типология 26 урбанизированных туристских территорий Юга Европейской части России с учетом особенностей туристского развития, в рамках которой выделено 5 типов урбанизированных туристских территорий как специализированные развитые, развитые, развивающиеся с отдельным видом туризма смежным с главным экономическим сектором, вынужденно развивающиеся, слаборазвитой туристской отраслью. Типология позволила выявить города, в которых туризм может быть перспективным направлением развития

Использованная литература

1. Биржаков, М.Б. Введение в туризм [Текст] / М.Б. Биржаков // СПб.: Издательский дом «Герда». – 2000. – 192 с.
2. Владимиров, В.В. Город и ландшафт: проблемы, конструктивные задачи и решения [Текст] / В.В. Владимиров, Е.М. Микулина, З.Н. Яргина // М.: Стройиздат. – 1986. – 238 с.
3. Кузнецова А.А. Подходы к изучению урбанизированных туристских территорий. Наука. Инновации. Технологии [Текст] / А.А. Кузнецова // 2020;(4):95-106.
4. Лаппо, Г. М. География городов [Текст] / Г. М. Лаппо. – М.: Владос. – 1997.
5. Шевелева, Р. Н. Понятие и признаки неурбанизированных территорий [Электронный ресурс] / Р. Н. Шевелева // Молодой ученый. – 2015. – № 8 (88). – С. 696-698 // URL: <https://moluch.ru/archive/88/17285/> (дата обращения: 10.04.2023).
6. Krešić D., Prebežac D. Index of Destination Attractiveness as a Tool for Destination Attractiveness Assessment [Электронный ресурс] // URL: https://www.researchgate.net/publication/269699801_Index_of_Destination_Attractiveness_as_a_Tool_for_Destination_Attractiveness_Assessment (дата обращения: 10.04.2023)

РОЛЬ ГЕОИНФОРМАЦИОННЫХ СИСТЕМ ДЛЯ РЕШЕНИЯ ПРОБЛЕМ В ОБЛАСТИ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА (ТЕОРИЯ-ПРАКТИКА) НА ПРИМЕРЕ РЕСПУБЛИК БЕЛАРУСИ И ТАДЖИКИСТАНА

Мажайский Ю.А.¹, Мирзоев М.М.², Арганистова З.Ю.³

(¹Мещерского филиала ФГБНУ ВНИИГиМ им А.Н. Костякова, (Россия), ²Таджикский аграрный университет имени Ш.Шотемур, (Таджикистан), ³УО «БГСХА» г. Горки, Республика Беларусь)

Аннотация: В статье на примере Республики Таджикистан и Республики Беларусь изложено решение проблем сельского хозяйства и ирригации сельскохозяйственных угодий. Необходимость учёта эколого-экономического принципа производства невозможна сегодня без использования современных технологий и, в частности, ГИС-технологий с использованием простых в управлении летательных аппаратов. Материалы,

полученные по результатам таких изысканий, позволят получить быстро и объективно информацию, которая дает возможность грамотно развивать зондированное растениеводство, используя оперативное вмешательство в водный и агрохимический режимы почв исследуемых участков и получать экологически чистую продукцию и экономически менее затратную.

Ключевые слова: GIS технологии, сельское хозяйство, дроны и беспилотные летательные аппараты (БПЛА), Республика Таджикистан, Республика Беларусь, животноводство.

Последние годы в сельском хозяйстве и в других отраслях широко используются геоинформационные системы (ГИС технологии) для решения различных проблем. Используя ГИС технологии в разных отраслях, и в сельском хозяйстве в том числе, мы можем значительно облегчить анализ состояния почв, культур и определить дальнейшую продуктивность растений. Использование ГИС позволяет создать различные карты, такие как почвенная, засоленности, уровня грунтовых вод (УГВ), продуктивности и вегетации, на основе индексов растительности с NDVI*[1]. Кроме того, картографирование помогает оптимизировать полевой мониторинг и управление производством в целом [2].

С использованием ГИС технологий мы можем вести различные виды мониторинга: здоровья растений, борьбы с вредителями (насекомыми), выпаса скота, урожайности сельхоз культур, управление ирригацией и распределения питательных веществ в почве.

*NDVI (Normalized difference vegetation index, Нормализованный вегетационный индекс) — это числовой показатель качества и количества растительности на участке поля. Он рассчитывается по спутниковым снимкам и зависит от того, как растения отражают и поглощают световые волны разной длины [1].

Таким образом, используя геоинформационные системы, сравнивая состояние сельхоз культур в конкретные дни, возможно определить влияние различных факторов на урожайность и прочее.

Начиная с 2010 года появились новые технологии, которые широко используются для решения различных сельскохозяйственных проблем, например дроны и квадрокоптеры, которые в данный момент используются в различных целях, в том числе в сельском хозяйстве.

Благодаря развитию беспилотных технологий, автоматизация приходит в большинство производственных отраслей. В сельском хозяйстве БПЛА не только забрали традиционные функции летательных аппаратов с экипажем на борту, но и освоили новые «профессии» и направления. Область применения перестала ограничиваться аэрофотосъемкой — теперь аграриям доступна информация о состоянии поля и каждого конкретного растения, дроны способны распылять ядохимикаты под управлением оператора или автопилота и оценивать результаты выполнения работ [3].

В данный момент в большинстве стран широко используется для распыления ядохимикатов и мониторинга безопасности выпаса крупного рогатого скота (КРС). В итоге, после приведенной информации применение дронов в сельском хозяйстве может представляться в следующем:

- Картографическая съемка местности. Более быстро доступная и менее дорогая, чем спутниковая съемка.
- Распыление химических веществ над локальными территориями сельскохозяйственного назначения. Более точное, чем обработка полей с помощью сельскохозяйственной авиации и использования точного земледелия.

- Быстрое оперирование грузами. Доставка инструментов, семян и прочих предметов определенного веса, не учитывая сложности ландшафта.
- Последние выпуски БПЛА уже лучше, чем предыдущие, у них больше возможностей, например, они уже могут выполнять:
- Контроль результатов применения беспилотной авиации в сельском хозяйстве, сбор и хранение информации, которую можно проанализировать в ГИС системах;
- Координацию в реальном времени действий парка из нескольких дронов на крупных предприятиях аграрного комплекса и так далее.

Аграрный сектор Беларуси и Таджикистана также развивается год за годом и в него широко внедряются новейшие технологии. Земля на территории Республики Таджикистан является исключительной собственностью государства, и государство гарантирует ее эффективное использование в интересах народа, что характерно и для Беларуси.

Республика Таджикистан считается одной из мало земельных стран в мире. Общая площадь, пригодная для ведения сельскохозяйственной деятельности, составляет 7,2 млн. га, при этом большая её часть используется под пастбища для скота. Посевные площади для сельскохозяйственных культур составляют всего 675 тыс. га, из которых всего 470 тыс. га являются поливными. Ещё 180 тыс. га от этих площадей используются под сады и виноградники. Ежегодно на поливных и богарных землях солнечного Таджикистана производится более 1,4 млн. тонн зерна, 900 тыс. тонн картофеля, 1,6 млн. тонн овощей, 595 тыс. тонн бахчевых и 300 тыс. тонн фруктов. Следует отметить, что в 2016 году объём экспорта таджикских овощей и фруктов превысил 200 тысяч тонн [6].

Климат страны — субтропический со значительными суточными и сезонными колебаниями температуры воздуха, с малым количеством осадков, сухостью воздуха и малой облачностью. Средняя температура января колеблется от +2...–2 °С до –20 °С в долинах и предгорьях юго-запада и севера республики и опускается ниже на Памире. Абсолютный минимум температуры достигает –63 °С на Памире (Булункуль). Средняя температура июля — от +30 °С в пониженных долинах юго-запада до 0 °С и ниже на Памире. Абсолютный максимум температуры составляет +48 °С (Нижний Пяндж).

Сельское хозяйство - Важнейшей культурой, выращиваемой в Таджикистане, в советский период был хлопок и в годы независимости тоже [4,5]. В республике развито животноводство — в 2014 году было произведено 81 тыс. т мяса крупного рогатого скота в живом весе, 778,3 тыс. т

Животноводство является одной из составных частей аграрного сектора экономики Республики Таджикистан, которая с точки зрения общего производства сельхозпродуктов в стране занимает второе место после растениеводства.

В горных регионах республики животноводство является основным источником дохода населения. Комфортные природно-климатические условия, качество почвы и обилие различных дикорастущих растений в республике формируют благоприятные условия для разведения различных пород сельскохозяйственных животных. Именно поэтому численность поголовья сельскохозяйственных животных и птицы в Таджикистане ежегодно увеличивается в среднем на 8-10%. Доля хозяйств среди населения в производстве всех животноводческих продуктов, кроме яиц и мяса птицы, в последние годы устойчиво растёт, превышая 85-90%.

Общая площадь республики Беларусь составляет 207,6 тыс. км². В республике на 1 января 2010 года было 8,8 млн га сельскохозяйственных угодий, в том числе 5,5 млн га пашни. Основной сельскохозяйственной отраслью является земледелие и молочное животноводство. В Беларуси динамично развивается IT-сектор.

Климат страны. На территории Беларуси преобладает умеренно-континентальной климат. В основном преобладают западные ветра со стороны Атлантического океана. В

летний период ветра северо-западе, в зимний – западные, юго-западные. Средняя температура воздуха в зимний период составляет – 10 °С, а в летний период - +25 °С. Температурный показатели колеблются по разным областям страны в зависимости от географического расположения и преобладающих ветров (северные и южные зоны) [8].

Основу экономики Республики Беларусь составляет производство сельскохозяйственной продукции. На протяжении последней пятилетки наблюдается увеличение количества фермерских хозяйств более чем на 20 %, также растёт число сельхоз угодий и пахотных земель. Производство растениеводческой и животноводческой продукции увеличилось почти в 2 раза, по сравнению с 2015 годам. Увеличиваются площади сельскохозяйственных угодий. На 2021 год площади сельхоз угодий составляют 285 тыс. га, в том числе пахотных земель – 198 тыс. га. Число мелиорируемых земель составляет в среднем 60 тыс. га [7].

Таким образом, на современном этапе развития невозможно эколого-экономически обоснованно вести сельское хозяйство не используя ГИС технологии. Эта оперативная и точная информация, обеспечивает принятие решений в управлении плодородием, точечным увлажнением и орошением, и в тех местах сельхоз угодий, где это необходимо в первую очередь (подача удобрений, увлажнение почвы). В целом это позволяет рационально использовать удобрения, улучшать питательный и водный режимы почв, и что важно мгновенно свести к минимуму непродуктивный сброс воды в водные объекты и грунтовых воды и содержащихся в них канцерогенных веществ.

С этой целью проводятся различные научные опыты и производственные исследования. Так в Беларуси на базе опытного поля УО БГСХА сформирован Эко-полигон «Тушково», где проводятся преимущественно экологические исследования по оценке доли участия различных землепользователей в пределах водосборной площади, на количество загрязнений поступающих в водоприемники, основных водных путей идущих в пруд накопитель. Из пруда ведётся забор воды на орошение. Разработка системы точечного полива и внесении удобрений, что позволит снизить диффузионный и точечный сброс воды.

Используемые литературы

1. <https://blog.onesoil.ai/ru/what-is-ndvi>
2. <https://eos.com/ru/blog/gis-v-selskom-khozyaistve>
3. Петров А.М., Агапов В.Н. Применение дронов в сельском хозяйстве // Современная техника и технологии. 2014. № 1 [Электронный ресурс]. URL: <https://technology.snauka.ru/2014/01/2961> (дата обращения: 31.03.2023).
4. <https://ru.wikipedia.org/wiki>
5. Ашуров Ш. А., Караматуллаева Р. С. Совершенствование управления в сельскохозяйственном производстве Республики Таджикистан // Аграрное образование и наука. — 2015. — № 2. — С. 5
6. <https://tajinvest.tj/ru/>
7. <https://ru.m.wikipedia.org/wiki/>
8. https://primepressby.turbopages.org/turbo/primepress.by/s/news/ekonomika/chislo_fermerskikh_khoz_yaystv_v_belarusi_uvelichilos_na_20_7_za_poslednie_shest_let-44269/

АНДИЖОН ВИЛОЯТИ АҲОЛИСИ ВА МЕҲНАТ РЕСУРСЛАРИ

Мамажонов М., Дехқонов Б.М.

(Андижон давлат университети, Ўзбекистон)

Аннотация: Ушбу мақолада Андижон вилояти аҳолисининг жойлашishi хусусиятлари уларнинг сони, таркиби, меҳнат ресурслари, зичлиги, шаҳар ва қишлоқ аҳолисига бўлиниши, жинсий таркиби ҳудудий жиҳатлари ўрганилган. Аҳолини шаҳар ва қишлоқ аҳолисига бўлинишида, жинсий таркибида деярли катта фарқ йўқлиги кўпайишида ва яшаш тарзида ўзига хос ижобий ҳолатни юзага келтиришини таъминлайди, бу ҳолат статистик маълумотлар асосидаги жадваллар орқали таҳлил қилиниб иқтисодий географик баҳо берилган.

Калит сўзлар: аҳоли, ҳудуд, ижтимоий, иқтисодий, ресурс, жинсий таркиб, қишлоқ, шаҳар, инфраструктура, зичлик, тафовут, демографик, сервис, табиий, оила, сифат.

НАСЕЛЕНИЕ И ТРУДОВЫЕ РЕСУРСЫ АНДИЖАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация: В данной статье рассматриваются особенности расселения населения Андижанской области, их численность, состав, трудовые ресурсы, плотность, деление на городское и сельское население, территориальные аспекты полового состава. В делении населения на городское и сельское, почти полное отсутствие существенных различий в половом составе и образе жизни обеспечивает уникальную положительную ситуацию, которая анализируется с помощью таблиц, основанных на статистических данных, и дает экономико-географическую оценку.

Ключевые слова: население, площадь, социальное, экономическое, ресурсное, половой состав, сельское, городское, инфраструктура, плотность, различие, демографическое, сервисное, естественное, семейное, качество.

POPULATION AND LABOR RESOURCES OF ANDIJAN REGION

Abstract: This article discusses the features of the settlement of the population of the Andijan region, their number, composition, labor resources, density, division into urban and rural populations, territorial aspects of sexual composition. In the division of the population into urban and rural, the almost complete absence of significant differences in gender composition and lifestyle provides a unique positive situation, which is analyzed using tables based on statistical data and gives an economic and geographical assessment.

Keywords: population, area, social, economic, resource, gender composition, rural, urban, infrastructure, density, difference, demographic, service, natural, family, quality.

Аҳоли маълум бир ҳудудда мунтазам яшайдиган кишилар гуруҳи, у ижтимоий-иқтисодий тушунчага эга бўлиб ўзида жуда кўплаб жараёнларни мужассамлаштиради. Зеро, у фақат ишлаб чиқарувчи, меҳнат ресурсини бўлибгина қолмай, балки ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотларни истеъмолчиси ҳам саналади. Вилоят аҳолиси республикамиз аҳолисини 10% га яқин аҳолисини ташкил қилиб 2020 йилда 3172,1 минг кишига етган бўлиб буларнинг 1565,7 киши аёлларни, 1606,4 киши эса эркакларни ташкил этган бўлиб, вилоят аҳолисининг 1657,6 минг кишиси шаҳарларда истиқомат қилади, айнан шу аҳолини 806,7 минг тасини аёллар, 850,9 минг кишисини эркаклар ташкил этган ҳолда, 1514,5 минг киши эса қишлоқ аҳолиси бўлиб уни 737,5 минги аёл ва 777,0 минги эркаклардир. Аҳолининг жинсий таркибида деярли катта фарқ йўқлиги аҳолини такрор барпо бўлишида, табиий кўпайишида ва яшаш тарзида ўзига хос ижобий ҳолатни юзага келтиради ва айнан ёшларни турмуш қуришида, оилаларни таркиб топишида, аҳолини ижтимоий ҳолатини яхшилашида, фарзанд кўриш имкониятларини кенгайтиради.

Аҳолини шаҳар ва қишлоқ аҳолисига бўлинишида ҳам деярли катта фарқ йўқлиги бугунги кунда қишлоқларни ҳам инфраструктураси яхшиланиб бораётганлигидан дарак бериб аҳоли қишлоқда ҳар томонлама қулайликларга эга бўлган уй-жойга эга эканлиги, аҳолига табиий газ, тоза ичимлик сув, электр энергия, транспорт тизими, маиший хизмат

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

каби соҳаларни мавжудлиги, таъминланганлиги, янги-янги ишлаб чиқариш тармоқларини барпо этилаётганлиги шаҳар ва қишлоқ тафовутини йўқолиб бориши аҳолига жуда яхши яшаш имкониятларни яратиб бермоқда.[1].

1-жадвал

Андижон вилояти аҳолиси ҳақида умумий маълумотлар

2023 йил 1 январь ҳолатига

№	Доимий аҳоли минг киши ҳисобида	Умумий ўсиш минг киши ҳисобида 2022 йилга нисбатан	Шаҳар аҳолиси минг киши ҳисобида	Қишлоқ аҳолиси минг киши ҳисобида	Эркактар сонинг минг киши ҳисобида	Аёллар сонинг минг киши ҳисобида
	3322,7	69,2	1734,5	1588,2	1682,2	1640,5

Жадвал: Андижон вилоятининг статистик ахборотномаси маълумотлари асосида тайёрланди.

2-жадвал

**Андижон вилоятининг шаҳар ва туманлари бўйича доимий аҳоли сонинг
тўғрисида маълумот**

2023 йил 1 январь ҳолатига

Туман ва шаҳарлар	Жами аҳоли (минг киши)	Шу жумладан:	
		Шаҳар аҳолиси	Қишлоқ аҳолиси
Андижон вилояти	3 322,7	1 734,5	1 588,2
Андижон ш.	468,1	468,1	0,0
Хонобод ш.	45,0	38,1	6,9
<i>туманлар:</i>			
Олтинқўл	189,0	99,2	89,8
Андижон	280,0	214,6	65,4
Балиқчи	211,3	70,7	140,6
Бўстон	76,2	26,9	49,3
Булокбоши	149,9	72,2	77,7
Жалақудук	195,2	81,4	113,8
Избоскан	250,3	80,1	170,2
Улуғнор	63,0	6,6	56,4
Қўрғонтепа	226,1	96,5	129,6
Асака	347,5	107,3	240,2
Марҳамат	182,5	143,6	38,9
Шаҳрихон	317,2	104,9	212,3
Пахтабод	204,2	74,6	129,6
Хўжабод	117,2	49,7	67,5

Жадвал: Андижон вилоятининг статистик ахборотномаси маълумотлари асосида тайёрланди.

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

Юқорида айтганимиздек вилоят аҳолиси Республика аҳолисини 10% яқин қисмини ташкил қилган ҳолда республика вилоятлари орасида сон жиҳатидан Самарқанд, Фарғона, Қашқадарё вилоятларидан кейин тўртинчи ўринда турсада уларни ҳудудлар бўйича жойлашишида, зичлигида, жинсий тафовутларида ўзига хослиги аниқ кўриниб туради, умуман вилоят аҳолисини 52,2% шаҳар ва 47,8% эса қишлоқ аҳолисига тўғри келади. [3]Кўрсаткичларни бундай яқинлигини сабаби аҳоли манзилгоҳларини шаҳарлашувида ўз аксини топади.

Андижон вилояти демографик хусусиятлари энг аввало аҳоли сонининг бошқа вилоятларга нисбатан географик жойлашувида, аҳолининг сон жиҳатидан республикада тўртинчи ўринда туришида, аҳолини жинсий таркибини миқдор жиҳатидан катта фарқ қилмаслигида шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг сон жиҳатидан яқинлигида, аҳоли минзилгоҳларининг замонавий кўринишига келиб шаҳарлашиб аҳоли учун зарур бўлган барча ижтимоий шароитларни, инфратузилмаларни такомиллашувида, аҳоли зичлиги бўйича республикада энг юқори кўрсаткичлардан бирига эга эканлигида яъни 1 кв.км жойга 772 киши тўғри келади, бу кўрсаткич вилоятнинг туманлари ва шаҳарлари бўйича бир-биридан фарқ қилади, сабаби туман ва шаҳар бўйича аҳолини сони, унинг табиий кўпайиши, жинсий ва ёш таркиби, бандлик кўрсаткичлари бир хил эмас.

2-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики вилоятнинг шаҳар ва туманлари бўйича аҳолининг сон жиҳатидан, шаҳар ва туман аҳолиси бўйича ва жинсий таркиби бўйича ҳам фарқ қилар экан албатта бу бир қанча географик омилларига боғлиқ ҳолда фракланади, жумладан: ҳудудларнинг географик ўрни, табиий шароити, табиий ресурслари, иқтисодий ривожланганлиги, ижтимоий инфраструктураларни мавжудлиги, уларнинг ривожланганлиги, аҳолига сервис хизматини, маиший хизмат соҳаларини аҳолига хизмат кўрсатиш кўрсаткичларини юқорилиги, алоқа-транспорт-бозор каби соҳа тармоқларини ижобийлиги, таълим ва соғлиқни сақлаш каби муҳим соҳаларни аҳолига хизмат кўрсатиш даражасини юқорилиги, аҳолини иш билан таъминланганлиги, ижтимоий муҳофазаси кабилар аҳолини табиий ўсиш кўрсаткичларига бевосита таъсир этади, вилоятда бундай иқтисодий-ижтимоий соҳаларнинг миқдор ва сифат кўрсаткичлари бир-биридан сезиларли даражада фарқланади.

Юқорида диаграммадан кўриниб турибдики вилоятнинг шаҳар ва туманларида доимий яшайдиган аҳоли сон жиҳатидан бир-биридан кескин фарқ қилади, бундай фарқланишнинг асосий сабаби ҳудудларнинг иқтисодий ва ижтимоий тараққиётидаги, аҳолининг турмуш тарзидаги, яшаш шароитининг даражасини фарқланиши, албатта табиий шароити каби табиий ва иқтисодий-ижтимоий омиллар ўз таъсирини кўрсатади, бу омиллар аҳолининг жойлашувига, табиий кўпайишига, жинсий, ёш, касбий, миллий ва бошқа жиҳатларига ҳам таъсирини кўрсатади.

Аҳолининг табиий ҳаракати, ўсиши бир қанча омилларга боғлиқ бўлиб у энг аввало ижтимоий ҳолатига, маданий ва маърифий тушунчаларига, диний эътиқодига, аҳолининг фаоллик ҳолатига, мамлакатдаги ижтимоий сиёсий барқарорликка ҳамда табиий-иқлимий шароитларга бевосита боғлиқдир, ундан ташқари никоҳларнинг барқарорлиги ҳам муҳимдир.

Вилоят аҳолисининг табиий ҳаракати 2021 йилда 84637 тани ташкил этган бўлса 2022 йилда бу кўрсаткич 86506 та бўлиб 2021 йилга нисбатан 1869 тага кўп демакдир. Аҳолини табиий ҳаракатига ҳам кўплаб омиллар таъсир қилади, жумладан аҳоли яшайдиган ҳудуднинг табиий-иқлимий шароити бу шароит ҳам бошқа омилларга ўхшаб аҳолининг яшаш тарзига бевосита таъсир қилади яъни ўта иссиқ, ўта совуқ, доимий қуруқ, ўта намгарчи, денгиз сатҳидан ўта баланд каби иқлимий, рельеф хусусиятлар аҳолини ҳам табиий, ҳам сунъий кўпайишига ўз таъсирини кўрсатади, шунинг учун ҳам ўта кенгликлардаги мамлакатларда иқлим кўрсаткичлари ижобий бўлганлиги сабабли аҳолини

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

яшаш тарзига ва уни қайта барпо бўлишига яхши тахъсир кўрсатади. Ўзбекистон ҳам ўрта кенгликларга тўғри келганлиги сабабли бу жараёнда ижобий натижаларга эга.[1]

3-жадвал

Андижон вилоятининг шаҳар ва туманлар кесимида доимий аҳоли сони ва ўсиш суръати

(2023 йил 1 январь)

Худудлар	2022 йил 1 январь ҳолатига (киши)	2023 йил 1 январь ҳолатига (киши)	Ўтган йилга нисбатан ўсиш суръати % да
Андижон вилояти	3 253,5	3 322,7	102,0
Андижон ш.	458,5	468,1	101,9
Хонобод ш.	44,0	45,0	101,7
<i>туманлар:</i>			
Олтинқўл	184,7	189,0	102,1
Андижон	273,8	280,0	102,2
Балиқчи	207,1	211,3	102,0
Бўстон	74,8	76,2	102,0
Булокбоши	147,0	149,9	101,9
Жалақудуқ	191,4	195,2	101,7
Избоскан	245,6	250,3	102,1
Улуғнор	61,8	63,0	102,0
Қўрғонтепа	222,1	226,1	101,8
Асака	340,0	347,5	102,3
Мархамат	178,7	182,5	102,1
Шахрихон	310,0	317,2	102,0
Пахтабод	199,9	204,2	102,1
Хўжабод	114,1	117,2	101,7

Андижон вилоятининг статистика ахборотномаси 2023 й.

4-жадвал

Андижон вилоятида аҳолининг табиий ҳаракати кўрсаткичлари 2022-2023 й.

	Киши			Ҳар 1000 кишига	
	2021 йил	2022 йил	Ўсиш, камайиш + -	2022 йил	2023 йил
Туғилганлар	84637	86506	1869	25,4	26,03
Никоҳлар	26750	25847	-903	8,05	7,7
Ажралишлар	3929	5013	1084	1,1	1,5
Кўчиб келганлар	6965	6585	-380	2,09	1,9
Кўчиб кетганлар	9796	8471	1325	2,9	2,5

Жадвал: Андижон вилоятининг статистик ахборотномаси маълумотлари асосида тайёрланди.

Аҳолини табиий кўпайишига кучли таъсир қиладиган омиллардан бири мамлакатнинг сиёсий барқарорлиги, иқтисодий кўрсаткичларини яхшилиги, мамлакатда озиқ-овқат тўкин-сочинлиги, ижтимоий соҳаларни яхши ривожланганлиги, айниқса аҳолига тиббий хизмат кўрсатиши соҳасини яхшилиги муҳим аҳамиятга эга, бу каби

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

соҳаларни мамлакатимизда, вилоятимизда яхши ривожланганлиги, унинг сифат кўрсаткичларини юқорилиги вилоят аҳолисини динамикасига ижобий таъсир кўрсатади, 2021 йилга нисбатан 2022 йилда 1,3 промиллега ортган бўлиб, 26,03 промеллени ташкил қилган.

Вилоятни шаҳар ва туманлар кесимида ҳам туғилганлар сьони бир-биридан фарк қилади, аҳолини табиий кўпайиши аҳолини сонининг кўп-озлигига ҳам боғлиқ, сабаби ҳар 1000 кишига нисбатан олганда қайси ҳудудни аҳолисини сони ортиқ бўлса ўша шаҳар ва туман аҳолисини туғилиш коэффиценти юқори бўлади, буни Андижон шаҳри, Асака, Шаҳрихон туманлари мисолида ҳам кўриш мумкин.

Вилоятда туғилганлар сонининг жинси ва туғилган жойи кўрсаткичлари ҳам маълум даражада фарқ қилади. Бу ҳолатни қуйидаги жадвал маълумотларидан ҳам билса бўлади.

5-жадвал

Туғилганлар сонининг жинси бўйича тақсимланиши

2023 йил январь ҳолатига, киши

Ҳудудлар	Жами	Жинси бўйича	
		қиз болалар	ўғил болалар
Андижон вилояти	86 506	41 748	44 758
Андижон ш.	13200	6 312	6 888
Хонобод ш.	1103	521	582
<i>туманлар:</i>			
Олтинкўл	4987	2 406	2 581
Андижон	7324	3 661	3 663
Балиқчи	5305	2 523	2 782
Бўстон	1911	930	981
Булокбоши	3709	1 787	1 922
Жалакудук	4773	2 361	2 412
Избоскан	6362	3 037	3 325
Улугнор	1511	706	805
Қўрғонтепа	5020	2 457	2 563
Асака	9049	4 394	4 655
Марҳамат	4662	2 235	2 427
Шаҳрихон	8835	4 155	4 680
Пахтаобод	5514	2 676	2 838
Хўжаобод	3241	1 587	1 654

Жадвал: Андижон вилоятининг статистик ахборотномаси маълумотлари асосида тайёрланди.

Вилоят бўйича туғилганлар сонининг шаҳар ва туманлар бўйича ҳам фарқ қилади бунда иқтисодий-ижтимоий ривожланганлик, аҳолининг маънавий-маданий дунё қарashi, аҳолини иш билан бандлик даражаси, ҳудудлардаги тузилаётган инкоҳларни ва ажралишларни сони, ёшларни ижтимоий фаоллиги ва бошқа кўплаб омиллар ҳам таъсир этади.

Аҳолини табиий кўпайишига бевосита туғилганлар сонини кўплиги ва озлиги таъсир қилиб бу миллатни барқарорлигини таъминлайди. Шу нуқтаи назардан қаралса аҳолини миллий таркиби ҳам муҳим хусусият ҳисобланади.

Андижон вилоятида туғилганлар сонининг жинси ва туғилган жойи бўйича юқоридаги жадвал маълумотлари асосида таҳлил қилинадиган бўлса, туғилганлар сонининг энг кўпи Андижон шаҳрига, Асака, Шаҳрихон, Андижон ва Избоскан

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

туманларига тўғри келиши, энг кам туғилганлар сони Хонобод шаҳри, Улуғнор, Бўстон, Хўжаобод туманларига қолган туман кўрсаткичлари ўрта кўрсаткичга эга бўлган ҳудудларга киришини кўрамыз. Бу албатта юқорида келтирган табиий, иқтисодий, ижтимоий, маънавий ва маданий факторларни ҳудудлар бўйича у ёки бу даражада эканлиги билан изоҳланади.

Вилоятда туғилганлар сонининг 44758 нафари, ёки 51,7% ни ўғил болалар, шунга мос равишда 41748 нафари ёки 48,3% қиз болалар ташкил этади, жой бўйича эса шаҳар жойда туғилганлар сони 45588 нафарга тенг бўлиб, 52,7% ни, қишлоқ жойларида туғилганлар эса 40918 нафар бўлиб 47,3% га тенгдир, жинсий ва жой нуктаи назаридан бундай фарқланишида ҳам иқтисодий-ижтимоий факторлар ўз таъсирини кўрсатади. [2]

6-жадвал

Тузилган никоҳлар ва никоҳдан ажралишганлар сони

Ҳудудлар	Тузилган никоҳлар		Никоҳдан ажралишлар	
	2022	2021	2022	2021
Андижон вилояти	25 847	26 750	5 013	3 929
Андижон ш.	3 905	4 031	1 047	764
Хонобод ш.	298	302	66	65
<i>туманлар:</i>				
Олтинқўл	1 519	1 560	273	216
Андижон	2 078	2 362	464	369
Балиқчи	1 684	1 768	241	211
Бўстон	606	597	108	76
Булоқбоши	1 251	1 235	213	171
Жалакудук	1 484	1 564	212	192
Избоскан	1 970	1 967	395	340
Улуғнор	475	458	96	72
Кўрғонтепа	1 488	1 676	236	232
Асака	2 536	2 621	521	382
Марҳамат	1 456	1 572	261	180
Шаҳрихон	2 537	2 424	419	293
Пахтаобод	1 653	1 596	298	214
Хўжаобод	907	1 017	163	152

Жадвал: Андижон вилоятининг статистик ахборотномаси маълумотлари асосида тайёрланди.

Аҳолини табиий кўпайишида, такрор барпо бўлишида, меҳнат ресурслари билан таъминланганлик даражасини ижобий ёки салбий бўлинишида, иқтисодий ва ижтимоий соҳаларни ривожланишида тузилган никоҳларнинг барқарорлиги, бардавомлиги ўта муҳим аҳамиятга эга, никоҳларнинг мустаҳкамлиги аҳолини маънавий қиёфасини, аҳолини имон-эътиқодини, жамиятнинг софлигини, мамлакатни иқтисодий тараққиётини белгилаб берадиган маънавий-ижтимоий омил ҳисобланади.

Андижон вилоятида 2022 йил январь-декабрь ҳолатига нисбатан 25847 та никоҳ тузилган бўлиб бу кўрсаткич вилоятнинг шаҳар ва туманлари бўйича қуйидагича кўринишга эга.

Юқоридаги жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, 2022 йилда энг кўп тузилган никоҳ Андижон шаҳрига, Асака, Андижон, Шаҳрихон, Избоскан, Кўрғонтепа,

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

Олтинкўл, Пахтаобод, Балиқчи туманларига, энг кам тузилган никоҳ Хонобод шаҳрига, Улуғнор, Бўстон, Хўжаобод туманларига тўғри келар экан, шу билан бирга никоҳдан ажралганлар сони ҳам энг кўпи Андижон шаҳрига, Асака, Андижон, Избоскан, Шаҳрихон, Қўрғонтепа туманларига тўғри келади.

Никоҳдан ажралиш ҳолатларини юзага келтирувчи омиллар ўтв нозик бўлиб энг аввало ёшларни оила қуришга маънавий жиҳатдан тайёр эмаслиги, инсон хирсини жиловлай олмаслик ҳолатлари, икки жинсни психологик депрессияга бардоши етмаслиги, икки томон ота-оналарини ижтимоий-психологик ҳолатларини хуружларига бардош бера олмаслиги, оҳир-оқибат икки ёшни келажагини тўғри баҳолай олмаслиги каби хислатларни етишмаслигидан юзага келади, бу эса ўз навбатида жамиятни маълум бир қатмаламида ижтимоий муҳитни бузилишига, жамиятда етим болаларни кўпайишига, аёлларни ва ёш болаларни ижтимоий ҳимояланишига салбий таъсир кўрсатади, ажралишлар қанча кўп бўлса кўплаб муаммоларни келтириб чиқаради, жумладан уй-жой, мулк, таълим-тарбия каби соҳаларда ҳам иқтисодий, ҳам маънавий қашшоқликни баъзи бир курсларини юзага келишига сабаб бўлади.

Никоҳ тузиш коэффицентининг аввалги йилга нисбатан сезиларли ўсиши Олтинкўл (0,7 промиллега), Шаҳрихон (0,5 промиллега), Асака ва Бўстон (0,5 промиллега) туманларига кузатилади. Аксинча, сезиларли камайиш ҳолати Жалалқудуқ тумани (1,2 промиллега) ва Булоқбоши туманларида (1,1 промиллега) тенг бўлганлиги кузатилган.

Аҳолини сонига миграция жараёни ҳам таъсир қилади (миграция) маълум бир ҳудудга аҳолини кўчиб келиши ёки ўша ҳудуддан бошқа жойга аҳолини кўчиб кетиши тушунилади, яна аҳоли ўзи яшаб турган жойдан бошқа бирор ҳудудга ишлаш, бирон бир юмуш билан ҳаракатланиши мумкин, масалан ўзи яшаб турган кишлоқдан шаҳарда ишлаш, ўқиш, савдо қилиш, даволаниш каби ишларни амалга ошириш учун эрталаб кетади кечқурун ёки иши биткандан сўнг уйига қайтади. Бу жараён ҳам аҳолини ҳаракати деб айтилади, лекин кўчиб келиш ёки кўчиб кетиш аҳолини доимий сонига таъсир қилади.

Аҳолини кўчиб кетиши ихтиёрий, мажбурий ёки хизмат юзасидан, яна иқтисодий, ижтимоий, сиёсий жараёнлар таъсирида ҳам бўлиши мумкин.

Андижон вилоятида аҳолини бу жараёни 2022 йил январь-декабрь ойи ҳолатига кўчиб келганлар сони 6585 тани, шу давр мобайнида кўчиб кетганлар сони эса 8471 кишини ташкил қилган, мос равишда $6585-8471=-1886$ киши миграция қолдиғи ҳисобланади, яъни кўчиб келганларга нисбатан кўчиб кетганлар деярли кўпчилиқни ташкил этган, бундай ҳолат ўрганаётган ҳудуднинг доимий аҳолиси сонининг камайишига таъсир қилиб бу албатта ўз навбатида аҳолини табиий кўпайишига, меҳнат ресурсларини сон, сифат кўрсаткичларига ҳам ўзини таъсирини кўрсатади.

Ушбу жадвал маълумотлардан кўрилиб турибдики Андижон вилоятининг ҳамма шаҳар ва туманларида аҳоли миграцияси салбий, яъни кўчиб келганларга нисбатан кўчиб кетганлар сони ортиқ.

2023 йил январь ҳолатига ҳудудлар кесимида кўчиб кетганлар сонини ўрганилганда Андижон шаҳри энг юқори кўрсаткичга эга бўлиб 2171 киши кўчиб кетган бўлса, туманлар бўйича эса Андижон туманига 923 киши, Шаҳрихонга 511 киши, Жалақудуқ 535 киши, Қўрғонтепага 560 киши тўғри келган бўлса, энг кам кўчиб кетганлар аҳоли Хонобод шаҳрига 167 киши, Бўстонга 189 киши, Улуғнорга 146 киши тўғри келади. Аҳолининг бундай ҳаракатига бир қанча олимлар ўз таъсирини кўрсатган бўлиб иш жой ўзгариши, Ҳарбий хизмат юзасидан, ўқишга, кириши муносабати билан, яшаш тарзини ўзгартириш масалалари кабилар сабаб бўлади.

Андижон вилояти аҳолисини ёш таркиби

Вилоят аҳолисини ёш таркиби 2022 йил 1 январь ҳолатига кўра жами аҳолига нисбатан 0-2 ёшдагилар сони 238114 кишини, 3-7 ёшдагилар 3335108 нафарни, 8-15

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

ёшлилар 463779 кишини 16-19 ёшдагилар 181001, 20-24 ёшлилар 234552, 25-29 ёшдагилар 292738, 30-34 ёшдагилар 278674, 35-39 ёшдагилар 245158, 40-49 ёшдагилар 390260, 50-59 ёшдагилар 313485, 60-69 ёшдагилар 195797, 70-74 ёшдагилар 43251, 75-79 ёшдагилар 21204, 80-84 ёшдагилар 14687, 85 ёшдан юқори ёшдагилар 5720 кишини ташкил этади.[4]. Юқоридаги рақамлардан кўриниб турибдики, вилоят аҳолисини ёш таркиб аҳолини ёши катталашиб боргани сари уларнинг сони камайиб борар экан бу эса аҳолини ёшаришини ифодалайди, яъни аҳолини такрор барпо бўлиш жараёни тез эканлигини, туғилганлар сонини ортиб бораётганлигини, аҳолини табиий ўсиши юқори бўлишини таъминлайди, бу эса ўз навбатида мамлакатни меҳнат ресурсларига бўлган эҳтиёжини, мамлакат аҳолисини, миллатни инқирозга учрашини олдини олади.

7-жадвал

Андижон вилояти ҳудудлари бўйича аҳолининг миграция кўрсаткичлари (киши)

Ҳудудлар	Келганлар		Кетганлар		Миграция сальдоси (қолдиғи)	
	2021	2022	2021	2022	2021	2022
Андижон вилояти	6 965	6 585	9 796	8 471	-2833	-1886
Андижон ш.	1 536	1 731	2 645	2 171	-1109	-440
Хонобод ш.	219	265	160	167	59	98
<i>туманлар:</i>						
Олтинқўл	664	586	548	424	116	162
Андижон	1 498	1 136	915	923	583	213
Балиқчи	319	266	566	371	-247	-105
Бўстон	192	184	178	189	14	-5
Булоқбоши	254	126	374	394	-120	-268
Жалақудук	366	255	549	535	-183	-280
Избоскан	46	61	675	553	-629	-492
Улуғнор	113	31	219	146	-106	-115
Қўрғонтепа	338	308	683	560	-345	-252
Асака	162	313	527	520	-365	-207
Марҳамат	216	208	414	342	-198	-134
Шаҳрихон	171	184	603	511	-432	-327
Пахтаобод	332	268	372	377	-40	-109
Хўжаобод	539	663	368	288	171	375

Жадвал: Андижон вилоятининг статистик ахборотномаси маълумотлари асосида тайёрланди.

Вилоят аҳолисини 1745292 нафари 30 ёшгача бўлганлар, 1957989 нафари айнан меҳнат қилиш ёшида, пенсия ёшигача бўлганларни ташкил қилиши мамлакат аҳолисини ёшариш даражаси юқорилигини кўрсатади. Аҳолини ёш таркибини шаҳар ва туманлар кесимида ўрганилганда энг кўпи Андижон шаҳрига, Асака, Шаҳрихон, Андижон, Избоскан туманларига, энг ками эса Хонаобод шаҳрига ва Улуғнор, Бўстон, Хўжаобод туманларига тўғри келади. Аҳолини ёш жиҳатдан ҳудудлар бўйича бундай фракланишига ҳудудларни аҳоли сонига, жинсий таркибига, маълум вақт мобайнида тузилаётган никоҳларни сонига, туғилаётган чакалоқларни соғлом туғилишига, ҳудудларда оилаларнинг мустаҳкамлигига, аҳолини ижтимоий турмуш тарзини даражаларига

бевосита боғлиқ бўлади, албатта вилоятнинг ҳамма шаҳар қишлоқларида бу кўрсаткичлар бир ҳил эмас.

Адабиётлар

1. Мадумаров Т.А., Мамажонов М., Маматюсупов А.Ш., Исаев А. Андижон вилояти ўлкашунослик атласи. Тошкент, 2015.
2. Андижон вилоятининг иқтисодий хариталари. – Тошкент, 2015.
3. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси тўпламлари. Тошкент, 2022.
4. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси, Андижон вилояти статистика бошқармаси тўпламлари. Андижон, 2023.

АНДИЖОН ВИЛОЯТИ САНОАТИ ВА УНИНГ ИҚТИСОДИЁТДАГИ АҲАМИЯТИ

Мамажонов М., Мамажонов А. (Андижон давлат университети, Ўзбекистон)

Аннотация: мақолада Андижон вилоятининг хўжалигини асосий тармоғи ҳисобланган саноат ишлаб чиқариш соҳасини ўзига хослиги ҳақида маълумот берилиб, вилоятда асосан электроэнергетика, ёқилғи, метални қайта ишлаш, автомобилсозлик, кимё, енгил ва озиқ-овқат каби саноат тармоқларини жадаллик билан ривожланиб бораётганлиги, уларнинг ривожланишига таъсир этувчи омиллар, уларнинг географик жойлашиш хусусиятлари ишлаб чиқараётган маҳсулотларини аҳамияти ҳақида маълумотлар беради.

Калит сўзлар: саноат, хўжалик, электроэнергетика, ёқилғи, металлургия, машинасозлик, автомобилсозлик, кимё, нефть-кимёси, қурилиш материаллари, енгил, озиқ-овқат, нодавлат, хусусий, тадбиркор, инвестиция, кичик бизнес.

ПРОМЫШЛЕННОСТЬ АНДИЖАНСКОЙ ОБЛАСТИ И ЕЕ ЗНАЧЕНИЕ В ЭКОНОМИКЕ

Аннотация: в статье приводится информация о специфике сектора промышленного производства, который считается основной отраслью экономики Андижанской области, а также приводится информация о стремительном развитии отраслей промышленности в регионе, в основном таких, как электроэнергетика, топливная, металлообрабатывающая, автомобильная, химическая, легкая и пищевая, факторы, влияющие на их развитие, особенности их географического положения.

Ключевые слова: промышленность, хозяйство, электроэнергетика, топливо, металлургия, машиностроение, автомобилестроение, химия, нефтехимия, строительные материалы, свет, продовольствие, некоммерческие организации, частные лица, предпринимательство, инвестиции, малый бизнес.

THE INDUSTRY OF THE ANDIJAN REGION AND ITS IMPORTANCE IN THE ECONOMY

Abstract: the article provides information about the specifics of the industrial production sector, which is considered the main branch of the economy of the Andijan region, and also provides information about the rapid development of industries in the region, mainly such as electric power, fuel, metalworking, automotive, chemical, light and food, factors affecting their development, their features geographical location.

Keywords: industry, agriculture, electric power, fuel, metallurgy, mechanical engineering, automotive, chemistry, petrochemistry, building materials, light, food, non-profit organizations, individuals, entrepreneurship, investments, small business.

Андижон вилоятини саноати ҳам республикани бошқа вилоятлари каби мустақиллик йилларида ўзига хос хусусият касб этиб янги замонавий технология ва техникалар асосида жадаллик билан ривожланиб бораётган хўжаликнинг асосий тармоғи ҳисобланади. Вилоятни саноатига назар ташланса унда электроэнергетика, ёқилғи, қора металлургия, машинасозлик, метални қайта ишлаш ва автомобилсозлик, кимё, нефт-кимёси ва газ кимёси, қурилиш материаллари, енгил, озиқ-овқат ва бошқа саноат тармоқлари ривожланган. [2]

Саноатда машинасозлик, метални қайта ишлаш ва автомобилсозлик соҳаси етакчи ўринни эгаллаб бутун саноат ишлаб чиқаришни 78% ни ташкил қилади, 9% енгил, 4% озиқ-овқат, 3; кимё, нефт-кимё ва газ-кимё, 2% электроэнергетика, 1% ёқилғи, 1% қурилиш материаллари, 1% қора металлургия, 1% ни эса бошқа саноат ишлаб чиқариш тармоқларига тўғри келади. Машинасозлик, метални қайта ишлаш ва автомобилсозлик саноати тармоғини асосини Асака енгил автомобил ишлаб чиқариши ташкил қилиб уни ҳиссасига шу тармоқ ишлаб чиқаришини 94%дан кўпроғи тўғри келади 2020 йил декабрь ойигача бўлган давр ичида яъни 1 йилда 147247 дона енгил автомобил ишлаб чиқарилган бўлиб шундан 79908 дона “Gobalt”, 66402 дона “Nexia-T-250”, 50052 дона Lasetti-Gentra”, 23003 дона “Spark” автомобиллари ишлаб чиқарилган бу вилоят иқтисодиётида муҳим аҳамиятга эга бўлган тармоқ ҳисобланади.

Машинасозлик ва метални қайта ишлаш саноат тармоғини 60% дан ортиғи Андижон шаҳрига қолган қисмлари Қўрғонтепа, Хонаобод шаҳрига, Жалалқудуқ, Хўжаобод, Булоқбоши, Шахрихон туманларига қисман Марҳамат, Избоскан, Пахтаобод, Балиқчи туманларида ривожланган.

Вилоят саноат ишлаб чиқаришида енгил саноат муҳим аҳамиятга эга бўлган асосий саноат ишлаб чиқариш тармоқларидан бири бўлиб уни таркибига пахта тозалаш, ип йигирув, тўқимачилик, матоларни бўяш, тикувчилик, чарм-териға ишлов бериш, пойабзал, чарм-галантерия маҳсулотлари ишлаб чиқариш соҳалари яхши ривожланган. Бу соҳани ривожланишида хусусий тадбиркорлик, нодавлат ишлаб чиқариш корхоналари, кичик бизнес субъектларининг аҳамияти катта.

Худудлар кесимида истеъмол маҳсулотлари ишлаб чиқаришнинг вилоятдаги улуши энг юқори бўлган кўрсаткич Асака туманига тўғри келиб у 77,5% ни ташкил қилган ҳолда Андижон шаҳри 5,3% ни, Хўжаобод тумани 2,6%ни, Андижон тумани 22,2%ни, Олтинкўл тумани 2,0% ни ташкил этган.

Шунингдек истеъмол маҳсулотларини ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръатлари бўйича вилоят ўсиш суръати 99,6% дан юқори кўрсаткичга эга бўлган туманлар Избоскан 1276,5%, Хўжаобод 135,5%, Улуғнор 131,8%, Олтинкўл 124,9%, Қўрғонтепа 104,1%, Бўстон 108,7%, ҳамда Андижон шаҳри 111,2% кўрсаткичларга эришган.

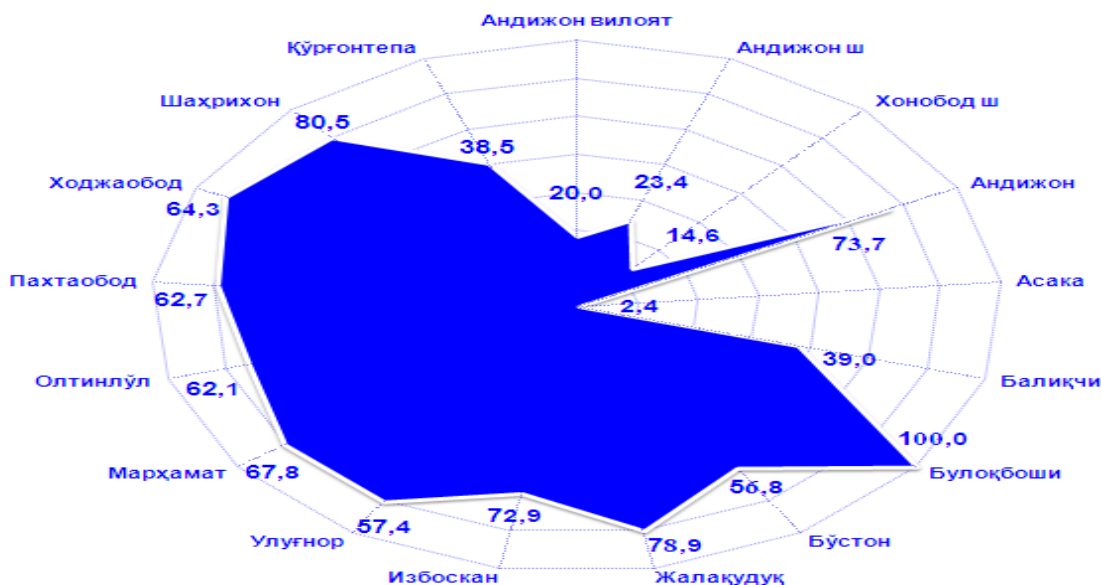
Вилоятларда саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш бўйича туманлар кесимида қуйидаги кўрсаткичларга эришилган Избоскан 146,7%, Олтинкўл 114,7%, Хўжаобод 110,6%, Қўрғонтепа 103,6%, Жалалқудуқ 109,8%, Пахтаобод 110,7%, Марҳамат 110,5% жумладан Андижон шаҳрида 111,5%, Хонаобод эса 102,0% га эришилган. Албатта саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажми олдинги йилларга нисбатан анча ўсишга эришган бунинг асосий сабаби ишлаб чиқаришга янги технологияларни ва ишлаб чиқариш воситаларини жалб қилиш ҳисобланади. Вилоятда саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш улуши бўйича ишлаб чиқарилган саноат маҳсулотининг энг кўпи Асака тумани 58,2%, ва Андижон шаҳрига 16,1% тўғри келса энг кам саноат маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи туманлар Улуғнор 0,7%, Бўстон 0,9%, Булоқбоши 0,9% кўрсаткичга эга бундай кўрсаткичга эга бўлишининг асосий сабаблари туманларда хорижий инвестицияларни жалб қилиш масалаларини ривожланмаганлиги, ишлаб чиқаришга фан-техника тараққиётини, янги ишлаб чиқариш технологияларини жалб

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

килмаслик, малакали кадрларни худудларда етишмаслиги, ва яна кўплаб омиллар таъсир қилади. Вилоятда ишлаб чиқарилган саноат маҳсулотларини аҳоли жон бошига тақсимида Асака туманида йирик саноат корхоналарини жойлашганлиги ҳисобига 62939,3 минг сўм, Хонаобод шаҳрида 28562,2 минг сўм, Андижон шаҳрида 12833,3 минг сўмни ташкил қилиб вилоят бўйича ўртача кўрсаткич 11271,2 минг сўмга тенг.

Кичик бизнес субъектларининг саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришдаги улуши вилоятни ҳамма туманларида ҳам яхши ривожланган эмас. Жумладан Асака туманида 2,4% ни, Хонаобод шаҳрида 14,6% ни, Андижон шаҳрида 23,4% ни ташкил этади. Бу туман ва шаҳарларда кичик бизнес субъектларини саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришдаги улушини пастлигини йирик саноат ишлаб чиқариш корхоналарни яхши ривожланмаганлиги билан ва уларни саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришдаги улушини юқорилиги билан изоҳлаш мумкин.

Ҳисобот даврида кичик тадбиркорлик субъектлари томонидан 7 134,0 млрд. сўмлик саноат маҳсулоти ишлаб чиқарилиб, унинг умумий ишлаб чиқариш ҳажмидаги улуши 20,0 % ни ташкил этди.[5]

1-расм. Санаот маҳсулотлари ишлаб чиқаришда кичик бизнеснинг улуши
(2020 йилнинг январь-декабрь ойларида, % да)

Вилоятда саноатда истеъмол маҳсулотлари ишлаб чиқариш бўйича амалга оширилаётган чора-тадбирлар, киритилаётган инвестициялар, янги технология ва замонавий ишлаб чиқариш воситалари соҳани ривожлантиришда муҳим восита ҳисобланади, маҳсулот турларини кўпайтириш ва ишлаб чиқаришни қувватини ошириш натижасида 2020 йилда истеъмол маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажми 26 611,1 млрд сўмни ташкил қилиб 2019 йилга нисбатан 0,4% ортган.

Истеъмол маҳсулотлари ишлаб чиқариш вилоят кўрсаткичи 8426,8 минг сўмни ташкил қилган ҳолда, у кўрсаткич Асака туманида 61139,9 минг сўмни ташкил этиб энг юқори кўрсаткичга эришган бўлса энг паст кўрсаткич 1347,7 минг сўм бўлиб Андижон туманига тўғри келади, бундай ҳолни худудларда истеъмол маҳсулотларини ишлаб чиқаришга ихтисослаштирилган кичик ва ўрта корхоналарни ривожланмаганлигида деб ҳисоблаш мумкин.

Саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришда кичик тадбиркорлик субъектларини ҳам аҳамияти катта бўлиб уларни вилоят саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришдаги улуши 20% ни ташкил этди. Туманлар кесимида кичик бизнеснинг саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришдаги энг кўп улуши қуйидаги туманларга тўғри келади. Булоқбошида 100,0%, Шаҳрихонда 80,5%, Жалалқудукда 78,9%, Андижонда 73,7%, Избосканда 72,9%ни ташкил этиб вилоятда саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришда, аҳолини эҳтиёжларини қидиришда муҳим аҳамиятга эга бўлиб бу соҳани янада ривожланишига катта эътибор беришни тақозо этади.

Бугунги кунда вилоятда 8 342 дона саноат корхоналари фаолият кўрсатмоқда, шундан 3 076 таси (рўйхатдан ўтган корхоналар умумий сонининг 36,9 фоизи) Андижон шаҳрига, 896 таси (107 %) Асака туманига, 567 таси (6,8 %) Андижон туманига, 611 таси (7,3 %) Шаҳрихон туманига, 452 таси (5,4 %) Хўжаобод туманига ва 401 таси (4,8 %) Олтинқўл туманларига тўғри келмоқда. Вилоятда 2021 йил 1 январь ҳолатига 8342 та давлат, нодавлат, катта ва кичик, қўшма ва хусусий тарзда фаолият олиб бораётган саноат ишлаб чиқариш корхоналари мавжуд бўлиб уларни 3049 таси олдиндан мунтазам ишлаб турганлари бўлса 2451 таси эса янги ташкил этилган ишлаб чиқариш корхоналари ҳисобланади.[3] Бу корхоналарни географик жойлашуви шаҳар ва туманлар кесимида қуйидаги кўринишга эга:

Юқоридаги маълумотлардан кўриниб турибдики биллоятда мавжуд бўлган фаолият кўрсатаётган ва янги ташкил этилган ишлаб чиқариш корхоналарини жойлаштиришда фарқлар мавжуд айниқса Улуғнор, Бўстон туманларида ва Хонобод шаҳрида энг кам фаолият кўрсатаётган ва янги ташкил этилган корхоналар тўғри келса энг кўпи Андижон шаҳрига Асака, Шаҳрихон, Андижон, Хўжаобод туманларига тўғри келади. Албатта ишлаб чиқариш корхоналарини бундай жойлашувида ҳам ўзига хос сабаблари мавжуд бўлиб энг аввало уларни жойлашган географик ўрни, табиий шароитлари, аҳолисини сони, ҳудудга киритилаётган инвестицияларни ҳажми каби омилларни иқтисодиёт ва ижтимоий тараққиётга ўз таъсирини кўрсатади.

Адабиётлар

1. Т.А.Мадумаров, М.Мамажонов, А.Ш.Маматюсупов, А.Исаев Андижон вилояти ўлкашунослик атласи. Тошкент, 2015.
2. Андижон вилоятининг иқтисодий ҳариталари. – Тошкент, 2015.
3. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси тўпламлари. Тошкент, 2022.
4. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси, Андижон вилояти статистика бошқармаси тўпламлари. Андижон, 2022.

ЭКОНОМИКО-СТАТИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ АГРОПРОМЫШЛЕННОГО КОМПЛЕКСА ЦЕНТРАЛЬНО-ЧЕРНОЗЁМНОГО РАЙОНА В КОНТЕКСТЕ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ СТРАНЫ

Меркулов И.А.

(Московский городской педагогический государственный университет, Россия)

Аннотация:. *Центрально-Черноземный район обладает развитым АПК, который включает в себя три его базовые составляющие – отрасли, обслуживающие сельское хозяйство, само сельское хозяйство и отрасли, обеспечивающие переработку, хранение и транспортировку продукции. В исследовании сделан акцент на показатели развития сельского хозяйства и рекорды в АПК. Сегодня район занимает лидирующие позиции среди аграриев РФ.*

Ключевые слова: *АПК, сельское хозяйство, продовольственная безопасность, Центрально-Чернозёмный район.*

ECONOMIC AND STATISTICAL ANALYSIS OF THE AGRO-INDUSTRIAL COMPLEX OF THE CENTRAL CHERNOZEM REGION IN THE CONTEXT OF ENSURING FOOD SECURITY OF THE COUNTRY

Abstract: The Central Chernozem region has a developed agro-industrial complex, which includes its three basic components – industries serving agriculture, agriculture itself and industries providing processing, storage and transportation of products. The study focuses on the indicators of agricultural development and records in the agro-industrial complex. Today, the district occupies a leading position among the agrarians of the Russian Federation.

Keywords: Agro-industrial complex, agriculture, Central Chernozem region, food security.

Сельское хозяйство является важнейшим звеном в структуре отечественного АПК. Сельскохозяйственный сектор состоит из двух крупных взаимосвязанных отраслей – земледелия (растениеводства) и животноводства, каждая из которых, в свою очередь, делится на подотрасли в зависимости от групп выращиваемых растений и видов разводимых животных.

Основой сельского хозяйства являются земли, используемые в агропроизводстве, – сельскохозяйственные угодья. ЦЧР занимает около 1% от общей площади территории России и около 6% от площади всех сельскохозяйственных угодий в стране. При такой незначительной доли района Центральное Черноземье производит порядка 16% общероссийской продукции сельского хозяйства (рис. 1), что безусловно является очень высоким показателем. Кроме этого, для субъектов ЦЧР характерна высокая доля сельского хозяйства в структуре ВРП регионов (таблица 1).

В сельском хозяйстве РФ на долю растениеводства и животноводства приходится порядка 56% и 44% соответственно. Примерно такое же соотношение характерно и для ЦЧР. Тем не менее, для района характерны внутренние различия как по объемам продукции сельского хозяйства, так и по соотношению доли отраслей растениеводства и животноводства. По общему объему реализации сельскохозяйственной продукции в районе лидирует Белгородская область (по данным за 2019 год, область заняла третье место в РФ после Краснодарского края и Ростовской области). Наименьшие объемы характерны для Липецкой области – почти вдвое меньше, чем в Белгородской. Несмотря на это, регион занимает первое место в ЦЧР по масштабам промышленного производства и 11 место в стране по объемам производства сельскохозяйственной продукции (учитывая наличие конкурентоспособных по АПК регионов, в том числе из соседних экономических районов, а также малую площадь области - такой показатель безусловно очень высокий).

Если говорить о внутренних различиях продукции сельского хозяйства, то все области ЦЧР, за исключением Белгородской, специализируются на земледелии. Для последней характерно существенное превалирование отрасли животноводства – область занимает первое место в ЦЧР по общему поголовью скота (что было не характерно к моменту распада СССР). По объемам продукции растениеводства первенство закрепляет

Воронежская область. Объемы производства по ЦЧР отражены на рис. 2.

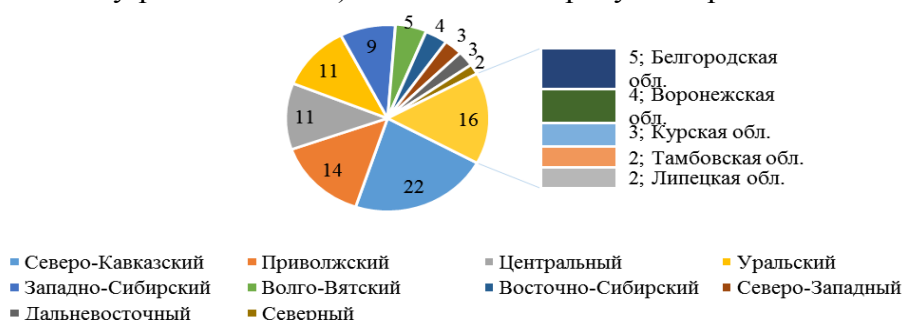

Рис. 1. Доля продукции сельского хозяйства по экономическим районам России и по регионам

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

ЦЧР на 2021 г. в %, [2]

Таблица 1

Основные показатели экономической деятельности регионов ЦЧР на 2021 г.

Регион / показатели	ВРП, млн руб.	ВРП на душу населения, в руб.	Доля с/х в структуре ВРП, %
Белгородская область	865979	559184,2	18,2
Воронежская область	943595,6	404838,5	13,8
Курская область	428441,3	385587,5	18,1
Липецкая область	580504	506054,3	11,2
Тамбовская область	331631,2	323618,7	24,7

Составлено автором по: [2]

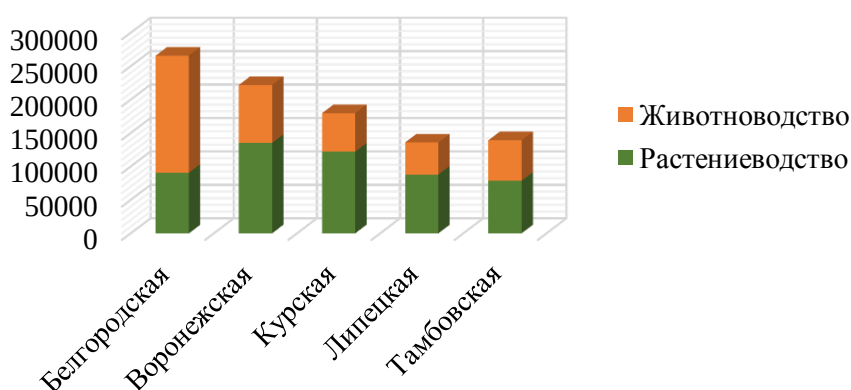

Рис. 2. Объемы продукции сельского хозяйства на 2021 г. по регионам ЦЧР в млн руб., [2]

Рис. 3. Структура посевных площадей в хозяйствах всех категорий ЦЧР на 2021 г., [2]

Центральное Черноземье – район высокого уровня освоенности со следующей структурой сельскохозяйственных угодий: пашни – 9,7 тыс. га, пастбища – 891 га, сенокосы – 333 га, залежи – 226 га, многолетние насаждения – 76 га [1].

Важнейшей подотраслью растениеводства ЦЧР является зерновое хозяйство. Главенствующее положение среди зерновых занимают озимая пшеница и яровой ячмень (рис. 3).

Пшеница является одной из важнейших продовольственных культур, характеризующаяся повышенной требовательностью как к плодородию почв, так и к теплу и влаге. Ячмень возделывается главным образом для кормовых целей: культура имеет важный потенциал для животноводческого комплекса, что послужило развитию в районе комбикормовой промышленности. Кроме того, ячмень имеет важное продовольственное значение – производство ячневой и перловой крупы, а также его использование в качестве сырья для развития пивоваренной промышленности района.

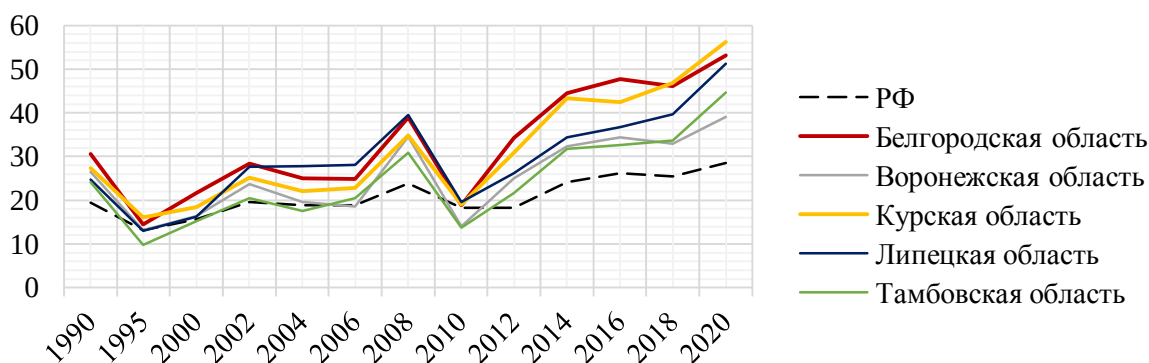

Рис. 4. Динамика урожайности зерновых и зернобобовых сельскохозяйственных культур по РФ и областям ЦЧР с 1990 по 2021 гг. в ц/га, [2]

Одним из важнейших показателей развития и эффективности отрасли растениеводства является урожайность. Урожайность – это показатель сбора сельскохозяйственных культур (в центнерах) с единицы площади (как правило с одного га). Урожайность является одним из наиболее объективных показателей в сельскохозяйственном производстве поскольку позволяет учитывать, как уровень интенсификации полеводства – вносимость удобрений, применение современной сельскохозяйственной техники, мелиоративные мероприятия, производительность труда и т.п., так и территориальные различия рассматриваемых регионов [3].

По данным рис. 4 видно, что регионы Черноземного Центра имеют урожайность выше среднероссийского (в среднем в 2 раза). Несмотря на то, что в настоящее время по валовому сбору зерновых сельскохозяйственных культур абсолютным лидером в районе является Воронежская область, по показателям урожайности на первые места выходят Курская и Белгородская области, площадь пашни которых значительно меньше первой.

Анализируя динамику урожайности зерновых и зернобобовых культур, стоит отметить, что в период с 1990 г. по настоящее время наблюдалось лишь только два периода существенного снижения урожайности: первый – период кризиса 90-х гг. и второй – 2010 г. Последний стал одним из наиболее тяжелых для АПК Черноземного Центра с точки зрения природных условий, поскольку год сопровождался не только стабильно устойчивой засушливой погодой, но и массовыми полевыми пожарами. В этот же год наблюдался один из самых низких показателей валового сбора сельскохозяйственной продукции в АПК.

За последние годы регионы Черноземного Центра продемонстрировали кардинальный прирост урожайности зерновых культур. Начиная с 2000-х гг. на территории района наблюдается устойчивый тренд на повышение как показателей урожайности, так и валового сбора. В целом, за указанный период урожайность в районе

увеличилась более чем в два раза, что является отличительным показателем развития отечественного полеводства. Во многом это связано со стартовавшей политикой импортозамещения и ряду программ по интенсификации полеводства, в частности химизации и биологизации сельского хозяйства (применение ресурсосберегающих и почвозащитных технологий, а также применение сидеральных и промежуточных культур вместо чистых неудобренных паров) [3].

Несмотря на довольно неблагоприятные природные условия во многих регионах Центрального Черноземья (засушливую весну, влагодефицит) и пандемию COVID-19, 2020 г. стал лидером по урожайности и валовым сбором сельскохозяйственной продукции. По данным Минсельхоза, в районе был собран второй по величине урожай в стране. 2020 г. стал рекордным по валовому сбору зерновых для Воронежской области (свыше 6 млн. тонн – это самый высокий показатель за всю историю полеводства региона) и для Тамбовской области (около 5 млн. тонн) [2]. Валовые сборы пшеницы по регионам Центрального Черноземья отражены на рис. 5.

Рис. 5. Валовые сборы пшеницы в хозяйствах всех категорий по регионам ЦЧР с 1990 по 2020 гг. в млн тонн, [2]

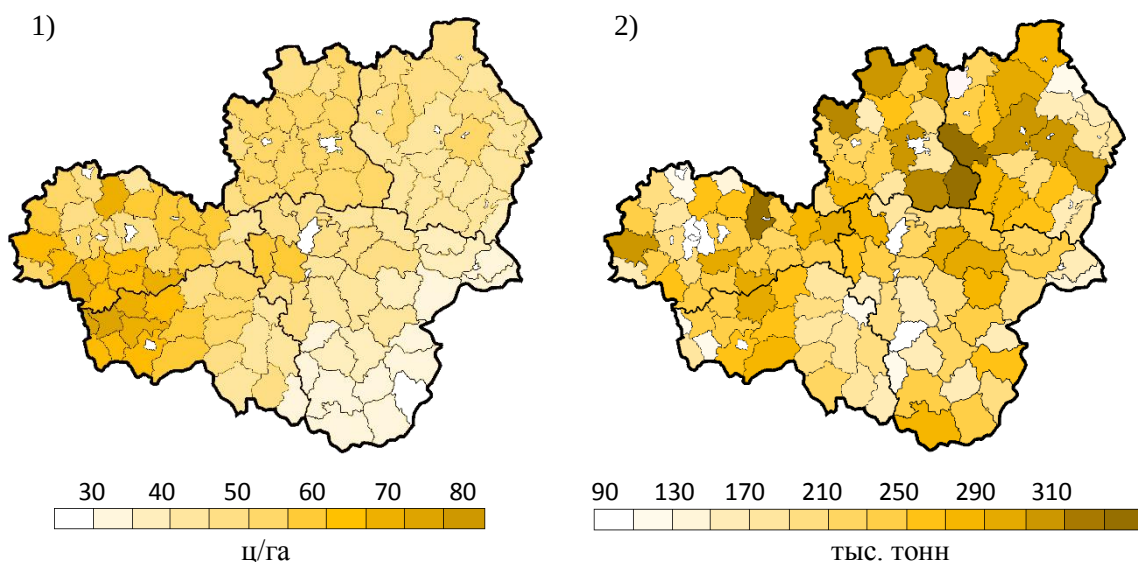

Рис. 6. Урожайность (1) и валовые сборы (2) зерновых и зернобобовых культур в хозяйствах всех категорий по муниципальным образованиям ЦЧР на 2021 г. Выполнено автором по: [1; 2]

Отличительно высокие показатели урожайности продемонстрировали аграрии Курской и Белгородской областей. Несмотря на меньшие объемы валового сбора сельскохозяйственной продукции, регионы отличились наивысшими показателями урожайности – до 80 ц/га с муниципального образования (что превосходит показатели АПК СКЭР и ПЭР).

В целом урожайность зерновых за 2020 г. имеют четкую географическую закономерность: запад – район наибольшей урожайности, юг и юго-восток – наименьшей, но близкой к среднероссийскому показателю (рис. 6). Снижение урожайности озимых в южных районах Центрального Черноземья связано с тем, что в последние годы регион стабильно сталкивается с проблемой малоснежных зим. Из-за малого снежного покрова и, как следствие, меньшей защищенностью посевов, снижаются продуктивность биомассы и урожайность в регионе [1].

По данным органов управления АПК регионов Центрального Черноземья, росту сбора зерновых культур в 2020-2021 гг. способствовали: существенное расширение посевных площадей, задействование современных агротехнологий, грамотное применение удобрений и высокий уровень поддержания средств защиты растений.

Регионы ЦЧР отличаются очень высокими показателями удобряемости для средней полосы России. Центральное Черноземье является одним из наиболее староосвоенных сельскохозяйственных районов страны. В результате, естественным образом возникает необходимость на курс повышения продуктивности сельскохозяйственных угодий за счет их удобряемости. За последние десятилетия все регионы района увеличили вносимость минеральных удобрений на единицу площади более чем в два раза. Наибольшие показатели вносимости продемонстрировали аграрии Курской и Липецкой областей (в среднем удобряемость посевных площадей за 2021 г. составила около 150 тонн на 1 га), что безусловно является очень высоким показателем. Стоит отметить и то, что за последние годы Липецкая область стабильно входит в тройку лучших регионов страны по качеству применения минеральных удобрений.

Использованная литература.

1. Бабурин, В.Л. Экономическая и социальная география России : География экономических районов России : учебник / В.Л. Бабурин, М.П. Ратанова. – Москва : Ленанд, 2017. – 640 с.
2. Регионы России. Социально-экономические показатели [Электронный ресурс] : Статистический сборник / Федеральная служба государственной статистики. – Москва, 2021. – URL: https://gks.ru/bgd/regl/b20_14p/Main.htm (дата обращения: 16.02.2023).
3. Худякова, Т.М. Трансформация производственно-территориальной структуры агропромышленного комплекса Центрального Черноземья / Т.М. Худякова, О.Б. Грекова, О.А. Крутских // Вестник российских университетов. – 2014. – № 19 (3). – С. 1061-1065.

ЎЗБЕКИСТОНДА АҲОЛИНИНГ ЎСИШ ТЕНДЕНЦИЯЛАРИ ВА У БИЛАН БОҒЛИҚ ИЖТИМОЙ МУАММОЛАР

Муродова Д.С. (Қарши давлат университети, Ўзбекистон)

***Аннотация.** Мақолада аҳолининг ўсиши, тугилишни йиғинди коэффициентининг ҳудудий жиҳатлари ҳамда аҳолининг ўсиши билан боғлиқ соғлиқни сақлаш, таълим тизимида вужудга келадиган муаммолар ва уларни бартараф этиш бўйича устувор йўналишлар баён қилинган.*

***Калит сўзлар.** аҳоли, табиий кўпайиш, тугилишнинг йиғинди коэффициенти, соғлиқни сақлаш, таълим тизими.*

ТЕНДЕНЦИИ РОСТА НАСЕЛЕНИЯ И СВЯЗАННЫЕ С НИМИ СОЦИАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация. В статье описаны региональные аспекты прироста населения, общей рождаемости, а также проблемы, возникающие в системе здравоохранения и образования, связанные с приростом населения, и приоритетные направления их устранения.()

Ключевые слова. население, естественное воспроизводство, общая рождаемость, здравоохранение, система образования.

POPULATION TRENDS AND RELATED SOCIAL ISSUES IN UZBEKISTAN

Abstract. The article describes the regional aspects of population growth, general fertility, as well as problems arising in the healthcare and education systems associated with population growth, and priority areas for their elimination.

Keyword. population, natural reproduction, total fertility, health care, education system.

Дунё аҳолисининг ўсиши ва ишлаб чиқариш ҳажми барқарор бўлмаган ижтимоий шакллари билан биргаликда аҳоли турмуш тарзига тобора катта юкни қўймоқда. Бу ўзаро таъсир жараёнлари атмосфера, ер, сув, энергия ва бошқа ресурслардан фойдаланишга таъсир қилади. Ушбу фаолиятни тўғри тартибга солмасдан, тез ривожланаётган шаҳарлар жиддий экологик муаммоларга дуч келади. Ушбу мураккаб ўзаро муносабатлар тизимининг асосий элементи инсон омили бўлиб, барқарор ривожланишнинг комплекс сиёсатини ишлаб чиқиш ва амалга оширишда тегишли эътиборга олиниши керак. Бундай сиёсат демографик тенденциялар ва омиллар, ресурслардан фойдаланиш, тегишли технология ҳамда ривожланишнинг тарқалиши ўртасидаги боғлиқликларнинг мавжудлигини ҳисобга олиши керак.

Ҳозирда дунёдаги умумий, тизимли глобаллашув жараёнининг демографик муҳитда акс этиши, яъни «демографик глобализация» даври мамлакатлар аҳолисининг такрор барпо бўлишига сезиларли таъсир кўрсатмоқда. Бинобарин, бу даврда аҳоли, меҳнат ресурсларининг нафақат миқдори, балки сифат таркиби, такрор барпо бўлиши ҳар қандай хавф-хатардан ҳоли бўлмоғи лозим. Одатда, ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар демографик жараёнларда ўтиш даврига сабаб бўлади, бу даврда аҳоли ўртасида шаклланган демографик майл, фикр, қараш ва хоҳишлар ретроспектив даврдан бутунлай фарқ қилади ва уларни бошқа орқага қайтариб бўлмайди[1].

2050 йилга келиб, дунё аҳолиси 2 миллиард кишига, 7,7 миллиарддан 9,7 миллиардга кўпайиши кутилмоқда ва аср охирига келиб табиий ўсишнинг давом этиши натижасида деярли 11 миллиард кишига етади. Бу даврда бутун дунё бўйлаб кўпроқ одамлар яшаш жойи сифатида шаҳарларни танлаши ва 5 ёшгача бўлган болалар сони 65 ва ундан катта ёшдаги болалардан кўп бўлиши тахмин қилинмоқда. Ҳозирдан 2050 йилгача дунё аҳолиси ўсишининг ярми фақат тўққизта давлат ҳиссасига тўғри келиши кутилмоқда: Ҳиндистон, Нигерия, Покистон, Конго Демократик Республикаси, Эфиопия, Танзания, Индонезия, Миср ва Америка Қўшма Штатлари. Африканинг Сахрои Кабирдан жануби-ғарбий қисмидаги аҳоли сони икки баравар ошиши, Европа аҳолиси эса камайиши кутилмоқда. Шу билан бирга, одамлар энди бир жойда қолмайди, охириги йигирма йил ичида халқаро мигрантлар улуши доимий равишда дунё умумий аҳолисининг тахминан 3 фоизини ташкил этган бўлса-да, 2000 йилдан буён бу кўрсаткич икки баравар кўпайди. Шу билан бирга узоқ давом этган можаролар ўз уйларини ташлаб кетган одамлар сонини кескин оширди ва иқлим ўзгариши ҳамда атроф-муҳитнинг бузилиши натижасида бу рақам янада ошиши мумкин [3].

Дунёда глобал муаммога айланиб бораётган аҳолининг кексайиш жараёни тобора кўпроқ мамлакатларни камраб олаётган бир пайтда Ўзбекистоннинг демографик ҳолатида кескин ёшариш жараёни кузатилмоқда. Қайд этилишича, охириги беш йилда туғилишнинг кескин ортиши мамлакат демографик дивиденд (Демографик дивиденд – бу мамлакатда меҳнатга лаёқатли аҳолининг улуши болалар ва қариялар улушидан ошиб кетганда ва туғилишнинг пасайиши натижасида юзага келадиган иқтисодий ўсиш салоҳияти) бўсағасида турганлигидан дарак беради.

Ўзбекистон мутлақ демографик ўсиш бўйича Марказий Осиё давлатлари орасида етакчи ҳисобланади. Масалан, 2010-йилдан буён Ўзбекистон аҳолиси сони 5,4 миллиондан ортиқ кишига кўпайди. Шу даврда аҳоли сонининг ўсиши Қозоғистонда 2,4 миллион, Тожикистонда 1,97 миллион, Қирғизистонда 1,05 миллион ва Туркменистонда 0,91 миллион кишини ташкил этди. Шундай қилиб, сўнгги ўн йилликда Марказий Осиёда аҳоли сонининг мутлақ ўсишининг 46 фоиздан ортиғи Ўзбекистон ҳиссасига тўғри келади. Аммо шуни эътироф этиш керакки, Ўзбекистон аҳолисининг сезиларли мутлақ ўсиши фақат унинг катталиги билан боғлиқ. 2010-2020 йиллар давомида Ўзбекистон аҳолиси 1,80 фоизга ўсди, бу кўрсаткич бўйича Қозоғистон (1,42 фоиз) ва Туркменистон (1,76 фоиз)дан юқори бўлса, Қирғизистон (1,87 фоиз) ва Тожикистондан (2,40 фоиз) орқада қолган [4].

Ўзбекистонда ҳозирги демографик ўсишнинг сабабларидан бири аҳолининг турли ёш гуруҳлари динамикасидир. Ўзбекистонда 2010-2020 йилларда кузатилган аҳоли сонининг ўсиши кўп жиҳатдан жами аҳоли таркибида 25-29 ва 30-34 ёш гуруҳлари улушининг фаол ўсиши билан боғлиқ. Ушбу ёш гуруҳлари барча туғилишларнинг ярмидан кўпини ташкил қилади. Масалан, 2010-2020-йилларда ушбу икки ёш тоифасининг умумий сони 34,7 фоизга, мамлакат аҳолисининг умумий сони еса 21,1 фоизга ошган.

Ўзбекистон аҳолиси 2022 йил бошига келиб 35,3 миллион кишини ташкил қилди, бу 2021 йил бошидагига нисбатан 712 минг кишига (2,1%) кўп демакдир. Аҳоли сони ўсишининг юқорилиги туғилишнинг ўлимга нисбатан анча кўплиги билан боғлиқ. 2021 йилда 905 минг нафар гўдак дунёга келган. Худудлар бўйича Самарқанд (110,4 минг), Фарғона (99,1 минг), Қашқадарё (97,1 минг) ва Андижон (84,7 минг) вилоятларида туғилиш нисбатан юқори бўлса, Сирдарё (23,2 минг), Навоий (26,5 минг), Қорақалпоғистон Республикасида (40,2 минг), Жиззах (41,3 минг) вилоятларида туғилишнинг паст кўрсаткичлари кузатилган. Ўлганлар сони бўйича Тошкент шаҳри (18,9 минг), Самарқанд (18,8 минг), Фарғона (18,7 минг), Тошкент (18,1 минг) вилоятлари етакчи бўлса, паст кўрсаткичлар Сирдарё (4,2 минг), Навоий (4,8), Жиззах (5,9 минг) вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикасида (8,7 минг) кузатилган (1-расм).

Ўзбекистонда 2016-2021 йиллар мобайнида туғилишнинг кескин ортиши кузатилди. Гўдакларнинг дунёга келишида 25–39 ёш оралиғидаги аёлларнинг улуши катта бўлса, 15-24 ёш оралиғидаги аёллар улуши деярли бир маромда сақланган, 40 ва ундан катта ёшдаги аёлларнинг улуши 1 фоиздан кам. Ушбу ҳолат шаҳар ва қишлоқларда деярли бир хил. Фарзандлар кетма-кетлиги бўйича йилига ўртача 280 минг тўнғич фарзанд туғилган бўлса, 2019 йилда уларнинг сони 352,7 минг нафаргача ошган. Кейинги йилларда тўнғич фарзандлар сони яна 280-290 минг нафарга қайтган. Иккинчи фарзандлар бўйича ўсиш бир маромда. Туғилишдаги асосий ўсиш учинчи ва ундан кейинги фарзандлар улушига тўғри келади. 2016 йилда 204,9 минг нафар учинчи фарзанд дунёга келган бўлса, 2021 йилда уларнинг сони 325,2 минг нафарга етган [2]. Ушбу гўдакларнинг туғилишидаги ўсиш ҳам 25-39 ёш оралиғидаги аёлларнинг ҳиссасига тўғри келади.

Ўзбекистонда туғилишнинг йиғинди коэффициенти (бир аёлга тўғри келадиган болалар сони) 2016 йилда 2,46 ни ташкил қилган бўлса, 2021 йилда 3,17 га кўтарилди.

Ушбу кўрсаткич кишлоқда 3,40 ни, шаҳарда эса 2,95 ни ташкил қилди. Худудлар кесимида таҳлил қилинганда туғилишнинг йиғинди коэффиценти бўйича Сурхондарё (3,46), Қашқадарё (3,38), Жиззах (3,38), Наманган (3,37) вилоятлари етакчи бўлса, Қорақалпоғистон Республикаси (2,37), Бухоро (2,74), Сирдарё (3,05) вилоятлари ва Тошкент (3,02) шаҳри эса нисбатан паст кўрсаткичга эга (2-расм). Прогнозларга кўра, туғилиш суръати 2030 йилгача бир маромда (ўртача 900-950 минг) давом этади ва аҳоли сони 41 миллион нафардан ошади. 2030 йилга бориб, 18 ёшгача бўлганлар ва меҳнатга лаёқат ёшидан катталар сони мос равишда 2384 минг ва 1447 минг кишига ўсиши кутилмоқда [2, 5].

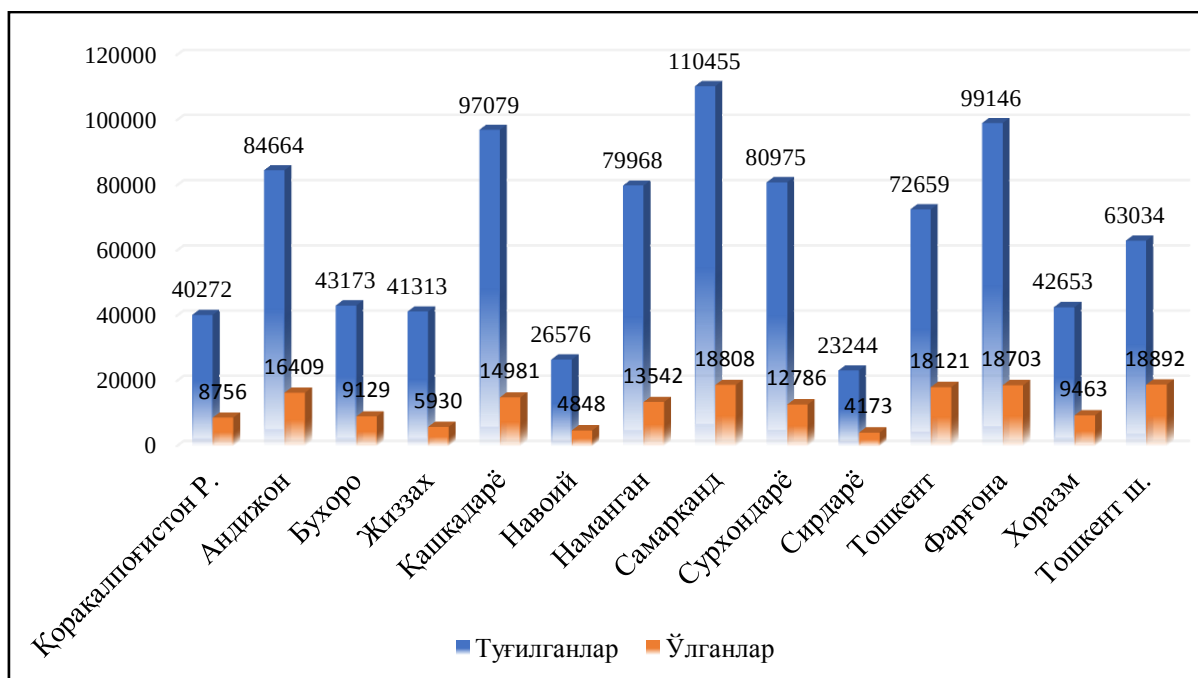
Ўзбекистонда аҳоли сонининг ошиб бориши билан ижтимоий-иқтисодий муаммоларни келтириб чиқаради. Бунининг биринчи навбатда соғлиқни сақлаш ва таълим тизимида кўришимиз мумкин. Хусусан, 2021 йил бошида Ўзбекистонда 1232 та шифохона мавжуд бўлиб, ҳар 10 000 кишига 47 та шифохона ўрни тўғри келди. Шунингдек, 6032 та амбулатория-поликлиникага бир сменада 683 минг киши келди. Бу ҳар 10 000 кишига 197 нафарни ташкил этади. Ушбу муассасаларда хизмат кўрсатган барча тоифадаги шифокорлар сони 93 минг кишини ташкил қилди. Бу ҳар 10 000 кишига 27 нафар шифокор ёки битта шифокорга 370 киши тўғри келишини билдиради. Шунингдек, ҳомиладор аёллар ва туғадиганлар учун 17,3 минг ўрин мавжуд бўлган бўлиб, фертил ёшидаги ҳар 10 000 аёлга 19 та ўрин тўғри келган. Ҳомиладорлиги тугаган аёлларнинг фертил ёшидаги аёллардаги улуши 2021 йил бошига 8,9 фоизни ташкил қилган. Ҳисоб-китобларга асосан аҳоли соғлигини ҳозирги даражада ушлаб туриш ва яхшилаш учун аҳоли сонининг ошишини ҳисобга олган ҳолда 2030 йилгача амбулатория-поликлиникалар сонини 7 041 тага етказиш лозим (қўшимча 1009 та) [2, 5].

Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти маълумотларига кўра, дунёда ҳар 10 000 кишига тахминан 16 нафар шифокор ва 38 нафар ҳамшира (шу жумладан, кўпчилик мамлакатлардаги доялар) тўғри келади. Маълумот учун: Европа минтақаси мамлакатларида ҳар 10 минг кишига ўртача 34 нафар шифокор тўғри келади, Америкада - 24, Ғарбий Тинч океани минтақасида - 19, Жануби-Шарқий Осиёда - 8, Ўзбекистонда бу кўрсаткич 27 нафарни ташкил этади. Агар Европа ва Америка мамлакатларида ҳар 10 000 кишига 80 нафардан ортиқ (81 ва 83) ҳамшира тўғри келса, Ўзбекистонда 10 000 кишига 107 нафар ҳамшира тўғри келади. Ўзбекистонда шифокор ва ҳамширалар сони ривожланган давлатлардагидан фарқ қилмайди. Лекин худудлар бўйича таҳлил қилинганда ҳамширалар сони бўйича энг паст кўрсаткичлар Сурхондарё (15,0 нафар), Жиззах (16 нафар) ва Қашқадарё (18 нафар) вилоятларида кузатилмоқда [2, 5].

Прогнозларга кўра, аҳолининг йиллик ўртача ўсиши 720 минг кишини ташкил этади. Бу ўсиш суръатида ҳам шифокорлар ва ҳамширалар зиммасига тушадиган юк катта бўлмайди. Прогнозларга кўра, 2030 йилга бориб, 10 минг кишининг шифокорлар билан таъминланиш даражаси 29,4 нафарни, тиббиёт ходимлари билан таъминланиш даражаси 117,8 нафарни ташкил этади. Жумладан, олий ўқув юртлари ҳар йили 4 минг нафардан ортиқ кишини меҳнат бозорига чиқараётган бўлса, коллежлар 55 мингдан ортиқ тиббиёт ходимини тайёрлапти.

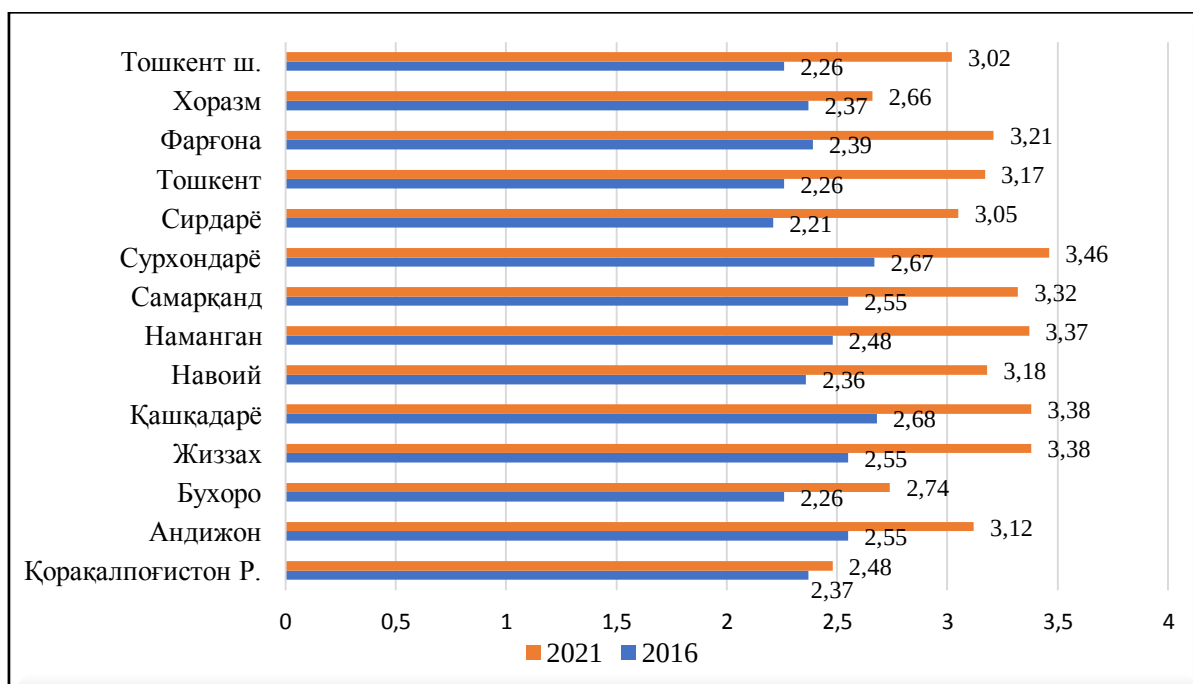
Ҳар йили ўртача 40 мингга яқин ходим меҳнат фаолиятини тўхтатади ва 60 минг нафардан ортиғи ишга олинади. Соғлиқни сақлаш соҳасида банд бўлганлар сонининг реал ўсиши 20 минг кишидан ортиқни ташкил этади. Олий таълимни қамраб олишни ошириш, квоталарни кенгайтириш бўйича кўрилатган чора-тадбирлар олий маълумотли шифокорлар сонининг кўпайишини таъминлайди. Бу эса ўз навбатида аҳолининг шифокорлар ва тиббиёт ходимлари билан таъминланиш даражасини оширади [2, 5].

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

1-расм. Ўзбекистон аҳолисining табиий ўсиши (2021 йил, киши)

Расм Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика Қўмитаси маълумотлари асосида ишланган.

2-расм. Ўзбекистонда туғилишнинг йиғинди коэффциенти (2016-2021 йй., киши)

Расм Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика Қўмитаси маълумотлари асосида ишланган.

Аҳолининг мунтазам ўсиб бориши таълим тизимида ҳам қатор муаммоларни келтириб чиқариши мумкин. Жумладан, 2022 йил бошида 3-6 ёш оралиғидаги болалар сони 2855,2 минг нафарни ташкил қилган. Прогнозларга кўра, 2026 йилга борганда уларнинг сони 3567,3 минг нафарни, 2030 йилда эса 3631,9 минг нафарни ташкил этади. 3-

6 ёш оралиғидаги болаларни мактабгача таълим билан қамраб олишнинг эришилган кўрсаткичларини сақлаб қолиш ва келажакда республиканинг барча ҳудудларида жаҳоннинг ривожланаётган давлатларидаги каби кўрсаткичларни (80% атрофида) таъминлаш учун 1 миллион 400 минг нафар бола учун мактабгача таълим муассасаларида янги ўринлар ташкил этиш, малакали мутахассис-тарбиячиларни тайёрлаш долзарб ҳисобланади [2, 5]. Ҳудудлар бўйича таҳлилларга асосан Самарқанд, Тошкент, Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларида келажакда болалар сонининг ўсиш суръати юқори бўлади, лекин ҳозирги кунда қамров даражаси паст эканлигини кўриш мумкин. 2030 йилга бориб, 3-6 ёш оралиғидаги барча болаларни мактабгача таълим билан қамраб олиш натижасида 28 000 та иш ўрни ташкил этиш мумкин.

2021/2022 ўқув йилида умумтаълим мактабларини жами 441,3 минг ўқувчи битирган бўлса, 2022/2023 ўқув йилида 701,9 минг бола 1-синфга чиқди. Ушбу болаларни мактабга қабул қилиш учун 2022/2023 ўқув йилининг ўзида қўшимча 260,6 минг ўқувчи ўрни зарур бўлди. 2021/2022 ўқув йилида мактаблар паспорти бўйича умумий лойиҳавий қуввати 5111,1 минг ўринни ташкил этди. Ҳисоб китобларига кўра, 2026 йилда 7-17 ёш оралиғидаги болалар сони 7 млн 642 минг 700 нафарни, 2030 йилда эса 8 млн 660 минг 800 нафарни ташкил этади. 2029/2030 ўқув йилига қадар битирувчилар ҳамда 1-синфга қабул қилинадиганлар ўртасидаги тафовут ўртача 162,8 минг ўқувчини ташкил қилади. Йилига ўрта ҳисобда қўшимча 162,8 минг ўқувчи учун камида 4500 нафар янги ўқитувчи жалб қилиш зарур бўлади. 2021/2022 ўқув йилида жами ўқувчилар сони 6 млн 304 минг 600 нафар, ўқитувчилар сони 529,1 минг нафар, яъни битта ўқитувчига 11,9 нафар ўқувчи тўғри келди. Ривожланган мамлакатларда ушбу кўрсаткич 10 нафардан ошмайди [2, 5].

Аҳоли сонининг нисбатан юқори суръатларда ошиб бориши мамлакат иқтисодиёти учун кенг имкониятлар яратсада бир қатор муаммоларни ҳам келтириб чиқаради. Келажакда кутилаётган юқори демографик салоҳиятнинг таъсирини салбий жиҳатларини камайтириш учун қуйидаги чора-тадбирларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ:

- демографик прогнозларни иноватга олган ҳолда, таълим ва соғлиқни сақлаш тизими ва хизматларига ўрта муддатли инвестицияларни жалб этиш;
- давлат қарзи ортиб бораётган шароитда фискал юкни енгиллаштириш мақсадида таълим ва соғлиқни сақлаш бозорида хусусий иштирокчилар билан тизимли иш олиб бориш, уларга лицензия ва бошқа рухсатномалар бериш тизимини осонлаштириш;
- янги иш ўринлари ташкил этиш; кўп ишчи кучи ва илм талаб корхоналарни қуришга устувор аҳамият бериш, ижтимоий объектлар тармоғини шакллантириш ва ривожлантириш;
- бюджет маблағларини тақсимлашда ва ҳудудларнинг ижтимоий инфратузилмасини ўрта муддатли режалаштиришда демографик прогнозларни ҳисобга олиш;
- ер ва сув, энергия ресурсларидан самарали фойдаланишни оширишга қаратилган мувофиқлаштирилган ва босқичли ислохотларни амалга ошириш ва б.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Тожиева З.Н. “Ўзбекистон Республикасида демографик жараёнлар ва уларнинг ҳудудий хусусиятлари”. Геог. фан. докт. дисс. ... автореф.... –Тошкент: Ўзбекистон Миллий университети, 2017. –676.
2. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика Қўмитаси маълумотлари. <https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika/demography-2>
3. <https://www.un.org/ru/un75/shifting-demographics>
4. <https://www.worldometers.info/world-population/population-by-country/>

5. https://ifmr.uz/publications/articles-and-abstracts/birth_rate
6. Murodova D.S. Main Characteristics Of The Demographic Situation And Economic And Social Development Of Kashkadarya Region// Eurasian Journal of History, Geography and Economics. Belgiya .Volume 16. 2023. - P. 32-35
7. Murodova D.S. Economic geographical factors affecting the formation of city addresses// ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. Vol. 12, Issue 11, November 2022 . - P.29-34
8. Murodova D. S. Geographical features of the population distribution// Proceedings of International Conference on Educational Discoveries and Humanities Hosted online from Plano, Texas, USA. Date: 1 st March, 2023. - P. 1-6

**МИРЗАЧЎЛ ИҚТИСОДИЙ РАЙОНИ ШАҲАРЛАРИ ТЎРИ ВА ТАРКИБИНИНГ
ПРОГНОЗИ**
Мусаев Б.М.

(Самарқанд давлат университети, Ўзбекистон)

Аннотация: Ушбу мақолада Мирзачўл иқтисодий райони шаҳарлардаги демографик жараёнларнинг ҳолати, аҳоли сони ва динамикасидаги ўзгаришлар, аҳоли таркиби, табиий ва механик ҳаракати ва унинг истиқболдаги кўринишлари прогноз қилинган. Мирзачўл иқтисодий райони шаҳарларидаги прогнозлаш шаҳарларнинг келажакда ривожланиши, вужудга келиши мумкин бўлган ижтимоий – иқтисодий ҳамда экологик муаммоларнинг олдини олиш имконини беради.

Калит сўзлар: Шаҳар, шаҳарча, шаҳар аҳоли манзилгоҳи, прогноз, прогнозлаштириш, демографик жараёнлар, экстраполяция усули, ўрта шаҳар, катта шаҳар.

**FORECAST OF THE RANGE AND COMPOSITION OF CITIES IN THE MIRZACHUL
ECONOMIC REGION**

Abstract: In this article, the state of demographic processes in the cities of Mirzachul economic region, changes in the number and dynamics of the population, population structure, natural and mechanical movement and its prospects are forecasted. Forecasting in the cities of the Mirzachul economic region allows for the future development of cities, the prevention of social-economic and environmental problems that may arise.

Key words: city, town, urban settlement, forecasting, forecast, demographic trends, extrapolation method, small town, big city.

**ПРОГНОЗ РЯДА И СОСТАВА ГОРОДОВ МИРЗАЧУЛЬСКОГО
ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЙОНА**

Аннотация: В данной статье прогнозируется состояние демографических процессов в городах Мирзачульского экономического района, изменения численности и динамики населения, структуры населения, естественного и механического движения и его перспективы. Прогнозирование в городах Мирзачульского экономического района позволяет прогнозировать развитие городов, предупреждение социально-экономических и экологических проблем, которые могут возникнуть.

Ключевые слова: город, городок, городское поселение, прогноз, прогнозирование, демографические тенденции, метод экстраполяции, средний город, большой город.

Шаҳарлардаги демографик жараёнларнинг ҳолати, аҳоли сони ва динамикасидаги ўзгаришлар, аҳоли таркиби, табиий ва механик ҳаракати ва унинг истиқболдаги кўринишларини, шаҳарлар аҳолисини прогноз қилиш орқали кўрсатиб бериш мумкин. Прогнозлаш шаҳарларнинг келажакда ривожланиши, вужудга келиши мумкин бўлган ижтимоий – иқтисодий ҳамда экологик муаммоларнинг олдини олиш имконини беради.

Шунингдек шаҳарлар учун энг долзарб бўлган иш ўринларини яратиш, уй-жой билан таъминлаш, таълим масканларини ҳамда шифохоналар қуриш каби ишларни олдиндан режалаштиришда, шаҳарлар аҳолисини прогнозлаш муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «2022-2026 йилларга мўлжалланган ҳудудларни комплекс ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш бўйича дастурлар асосида ҳар йили ҳудудларнинг муаммолари ва имкониятларини чуқур ўрганган ҳолда тараққиёт дастурларини ишлаб чиқиш» вазифаси белгилаб қўйилган ([1]). Мазкур тараққиёт дастурлари асосини ҳудудлар, хусусан, шаҳарлар аҳолисининг сони, ёш ва жинсий таркибидаги ўзгаришларни прогноз қилиш ишлари ташкил этади.

Прогнозлаштириш ишлари ҳукумат томонидан шаҳарларнинг ривожлантириш истиқболларини кўриш билан бирга уларнинг келажакдаги ривожланиш дастурларини ҳам ишлаб чиқишга тўртки беради. Ҳукумат томонидан прогнозлаштириш ишларида шаҳарларни прогноз қилиш бошқа прогнозлар ичида алоҳида ажралиб туради, чунки шаҳарлар ҳар бир давлатнинг суянчи ва таянчи ҳисобланади.

Ўзбекистонда шаҳар аҳолисини прогноз қилиш ишлари билан республикада проф. А.С.Солиев, Э.А.Ахмедов, З.Райимжонов, Х.Турсунов. охириги йилларда А.М.Мавлонов, П.Р.Қурбонов, С.С.Зокиров, М.М.Эгамбердиева, С.К.Таштаева каби олимлар томонидан турли шаҳар аҳоли манзилгоҳлари доирасида, турли вариантлар, методлар ёрдамида амалга оширилган. Хусусан, бу олимлардан П.Р.Қурбонов Жанубий Ўзбекистон шаҳарлар тўри ва таркибини прогноз қилган бўлса, С.С.Зокиров Ўрта муддатли истиқбол даврида Ўзбекистон шаҳарлари аҳолиси сонининг ўсиш прогнозларини амалга оширган. С.К.Таштаева эса Ўзбекистон Республикаси шаҳар агломерациялари ривожланишининг прогнозлари билан шуғулланган.

Маълумки, шаҳарлар аҳолиси сонини прогноз қилишда жуда кўплаб методлардан фойдаланиш мумкин. Жумладан, П.Р.Қурбонов ҳамда С.К.Таштаева илмий тадқиқот ишининг прогнозида экстраполяция усулидан фойдаланган бўлса, С.С.Зокиров ёш суриш усулини ишлатган.

Сўнгги йилларда мамлакатда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотлар натижасида, Мирзачўл иқтисодий районида ҳам кўплаб ишлаб чиқариш ва инфратузилма объектлари, масалан, Жиззах махсус индустриал иқтисодий зонасининг ташкил этилиши туфайли, кўплаб саноат корхоналари пайдо бўлди. Мазкур объектларнинг қурилиши, нафақат, иқтисодий район иқтисодиётининг юксалишига, шунингдек, урбанизация ва шаҳар ҳосил бўлиш жараёнларининг ривожланиб боришига ҳам ижобий таъсир қилди ва қилмоқда. Бироқ Мирзачўл иқтисодий районида ижтимоий-иқтисодий ривожланиш билан мутаносиб ҳолда аҳоли сони ҳам кўпайиб бормоқда, 2010-2021 йилларда ушбу ҳудудда аҳолининг ўртача йиллик кўпайиши 1,60 фоиз бўлган бўлса, шундан қишлоқ жойларида 1,70 фоизга, шаҳарларида эса 1,55 фоизга тенг бўлди.

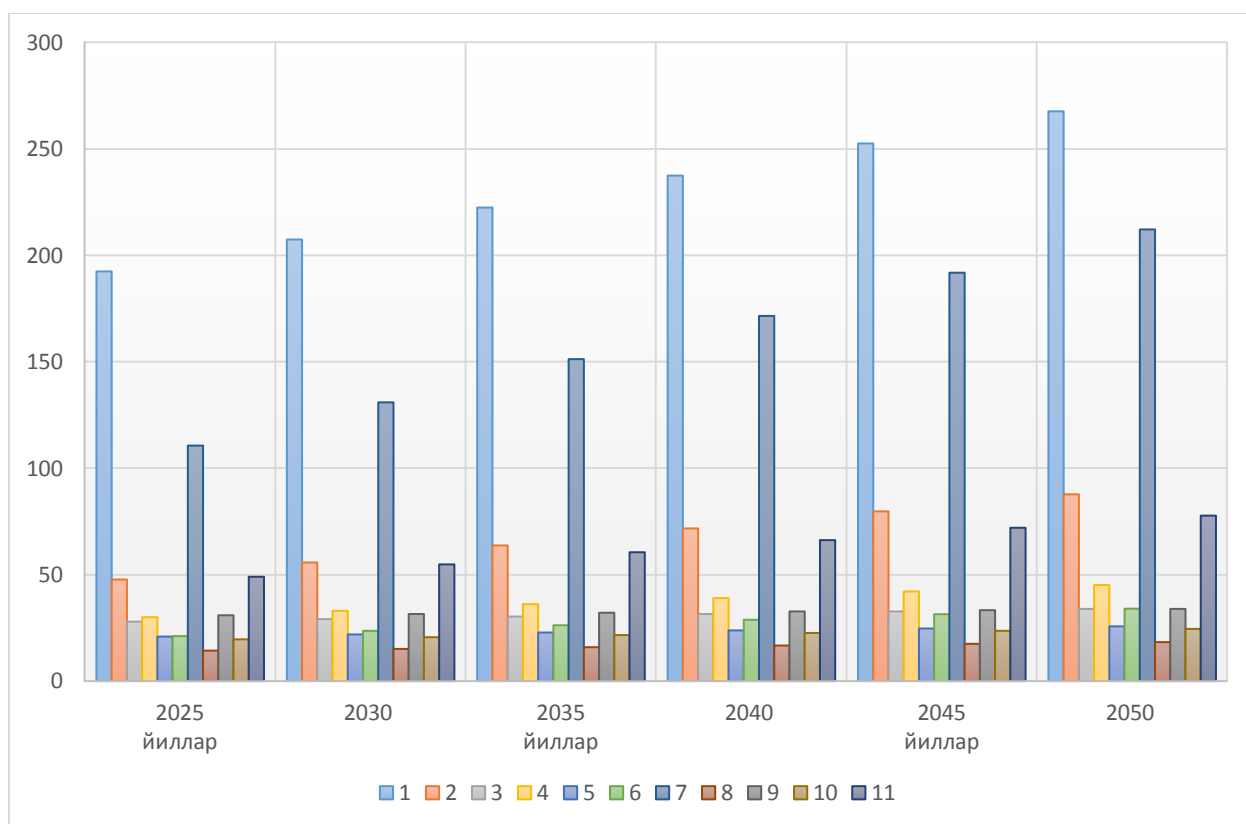
Шаҳарлар ижтимоий-иқтисодий ривожланиши келажак дастурларини тузиш, режалаштириш ишларида ушбу ҳудудларда яшовчи аҳоли сони, таркиби, жойланиши, демографик жараёнлардаги ўзгаришларнинг ҳисобини олдиндан билиш муҳим ҳисобланади.

Мирзачўл иқтисодий райони шаҳарлари миқёсида 2020 – 2050 йилларга экстраполяция усулида прогноз ишлари амалга оширилди. Бунда 2010-2020 йиллардаги шаҳар аҳоли сони туғилиш ва ўлим динамикасидаги кўрсаткичлар манба сифатида олинган.

Прогноз ҳисоб-китобларига кўра, 2025 йилга келиб шаҳарлар аҳолиси сони 564,4 минг кишига ошиб, жами шаҳар аҳоли манзилгоҳларидаги улуши эса 49,8 фоизга ўсиши

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

кутилади. Шунингдек, ушбу прогноз йилларида Гулистон шаҳри «ўрта шаҳар» мақомидан «катта шаҳар» мақомини олиши мумкин. Гагарин ва Дўстлик шаҳарларининг аҳолиси сони 20 минг кишидан ортиши муносабати билан, бу шаҳарлар, аҳоли сони жиҳатидан «кичик шаҳар» мақомидан «ярим ўрта шаҳар» мақомига ўтади. Мазкур даврда шаҳарларда аҳоли сони 2020 йилга нисбатан 2025 йилда 111,5 фоизга ўсади, ўртача йиллик кўпайиш суръати эса 1,80 фоизга тенг бўлади. Шаҳарлар ичида аҳоли сонининг энг юқори ўсиши, бу даврда, Гулистон (122,4 %), Даштобод (120,1 %) шаҳарларида рўй беради, энг паст ўсиш кўрсаткичлари эса Сирдарё (101,9 %) ва Ғаллаорол (104,4 %) шаҳарларига тўғри келиши кутилмоқда.

1-расм. Мирзачўл иқтисодий райони шаҳарлари аҳолиси сонининг прогнози (минг киши)

Манба: Ўзбекистон Республикаси давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тайёрланди.

Иқтисодий район шаҳарларида прогноз даврининг 2030 йилига келиб эса шаҳарларида аҳоли сони 623,6 минг кишига етиши эҳтимоли мавжуд. Жами шаҳар аҳоли манзилгоҳларидаги улуши эса 50,4 фоизни ташкил қилиши мумкин. Бу даврда Жиззах шаҳри аҳолиси сони 200 минг кишилик маррадан ошади. Бундан ташқари, Даштобод ҳамда Янгиер шаҳарлари аҳолиси 50 минг кишилик довондан ўтиб, бу шаҳарлар «ярим ўрта шаҳарлар» тоифасидан «ўрта шаҳар» тоифасига ўтиши кузатилади. Шунингдек, Ширин шаҳар аҳолиси сони 20 минг кишидан ортиши билан, бу шаҳар, аҳоли сони жиҳатидан «кичик шаҳар» мақомидан, «ярим ўрта шаҳар» мақомига ўтади. Ушбу даврда шаҳарларда аҳолининг ўсиш суръати 2030 йилги прогнозда 108,8 фоиз бўлса, ўртача йиллик кўпайиш суръати эса 1,40 фоизга тўғри келмоқда. Бу прогноз йилида энг юқори ўсиш кузатиладиган шаҳарлар аҳолисига 2025 йилдаги каби Гулистон ва Даштобод шаҳарларида сақланиб қолиб, ўсиш суръати 130,9 -116,7 фоиздан тўғри келиши тадқиқот

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

прогнозида кузатилади. Шаҳарлар ичида аҳолининг энг паст ўсиш кўрсаткичлари 2025 йилда Сирдарё ва Ғаллаорол шаҳарларида (101,9-104,3 %) рўй беради.

2050 йил бошига бориб, шаҳарлардаги аҳоли сони 860,5 минг кишини ташкил қилади, жами шаҳар аҳоли манзилгоҳларидаги улуши эса 52,2 фоизга ўсиши кузатилади. Бу даврда иқтисодий райондаги шаҳарлар мақомида ўзгариш деярли кузатилмайди. Фақатгина, Гулистон шаҳар аҳолиси сони 200 минг кишилик довондан ўтиши мумкин.

Бу прогноз даврида шаҳарлар аҳолиси сонининг ўсиш суръати ўртача 106,1 фоизни ташкил қилиши прогноз қилинса, ўртача йиллик кўпайиш суръати эса 1,00 фоиздан тўғри келиши эҳтимоли бор. Шаҳарларда энг юқори аҳоли сонининг ўсиш кўрсаткичлари Гулистон (110,5 %) ва Даштобод (110,0 %) шаҳарларига, энг паст ўсиш кўрсаткичи Сирдарёга (101,8 %) га тўғри келиши мумкин. Прогноз даврида иқтисодий райондаги Жиззах шаҳри аҳолиси сони 250 минг кишилик маррадан ошиши кутилиб, бу эса шаҳарнинг «катта шаҳар» тоифасидан «йирик шаҳар» мақомига эришиши мумкинлигидан дарак беради.

1-жадвал

Мирзачўл иқтисодий райони шаҳарлари аҳолиси сони прогнози (2025-2050 йй., минг киши)

№	Шаҳарлар	Аҳоли сони						
		2022 йил	2025 йил	2030 йил	2035 йил	2040 йил	2045 йил	2050 йил
1	Жиззах	186,8	192,4	207,4	222,4	237,4	252,5	267,6
2	Даштобод	41,1	47,7	55,7	63,7	71,7	79,7	87,7
3	Ғаллаорол	27,7	27,9	29,1	30,3	31,5	32,7	33,9
4	Пахтакор	28,1	30,0	33,0	36,1	39,0	42,1	45,1
5	Дўстлик	20,6	20,9	21,9	22,8	23,8	24,7	25,7
6	Гагарин	19,2	21,1	23,6	26,2	28,8	31,4	34,0
7	Гулистон	93,4	110,6	130,9	151,2	171,5	191,8	212,1
8	Бахт	13,7	14,3	15,1	15,9	16,7	17,5	18,3
9	Сирдарё	31,3	30,9	31,5	32,1	32,7	33,3	33,9
10	Ширин	19,1	19,6	20,6	21,6	22,6	23,6	24,5
11	Янгиер	45,2	49,0	54,8	60,5	66,2	72,0	77,7
	Жами	526,2	564,4	623,6	682,8	741,9	801,3	860,5

Жадвал экстраполяция усули асосида муаллиф томонидан ҳисобланган

Мирзачўл иқтисодий райони шаҳарларида аҳоли прогнозининг 2025-2050 йиллардаги натижаси бўйича, жами шаҳар аҳолиси 2025 йилда ўртача йиллик кўпайиш суръати 1,56 фоизни, 2030 йилга бориб 1,40 фоизга камайиб бориши, 2050 йилга бориб эса 0,97 фоизгача тушиши прогноз қилинди. Бу кўрсаткичлар шаҳарлар бўйича фарқланади, шу боисдан, уларни қуйидагича гуруҳлаш орқали баҳолаш мумкин. Жумладан, биринчи гуруҳдаги Сирдарё, Дўстлик, Ғаллаорол шаҳарлари аҳолиси сонининг ўртача йиллик кўпайиш суръати 0,25 - 0,78 фоиз атрофида тўғри келиб, бу шаҳарларда 2030 йилда, аҳоли сони 103,1 минг киши бўлиб, жами шаҳарлар аҳоли сонидagi улуши 16,1 фоизни ташкил қилади. 2050 йилда эса ушбу шаҳарларда аҳоли сони 118,0 минг кишига кўпайиб, аҳоли сонининг салмоғи 13,7 фоизга ошиши кутилади. Бу гуруҳ шаҳарларининг айримларида экологик шароитга боғлиқ ҳолда, аҳоли сони ташқи миграция таъсирида камайиб боради. Бинобарин, Ширин ва Сирдарё шаҳарларида экологик ҳолатнинг ёмонлиги, аҳоли ўлим

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

кўрсаткичларининг бошқа шаҳарларга қараганда, юқорилиги сабабли, аҳолининг ўртача йиллик кўпайиши бироз пастлигича қолади.

Иккинчи гуруҳдаги Жиззах, Бахт, Ширин, шаҳарларида аҳолининг ўртача йиллик кўпайиш суръати 0,78 - 1,56 фоиздан тўғри келган ҳолда, ушбу шаҳарларда табиий кўпайиш ва миграция ҳисобига аҳоли сони кўпайиб боради. Мазкур шаҳарлар аҳолиси сони 2030 йилда 276,1 минг киши бўлади, шаҳар аҳоли манзилгоҳлари сонидagi улуши эса 44,2 фоизга етади. 2050 йилга келиб, бу шаҳарларда аҳоли сони 355,5 минг кишини, шаҳарлар аҳолиси сонидagi улуши эса 41,3 фоизни ташкил этади.

2-жадвал

Мирзачўл иқтисодий райони шаҳарлари аҳолиси сонининг ўртача йиллик кўпайиш суръати, прогнози бўйича гуруҳлаш (2025-2050 йй, фоизда).

Гуруҳлар сони %	Шаҳарлар				Аҳоли сони, минг киши	
	Сони		Номи		2030 йил	2050 йил
	2030 йил	2050 йил	2030 йил	2050 йил		
0,25 - 0,78	3	5	Сирдарё, Дўстлик, Ғаллаорол	Сирдарё, Дўстлик, Ғаллаорол, Бахт, Ширин	<u>82,5</u> 13,2	<u>136,3</u> 15,8
0,78 - 1,56	3	4	Жиззах, Бахт, Ширин	Жиззах, Янгиер, Пахтакор, Гагарин	<u>243,1</u> 39,1	<u>424,4</u> 49,4
1,56 - 2,34	3	2	Пахтакор, Гагарин, Янгиер	Даштобод, Гулистон	<u>111,1</u> 17,8	<u>299,8</u> 34,8
2,34 - 3,40	2	-	Даштобод, Гулистон	-	<u>186,6</u> 29,9	-
Жами	11	11	11 та	11 та	<u>623,3</u> 100	<u>860,5</u> 100

Изоҳ* Каср суръатида- аҳоли сони, минг киши, маҳражида -улуши, фоизда. Жадвал муаллиф томонидан ҳисобланган.

Учунчи гуруҳдаги Даштобод, Янгиер, Гагарин, Пахтакор шаҳарларида аҳолининг ўртача йиллик кўпайиш суръати 1,56 - 2,34 фоиз атрофида бўлиб, бу шаҳарларда табиий кўпайишнинг юқорилиги, ташқи миграциянинг камлиги каби омиллар таъсирида, ушбу шаҳарлар аҳолиси сонининг ўртача йиллик кўпайиш суръати юқорилиги прогноз тадқиқотларида кузатилди. Бу гуруҳ шаҳарларининг аҳолиси сони 2030 йилда 110,5 минг кишидан бўлиши ҳамда шаҳарлар аҳолиси сонидagi улуши 17,7 фоизга етиши кутилади. 2050 йилга келиб, мазкур шаҳарлардаги аҳоли сони 165,4 минг кишига ва шаҳарлар аҳолиси сонидagi салмоғи 19,2 фоизга етади. Даштобод ва Янгиер шаҳарларида эса табиий кўпайиш асосий омил бўлиши билан бирга, ташқи миграциянинг камлиги муҳим аҳамият касб этади.

Тўртинчи гуруҳга фақатгина Гулистон шаҳри киради, бу шаҳарда келажакда аҳолиси сонининг ўртача йиллик кўпайиш суръати 2,36 фоизга (2050 й) тенг бўлади, деб прогноз қилинмоқда. Гулистон шаҳрида аҳоли сонининг ўсишига аввало табиий кўпайиш ва қолаверса, кишлоқ жойларидан кўплаб кишиларнинг шаҳарга кўчиб келиши ҳисобига ортиб боради. Шаҳар ҳудудининг кенгайиши туфайли ҳам шаҳар аҳолиси сонининг ўртача йиллик кўпайиши суръати юқори бўлишини прогноз ишлари кўрсатмоқда. Гулистон шаҳар аҳолиси сони 2030 йилда 130,9 минг киши, 2050 йилда эса 212 минг кишига етиши ҳамда бу шаҳарнинг иқтисодий район шаҳарлари аҳолиси сонидagi улуши эса 2030 йилда 20,9 фоиз ва 2050 йилда 24,6 фоизни ташкил қилиши унинг муттасил кўпайиб боришидан далолат беради.

Иқтисодий район шаҳар ва шаҳарчаларининг аҳоли сони прогноз натижаларидан, яқин келажакда урбанистик таркиби ривожланиши, қуйи поғонадаги шаҳарлар аҳолисининг кўпайишини, йирик шаҳар сони Гулистон шаҳри билан биттага кўпайишини, ўрта шаҳарлар сониди ҳам Даштобод ва Янгиер шаҳарлари қўшилишини ва шаҳарлар ирархиясининг ривожланиши рўй беришини кутиш мумкин. Бу эса мазкур ҳудудлар урбанизация даражаси ошишига, аҳолининг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражаси ортиб боришига хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сонли “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг таракқиёт стратегияси тўғрисида”ги Фармони (<https://lex/uz/docs/5841063>)
2. Айрапетов А.М. Таблицы исчисления среднегодовых темпов роста, прироста и снижения. – М.: Статистика, 1967. – 159 с.
3. Зокиров С.С. Ўзбекистонда урбанизация жараёнларини тартибга солиш тизимини такомиллаштириш. - Тошкент: Тафаккур, 2020. - 367 б.
4. Мавлонов А.М. Чўл шароитида шаҳарларнинг шаклланиши ва ривожланиши муаммолари (Бухоро вилояти мисолида). География фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент: 2010. – 184 б.
5. Таштаева С.К., Бахрамова С.Ш. Шаҳар агломерациялари – Т.:, 2021 йил
6. Қурбонов П.Р. Жанубий Ўзбекистонда урбанизация жараёни ривожланишининг омиллари ва иқтисодий географик асослари. - География фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. -Т.:2012 йил.
5. www.stat.uz

ЎЗБЕКИСТОНДА ТУҒИЛИШ КЎРСАТКИЧЛАРИНИНГ ДАВРИЙ ЎЗГАРИШЛАРИ

Мухамедов О.Л. (Самарканд давлат университети, Ўзбекистон)

Аннотация: *Мазкур мақолада республика мустақиллигининг ilk йилларидан то ҳозирги кунга қадар туғилиш кўрсаткичидаги даврий ўзгаришлар минтақалар даражасида таҳлил қилинган ва гуруҳланган.*

Калит сўзлар: *туғилиш, ўлим, табиий кўпайиш, промилле, гуруҳлаш, аҳоли сони ўсиши, минтақа.*

ПЕРИОДИЧЕСКИЕ ИЗМЕНЕНИЯ ПОКАЗАТЕЛЕЙ РОЖДАЕМОСТИ В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация: *в данной статье анализируются и группируются на уровне регионов периодические изменения рождаемости с первых лет независимости Республики по сегодняшний день.*

Ключевые слова: *рождаемость, смертность, естественное воспроизводство, промилле, группировка, прирост населения, регион.*

CYCLICAL CHANGES IN BIRTH RATES IN UZBEKISTAN

Abstract: *this article analyzes and groups cyclical changes in the birth rate at the regional level from the first years of independence of the Republic to the present day.*

Keywords: *birth rate, mortality, natural reproduction, grouping, population growth, region.*

Ўзбекистон Республикаси ва вилоятларида аҳолининг туғилиш даражасидаги ўзгаришлар мустақиллик йилларининг ilk давридан то ҳозирги кунгача ўзига хос ривожланиш босқичларини босиб ўтмоқда. Жумладан, ўтиш даври ва миллий давлатчилик

асосларини шакллантириш билан боғлиқ дастлабки босқич 1991-2000 йилларни ўз ичига олган бўлиб, мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланишида, шунингдек демографик жараёнларнинг ривожланишида ҳам ўзига хос ўтиш даври бўлишига асос бўлди.

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, мустақилликнинг дастлабки 10-15 йиллари мобайнида республикада туғилиш кўрсаткичлари пасайиб борган ва у табиий кўпайишнинг қисқаришига олиб келган. 1991 йил республикада табиий кўпайиш кўрсаткичи ҳар минг аҳолига 28,3 промиллени ташкил этган бўлса, 2005 йилга келиб у 14,9 промиллега тенг бўлди. Бу давр мобайнида табиий кўпайиш 13,4 промиллега камайган. Ушбу ҳолат табиий кўпайиш даражаси доимо юқори бўлиб келган Сурхондарё (36,9 %) ва Қашқадарё (35,8 %) вилоятлари учун ҳам хос (17,6 ва 18,1 %). Статистик маълумотлар таҳлилидан кўриниб турибдики, 2003 йилда республика ва унинг барча вилоятларида табиий кўпайиш кўрсаткичи пасайиб кетган. Биргина Тошкент шаҳрида бу ҳолатнинг акси кузатилиб, табиий кўпайиш даражаси 101,6 фоизни ташкил этди. 2004 йилда эса табиий кўпайиш коэффициенти доимо юқори бўлиб келган Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятларида ушбу жараён бироз сустроқ кечган (99,4 - 96,9 %).

Аммо 2005 йилда республика ва унинг барча минтақаларида табиий кўпайиш даражаси пасайган (Бухоро вилояти бундан мустасно-102,7 %). Бунга, албатта, олдинги йилга нисбатан туғилиш кўрсаткичининг камайганлиги ва ўлим ҳолатларининг ошганлиги сабаб бўлган. Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида республикада вужудга келган ижтимоий-иқтисодий муаммолар маълум даражада туғилиш даражасининг пасайишига сабаб бўлди. Туғилиш умумий кўрсаткичининг пасайишига гўдақлар ўлими, аёлларнинг меҳнат фаолияти, уй-жой ва болалар муассасалари билан таъминланганлик даражаси, экологик омил ва бошқалар ўз таъсирини кўрсатган.

Ўрганишлар шуни кўрсатадики, 1991-2005 йиллар оралиғида туғилиш коэффициенти мунтазам тушиб кетган. Мазкур йилларда республикада туғилиш 14,2 промиллега камайган, яъни 34,5 промилледан 20,3 промиллега тушиб қолган. Бу хусусда Тошкент шаҳрида камайиш минимал ҳолатда (4,4 %). Шу ўринда таъкидлаб ўтиш жоизки, туғилиш даражаси доимо юқори бўлиб келган, Сурхондарё (42,5 %) ва Қашқадарё (41,1 %) вилоятларида мазкур кўрсаткичнинг тушиш «тезлиги» бирмунча юқори. Бироқ, бундай камайишга қарамасдан, мазкур минтақалар туғилиш кўрсаткичининг катталиги билан республикада олдинги ўринларни эгаллаб келмоқда (21,9 ва 22,2 %). Туғилишнинг сезиларли даражада камайиши Наманган ва Самарқанд вилоятлари ҳамда Қорақалпоғистон Республикасида ҳам кузатилган.

Тошкент шаҳрида туғилиш коэффициентининг паст кўрсаткичга эга бўлиши билан бир пайтда ушбу кўрсаткичнинг қисқариш тезлиги ҳам анча секинлик билан бормоқда: 1991-2005 йиллар оралиғида ўртача бир йиллик камайиш 0,27 пунктни ташкил қилади. Айни вақтда Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятларида мазкур йилларда туғилишнинг тушиш тезлиги ўртача йилига 1,45 ва 1,31 га тенг. Бу ерда туғилиш даражаси юқори бўлишидан қатъий назар, унинг камайиш суръати бошқа вилоятларга нисбатан илдамроклигини кўриш мумкин. Демак, туғилиш кўрсаткичи бош (бошланғич) йилда юқори бўлган ҳудудларда тезроқ ва, аксинча паст бўлган вилоят ёки шаҳарларда секинроқ пасайган.

Демографик ўзгаришлар, жумладан аҳолининг туғилиш даражасидаги янгиликлар нафақат жойнинг географик ўрнига, балки унинг мураккаб демографик ва экологик вазиятига ҳам боғлиқ.

Республикада аҳолининг такрор барпо бўлишидаги «янгиликлар» Тошкент шаҳри ва Тошкент вилоятидан бошланиб, Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларида тугайди. Бу ҳолатда Тошкент вилоятидан 6-7 йил, Тошкент шаҳридан эса 15-20 йил орқада қолмоқда. Масалан, Сурхондарё вилоятининг ҳозирги туғилиш кўрсаткичи

тахминан Тошкент вилоятининг 1995 йилдаги ҳолатига тўғри келади (аммо бу кўрсаткич минтақалар миқёсида унча катта бўлмаган тебранишга эга).

Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятлари туғилиш даражаси бўйича ҳамон республикада етакчи ўринларни эгаллаб келмоқда. Мазкур минтақаларда урбанизация жараёнининг пастлиги, аҳолисининг асосий қисми қишлоқларда истиқомат қилиши, шаҳарларнинг аксарият кўпчилиги қишлоқ туманлари маркази сифатида вужудга келганлиги, аҳолининг миллий таркибида маҳаллий халқ кўпчиликини ташкил этиши, миллий удум ва анъаналарнинг баъзи бир жиҳатларига шу минтақаларда эътиборнинг кучлилиги ва ҳоказолар туғилиш кўрсаткичининг нисбатан юқорилигига сабаб бўлади.

Шундай қилиб, аҳоли табиий ҳаракатининг ҳудудий хусусиятларини ўрганиш асосида республика вилоятларини 1991-2005 йиллар давомида қуйидаги гуруҳларга ажратишимиз мумкин:

Туғилиш даражаси бўйича:

➤ Туғилиш коэффициенти юқори бўлган вилоятлар (27,6 % ва ундан ортиқ): Сурхондарё, Қашқадарё, Жиззах, Самарканд;

➤ Туғилиш кўрсаткичи ўртача минтақалар (24,9-27,5 %): Хоразм, Наманган, Фарғона, Сирдарё, Андижон вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикаси;

➤ Туғилиш даражаси паст ҳудудлар (24,8 % ва ундан кам): Тошкент шаҳри, Бухоро, Тошкент, Навоий вилоятлари.

Гуруҳлаш натижаларидан маълум бўлишича 1991-2005 йиллар давомида Ўзбекистон республикаси ва вилоятларида туғилиш кўрсаткичи жараёнларини ўртача ҳолатда бормоқда деб баҳолаш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси тараққиёт йўлининг 2001 йилдан 2010 йилгача бўлган муддатни ўз ичига олган иккинчи босқичи-мамлакатимизни фаол демократик янгиланиш, ислоҳ этиш ва модернизация қилиш даври ғоят муҳим аҳамият касб этади. Ўзбекистон иқтисодиётини ислоҳ этиш, либераллаштириш ва модернизация этиш, унинг таркибий тузилишини диверсификация қилиш бўйича ҳар томонлама чуқур ўйланган, узок истиқболга мўлжалланган сиёсатнинг амалга оширилиши ва йўлларнинг барчасини ўзаро боғлайдиган ҳал қилувчи асос бўлиб хизмат қилади.

Шунингдек, 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналишлари бўйича Ҳаракатлар стратегияси ва унинг тўртинчи йўналиши Ижтимоий соҳани ривожлантиришга бағишланган бўлиб унда Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш ва соғлиқни сақлаш тизимини такомиллаштириш, хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини ошириш, шунингдек муҳандислик-коммуникация инфратузилмаси ва аҳолига қулай уй-жой қурилишини ривожлантириш каби масалаларга алоҳида эътибор берилганлиги аҳоли турмуш тарзи фаровонлигини оширишда ҳал этувчи мезонлардан ҳисобланади.

2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси давлат дастурида инсон кадрини юксалтириш эркин фуқаролик жамиятини янада ривожлантириш орқали халқпарвар давлат барпо этиш, шунингдек тараққиёт стратегиясида инсон кадрини улуғлашга йўналтирилган ижтимоий ҳимоя сиёсати, маҳалла ҳудудида давлат-хусусий шериклик асосида спорт ва маданий иншоотлар, ижодий клублар, бандликка кўмаклашиш ва ўқитиш марказлари, тадбиркорлик объектлари каби инфратузилмани яратиш қабиларга қаратилган чора-тадбирлар аҳоли турмуш даражасининг яхшиланиб боришига асос бўлади.

Айнан шу дастурлар асосида мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишидаги ижобий ўзгаришлар, бунёдкорлик ишларининг жадаллашуви, турли

соҳаларда инновацияларнинг тадбиқ этилиши, аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари сифат кўрсаткичларининг ошиб бориши, аҳолини уй-жой билан таъминлашдаги ижобий ишлар демографик жараёнларга ҳам маълум даражада ўз таъсирини кўрсатмоқда. Аҳолининг моддий ва маънавий фаровонлигининг юксалиб бориши унинг саломатлигида, умр кўриш давомийлигида ўз ифодасини топади. Бу эса аҳолининг демографик майлига ҳам таъсир этиб туғилиш даражасида ўзига хос тебранишларга олиб келади.

1991-2005 йилларда республика ва унинг вилоятларида демографик жараёнларда, жумладан туғилиш даражасида ўзига хос ўтиш даври бўлди. Бу даврда асосан туғилиш кўрсаткичларининг пасайиши характерли бўлиб, деярли барча вилоятларда кузатилди. Демографик жараёнлардаги динамик ўзгаришлар мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланишига мос ҳолда шаклланди. Статистик маълумотлар таҳлилидан маълум бўлишича 2000-2006 йилларда туғилиш даражасидаги ўзгаришлар барқарор кўринишга эга бўлди, яъни динамикаси сезиларсиз тебраниди.

Демографик жараёнлар ривожланишидаги ўзига хос янги давр 2007 йилдан бошланиб, то ҳозирги кунга қадар давом этмоқда. Бунда республика ва вилоятларида туғилиш кўрсаткичларининг секинлик билан кўтарилиш ҳолатлари кузатилмоқда. Жумладан, 2007 йилда республикада туғилиш кўрсаткичи 22,7 промиллени ташкил этган бўлса, 2021 йилга келиб 25,9 промилледан иборат бўлди. Бу давр мобайнида туғилиш даражаси 3,2 промиллега ошди. Ўрганилаётган йиллар давомида (2007-2021йй.) энг юқори кўрсаткич 2021 йилда кузатилди. 2008 йилда туғилиш кўрсаткичидаги юқори ҳолат Сурхондарёда 25,9 промиллелиги кузатилган бўлса, 2021 йилда ҳам мазкур вилоятда қайд этилди, яъни 29,9 %. Бундай ўсиб бориш дерли барча вилоятларда кузатилади. Туғилиш даражаси доимо паст хусусиятга эга бўлган Тошкент шаҳри (18,1 %), Тошкент ва Навоий (21,4 %) вилоятларида ҳам 2021 йилга келиб кўтарилиш кузатилди, яъни юқоридагиларга мос ҳолда 22,3; 24,9 ва 26,0 %.

Жараёнларга ойдинлик киритиш мақсадида республика ва унинг вилоятлари аҳолисининг туғилиш даражаси бўйича 2007-2021 йиллар давомидаги ҳолатини гуруҳлаш орқали таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ:

➤ Туғилиш коэффиценти юқори бўлган вилоятлар (24,5 % ва ундан ортиқ): Сурхондарё, Қашқадарё, Самарқанд;

➤ Туғилиш кўрсаткичи ўртача минтақалар (22,8-24,4 %): Жиззах, Наманган, Андижон, Сирдарё вилоятлари;

➤ Туғилиш даражаси паст ҳудудлар (22,7 % ва ундан кам): Тошкент шаҳри, Бухоро, Тошкент, Навоий, Фарғона, Хоразм вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикаси.

Гуруҳлаш натижаларига кўра республика ва унинг вилоятларида 2007-2021 йиллар давомида туғилиш даражасининг ҳолати паст кўрсаткичга эгаллиги қайд этилмоқда.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда хулоса қилиш мумкинки республика ва унинг вилоятларида туғилиш даражасининг 1991-2005 йиллар оралиғидаги ҳолати пасайиш билан белгиланса, 2007-2021 йиллар давомида унинг кўтарилиб бориш хусусиятига эга бўлмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Солиев А.С. Иқтисодий география: назария, методика ва амалиёт. Тошкент-2013.
2. Ўзбекистон демографик йиллик тўплами 2017-2021. Тошкент-2022

КАШКАДАРЁ ВИЛОЯТИ ЕР ФОНДИ ТАРКИБИЙ ЎЗГАРИШЛАРИНИНГ АСОСИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Навотова Д.И. (Қарши давлат университети, Ўзбекистон)

Аннотация: Мақолада Қашқадарё вилоятида ер фондининг фойдаланиш турлари бўйича ҳамда қишлоқ хўжалик ерларининг, хусусан, суғориладиган ерларнинг туманлар кесимида тақсимланганлиги иқтисодий-статистик таҳлил ва географик таққослаш методлари орқали баён қилинган.

Калим сўзлар: Ер фонди, қишлоқ хўжалиги, суғориладиган ерлар, экин ерлари, яйловлар.

ОСНОВНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ СТРУКТУРНЫХ ИЗМЕНЕНИЙ ЗЕМЕЛЬНОГО ФОНДА КАШКАДАРЬСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация: В статье рассмотрено распределение земель сельскохозяйственного назначения, особенно орошаемых, в районах Кашкадарьинской области по видам землепользования, на основе экономико-статистического анализа и методов географического сопоставления.

Ключевые слова: Земельный фонд, сельское хозяйство, орошаемые земли, пашня, пастбища.

THE MAIN CHARACTERISTICS OF THE STRUCTURAL CHANGES OF THE LAND FUND OF THE KASHKADARYA REGION

Abstract: The article describes the distribution of agricultural land, especially irrigated land, in the districts of Kashkadarya region by types of land use, through economic-statistical analysis and geographic comparison methods.

Keywords: Land fund, agriculture, irrigated land, arable land, pastures.

Ер ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш кўп жиҳатдан ер фонди таркибига, ер ресурсларининг ердан фойдаланувчилар, ҳудудлар, ер участкалари ижарачилари ва мулкдорлар ўртасида тўғри ва оқилона тақсимланишига боғлиқ. Шу нуқтаи назардан Қашқадарё вилояти ер фонди ва унинг таркибидаги таркибий ўзгаришларни таҳлил қилиш, уларнинг асосий ва устувор йўналишлари ҳамда тенденцияларини аниқлаш вилоят ер ресурсларидан самарали фойдаланишда муҳим ўрин тутди. Маълумки, Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва “Ер Кодекси” мувофиқ ер умуммиллий бойлик ҳисобланади. Шу сабабли ҳозирги ва келажак авлодларнинг манфаатларини кўзлаб, ундан илмий асосда табиий-иқтисодий ва ҳудудий омилларни ҳисобга олиб оқилона фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш, тупроқ унумдорлигини тиклаш ва ошириш, табиий муҳитни асраш ва яхшилаш, хўжалик юритишнинг барча шакллари тенг ҳуқуқлилик асосида ривожлантириш учун шароит яратиш, юридик ва жисмоний шахсларнинг ер участкаларига бўлган ҳуқуқларини ҳимоя қилишни таъминлаш иқтисодий муносабатларни эркинлаштириш жараёнлари изчиллик билан амалга ошириладиган бугунги кунда ҳал этилиши лозим бўлган муҳим вазифалар жумласига кириди.

Ер хўжалик ишлаб чиқариши воситаси сифатида миқдорий жиҳатдан чекланган табиий ресурслардан биридир, ҳамда ижтимоий ишлаб чиқариш ривожланиши билан танқис бўлиб боради. Ер ресурсларидан, айниқса уларнинг иқтисодий жиҳатдан энг қимматли бўлган қисми-суғориладиган ерлардан фойдаланишда нафақат республикада, балки бутун дунёда ҳам қатор муаммолар мавжуд бўлиб, бу муаммолар ўзининг илмий-

амалий ечимини кутмоқда. Аграр соҳада олиб борилаётган ислохотларнинг асосий этибори ҳам суғориладиган ерлардан самарали фойдаланишни ташкил этишга қаратилган [3; 28 б.].

Жаҳон микёсида ер ресурсларидан фойдаланишда уларни маълум бир турларга, яъни ер фондига ажратиб ўрганилади. Ер фонди бу маълум ҳудудда, унинг чегаралари ичидаги (мамлакатда, вилоятда, туманда ва ҳоказо) хўжалик юритиш, мулкга эгалик қилиш, фойдаланиш, ижара объектлари ҳисобланган барча ерларнинг йиғиндисидир [5; 5 б.]. Ўзбекистонда ҳам ердан фойдаланишни тартибга солиш мақсадида ер фонди ташкил этилган.

Ер фонди таркибини турли гуруҳларга ажратиб ўрганиш мумкин. Хусусан, қишлоқ хўжалигида ердан фойдаланиш самарадорлигини ошириш нуктаи назаридан ер фонди таркибини қуйидаги белгилари бўйича ўрганиш мақсадга мувофиқ:

- белгиланган мақсадга кўра;
- сифат ҳолатига кўра;
- маъмурий-ҳудудий бўлинишига кўра;
- хўжалик мақсадида фойдаланишига кўра;
- ердан фойдаланувчилар таркибига кўра.

Ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланиш хусусиятига кўра ер фондини икки гуруҳга ажратиб ўрганиш мумкин: асосий ишлаб чиқариш воситаси сифатида фойдаланилаётган ерлар ва иқтисодиётнинг саноат ва бошқа тармоқларини жойлаштириш учун макон вазифасини бажараётган ерлар. Жами ер фондида иккинчи гуруҳ ерлари улушининг ўсиб бориши қонуният ҳисобланади, чунки саноат, транспорт ва бошқа тармоқларнинг ривожланиши, йўллар қурилиши каби жараёнлар ҳамда ер ресурсларининг чекланганлиги қишлоқ ва ўрмон хўжалик ерларининг бир қисмини улар учун ажратиб беришни тақозо этади. Бу ҳолат ер ресурсларидан самарали фойдаланишни шарт қилиб қўювчи объектив сабаблардан бири ҳисобланади. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, ер фонди таркибини бундай гуруҳлаш умумий характерга эга бўлганлиги боис ердан оқилона фойдаланиш ва уни ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиш билан боғлиқ амалий вазифаларни ҳал этиш имконини бермайди. Шу сабабли ер фондини мақсадли фойдаланиш йўналишига кўра ўрганиш илмий ва амалий жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга.

Ўзбекистон Республикаси “Ер Кодекси”га мувофиқ ер фонди ерлардан фойдаланишнинг белгиланган асосий мақсадига кўра 8 тоифага ажратилган:

1) қишлоқ хўжалигига мўлжалланган - қишлоқ хўжалиги эҳтиёжлари учун берилган ёки ана шу мақсадга мўлжалланган ерлар. Қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлар суғориладиган ва суғорилмайдиган (лалмикор) ерлар, ҳайдаладиган ерлар, пичанзорлар, яйловлар, кўп йиллик мевали дов-дарахтзорлар ва тоқзорлар эгаллаган ерларга бўлинади;

2) аҳоли пункт (шаҳарлар, посёлкалар ва қишлоқ аҳоли пункт)ларининг ерлари – шаҳарлар ва посёлкалар, шунингдек қишлоқ аҳоли пунктлари чегараси доирасидаги ерлар;

3) саноат, транспорт, алоқа, муҳофаа ва бошқа мақсадларда мўлжалланган ерлар – кўрсатилган мақсадларда фойдаланиш учун юридик шахслар учун берилган ерлар;

4) табиатни муҳофаза қилиш, соғломлаштириш, рекреация мақсадларига мўлжалланган ерлар – алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар эгаллаган, табиий даволаш омилларига эга бўлган ерлар, шунингдек, оммавий дам олиш ва туризм учун фойдаланиладиган ерлар;

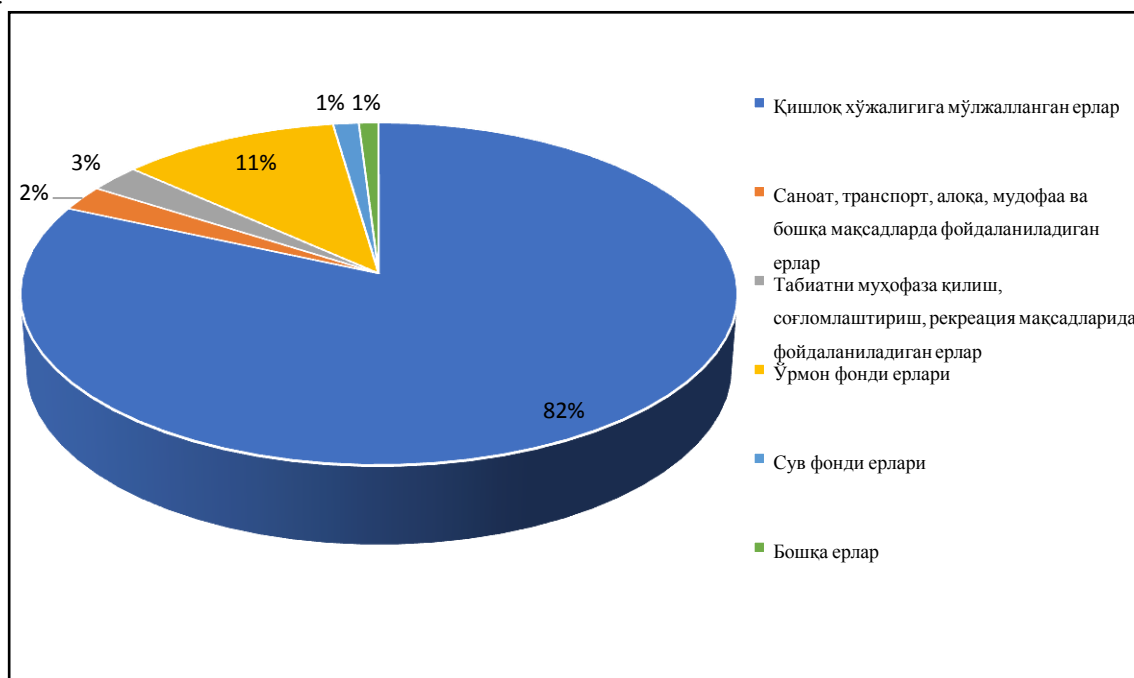
5) тарихий-маданий аҳамиятга молик ерлар, тарихий-маданий ёдгорликлар жойлашган ерлар;

6) ўрмон фонди ерлари – ўрмон билан қопланган, шунингдек, ўрмон билан қопланмаган бўлса ҳам, ўрмон хўжалиги эҳтиёжлари учун берилган ерлар;

7) сув фонди ерлари – сув объектлари, сув хўжалиги иншоотлари эгаллаган ерлар ва сув объектларининг қирғоқлари бўйлаб ажратилган минтақадаги ерлар;

8) захира ерлар.

2020 йил 1 январь ҳолати бўйича Қашқадарё вилоятининг умумий ер майдони 2856,8 минг гектарни ташкил этиб, умумий ер майдонининг 82,0 фоизини қишлоқ хўжалик мақсадлари учун ажратилган. Бундан ташқари умумий ҳайдалма ерларининг 99,5 фоизи, дарахтзорларнинг 98,2 фоизи, бўз ерларнинг жами ҳамда, яйлов ва пичанзорларнинг 91,8 фоизи қишлоқ хўжалик мақсадларида фойдаланилади. Шунингдек, ўрмон фонди ерлари қишлоқ хўжалиги ерларидан кейин иккинчи ўринда турган бўлиб, умумий ер майдонининг 11,0 фоизини (326,9 минг га) ташкил қилади. Табиатни муҳофаза қилиш, соғломлаштириш, рекреация мақсадларига мўлжалланган ерлар – алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар эгаллаган, табиий даволаш омилларига эга бўлган ерлар, шунингдек, оммавий дам олиш ва туризм учун фойдаланиладиган ерлар умумий ер фондининг 3,0 фоизини (75,1 минг га) ташкил қилган бўлса, саноат, транспорт, алоқа, муҳофаа ва бошқа мақсадларда мўлжалланган ерлар – кўрсатилган мақсадларда фойдаланиш учун юридик шахслар учун берилган ерлар 2,0 фоизни (67,9 минг га) ташкил этади.

1-расм. Қашқадарё вилоятида ер фондининг фойдаланиш турлари бўйича тақсимланиши (2020 й. 1 январь ҳолатига, % ҳисобида)

Қолган тоифадаги ерларнинг улуши эса анча паст бўлиб, жами 2,0 фоизни ташкил этади, холос (1-расм). Бу маълумотларнинг барчаси келажакда вилоятда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини юритиш учун қулай имкониятлар мавжуд эканлигини кўрсатади.

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

Қашқадарё вилоятида қишлоқ хўжалик ерларидан фойдаланиш ҳолатини баҳолашда албатта мазкур ҳолатнинг вилоят туманлари бўйича тақсимланишини ҳамда мавжуд қишлоқ хўжалик ерларининг таркибида қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши учун асосий восита бўлган суғориладиган ерларнинг улушини алоҳида эътиборга олиш мақсадга мувофиқдир. Маълумотлардан кўринадики, 2020 йилда вилоят бўйича умумий ер майдонининг 18,0 фоизи, экин майдонларининг эса 61,8 фоизини суғориладиган ерлар ташкил этган (1-жадвал). Бу кўрсаткич туманлар бўйича кескин фарқ қилиб, вилоят текислик ҳудудидаги яъни, ўзлаштирилган туманларда суғориладиган ерлар улушининг юқорилигини кўриш мумкин [4, 6]. Масалан, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши учун ажратилган экин майдонлари таркибида суғориладиган ерлар улуши Касби, Миришкор, Нишон туманларида 100 фоизни, Муборак туманида 94,1 фоизни, Қарши туманида 93,0 фоизни, Косон туманида 83,8 фоизни ташкил қилган.

1-жадвал

Қашқадарё вилояти туманлари бўйича жами қишлоқ хўжалик ерларининг тақсимланиши
(2020 йил 1 январ ҳолатига)

№	Туманлар	Умумий ер майдони			Экин ерлари		
		жами, минг га	шу жумладан		жами, минг га	шу жумладан	
			Суғори- ладиган, минг га	жамига нисбатан, % ҳисобида		Суғори- ладиган, минг га	жамига нисбатан, % ҳисобида
1	Ғузор	265,230	34,979	13,2	61,453	31,104	50,6
2	Дехқонобод	395,652	2,926	0,7	44,561	1,868	4,2
3	Қамаши	245,735	34,844	14,1	62,886	28,027	44,5
4	Қарши	91,633	48,622	53,1	43,609	40,502	93,0
5	Косон	187,241	73,632	39,3	73,172	61,288	83,8
6	Касби	73,479	50,537	68,8	44,527	44,527	100
7	Китоб	174,269	20,282	11,6	20,260	8,313	41,0
8	Миришкор	312,538	63,358	20,3	55,924	55,924	100
9	Муборак	307,013	35,014	11,4	33,592	31,612	94,1
10	Нишон	211,128	57,235	27,1	52,132	52,132	100
11	Чироқчи	283,686	30,227	10,6	122,993	22,705	18,5
12	Шахрисабз	165,472	25,587	15,4	24,405	17,470	71,6
13	Яккабўғ	134,947	34,598	25,6	35,658	21,308	60,0
14	Қарши ш.	7,551	1,735	23,0	0,534	0,503	94,0
15	Шахрисабз ш.	1,215	0,538	44,3	-	-	-
	Жами	2856,799	514,114	18,0	675,706	417,283	61,8

Ҳозирги кунда ердан қишлоқ хўжалигида оқилона фойдаланишни энг тўғри йўлларида бири фойдаланишни ҳудудий ташкил этишдир [1; 36 б.]. Бунга қуйидагилар сабаб бўлади:

- Ердан фойдаланиш доимий ўзгармас жой билан боғлиқ. Уни ишлаб чиқариш воситаси сифатида бир жойдан иккинчи жойга кўчириб бўлмайди, табиат томонидан яратилган тупроқ унумдорлиги қаерда мавжуд бўлса, ўша ердагина фойдаланиш мумкин. Бу эса ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришга, айниқса, қишлоқ хўжалигига катта таъсир кўрсатади.

- Ер ресурсларидан фойдаланиш бошқа агроиклимий омиллар (ёруғлик, ҳарорат, намлик) ва ўсимлик ўсиши мумкин бўлган даврий маром билан боғлиқ. Шу ўринда меҳнат жараёнини ташкил этиш ҳам фаслий маромга мос ҳолда бўлиши лозим.

- Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш жараёнида табиатдан ресурсларнинг ўзи эмас, фақатгина унинг ёрдами билан маҳсулот олинади ва шу боис асосий хусусияти унумдорлик ҳисобланади. Ваҳоланки бошқа ишлаб чиқариш воситалари фойдаланиш жараёнида табиатдан узиб олинади, эскиради ва тугайди. Ер эса табиат измида қолади ва ундан тўғри фойдаланилганда янгилашиб, унумдорлиги ортиб боради [2, 7].

Ер фондини тоифалари кўп жиҳатдан иқтисодийнинг асосий тармоқлари таркиби билан белгиланади. Шу сабабли улар ўзгармас ҳисобланмайди ва бир тоифадан иккинчи тоифага ўтиб туриши мумкин. Ерларнинг бир тоифадан бошқа тоифага ўтиб туриши натижасида ер фондида таркибий ўзгаришлар юз беради. Қашқадарё вилояти географик ва ҳудудий жойлашувининг ўзига хос жиҳатлари, яъни унинг тоғ ва тоғолди зоналарида жойлашганлиги ўрмон хўжалиги ерлари улушининг нисбатан юқори бўлишига олиб келиб, бу борада катта имкониятлар борлигидан далолат беради. Бу эса вилоят ер ресурслари қишлоқ хўжалигини юритиш учун қулай имкониятларга эга эканлиги ва бу ерда деҳқончилик ҳамда чорвачилик тармоқларини ривожлантириш истиқболлари юқори эканлигини кўрсатади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Аҳмадалиев Ю.И. Ер ресурсларидан фойдаланиш геоэкологияси. – Т: Fan va texnologiya, 2014. – 340 б.
2. Аҳмадалиев Ю.И. Ердан фойдаланишни ҳудудий ташкил этишнинг социал – экологик хусусиялари // Ўзбекистон география жамияти. – Т., 2003. 23-жилд. – Б. 58-59.
3. Арманд Д. Л. Географическая среда и рациональное использование природных ресурсов/Отв. ред. д.г.н. [Э. М. Мурзаев](#). - М.: [Наука](#), 1983. – 240 с.
4. Навотова Д.И. Ер ресурсларидан қишлоқ хўжалигида фойдаланишни тадқиқ қилишнинг назарий-услубий жиҳатлари// Central Asian Research Journal For Interdisciplinary Studies (CARJIS). Volume 2 | issue 1 | Tashkent, Uzbekistan. 2022. – P. 321-327
5. Ўзбекистон Республикаси ер фонди. – Т.: Ўзбекистон Республикаси Ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастр давлат қўмитаси маълумотлари (<https://ygk.uz>). – Т., 1991 - 2018 й/р.
6. Navotova D.I. Internal differences in the use of land resources in the agriculture of Kashkadarya region// Eurasian Journal of History, Geography and Economics. Volume 16. Belgiya. 2023. - P.100-104
7. Faizullaev M.A. Theoretical and methodological aspects of the economic geographical study of agriculture and the use of land and water resources// Eurasian Journal of History, Geography and Economics. Volume 16, Belgium, 2023. – P. 39-42

ГОРОДА ЮЖНОГО РЕГИОНА КЫРГЫЗСТАНА И ОСОБЕННОСТИ УРБАНИСТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ

Низамиев А.Г., Момошева Г.А., Низамиева З.А.
(Ошский государственный университет, Киргизистан)

Аннотация: Развитие экономики городов, в том числе малых, в качестве опорных точек роста национальной экономики Кыргызстана признано приоритетной задачей государства. Малые города, выполняющие в советское время роль культурных, торговых, промышленных центров регионов, переживают сегодня затянувшийся процесс стагнации. Хронический дефицит финансовых средств и городского бюджета, массовая безработица, низкий уровень качества жизни – далеко не полный перечень проблем малых городов. Вышеизложенное подтверждает необходимость комплексного изучения потенциала и перспектив развития городов Кыргызстана в целом, и южного региона Кыргызстана в частности. По результатам проведенного

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

исследования даны рекомендации в области развития урбанистических процессов в направлении повышения благополучия городов Кыргызстана.

Ключевые слова: *урбанизация, городское население, малые города, южный регион Кыргызстана, перспективы развития*

**CITIES OF THE SOUTHERN REGION OF KYRGYZSTAN
AND FEATURES OF URBAN PROCESSES**

Abstract: *The development of the economy of cities, including small ones, as the reference points for the growth of the national economy of Kyrgyzstan, is recognized as a priority task of the state. Small towns, which in Soviet times served as cultural, commercial, and industrial centers of the regions, are now experiencing a protracted process of stagnation. Chronic shortage of financial resources and the city budget, mass unemployment, low quality of life - this is not a complete list of problems of small towns. The above confirms the need for a comprehensive study of the potential and prospects for the development of the cities of Kyrgyzstan in general, and the southern region of Kyrgyzstan in particular. Based on the results of the study, recommendations were given in the field of development of urban processes in the direction of improving the well-being of the cities of Kyrgyzstan.*

Keywords: *urbanization, urban population, small towns, southern region of Kyrgyzstan, development prospects*

Увеличение доли городского населения и территорий городов во всем мире имеет динамику постоянного роста. Сельское население повсеместно мигрирует в города, и эта тенденция только увеличивается из года в год. По прогнозам ООН, к 2030 году численность городского населения в мире достигнет две трети всего населения и в городах будет производиться 80% мирового ВВП [3].

Урбанизация определенно имеет преимущества: создает предпосылки для более быстрого распространения технологий, более высокого уровня конкуренции и отсюда развития, более высокой скорости обращения денег и товаров, более высокой экономии от масштаба. В городах, как правило, более лучший доступ к транспортным сетям, государственным и муниципальным услугам, здравоохранению и образованию, информационным каналам, рабочим местам, а также местам для отдыха.

Вместе с тем, урбанистические процессы остро ставят вопросы развития городов на базе планирования городских и пригородных пространств, формирования жилищного фонда, развития транспортной, жилищно-коммунальной, социально-культурной, информационной инфраструктуры с целью обеспечения возрастающих и все более разнообразных потребностей городского населения. Развитие урбанизации влечет за собой обострение проблем, связанных с ростом числа населения, внутренней миграцией, экологической и инфраструктурной проблемы. Становятся актуальными вопросы обеспечения безопасности и вовлечения населения в процессы управления городами. Все это требует системных комплексных исследований.

По данным официальной статистики, доля городского населения Кыргызстана имеет устойчивую тенденцию к росту и составляет 33,7% от числа кыргызстанцев. По неофициальным оценкам, этот показатель достигает 50%. По прогнозам, удельный вес городского и пригородного населения республики к 2045 году может достигнуть 80% от всей численности населения, что соответствует общемировой тенденции к росту городов [9].

В настоящее время в Кыргызской Республике 7 областей, 2 города республиканского значения, 40 районов, 453 айылных аймаков и 32 города разного ранга и профиля. Города выполняют функции административных центров республики, областей и районов; 11 городов являются промышленными городами и выполняют функции мест приложения труда. Они также делятся на республиканского, областного и районного подчинения. К категории городов республиканского подчинения могут входить города с населением свыше 300 тыс.

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

человек, обладающие развитой промышленностью и инфраструктурой всех подразделений городского хозяйства и являющиеся экономическим и культурным центром республиканского значения. К категории города областного подчинения относится населенный пункт с численностью не менее 30 тыс. человек, являющийся промышленным и транспортным, экономическим и культурным центром, обладающий более развитым коммунальным хозяйством. Населенные пункты с численностью населения не менее 10 тыс. человек, с развитой сетью промышленных предприятий, коммунального хозяйства, культурно-просветительских, лечебных и торговых учреждений относятся к категории городов районного подчинения.

В Программе по разработке генеральных планов населенных пунктов Кыргызской Республики на 2018-2025 годы точками роста указаны 20 пилотных городов - Бишкек, Ош, Каракол, Балыкчы, Нарын, Кочкор, Токмок, Кара-Балта, Талас, Исфана (ныне Раззаков), Баткен, Кадам-Жай, Узген, Кара-Суу, Сары-Таш, Таш-Кумыр, Кара-Куль, Жалал-Абад, Кербен, Кочкор-Ата [1].

Сегодня Правительством Кыргызской Республики предпринимаются меры по поддержке развития инфраструктуры городов в регионах, для этой цели в 2023 году выделено 2 млрд сомов, которые направляются на снижение уровня безработицы, развитие производства и создание условий для инвесторов [11].

Проблемы развития городов, и вытекающие отсюда социально-экономические, экологические и другие проблемы характерны и для юга Кыргызстана, являющегося объектом исследования данной статьи. Информация о всех городах на юге Кыргызстана представлена в табл. 1.

Таблица 1 - Характеристика городов юга Кыргызстана

Ранг (2021 г.)	Город	Область	2021 (оценка)	2009 (перепись)	Изменение (+;-)
2	Ош	Ошская	292,806	232,816	+25.77%
3	Жалал-Абад	Жалал-Абадская	112,997	89,004	+26.96%
6	Узген	Ошская	62,802	49,410	+27.10%
9	Кызыл-Кия	Баткенская	51,300	31,727	+34.16%
11	Базар-Курган	Жалал-Абадская	41,011	-	-
13	Кара-Суу	Ошская	26,609	20,862	+27.55%
14	Таш-Кумыр	Жалал-Абадская	24,124	31,480	-23.37%
15	Раззаков	Баткенская	23,038	18,244	+26.28%
16	Кара-Куль	Жалал-Абадская	22,963	20,744	+10.70%
18	Майлуу-Суу	Жалал-Абадская	22,441	22,853	-1.80%
19	Токтогул	Жалал-Абадская	20,577	16,429	+25.25%
20	Баткен	Баткенская	19,765	13,435	+47.12%
21	Кербен	Жалал-Абадская	18,695	14,141	+32.20%
22	Ноокат	Ошская	18,228	16,125	+13.04%
23	Кочкор-Ата	Жалал-Абадская	17,476	14,814	+17.97%
24	Сулукта	Баткенская	14,770	20,010	-26.19%
26	Кок-Янгак	Жалал-Абадская	12,117	10,451	+15.94%
27	Айдаркен	Баткенская	12,031	-	-
31	Кадам-Жай	Баткенская	7,198	-	-

Источник: составлено автором по данным [10]

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

Так, всего на юге Кыргызстана 19 городов, из которых 1 город (Ош, IX век) республиканского подчинения, 7 городов областного подчинения - Баткен (2000 г.), Жалал-Абад (1877 г.) Кара-Куль (1977 г.), Кызыл-Кия (1938 г.), Майлуу-Суу (1956 г.), Сулюкта (1940 г.), Таш-Кумыр (1943 г.), 11 городов районного подчинения - Айдаркен (Хайдаркан) 2012 г., Кадам-Жай (2012 г.), Кара-Суу (1960 г.), Кербен (Караван) 2004 г., Кок-Янгак (1943 г.), Кочкор-Ата (2003 г.), Ноокат (Эски Ноокат) 2003 г., Раззаков – до 2022 г. Исфана, Токтогул (Музтор до 2012 г.) и Узген (1927 г.) [10].

Из них к малым городам с населением менее 20 тыс. человек относятся Кербен, Ноокат, Кочкор-Ата, Кок-Жангак, Айдаркен и Кадам-Жай.

Отметим, что в табл. 1 города расположены по убыванию ранга по численности населения в республиканском масштабе. Динамика изменения численности населения городов юга Кыргызстана за последние 3 года отражена в табл. 2.

Таблица 2 – Численность населения городов южного региона Кыргызской Республики в 2020-2022 г.г. (на начало года, тыс. человек)

	2020			2021			2022		
	Все население	в том числе:		Все население	в том числе:		Все население	в том числе:	
		городское	сельское		городское	сельское		городское	сельское
Кыргызская Республика	6 523,5	2 231,0	4 292,5	6 636,8	2 282,6	4 354,2	6 747,3	2 389,9	4 357,4
Баткенская область	537,3	127,2	410,1	548,2	129,9	418,3	558,6	132,6	426,0
Баткен	26,8	19,1	7,7	27,7	19,7	8,0	28,3	20,2	8,1
Кызыл-Кия	55,5	41,5	14,0	56,8	42,6	14,2	58,2	43,7	14,5
Сулюкта	23,9	23,1	0,8	24,2	23,4	0,8	24,5	23,6	0,9
Айдаркен	11,9	11,9	-	12,0	12,0	-	12,2	12,2	-
Кадам-Жай	13,8	9,0	4,8	14,1	9,2	4,9	14,4	9,4	5,0
Исфана	33,6	22,6	11,0	34,2	23,0	11,2	34,9	23,5	11,4
Жалал-Абадская область	1 238,8	268,4	970,4	1 260,6	272,6	988,0	1 282,2	334,6	947,6
Жалал-Абад	121,2	111,1	10,1	123,2	113,0	10,2	125,5	115,1	10,4
Кара-Куль	26,4	24,6	1,8	26,9	25,0	1,9	27,2	25,3	1,9
Майлуу-Суу	25,8	25,8	-	25,9	25,9	-	26,1	26,1	-
Таш-Кумыр	43,3	39,0	4,3	44,1	39,8	4,3	44,6	40,2	4,4
Кербен	29,8	18,5	11,3	30,2	18,7	11,5	30,7	19,0	11,7
Базар-Коргон	...	...	...	...	...	...	58,1	58,1	-
Кочкор-Ата	17,2	17,2	-	17,5	17,5	-	17,7	17,7	-
Кок-Жангак	12,0	12,0	-	12,1	12,1	-	12,2	12,2	-
Токтогул	20,2	20,2	-	20,6	20,6	-	20,9	20,9	-
Ошская область	1 368,1	105,2	1 262,9	1 391,7	107,7	1 284,0	1 414,7	110,0	1 304,7
Кара-Суу	26,1	26,1	-	26,6	26,6	-	27,2	27,2	-
Ноокат	17,5	17,5	-	18,3	18,3	-	18,8	18,8	-
Узген	61,6	61,6	-	62,8	62,8	-	64,0	64,0	-
Ош	312,5	283,3	29,2	322,2	292,9	29,3	333,6	304,2	29,4

Источник: составлено автором по данным [12]

Город Ош, является южной столицей республики, одним из древних поселений на территории страны. Второй этап в развитии города Ош отмечается после его обоснования в 1876 г. Характер освоения и размещения города имеет компактно-

концентрическую форму. Высокий уровень естественного прироста населения города привело к быстрому застраиванию территории города в последние годы, образованию крупной агломерации в направлении города Ош-Кара-Суу. Ядром такой урбанизации служат предприятия сервисной экономики, крупные торговые рынки (Кара-Суу), приграничность с соседними государствами как транзитной зоны (Республика Узбекистан и Таджикистан) и наличие университетов, привлекающее огромное количество молодежи, в том числе с соседних стран [2].

Каждый город имеет свою историю, особенности каждого города обусловлены географией и историей его образования и развития. Многие города пережили стагнацию после распада СССР, некоторые все еще вышли из этого состояния. Каждому из них требуется определить свои приоритеты, сильные стороны, и получить толчок к последующему развитию. Местная городская власть, активные горожане, представители бизнес-сферы, эксперты и исследователи должны быть вовлечены в этот процесс.

Важными объектами экономики городов, центрами активности и социальных коммуникаций являются базары, они обслуживают не только свое население, но и население близлежащих сел. Значимость базаров в социокультурном плане подтверждается транспортными линиями города, основная часть которых проходит через территорию городских базаров [1]. Вместе с тем базарах сосредоточена основную часть городских проблем: пробки, нехватка парковочных мест, хаотичная торговля, хаотичные застройки, несоблюдение норм строительства, санитарии и загрязнения.

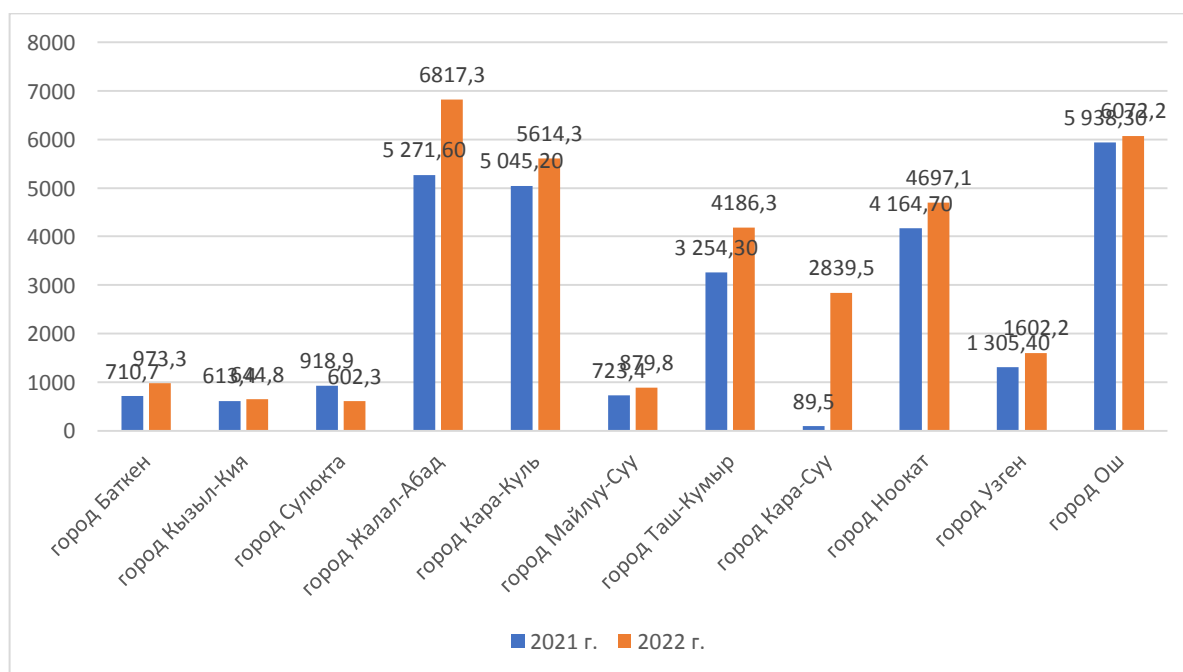

Рис. 1. Объемы производства промышленной продукции в городах южного региона Кыргызской Республики, в тыс. сомах

Источник: составлено автором по данным [4].

Анализ причин создания городов и роста их числа показал, что главной причиной является внутренняя миграция населения. Люди стремятся повысить свои доходы, улучшить условия жизни, получить доступ к качественному образованию и здравоохранению, с этой

целью переезжают в город с наиболее развитой инфраструктурой. Это, в свою очередь, приводит к депопуляции слаборазвитых (в том числе стратегически важных) районов. За годы независимости масштабы внутренней миграции в Кыргызстане превысили 1,5 млн. человек. Упадок в развитии малых городов обусловлен реструктуризацией крупных градообразующих промышленных предприятий с развалом Советского Союза.

Сопоставительный анализ объемов производства промышленной продукции в городах южного региона Кыргызской Республики представлен на рис. 1.

По данным графика видим, что по производству промышленной продукции в регионе лидируют город Жалал-Абад (6 млн 817 тыс. сомов в 2022 г.), и г. Ош (6 млн 72 тыс. сомов). В 2022 году производство промышленной продукции увеличилось во всех городах региона за исключением города Сулюкта, причем резкое увеличение отмечается в городах Кара-Суу, Жалал-Абад.

Анализ необходимости возрождения промышленных предприятий, создания рабочих мест, из-за отсутствия которой увеличивается трудовая миграция трудоспособного населения в крупные города и другие страны. Сегодня денежные переводы мигрантов стала основным источником инвестиции в города, они оживили экономическую жизнь в городах. В городах активно строится индивидуальное жилье, но о комплексном территориальном развитии говорить еще рано. В городах работают и реализуют свои сельскохозяйственные товары жители близлежащих сел, молодежь приезжает сюда учиться.

К проблемам развития малых городов Кыргызстана, и в частности, юга страны можем отнести отсутствие рабочих мест; или непривлекательность общественных пространств; низкая доступность и качество медицинского обслуживания; низкое качество дорог и транспортных сетей; недоступность жилья. К сожалению, городские власти не имеют четкого видения пространственного развития, во многих городах нет обновленных карт застройки и землепользования, не говоря о генеральных планах, практически не ведется мониторинг использования городских земель, требуют реконструкции и модернизации сбор и утилизация мусора, водоснабжение, центральная канализация и водоотвод, плохое состояния общественных пространств и городских зеленых насаждений. Отсутствие финансовых ресурсов городов, являясь главной проблемой их развития, не позволяет комплексно решить указанных проблемы. Урбанистические процессы в регионе осложняются высоким риском природных катаклизмов. Территория Кыргызстана на 94% покрыта горными массивами, которые малоприспособлены для развития городов.

Каждый город должен иметь свой путь развития. К примеру, в качестве основных направлений экономики города Узген необходимо развивать переработку агропромышленной продукции и туризм. Населения города Кызыл-Кия составляет 58,2 тыс., в городе функционирует 5 заводов, наблюдается относительно стабильное развитие. В Баткене, живущем сегодня в основном за счет торговли, сельского хозяйства и мигрантов, считаем необходимым развивать легкую промышленность, переработку сельхозпродукции. Раззаков, богатый городской культурой, имеет большой потенциал для продвижения в масштабе региона на основе уникальной культуры, атмосферы, экопродуктов, международной торговли, так как город активно взаимодействует с соседним Худжандом. Город Майлуу-Суу пока держится благодаря электроламповому заводу, в котором трудятся около 2,5 тыс. человек. Город остро нуждается в государственной поддержке, инвестициях для развития, модернизации предприятий, освоения новых видов конкурентоспособной продукции. Ситуация одинаковая практически во всех малых городах южного Кыргызстана, население малых городов живет за счёт мелкого бизнеса, торговли и аграрного сектора.

Считаем необходимым разработать продуманную стратегию развития малых городов, государственную политику поддержки малого предпринимательства во всех малых городах, чтобы остановить массовый миграционный отток молодежи из-за проблемы с занятостью населения, Требуется создание привлекательного местного рынка труда, основанного на малом и среднем бизнесе. Приоритетными задачами государства и местных органов власти должны стать развитие инженерно-технической и коммуникационной инфраструктуры в малых городах, управление и планирование развития территорий, создание рабочих мест, развитие промышленности в городах как «точках развития» национальной экономики.

Использованная литература

1. Города Кыргызстана через линзу урбанистического исследования // Муниципалитет. Научно-популярный журнал. № 1-2 (135-136). - URL: <http://www.municipalitet.kg/ru/article/full/1564.html>
2. Дылдаев М.М. Географическая картина урбанизации в Кыргызской Республике // М.М. Дылдаев, У.Ш. Мукамбетов, А.А. Орозалиев. Инновации в науке. 2017. №3 (64). - URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/geograficheskaya-kartina-urbanizatsii-v-kyrgyzskoy-respublike> (дата обращения: 26.03.2023).
3. К 2030 году две трети населения Земли будут жить в городах: Новости ООН. - <https://news.un.org/ru/story/2016/05/1285181>
4. Кыргызская Республика и регионы: стат.сборник. НСК КР. - URL: <http://www.stat.kg/ru/publications/statisticheskij-byulleten-kyrgyzskaya-respublika-i-regiony/>
5. Низамиев А.Г. Оценка особенностей экономико-географического положения малых городов южного региона Кыргызстана / А.Г. Низамиев, Г.А. Момошева, А.А. Осмоналиева, Б.М. Айтыкулова, А. Исаев // География и природные ресурсы. 2022. Т. 43. № 1. С. 158-163.
6. Программа по разработке генеральных планов населенных пунктов Кыргызской Республики на 2018-2025 годы. - Постановление Правительства Кыргызской Республики от 17.08.2017 года № 490
7. Турсбеков С.В. Оценка урбанизированных территорий / С.В.Турсбеков, Б.С. Турсбеков, Г.Ж. Турсбекова и др. // Вестник КРСУ. 2017. Т. 17. № 5. С. 172-174.
8. Шамурзаева А.С. Миграция и урбанизация в Кыргызстане / А.С. Шамурзаева // Вестник КРСУ. 2017. Т. 17. № 6. С. 72-78.
9. https://auca.kg/ru/auca_news/2645/
10. https://ky.wikipedia.org/wiki/Кыргызстандын_шаарлары
11. <https://www.ktrk.kg/ru/news/s/75615>
12. <http://www.stat.kg/ru/statistika-po-regionam/>

ТРАНСПОРТ ГЕОГРАФИЯСИНИ ЎРГАНИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Ниязов А.А. (Чирчиқ давлат педагогика университети, Ўзбекистон)

Аннотация: *Мазкур мақолада транспорт географияси фанининг ўрганиш предмети борасидаги илмий қарашлар, географ олимларнинг ёндошувлари таҳлил қилинган, уларни ўзаро таққослаш асосида, мамлакатимизда тадқиқ этилиши керак бўлган йўналишлар тавсия этилган.*

Калит сўзлар: *транспорт тизимлари, ҳудудий жойлаштириш, географик иқтисодий*

ОСОБЕННОСТИ ИЗУЧЕНИЯ ГЕОГРАФИИ ТРАНСПОРТА

Аннотация: *В данной статье проанализированы научные взгляды на предмет изучения географии транспорта, подходы географов, на основе их взаимного сопоставления рекомендованы направления исследований в нашей стране.*

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

Ключевые слова: *транспортные системы, территориальное позиционирование, экономико-географическое положение.*

SPECIFIC FEATURES OF THE STUDY OF TRANSPORT GEOGRAPHY

Abstract: *This article discusses the scientific views and assumptions based on the subject of study of transport geography, analyses the approaches of some prominent geography scientists, and suggests several fields that should be researched in our country, Uzbekistan, by comparing them mutually.*

Keywords: *transport systems, positioning according to territory, geographical and economic factor.*

Иқтисодий ва ижтимоий географиянинг муҳим тармоқларидан бири бўлган транспорт географиясини ўрганиш ва унинг маълумотларидан бевосита ишлаб чиқариш жараёнларида унумли фойдаланиш бугунги кунда муҳим аҳамият касб этмоқда. Зеро, транспорт тизимларини тўғри жойлаштириш ишлаб чиқариш кучларини тўғри жойлаштирилишига, меҳнат ресурсларини қисқа муддатда ва самарали тарзда ҳаракатини таъминлашда, хом-ашё ресурсларини ишлаб чиқариш нуқталарига тезкор ва сифатли тарзда олиб борилишида, ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулотларни истеъмолчиларга тез ва бир маромда етказилишида, транспорт ҳаражатлари ва вақтни тежалишида ўрганилаётган соҳанинг долзарблиги кўринади.

Соҳага оид кўплаб адабиётларда транспорт географияси иқтисодий географиянинг бир тармоғи сифатида транспортни ҳудудий жойлаштирилишини ҳам ҳудудий жойлаштиришни йўловчи ва юкларни ташишдаги афзалликларини ўрганувчи фан сифатида қайд этилади.[2]

Умумий транспорт географияси қуйидагиларни ўрганади:

- транспорт тизими ва районлари таркиб топиши ҳамда ривожланишининг тарихий қонуниятларини;
- табиий шароитларнинг транспортга таъсирини;
- мамлакат ва иқтисодий районлар ҳужалигида транспортнинг ўрнини ҳамда хўжалик соҳалари таркиб топишидаги таъсирини;
- транспорт-иқтисодий алоқалар ва юк(йўловчи) ташишларнинг ҳудудий хусусиятларини;
- жамоат транспортининг географик-иқтисодий муаммоларини;
- ҳудудни транспорт тизимлари асосида районлаштириш масалаларини ва ҳк.[3]

Мазкур соҳага оид илмий манбаларда транспорт географияси иқтисодий географиянинг муҳим соҳаси бўлиб, мамлакатнинг ҳудудий транспорт тизимларини халқ хўжалиги тармоқлари билан боғлиқликда ўрганувчи фан эканлиги ҳам келтирилади.[2]

Транспорт географиясининг асосий вазифаларидан бири унинг предмети бўйича турли илмий қарашлар мавжудлигидан келиб чиқиб, қарашларни тўлиқ таҳлил қилиб чиқиш ва уларни таснифлаш саналади. Мазкур масалада А.Геттнер(A.Hettner) ўзининг мақолаларидан бирида транспорт географиясини ернинг ташқи қисмини транспортга таъсир жиҳатларини эмас, биз учун у транспорт ҳодисаларининг географик тарқалиши ва турли ер минтақаларида уларнинг фарқланишини ўрганиш эканлигини қайд этади. Мақоласида олим нафақат йўналишлар географиясини ўрганиш кераклигини, балки ундаги юк ва йўловчилар ҳаракатини ҳам ўрганиш кераклигини маълум қилади.[2]

Баъзи машҳур географлар эса фақат кўз ёки фотоаппарат орқали кўриш мумкин бўлган ҳолатларни («choses visibles et photographiables» — Брюн(Bruhnes)нинг фикри)гина ўрганиш кераклигини илгари сурган ҳолда, транспорт географиясига хўжалик соҳаларининг таъсирига эътиборсизлик қилган.[2]

К.Гассерт(К.Hassert) ўзининг китобида кириш қисмида, транспорт географияси ҳам иқтисодий география каби халқ хўжалиги билан яқиндан боғлиқлигини келтириб, умуман турли фанларни бир-бирларидан “хитой девори” билан ажратиб бўлмаслигини, тақдиротнинг асосида географик ёндошувга асосланиш кераклигини, транспорт географияси табиат ва инсон омилларига боғлиқлигини илгари суради.[2]

У.Блюм эса иқтисодий география ҳақида гап кетганда, транспорт географияси ва савдо географияси унинг таркибига киришини, мазкур қарамлик транспортнинг катта қисми хўжаликка хизмат қилиши билан оқланишини, шундай бўлсада транспорт географияси иқтисодий географиядан нисбатан мустақил эканлигини, чунки у барча импульсни ҳам хўжаликдан олмаслигини, у ердаги мавжуд ишлаб чиқариш(иқтисодий) кучлари асосида эмас, балки транспорт географиясининг ўзигагина хос бўлган транспорт нуқталарнинг транспорт-географик устунлиги мавжудлигини, айнан мазкур устунлик ҳудуднинг саноатлашуви ва бошқа ишлаб чиқариш фаолиятларини таркиб топишига олиб келишини билдиради.[2]

Транспорт географиясида кейинги даврда шаҳар транспорт географияси(айтайлик пойтахт шаҳар)ни ҳам ўрганишга бўлган фаоллик кузатилмоқда. Мазкур тенденциянинг ривожланишига кўп жиҳатдан мегополис ва шаҳар агломерацияларининг вужудга келиши, улардаги транспорт ўтказувчанлик имкониятлари билан, юк ва йўловчиларни ташишни тўғри ташкил қилишдаги узилиш ва кечикишлар билан, аҳоли ва ишлаб чиқариш кучлари жойлашувининг зичлашуви билан боғлиқ муаммолар сабаб бўлмоқда.

Шаҳар транспорт географияси(хусусан пайтахт шаҳар)ни тадқиқ қилиш борасида Россия федерацияси фанлар академияси қошидаги География институти, профессори С.А.Тарховнинг изланишлари эътиборга молик. Олим пойтахт шаҳарларнинг транспорт-иқтисодий жойлашувини функционал ва геометрик таркиб топишини таҳлил қилар экан пойтахт шаҳарнинг транспорт тармоқлари тугунидаги ўрнини ва мамлакат транспорт тизимидаги аҳамиятини очиқ беришга эътибор қаратган.

Хусусан, пойтахт шаҳарнинг транспорт географик жойлашувини баҳолашда унинг транспорт тугуни сифатида яқинидаги ҳудуд, атрофидаги ҳудуд ва узоқдаги ҳудуд билан боғланганлик даражасини таҳлил қилади. Пойтахт шаҳар транспорт тизимидаги ўрнини транспорт нуқтаси сифатида қайд этган ҳолда, шаҳарнинг транспорт аҳамиятини микро, мезо ва макро даражада кўриб чиқади. Якунида ҳар бир шаҳарнинг транспорт-географик жойлашувини шаҳар имкониятларига берилган балларни умумлаштирган ҳолда интеграл баҳолашни амалга оширади.[4]

Ҳозирги кунда транспорт географияси бўйича олиб борилаётган тадқиқот ишларини шартли равишда қуйидаги йўналишларга ажратиб кўрсатиш мумкин:

-транспорт географиясини умумий жиҳатдан ўрганиш(бунда транспорт географияси барча йўналишларда, яъни куруклик, сув ва ҳаво ҳамда бутун бир мамлакат доирасида);

-транспорт географиясининг иқтисодий-географик хусусиятларини маълум бир ҳудуд(иқтисодий район, маъмурий ҳудуд ва ҳк) доирасида ўрганиш;

-транспорт географиясини аниқ бир тармоқ(автомобил, темир йўл, қувур, сув ва ҳаво) доирасида мамлакат ёки алоҳида ҳудуд доирасида ўрганиш;

-транспорт тизимларини жойлаштиришни ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш билан боғлиқ ҳолда мамлакат ёки ҳудуд доирасида ўрганиш;

-транспорт тизимлари таркиб топиши ва ривожланишига иқтисодий, ижтимоий ва табиий факторларнинг таъсирини ўрганиш;

-транспорт нукталари ва уларнинг топологиясини зичлик ва ўтказувчанлик нуктаи назаридан ўрганиш ва ҳк.[1]

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, бугунги кунда транспорт географияси фани мамлакатимизда ёш йўналишлардан бўлиб, бу борада қатор илмий ишлар, тадқиқотлар олиб борилиши зарурати мавжуд.

Бу борада мамлакатимиз табиий-географик районлар, иқтисодий-географик районларга ажратилганлигини эътироф этиб, мамлакат транспорт географисини ҳар томонлама илмий таҳлил қилган, транспорт тизимларининг жойлашуви, зичлигини, таъминланганлигини чуқур ўрганган транспорт тизимлари таркиб топишига таъсир қилган омилларни ҳисобга олган ҳолда мамлакатни транспорт-географик районлаштириш масаласини ҳал қилиш зарурати келиб чиқмоқда. Мазкур масаланинг ижобий ҳал этилиши мамлакат транспорт географиясининг умумий манзарасини, транспорт йўналишларининг ўзаро боғлиқлигини янада ойдинлаштиришига, транспорт йўналишларида муқобил йўналишларни топилишида, йўлларнинг транспорт ўтказувчанлик имкониятларини оширишида, баъзи ҳудудларнинг ягона транспорт йўналишларига қарамлик муаммосини ҳал этилишига олиб келади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Бакланова Я. П и Шувалова В.Е Социально – экономическая география России. Владивосток. «Дальнаука», 2016. – С.61-69.
2. Бернштейн - Коган С.В Очерки географии транспорта. М.: Ленинград, 1930. – С. 348.
3. Ниязов, А. А. (2021). Транспорт тизими – географик тадқиқотлар объекти сифатида. Academic Research in Educational Sciences, 2(1), 837-844.
4. Тархов С.А. Эволюционная морфология транспортных сетей. – Смоленск – М.: Универсум, 2005. –С.382.

ҚАШҚАДАРЁ ВИЛОЯТИ ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ РИВОЖЛАНИШИНИНГ АСОСИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Нурматов А.У. (Қарши давлат университети, Ўзбекистон)

Аннотация: Мақолада жаҳон иқтисодиёт тармоқларини ривожлантиришида ишлаб чиқариш салоҳиятидан самарали фойдаланиш жиҳатлари, мамлакат иқтисодиётида ўзига хос ўринга эга бўлган Қашқадарё вилояти ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг иқтисодий географик хусусиятлари ҳамда соҳада вужудга келган муаммолар ва уларни ечимига қаратилган устувор йўналишлар баён қилинган.

Калит сўзлар: иқтисодиёт тармоқлари, аҳоли ва меҳнат ресурслари, саноат, қишлоқ хўжалиги, хизмат кўрсатиш.

ОСНОВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ КАШКАДАРЬСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация: В статье рассмотрены аспекты эффективного использования производственного потенциала в развитии отраслей мировой экономики, экономико-географические особенности социально-экономического развития Кашкадарьинской области, занимающей уникальное место в экономике страны, а также проблемы, которые возникшие в области и приоритетные направления их решения.

Ключевые слова: отрасли экономики, население и трудовые ресурсы, промышленность, сельское хозяйство, услуги.

MAIN FEATURES OF SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF KASHKADARYA REGION

Abstract: The article describes the aspects of effective use of production potential in the development of global economic sectors, the economic geographical features of the socio-economic

development of Kashkadarya region, which has a unique place in the country's economy, as well as the problems that have arisen in the field and the priority directions for their solution.

Key words: *economic sectors, population and labor resources, industry, agriculture, services.*

Хозирда жаҳоннинг етакчи мамлакатларида иқтисодий тармоқларини ривожлантиришда ишлаб чиқариш салоҳиятидан самарали фойдаланиш жараёнини тадқиқ этишда ишлаб чиқариш салоҳиятида инновацион таркибий элементлар салмоғини ошириш, саноатнинг янги истиқболли тармоқларини устувор ривожлантиришга таъсир кўрсатувчи омилларни аниқлаш масалаларига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Жумладан, ҳудудлардаги иқтисодий ресурсларнинг нотекис тақсимланиш ҳолатлари ҳамда уларнинг салбий таъсирини камайтириш, ҳудудлараро иқтисодий муносабатларни оптималлаштириш, турли иқтисодий субъектларнинг ўзаро манфаатли фаолиятини йўлга қўйишда кластер тизимидан фойдаланиш, ишлаб чиқариш салоҳиятидаги инновацион таркибий элементлар салмоғини ошириш, саноатнинг янги истиқболли тармоқларини устувор ривожлантириш, тармоқнинг ривожланишига таъсир кўрсатувчи омилларни аниқлаш, оқилона фойдаланиш ҳамда уларни мақсадга мувофиқ тартибга солиш борасида муҳим илмий тадқиқот ишлари амалга оширилмоқда.

Глобаллашув жараёни, йирик агломерациялар, ўсиш нукталари ва махсус иқтисодий зоналар кўринишидаги янги минтақавий марказларнинг шаклланиши инвестициялар, юқори малакали ишчи кучи ва истиқболли инфратузилма лойиҳаларини жалб этишда рақобатнинг кучайишига сабаб бўлмоқда. Йирик минтақавий марказлар ҳиссасига жаҳон ЯИМнинг 75 фоизи, экспортнинг 58 фоизи, инвестицияларнинг 76 фоизи тўғри келмоқда [4]. Бу, ўз навбатида, бошқа минтақалар ва мамлакатларни ҳам рақобатдошликни ошириш, хусусан, уларнинг иқтисодий, ишлаб чиқариш салоҳияти ҳамда қийсий устунликларидан самарали фойдаланишга ундамоқда.

Жаҳонда ресурслардан оқилона фойдаланиш, мамлакатларни барқарор ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш, минтақаларни иқтисодий ўсишини ва ижтимоий хавфсизлигини таъминлаш тобора мураккаблик касб этмоқда. “2021 йил якунларига кўра, жаҳонда ялпи ички маҳсулот даражаси бўйича етакчи бўлган кучли бешта мамлакатдан Хитой - 24162 млрд.долларни, АҚШ - 20807 млрд. доллар, Ҳиндистон - 8681 млрд.доллар, Япония - 5236 млрд.доллар ва ниҳоят Германия - 4454 млрд.долларни ташкил қилмоқда” [6]. Европа иттифоқи давлатларида минтақаларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш бўйича инвестицион лойиҳаларга молиявий маблағларнинг тўртдан бир қисми ажратилмоқда. Ҳудудларни барқарор ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришни жаҳон талаблари даражасида амалга ошириш масалаларига алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Жаҳонда ҳудуднинг ижтимоий-иқтисодий аҳамиятини эътиборга олиб, унинг ривожланиши жараёнларига таъсир этувчи омилларни чуқур таҳлил қилишда иқтисодий географик усуллардан самарали фойдаланиш бўйича илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда. Бу борада минтақавий ривожланишни иқтисодий-статистик таҳлил ва математик моделлар ёрдамида прогноз қилиш, ҳудудлар ижтимоий-иқтисодий тараққиёт кўламини янада кенгайтириш, аҳоли турмуш фаровонлигини ошириш, меҳнат ресурслари мобиллиги ва улардан самарали фойдаланиш бўйича тадқиқотларга устувор даражада ёндашилмоқда.

Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясига мувофиқ мамлакатимиз ҳудудларини ижтимоий-иқтисодий жадал ривожлантириш, тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш, ишсизлик ва камбағалликни қисқартириш бўйича мавжуд тузилмалар фаолиятини такомиллаштириш каби йўналишларда кенг қамровли ислохотлар амалга

оширилмоқда. Тараққиёт стратегиясида “худудларни мутаносиб ривожлантириш орқали худудий иқтисодиётни 1,4-1,6 бараварга ошириш” ҳамда мамлакат худудларининг иқтисодий ривожланиш рейтинг кўрсаткичлари “қониқарсиз” бўлган шаҳар ва туманлар бўйича амалий чора-тадбирлар дастурини ишлаб чиқиш орқали ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаларини жадал ривожлантириш ҳисобига ЯИМ ҳажми ва ўсиш суръатларини оширишда олиб борилаётган ислохотлар самарадорлигини оширишга қаратилган устувор вазифалар белгиланган [1]. Мазкур вазифаларни ҳал этишда худудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришга таъсир қилувчи омилларни устуворлик даражаларини аниқлаш талаб қилинади.

Жаҳон бўйлаб юзага келган танг вазият мамлакатимиз иқтисодиётида ҳам ўз аксини топди. 2020 йилда аҳоли жон бошига ялпи ички маҳсулотнинг ўсиш суръати 2019 йилга нисбатан 99,8 фоизни ташкил этди. Шу билан бир қаторда, 2020 йилда республика иқтисодиётининг самарадорлик юқори бўлган саноат ҳамда ташиш ва сақлаш тармоқларида ҳам 2019 йилга нисбатан пасайиш қайд этилди. Хусусан, аҳоли жон бошига ишлаб чиқарилган саноат маҳсулоти 1,3 фоиз пункти, транспорт турлари бўйича юк айланмаси 7,8 фоиз пунктига камайди. Пандемия таъсирида мамлакатда ишсизлик даражаси кўрсаткичи 2019 йилга нисбатан 1,5 фоиз пунктига ортиб 10,5 фоизни ташкил этди. Ушбу юзага келган муаммолар иқтисодиёт тармоқларида самарадорликни ошириш ва таркибий ислохотларнинг бугунги кундаги заруратини белгилайди.

Қашқадарё вилояти 1943- йилда ташкил топган бўлиб, майдони 28 567,0 кв. км. Вилоятда 18 та ҚФЙ ва 779 та МФЙ жойлашган ва унинг худудида 3408,3 минг аҳоли истиқомат қилади, аҳоли зичлиги 1 кв. км. га 119,3 кишига тўғри келади. Қашқадарё вилоятнинг маъмурий маркази Қарши шаҳри. Республика пойтахти Тошкент шаҳридан 460 км узоқликда жойлашган. Қарши шаҳридан энг яқин туман маркази Қарши тумани 10 км, энг узоқ туман маркази Китоб тумани 130 км узоқликда жойлашган. Вилоят чўл, адир ҳамда тоғ ва тоғолди худудларга бўлинади, умумий майдонининг 31 фоизга яқинини тоғ ва тоғ олди туманлари ташкил этиб, бу ерларда аҳолининг 42,2 фоизи истиқомат қилади. Вилоятнинг ғарб ва жануби-ғарбий қисми чўл худудига киради. Чўл худудларида нефт, газ, газ кондесати, бентонит тупроқлари, ғишт хом-ашёлари ва қурилиш материаллари ишлаб чиқариш учун зарур қазилма бойликлари аниқланган. Қашқадарё вилоятида 61 турдаги фойдали қазилма бойликларининг захиралари мавжуд. Вилоятнинг қулай табиий-иқлим шароитлари қишлоқ хўжалигини интенсив ривожлантириш имкониятларини яратади [5].

Қашқадарё вилояти республикада аҳолини табиий ўсиши бўйича 21,7 промилле билан учинчи ўринда туради. Бу 2010-2021 йилларда минтақада кескин демографик ўсиш юз берганлигини кўрсатади. Вилоятда меҳнат ресурслари сони 1811,1 минг кишини, унинг 1286,7 минг киши банд ҳисобланади. Банд бўлган меҳнат ресурсларининг 488,2 минг нафари расмий, 798,5 минг нафари эса норасмий банд бўлиб ҳисобланади. 2021 йилда бандликка қўмаклашувчи марказларига мурожаат қилган фуқароларнинг 3847 нафари ишсизлик мақомини олган. Бу минтақада бандлик соҳасидаги муаммолар, муносиб маош ва ишсизлик даражаси юқори бўлган бир пайтда иш ўринларининг етишмаслиги меҳнат бозоридаги таҳдидларни вужудга келтирмоқда. 2021 йилда вилоятда миграция қолдиғи минус 9146 минг кишига тенг бўлди. Вилоятда аҳолининг салбий миграциясига, асосан ёшларни юқори иш ҳақи ва яхши иш шароитларини излаб мамлакат пойтахтига ва чет элга чиқиб кетиши сабаб бўлмоқда [3]. Бунинг асосий сабабларидан бири бу минтақада ўртача ойлик номинал ҳисобланган иш ҳақи республика кўрстакчининг 77,9 фоизни ташкил этиши ҳамда минтақада энг қуйи иш ҳақи даражаси билан энг юқори иш ҳақи даражаси ўртасидаги вариация коэффициенти 3,78 тўғри келмоқда.

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

Қашқадарё ҳудуди ва аҳолиси жиҳатдан Ўзбекистонда юқори ўринларда турувчи вилоят бўлишига қарамай, 2020 йилга келиб ялпи ҳудудий маҳсулот, саноат маҳсулотлари, истеъмол моллари ишлаб чиқариш ва ташқи савдо айланмаси кўрсаткичлари бўйича қуйи поғоналардан жой олди (1-жадвал). Қашқадарё вилоятининг 2010-2020 йиллардаги макроиқтисодий кўрсаткичлари республика бўйича ўртачадан паст қийматларни ташкил этган. Хусусан, вилоятда аҳоли жон бошига тўғри келувчи ялпи ҳудудий маҳсулот 2010 йилда республика бўйича кўрсаткичдан 1,1 баробар кам бўлиб, 2020 йилда бу тафовут 1,6 баробарга етган.

1-жадвал

Қашқадарё вилоятининг Ўзбекистон ижтимоий-иқтисодий ривожланишидаги ўрни¹
(фоиз)

Кўрсаткичлар	2010 й.	Мамлакатда тутган ўрни	2020 й.	Мамлакатда тутган ўрни
Ҳудуд аҳолиси	9,3	3	9,7	3
Ялпи ҳудудий маҳсулот	8,8	3	6,0	7
Саноат маҳсулотлари ҳажми	13,0	3	4,0	8
Истеъмол моллари ишлаб чиқариш	4,8	7	3,8	9
Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари	8,9	4	9,5	4
Асосий капиталга инвестициялар	10,9	3	9,8	3
Қурилиш ишлари	8,5	2	5,5	6
Чакана савдо айланмаси	6,1	6	6,4	6
Хизматлар	4,2	6	4,7	6
Ташқи савдо айланмаси	2,3	7	1,5	11
Шу жумладан				
экспорт	2,7	6	1,3	11
импорт	1,6	8	1,6	11

Вилоят аҳоли жон бошига саноат маҳсулотлари ҳажми бўйича 2010-2013 йилларда республика кўрсаткичидан юқори қийматларга эришиб, 2014 йилдан бошлаб ортда қола бошлаган. Тафовут 2014 йилда 1,1 баробар, 2019 йилда 1,5 баробар ва 2020 йилда 2,4 баробарни ташкил этган. Аҳоли жон бошига истеъмол моллари ишлаб чиқариш республика кўрсаткичидан 2010 йилда қарийб 2 баробар кам бўлиб, тафовут даражаси 2019 йилда 2,7 баробар, 2020 йилда эса 2,6 баробарни ташкил этган. Вилоятда аҳоли жон бошига хизматлар ҳажми республика кўрсаткичидан 2010 йилда 2,2 баробар, 2019 йилда 2,1 ва 2020 йилда 2,0 баробар кам бўлган [2].

Аҳоли турмуш даражасини ифодаловчи асосий самарадорлик кўрсаткичларидан аҳоли жон бошига тўғри келадиган реал умумий даромадлар республика кўрсаткичидан 2010 йилда 1,1 баробар, 2019 ва 2020 йилларда 1,2 баробар кам бўлган. Вилоятда даромадларнинг реал ўсиш суръати пасайиб бориб, 2020 йилга келиб 98,7 фоизни ташкил этган. Таҳлиллар шуни кўрсатмоқдаки, Қашқадарё вилоятида 2010-2020 йиллар давомида иқтисодий самарадорлик кўрсаткичлари пасайиб, вилоят бу жиҳатдан республиканинг 14 ҳудуди орасида энг қуйи ўринларга тушиб бормоқда. Шундай экан, вилоят иқтисодиётига замонавий илм-фан ютуқлари, инновацион ғоялар ва технологияларни жорий этиш бўйича

¹ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

комплекс чора-тадбирларни амалга ошириш орқали соғлом рақобат учун зарур шароитлар яратиш, ишбилармонлик ва инвестиция муҳитини тубдан яхшилаш, пировардида вилоятда ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражасини ошириш муҳим аҳамият касб этади.

Замонавий иқтисодиётни ривожлантиришнинг асосий йўналишлари орасида хизматлар соҳаси устунлик қилади. Хизматлар соҳасининг ривожланиш даражаси аҳолининг ҳудудий ва ижтимоий ҳаракатчанлиги, янги хўжалик ҳудудларини ўзлаштириш, ишлаб чиқариш самарадорлиги ва моддий маҳсулотлар истеъмолини оширишни таъминлайди. Жорий йилнинг мос даврида вилоят миқёсида кўрсатилган бозор хизматлари ҳажми 15 945,8 млрд сўмни ташкил қилган ҳолда, ўтган йилга нисбатан 114,1%га ошган. Хизматлар ҳажмининг республика кўрсаткичидаги улуши 4,5%ни ташкил қилган ҳолда, ҳудудлар орасида 6-ўринни эгаллаган.

Қашқадарё вилоятида 2022 йил натижаларига кўра жами хизматлар таркибида савдо (32,2%), транспорт (21,3%) ва молия (16,8%) хизматларининг улуши юқори бўлган бўлса, соғлиқни сақлаш (1,2%), меъморчилик (1,3%), кўчмас мулк (2,4%), ижара ва лизинг (2,5%) хизматларининг улуши паст бўлган. Шунингдек, ўтган йилнинг мос даврига нисбатан вилоятда барча хизмат турлари бўйича ўсиш кўрсаткичи қайд этилган. Энг юқори ўсиш суръати молия (126,3%), ахборот ва алоқа (125,3%), таълим (118,3%) хизматлари соҳаларида кузатилган. Кўрсатилган хизматлар ҳажмининг чорак қисми (25,6%) Қарши шаҳри ҳиссасига тўғри келади. Чирокчи (3,2%), Дехқонобод (3,1%) туманларининг вилоят жами хизматлардаги улуши нисбатан паст бўлган.

Хизматлар соҳаси бўйича вилоятнинг барча туман (шаҳар)ларида ўсиш суръатлари таъминланганига қарамасдан, жон бошига тўғри келадиган хизматлар ҳажми бўйича республика ҳудудларида орасида вилоят кўрсаткичи ҳамон пастлигича қолмоқда. Жон бошига тўғри келадиган хизматлар ҳажми 4628,0 минг сўм (Республика жон бошига ўртача кўрсаткичидан 2,2 барабар кам) бўлиб, ҳудудлар орасида охириги ўринни эгаллаган.

Қашқадарё вилоятида иқтисодий ўсиш суръатларини республика кўрсаткичидан ортада қолиши натижасида қуйидаги салбий вазиятлар кузатилмоқда:

- аҳолининг турмуш даражаси ва сифатини пасайиши;
- мулк ва даромад бўйича ҳамда ижтимоий табақаланишни кучайиши, ҳудудий, тармоқ ва касбий жиҳатдан иш ҳақида табақаланишни кучайиши, ижтимоий барқарорликнинг асоси бўлган ўрта синфни қисқариши;
- ишсизлик даражаси юқори бўлган бир пайтда иш ўринларининг етишмаслиги;
- меҳнат ресурсларининг катта қисми қишлоқ хўжалик меҳнатида банд эканлиги;
- олий маълумот олган ёшларнинг минтақадан чиқиб кетиши;
- соғлиқни сақлаш ва таълим соҳасида ижтимоий хизматларнинг сифати ва уни олишдаги муаммолар;
- жинойтчилик даражасининг ошиши ва бошқалар.

Шундай қилиб, 2010-2020 йилларда Қашқадарё вилояти иқтисодиёт тармоқларнинг самарадорлик даражасини баҳолаш натижаларига кўра, қишлоқ хўжалигида 2012 йилдагина ижобий кўрсаткич қайд этилган. Саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш самарадорлиги 2010-2013 йилларда нисбатан юқори бўлиб, 2014 йилдан бошлаб пасая бошлаган. Истеъмол товарлари ишлаб чиқариш самарадорлиги энг паст тармоқ бўлиб, у 2016 йилда ўзининг энг юқори самарадорлик даражасига эришган. Инвестициялар ва қурилиш фаолияти вилоят иқтисодиёти таркибидаги энг ривожланган соҳа бўлиб, унда таҳлил даврида юқори самарадорлик кўрсаткичлари қайд этилиб, 2017 йилда энг юқори ва 2020 йилда энг кичик ижобий самарадорлик даражасига эришган. Бу даврда чакана савдо ва хизмат кўрсатиш тармоқларида ривожланиш даражаси ижобий бўлмаган. Саноат тармоғи миллий иқтисодиётдаги улуши жиҳатидан юқори салоҳиятли тармоқ бўлиб, мавжуд имкониятлардан оқилона фойдаланмаслик натижасида бу тармоқда ўсиш

кузатилмаяпти. Хизмат кўрсатиш тармоқлари эса сўнгги йилларда жадал суръатлар билан ўсаётган соҳалар бўлиб, уларнинг миллий иқтисодиётдаги улушини орттириш имконияти юқори.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-сонли Фармони. // <https://lex.uz/docs/5841063>
2. Махмудов С.Ш. Минтақа иқтисодиётида таркибий ўзгаришлар самарадорлигини ошириш (Қашқадарё вилояти мисолида). Иқт. фан. бўй. (PhD) дисс. автореф. Урганч, 2022. – б. 19.
3. Murodova D.S. Main characteristics of the demographic situation and economic and social development of Kashkadarya region// Eurasian Journal of History, Geography and Economics. Belgium. Volume 16. 2023. – P. 32-35
4. Назаров Ш.Х. Ўзбекистон минтақалари рақобатдошлигини оширишнинг методологик асосларини такомиллаштириш. Докт. дисс. автореф. Т.: 2016. – б. 5.
5. Файзуллаев М.А. Жанубий Ўзбекистон чўл ҳудудларида қишлоқ хўжалиги ривожланишининг иқтисодий географик омиллари. Геог. фан. фалс. докт.... дис. автореф. – Т., 2017. – 47 б.
6. <https://top-ru.ru/places/161-reiting-stran-mira-po-vvp.html>

ҚАШҚАДАРЁ ВИЛОЯТИ ЕР ФОНДИ ВА УНИНГ ТАҚСИМЛАНИШИ

Ражабов Э.А. (Самарқанд давлат университети, Ўзбекистон)

Аннотация: мақолада Қашқадарё вилояти ер ресурслари, ер фонди, ер фондидаги ўзгаришлар, ер фонди ерларидан фойдаланишининг белгиланган кўрсаткичлари ва саккиз тоифага ажратилган ерлар, ер ресурсларидан самарадорли фойдаланиш масалалари атрофлича ёритилган.

Калит сўзлар: ер ресурслари, ер фонди, қишлоқ хўжалик ерлари, ҳайдаладиган ерлар, лалмикор ерлар, захира ерлари, ўрмон хўжалиги ерлари, туризм ва рекреация мақсадларида фойдаланиладиган ерлар.

ЗЕМЕЛЬНЫЙ ФОНД КАШКАДАРЬИНСКОЙ ОБЛАСТИ И ЕГО РАСПРЕДЕЛЕНИЕ

Аннотация: в статье подробно освещаются вопросы земельных ресурсов Кашкадарьинской области, земельный фонд, изменения земельного фонда, установленные показатели использования земельного фонда и земель, отнесенных к восьми категориям, вопросы эффективного использования земельных ресурсов.

Ключевые слова: земельные ресурсы, земельный фонд, сельскохозяйственные угодья, пахотные земли, земли лалмикор, заповедные земли, земли лесного хозяйства, земли, используемые в туристических и рекреационных целях.

LAND FUND OF THE KASHKADARYA REGION AND ITS DISTRIBUTION

Abstract: the article covers in detail the issues of land resources of the Kashkadarya Region, Land Fund, changes in land fund, established indicators of land fund Land Use and lands divided into eight categories, effective use of land resources.

Keywords: Land Resources, Land Fund, agricultural land, arable land, lalmikor land, reserve land, forestry land, land used for tourism and recreation purposes.

Ер ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш кўп жиҳатдан ер фонди таркибига, ер ресурсларининг ердан фойдаланувчилар, ер участкалари ижарачилар ва мулкдорлар ўртасидаги тўғри ва оқилона тақсимланишига боғлиқ. Шу нуқтаи назардан мисолимиз объекти ҳисобланган Қашқадарё вилояти ер фонди ва унинг таркибидаги тузилмавий ўзгаришларни таҳлил қилиш, уларнинг асосий ва устивор йўналишларини аниқлаш вилоят ер ресурсларидан самарали фойдаланишда муҳим ўрин тутди.

Қашқадарё вилоятида 1990 йилда жами ер фондининг 97,6 фоизидан асосий ишлаб чиқариш сифатида фойдаланилган бўлса, 2016 йилга келиб бу кўрсаткич 97,5 фоизгача пасайди [5].

Бу, бир томондан, Қашқадарё вилояти иқтисодиётининг қишлоқ хўжалигига ихтисослашганидан далолат берса, иккинчи томондан таркибий ўзгаришлар секинлик билан амалга ошаётганлигини билдиради. Жами ер фондида иккинчи гуруҳ ерлар улушининг ўсиб бориши қонуният ҳисобланади, чунки саноат, транспорт ва бошқа тармоқларнинг ривожланиши, йўллар қурилиши каби жараёнлар қишлоқ ва ўрмон хўжалик ерларининг бир қисmini улар учун ажратиб беришни тақозо этади. Бу ҳолат ер ресурсларидан самарали фойдаланишни шарт қилиб қўювчи объектив сабаблардан бири ҳисобланади.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, ер фонди таркибини бундай гуруҳлаш умумий характерга эга бўлганлиги туфайли ердан оқилона фойдаланиш ва уни ҳуқуқий жиҳатга тартибга солиш билан боғлиқ амалий вазифаларни ҳал этиш имконини бермайди.

Ўзбекистон Республикаси «Ер кодекси» га мувофиқ ер фонди ерлардан фойдаланишининг белгиланган асосий мақсадига кўра 8 тоифага ажратилган. (1. Қишлоқ хўжалигига мўлжалланган – қишлоқ хўжалиги эҳтиёжлари учун берилган ёки анна шу мақсадга кўра мўлжалланган ерлар. Қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлар суғориладиган ва суғорилмайдиган (лалмикор) ерлар, ҳайдаладиган ерлар, пичанзорлар, яйловлар, кўп йиллик мевали дов – дарахтзорлар ва токзорлар эгаллаган ерларга бўлинад, 2. Аҳоли пункт (шаҳарлар, посёлкалар ва қишлоқ аҳоли пункти) ларнинг ерлари – шаҳарлар ва посёлкалар, шунингдек қишлоқ аҳоли пунктларичегараси доирасидаги ерлар, 3. Саноат, транспорт, алоқа, муҳофаа ва бошқа мақсадларда мўлжалланган ерлар – кўрсатилган мақсадларга фойдаланиш учун юридик шахслар учун бериладиган ерлар, 4. Табиатни муҳофаза қилиш, соғломлаштириш, рекреация мақсадларига мўлжалланган ерлар – алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар эгаллаган, табиий даволаш омилларига эга бўлган ерлар, шунингдек, оммавий дам олиш ва туризм учун фойдаланиладиган ерлар, 5. Тарихий – маданий аҳамиятга молик ерлар, тарихий маданий ёдгорликлар жойлашган ерлар, 6. Ўрмон фонди ерлари – ўрмон билан қопланган, шунингдек, ўрмон билан қопланмаган бўлса ҳам, ўрмон хўжалиги эҳтиёжлари учун берилган ерлар, 7. Сув фонди ерлари – сув объектлари, сув хўжалиги иншоотлари эгаллаган ерлар ва сув объектларининг қирғоқлари бўйлаб ажратилган минтақадаги ерлар, 8. Захира ерлар) [1].

Ер фондининг мазкур тоифалари кўп жиҳатдан иқтисодиётнинг асосий тармоқлари таркиби билан белгиланади. Шу сабабли улар ўзгармас ҳисобланмайди ва бир тоифадан иккинчи тоифага ўтиб туриши мумкин. Ерларнинг бир тоифадан иккинчи тоифага ўтиши натижасида ер фондида таркибий ўзгаришлар юз беради.

Қашқадарё вилоят ер фондининг энг катта қисми 2508,3 минг гектар ёки 87,8 фонди қишлоқ хўжалиги юритиш мақсадларига ажратилган ерларга тўғри келади. Бу эса вилоятда қишлоқ хўжалиги юритиш учун катта имкониятлар мавжудлигини кўрсатади.

Вилоят ўрмон фонди ерлари ўзининг салоҳиятига кўра иккинчи ўринда бўлиб 276,6 минг гектарни ёки барча ерларнинг 9,7 % - ини ташкил этади. Қолган тоифадаги ерлар миқдори анча паст бўлиб, уларнинг жами ер фондидаги биргаликдаги салмоғи 2,5 % ни

ташкил қилади холос. Бу эса вилоят ер майдонлари қишлоқ хўжалигини юритиш учун қулай хусусиятларга эга эканлигини ва бу ерда деҳқончилик ҳамда чорвачилик истиқболлари юқори эканлигидан далолат беради[4].

Қашқадарё вилоятининг минтақавий жойлашувининг ўзига хос томонлари, яъни унинг тоғ ва тоғолди зоналарда жойлашганлиги ўрмон хўжалиги ерларининг ҳам улуши юқори эканлигини белгилаб беради ва бу борада катта имкониятлар борлигидан далолат беради.

Қашқадарё вилоятида 1990 – 2016 йиллар давомида ўрмон хўжалиги ерлари 18,1 минг гектарга ёки 7,0 фоизга ўсди. Бу асосан қишлоқ хўжалиги ерларининг бир қисмини ўрмон хўжалигига ажратиб берилиши ҳисобига юз берди. Бу эса ўрмон ерларининг жами ер фондидаги улушини 9,0 фоиздан 9,7 фоизга ўсишини таъминлади.

Қишлоқ хўжалиги ерларининг жами ер майдонидаги улуши туманлар бўйича бир – бирдан сезиларли даражада фарқ қилади.

Бундай тафовутнинг мавжудлиги маъмурий – ҳудудий бирликларнинг урбанизациялашган ва ўрмон хўжалиги ерлари билан таъминланганлик даражаси билан боғлиқ. Хусусан, Қарши шаҳрида қишлоқ хўжалиги ерлари жами ер майдонининг 17,1 фоизини ташкил қилади ва бу, энг аввало, жами ер фондида аҳоли пункти ерлари улушининг юқорилиги (67,1 фоиз) билан изоҳланади [3].

Шахрисабз (62,6 фоиз), Қамаш (67,1 фоиз), Китоб (68,2 фоиз), Деҳқонобод (86,0 фоиз) ва Яккабўғ (86,1 фоиз) туманларида қишлоқ хўжалик ерларининг нисбатан паст улуши жами ер майдонида ўрмон хўжалиги ерларининг сезиларли салмоққа эга эканлиги билан тушунтирилади[2].

Маълумотларни таҳлил қилиш натижалари шуни кўрсатадики, Қашқадарё вилояти қишлоқ хўжалик ерларининг асосий қисми яйлов ва пичанзорлар ҳиссасига тўғри келади. Мазкур турдаги ерларнинг жами қишлоқ хўжалиги ерлардаги салмоғи 1990 йилда 68,6 % ни ташкил қилган бўлса, 2020 йилга келиб бу кўрсаткич 68,4 % га тенг бўлди. Бу албатта вилоятнинг географик жихатидан жойлашувига боғлиқ бўлиб, унинг катта қисмини тоғ ва тоғолди ҳудудлари ташкил қилади.

Суғориладиган ерларнинг ҳайдаладиган ерлар ҳажмидаги салмоғи вилоят туманлари бўйича бир–бирдан фарқ қилиб, бу энг аввало, туманларнинг ўзига хос географик, табиий иқлим шароитларига боғлиқ хусусан, Нишон, Миришкор, Касби каби туманларда суғориладиган ерларнинг ҳажми ҳайдаладиган ерлар ҳажмидаги улуши 100 фоизни ташкил қилса, Деҳқонобод, Чироқчи, Қамаш, Яккабўғ каби туманларда ҳайдаладиган ерларнинг асосий қисмини лалми ерлар ташкил қилади. Суғориладиган лалми ерлар ўртасидаги бундай тафовут ерлардан фойдаланиш самарадорлигига, хусусан, бир га ердан олинладиган маҳсулот миқдorigа ҳам ўз таъсирини ўтказади.

Қишлоқ хўжалиги ерларнинг хўжалик юритиш шакллари бўйича тақсимланишида юз бераётган ўзгаришларни таҳлил қилиш аграр соҳада амалга оширилаётган иқтисодий ислохотлар кўлами ва сифатига баҳо беришда муҳим ўрин эгаллайди.

Маълумотлардан кўриниб турибдики, сўнгги уч йил фермер хўжаликларига бириктирилган ерлар жами 1,7% га, шу жумладан суғориладиган ерлар жами 0,7 фоизга қисқарган бўлса, фермер ва деҳқон хўжаликлари тасарруфидаги ерлар ҳажми ўсиш тенденциясига эга бўлган [2].

Шундай қилиб Қашқадарё вилояти ер фондининг тақсимланишида юз берган ўзгаришларни таҳлил қилиш натижалари қуйидаги хулосаларга келиш имкониятини беради:

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

- Қашқадарё вилояти ер фондининг 97,6 фоизидан асосий ишлаб чиқариш фондлари сифатида фойдаланилади. Бошқача сўз билан айтганда, вилоятда мавжуд ерларнинг асосий қисми қишлоқ ва ўрмон хўжалиги ерлари ҳисобланади. Бу вилоят қишлоқ хўжалик салоҳиятининг юқорилигидан ва географик жиҳатдан жойлашувининг ўзига хослигидан далолат беради:

- Мустақиллик йилларида вилоят ер фондининг умумий ҳажми сезиларли даражада ўзгармаган бўлсада, унинг таркибида бир мунча ўзгаришлар юз берди. 1990 – 2020 йилларда қишлоқ хўжалиги ерларининг умумий ҳажми 23,4 минг гектарга қисқарди. Бу қисқариш ўрмон хўжалиги аҳоли пунктлари, саноат, транспорт, муҳофаа ва бошқа мақсадлар учун белгиланган ерларнинг ҳам мутлоқ, ҳам нисбий миқдорда ўсганлиги билан боғлиқ.

- Қишлоқ хўжалиги ерларининг жами ер майдонидаги улуши туманлар бўйича бир – бирдан сезиларли даражада фарқ қилади. Бундай тафовутнинг мавжудлиги маъмурий ҳудудий бирликларининг урбанизациялашганлик ва ўрмон хўжалиги ерлари билан таъминланганлик даражаси билан боғлиқ;

- Қашқадарё вилояти қишлоқ хўжалик ерлари таркибини таҳлил қилиш натижалари шуни кўрсатадики, унинг қисми яйлов ва пичанзорлар ҳиссасига тўғри келади. Вилоят қишлоқ хўжалигида ҳайдаладиган ерлар ўзига хос муҳим аҳамиятга эга бўлиб, унинг жами қишлоқ хўжалиги ерлардаги улуши 30 % ни ташкил қилади;

- Суғориладиган ерларнинг ҳайдаладиган ерлар ҳажмидаги салмоғи вилоят туманлари бўйича бир – бирдан фарқ қилиб, бу, энг аввало, туманларнинг ўзига хос географик, табиий – иқлим шароитларига боғлиқ. Хусусан, Нишон, Миришкор, Касби каби туманларда суғориладиган ерларнинг жами ҳайдаладиган ерлардаги улуши 100 фоизни ташкил қилса, Деҳқонобод, Чироқчи, Қамаш, Яккабоғ каби туманларда ҳайдаладиган ерларнинг асосий қисмини лалми ерлар ташкил этади;

- Сўнги йилларида вилоят қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг янги шакли пайдо бўлди ва қишлоқда мулкдорлар синфи шакллана бошлади. Бунинг натижасида ердан фойдаланувчиларнинг таркиби тубдан ўзгарди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ер тўғрисидаги қонун ҳужжатларини такомиллаштиришга қаратилган ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш ҳақида // Ўзбекистон Республикасининг Қонуни, 24.07.2018 йилдаги ЎРҚ-487-сон.
2. Абдуллаев С.И., Назаров М.Г. Қашқадарё ҳавзасининг антропоген ландшафтлари ва уларнинг геоэкологик ҳолати. //Монография. Қарши, 2021. Б. 133.
3. Файзуллаев М.А. Жанубий Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги географияси//Монография. Қарши-2019. Б. 246.
4. Курбанов П. ва бошқ. Қашқадарё вилояти агроландшафтларда ер ресурсларидан фойдаланишни оптималлаштириш // Life science agricultural. 2020.
5. Қашқадарё вилояти статистика бошқармаси маълумотлари. 2022.

**МОНОЦЕНТРИЗМ ЭКОНОМИЧЕСКОГО И ДЕМОГРАФИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ
СОВРЕМЕННОЙ БЕЛАРУСИ:
ВЫВОДЫ ДЛЯ РЕГИОНАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ**

Ридевский Г. В.

(Министерства труда и социальной защиты Республики Беларусь, Белоруссия)

***Аннотация:** Рассмотрено распределение населения и экономического потенциала по 15 социально-эколого-экономическим районам (СЭЭР) Беларуси в 2010 и 2021 гг. Сделан вывод, что*

страна развивается в направлении моноцентричного развития, когда единственным регионом с растущим населением и экономическим потенциалом является Минский СЭЭР. Это ставит задачу оптимизации региональной политики в Беларуси по пути полицентричного развития.

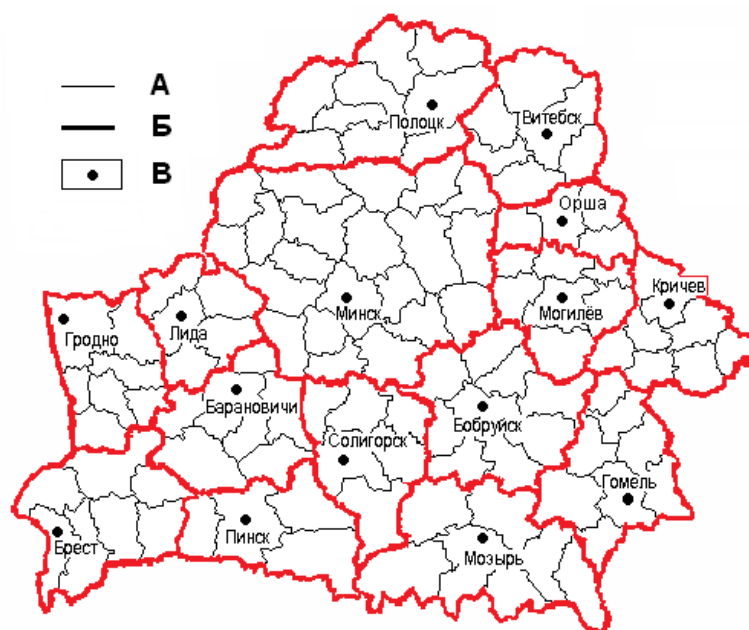
Ключевые слова: полицентризм, моноцентризм, пространственная структура, развитие, регионы Беларуси, региональная политика.

MONOCENTRISM OF ECONOMIC AND DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT OF MODERN BELARUS: CONCLUSIONS FOR REGIONAL POLICY

Abstract: The distribution of the population and economic potential across 15 socio-ecological and economic regions (SEER) of Belarus in 2010 and 2021 is considered. It is concluded that the country is developing in the direction of monocentric development, when the only region with a growing population and economic potential is the Minsk SEER. This poses the task of optimizing regional policy in Belarus along the path of polycentric development.

Keywords: polycentrism, monocentrism, spatial structure, development, regions of Belarus, regional policy.

В Республике Беларусь исторически сложились 15 региональных систем расселения, возглавляемых значимыми городскими центрами. В силу единства процессов расселения, хозяйствования и природопользования каждая из таких региональных систем может быть названа социально-эколого-экономическим районом (СЭЭР) [3]. СЭЭР чаще всего не совпадают с границами областей Беларуси и могут включать в свой состав отдельные административные районы из 2-3 областей. СЭЭР – зона жизнеобеспечения крупнейших городов страны, поэтому они могут быть названы по их главным городским центрам – регионополисам (Рис.).

Границы: А – административных районов,
Б – социально-эколого-экономических районов,
В – города-регионополисы

Рисунок – Социально-эколого-экономические районы Республики Беларусь [3]

Города-регионополисы – основа пространственного каркаса современной Беларуси, концентрирующая большую часть ее населения, экономического потенциала, потребляемых природных ресурсов, сырья, продовольствия и производимых загрязняющих веществ. Таким образом, пространственная структура Беларуси носит ярко выраженный полицентричный характер. Полицентризм пространственной структуры связан с протеканием в границах СЭЭР центр-периферийного процесса – регионополизации, т. е. концентрации в регионополисах населения, хозяйства и процессов природопользования и деконцентрации соответствующих объектов и процессов на территориях, их окружающих [4].

Однако в последние десятилетия очевидна тенденция к моноцентричному развитию страны, т. е. формированию в стране единственного центра экономического и демографического роста. Таким центром роста в современной Беларуси выступает ее столица г. Минск, на основе которого развивается Минская городская агломерация и Центрально-Белорусская городская конурбация, сформировавшаяся в центральной части Минской области и охватившая северо-восточную часть Гродненской области. В состав Центрально-Белорусской конурбации входят кроме Минской, Борисовско-Жодинская и Молодечненская городские агломерации, а также примыкающие к ним сельско-городские континуумы [6]. СГК – тесно взаимосвязанные городские и сельские поселения, которые можно выделить на основе каждого городского поселения, поскольку любое городское поселение формирует свою систему расселения локального, регионального или национального уровня в зависимости от численности населения городского центра [5].

Моноцентризм – результат доминирования над процессами регионополизации, метрополизации, т. е. центр-периферийного процесса более высокого иерархического уровня. Метрополизация – концентрация населения, хозяйства и природопользования в единственном городском центре страны, как правило, столице – метрополисе и на территориях, его непосредственно окружающих, и деконцентрация соответствующих объектов и процессов на остальной территории страны [4]. Метрополис при этом по отношению к зоне своего экономического и социального тяготения выступает и как регионополис. Моноцентризм в современных условиях – это не точка роста, т. е. определенный город с соответствующим статусом, а в условиях активно протекающих процессов континуализации (формирования сельско-городских континуумов), агломерирования (формирования городских агломераций) и конгломерирования (формирования городских конурбаций) [5] – это достаточно обширный регион, близкий к Минскому СЭЭР.

В нормальных условиях регионополизация и метрополизация протекают одновременно при доминировании процессов регионополизации, когда совокупность всех регионополисов опережает метрополис в темпах концентрации экономического и демографического потенциала. При росте межрегиональных различий между СЭЭР в уровне и качестве жизни населения метрополизация начинает доминировать над процессами регионополизации, и страна переходит к моноцентричному развитию [5].

Моноцентричное развитие, как правило, эффективно с точки зрения развития экономики, но не эффективно с позиций социального и экологического развития. Моноцентричное развитие – угроза национальной безопасности любого государства, поскольку такое развитие нельзя назвать устойчивым и инклюзивным, т. е. развитием для всех граждан и регионов. Моноцентричное развитие нарушает принципы социальной справедливости и порождает экологические проблемы.

Региональная политика каждой страны, занимающей значительную территорию, как правило, более 50 тыс. кв. км, должна быть направлена на выравнивание

территориальных диспропорций в уровне и качестве жизни населения как между СЭЭР, так и внутри СЭЭР, т. е. должна способствовать полицентричному развитию.

Основная цель настоящей публикации заключается в том, чтобы показать, что на современном этапе развития Беларуси доминирует процесс метрополизации, и это негативно сказывается на развитии всей остальной страны, которая все больше отстает по уровню своего социально-экономического развития от столицы и Минского СЭЭР, в границах которого развивается Центральнo-Белорусская городская конурбация. В таких условиях оптимизация региональной политики становится категорическим императивом дальнейшего развития Беларуси.

Численность и доля в населении всей страны каждого СЭЭР за определенный период времени отражает тенденции демографического развития, а показатель «выручка от реализации продукции, товаров, работ, услуг», который в отличие от ВРП публикуется Национальным статистическим комитетом Республики Беларусь в разрезе городов областного подчинения и административных районов, т. е. базовых единиц административно-территориального устройства страны, пересчитанный по СЭЭР, позволяет судить об их экономическом потенциале [7]. Оба показателя, взятые в разрезе СЭЭР, позволяют сделать вывод о доминировании в развитии страны процессов регионополизации или метрополизации, т. е. судить о моноцентричном или полицентричном развитии Беларуси.

На основе официальных статистических данных о выручке и численности населения в разрезе городов областного подчинения и административных районов было рассмотрено, как изменялся экономический и демографический потенциал СЭЭР Беларуси с 2010 г. по 2021 г. (Табл.).

Демографическое развитие СЭЭР свидетельствует, что несмотря на продолжающийся рост городов Гродно и Брест, только Минский СЭЭР устойчиво повышает свою долю в населении Беларуси. Повысилась численность населения Минского СЭЭР и в абсолютном выражении. Если в начале 2010 г. население Минского СЭЭР составляло 3077,6 тыс. чел., в начале 2022 г. – 3293,1 тыс. чел. Наиболее активно растет население пригородного Минского района и районов, входящих в состав Минской городской агломерации.

За рассматриваемый период с 2010 г. по 2021 г. только в четырех СЭЭР вырос экономический потенциал (выручка от реализации продукции, товаров, работ, услуг), а в 11 СЭЭР он сократился.

Суммарно экономический потенциал Брестского, Солигорского, Мозырского и Минского СЭЭР повысился на 4,802 п.п. Среди них на Минский СЭЭР пришлось – 61,0 % этого роста, на три остальных СЭЭР – 39,0 %. Доля Минского СЭЭР в экономическом потенциале Беларуси в 2021 г. превысила 52,1 %, т. е. стала больше экономического потенциала всей остальной страны.

Солигорский СЭЭР повысил свой экономический потенциал на основе благоприятной конъюнктуры калийного рынка. Старобинское месторождение калийных солей, на котором работают четыре калийных комбината г. Солигорска, – одно из крупнейших в мире, и Солигорский СЭЭР – один из мировых производителей и экспортеров калийных удобрений.

Мозырский район смог повысить свой экономический потенциал на основе роста доходов от экспорта нефтепродуктов. В Мозыре размещается один из двух нефтеперерабатывающих заводов Беларуси – Мозырский НПЗ.

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

Рост экономического потенциала Брестского СЭЭР был связан с повышением экономической значимости большинства административных районов в его составе, которые эффективно используют выгоды своего географического положения на западных рубежах Беларуси и имеют ярко выраженную агропромышленную специализацию.

Таблица – Доля СЭЭР Республики Беларусь в численности населения и выручке от реализации продукции, товаров, работ, услуг, % от национального уровня.

СЭЭР	Среднегодовая численность населения, %		Выручка от реализации продукции, товаров, работ, услуг, %		Уровень экономического развития	
	2010	2021	2010	2021	2010	2021
Брестский	7,267	7,398	5,982	6,414	0,823	0,867
Барановичский	5,194	4,846	2,465	1,951	0,475	0,403
Пинский	3,974	3,652	1,591	1,484	0,400	0,406
Витебский	5,342	5,212	4,927	4,020	0,922	0,771
Оршанский	2,680	2,381	1,030	0,761	0,384	0,320
Полоцкий	4,377	3,918	4,069	3,816	0,930	0,974
Гомельский	8,533	8,557	7,815	7,176	0,916	0,839
Мозырский	3,350	3,135	2,902	3,947	0,866	1,259
Гродненский	6,290	6,206	6,046	5,435	0,961	0,876
Лидский	2,845	2,627	1,406	1,284	0,494	0,489
Минский	32,502	35,496	49,209	52,137	1,514	1,469
Солигорский	3,785	3,532	3,353	3,750	0,886	1,062
Могилёвский	5,660	5,497	4,593	4,045	0,811	0,736
Бобруйский	6,448	6,051	4,005	3,285	0,621	0,542
Кричевский	1,753	1,492	0,607	0,495	0,346	0,332
Все СЭЭР	100,0	100,0	100,0	100,0	1,000	1,000
Все СЭЭР без Минского	67,498	64,504	50,791	47,863	0,752	0,731

Составлено по [2].

Отношение экономического потенциала (выручки от реализации продукции, товаров, работ, услуг) к численности населения в среднегодовом исчислении может рассматриваться как показатель уровня экономического развития – индекс уровня экономического развития (Иуэр).

Минский СЭЭР по уровню экономического развития существенно превосходит все СЭЭР Беларуси, в большинстве из которых Иуэр снижается. В 2021 г. высокий уровень экономического развития отмечался только в Минском, Мозырском и Солигорском районах. Уровень экономического развития Минского СЭЭР в 4 и более раз превосходит экономический потенциал наименее развитых СЭЭР (Оршанского и Кричевского).

Анализ экономического и демографического развития СЭЭР Беларуси позволяет сделать вывод о том, что метрополизация – ключевая тенденция в развитии современной Беларуси, ведущая к моноцентричному развитию страны. Это ставит задачу оптимизации региональной политики. В качестве ключевых объектов региональной политики следует рассматривать важнейшие регионополисы, которые должны быть городами ускоренного развития.

В настоящее время к городам (административным единицам) ускоренного развития в Беларуси официально отнесены: города областного подчинения Барановичи, Пинск, Бобруйск, Новополоцк, Лидский, Молодечненский, Борисовский, Солигорский, Полоцкий и Мозырский районы [1]. Во все вышеперечисленные районы административно входят их центры: Лида, Молодечно, Борисов, Солигорск, Полоцк и Мозырь. В основном это центры СЭЭР (Молодечно и Борисов – эксрегионополисы, поглощенные Минским СЭЭР в начале 70-х годов XX в.), но в этом списке отсутствуют Оршанский и Кричевский районы с городами Орша и Кричев, а также пять областных центров (Витебск, Гомель, Могилев, Гродно, Брест). Областные центры Беларуси, обладая развитой социальной инфраструктурой, в сравнении с другими регионополисами, – реальная альтернатива моноцентричному развитию Беларуси, тем более, что сокращение

населения в последние годы уже отмечается в большинстве областных центров (Гомель, Витебск, Могилёв). Придание областным центрам статуса городов ускоренного развития способно не только способствовать сохранению их экономического и демографического потенциала, но и даст реальную возможность остановить (замедлить) темпы метрополизации, которая становится угрозой национальной безопасности страны, порождая проблемы социальной справедливости и прогрессирующего отставания большинства СЭЭР Беларуси от Минска.

СЭЭР или близкие к ним по охвату территории регионы видятся как основные объекты региональной политики, поскольку они отличаются территориальной целостностью – это пространственные системы жизнеобеспечения их городских центров, обладают значимым и относительно сбалансированным экономическим и демографическим потенциалом. Сбалансированность ресурсного потенциала связана с тем, что в регионополисах сосредоточен значимый и в большинстве случаев преобладающий демографический и экономический потенциал каждого СЭЭР, а окружающие их территории имеют существенный природно-ресурсный потенциал. В большинстве СЭЭР Беларуси формируются городские агломерации и в каждом из них городские конурбации, т. е. менее интегрированные, но более обширные пространственные структуры, объединяющие системы взаимодействующих городских и сельских поселений (сельско-городских континуумов) и (или) городских агломераций [5].

СЭЭР следует рассматривать как пространственные структуры, ориентированные на устойчивое и инклюзивное развитие, как аналоги основных объектов региональной политики стран Европейского Союза, которые носят название регионов NUTS-2.

Использованная литература

1. Об ускоренном развитии отдельных административно-территориальных единиц [Электронный ресурс]: Постановление Совета Министров Респ. Беларусь, 18 сентября 2019 г., № 627 // Нац. правовой Интернет-портал Респ. Беларусь, 21.09.2019, 5/47051. – Минск, 2019.
 2. Регионы Республики Беларусь: социально-экономические показатели. 2021. – Стат. сборн. Т. 1. – Минск, 2021. – С. 597-600.
 3. Ридевский Г. В. Территориальная организация Республики Беларусь: социально-эколого-экономическая модель перехода к устойчивому развитию: монография / Г. В. Ридевский. – Могилёв: МГУ им. А. А. Кулешова, 2007. – 525 с.
 4. Ридевский Г. В. Центр-периферийные процессы и развитие регионов Беларуси: монография / Г. В. Ридевский. – Минск: БелНИИТ «Транстехника», 2020. – 346 с.
 5. Ридевский Г. В. Пространственные структуры современной Беларуси: новая социально-экономическая география страны: монография / Г. В. Ридевский. – Минск: Бел НИИТ «Транстехника», 2022. – 244 с.
 6. Ридевский Г. В. Центральнo-Белорусская конурбация как географическое открытие // Экономический рост Республики Беларусь: глобализация, инновационность, устойчивость. – Минск: БГЭУ, 2022. – С. 127-128.
- Ридевский Г. В. Экономический потенциал регионов Беларуси: величина, структура, специализация, уровень экономического развития // Региональная экономика и управление: электронный научный журнал. – 2022. № 4 (72). Номер статьи: 7202. URL: <https://eee-region.ru/article/7202/> (дата обращения: 4.10.2022).

СОСТОЯНИЕ РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА В ГОРОДЕ ОШ И ОШСКОЙ ОБЛАСТИ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ И ПРЕДПОСЫЛКИ ФОРМИРОВАНИЯ ЭКО- И ЭТНОТУРИЗМА В РЕГИОНЕ

Сайпидинов И.М., Ибраев С.А., Райымбаева А.Ч.
(Ошского государственного университета, Киргизия)

Аннотация: *Целью данного исследования является разработка рекомендаций по развитию эко- и этно туризма в Ошской области Кыргызстана. Значимость исследования состоит в возможности использования теоретических разработок и результатов исследования при разработке или совершенствовании государственными органами нормативно-правовой базы по развитию эко- и этнотуризма, а также в учебном процессе для подготовки специалистов в области ведения зеленой экономики. На основе зарубежного и отечественного опыта сформулированы предложения и рекомендации, способствующие развитию эко- и этнотуризма с целью развития зеленых технологий и снижения нагрузки на природную среду.*

Ключевые слова: *эко- и этнотуризм, зеленая экономика, зеленые технологии, туристский маршрут, лечебно-оздоровительный туризм.*

THE STATE OF DEVELOPMENT OF TOURISM IN OSH CITY AND OSH REGION OF THE KYRGYZ REPUBLIC AND PREREQUISITES FOR THE FORMATION OF ECO- AND ETHNO-TOURISM IN THE REGION

Abstract: *The purpose of this study is to develop recommendations for the development of eco- and ethnotourism in the Osh region of Kyrgyzstan. The significance of the study lies in the possibility of using theoretical developments and research results in the development or improvement of the regulatory framework for the development of eco- and ethnotourism by state bodies, as well as in the educational process for training specialists in the field of green economy. Based on foreign and domestic experience, proposals and recommendations are formulated that contribute to the development of eco- and ethnotourism in order to develop green technologies and reduce the burden on the natural environment.*

Key words: *eco and ethnotourism, green economy, green technologies, tourism route, health tourism.*

Введение. Ошская область является одной из крупных территориальных единиц и самым густонаселенным регионом Кыргызской Республики. Областной центр – город Ош – один из древнейших среднеазиатских городов. Одним из преимуществ области является выгодное геополитическое расположение, характеризующееся близостью к Китайской Народной Республике, Узбекистану и Таджикистану и обеспечивающее значительный транзитный и экспортный потенциал. Так, например, многие туроператоры организуют международный тур по Великому Шелковому пути, который становится все больше привлекательно для иностранных туристов. В связи с этим в данной статье эко- и этнотуризм рассматривается как туризм, привлекающий туристов для знакомства с первозданной природой, а также с культурой, обычаями, наследием и традициями кыргызов, традиционные этноигры, туризм по Великому Шелковому пути, гастрономический туризм, паломничество и др.

Объектом исследования является развитие эко- и этнотуризма в Ошской области Кыргызстана.

Предметом исследования является современные тенденции и перспективы развития эко- и этнотуризма в Ошской области Кыргызстана.

Методика исследования: При написании статьи были применены методы: обобщение полученной информации, экономико-статистический анализ, аналитический и сравнительный методы. Информационную базу исследования составляют статьи, публикации ученых и специалистов в области эко- и этнотуризма. В процессе написания статьи используется информация с интернет-сайтов компаний и др.

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

Отметим, что в Кыргызской Республике вопросы развития туризма, в том числе формирования эко- и этнотуризма в регионах в трудах К.Атышова [1], М.А.Бекбоевой [2], А.Г.Низамиева [3, 4] и др.

В Ошской области расположены единичные туристские учреждения, которые могут принять туристов только в сезонное время: НПП «Кара-Шоро» и «Кыргыз-Ата», турбаза «Салам-Алик», приют «Жылуу-Суу», музей-заповедник «Сулайман-Тоо», туристский приют «Абшыр-Ата», альплагерь «Ачык-Таш», туристские зоны «Сахаба», «Кожокелен», «Тулпар-Кель» и др.

Согласно данным Национального статистического комитета КР, на территории города Ош и Ошской области за 2021 г. функционировали 1692 предприятий, работающих в сфере туризма, оказывающие услуги в области рекреации и отдыха (услуги гостиничных хозяйств, базы отдыха, лечебно-оздоровительные профилактории) и общественного питания (кафе, рестораны, столовые и др.), что представлено в табл. 1 [5].

Таблица 1 – Отраслевая структура предприятий сферы туризма города Ош и Ошской области за 2021 г.

	2017	2018	2019	2020	2021
Гостиницы	129	133	137	145	150
Ошская область	38	40	40	44	47
г. Ош	91	93	97	101	103
Предприятия туризма и учреждения отдыха	40	44	49	55	60
Ошская область	19	22	26	30	35
г. Ош	21	22	23	25	25
Рестораны	706	815	839	860	885
Ошская область	502	592	615	633	653
г. Ош	204	223	224	227	232
Туристские агентства и туроператоры	352	401	451	520	582
Ошская область	43	60	83	104	131
г. Ош	309	341	368	416	451
Санаторно-курортные учреждения	12	12	12	11	12
Ошская область	6	6	6	6	7
г. Ош	6	6	6	5	5
Природные парки и заповедники	3	3	3	3	3
Ошская область	3	3	3	3	3
ИТОГО	1242	1408	1491	1594	1692

За последние 5 лет отмечается рост туристских показателей, так, например, количество туристских агентств и туроператоров за этот период увеличилось на 65%, что

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

предположительно говорит о том, что увеличился спрос на услуги туроператоров. А количество предприятия туризма и учреждения отдыха, увеличилось на 50%, количество ресторанов на 25%, что также подтверждает увеличение спроса со стороны туристов. Число посетителей/туристов предприятий и организаций туризма в организованном секторе по данным 2021 г. составило по Ошской области – всего 52 610 человек, в том числе по городу Ош – 28097 человек, по всем районам Ошской области - 24 513 человек. В табл. 2 приведена численность посетителей туристских учреждений области с разбивкой по предприятиям.

Таблица 2 – численность посетителей туристских учреждений Ошской области с разбивкой по предприятиям

Название предприятий	Численность туристов, посетителей	В процентном соотношении
Гостиницы	371	1,5%
Санаторно-курортные учреждения и другие специализированные средства размещения	6732	27,5%
Природные парки, заповедники	17410	71%
Итого	24 513	100%

Исходя из данных, основное количество туристов (71%) посетили природные парки, заповедники, санаторно-курортные учреждения посетили около 27,5% туристов, преимущественно местных туристов.

По городу Ош численность посетителей туристских предприятий с разбивкой по предприятиям составило 28 097 человек (табл. 3).

Таблица 3 – численность посетителей туристских учреждений города Ош с разбивкой по предприятиям

Название предприятий	Численность туристов, посетителей	В процентном соотношении
Гостиницы	26 913	96%
Санаторно-курортные учреждения и другие специализированные средства размещения	1184	4%
ИТОГО	28 097	100%

Таблица 3 – Данные продолжительности дней пребывания

Продолжительность пребывания	Количество посетителей	В %
Один день (без ночевки)	17 728	34%
1-3 дня	26 285	50%
4-7 дней	1014	2%
8-28 дней	7583	14%
Итого	52 610	100%

Как видно из таблицы, наибольшее количество туристов посетили в городе гостиничные учреждения (97%), затем природные парки. Согласно данным, около 47 986 (по Ошской области и городу Ош) человек или 91% от общего числа посетителей составили граждане Кыргызстана.

По продолжительности дней пребывания, разделение общего числа посетителей было следующим, что представлено в табл. 4.

Как показывает таблица, длительность пребывания основной части туристов (50%) составляет от 1 до 3-х дней, и них около 98% останавливались в городе Ош.

Туристские зоны Ошской области являются привлекательными для туристов Шелкового Пути, паломников из дальнего и ближнего зарубежья, а также для местных туристов. По мнению представителей туристского бизнеса, Ош является хабом между Ферганской долиной и Памиром. Для туристов представляет большой интерес погружение в три разные культуры: будучи туристом Великого Шелкового пути можно увидеть в Узбекистане узбекскую культуру (исторические памятники), в Кыргызстане образ жизни кочевников и в Таджикистане Памирское высокогорье. Эко- и этнотуризм наиболее развит в 4-х районах Ошской области: Чон-Алайский, Алайский, Узгенский, Ноокатский районы. Так, туристы дальнего и ближнего зарубежья в основном направляются в Алайский и Чон-Алайский районы, для треккинга и посещения пика Ленина, а паломники в основном приезжают в парк отдыха «Сахаба» в Ноокатском районе. Местные отдыхающие в основном посещают заповедные зоны «Кара-Шоро» в Узгенском районе и «Кыргыз-Ата» в Ноокатском районе. Для обслуживания туристов в местах функционируют гостевые дома и юрточные лагеря. Гостевые дома активно функционируют в Алайском и Чон-Алайском районах, но в Узгенском районе не удалось найти гостиницу, где бы принимали туристов. Небольшая гостиница «Конурат Плюс» в Узгене, которого удалось найти, ориентирована в основном, на транзитных и командированных лиц.

Богатая история Алайской долины привлекает горных туристов рукоделием местных мастериц и гостеприимством местных жителей, что делают этот регион очень перспективным для развития туризма в регионе. Согласно данным заместителя акима Алайского района, в 2021 г. район посетили 6240 туристов. Кроме гостевых домов, туристов обслуживают и юрточные лагеря в туристских зонах у подножья пика Ленина и в селе Гулча. Юрточные лагеря имеют 2, 4, 6 мест в каждой юрте. Стоимость ночевки в юрте составляет от 500 до 1500 сомов с завтраком за человека. Среди юрточных лагерей есть некоторые лагеря, ориентированные только на иностранных туристы. Для них предлагаются следующие услуги: проживание; питание (по желанию отдыхающих предлагаются услуги приготовления питания); мастер-классы по рукоделию, по приготовлению блюд национальной кухни; конные туры; як туры (в Чон-Алайском районе); фольклор, миниигры кочевников (национальные игры).

Сезон эко- и этнотуризма длится с конца мая до октября. В этот период предприниматели могут получить хороший доход. Для привлечения клиентов гостевые дома, в основном сотрудничают с большими туристскими компаниями из Бишкека и Оша, а также зарегистрированы на Booking.com, инстаграм, ФБ. Многие из них функционируют круглый год.

В настоящее время в Алайской и Чон-Алайском районах работает программа «Бай-Алай» по развитию малого бизнеса. Благодаря международным блогерам, достопримечательности двух районов начинают становиться известными во многих странах мира. Кроме этого, в рамках проекта был разработан бренд «Visit Alay», обучены местные жители по развитию туризму (гастрономия, услуги питания, гостиничные услуги, подготовка гидов, хостелы, гостиницы, гостевые дома, юрточные лагеря и другие услуги по туризму) при партнерстве Ассоциации HorecaClub. В регионе уже 113 домов сотрудничают с данной программой и благодаря этому улучшили свой бизнес.

Узгенский район славится археолого-архитектурным музеем, который представляет собой группу из трех мавзолеев, пристроенных друг к другу. В 100 м от мавзолеев к северу находится минарет. Музей, минарет и мавзолейный комплекс – на данном этапе находятся в хорошем состоянии. Исторический комплекс был основан в XI веке. Музей посещают более 10 000 людей местных и иностранных туристов год.

С 1996 по 2001 гг. рамках проектов GIZ “Частичное благоустройства территории Узгенского археолого-архитектурного музейного комплекса” и “Сохранение Узгенского археолого-архитектурного музейного комплекса и музейфикация археологические руины” были сделаны работы по улучшению состояния комплекса: изготовлены песчаные дорожки, отремонтированы лестницы, установлены мусорные урны и скамейки для туристов, сделан навес для религиозного обряда, проведены водозащитные мероприятия, а также были начаты строительные работы центра обслуживания туристов, но позже строительные работы были завершены другими источниками. В рамках проекта GIZ представители музей-комплекса принимали участие в обучении в Германии.

Ноокатский район известен такими достопримечательностями, как водопад Абшыр-Ата, который является местом поминания местных туристов. Водопад располагается на высоте 18 м. В данной местности также есть пещеры, интересные для туристов и гумбез, куда стекаются местные паломники. Другое интересное место для поминания мусульман в районе - это зона отдыха “Сахаба”, куда в сезон приезжают около 5000 отдыхающих из южного региона страны, а также приезжают туристы из Узбекистана. Последние 3 года в “Сахаба” начали приезжать туристы из Саудовской Аравии, Турции, Германии. Айыл окмоту намерены расширить зону отдыха для туристов, создавая юрточные лагеря в горной зоны, где есть исторические места “Кыз-Коргон”, “Кулан-Ачты” в 40 км от айыл окмоту. В Ноокатском районе также функционирует национальный парк “Кыргыз-Ата”, где ежегодно около 30 арендаторов устанавливают юрты для приема отдыхающих. Согласно данным, на 2019 год количество отдыхающих составило около 15 тыс. человек за сезон, из них иностранных туристов было около 400. Кроме этого, со слов опрошенных представителей турбизнеса, в последнее время отмечается приезд туристов из арабских стран, в 2019 году приехали около 5 тыс. туристов.

Обсуждение. Эко- и этнотуристский бизнес является более экологическим видом туризма, так как здесь нет огромного потока транспорта, туристов, которые бы нагружали очистные сооружения, электро- и водосети, дороги и свалки и др. Тем не менее, экологические риски существуют, и в этом отношении есть попытки предпринимателей во внедрении зеленых технологий. Примерами являются использование солнечных панелей для обогрева горячей воды в гостинице «Rayan Hotel» в городе Ош, установление солнечного коллектора в селе Сары-Могол для юрточного лагеря у озера Тулпар-Кель. Тем не менее отмечается, что у представителей туристского бизнеса мало информации и знаний о зеленых технологиях.

Результаты. По результатам анализа по эко- и этнотуризму мы пришли к следующим выводам: оказать содействие во внедрении зеленых технологий, как с целью маркетинга, так и с точки зрения снижения нагрузки на экологические аспекты (энергосбережение, отдельный сбор мусора и др.); оказание помощи в развитии первичных цехов по приему ТБО, проведение информационных кампаний о важности отдельного сбора мусора; оказание помощи в продвижении туризма по эко- и этнотуризму в городе Ош и Ошской области; необходимо вести информационную кампанию среди населения об устойчивом развитии туризма.

Следует отметить, что увеличение частоты климатических явлений, как сели, оползни и камнепады, могут стать риском для безопасности туристов и повлиять на

туристский поток, особенно в селеопасных, оползнеопасных местах. Необходимо провести более глубокое изучение влияния изменения климата с участием международных экспертов и разработать соответствующие планы.

Использованная литература

1. Атышов К. Потенциал природных ресурсов горного региона и проблемы их рационального использования: (на примере Республики Кыргызстан): Автореф. дис. ... д-ра экон. наук. -Душанбе, 1992. -35 с.
2. Бекбоева М.А., Каимова М. Потенциал Нарынского региона для развития туризма //Известия Вузов, № 4, 2014.
3. Низамиев А.Г., Айтыкулова Б.М., Момошева Г.А. Туризм в южном регионе Кыргызстана и его возможности в развитии трансграничного туризма в Ферганской долине //Материалы международной научно-практической конференции «Трансграничные территории Центральной Азии и сопредельных регионов: возможности и проблемы сотрудничества». –Самарканд: СамГУ, 2022. –С. 212-217.
4. Султанов Ж.М., Низамиев А.Г., Самиев К.Т. Этнотуризмди өнүктүрүүдө улуттук баалуулуктардын мааниси //Жалал-Абад мамлекеттик университетинин жарчысы, № 4, 2021. -199-203 б.
5. <http://stat.kg/ru/metodologicheskie-polozheniya-po-statistike/turizm/>

ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ СПОРТИВНОЙ МИГРАЦИИ В РОССИИ (НА ПРИМЕРЕ ЧЕМПИОНАТА РОССИИ ПО ФУТБОЛУ)

Супрунчук И.П.

(Северо-Кавказский федеральный университет, Россия)

Аннотация: В статье изучены территориальные аспекты миграций футболистов высшего российского высшего футбольного дивизиона. Проведен сравнительно-географический анализ миграций за два периода – начала 2010-х гг. и начала 2020-х гг. Рассмотрены особенности международной и внутристрановой футбольной спортивной миграции. Выделены регионы России – центры подготовки футболистов высокого уровня.

Ключевые слова: география спорта, спортивная миграция, футбол в России, география футбола.

TERRITORIAL FEATURES OF SPORTS MIGRATION IN RUSSIA (ON THE EXAMPLE OF THE RUSSIAN FOOTBALL CHAMPIONSHIP)

Abstract: The article examines the territorial aspects of migrations of football players of the highest Russian top football division. A comparative geographical analysis of migrations over two periods - the beginning of the 2010s and the beginning of the 2020s. The features of international and intra-country football sports migration are considered. The regions of Russia – the training centers of high-level football players are highlighted.

Keywords: geography of sports, sports migration, football in Russia, geography of football.

Сфера профессионального спорта во всем мире в начале XXI века испытала процессы коммерциализации и глобализации [4]. Под их влиянием стали формироваться потоки спортивной миграции, в ходе которых спортсмены, переезжают между странами, чтобы участвовать в соревнованиях, или меняют постоянное место жительства, заключая контракты с иностранными клубами [6]. Особенно характерна эта ситуация для мирового футбола, в котором сложились традиционные «миграционные мосты» между Латинской Америкой и

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

Африкой – с одной стороны, и Европейским регионом – с другой [5]. Помимо разницы в оплате труда, мотивами миграции спортсменов могут быть: стремление к профессиональному росту в более конкурентной среде; невозможность реализации потенциала в родном регионе или стране; желание жить и работать условиях отличной от своей культуры [2].

Таблица 1.

Спортивное гражданство футболистов высшего дивизиона Чемпионата России по футболу в 2010 г. и 2020-2021 гг.

Спортивное гражданство	2010 г.			2020-2021 гг.		
	Кол-во (чел.)	Доля, %	Ср. возраст	Кол-во (чел.)	Доля, %	Ср. возраст
Аргентина	5	1,12	26,4	7	1,48	25,4
Босния и Герцеговина	6	1,35	28,5	2	0,42	27,5
Беларусь	11	2,47	28,5	13	2,75	27,8
Бразилия	21	4,72	24,9	11	2,33	25,0
Болгария	8	1,80	28,6	2	0,42	31,0
Чехия	10	2,25	29,4	1	0,21	23,0
Грузия	15	3,37	25,4	9	1,91	24,1
Литва	5	1,12	27,4	0	0,00	-
Молдова	8	1,80	26,3	2	0,42	28,5
Черногория	5	1,12	28,2	1	0,21	27,0
Нигерия	6	1,35	26,7	5	1,06	27,0
Россия	240	53,93	24,8	302	63,98	26,4
Сербия	14	3,15	27,3	9	1,91	28,5
Словения	5	1,12	26,0	4	0,85	29,0
Украина	8	1,80	27,5	8	1,69	28,8
Армения	0	0,00	-	7	1,48	26,9
Хорватия	4	0,90	25,0	12	2,54	27,7
Казахстан	0	0,00	-	7	1,48	27,7
Нидерланды	0	0,00	-	5	1,06	27,0
Норвегия	0	0,00	-	6	1,27	26,0
Польша	4	0,90	29,0	4	0,85	28,3
Швеция	0	0,00	-	7	1,48	25,6
Другие	70	15,73	27,0	48	10,17	28,0
Всего	445	100,00	25,8	472	100,00	26,7

Спортивные миграции в игровых командных видах спорта происходят на разных территориальных уровнях. На международном уровне они функционируют под действием специфических фильтров. Почти во всех странах существуют те или иные ограничения по количеству привлекаемых иностранных спортсменов, так как считается что их отсутствие нанесет вред системе подготовки доморощенных спортсменов. Помимо этого, существуют уникальные инструменты отбора и допуска спортсменов – система драфтов в американских лигах по хоккею, баскетболу и футболу; дополнительная выдача разрешения для работы в Великобритании для футболистов не из стран Европейского союза. В целом, мировое спортивное трудовое пространство крайне неравномерно, территориально мозаично и сильно дифференцировано. По своей внутренней логике миграции спортсменов между странами наиболее похожи на трудовые миграции высококвалифицированных кадров.

Внутри стран и их отдельных регионов также происходят активные миграции спортсменов. Чаще всего они имеют центростремительный характер, направленный в крупнейшие города, и в первую очередь столицу. Так, 89,5% членов российских сборных по художественной гимнастике в 1996-2020 гг. являлись воспитанниками региональных спортивных школ. При этом, окончательный этап профессиональной подготовки все они проходили централизованно в столичном регионе, в котором остались жить и работать по окончании спортивной карьеры [3]. Во многих видах спорта в России главные центры находятся в Москве. Кроме профессиональных мотивов, переезд спортсменов в столицы объясняется экономическими факторами (уровень зарплаты, дополнительные стипендии), а также широкими возможностями реализации себя в «послеспортивной» жизни – тренерская и менеджерская работа в спорте, шоу-бизнес, политическая карьера и многое другое.

Все перечисленные аспекты делают изучение спортивной миграции интересной и актуальной научной задачей. В данном исследовании для анализа выбран футбол – как самый массовый вид спорта в мире и в России. Изучены профессиональные карьеры всех игроков, появившихся в составе команд высшего дивизиона страны по футболу в сезонах 2010 г. – 445 человек и 2020-2021 гг. – 472 человека. Временной промежуток в 10 лет позволяет оценить в совокупности миграционные процессы в российском футболе в 2010-х гг., рассмотреть через сравнение происходящие в них территориальные изменения.

Первое представление о международных миграционных процессах в российском футболе дает анализ спортивного гражданства футболистов, выступающих в высшем дивизионе в заявленные периоды (табл. 1). Как видно, доля «иностранной рабочей силы» уменьшилась к сезону 2020-2021 гг. на 10%. При увеличении количества и доли российских игроков, на 1,5 года увеличился и их средний возраст. В целом, весь чемпионат «постарел» почти на 1 год, что говорит о малом привлечении молодых кадров и опоре на более опытных возрастных футболистов.

В 2010 г. главными поставщиками иностранных футболистов были: Бразилия – 21 футболист, Грузия – 15, балканские страны (Босния и Герцеговина, Черногория, Сербия, Словения, Хорватия) – 34, страны Восточной Европы и Прибалтики – 54. При этом география миграционных направлений была максимально разнообразна – в лиге выступали представители 58 стран мира.

К 2020-2021 гг. снижается доля иностранных мигрантов в российском футболе, сужается и трансформируется география потоков. Главным импортером футболистов становятся партнеры России по Евразийскому экономическому союзу – Армения, Беларусь и Казахстан, которые суммарно подготовили 27 футболистов. Причем, представителей Армении и Казахстана вообще не было в высшей лиге в 2010 году. По большинству направлений наблюдалось значительное снижение количества иностранных футболистов – Бразилия (почти на 50%), Восточная Европа и Прибалтика (на 70%), Грузия (на 40%). Появилось новое направление – страны Северной Европы, из которых приехало 18 футболистов. Балканский регион, немного снизив (на 18%) число футболистов и сместив главный центр подготовки от Сербии к Хорватии, продолжил играть важную роль на российском футбольном рынке труда. В 2020-2021 гг. за клубы высшего дивизиона сыграли представители 50 иностранных государств, что подтверждает сужение географии «легионеров».

Важно отметить, что международная футбольная миграция всегда находилась и находится в определенных ограничительных рамках. Так, в России «лимит на легионеров» пережил несколько интерпретаций, став в общественном поле одним из главных вопросов развития всей футбольной сферы. Его сторонники считают, что он важен и

необходим для подготовки кадров для сборной страны, противники – видят негативные последствия в виде увеличения затрат на российских футболистов, снижение между ними конкуренции и потерю мотивации к профессиональному росту [1].

В рассматриваемые в работе периоды существовало два принципиально разных варианта лимита. В 2010 г. клуб высшей лиги могу одновременно иметь на поле 6 иностранных футболистов, при любом их числе в заявке. В сезоне 2020-2021 гг. клуб мог иметь только 8 иностранных футболистов в заявке, в это число не входят игроки из стран Евразийского экономического союза, которые фактически уравниваются в трудовых отношениях с российскими футболистами. Очевидно, что ужесточение лимита сильно повлияло на структуру и объем миграционных потоков в российском футболе, в совокупности с экономическими и внутренними факторами.

На внутристрановом уровне для перемещений российских футболистов нет никаких ограничений, поэтому миграционная география разнообразна и во многом схожа с общими трендами миграционного поведения населения. Представляется важным изучить два главных аспекта российских футбольных миграций. Первый состоит в выделении регионов страны, где рождаются и получают начальное спортивное образование будущие футболисты (рис. 1а). Географический анализ показывает, что в России выделяются устоявшиеся центры производства «футбольных ресурсов». К ним относятся столичные агломерации (Московская и Санкт-Петербургская), регионы Европейского Юга и Северного Кавказа, крупнейшие субъекты Урало-Поволжского макрорегиона и некоторые регионы Сибири и Дальнего Востока. К малопродуктивным футбольным территориям относятся регионы Крайнего Севера и большинство субъектов Центральной России.

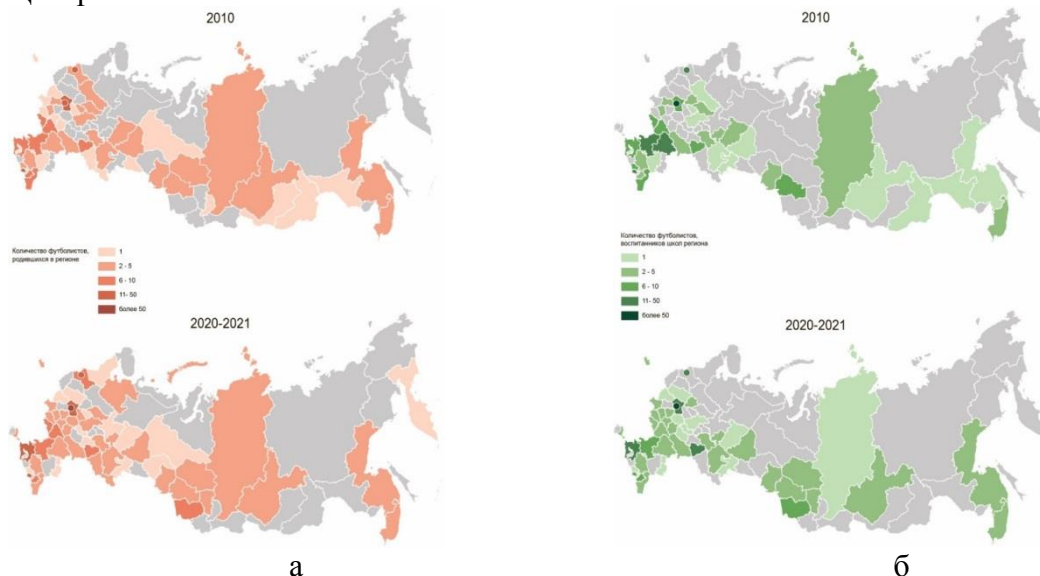

Рис. 1. Количество футболистов клубов высшего дивизиона Чемпионата России по футболу 2010 и 2020-2021 гг., родившихся (а) и подготовленных в спортивных школах (б) в регионах страны.

Второй аспект состоит в том, что профессиональный спорт, как и многие подобные сферы (наука, культура и искусство, высшее образование), сильно дифференцирован по уровню развития территориально (рис. 1б). Во многих регионах недостаточно возможностей для развития футбольных кадров – от общей инфраструктуры до наличия тренерских кадров и профессиональных клубов. При этом, ведущие футбольные академии страны ориентированы на скаутинг талантов в всех регионах страны. В результате этого

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

территориального неравенства формируются «миграционные перетоки» молодых футболистов. К сегодняшнему моменту в России сложилось пять центров профессиональной подготовки футболистов – Москва, Санкт-Петербург, Краснодарский край, Самарская и Московская области (табл. 2). Как видно, за исследуемый период эти центры выросли как количественно, так и территориально, расширяя география своих регионов доноров.

Таблица 2.

Главные центры подготовки футболистов высшего дивизиона Чемпионата России по футболу в 2010 г. и 2020-2021 гг.

2010 г.		2020-2021 гг.	
Центры подготовки (кол-во футболистов)	Регионы-доноры	Центры подготовки (кол-во футболистов)	Регионы-доноры
Москва (101)	Московская область (12), Северная Осетия (5), Абхазия (2), Орловская область (2), Свердловская область (2), Томская область (2), Другие (23)	Москва (175)	Московская область (12), Краснодарский край (7), Северная Осетия (5), Воронежская область (4), Ростовская область (4), Самарская область (4), Тульская область (4), Приморский край (3), Саратовская область (3), Другие (52)
Санкт-Петербург (20)	Ленинградская область (4), Другие (2)	Санкт-Петербург (29)	Ленинградская область (8), Архангельская область (2), Другие (4)
Московская область (10)	Москва (2), Саратовская область (2), Другие (4)	Краснодарский край (23)	Ростовская область (2), Северная Осетия (2), Ставропольский край (2), Другие (5)
Самарская область (9)	Северная Осетия (2), Дагестан (1)	Самарская область (21)	Северная Осетия (2), Удмуртия (2), Другие (10)
Краснодарский край (6)	Чечня (1)	Московская область (13)	Москва (2), Рязанская область (2), Другие (7)

Таким образом, футбольные миграции имеют ярко выраженные территориальные черты. На международном уровне они отражают экономические связи страны и ее место в мировом футбольном хозяйстве. Их вектор довольно быстро может меняться в результате различных внешних воздействий. Перемещения российских футболистов внутри страны в целом укладываются в центростремительные тенденции миграции в России. Главные центры притяжения – Москва, Санкт-Петербург, Краснодарский край, Самарская и Московская области за счет наличия профессиональных футбольных клубов и академий высокого уровня.

Использованная литература

1. Андреева К. А. Регулирование трансферного рынка в профессиональном российском футболе: воздействие лимита на легионеров в 2005-2016 годах. Russian Journal of Economics and Law. N2 (42). 2017. С. 19-38.
2. Вермишова П.И., Климов С.Н., Сетин А.Н. Миграционные процессы в российском спорте. Теория и практика физической культуры. N2. 2022. С. 23-23.
3. Вермишова П.И., Климов С.Н., Сетин А.Н. Спорт и внутренняя миграция: факторы и последствия. Педагогико-психологические и медико-биологические проблемы физической культуры и спорта. N17(2). 2022. С. 78-83.
4. Поли Р. Глобализация спорта (на материале футбола). Наука в олимпийском спорте. N4. 2013. С. 52-59.
5. Elliott R., Harris J. (ed.). Football and migration: perspectives, places, players. – Routledge, 2014.
6. Maguire K. The Price of Football. Understanding Football Club Finance. – Newcastle: Agenda Publishing, 2020.

ТОҒОЛДИ ТЕКИСЛИК ХУДУДЛАРДА ЕРДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ ВА ЭКОЛОГИК ЖИХАТЛАРИ

Тожидинов Б.С. (Андижон давлат университети, Ўзбекистон)

Аннотация: *Жамият тараққиётининг барча давларида ердан оқилона фойдаланиш ер тузишининг асосий вазифаларидан бири бўлиб, аҳоли эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда экологик устуворликларга, табиатни муҳофаза қилишда зарур пропорсияларга риоя қилган ҳолда қулай ижтимоий-иқтисодий муҳитни яратишдан иборатдир.*

Калит сўзлар: *Бозор иқтисодиёти, рекреацион ресурс, ижтимоий-иқтисодий, ландшафт, экологик-хўжалик, прогноз-режа-лойиҳа.*

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ И ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЗЕМЛЕПОЛЬЗОВАНИЯ В ГОРНО-РАВНИННЫХ РАЙОНАХ

Аннотация: *Рациональное использование земли во все периоды развития общества является одной из основных задач землеустройства и заключается она в создании благоприятной социально-экономической среды, исходя из потребностей населения, соблюдении экологических приоритетов и необходимых пропорций в защита природы.*

Ключевые слова: *рыночная экономика, рекреационный ресурс, социально-экономический, ландшафтный, эколого-экономический, прогноз-план-проект.*

SOCIO-ECONOMIC AND ECOLOGICAL ASPECTS OF LAND USE IN MOUNTAIN PLAIN AREAS

Abstract: *The rational use of land in all periods of society's development is one of the main tasks of land planning, and it consists in creating a favorable socio-economic environment based on the needs of the population, observing the ecological priorities and the necessary proportions in the protection of nature.*

Keywords: *Market economy, recreational resource, socio-economic, landscape, ecological-economy, forecast-plan-project.*

Андижон вилояти Ўзбекистон Республикасининг энг шарқий қисмида жойлашган, шунинг учун мамлакатнинг «Шарқий дарвозаси» ҳисобланади. Андижон вилояти Фарғона минтақасининг шарқий қисмида, асосан, Қорадарё хавзасида, Фарғона ва Олой тоғлари оралиғида, “Буюк ипак йўлининг Қашқар-Ўш-Қўқон-Тошкент йўналишида, интенсив суғорма деҳқончилик ва аҳолиси кўп ва жуда зич яшайдиган минтақанинг марказида жойлашган.

Андижон вилоятини шимол, шарқ ва жануби-шарқдан Қирғизистон Республикаси Жалолобод ва Ўш вилоятлари, жануби-ғарбдан Фарғона вилояти, шимоли-ғарбдан Наманган вилоятлари чегаралаб туради.

Вилоятнинг тоғолди ва адир ландшафтларига Асака, Андижон, Марҳамат, Булоқбоши, Хўжаобод, Жалақудук, Қўрғонтепа, Пахтаобод туманлари худудида жойлашган адирликлар, Хўжаобод туманининг Манак, Дилкушод, Имом ота, Қўрғонтепанинг Фозилмон ота, Қоратоғ тоғлари киради. Бу табиий ландшафтлар бугунги кунда вилоятнинг табиий рекреацион ресурси ҳам ҳисобланиб, ҳимояга муҳтож бўлиб қолмоқда, сабаби адир тупроқларидан пиширилган ғишт тайёрлашда кенг миқёсда фойдаланилиши, Ширмонбулоқдаги тоғ тошларидан оҳак тайёрлашда фойдаланиш, тоғолди ва тоғ худудларидан яйлов сифатида фойдаланиш табиий ландшафтларнинг ўзгариб кетилишига сабаб бўлмоқда. Бу эса табиат мувозанатининг маълум маънода бузилишига олиб келади [7].

Жамият тараққиётининг барча даврларида ердан оқилона фойдаланиш ер тузишнинг асосий вазифаларидан бири бўлиб, аҳоли эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда экологик устуворликларга, табиатни муҳофаза қилишда зарурий нисбатларга риоя қилган ҳолда қулай ижтимоий-иқтисодий муҳитни яратишдан иборат.

Ердан фойдаланишда экологик ёндашув ернинг табиий комплекс ва ресурс сифатидаги ролига асосланади, асосий экологик қонунларнинг, табиий шароитларнинг таъсирини, ерни бошқариш бўйича қарорларнинг ернинг алоҳида хусусиятларининг ҳолати ва ривожланишига таъсирини ҳисобга олади. Ердан оқилона фойдаланишни ташкил этишнинг устувор омили худудга антропоген таъсирнинг кучайиши билан боғлиқ бўлган экологик омил ҳисобланади. Иқтисодий томони ернинг ишлаб чиқариш воситаси сифатида ишлаши билан боғлиқ бўлиб, ернинг бу функцияси энг кенг тарқалган. Асосий ишлаб чиқариш омили - макон мавжудлиги сабабли ернинг универсал ишлаб чиқариш воситаси сифатидаги функцияси, бу ишлаб чиқариш соҳасини ҳам, меҳнат учун жойни ҳам таъминлашга имкон беради. Ижтимоий томони ернинг яшаш ва дам олиш маскани сифатида ишлаши билан, шу билан бирга табиий ресурс сифатида ернинг ижтимоий таркибий қисми инсоннинг унга бўлган муносабати ва унинг объект сифатида намоён бўлиши билан боғлиқ [4].

Бозор иқтисодиёти шароитида давлат ва унинг субъектларининг ерга эгалик қилиш ва ердан фойдаланишни ривожлантириш истиқболларини белгилаш масалалари долзарб бўлиб қолди ва ер хўжалиги олдида нафақат объект сифатида ердан оқилона фойдаланишни ташкил этиш вазифаси қўйилди. табиат ва қишлоқ ва ўрмон хўжалигида асосий ишлаб чиқариш воситалари, балки кўчмас мулк сифатида ҳам барча ер эгаларининг иқтисодий манфаатларини қондириш мақсадида товар-пул муносабатлари объекти ҳисобланади.

Ер хўжалигининг замонавий мазмуни ҳам қонуний жиҳатдан мустаҳкамланган бўлиб, у кўплаб сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, ташкилий, иқтисодий, экологик ва бошқа вазифалар билан белгиланади: ерларнинг миқдорий ва сифат ҳолати тўғрисида маълумот олиш ва ерларнинг ҳолатини ўрганиш куйидаги иш турларини ўз ичига олади: тупроқ бонитровкаси, мелеорацияси, геоботаникаси ва ер сифатини баҳолаш, ерни инвентаризация қилиш шу жумладан тоғолди текислик минтақаларида, ерни режалаштириш ва ундан оқилона фойдаланиш учун асос бўлган геодезия ва картография ишлари. Ер тузиш, экинларни жойлаштиришни тавсифлаш ва релеф ва ландшафт чегараларини белгилаш.

Ердан оқилона фойдаланишни ташкил этиш “прогноз-режа-лойиха” тизимида босқичма-босқич амалга оширилади ва ерни тақсимлаш ва ундан фойдаланишдаги мавжуд камчиликларни бартараф этишга, ердан барқарор оқилона фойдаланиш тизимини шакллантиришга қаратилган бўлиб, унинг доирасида экологик барқарорлик ва иқтисодий барқарорлик учун шароит яратиш зарур. Прогнозли ишланмалар асосида ердан фойдаланишнинг асосий йўналишлари белгилаб берилади, Ердан барқарор фойдаланишни шакллантириш, ҳудудни ташкил этишни такомиллаштириш ва ерни муҳофаза қилиш бўйича чора-тадбирлар тизими ишлаб чиқилади. Ердан фойдаланишни режалаштириш жараёнида атроф-муҳитни муҳофаза қилиш тадбирларини амалга ошириш масалалари кўриб чиқилади.

Тоғолди текислик ҳудудларда ердан фойдаланиш ва экинларни жойлаштиришда ҳудуднинг ўзига хослиги билан боғлиқ айрим шарт-шароитларни ҳисобга олиш зарур: биринчидан, анъанавий табиатдан фойдаланиш ҳудудларида бошқа хўжалик фаолияти тақиқланади; иккинчидан, атроф-муҳитга таъсирни баҳолашни амалга ошириш ва зудлик билан қурилиш учун ер участкасини танлаш лойиҳаларини ишлаб чиқишда салбий таъсирни камайтириш бўйича комплекс чора-тадбирларни ишлаб чиқиш аҳамиятликдир [6].

Хорижий мамлакатларда амалий ва илмий тадқиқотларда кенг қўланилаётган, тадқиқ этилаётган ҳудуднинг экологик-хўжалик ҳолатини баҳолашнинг ArcGIS технологияларидан фойдаланиш ҳамда, суғориладиган ҳудудларнинг табиий-ландшафт таркибини ўзгариши, антропоген юк миқдори ҳамда нисбий экологик зўриқиш даражасининг минтақавий хусусиятларни эътиборга олиб такомиллаштирилган услубети экологик-хўжалик ҳолатин юқори аниқликда, маъмурий туманлар доирасида аниқлаш имконини яратди [3].

Нисбатан антропоген босим юқори Андижон вилояти тоғолди текислик ҳудудлар учун бузилган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш бўйича лойиҳаларни, ерларни кимёвий моддалар билан ифлосланишдан ҳимоя қилиш лойиҳаларини, сақлаш ва қайта тиклаш лойиҳаларини ишлаб чиқиш долзарб ҳисобланади. Ҳудудни ифлосланишдан ва ишлаб чиқариш чиқиндилари билан ифлосланишдан тозалаш, ердан фойдаланиш учун алоҳида режим ва шарт-шароитларга эга зоналарни шакллантириш лойиҳалари, ер тузиш лойиҳалари. Тоғолди текислик ҳудудлар учун техноген босимнинг атроф-муҳитга салбий таъсирини камайтириш учун ердан оқилона фойдаланиш бўйича миллий ва минтақавий режаларни ишлаб чиқиш долзарбдир. Тоғолди ва адир ҳудудлари учун, ландшафт-экологик ҳолатидан келиб чиқиб лойиҳалаштириш, маъмурий тузилмалар ҳудудидаги ерлардан фойдаланиш меёрларини ишлаб чиқиш. Вилоятнинг тоғолди ва адир ҳудудларида атроф-муҳитга техноген юкнинг салбий оқибатларини камайтиришнинг асосий вазифаси ердан фойдаланиш ва ҳимоя қилиш бўйича маҳаллий ва ҳудудий мақсадли дастурларни ишлаб чиқишдир [5].

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 31 майдаги «Ердан оқилона фойдаланиш ва муҳофаза қилишни назоратини кучайтириш, геодезия ва картография фаолиятини такомиллаштириш, давлат кадастрларини юритишни тартибга солиш чора-тадбирлари тўғрисида» ПФ-5065-сонли Фармони [1] ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 20-октябрдаги “2030 йилгача бўлган даврда барқарор ривожланиш соҳасидаги миллий мақсад ва вазифаларни амалга ошириш чора-тадбирлари” тўғрисидаги 841-сонли Қарорлари [2] ижросини таъминлаш орқали ердан фойдаланиш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш зарур бўлади ва ер муҳофазасини таъминлаш асосида ердан оқилона фойдаланишни ташкил этиш механизми вазифасини бажаради. Ер тузиш механизми орқали ердан фойдаланишни рационализация қилиш тизимига қуйидагилар киради: ахборот таъминоти; вазиятни таҳлил қилиш; ривожланиш қонуниятларини

аниқлаш; прогнозлаш, режалаштириш, лойиҳалаш жараёнида ердан оқилона фойдаланиш тизимини шакллантириш; дастурлар, схемалар, лойиҳаларни амалга ошириш; башоратли, режалаштирилган, лойиҳавий қарорларнинг бажарилишини назорат қилиш; ердан фойдаланишни рационализация қилиш жараёнини сошлаш.

Шундай қилиб, тоғолди ва адир ҳудудларда ердан фойдаланишни рационализация қилиш ердан фойдаланиш механизми орқали амалга оширилиши керак ва экинларни жойлаштириш ва ҳудудий режалаштириш схемаларини, алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларни ташкил этиш лойиҳаларини амалиётга татбиқ этиш орқали амалга оширилиши мумкин. Аҳолини ерга бўлган эҳтиёжини қондириш ва ҳудуднинг барқарор ривожланишини таъминлаш масалаларини ҳал қилиш учун қуйидагиларни амалга ошириш тавсия этилади. Ердан тўғри фойдаланишни ташкил этиш фаолиятини йўлга қўйиш ерни тақсимлаш ва ундан фойдаланишда ер ўзгартиришлар натижасида юзага келган мавжуд камчиликларни бартараф этишга, ердан истикболли фойдаланишнинг асосий параметрларини белгилашга, ернинг табиий ресурс сифатидаги ҳолатини ўрганишга қаратилиши керак. Ердан фойдаланиш тизими, унинг доирасида тоғолди ва адир ҳудудларнинг экологик барқарорлиги, иқтисодий барқарорлиги ва ижтимоий фаровонлиги учун шароит яратиш зарур.

Фойдаланилган адабиётлар

- 1 Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 31 майдаги «Ердан оқилона фойдаланиш ва муҳофаза қилишни назоратини кучайтириш, геодезия ва картография фаолиятини такомиллаштириш, давлат кадастрларини юритишни тартибга солиш чора-тадбирлари тўғрисида» ПФ-5065-сонли Фармони.
- 2 Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 20-октябрдаги “2030 йилгача бўлган даврда барқарор ривожланиш соҳасидаги миллий мақсад ва вазифаларни амалга ошириш чора-тадбирлари” тўғрисидаги 841-сонли Қарори.
- 3 Аҳмадалиев Ю.И., Алимджанов Н.Н. Наманган вилояти экологик-хўжалик мувозанатини сақлашда ер ресурсларидан фойдаланиш (монография) -Наманган, “Наманган” нашриёти, 2022.
- 4 Волков С. Н. Основы землеустройства и землепользования / С. Н. Волков, В. Н. Хлыстун, В. Х. Улюкаев.-М., 1992. – 87с.
- 5 Гилёва Л.Н., Эколого-хозяйственное обоснование рационального землепользования на территории Ямало-ненецкого автономного округа, Диссертация-Омск, 2015
- 6 Емельянова Т. А. Организация рационального использования и охраны земельных ресурсов северных территорий Российской Федерации (теория, методика, практика): монография/ Т.А.Емельянова. – М. ГУЗ 2004. – 324 с.
- 7 Умаров Б. Б., Бердикулов М. У., Жўрайева Б. И., Андижон вилояти табиий ландшафтлари UIF-2022 <https://doi.org/10.5281/zenodo.7110490>

ИҚТИСОДИЙ ВА ИЖТИМОЙ ГЕОГРАФИЯНИНГ ЗАМОНАВИЙ МУАММОЛАРИ: ЖАМИЯТНИ ҲУДУДИЙ ТАШКИЛ ЭТИШ

Тожиева З.Н.¹, Шерхолов О.И.²

(¹Ўзбекистон Миллий университети, ²Самарканд давлат университети, Ўзбекистон)

Аннотация: Мазкур мақола иқтисодий ва ижтимоий географиянинг замонавий муаммолари ва жамиятни ҳудудий ташкил этиш масалаларини ёритишга қаратилган. Жамиятни ҳудудий ташкил этишнинг илмий-назарий асослари, иқтисодий ва ижтимоий географик тадқиқотлардаги ўрни ва роли, аҳамияти илмий жиҳатдан тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: Ҳудудий ташкил этиш, трансформация, ҳудудий меҳнат тақсими, аҳоли жойланиши.

**СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ И СОЦИАЛЬНОЙ
ГЕОГРАФИИ: ТЕРРИТОРИАЛЬНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ ОБЩЕСТВА**

Аннотация: Данная статья направлена на освещение вопросов современных проблем экономической и социальной географии и территориальной организации общества. Научно изучены научно-теоретические основы территориальной организации общества, ее роль в экономических и социально-географических исследованиях, ее значение.

Ключевые слова: Территориальная организация, трансформация, распределение регионального продовольствия, расселение населения

**MODERN PROBLEMS OF ECONOMIC AND SOCIAL GEOGRAPHY: TERRITORIAL
ORGANIZATION OF SOCIETY**

Abstract: This article is aimed at elucidating modern problems of economic and social geography and territorial organization of society. The scientific-theoretical foundations of the territorial organization of society, its place and role in economic and social geographical studies, and its importance have been scientifically researched.

Key words: Territorial organization, transformation, distribution of regional food, population settlement.

Жамиятнинг ҳудудий ташкил этилиши қонун ва қонуниятларини ўрганадиган иқтисодий ва ижтимоий география география фанлар тизимида алоҳида муҳим ўринни эгалайди. Ўз навбатида, мазкур фан жамиятнинг иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маданий, ҳарбий ривожланиши ва унинг географияси билан шуғулланар экан, қатор замонавий муаммолардан ҳоли эмас. Бугунги кунда жамиятни ҳудудий ташкил этиш муаммоси замонавий географиянинг диққат марказидаги асосий масалалардан ҳисобланади. Қолаверса, жамиятни ҳудудий ташкил этиш географиянинг табиий ва ижтимоий тармоқларини интеграциялашувига замин яратади.

Жамият ҳаётини ҳудудий ташкил этиш, турли географик жараёнларни бошқаришда ижтимоий-иқтисодий географияни ривожлантиришнинг энг истикболли ва конструктив йўлидир. Шу ўринда жамиятни ҳудудий ташкил этиш, аҳолини ҳудудий ташкил этиш каби тушунчаларнинг маъзмун моҳиятига изоҳ бериш ва унинг иқтисодий-ижтимоий география фанлар тизимидаги роли ва аҳамиятини асослаш муҳим вазифалардан ҳисобланади.

Жамиятнинг ҳудудий ташкил этиши-ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг маълум босқичида шаклланган аҳоли пунктлари тизимлари, иқтисодиёт ва табиатни бошқариш, ахборот ва ҳаётни таъминлаш тизимлари, маъмурий-ҳудудий тузилма ва бошқарувнинг ўзаро боғлиқ бирикмаси ва фаолиятидан иборатдир.

Жамиятнинг ҳудудий ташкил этиш ўз ичига қуйидагиларни олади:

- аҳолининг жойлашуви;
- ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш соҳаси тармоқлари;
- табиатдан фойдаланиш;
- ҳудудий меҳнат тақсимоти;
- иқтисодий, миллий-этник районлаштириш;
- давлатнинг ҳудудий-сиёсий ва маъмурий-ҳудудий тузилиши.

Бинобарин, жамиятни ҳудудий ташкил этилишдан мақсад мамлакатлар ҳудудлари, давлатлари барча ҳудудий бўлинмаларнинг ривожланиши самарадорлигини оширишга қаратилиши билан кўзга ташаланди. Шу нуқтаи назаридан Янги Ўзбекистон иқтисодий ва ижтимоий географиясида жамиятни ҳудудий тўғри ташкил этиш масалалари асосий ўринда туриши лозим. Сабаби бугунги кунда замонавий иқтисодий ва ижтимоий географияда, инсониятнинг маънавий, маданий, ижтимоий, сиёсий иқтисодий жараёнларидаги глобаллашуви, ўзига хос глобал даражадаги муаммоларни юзага

келтирмоқда. Буларга, экологик, озик-овқат, ҳудудий, демографик, иқтисодий, энергетика, таълим, соғлиқни сақлаш муаммоларини келтирган ҳолда, жамиятни ҳудудий тўғри ташкил этишда уларни ҳисобга олмасликнинг иложи йўқ. Айнан мазкур келтирилган муаммолар барча давлатларда бўлгани сингари республикада ҳам тобора кескин тус олаётганлиги жамиятни тўғри ҳудудий ташкил этишни тақозо этади.

Машҳур рус иқтисодий географ олимларидан Ю.Г.Саушкин (1973), Б.С.Хорев (1981) Э.Б.Алаев (1983), И.М. Маергойз (1986), Ткаченко (1995), А.Г.Дружинин (2012) ва америка олимларидан Р.Моррилла (1970) лар жамиятни ҳудудий ташкил этиш масалалари билан шуғулланишган. Булардан, Ю.Г.Саушкин биринчи марта “жамиятни ҳудудий ташкил этиш” тушунчасини 1973 йилда илк бора ишлатган. Америкалик олим Р.Моррилла (1970) эса ушбу тушунчани ер шаридан фойдаланиш маъносида талқин қилади ва жамиятни фазовий ташкил этиш, деб номлайди.

Э.Б.Алаев жамиятнинг ҳудудий ташкил этилишини “бошқарув тузилмалари билан бирлашган фаолият юритувчи ҳудудий тузилмаларнинг (аҳоли жойлашуви, ишлаб чиқариш, табиатдан фойдаланиш) бирикмаси...” [1; 33-б], деб баҳолайди. Мазкур олимнинг берган таърифи иқтисодий ва ижтимоий географиядаги учлик, яъни табиат-аҳоли-хўжалик уйғунлигини ўз ичига олиб, уларни бошқариш масалалари билан бойитилганлиги диққатга сазовордир.

Замонавий ижтимоий-иқтисодий географияда энг муҳим ҳисобланган ушбу категория жамиятни бошқаришда турли даражадаги ҳудудий ижтимоий-иқтисодий тизимларнинг тузилиши, фаолияти, ривожланиши ва ушбу тизимларни бошқариш назарда тутати. Шу ўринда жамиятни ҳудудий ташкил этиш тушунчаси иқтисодий ва ижтимоий географиядаги бошқа тушунчалардан фаркли ўлароқ, уларни ўзида мужассамлаштирганлиги билан аҳамиятли.

А.С.Солиев илмий ишларида Э.Б.Алаев берган таърифдан фаркли равишда умумий ҳудудий ташкил этиш тушунчасига “Ижтимоий географияда анъанавий тарзда *“ҳудудий ташкил этиш”* ибораси қўлланилиб, у, одатда, мазмун ва шакллари бўйича ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришга яқинроқ туради. Аммо оддий жойлаштиришдан фарқ қилиб, ишлаб чиқаришни, аҳоли ёки хўжалик тармоқларини ҳудудий ташкил этиш айни пайтда уни муайян мақсадга йўналтирилиши ва энг муҳими *бошқарилишини* ҳам ўз ичига оладики, бу ушбу тушунчанинг илмийроқ ва амалийроқлигидан дарак беради” [5; 9-б], деб юқоридаги келтирилган фикримизни тасдиқлайди. Шу ўринда иқтисодий ва ижтимоий географиянинг тадқиқот объекти жамият ҳисобланади ва жамиятни ҳудудий ташкил этиш эса унинг предмети бўлади, деган қараш борлигини ҳам келтириш ўринли.

Бинобарин, аҳоли географияси билан шуғулланадиган олимлардан В.А.Копилов “иқтисодий география фанининг ўрганиш предмети асосан иқтисодий фаолиятнинг турли ҳудудий шакллари ва жараёнлари ҳамда бу фаолиятнинг натижалари”, деб белгилайди [3; 6-б]. Иқтисодий фаолият билан боғлиқ жараёнлар уларнинг ҳудудий шакллари аҳоли билан чамбарчас боғлиқ эканлиги, аҳоли уни бошқаришини назарда тутадиган бўлсак, жамиятни ҳудудий ташкил этиш маъмун-моҳитияга тўла мос келишини ва унинг амалий жиҳатдан аҳамиятининг юқорилигини англаш мумкин. Замонавий дунёда жамиятни ҳудудий ташкил этиш масалаларини А.Г.Дружинин Россия давлати жанубий ҳудудлари доирасида асослашга ҳаракат қилган. Бунда Собик Иттифоқ даврида жамиятни ҳудудий ташкил этиш жараёнлари ва ундаги ўзгаришларга тўхталиб, “Собик СССР давлатининг парчаланиши билан жамиятни ҳудудий ташкил этишда трансформациялашув рўй берди. Бу айниқса геосиёсий субъектлар ва улардаги янги чегараларнинг пайдо бўлиши” (Дружинин А.Г. 1999, С.6.) [2]. натижасида хўжалик тизимларидаги, алоқалардаги

бузилишлар, аҳоли манзилгоҳлари жойланиши в.х. доирасида изоҳлаб берган. Шу ўринда ушбу иттифок таркибида бўлган давлатлар мустақил бўлганидан кейин ўз ҳудудларини ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш мақсадида жамиятини ҳудудий ташкил этиш билан алоҳида шуғулланишига, кўплаб иқтисодий-ижтимоий географик муаммоларни ҳал этишдек вазифаларни бажаришига тўғри келганлигини келтириш ўринлидир.

Хулоса қилиб айтганда иқтисодий ва ижтимоий географияда ишлаб чиқариш кучларини ривожланиши ва жойланиши энг асосий мезонлари бўлгани каби жамиятни ҳудудий ташкил этишда барча тармоқ ва соҳаларни тўғри жойлаштириш, унда географик омилларнинг роли ва аҳамиятини тўғри ҳисобга олиш фақат ва фақат ҳудудларнинг самарали ижтимоий -иқтисодий ривожланишини таъминлашга хизмат қилади. Бугунги кунда айнан жамиятни ҳудудий ташкил этишда географларнинг иштирок этиши суғлиги боис ҳам ижтимоий-иқтисодий ривожланишида қатор муаммолар юзага келаётганлиги географларга сир эмас.

Фойдаланилган адабиётлар

- 1 Алаев. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь -М.: 1983. С. 33)
- 2 Дружинин А.Г. Территориальная организация современного российского общества: важнейшие тренды и их проявления на Юге России. -М., 2012. С.2.
- 3 Копилов В.А. География населения. Учебное пособие. -М.: 1999, С.6.
- 4 Симагин Ю.А. Территориальная организация населения: Учебное пособие / Под общ. ред.
- 5 В.Г.Глушковой. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2005. – 244 с.
- Солиев А.С. Иқтисодий география: назария, методика ва амалиёт (танланган асарлар). 2013, б. 9.

ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА ЯЙЛОВ ЧОРВАЧИЛИГИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ МАСАЛАЛАРИ

Турдимамбетов И.Р., Жолдасов А.С.
(Қорақалпоқ давлат университети, Ўзбекистон)

Аннотация: ушбу мақолада Қорақалпоғистон Республикасида гўшт ва жун йўналишидаги яйлов чорвачилигининг ривожланиш хусусиятлари ва омиллари таҳлил этилган.

Калит сўзлар: яйлов чорвачилиги, қўй ва эчкичилик, қорақўлчилик, йилқичилик, туячилик, ҳудудий хусусият.

ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ ПАСТБИЩНОГО ЖИВОТНОВОДСТВА РЕСПУБЛИКИ КАРАКАЛПАКИСТАН

Аннотация: в данной статье анализируются особенности и факторы развития пастбищного животноводства в мясошерстном направлении Республики Каракалпакстан.

Ключевые слова: пастбищное скотоводство, овцеводство, козоводство, верблюдоводство, региональные особенности

ISSUES OF DEVELOPMENT OF PASTURE HUSBANDRY OF THE REPUBLIC OF KARAKALPAGISTAN

Abstract: this article analyses the development factors and features of pasture livestock in the meat-wool direction of the Republic of Karakalpakstan.

Keywords: pasture cattle breeding, sheep breeding, goat breeding, camel breeding, regional features

Чорвачилик - Қорақалпоғистон Республикасини ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ривожлантиришда энг устувор йўналишлардан биридир. Чунки, сўнгги йилларда минтақадаги сув танқислиги қишлоқ хўжалигини юритишда қатор муаммоларни келтириб чиқмоқда. Маълумки, чорвачилик соҳаси, айниқса яйлов чорвачилигини ривожлантириш учун кўп сув талаб этилмайди. Шу билан бирга, республика ушбу тармоқни ривожлантириш учун кенг яйлов фондига эга. Минтақада чорвачилик деҳқончилик каби қишлоқ хўжалигининг асосий тармоқлари сифатида у ўзининг ривожланиш тарихига эга. Жумладан, маҳаллий аҳоли тарихан бой чорвачилик тажрибаларига эга бўлиб, яйловларда азалдан ушбу тармоқ билан кенг шуғилланиб келишган.

Бинобарин, чорвачилик тармоғининг ривожланиши биринчи навбатда, аҳолини сифатли ва арзлн озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминласа, иккинчидан унинг хом ашё маҳсулотлари саноатнинг енгил ва озиқ-овқат тармоқларида кенг турда фойдаланилади. Республикада чорвачиликнинг қорамолчилик, қўй ва эчкичилик, йилқичилик, туячилик, чўчкачилик, паррандачилик, балиқчилик, пиллачилик, асаларичилик ва бошқа соҳалари мавжуд.

Қорақалпоғистонда чорвачилик тармоғининг қадимдан ривожланган ва муҳим соҳалардан бири **қўй ва эчкичиликдир**. Ушбу соҳанинг шаклланишида ҳудуднинг табиий-иқлимий шароити асосий омил бўлган. Юқорида қайд этилганидек, сўнгги йилларда сув ресурсларининг танқислиги республиканинг қишлоқ хўжалиги экинлари таркибида қатор ўзгаришларни амалга оширишни, асосан сувни кўп талаб этувчи пахта, шоли ва бошқа экинларни камайтириш ҳисобидан сувни кам талаб этувчи ем-хашак экинларини экишни йўлга қўйиш талаб этилади. Демак, келажакда Қорақалпоғистон қишлоқ хўжалиги таркибида деҳқончиликка қараганда чорвачилик кенгроқ ривожланиб, ушбу соҳа республика қишлоқ хўжалигининг ихтисослашувини белгилаб беради. Бу айнан яйлов чорвачилиги учун хосдир.

Қорақалпоғистонда 2000-2022 йилларда қўй ва эчкиларнинг бош сони 437,4 мингдан 1178,5 минг бошга, яъни 2,7 баробарга кўпайган. Ушбу ҳолат республика қишлоқ туманлари бўйича бир биридан кескин фарқ қилади. Масалан, бу даврда қўй ва эчкилар бош сони Амударё туманида 19,0 баробарга, Мўйноқ туманида 6,2 баробарга ва Тахиатош туманида 5,8 баробарга кўпайган бўлса, бу кўрсаткич Кегайли, Қўнғирот ва Хўжайли туманларида 1,5-2,0 фоиз атрофида бўлган.

Қўй ва эчкиларнинг бош сони Амударё, Қораўзак, Қўнғирот, Тахтакўпир, Тўрткўл ва Элликқалъа туманларида кўп. Уларга республикадаги жами қўй ва эчкиларнинг 64,5 фоизи тўғри келади. Бўзатов, Нукус, Тахиатош ва Хўжайли туманларида эса унинг сони жуда кам. Масалан, ушбу туманларнинг ҳар бирига республикадаги жами қўй ва эчкиларнинг 2,5 фоиздан кам улуши тўғри келади.

Қишлоқ туманлари ўртасида бундай катта тафовутларнинг мавжудлиги, ўзинингдек уларнинг яйлов майдонлари билан тенг таъминланмаганлиги уларни қўй ва эчкилар сони ва яйлов майдонлари улуши нисбатида ифодаланувчи соҳани ривожлантириш индексини аниқлашни тақоза этди (1-жадвал). Ушбу индекс 1,00 дан кичик туманларда соҳани ривожлантириш сиғимлилиги юқори, агар кўрсаткич 1,00 дан катта бўлса, унда мазкур туманларда соҳасини ривожлантириш истиқболлари кенг эканлигини англатади.

Келтирилган жадвал таҳлиллари натижаларидан келиб чиқиб, Қорақалпоғистон Республикаси қишлоқ туманларини қўй ва эчкичилик соҳасининг ривожлантириш бўйича қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

- яйлов чорвачилигини ривожлантириш истиқболлари юқори бўлган Қўнғирот ва Тахтакўпир туманлари;

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

1-жадвал

**Қорақалпоғистон Республикасида қўй ва эчкичилик соҳасини ривожлантириш
индекси**

№	Маъмурий бирликлар	Қўй ва эчкилар		Яйлов майдонлари		Соҳани ривожлантириш индекси
		Минг бош	Улуши (%)	Минг га	Улуши (%)	
1	Амударё	105,0	8,9	8,6	0,2	0,02
2	Беруний	74,7	6,3	294,3	5,7	0,90
3	Бўзатов	26,4	2,2	83,9	1,6	0,72
4	Қораўзак	95,9	8,1	381,5	7,4	0,91
5	Кегейли	33,1	2,8	17,2	0,3	0,12
6	Қўнғирот	102,1	8,7	1692,7	32,7	3,77
7	Қонлиқўл	30,3	2,6	13,4	0,3	0,10
8	Мўйноқ	32,5	2,8	136,8	2,6	0,96
9	Нукус	29,9	2,5	20,7	0,4	0,16
10	Тахياتош	17,3	1,5	1,2	0,0	0,02
11	Тахтақўпир	155,1	13,2	1430,3	27,6	2,10
12	Тўртқўл	162,4	13,8	558,7	10,8	0,78
13	Хўжайли	29,9	2,5	8,5	0,2	0,06
14	Чимбой	61,5	5,2	44,0	0,8	0,16
15	Шўманай	74,1	6,3	20,9	0,4	0,06
16	Элликқалъа	139,8	11,9	357,5	6,9	0,58
	Жами:	1178,5	100,0	5175581	100,0	1,00

Жадвал ҚР статистик бошқармаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан ишлаб
чикилган.

- яйлов чорвачилигини ривожлантириш имкониятлари мавжуд Беруний, Бўзатов, Қораўзак, Мўйноқ, Тўртқўл ва Элликқалъа туманлар;

- соҳани ривожлантириш имконияти чекланган Амударё, Кегейли, Қонлиқўл, Нукус, Тахياتош, Хўжайли, Чимбой ва Шуманай туманлари.

Биринчи гуруҳдаги қишлоқ туманларида шартли индекс 1,00 дан катта бўлиб, бунинг асосий сабаби ушбу гуруҳ таркибига кирувчи туманларнинг ер ва яйлов майдонлари нисбатда катта ҳамда қўй ва эчкилар бош сони нисбатан кам. Масалан, статистик маълумотларга кўра, биринчи гуруҳга республика ҳудудининг 79,9 фоизи, яйлов майдонларининг эса 63,0 фоизи тўғри келса, қўй ва эчкилар 24,6 фоизни ташкил этади. Яйлов майдони ҳамда қўй ва эчкилар улуши ўртасидаги нисбий коэффициент 2,56 га тенг.

Иккинчи гуруҳга яйлов майдони ҳамда қўй ва эчкилар сони бўйича ўртача кўрсаткичга эга, шартли индекси эса 0,51 дан 0,99 гача бўлган қишлоқ туманлари киради. Ушбу гуруҳга республиканинг 16,0 фоиз ҳудуди, 34,2 фоиз яйловлари ва 42,4 фоиз қўй ва эчкилари тўғри келади. Иккинчи гуруҳда яйлов майдони ҳамда қўй ва эчкилар улуши ўртасидаги нисбий коэффициент 0,81 га тенг.

Учинчи гуруҳни шарли индекс 0,50 дан кичик бўлган қишлоқ туманлари ташкил этади. Ушбу гуруҳда яйлов майдонлари нисбатда кичик бўлиб, унга республика ҳудудининг 3,9 фоизи, яйлов фондининг 2,6 фоизи ҳамда қўй ва эчкиларнинг 22,3 фоизи тегишли. Учинчи гуруҳда яйлов майдони ҳамда қўй ва эчкилар улуши ўртасидаги нисбий коэффициент 0,12 га тенг.

Бундан хулоса қилиш мумкинки, биринчи гуруҳда асосан шимолий минтақада жойлашган қишлоқ туманлари жой олган бўлиб, уларда гўшт ва жун йўналишидаги

чорвачиликни ривожлантириш учун қулай имкониятлар мавжуд. Бу имкониятлар аввало кенг яйлов федининг мавжудлиги билан тавсифланади.

Қорақалпоғистон Республикаси иқлим шароитининг ўзига хос хусусиятларидан бири ҳудудда чорвачиликнинг **қорақўлчилик** соҳасини ривожлантириш учун кенг имкониятларнинг мавжудлигидадир. Шунга қарамасдан, минтақада қорақўлчилик чорвачиликнинг энг оқсаб бораётган соҳаларидан бири ҳисобланади. Жумладан, 2000-2022 йилларда республикада қорақўл қўйларининг бош сони 235,4 мингдан 290,4 минг бошга, яъни 123,3 фоизга ўсган.

Қорақалпоғистонда қорақўл қўйларининг жойлашуви ўзига хос хусусиятларга эга. Масалан, уларнинг 99,4 фоизи Беруний, Қораўзак, Қўнғирот, Тахтакўпир, Тўртқўл ва Эллиққалъа туманларида боқилади. Ушбу туманлар географик ўрнига кўра республиканинг шимолий (Қораўзак, Қўнғирот ва Тахтакўпир туманлари) ва жанубий минтақалари (Беруний, Тўртқўл ва Эллиққалъа туманлари) ни ташкил этади. 2000-2022 йилларда қорақўл қўйлар улуши шимолий гуруҳга кирувчи туманларда 37,7 фоиздан 20,0 фоизга камайган бўлса, жанубий гуруҳга кирувчи туманларда 60,4 фоиздан 79,4 фоизга кўпайган. Бу даврда қорақўл қўйлари бўйича бошқа туманларнинг улуши 1,9 фоиздан 0,6 фоизга камайган.

Умуман олганда, қорақўлчилик соҳасини республиканинг кенг яйловларга эга бўлган барча туманларида ривожлантириш, унинг хом ашё маҳсулотларини эса қайта ишлашни йўлга қўйиш орқали истиқболда чорвачиликнинг сердаромад соҳаларидан бирига айланиши мумкин.

Қорақалпоғистоннинг иқлим шароити чорвачиликнинг **йилқичилик** соҳасини ривожлантириш учун ҳам қулайдир. Устюрт текислиги, Қизилқум чўли ва делтадаги кенг яйловлар нафақат йилқичилик учун, балки барча турдаги яйлов чорвачилигини ривожлантиришда энг муҳим табиий омиллардан бири саналади. Ушбу соҳа билан маҳаллий аҳоли қадимдан шуғулланиб келишган. Йилқичиликдан аҳоли дастлаб транспорт сифатида кенг фойдаланилган бўлса, ҳозирги кунда унинг гўшти, айниқса қози тайёрлашда, шунингдек сут, яъни аҳоли унинг шифобахш қимизидан кенг фойдаланмоқда.

2000-2022 йилларда Қорақалпоғистонда отларнинг бош сони 16,7 мингдан 26,7 минг бошга, яъни 160,1 фоизга кўпайган. Йилқичилик соҳасининг географик жойлашуви бўйича қорақўлчиликка нисбатан бу турдаги чорвачилик барча туманларда мавжуд. Лекин, отларнинг бош сони бўйича Бўзатов, Қораўзак, Қўнғирот, Мўйноқ, Тахтакўпир, Тўртқўл, Чимбой ва Эллиққалъа туманлари олдинда туради. Ҳозирги кунда уларнинг ҳар бирида 2000 дан 3000 бошгача отлар мавжуд бўлиб, уларга республикадаги жами отларнинг 70,7 фоизи ҳамда яйлов майдонларининг 90,5 фоизи тўғри келади. Бу кўрсаткич 2000 йили 72,7 фоизни ташкил қилган. Ушбу статистик маълумотлардан маълумки, йилқичилик соҳаси республиканинг юқорида кўрсатилган шимолий туманларида кенг ривожланган (54,9 фоиз). Жанубий туманларда эса фақат Тўртқўл ва Эллиққалъа туманларида унинг бош сони кўп бўлса (15,9), марказий туманларда ушбу соҳа унчалик ривожланмаган.

Юқоридаги таҳлил натижаларидан маълум бўлишича, ушбу тармокни кедажакда республиканинг кенг экин майдонлари ва яйловларига эга бўлган барча туманларида ривожлантириш катта аҳамиятга эга.

Қорақалпоғистон ҳудудида аҳоли қадимдан **туячилик** билан шуғулланиб келади. Ушбу соҳа аввало чўл шароитида транспорт мақсадида, шунингдек, гўшт, сут, тери ва жун учун боқилган. Минтақа туячиликини ривожлантириш учун қулай табиий шароит, кенг

ййловларга эга бўлишига қарамасдан, кейинги йилларда ушбу соҳанинг ривожланиши суи даражада. Сув ресурслари танқислигини инобатга олиб, ушбу соҳани истиқболда ривожлантириш республика учун катта амалий аҳамиятга эга бўлади.

2000-2022 йилларда Қорақалпоғистонда туяларнинг бош сони 4,5 мингдан 4,9 минг бошга, яъни 106,9 фоизга кўпайган. Статистик маълумотларга кўра, 2022 йили Қўнғирот, Тахтақўпир ва Тўртқўл туманларига республикадаги жами туяларнинг 53 фоизи ва ййлов майдонлари 71,1 фоизи тўғри келади. Бундан кейинги ўринларда Нукус, Хўжайли, Чимбой, Шуманай ва Эллиқалъа туманлари туради. Ушбу юқоридаги саккизта туманга республикадаги жами туяларнинг 89,9 фоизи ва ййлов фондининг 81,8 фоизи тегиши.

Умуман олганда, туячилик чорвачилик тармоғининг муҳим соҳаси сифатида Қорақалпоғистоннинг кенг ййловларга эга кишлок туманларида ривожлантириш мақсадга мувофиқдир.

Хулоса қилиб айтганда, аҳолининг озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлашда чорвачилик маҳсулотларининг ўрни бекиёс. Бунини эътиборга олган ҳолда, Қорақалпоғистонда чорвачилик тармоғини, айниқса ййлов чорвачилигини ривожлантириш мақсадга мувофиқдир. Чунки, сўнгги йиллардаги сув ресурсларининг танқислиги республика кишлок хўжалигида таркибий ўзгаришларни амалга оширишни ва ушбу муаммоларни илмий-назарий жиҳатдан ўрганишни тақоза этади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ракитников А.Н. География сельского хозяйства: (проблемы и методы исследования). М.: Мысль, 1970.
2. Умаров Е. Экономическая и социальная география Каракалпакстана. Нукус - 2011. (на каракалпакском языке).
3. Embergenov N.J., Joldasov A.S., Oteuliev M.O. Some issues of development of livestock in the Republic Karakalpakstan. Экономика и социум. ISSN 2225-1545. №9(76). Саратов, 2020, 22-25 p.
4. Turdimambetov I.R., Joldasov A.S. Development of Large-Horned Cattle Breeding in the Republic of Karakalpakstan and its Territorial Characteristics. Eurasian Journal of History, Geography and Economics. Volume 18| March 2023 ISSN: 2795-7659.

ЎЗБЕКИСТОН ЧОРВАЧИЛИК ТАРМОҒИ РИВОЖЛАНИШИНИНГ АСОСИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Файзуллаев М.А. (Қарши давлат университети, Ўзбекистон)

Аннотация: Мақолада кишлок хўжалигининг асосий тармоқларидан бири бўлган чорвачиликнинг Ўзбекистон Республикасида ҳудудий ривожланиши ва унга таъсир кўрсатувчи омиллар, хавф-хатарлар, муаммолар ҳамда уларни биртараф этиши бўйича истиқболли йўналишлар баён қилинган.

Калит сўзлар: кишлок хўжалиги, чорвачилик, озиқ-овқат, аҳоли, ййлов, ер ресурслари, деҳқон хўжалиги.

ОСНОВНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ РАЗВИТИЯ ЖИВОТНОВОДСТВЕННОЙ СФЕРЫ В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация: В статье описано региональное развитие животноводства, являющегося одной из основных отраслей сельского хозяйства в Республике Узбекистан, факторы, влияющие на него, риски, проблемы и перспективные направления их устранения.

Ключевые слова: сельское хозяйство, животноводство, продовольствие, население, пастбища, земельные ресурсы, земледелие.

MAIN CHARACTERISTICS OF THE DEVELOPMENT OF THE LIVESTOCK SECTOR IN UZBEKISTAN

Abstract: *The article describes the regional development of livestock breeding, which is one of the main branches of agriculture, in the Republic of Uzbekistan, the factors affecting it, risks, problems, and promising directions for their elimination.*

Keywords: *agriculture, livestock, food, population, pasture, land resources, farming.*

Озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш Ўзбекистоннинг мустақиллигини, мамлакатда ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий барқарорликни таъминлашнинг гарови ҳисобланади. Ер юзида иқлим ўзгаришининг натижасида юз бераётган табиий офатлар, ерларни суғориш учун сув танқислиги, қурғоқчилик каби вазиятлар озиқ-овқат маҳсулотлари етиштиришни қийинлаштирмоқда. Оқибатда дунё озиқ-овқат бозорларида нарх-наво кўтарилиб бормоқда. Шунингдек, 2008 йилда бошланиб, ҳамон давом этаётган жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози мазкур муаммонинг кескин тус олишига сабаб бўлмоқда. Жаҳоннинг 54 мамлакатида оилалар моддий аҳволи даражасининг пасайиши кузатилгани, 20 дан ортиқ давлат аҳолисининг асосий қисми очликдан қийналаётгани, 12 та мамлакатда аҳолининг ўртача умр кўриши қисқаргани, сўнги йилларда дунё аҳолисининг 840 миллиондан ортиғи очликдан азият чекаётганлиги бунинг яққол далилидир [1]. Шунинг учун ҳам бутун дунёда озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш масалаларига жуда катта аҳамият берилади.

Қишлоқ хўжалиги Ўзбекистон иқтисодиётининг муҳим тармоғи бўлиб, ЯИМнинг 28,5 фоизини ташкил этади. Унда қарийб 4,2 млн. киши меҳнат қилади, бу эса мамлакатдаги умумий бандликнинг 30% дан ортиғини ташкил этади. Асосий қишлоқ хўжалиги экинлари - пахта ва ғалла, лекин 2020-2021 йилларда квоталар ва нарх назоратининг бекор қилиниши экинларни диверсификациялашга, бошқа экинлар, мева ва сабзавотларни етиштиришга босқичма-босқич ўтишга ҳисса қўшмоқда. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини экспорт қилиш 2019 йилда Ўзбекистон ташқи даромадининг тахминан 9,8 фоизини ташкил этди. Ўзбекистон динамик ислохотлар ва иқтисодий ўзгаришларни амалга оширмоқда. Қишлоқ хўжалиги ва озиқ-овқат саноатида ҳам кенг кўламли ислохотлар амалга оширилмоқда, бу эса қишлоқ хўжалиги ва озиқ-овқат саноатини янада кенгайтириш ва диверсификациялаш учун янги имкониятлар очмоқда. Ўзбекистон иқтисодиётида қишлоқ хўжалигининг муҳим ўрни республиканинг иқтисодий муваффақиятида қишлоқ хўжалиги ислохотларининг муҳим ролини ҳам белгилаб беради.

Қишлоқ хўжалиги мамлакат аҳолисининг озиқ-овқат, иқтисодиёт бошқа тармоқларининг хом ашё маҳсулотларига бўлган эҳтиёжларини қондиришнинг муҳим манбаи ҳисобланади. Мазкур тармоқ ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш иқтисодиётнинг долзарб масалалардан бири бўлиб келмоқда. Қишлоқ хўжалигининг энг муҳим тармоғи чорвачилик ҳисобланади. У инсониятни ниҳоятда ҳаётий аҳамиятга эга бўлган озиқ-овқатлар (гўшт ва гўшт маҳсулотлари, сут ва сут маҳсулотлари, тухум, асал), енгил саноатни турли хом ашё (жун, тери, мўйна, қорақўл тери, тивит ва ҳ. к.) билан таъминлашда муҳим аҳамиятга эга.

БМТнинг озиқ-овқат ва қишлоқ хўжалиги ташкилоти (ФАО) маълумотларига кўра, жаҳон бўйича қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари қийматининг 40 фоизи чорвачилик улушига тўғри келиб, қарийб 1,3 млрд кишининг даромади ва озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлайди [6]. Шу билан бирга, чорвачиликда самарали ва барқарор усулларни жорий этиш орқали кўпгина инсонлар учун озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш ҳамда даромад олишда чорвачиликнинг ролини ошириш мумкин.

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

Ўзбекистонда олиб борилаётган иқтисодий ислохотларнинг ўзига хос хусусиятларидан бири – уларнинг кенг қамровли ва серқирралиги билан ажралиб туради. Бунда албатта, мамлакат маънавияти, маданияти ва ўзига хос менталитети ҳамда ҳозирги кунда халқ манфаатларидан келиб чиқиб амалга оширилишида намоён бўлади. Зеро, ижтимоий йўналтирилган бозор муносабатларига асосланувчи, барқарор ривожланган ва самарали иқтисодиётни барпо этиш кўплаб соҳаларда, шу жумладан, аграр соҳадаги туб ўзгаришларнинг амалга оширилишини тақозо этади [7, 8, 9].

Даромад даражасининг ортиши, овқатланиш рақсонининг ўзгариши ва аҳоли сонининг ўсиши каби омиллар, чорвачилик тармоғини Ўзбекистон каби ўрта ва паст даромадли мамлакатларда қишлоқ хўжалигининг энг тез ривожланаётган соҳаларидан бирига айлантди. Ушбу ўсиш чорва молларини етиштириш (боқиш) занжири бўйлаб кичик деҳқон фермерлари, агробизнес ва тармоқдаги бошқа иштирокчилар учун катта имкониятдир. Бироқ бошқа томондан бу ҳолат чорва молларини боқиш учун озуқа ва ер майдонларига бўлган талабни ошириб, табиий ресурслар ва атроф-муҳитга ҳам жиддий таъсир кўрсатади. Ўзбекистонда қишлоқ хўжалиги аҳоли бандлиги ва озиқ-овқат хавфсизлиги нуқтаи назаридан муҳим аҳамиятга эга [2, 3].

Мамлакатда чорвачилик соҳасида ҳам таркибий ўзгаришлар содир бўлмоқда. Мустақиллик йилларида йирик шохли қорамоллар сони 2,4 баробардан зиёдга, сигирлар сони 2 баробардан ортиқча ўсди. Шунингдек, қўй ва эчкилар ҳамда паррандалар сони шу даврда мос равишда 2 баробардан зиёдга ошди (жадвал).

Чорва моллари сонининг ўсиши натижасида чорвачилик маҳсулотларининг қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари умумий ҳажмидаги улуши 1990 йилдаги 36,6% дан 2020 йилга келиб 41% га ўсди. Бунга асосан деҳқон хўжаликларида чорва моллари сонининг ўсиши ҳисобига эришилди. 2020 йилда йирик шохли қорамолларнинг 94%, қўй ва эчкиларнинг 84,8%, паррандаларнинг 61,9% деҳқон ва томорқа хўжаликлари улушига тўғри келган. Натижада 1990-20120 йилларда гўшт (тирик вазнда) ишлаб чиқариш салкам 2,9 баробарга, сут 3,3 баробарга, тухум 5,3 баробардан зиёдга ўсди.

Ўзбекистон Республикасида чорва моллари сонининг ўсиши динамикаси¹
(йил бошида, минг бош)

Чорва моллари турлари	1991 йил	2000 йил	2010 йил	2016 йил	2020 йил	2020 йилда 1991 йилга нисбатан %да
Йирик шохли қорамоллар	5112,6	5353,4	9094,7	11641,3	12154,3	237,7
Шу жумладан, сигирлар	2120,2	2343,4	3758,1	4173,5	4729,4	223,0
Қўй ва эчкилар	10109,5	8932,5	15340,9	19118,8	22458,8	222,1
Паррандалар	35200,4	14510,0	37733,3	61359,2	89588,7	254,5

2020 йилда чорвачилик ялпи маҳсулоти 2016 йилга нисбатан 2,3 бараварга ошиб, 64,8 трлн сўмдан 151,4 трлн сўмга етди. 2020 йилда чорвачилик секторида янги бўш иш ўринлари сони 48 фоизга ошиб, 18,3 мингтага етди. Жорий йилда чорвачилик соҳасида расмий жиҳатдан қарийб 1,7 млн кишининг, жумладан, 458 минг нафар ишчининг бандлиги таъминланган. 2020 йилда барча тоифадаги хўжаликларда тирик вазнда 2,6 млн тонна гўшт етиштирилди (сўйиш вазнда қарийб 1,7 млн тонна), бу 2015 йилги

¹ Ўзбекистон Республикаси давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисобланган.

кўрсаткичдан 16 фоизга кўп. 2020 йилда гўшт импорти 95,2 минг тоннани (181,4 млн доллар), шу жумладан, 60,4 минг тонна парранда гўштини (57,5 млн доллар) ташкил этди. Гўшт ва гўшт маҳсулотлари билан мамлакат тўлиқ ўз эҳтиёжини қондира олмаяпти. 2020 йилда энг кўп гўшт Беларусдан – 46 %, Россиядан – 5 % ва Украинадан – 6 % импорт қилинди. Гўшт импорти мамлакатдаги умумий гўшт истеъмолининг 5,7-6 фоизини ташкил қилади.

2020 йил якунига кўра, тирик қорамолларнинг умумий сони 2016 йилга нисбатан 9 фоизга ўсиб, 12 154 минг бошга етди, сигирлар сони эса худди шу даврда 10 фоизга ошиб, 4 729 минг бошни ташкил этди. Тирик эчки ва қўйлар сони 12 фоизга ортиб, 2020 йилда 22 458 минг бошга етди. Қорамоллар сони бўйича Қашқадарё – 1,67 млн бош (12,3%), Самарқанд – 1,65 млн бош (12,1%) ва Бухоро – 1,28 млн бош (9,4%) етакчилик қилади. Бу вилоятлар мамлакатда гўшт ва сут етказиб бериш борасида ҳам пешқадам бўлиб турибди.

Сўнгги беш йил давомида тирик паррандалар сонидан ижобий ўзгариш кузатилган бўлиб, улар 2017 йилдаги 71 343 минг бошдан 2019 йилда 93 132 минг бошга етди. 2020 йилда паррандаларнинг умумий сони 2017 йилга нисбатан 26 фоизга ортиб, 89 588 минг бошни ташкил этди. Тошкент вилояти – 15,5 млн (17,3%), Самарқанд вилояти – 13,5 млн (15,1%) ва Фарғона вилояти – 8,6 млн (9,6%) парранда етиштириш бўйича етакчи ҳудудлар ҳисобланади. 2020 йилда 7781 млн дона тухум ишлаб чиқарилган бўлиб, бу 2015 йилга нисбатан 22 фоизга кўп.

Кейинги йилларда мамлакатда балиқчилик хўжалигини ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. 2021 йилда жами 173,8 минг тонна балиқ етиштирилган бўлиб, бу кўрсаткич 2020 йилга нисбатан 20,7 фоизга баланд. 2021 йилда балиқ етиштириш бўйича Хоразм (31,1 минг тонна), Самарқанд (21,9 минг тонна) ва Андижон (17,6 минг тонна) вилоятлари етакчилик қилди.

Мамлакатнинг қишлоқ жойларида чорвачилик оғир дамлар учун гаров, эҳтиёт чораси ва даромад тўплаш воситаси сифатида муҳим ўрин тутади. Чорвачилик билан шуғулланувчи уй (ёки деҳқон) хўжаликлари аслида ер майдони жуда чекланган, одатда 0,3 гектардан кам бўлган ҳовли-жойда хўжалик юритиб, бозорда фақат ўз истеъмолидан ортган маҳсулотларни сотадиган ярим натурал оилавий фермерлардир. Деҳқон хўжаликларида одатда 3-5 бош жонивор бўлишига қарамай, гўшт, сут ва сут маҳсулотларининг 90,7 фоизи деҳқонлар томонидан етказиб берилади, қолган қисми эса фермерлар ва қишлоқ хўжалиги ташкилотлари томонидан таъминланиб, бу умумий етказиб бериш ҳажмининг энг катта улушига тўғри келади [4, 5].

Тирик қорамолларнинг 90 фоиздан ортиқ қисми, эчки ва қўйларнинг 80 фоизи ва паррандаларнинг 58 фоизи чорвачилик билан шуғулланувчи уй хўжаликларига тегишли. Шунга мос равишда, гўштнинг 89 фоизи, сут маҳсулотларининг 94 фоизи ва тухумнинг 61 фоизи улар томонидан етказиб берилади. Бироқ балиқ етиштиришда уй хўжаликларининг улуши паст бўлиб, тармоқни ривожлантириш ёки тармоқни чорвачилик билан уйғунлаштириш уй хўжаликлари учун кўшимча имкониятлар эшигини очади.

Чорвачилик секторида асосан анъанавий усуллар қўлланилади, замонавий технологиялардан ер майдонлари ва яйловларсиз хўжалик юритиш усулларида фойдаланиш доираси чекланган. Бугунги кунда чорвачилик тармоғида қуйидаги асосий муаммолар вужудга келган:

- *Чорва учун озуқа импортига юқори даражада қарамлик ва озуқа етиштириш учун майдонларнинг чекланганлиги.* 1990 йилларда чорва моллари озуқаси учун ажратилган майдонлар қарийб 1 млн гектарни ташкил этган бўлиб, сўнгги йигирма йил

ичида чорвачилик сектори 2 барабар ўсди, бироқ чорва озукаси учун ажратилган майдонлар 3 барабарга қисқарди.

- *Ййлов ерлари деградацияси.* Ўзбекистонда умумий ййлов майдони 23 млн гектар ёки бутун ҳудуднинг ярмини ташкил қилади. Охириги 15-20 йил ичида ййловлардан нотўғри фойдаланиш, уларга зарур агротехник чора-тадбирлар олиб борилмаганлиги билан боғлиқ бўлган (айниқса чўлларда) деградация кузатилмоқда.

- *Дехқон хўжаликларида паст даражадаги маҳсулдорлик.* Чорвачилик маҳсулотларининг асосий қисми уй хўжаликлари улушига тўғри келади, бироқ бу хўжаликларда ҳар бир сигирдан йиллик сут ишлаб чиқариш ҳажми йирик фермерларга нисбатан 1,5 % оз, сўйиладиган ҳайвонлар қарийиб 30 % кам вазн босади, дехқонлар томонидан ҳар бир товукдан олинадиган тухумлар сони 2 барабар паст.

- *Иқлим ўзгариши.* Ўзбекистонда иқлим ўзгаришининг чорвачиликка таъсири етарлича ўрганилмаган, бироқ унинг иссиқлик стресси ва чорвалар маҳсулдорлигининг пасайиши туфайли салбий оқибатларга олиб келиши кутилмоқда. Сувдан фойдаланиш имконияти камайиши туфайли ҳайвонларни сақлаш мураккаб ва фойдасиз ишга айланади. Шу боисдан билимга таянувчи ва кичик ер майдонларидан фойдаланувчи интенсив қишлоқ хўжалигини яратиш учун давлат инвестицияларини орттириш муҳим аҳамиятга эга.

Чорвачилик тармоғининг маҳсулдорлиги ва рентабеллигини ошириш учун хорижий мамлакатлар тажрибасидан келиб чиққан ҳолда қуйидаги чора-тадбирларни амалга ошириш мақсадга мувофиқдир:

– ёзги ва қишки ййловларда ем-хашак турларини, шунингдек, уларнинг ҳосилдорлик даражасини белгилаш, алмашлаб ўтлатиш, экиш ва ййловларни тиклаш концепциясини жорий этиш;

мамлакат бўйлаб ишлаб чиқилиши ва тарғиб қилиниши лозим бўлган аквапоника ва гидропоника каби (озуқа ишлаб чиқариш бўйича) янги усулларни жорий этиш;

– Ветеринария ва чорвачиликни ривожлантириш давлат қўмитаси томонидан озуқа бирлигига гўшт ва сут конверсияси коэффициенти юқори бўлган ҳамда турли касалликларга, хусусан, иқлим ўзгаришига чидамли юқори наслдор молларни сунъий уруғлантиришни жадаллаштирилиш;

– фермерларнинг қурғоқчилик, касаллик ва бошқа турдаги офатлардан кўрган зарарларини қоплаш учун давлат қўмаги билан қишлоқ хўжалиги суғуртасининг комплекс бозорини ривожлантириш;

– чорвачиликни ривожлантириш мақсадида қишлоқ туманларида кластер тизими асосида 1000 бошдан кам бўлмаган йирик чорвачилик комплексларини ташкил қилиш ва ушбу туманларда 40-50 минг гектар ер майдонларини чорва озукаси етиштириш учун ажратиш ҳамда ҳар бир туманда “Намунавий чорвадор хўжалиги”ни ташкил қилиш мамлакатда озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлашда катта аҳамият касб этади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Мирзиёев Ш.М. Қишлоқ хўжалиги ва озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқариш – энг долзарб масала. 10 апрель 2020 й. www.prezident.uz/uz/lists/view/3493.
2. Бозоров А. Ўзбекистон ва Марказий Осиёда озиқ-овқат хавфсизлиги// Иқтисодий шарҳ. №12/2022
3. Бозоров А. Дехқон хўжаликлари чорвачиликни ҳаракатлантирувчи куч сифатида// Иқтисодий шарҳ. №9/2022
4. Жонихонов М., Раҳмонов С. Озиқ-овқат дастури: мамлакат тараққиёти, иқтисодиёт барқарорлиги ва фаровонликнинг мустаҳкам асоси.//Халқ сўзи, 2014 йил 7июнь.
5. Норжигитов Ж. Дехқон хўжаликларининг озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлашдаги роли// Иқтисодий шарҳ. №12/2022

6. The state of food security and nutrition in the world. Food and Agriculture Organization of the United Nations International Fund for Agricultural Development | United Nations Children's Fund United Nations World Food Programme | World Health Organization Rome, 2022
7. Faizullaev M.A Main characteristics of the formation of a geographic conveyor in agricultural development// Web of Scientist: International Scientific Research Journal. Vol. 4 No. 2 (2023). – P. 89-92
8. Faizullaev M.A. Theoretical and methodological aspects of the economic geographical study of agriculture and the use of land and water resources. Eurasian Journal of History, Geography and Economics. Volume 16, Belgium, 2023. – P. 39-42
9. Faizullaev M.A. Factors of intensive development of agriculture in ensuring food security. Web of Scientist: International Scientific Research Journal. Vol. 4 No. 1 (2023). – P. 715-719

РЕКРЕАЦИЯ ВА РЕКРЕАЦИЯ ГЕОГРАФИЯСИНИНГ НАЗАРИЙ МАСАЛАЛАРИ

Холмуродов Ш.А., Умарова Н.Ё., Давронова Р.Ш
(Тошкент давлат педогогика университети, Ўзбекистон)

Аннотация: *Мазкур мақолада рекреация ва рекреация географиясининг мазмуни, вазифаларига оид назарий масалалар ва рекреациянинг аҳамияти, шаклланиш тарихи таҳлил қилинган. Шунингдек, рекреация фаолиятини географик тадқиқ қилиш ва унинг ёндошувлари ёритилган.*

Калит сўзлар: *рекреация, рекреация географияси, рекреация фаолияти, рекреация салоҳияти, туризм, юмшоқ туризм, экотуризм, геотизим, ҳудудий рекреация тизимлар.*

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ОТДЫХА И ГЕОГРАФИИ ОТДЫХА

Аннотация: *В данной статье анализируются теоретические вопросы, связанные с содержанием и задачами рекреации и географией рекреации, значением рекреации, историей ее становления. Также рассматриваются географические исследования рекреационной деятельности и подходы к ним.*

Ключевые слова: *рекреация, рекреационная география, рекреационная деятельность, рекреационный потенциал, туризм, мягкий туризм, экотуризм, геосистема, территориальные рекреационные системы.*

THEORETICAL QUESTIONS OF REST AND GEOGRAPHY OF REST

Abstract: *This article analyzes theoretical issues related to the content and objectives of recreation and the geography of recreation, the significance of recreation, the history of its formation. Geographical studies of recreational activities and approaches to them are also considered.*

Keywords: *recreation, recreational geography, recreational activities, recreational potential, tourism, soft tourism, ecotourism, geosystem, territorial recreational systems.*

Рекреация географиясининг назарий асосларига оид амалий билимларни чуқур ва атрофлича таҳлил қилиш йўли билан тоғ ва тоғолди ҳудудлари учун мавжуд рекреация ресурслари ҳамда шароитларини ўрганиш асосида аҳолининг дам олиши, саломатлигини тиклаши учун зарур бўлган мезон кўрсаткичларни аниқлаб, улар миқдор ва сифат жиҳатидан асосланади.

Рекреация – *rekreatsiya* – фран. – дам олиш, ҳордиқ чиқариш; поляк. *rekreacja* – дам олиш; лотин. *recreation* – куч кувватни тиклаш, дам олиш; бўлиб Н.Ф.Реймерс [7] буларга қўшимча тарзда инсоннинг саломатлиги ва меҳнат қобилятини тиклаши ўзининг яшаш жойида эмас, балки ташкил этилган ёки ташкил этилмаган сайёҳлик сафарларида ёки меҳнат таътили вақтини махсус дам олиш масканлари (санатория, дам олиш уйлари ва

бошқалар)да ўтказишини қайд этади. Бошқа манбаларда рекреация – дам олиш, бўш вақтдан фойдаланишнинг ҳар қанақа шакллари эканлиги таъкидланади [8, 124-б.].

АҚШ миллий туризм сиёсий тадқиқотлар маркази “рекреация” терминини қуйидагича изоҳлайди; рекреация – кишиларнинг бўш вақтларидан онгли равишда фойдалана билиш фаолияти. Рекреация суст (пассив) ёки фаол ҳамда алоҳида ва гуруҳлар кўринишида намоён бўлиши мумкин.

Одамлар кўп жамланган, кўп қаватли уйлар ва биноларда чарчаб толиққан, сершовқин йирик шаҳарларда яшовчилар учун денгиз бўйларида, табиат қўйнида ҳордиқ чиқариш катта таъсурот қолдиради, уларнинг қувватларини тиклайди.

Ҳордиқ чиқариш, сарфланган куч-қувватни тиклашнинг энг яхши усули – бу барча ёшдаги инсонлар учун имконли бўлган табиат қучоғида фаол дам олишдир. Инсонлардаги мўътадил табиий юк, табиат билан ўзаро мулоқотдаги ижобий ҳиссиётлар асаб соҳаси, юрак-қон томирлари, мушаклар ҳамда нафас олиш тизимлари фаолиятига ижобий таъсир кўрсатади. Шу туфайли рекреация фаолияти – бу рекреация талабларини қондиришга йўналтирилган инсон ҳаёт фаолиятининг асосий тури ҳисобланади.

Биз ҳам рекреация дейилганда, инсонларнинг дам олишлари ва соғлиқларини тиклаши мақсадида ўзининг яшаш жойларидан чиқиб, табиат қучоғида, соғлом турмуш тарзига амал қилган ҳолда бўш вақтини мазмунли ўтказишларини тушунамиз [9]. Рекреация туризмнинг таркибий қисми сифатида эътироф этилади. А.Н.Нигматов таъбирича, “... рекреацияни шахснинг дам олиши ва ҳордиқ чиқариши мақсадида уюштирилаётган алоҳида сайёҳлик тури деб, ажратиш мақсадга мувофиқдир” [4, 16-б.]. Бу жиҳатдан у экотуризм ва зиёрат туризмларига яқин ҳамда бир-бирларини тўлдириб туради. Буни А.Низомов [5] ҳамда Б.Ҳ.Камоловлар [3] томонидан экотуристлик ресурсларни таснифлашга оид ишлари ҳам исботлайди. Чунки, унда ажратилган экотуристлик ресурс турларининг аксарияти рекреация ресурслари сифатида эътироф этилади. Шу боис улар қисман фарқланувчи бўлсаларда, кўплаб муносабатлари жиҳатидан бир-бирларига яқин – табиатга йўналтирилган туризм шакллари бўлиб, кейинги ўн йилликларда дунё бўйича кенг тарқалмоқда. Натижада, оммобоб ва махсус адабиётларларда турлича эпитетларнинг яхлит кўриниши (спектора) сифатида характерланмоқда:

- юмшоқ туризм (Sanfter Tourismus – нем., Soft Tourism – инг.);
- тоғ, табиий, шунингдек ёввойи-табиий туризм (Mountain, Nature or Wilderness Tourism);
- яшил, саргузаштли, қишлоқ туризми (Green, Adventure, Agro - Tourism);
- экологик ёки экотуризм (Ecological or Ecotourism) [1, 525-б.].

Туризм назариётчиси Й.Криппендорф экологик туризмни тинч ёки тинчлантирувчи туризм деб, атаган ҳамда уни: “ландшафт билан ҳамкорликда кўпроқ инсонларнинг жисмоний ва маънавий ҳордиқ чиқаришларига имкон яратиш, шунингдек маҳаллий аҳолининг узоқ вақтлар мобайнидаги қизиқишларини ҳисобга олиб уларнинг жойлашув шакллари ҳамда дам олувчилар ва ландшафт имкониятларига жавоб беришидир” [11], деб таърифлаган. Демак, рекреация ва экологик туризмни географик жиҳатдан тадқиқ қилишда ҳам мана шу ўхшашликлар ҳамisha назарда тутилиши ва эътиборда бўлиши мақсадга мувофиқдир.

Бироқ, рекреацияни аниқлашда қисман бир-бирини инкор этувчи ёндашувлар ҳам мавжуд. Улар ичида умумэътироф этилганлари қуйидагилар: 1) рекреация фаолияти ижтимоий тоифа (категория) сифатида қаралади ва у мазмун жиҳатидан қизиқарли ҳордиқ чиқаришдир; 2) рекреация тушунчаси биологик доминантликни аниқлаштирувчи йўналиш бўлиб, у дам олишга яқин; 3) рекреацияни ижтимоий-биологик феномен сифатида қараш, лекин тушунчанинг ҳажмида фарқ қилувчи ҳисобланади. Тамойиллардаги аниқланган

тафовутлар бир-бирига зид эмас ва улар инсонларнинг рекреация талаблари тузилмасига тўлиқ мос келади.

Аҳолининг дам олишини ҳудудий ташкил этиш масаласига илк қизиқишлар 1966-1967 йилларда Москва шаҳри яқинидаги Клязьма пансионатига туташ ўрмонлардан, у ердаги дам олувчиларнинг нотўғри фойдалана бошлаганликларини кузатиш оқибатида эътибор берилган. Дарҳақиқат, аҳолининг бўш вақтларининг узайиши, моддий даромадлари ва маданий даражасининг юксала бориши билан шаҳардан ташқарида дам олиш кўлами ҳам мунтазам орта борган. Маълумки, бу жараён: иқтисодиёт, социология, руҳшунослик, тиббий-биологик фанлар мажмуаси каби турли фанларга ҳам дахлдордир; у географиянинг ривожланишига ҳам сезиларли таъсир кўрсатди, ҳозирги даврда мустақил тарзда географиянинг алоҳида тармоғи – **рекреация географияси** фани вужудга келди. Рекреация фаолиятини географик тадқиқ қилишнинг илк босқичларида асосий эътибор: дунёнинг алоҳида регионларида туризмнинг ривожланиш хусусиятлари, ташқи туризмнинг мамлакат тўлов қобиляти мувозанатига таъсири, туризмни аҳоли миграциясининг алоҳида шаклидаги ролига қаратилган эди. Кейинчалик туризмни инсон фаолиятининг бошқа тармоқлари билан алоқаларига бағишланган тадқиқот ишларнинг кўлами ҳам орта борди.

Географияда рекреация муаммоларини ҳар томонлама ўрганиш биринчилардан бўлиб собиқ иттифок Фанлар Академиясининг География институтининг табиий ва иқтисодий география бўлимлари жамоаси зиммасига тушди. Ўтган асрнинг 60-йиллари ўрталаридан бошлаб рекреация географиясини ривожлантириш бўйича етакчилик М.В.Ломоносов номидаги Москва давлат университетида ўтди.

Ландшафтшуносликнинг амалий жиҳатдан энг оддий соҳаларидан бири – **шаҳардан ташқарида дам олишни ташкил этиш ёки рекреациядир** [2, 178-б.]. Рекреация географиясининг **тадқиқот объекти** ҳудудий рекреация тизимлари ҳисобланиб, унга дам олувчилар, табиий муҳит, хизмат кўрсатувчи ходимлар ва бошқарув ташкилотлари киради [6, 47-б.]. Ҳозирда шаклланган мажмуали географик фан – **рекреация географияси** – кишиларнинг рекреация фаолиятларини ҳудудий ташкил этиш қонуниятлари тўғрисидаги фан ҳисобланади. Ҳозирги замон рекреация географияси асосида социал, техноген ва табиий компонентларни ўзида қамраган, мураккаб тузилишга эга бўлган тадқиқот объекти тўғрисидаги тасаввурлар ётади. Ана шуларнинг барчаси XX асрнинг 70-йилларида ҳудудий рекреация тизимлари тўғрисидаги концепцияни яратишга сезиларли туртки бўлди.

Рекреация географиясининг **тадқиқот предмети** рекреация фаолияти жараёнида кишиларнинг феъл-атворидаги хусусиятлар ва бўшлиқдаги қонуниятларни ўрганиш ҳамда рекреация объектларини жойлаштириш ҳисобланади.

Рекреация географиясининг мажмуали **вазифалари** (географияга тааллуқли бўлмаган дам олувчиларга хизмат кўрсатувчи ташкилот ва бошқа масалаларни қамраган ҳолда) қайсики, амалий ландшафтшуносликка бевосита алоқадор бўлган геотизимларнинг рекреация салоҳиятини ҳамда уларни рекреация жиҳатдан баҳолаш ва уларга дам олувчиларнинг таъсири (рекреация юки)ни ўрганиш ҳисобланади [2, 180-181-б.].

Рекреация географияси рекреациянинг турли жиҳатларини ўрганувчи кўплаб бошқа илмий ва амалий фанлар билан алоқадорликда реал мазмунга эга бўлади. Умуман рекреация атамаси турли фанлар учун қизиқиш уйғотади. Шу боис рекреация географияси ногеографик (географик бўлмаган) фанлар – социология, психология, экология, табиатдан фойдаланиш, сиёсатшунослик, иқтисодиёт, тиббиёт ва бошқалар билан ҳам жуда мустаҳкам алоқада ривожланади. Географик тадқиқотларда рекреация фақат тор амалий

йўналишдан боришни ёқламайди. Шунга кўра табиий география рекреацион юкка табиий ландшафтларнинг бардошини белгилаш ва табиий рекреацион ресурсларни баҳолаш билан шуғулланади. Рекреацион фаолиятнинг ижтимоий-иқтисодий меъёрларига кўра табиий ландшафтларнинг рекреацион сифимини баҳолайди. Шунингдек, табиий география рекреацион фаолият ривожланган шароитда табиатни муҳофаза қилиш масалаларини таҳлил қилади [10, 8-б.].

Рекреация географиясининг **тадқиқот предмети** рекреация фаолияти ҳамда рекреация объектларини жойлаштириш жараёнида ҳудудий қонуниятлар ва кишиларнинг хулқий хусусиятларини ўрганиш ҳисобланади.

Рекреация географиясининг мажмуали **вазифалари** (географияга тааллуқли бўлмаган дам олувчиларга хизмат кўрсатувчи ташкилот ва мазкур бошқа масалаларни қамраган ҳолда) қайсики, амалий ландшафтшуносликка бевосита алоқадор бўлган геотизимларнинг рекреация салоҳияти, уларни рекреация жиҳатдан баҳолаш, уларга дам олувчиларнинг таъсири (рекреация юки)ни ўрганиш ҳисобланади [2, 180-181-б.].

Юқоридаги таҳлиллардан шу нарса аён бўладики, демак рекреация, бу туризмга, айниқса экологик ва тиббиёт туризмга асос ҳисобланади. Ана шундай рекреация имкониятларига эга бўлган ҳудудлардан бири Ғарбий Тяньшан, Туркистон-Нурота тоғ ва тоғолди ландшафтларидир. Аввало ушбу ҳудуд қулай табиий шароитда жойлашганлиги, республика миқёсидаги темир ва автомобиль йўллари кесишган қулай географик ўрни билан характерланади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. География туризма // Колл. авт., под ред. А.Ю.Александровой. 2-изд. -М.: КНОРУС, 2009. 592 с.
2. Исаченко А.Г. География сегодня: Пособие для учителей. -М.: Просвещение, 1979. 92 с.
3. Камолов Б.Х. Вилоят ҳудудидаги экотуристтик ресурслар ва экотуристтик маршрутлар // Фарғона водийсида экотуризмни ривожлантириш истикболлари. Республика илмий-амалий анжуманлар материаллари. Наманган: НамДУ, 2016. 97-101-б.
4. Нигматов А.Н. Экотуризм ва унинг географик хусусиятлари. -Т.: Наврўз, 2019. 148 б.
5. Низомов А. ва б. Ўзбекистоннинг экотуристтик ресурслари ва йўналишлари. -Т.: Фан ва технология, 2014. 104 б.
6. Преображенский В.С., Веденин Ю.А. География и отдых. -М.: Наука, 1971. 48 с.
7. Реймерс Н.Ф. Экология. -М.: Россия молодая, 1994. 367 с.
8. Рекреационная география // География сегодня (Под науч. ред. И.П.Герасимова и В.С.Преображенского). М.: Знание, 1984. 128 с. (Нар. ун-т. Естест-й фак.), с. 71-76.
9. Холмуродов Ш.А. Туркистон-Нурота тизмаси тоғ ландшафтларининг рекреация имкониятларини баҳолаш. Геог. фан. бўй. фал. док дараж. олиш у-н тақ. этил. дисс. автореф. - Самарқанд., 2021, 44-б.
10. Якубов Ў.Ш., Вахобов Х. Рекреацион география асослари. -Т.: Фан ва технология, 2012. 144 б.
11. Mose J. бўйича цитатта: Tourismus im Nationalpark Hohe Tauern. Vechtaer Arbeiten zur Geographie und Regionalwissenschaft. 1988. Bd.6.S.34.

ҚАШҚАДАРЁ ВИЛОЯТИ НОЗОГЕОГРАФИК ВАЗИЯТИНИНГ АСОСИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Хужамова С.Б. (Қарши давлат университети, Ўзбекистон)

Аннотация: Мақолада тиббиёт географиясининг асосий йўналиши бўлган нозогеографик тадқиқотлар, Қашқадарё виллоятининг нозогеографик вазияти, аҳолининг табиий ўсиши, ўлим коэффициентлари ва аҳолининг ўлимига сабаб бўлган касалликларнинг таркиби статистик таҳлил асосида баён қилинган.

Калит сўзлар: тиббиёт географияси, нозогеография, аҳоли, табиий ўсиш, ўлим коэффициенти, касалликлар.

ОСНОВНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ НОЗОГЕОГРАФИЧЕСКОГО ПОЛОЖЕНИЯ КАШКАДАРЬСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация: В статье на основе статистического анализа описываются нозогеографические исследования, являющиеся основным направлением медицинской географии, нозогеографическое положение Кашкадарьинской области, естественный прирост населения, смертность и состав болезней, вызывающих смертность населения.

Ключевые слова: медицинская география, нозогеография, население, естественный прирост, смертность, болезни.

MAIN CHARACTERISTICS OF THE NOZOGEOGRAPHICAL POSITION OF THE KASHADARYA REGION

Abstract: Based on statistical analysis, the article describes nosogeographic studies, which are the main direction of medical geography, the nosogeographic position of the Kashkadarya region, natural population growth, mortality and the composition of diseases that cause mortality in the population.

Keywords: medical geography, nozogeography, population, natural increase, mortality, diseases.

Республикада аҳоли саломатлигини янада мустахкамлаш, соғлиқни сақлаш соҳасини модернизация қилиш, муттасил ортиб бораётган касаллик гуруҳ ва турларини камайтириш, оналик ва болаликни муҳофаза қилишга оид қатор чора-тадбирлар амалга оширилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2022-2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги фармонининг 5-бандида аҳоли саломатлигини таъминлаш бўйича белгиланган вазифалар доирасида топшириқлар белгилаб берилган. Бу борада, жумладан экологик вазият кескинлашган Қашқадарё вилоятида вужудга келган нозогеографик вазиятга географик омилларнинг таъсирини оптималлаштиришга йўналтирилган илмий изланишлар муҳим аҳамият касб этади.

Сўнгги йилларда замонавий география фанлари тизимида ижтимоий соҳаларга эʼтибор кучаймоқда. Жумладан, ҳозирги замон фан ва техника фаолиятининг табиий муҳитга таʼсирини фаоллашуви натижасида вужудга келган ноҳуш экологик вазият кишилар саломатлик ҳолатидаги салбий оқибатларни келтириб чиқармоқда. Бу эса, ўз навбатида ижтимоий географиянинг ўзига хос соҳаларидан бири бўлган, аниқроғи, касалликлар ва саломатлик, аҳолининг касалланиш ва саломатлик даражаси ҳамда уларнинг ҳудудий хусусиятларини ўрганувчи тиббиёт географияси олдида янгидан-янги муаммоларни қўймоқда [2, 6].

Дунё география ва тиббиёт фани атроф-муҳит, инсон саломатлиги нозогеографик вазият ҳамда географик омиллар ўртасидаги корреляцион алоқадорликнинг асосий йўналишларини тадқиқ этиш ва ушбу алоқадорликнинг механизмларини аниқлаш, нозоэкологик ва нозогеографик вазиятларнинг вужудга келиши, уларни оптималлаштириш муаммолари хусусида жиддий тадқиқотлар олиб борилмоқда. Хусусан, тиббиёт географияси ва нозогеографиянинг нозокомплексларни алоҳида категория сифатида тадқиқ этиш, унга таъсир этувчи омилларни баҳолаш, ўчоқ ҳосил қилувчи касалликларни тарқалиш ареалларини, динамикасини аниқлаш ва прогнозларини ишлаб чиқиш масалаларига устувор аҳамият берилмоқда. Ҳудудлардаги тиббий географик вазият жамиятнинг ривожланиши ва аҳоли турмуш тарзини белгиловчи муҳим омиллардан бири ҳисобланади. Тиббий географик муаммоларни ҳал этиш ва аҳоли саломатлигини яхшилаш, аҳоли ўртасида касалланиш кўрсаткичларини пасайтириш ҳамда умр узайишини таъминлаш муҳим илмий ва амалий аҳамиятга эга [3].

Нозогеографиянинг асосий масаласи инсонларда учрайдиган касалликлар тарқалишининг умумий географик қонуниятларини аниқлаш, алоҳида касалликлар нозокомплекс ва нозоареаллари, уларнинг динамикасини тадқиқ этишдан иборат. Шундай экан, нозогеография ўз тадқиқот объектига эга бўлган тиббий географиянинг алоҳида йўналишидир. У айрим касалликларнинг ўтмишда ва турли даврлардаги ҳолати билан ҳам шуғулланади. Чунки, касалликлар географияси эволюцияси, баъзи касалликларнинг умуман йўқолиб кетиши, аксинча, айримларининг кенг ҳудудлар бўйлаб тарқалиб кетиши бундай изланишларнинг муҳим назарий аҳамият касб этишини англатади. Бундан ташқари, тиббий географик тадқиқотларда ҳудудларнинг нозогеографик вазият нуқтаи назаридан таҳлил этиш ҳам чуқур маъно касб этади [1, 2, 6].

Нозогеографик ҳолат ёки вазият, энг аввало, маълум бир жой ёки ҳудудда аҳолининг умумий касалланиш даражаси, айрим гуруҳ касалликлар ўчоқлари ёки ареалларининг мавжудлиги билан тавсифланади. Нозогеографик вазият жуда нозик ҳудудий тизим сифатида, турли табиий ва ижтимоий-иқтисодий омиллар таъсирида ўта ўзгарувчан бўлади. Бунда айниқса юқумли касалликларнинг тарқалишига экологик ҳолатнинг ифлосланиши каби омиллар катта таъсир кўрсатади [1]. Нозогеографик вазият, ўз навбатида, демографик ва экологик ҳолат билан чамбарчас боғлиқ. У ушбу ҳудуд ёки мамлакатнинг умумий ижтимоий ҳолати, аҳолининг яшаш даражасини ҳам белгилаб беради. Шу нуқтаи назардан нозогеографик вазиятни аниқлаш ва баҳолаш социал географик тадқиқотларда муҳим аҳамият касб этади. Ўзига хос табиий шароит, нозогеографик ва тиббий-ландшафт хусусиятларига эга бўлган Ўзбекистон учун нозогеографик тадқиқотларнинг географик жиҳатларини ўрганиш муҳим аҳамият касб этади. Чунки мамлакатимиз ҳудудида тоғ ва текислик, чўл ва воҳа табиат комплекслари, урбанизациялашган йирик шаҳарлар, аҳоли сийрак жойлашган қишлоқ ва овуллар, йирик ишлаб чиқариш корхоналари жойлашган саноат марказларида аҳоли орасида ўзига хос касалликлар намоён бўлади.

Қашқадарё вилояти тиббий географик вазиятини шаклланишида ер усти ва ер ости сувлари муҳим роль ўйнайди. Вилоят аҳолиси орасида тарқалган кўплаб касалликларни келтириб чиқарадиган бактериялар, уларни ташувчи турли вируслар сувли муҳит ва унинг сифати билан боғлиқдир. Қашқадарё вилоятининг ер усти сувлари трансчегаравий аҳамиятга эга Амударё ҳамда Қашқадарё дарёси ва унинг irmoқларидан таркиб топган бўлиб, кейинги йилларда дарё суви табиий ва антропоген омиллар таъсирида ифлосланиб бормоқда. Дарё сувининг ифлосланиши барча дарёлар ҳавзаларига хос равишда унинг юқори қисмидан қуйи қисмига қараб ўзгариб боради. Дарё ва ер ости сувларининг ифлосланиши Қашқадарё вилоятида ўзига хос бўлган тиббий географик, тиббий геоэкологик ва эпидемиологик вазиятни вужудга келтириб аҳоли орасида ошқозон-ичак, буйрак, ўт қопи, юқумли ва паразитар касалликларни кенг тарқалишига сабаб бўлади. Вилоятда нозогеографик вазиятнинг шаклланишида ижтимоий-иқтисодий омиллар ҳам катта роль ўйнайди.

Қашқадарё вилояти мамлакат миллий иқтисодиётида муҳим мавқега эга бўлиб, бу ерда тоғ-кон саноати, газ-кимё саноати, озиқ-овқат саноати, қишлоқ хўжалиги, шунингдек, қайта ишлаш ва хизмат кўрсатиш тармоқлари яхши ривожланган [5]. Вилоятда аҳоли орасида учрайдиган касалликлар туманлар кесимида таҳлил қилинганда нозогеографик вазият айнан ихтисослашув билан боғлиқлиги кўзга ташланади. Сўнгги йилларда Ўзбекистоннинг аксарият регионларида, жумладан Қашқадарё вилоятида келиб чиқиши ва географик тарқалиши экологик, ижтимоий-иқтисодий, санитар-гигиеник, маиший-гигиеник, аҳолини турмуш кечириш тарзи, хўжалигини ихтисослашуви билан боғлиқ бўлган касалликлар, бундан ташқари камқонлик (анемия), нафас олиш йўллари, қон ва қон ишлаб чиқариш аъзолари, ошқозон-ичак, буйрак (тош ҳосил бўлиш), болалар ўлими, асаб, гепатит, эндокрин ва хавфли ўсма касалликлари етакчи ўрин эгаллайди.

Аҳоли соғлиғининг ҳолатини таҳлил этиш бир қатор кўрсаткичлар, жумладан, демографик ҳолат, касалланиш даражаси, ҳудудларнинг экология ва санитария ҳолати, даволаш муассасаларининг ривожланиш даражаси, соғлиқни сақлаш тизимига харажатларнинг улуши, тиббиёт ходимларининг малакаси ва бошқа кўрсаткичлар ёрдамида амалга оширилади. Бунда шунингдек, кўпроқ ўлим даражаси ва умр давомийлиги кўрсаткичларидан фойдаланилади. Ўлим организм ҳаёт фаолиятининг муқаррар қонуний тўхташи бўлиб, у қайд этилгандан сўнг ҳаёт функциясини тиклаш мумкин эмас ва ҳар қандай қайта тирилтириш чоралари ҳам инсонни ҳаётга қайтара олмайди. Умумий ўлим коэффициенти ҳисобот йилида жами ўлганлар сонини ҳисобот йилидаги доимий аҳолининг ўртача сонига бўлиб, 1000 га кўпайтириш орқали ҳисобланади ва 1000 аҳолига нисбатан (промилледа) ўлчанади [4]. Республикада олиб борилаётган барча ислохотларнинг асосий мақсади халқнинг турмуш даражасини ошириш ва яшаш шароитларини яхшилашга қаратилган.

Вилоят аҳолиси сони 2022-йил январь ҳолатига кўра 3 408 313 кишини ташкил этиб, сўнгги 3 йиллик маълумотлар таққосланганда, аҳоли сўнгги туғилиш кўрсаткичининг ортганлиги боис салмоқли даражада кўпайди. 2018-йил ҳолатига кўра туғилиш 25,5 ва ўлим 4,1 промиллени, табиий ўсиш кўрсаткичи эса 21,4 промиллени ташкил этган бўлса, 2021-йил (январь-сентябрь) ҳолатига кўра туғилиш 28,6 ва ўлим 4,2 промиллени, табиий ўсиш 24,4 промиллени ташкил этди. Бу кўрсаткичлар салмоғида туғилишнинг юқори суръати Чирокчи, Ғузор, Дехқонобод, Қамаш, Нишон туманлари, ўлимнинг юқори кўрсаткичлари билан эса Қарши тумани ва Қарши шаҳри (5 промилле), Ғузор, Яқкабоғ (4,6 промилле), Касби туманлари алоҳида ажралиб туради.

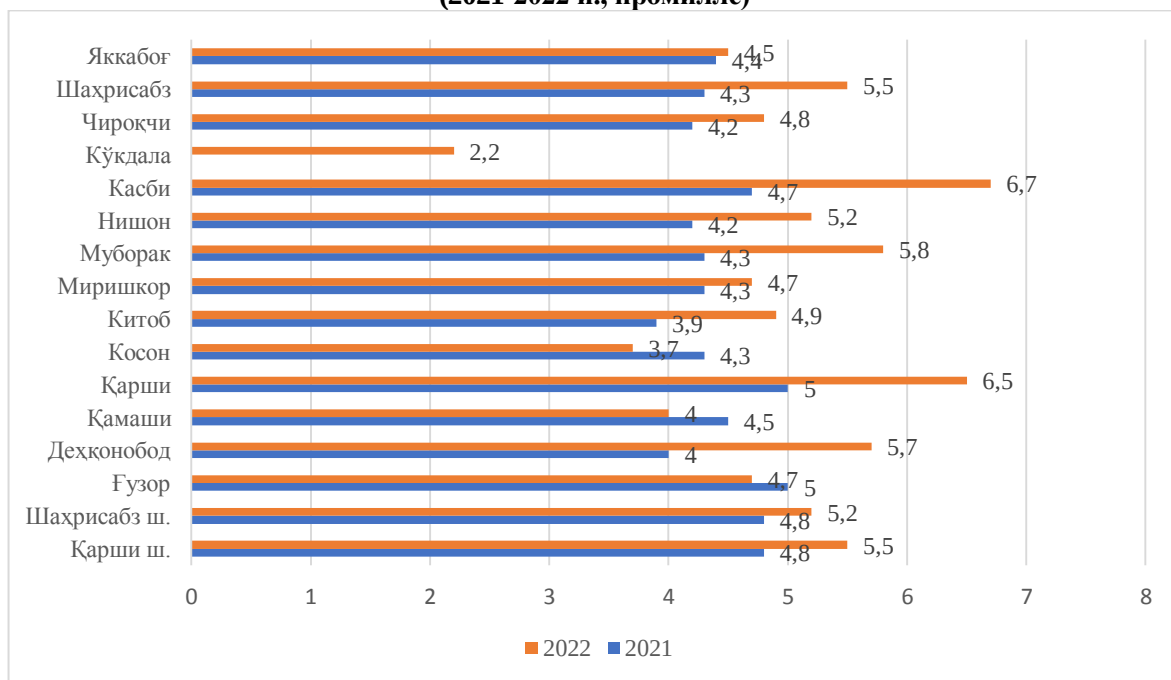
Қашқадарё вилоятида 2022 йилнинг январ-декабр ойларида ўлганлар сони 17017 кишини ташкил қилди ва 2021 йилнинг шу даврига (14981 киши) нисбатан 2036 кишига ёки 13,6 фоизга кўпайди. Мос равишда ўлим коэффициенти 4,9 промиллени ташкил қилди (2021 йилнинг январ-декабр ойларида 4,4 промилле). Ўлим кўрсаткичларининг юқори даражаси Касби (4,7 дан 6,7 промиллега), Дехқонобод (4,0 дан 5,7 промиллега), Муборақда (4,3 дан 5,8 промиллега) ва Қаршида (5,0 дан 6,5 промиллега) туманларида кузатилган бўлса, паст даража эса Ғузор (5,0 дан 4,7 промиллега), Яқкабоғ (4,4 дан 4,5 промиллега), Миришкор (4,3 дан 4,7 промиллега) туманларида кузатилган (1-расм). Ҳар қандай минтақа ёки ҳудудларни тиббий географик жиҳатдан баҳолашда айрим турдаги касаллик гуруҳлари билан бир қаторда аҳолининг умумий касалланиш кўрсаткичлари ҳам батафсил таҳлил этилади. Сўнгги йилларда Қашқадарё вилояти ҳудудида экологик вазиятнинг ёмонлашуви, аҳоли ижтимоий таъминотидаги ўзгаришлар ва юқорида келтирилган сабаблар оқибатида аҳолининг умумий касалланиши ортиб борган. Улар қаторида қон айланиш, овқат ҳазм қилиш, қон ва қон ҳосил қилувчи аъзолар касалликларининг ортиб бораётганлиги бугунги кунда ҳаммани ташвишга қолдирмоқда. Қашқадарё вилоятида вафот этганлар сонининг асосий ўлим сабаблари бўйича таҳлили асосида ҳудуднинг тиббий географик ҳолатига баҳо бериш имкониятини беради. 2022 йил ҳолатида Қашқадарё вилояти аҳолисининг ўлимига сабаб бўлаётган асосий касаллик турлари бўйича қон айланиш тизими касалликларидан 21,3 % аҳоли вафот этган бўлса, нафас олиш органлари касалликларидан 17,2 фоиз, овқат ҳазм қилиш органлари касалликларидан 4,7 фоиз, юқумли ва паразит касалликларидан 5,9 фоиз, ўсма касалликларидан 4,5 фоиз, бахтсиз ҳодиса, захарланиш ва жароҳатлар бўйича 0,9 фоиз, бошқа сабаблар бўйича 43,2 фоиз аҳоли вафот этган (2-расм).

Қашқадарё вилояти аҳолисининг умумий ўлим кўрсаткичи республика миқёсида баҳоланганда, бошқа вилоятларга нисбатан бирмунча паст, ҳар 10 000 аҳолига нисбатан 38,6 киши, энг юқори кўрсаткич эса Тошкент вилоятида қайд этилган. Covid-19 ва

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

пневмония юқумли касалликлари билан хасталаниш ва вафот этганлар сони қуйидагича кўрсаткичларда талқин этилади: Ўзбекистон республикаси бўйича 2022-йил 14-апрел ҳолатига кўра Covid-19 юқумли касаллиги билан касалланган беморлар сони 238 242 кишига, улар орасидан тузалганлар 236 186 нафарни, вафот этганлар сони эса 1637 кишини ташкил этган бўлса, пневмония касаллиги билан касалланиш ҳолати эса умумий 27 411 кишини ташкил этади.

1-расм. Қашқадарё вилояти шаҳар ва қишлоқ туманлари бўйича ўлим коэффициенти (2021-2022 й., промилле)

Манба: Қашқадарё вилояти статистика бошқармаси маълумотлари

Манба: Қашқадарё вилояти статистика бошқармаси маълумотлари

2-расм. Қашқадарё вилояти аҳолисининг асосий ўлим сабалари (2022 йил, %)

Бу кўрсаткичлар Қашқадарё вилоятида куйидагича ифодаланади: 2836 нафар бемор Covid-19 юқумли касаллиги билан хасталаниб, 2661 нафарни соғайганлар қаторида ва 175 нафари эса вафот этган беморлар орасидан ўрин олган.

Аҳолининг саломатлигини мустаҳкамлаш ва соғлиқни сақлаш тизимини ривожлантириш ўлим даражасини пасайтиришга ва яшаш сифатини яхшилашга олиб келади. Вилоятда нозогеографик вазиятни яхшилаш учун куйидагиларни амалга ошириш лозим:

- аҳоли ўртасида ва оилада соғлом турмуш тарзини яратиш бўйича тарғибот ишлари кўламини кенгайтириш ҳамда оналик ва болаликни муҳофаза қилиш бўйича тиббий ёрдам сифатли ва ихтисослаштирилган юқори технологиялар асосида йўлга қўйиш;

- аҳолига тиббий ва ижтимоий-тиббий хизмат кўрсатиш қулайлиги ҳамда сифатини ошириш юзасидан самарали чора-тадбирлар ишлаб чиқиш, тиббиёт муассасаларининг моддий-техника базасини мустаҳкамлашга йўналтирган ҳолда соғлиқни сақлаш соҳасини, энг аввало, унинг дастлабки бўғинини, тез ва шошилиш тиббий ёрдам тизимини янада ислоҳ қилиш;

- нозогеографик вазият ҳудуднинг табиий шароити ва ижтимоий-иқтисодий ривожланиши билан кескин фарқ қиладиган жойлар учун хос бўлган касалликлар таркибини аниқлаш ва касалликларни олдини олиш ва даволашда мутахассисларни етишмаслигини инобатга олиб малакали тиббиёт ходимларини жалб этиш ва ихтисослашган тиббий муассасаларни ҳудудий ташкил этиш бўйича таклифлар тавсия этиш;

- фармацевтика саноатини янада ривожлантириш, аҳоли ва тиббиёт муассасалари арзон, сифатли дори воситалари ва тиббиёт буюмлари билан таъминланишини яхшилаш, дори-дармонлар нархларининг асоссиз ўсишига йўл қўймаслик бўйича чора-тадбирларини амалга ошириш.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Комилова Н.Қ., Солиев А.С. Тиббиёт географияси. -Т.: Истиқлол, 2005. -162 с.
2. Комилова Н.Қ., Равшанов А, Муҳаммедова Н, Тиббиёт географияси ва глобал саломатлик. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2018. – 322 б.
3. Равшанов А.Х. Нозогеографик вазиятнинг ҳудудий хусусиятлари (Самарқанд ва Навоий вилоятлари мисолида). Геогр. фан. фалс. док. ... дис. автореф. – Самарқанд, 2020. – 45 б
4. Тожиева З.Н. Ўзбекистон аҳолиси: ўсиши ва жойланиши (Монография). – Т.: «Fan va texnologiya», 2010. – 276 б.
5. Файзуллаев М.А. Жанубий Ўзбекистон чўл ҳудудларида кишлоқ хўжалиги ривожланишининг иқтисодий географик омиллари. Геогр. фан. фалс. док. ... дис. автореф. – Т., 2017. – 48 б
6. Komilova N.Q. Tibbiyot geografiyasining nazariy va amaliy masalalari. Monografiya. - Toshkent, "Sharq", 2016. 277 b.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ШАҲАРЛАРИ РИВОЖЛАНИШИ ВА ЖОЙЛАШИШИНING НАЗАРИЙ ВА УСЛУБИЙ МАСАЛАЛАРИ

Эсанов Н.А., Холмуратова М.К.
(Термиз давлат университети, Ўзбекистон)

Аннотация: Мақолада Ўзбекистон республикаси шаҳар аҳоли пунктларининг мустақиллик йилларида ривожланишининг ўзига хос жиҳатлари ва тенденциялари очиқ берилган. Шунингдек,

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

шаҳар аҳолисининг ўсиб бориши ва сонидаги бошқа ўзгаришлар, миграция жараёнлари, шаҳарларнинг ишлаб чиқариш имкониятлари очиқ берилган.

Калит сўзлар: *Шаҳар, Барқарор Ривожланиш Мақсадлари, экология, аҳоли, Янги Ўзбекистон*

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ И РАЗМЕЩЕНИЯ
ГОРОДОВ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН**

Аннотация: В статье раскрываются специфические аспекты и тенденции развития городских поселений Республики Узбекистан в годы независимости. Также выявляются рост и другие изменения численности населения города, миграционные процессы, производственные возможности городов.

Ключевые слова: *город, Цели устойчивого развития, экология, население, Новый Узбекистан.*

**THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ISSUES OF DEVELOPMENT AND
LOCATION OF CITIES IN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN**

Abstract: The article reveals specific aspects and trends in the development of urban settlements of the Republic of Uzbekistan during the years of independence. It also reveals the growth and other changes in the population of the city, migration processes, and the production capabilities of cities.

Keywords: *city, Sustainable Development Goals, ecology, population, New Uzbekistan.*

XX аср бошларида Ер юзи аҳолисининг атиги 20 фоизи шаҳарларда яшаган. Жаҳоннинг нисбатан кам ривожланган мамлакатларда бу кўрсаткич 5 фоизнигина ташкил этган. Ўтган давр оралиғида дунё жадал суръатлар билан шаҳарлашди ва жаҳонда 2008 йилда биринчи марта, Ўзбекистонда эса 2009 йилда (2009 йил шаҳар аҳолиси сони 14236 минг киши, қишлоқ аҳолиси эса 13297,4 минг киши) шаҳар аҳолиси сони қишлоқ аҳолиси сонидан ошиб кетди. Шундан келиб чиқиб энди биз дунё – “шаҳарлар минг йиллиги”га кирган деб ҳисоблашимиз мумкин ва 2050 йилга келиб дунё аҳолисининг 70 фоизи шаҳар ҳудудларида истиқомат қилиши кутилмоқда дейилади Бирлашган миллатлар ташкилоти аҳоли манзилгоҳлари ва барқарор шаҳарлар ривожланиши бўйича дастури ХАБИТАТ III нинг Нью – Йорк шаҳрида 2014 йил 17 - 18 - сентябрда ўтказилган биринчи сессиясида [7]. Юртимиз аҳолисининг бугунги кунда 50,9% и шаҳарларда яшагани ҳисобга оладиган бўлсак мамлакатимизда урбанизация жараёнларини ўрганиш нечоғлик муҳимлиги намоён бўлади.

2015 йил 25 сентябрда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясида 70/1-сонли "Дунёмизни ўзгартириш. 2030 йилгача бўлган даврда барқарор ривожланиш соҳасидаги кун тартиби" резолюциясини қабул қилди ва у 2016 йил 1 январдан қучга кирди. Ушбу ҳужжат комплекс характерга эга 17 мақсад ва 169 вазифани ўз ичига олган бўлиб, барқарор ривожланишнинг ҳар учта компоненти - иқтисодий ўсиш, ижтимоий интеграция ва экологик барқарорлик мувозанатини таъминлайди. БМТнинг Барқарор Ривожланиш Мақсадлари (БРМ) кўрсаткичлари бўйича тавсияларига асосланиб ҳамда ушбу мақсадларга эришиш бўйича дастурларга ва миллий устувор йўналишларга риоя қилган ҳолда, Ўзбекистон зарур ахборот базасини такомиллаштириш ва ривожлантириш бўйича ўз режаларини ишлаб чиқди.

2015-йил сентабр ойида Ўзбекистон Республикаси дунёнинг бошқа давлатлари қатори 2030 йилгача бўлган даврда барқарор ривожланиш кун тартибига (Кун тартиби - 2030) содиқлигини таъкидлаб, барқарор, кенг қамровли ва изчил иқтисодий ўсишни, ижтимоий интеграцияни ва атроф-муҳитни муҳофаза қилишни таъминлаш, шунингдек, сайёрамизда тинчлик ва хавфсизликни таъминлашга кўмаклашиш мажбуриятини ўз зиммасига олди. Вазирлар Маҳкамасининг 2022 йил 21 февралдаги "2030 йилгача бўлган

даврд барқарор ривожланиш соҳасидаги миллий мақсад ва вазифаларни амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги 83-сонли қарори қабул қилинди [2]. Жумладан, мазкур қарорнинг **11-мақсадида** Шаҳарлар ва аҳоли яшаш пунктларининг очиклиги, хавфсизлиги ва экологик барқарорлигини таъминлаш, 2030-йилгача барчага очик бўлган ва экологик барқарор урбанизация кўламини ҳамда аҳоли яшаш пунктларини комплекс ва барқарор режалаштириш ҳамда уларни бошқариш имкониятларини кенгайтириш, 2030-йилгача шаҳарлар экологиясининг аҳолига салбий таъсирини камайтириш, бунда ҳавонинг сифатига ҳамда шаҳар чиқиндилари ва бошқа чиқиндиларнинг чиқариб ташланишига алоҳида эътибор қаратиш масалаларига алоҳида эътибор қаратилиши белгиланган [2].

Ўзбекистон аҳолисининг сони ўсиб бориши шароитида ва қишлоқ жойларидан иш ўринларининг катта қисми яратилаётган шаҳарларга унинг миграцияси ортиб бориш тенденциясини ҳисобга олганда Республиканинг иқтисодий ривожланишида урбанизация тобора муҳим роль ўйнамоқда. Давлат статистика қўмитасининг маълумотларига кўра, 1990-2017 йилларда аҳолининг энг юқори ўсиш суръатлари ўрта шаҳарларда кузатилди ва у 54%ни ташкил этди.

Шу муносабат билан урбанизациянинг комплекс ривожланишида шаҳарларнинг, жумладан, ўрта шаҳарларнинг муҳим иқтисодий марказлар (хаблар) сифатида бир маромда кенгайишига катта аҳамият берилмоқда [8].

2022 — 2026-йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясида “2022 — 2026-йилларга мўлжалланган ҳудудларни комплекс ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш бўйича дастур” лар асосида ҳар йили барча туман ва шаҳарнинг муаммо ва имкониятларини чуқур ўрганган ҳолда ҳудудлар кесимида тараққиёт дастурлари ишлаб чиқилади деб белгилаб қўйилган, шунга кўра Янги Ўзбекистоннинг иқтисодий мустақиллиги билан боғлиқ ҳаракатлар механизмни такомиллаштиришнинг асосий шартлари саноат ва ҳудудий бошқарувнинг оптимал комбинациясини, туманлар ва шаҳарларнинг комплекс иқтисодий ва ижтимоий ривожланишини таъминлашдир [3].

Ишлаб чиқарувчи кучларнинг онгсиз, асоссиз тақсимланиши, воҳаларда ва йирик шаҳарларда янги ишлаб чиқариш корхоналарининг барпо этилиши, алоҳида ҳудудларнинг ижтимоий - иқтисодий ривожланиш даражаларида сезиларли тафовутларга олиб келди.

Шу муносабат билан, долзарб иқтисодий ва ижтимоий муаммоларни ҳал қилиш бўйича мажмуали чора-тадбирларда урбанизациянинг кўп қиррали ва мураккаб жараёнини ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқариш ва аҳолининг ҳудудий ташкил этилиш шакли сифатида шаҳарларнинг илмий асосланган ривожланиши муҳим ўрин тутади.

Шуни таъкидлаш керакки, шаҳарлар, уларнинг тарихий вазифалари ва функциялари мамлакатнинг юқори даражада урбанизациялашган ва нисбатан кам урбанизациялашган ҳудудларида сезиларли даражада фарқ қилади.

Шаҳар ва қишлоқларимиз киёфасини тубдан ўзгартириш, одамларнинг яшаш шароитини яхшилаш, айниқса қишлоқ аҳолиси учун шаҳардагидан қолишмайдиган уй жойлар қуриш бўйича катта ҳажмдаги ишлар амалга оширилмоқда. Бу стратегик мақсадларга эришиш эса, ўз навбатида, ишлаб чиқариш кучларини тўғри ҳудудий ташкил этиш, катта – кичик шаҳарлар ҳамда қишлоқ аҳоли пунктларининг ягона тизим доирасида ривожланишини уйғунлаштириш ва илмий асосланган урбанизация сиёсатини олиб боришни тақозо этади.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда ривожланиш бўйича муайян ишлар амалга оширилди, хусусан, шаҳар аҳолиси салмоғи 1991 - йилда 40,3 фоиз бўлган бўлса, 2022 йилга келиб бу кўрсаткич 50,9 фоизга етган (1- диаграмма).

1- диграмма

Диаграмма Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика қўмитаси маълумотларидан фойдаланиб муаллиф томонидан тузилди

Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Статистика агентлиги маълумотларига кўра, 2023 - йилнинг 1 - январ ҳолатига кўра республикаимизнинг доимий аҳолиси 36 млн. 24 минг 946 кишини ташкил этмоқда. Шундан шаҳар аҳолиси – 18 млн 335,7 минг киши, қишлоқ аҳолиси – 17 млн 689,2 минг кишини ташкил этгани ҳолда 2023-йилнинг 11-январ ҳолатига кўра доимий аҳоли таркибида шаҳар ҳудудида яшовчилар сони қишлоқ ҳудудида яшовчилар сонидан 646,5 минг нафарга кўпроқ экани ойдинлашмоқда [9], ҳамда бундай ўсиш суръатларига асосан маъмурий ўзгаришлар, яъни 2009-йилда 966 та қишлоқ аҳоли манзилгоҳларининг шаҳарчаларга айлантирилиши ҳисобига эришилганини таъкидлашимиз лозим. Эришилган урбанизация ҳолатини, умуман олганда, ижобий баҳолаш мумкин. Бироқ, урбанизациянинг мураккаб ва энг аввало, унинг ижтимоий – иқтисодий мазмун ва моҳияти эътиборга олинса, бу борада қатор ўз ечимини кутаётган муаммолар мавжуд.

2022 — 2026 - йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясида:

14 та ҳудуд бўйича туман ва шаҳарлар кесимида ишлаб чиқилган беш йиллик ҳудудий дастурларни амалга ошириш;

Ижтимоий - иқтисодий ривожланиш рейтинг кўрсаткичлари “қоникарсиз” бўлган шаҳар ва туманлар бўйича амалий чора - тадбирлар дастурини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш;

ҳудудларда аҳолининг яшаш шароитини яхшилаш учун урбанизация сиёсатини янада такомиллаштириш;

Шаҳарлардаги аҳолининг турмуш тарзи қулайлигини баҳоловчи “Шаҳарлар қулайлиги” индексини жорий этиш;

Шаҳарларни рақамлаштириш, қурилиш ва лойиҳалаштириш ишлари сифатини ошириш ва “Ақлли шаҳар” концепциясига мувофиқ ривожлантириш масалари қўйилган [3].

Мазкур муаммолар кўп қиррали бўлиб, мамлакатимизда шаҳарсозликни амалга оширишда жойларнинг иқлим ва табиий географик шароитлари, демографик вазиятини тўлароқ ҳисобга олиш, саноат сиёсатини амалга ошириш ҳамда аҳоли бандлиги ва унинг яшаш даражасини яхшилашни, қолаверса, минтақалар реал ижтимоий – иқтисодий салоҳиятини ҳақиқий урбанизация даражасига мослаштиришни талаб қилади.

Кучли урбанизация ва саноатлашув сиёсати республиканинг кўпгина вилоятларида аҳоли зичлигининг ўта юқорилиги ва айни вақтда, ер – сув заҳираларининг танқислиги,

бинобарин, меҳнат ресурсларидан тўлиқ ва самарали фойдаланиш муаммоларининг мавжудлиги билан ҳам асосланади.

Хусусан, бозор муносабатларининг босқичма - босқич амалга оширилиши Ўзбекистонда ҳам урбанизация жараёнларининг жадаллашувига олиб келди. Албатта, 74 йиллик совет давлати ҳукмронлиги йилларида 1970 йилларга қадар 50 дан ортиқ янги шаҳарлар барпо этилдики, бу республика ижтимоий - иқтисодий ҳаётида ўзига хос ўринга эга бўлди. Бу йилларда республикадаги элликга яқин кичик шаҳарчалар (посёлкалар) шаҳар мақомини олди [3]. Айни пайтда шаҳарлар ҳам турли соҳага ихтисослашди.

Ўзбекистонда шаҳарларнинг республика ижтимоий - иқтисодий тараққиётидаги аҳамияти ва ўрни тобора ортиб бормоқда.

Жумладан, 1991 йилда республикада 227 та шаҳар ва шаҳарчалар мавжуд бўлган бўлса, ҳозирги кунда бу кўрсаткич 1182 тага етди [3].

Шаҳарчаларининг урбанизация жараёнларидаги салмоғи Фарғона, Наманган вилоятларида кузатилгани каби Сурхондарё вилоятида айниқса кучли бўлди. Мамлакатдаги 1062 та янги шаҳарчанинг 112 таси ушбу минтақа ҳиссасига тўғри келди. Бунинг сабаби Сурхондарё вилояти майдонининг катта қисми хўжалик мақсадларида фойдаланиш учун ўзлаштирилганлиги ва бу ҳудудда инсонлар қадим даврлардан бери ўтроқ тарзда зич яшаб келиши билан боғлиқ.

Шу сабабли бу ерда функционал жиҳатдан яққол ажралиб турадиган шаҳарчалар (посёлкалар) кўп учрайди.

2021 йил ҳолатига кўра Сурхондарё вилояти шаҳарчаларида яшовчи аҳоли 549102 кишини ташкил этгани ҳолда вилоят аҳолисининг 20,48 фоизни, жами шаҳар аҳолисининг эса 56,53 фоизини ташкил этади.

Шаҳар аҳолиси таркибида шаҳарчалар салмоғи бўйича ҳам минтақалар орасида катта фарқлар мавжуд.

Жумладан, Хоразм (37,8 фоиз), Сирдарё (33,6 фоиз) вилоятларида ҳар 3 та, Жиззах вилоятида (25,1 фоиз) эса ҳар 4 та шаҳар аҳолисининг биттаси посёлкалар ҳиссасига тўғри келади.

Ўтказилган тадқиқотлар шаҳарчаларнинг “аҳолилик” кўрсаткичлари бўйича ҳам ҳудудий жиҳатдан муайян тафовутлар мавжудлигини кўрсатади. Республика бўйича ўртача ҳар бир шаҳар посёлкаси аҳолисининг сони 10,2 минг кишини ташкил этгани ҳолда, бу борадаги энг юқори кўрсаткич Хоразм (17,7 минг киши), Сирдарё (14,3 минг киши) вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикасига (14,4 минг киши) тегишли.

Жумладан, Хоразм вилоятидаги Хонқа (35 минг киши), Гурлан (23,8 минг киши), Шовот (16,4 минг киши), Қўшқўпир ва Хазорасп (ҳар бирида 17,4 мингдан) посёлкалари бу соҳада республикада етакчи ўринларни эгаллайди. Бунинг сабаби 1992 йилгача вилоятга бўйсунувчи шаҳар мақомига эга бўлган бир қанча шаҳарлар посёлка даражасига туширилгани билан боғлиқ.

Юқорида таъкидланганидек, одатда шаҳар посёлкалари аҳоли сони унча кўп бўлмаган, истиқомат қилувчиларнинг кўпчилиги нокишлоқ хўжалик соҳаларида банд бўлган кишилардан таркиб топган. Бирок, кейинги йилларда айрим саноат корхоналари ва фойдали қазилма конлари турли сабабларга кўра нормал фаолият юрита олмаганликлари ва посёлкаларни ташкил этиш чоғида баъзи қоидаларга риоя этмаганликлари боис ушбу корхоналар жойлашган аҳоли манзилгоҳларининг ижтимоий - иқтисодий ривожланишига салбий таъсир кўрсатди.

Қорақалпоғистон Республикаси Водник (кема созлаш заводи) ҳамда Наманган вилоятидаги Уйчи (“Уйчи йигирув тукув” ва “Нотўқимачи” корхоналари) посёлкалари

шулар жумласидандир [5]. Республика ҳукумати томонидан бу каби муаммоларни ҳал этиш мақсадида бир талай чора- тадбирлар амалга оширилди.

Республикадаги мавжуд 119 та шаҳар ва 114 та шаҳар типдаги посёлкаларини гуруҳларга ажратиб ўрганилса, мавжуд шаҳардан атиги биттаси энг йирик аҳоли пункти ҳисобланса, 16 таси йирик ва катта аҳоли пункти, яна 16 таси ўрта, қолган 86 таси энг кичик аҳоли пункти эканлиги маълум бўлди [1].

Мустақиллик йилларида ўртача гуруҳ аҳоли пункти ва кичик аҳоли пунктлари жадал ривожланди. Асрлар тенгдоши бўлган кўҳна тарихий шаҳарлар ҳануз ўз дурдоналарини жаҳонга кўз-кўз қилиб келмоқда. Шу билан бирга улар мустақиллик йилларида вужудга келган тураржой бинолари, бозор муносабатларига хизмат қиладиган замонавий банклар, меҳмонхоналар, бурж - сиймолар хотирасини ёд этиб қурилган ёдгорликлар, гўзал хиёбонлар, кўприклар, кенг йўллар туфайли замонавий навқирон шаҳарларга айланди, уларнинг ҳуснига ҳусн қўшилди. Қадимий обидалар билан замонавий қурилишлар бир - бирлари билан уйғунлашиб кетди.

Урбанизация жараёнларининг тараққиётига шаҳарларда саноатнинг ўсиши, шаҳарларнинг жамият ҳаётида маданий ва сиёсий ролининг ошиши, ҳудудий меҳнат тақсимотини кучайиши сабаб бўлган. Ўзбекистонда урбанизация жараёнлари ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, бу хусусиятлар, асосан, республиканинг собиқ иттифок давридаги ижтимоий - иқтисодий ривожланиши билан боғлиқ бўлди. Республика жами аҳолисида шаҳар аҳолиси салмоғининг кўпая бориши 1970 - 1990 йилларга тўғри келади. Ана шу давр ичида шаҳар аҳолиси салмоғининг ортиши кўп ҳолларда сунъий равишда, яъни шаҳар аҳолиси салмоғини кўтариш мақсадида қатор қишлоқ манзилгоҳларига асоссиз тарзда, илмий жиҳатдан исботланмаган ҳолда шаҳар мақоми берилиши туфайли рўй берди. Республика мустақилликка эришгач, бундай усулларга чек қуйилди.

Натижада, шаҳар аҳолиси орасида туғилиш қишлоқдагига нисбатан кам бўлиши туфайли шаҳар аҳолисининг салмоғи камая борди. Масалан, 1991 йили шаҳар аҳолисининг салмоғи 40,3 фоиз бўлгани ҳолда, 2005 йилга келиб, бу рақам 36,3 фоизга тушиб қолди. Мутахассисларнинг фикрича, республика аҳолисининг юқори суръатлар билан ўсиб бориши келажакда ҳам, гарчи биров сушт бўлсада, давом этади. Шаҳарлар мамлакатнинг ижтимоий - иқтисодий ва сиёсий тараққиётида муҳим ўринга эга. Мамлакатнинг асосий ишлаб чиқариш, илмий - техникавий ва демографик потенциали айнан шаҳарларда мужассамлашган [6]. Айни пайтда шаҳарсозлик ўсиш суръатлари пастлигининг сабаби, республиканинг ўзига хос хусусиятлари ва ўтиш даврида қишлоқ ҳўжалигини ривожлантиришга қаратилган эътибор билан ифодаланади. Барча аҳолининг деярли ярми қишлоқ жойларида яшаётганлигини ҳисобга олсак, таъкидлаш лозимки, бизнинг қишлоқларда инсоний захираларнинг нисбий ортиқлиги эмас, балки тенглигини кўришимиз мумкин. Ўзбекистоннинг ўзига хос хусусиятларидан бири, бу республикада аҳоли сони кўпайиш суръатлари бошқа минтакаларга нисбатан анча юқорилигидадир. Аҳоли сонининг юқори суръатларда кўпайиши асосан (қишлоқларда) туғилиш даражасининг юқорилиги билан ифодаланади.

Тадқиқ этилаётган даврда урбанизация жараёни жадаллашиб бориб, 2021 йилга келиб, шаҳар аҳолиси ва шаҳарлар сонининг тез ўсиб бориши ҳамда катта шаҳарлар ролининг ортиши билан ифодаланади. Шу билан бирга, XX асрда Ўзбекистонда 112 та шаҳар ташкил топди, бу ҳозирги кунда республикада мавжуд шаҳарларнинг 92,6 фоизни ташкил этади.

Урбанизация сиёсати аҳоли миграцияси билан мустаҳкам алоқададир. Мустақиллигимизнинг дастлабки даврларида шаҳар аҳолиси салмоғи, яъни республикада урбанизациянинг умумий даражаси ҳаммаси бўлиб 35 фоизни ташкил этди ва фоиз микдори тушиб бориш тенденциясини кузатдик. Бу асосан шаҳарларда яшаган Европа

аҳолисининг миграция оқими билан боғлиқдир. Маҳаллий қишлоқ аҳолиси эса шаҳарларга бу даврда жуда кам миқдордагина кўчиб борди. Ўзбекларнинг асосий қисми ҳамон қишлоқларда яшайди.

1-жадвал

2022 йил ҳолатига кўра Ўзбекистон Республикасида урбанизация ҳолати
вилоятлар кесимида

№	Худудлар	Шаҳар аҳолиси сони минг кишида	Шаҳар аҳолиси улуши	Қишлоқ аҳолиси сони минг кишида	Қишлоқ аҳолиси улуши	Урбанизация даражаси
1	Наманган вилояти	1899,5	64,8%	1031,6	35,2%	64,8%
2	Фарғона вилояти	2188,7	56,2%	1707,7	43,8%	56,2%
3	Андижон вилояти	1699,2	52,2%	1554,3	47,8%	52,2%
4	Тошкент вилояти	1477	50,2%	1464,5	49,8%	50,2%
5	Қорақалпоғистон Республикаси	954,2	48,9%	994,3	51,1%	48,9%
6	Навоий вилояти	505,5	48,9%	528,4	51,1%	48,9%
7	Жиззах вилояти	675,3	46,8%	768,1	53,2%	46,8%
8	Сирдарё вилояти	374,3	42,6%	504,3	57,4%	42,6%
9	Қашқадарё вилояти	1460	42,8%	1948,3	57,2%	42,8%
10	Самарқанд вилояти	1483,1	36,8%	2548,2	63,2%	36,8%
11	Бухоро вилояти	725,8	36,7%	1251	63,3%	36,7%
12	Сурхондарё вилояти	993,3	36,2%	1749,9	63,8%	36,2%
13	Хоразм вилояти	636,1	33,0%	1288,1	77,0%	33,0%
14	Тошкент шаҳри	2860,6	100%			100%
	Жами:	17932,6	50,8%	17338,7	49,2%	50,8%

Жадвал муаллиф томонидан Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика қўмитасининг маълумотларига асосан тузилди [10].

Шу муносабат билан Ўзбекистон миллий урбанизация сиёсатининг асосий йўналиши туб аҳоли урбанизациясини жадал оширишга қаратилиши зарур. Республикадаги урбанизация жараёнлари, ғарбдаги урбанизация жараёнларидан фарқ қилиб миллий хусусиятларга эга. Шаҳар - бу инсоният томонидан табиий яратилган ҳаётий зарурат бўлиб, унинг ҳар томонлама фаолият кўрсатиши учун ўта муҳимдир. Жамият тараққиёти натижасида шаҳар шаклланади, ривожланади ва кенгайиб боради.

Фойдаланилган адабиётлар

1. “Уй-жой қурилиши ва уй-жой бозорини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. -Т. -№7. Расмий нашр. 2005 йил 16 феврал. -3 б.
2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2022 йил 21 февралдаги 83-сон қарори <https://lex.uz/docs/5870397>
3. 2022 — 2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risidagi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 28.01.2022 yildagi PF-60-son
4. Ата-Мирзаев О., Гентшке В., Муртазаева Р., Салиев А. Историко- демографические очерки урбанизации Ўзбекистана.-Тошкент.: Университет, 2002.-35-36 с.
5. Зокиров С, Холикназаров О. Ўзбекистонда шаҳар посёлкаларининг ривожланиш муаммолари // Ўзбекистонда урбанизация жараёнлари: Тарих ва ҳозирги замон. Халқаро илмий-амалий анжуман материаллари. 2-қисм. -Тошкент, 2007.-113 б.

6. Ўзбекистон аёллари ва эркеклари. Статистик тўплам. -Тошкент.: 2006. -47 б.
7. <https://habitat3.org/wp-content/uploads/Progress-to-date-outcome-Habitat-II-RUSSIAN1.pdf>
8. <https://mift.uz/uz/menu/proekt-kompleksnoe-razvitie-srednih-gorodov-s-uchastiem-kreditov-vsemirnogo-banka>
9. <https://yuz.uz/uz/news/ozbekiston-shahar-va-qishloqlarida-yashovchi-aholi-soni-malum-qilindi>
10. <https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika/demography-2>

ОБЩЕСТВЕННЫЕ И ЧАСТНЫЕ АСПЕКТЫ ОТДЫХА И ТУРИЗМА

Ярашев К С., Бадалов У Б.

(Ургутский филиал Самаркандского государственного университета, Узбекистана)

Аннотация: В данной статье рассматриваются общие и специфические аспекты отдыха и туризма. Основное внимание уделяется дальнейшему развитию теоретических знаний по географии рекреации и туризма.

Ключевые слова: экскурсия, туристический объект, минеральные воды, рекреационный объект, экзотика дома отдыха и санатории.

PUBLIC AND PRIVATE ASPECTS OF RECREATION AND TOURISM

Abstract: This article deals with general and specific aspects of recreation and tourism. The main focus is on the future development of theoretical knowledge of the geography of recreation and tourism.

Keywords: travelling, excursion object, mineral water, recreation object, exotic, health resorts and sanatoriums.

В последние годы расширились рамки географических исследований, ведутся научные исследования по проблемам социальных направлений, таких как медицинская география, рекреационная география, география туризма. Географические исследования в этом направлении важны, поскольку направлены на решение актуальных сегодня социальных проблем.

Рекреационная география является одним из важных научных направлений естественной и социальной географии. Рациональное использование рекреационных ресурсов играет важную роль в размещении производственных сил и региональном разделении труда. На своем месте он может играть роль ведущего фактора перспективного развития регионов. В данном случае это связано с использованием рекреационных ресурсов в целях туризма, оздоровления населения за счет налаживания туристического дела, предпринимательства, региональной организации курортной системы. Поэтому необходимо анализировать конкретные общие и частные аспекты географии туризма и географии рекреации с этой точки зрения.

География рекреации с теоретическими вопросами В.С.Преображенский, Л.И.Мухин, Ю.А.Веденин, И.В.Зорин, Г.Т.Кубесова и другие ученые проводили научные исследования. Они по-разному подошли к теоретическим вопросам географии туризма и рекреации. В частности, география рекреации оценивается как часть естественно-географических наук, а география туризма как раздел экономической географии [8].

На наш взгляд, география рекреации находится на границе естественной и социальной географии, а географию туризма следует рассматривать как отрасль народного хозяйства на границе экономической и социальной географии и экономических наук. Общими чертами географии рекреации являются комплексы, ориентированные на оздоровительную, оздоровительную деятельность, а географии туризма - вид экономики,

связанный с отдыхом и знакомством. Таким образом, получение дохода за счет рекреационной деятельности описывает общие и специфические аспекты туризма.

Действительно, география туризма как отрасли экономики в настоящее время становится одной из важнейших доходоприносящих сфер. Можно сказать, что он охватывал различные туристско-экономические виды деятельности и их материально-техническую базу (историческую, архитектурную, современную градостроительную архитектуру, памятники культуры и природы, религиозную, рекреационную, оздоровительную и этнографическую) отрасли.

Туризм - путешествия расширяют мышление и кругозор человека, заставляют полюбить природу, народный быт, культуру и искусство. Поэтому по своему характеру, назначению и содержанию она соответствует буквальной социальной географии. Первые исследования в области становления и развития географии туризма как науки относятся ко второй половине XIX в. И.Г.Коль. Это исследование явилось одним из первых шагов в географии рекреации и туризма. [4]. В этот период немецкий географ А.Геттнер также раскрыл в своих исследованиях своеобразные аспекты географии туризма, который проводил исследования по теме географии туризма и уделял большое внимание особенностям использования природно-климатических ресурсов вокруг крупных городов. Также Геттнер делает акцент на использовании природных и социально-экономических и рекреационных ресурсов людьми во время путешествия как предмет географии туризма [2].

В годы после второй половины 20 века многие исследования в этом направлении проводились и в бывшем союзе. В частности, Н.С.Мироненко и И.Т.Твердохлебов выполняли научные работы по географическим особенностям рекреации и туризма, П.Н.Зачиняев, Н.С.Фалькович по географическому положению и развитию международного туризма. Кроме того, теоретико-методологические основы географии туризма можно увидеть в научных работах Е.А.Котлярова, Ю.Д.Дмитревского, С.Р.Ердавлетова и других [1]. Однако стоит отметить, что масштабное изучение рекреации и туризма на постсоветском пространстве началось в недалеком прошлом.

В.С.Преображенский рекреационную географию изучает как рекреационную систему, а ее предмет и объект изучения характеризует как «территориальная рекреационная система». Обзор существующих научных источников показывает, что большинство ученых считают географию туризма относительно новой и рассматривают ее как часть географии рекреации. Фактически туристская деятельность соответствует рекреационным целям, таким как длительный отдых, оздоровление [10]. В то же время Н. С. Мироненко, И. В. Зорин [3] уделяют большое внимание экономико-географическому фактору при районировании рекреационных ресурсов. Преображенский и Ю.А.Веденин [5] в социально-экономических исследованиях туризма придавали значение населению, населенным пунктам, городам и пригородам, роли процесса урбанизации в развитии туризма.

На наш взгляд, география туризма является одним из новых научных направлений экономической, социальной и политической географии, и она является одним из важных факторов, определяющих экономический и социальный потенциал стран и регионов, и в то же время это направление географии имеет большое значение в социально-экономическом и политическом устойчивом развитии регионов. Здесь стоит отметить отсутствие четкого представления о сущности и таксономических единицах региональных рекреационных или туристских систем.

Как видно из вышеизложенного, здесь сочетается комплексный (комплексный) и системный (системный) подход. Хотя большой разницы между ними нет, мы считаем целесообразным рассматривать формы территориальной организации туризма применительно к малым территориям как региональные рекреационно-туристские комплексы (РРТК). Исходя из потенциала регионального туризма (РТ), значение РРТК возрастает при взаимном расположении туристических объектов и связанных с ними инфраструктуры разного масштаба и особенно на небольших площадях. Идея РРТК по сути близка к понятиям региональных туристических регионов или систем, поскольку они также сложны. Однако РРТК лучше подходит для их высоких и средних частот. Потому что, эффективность территориальной интеграции (эффективность агломерации) достигается только при определенных условиях, эффективность снижается или исчезает при расширении масштабов комплекса. Поэтому в ТТК (территориальных туристических комплексах) обычно целесообразнее выделять в пределах 1 часа ходьбы. Этот подход вытекает из принципа «сложности» в естественной географии и экономической и социальной географии в целом. При этом важна региональная организация туризма в комплексной форме, его управление и развитие, создание туристских маршрутов. Этот подход вытекает из принципа «сложности» в естественной географии и экономической и социальной географии в целом. При этом важна региональная организация туризма в комплексной форме, его управление и развитие, создание туристских маршрутов. Этот подход вытекает из принципа «сложности» в естественной географии и экономической и социальной географии в целом. При этом важна региональная организация туризма в комплексной форме, его управление и развитие, создание туристских маршрутов [7].

Рекреационная география, являющаяся одной из специфических областей географии, а именно изучающая уровень рекреации, рекреации и оздоровления в недрах природы и их территориальные особенности, ставит новые задачи. В ряде стран можно наблюдать формирование больших территорий как рекреационного ресурса. В частности, в рекреационных целях используются Франция, средиземноморский прибрежный район Италии, побережье Черного моря, горно-горные и другие районы. Также Япония, Юго-Восточная Азия, Латинская Америка, Африка, Средняя Азия, в том числе Узбекистан, Европа, Северный Кавказ, страны Кавказа, Карпаты, Альпы имеют регионы со своими базами отдыха.

В этих регионах рекреационная система сложна и тесно связана с рациональным природопользованием и экологическими проблемами. Потому что, с одной стороны, рекреационная система требует большого земельного фонда (хотя есть земельные ресурсы, непригодные для земледелия, некоторые горные районы, природные ландшафты, представляющие эстетическую ценность и т. сам регион рекреации (природный ландшафт) на природу и негативно влияет на ее ресурсы.

При этом рекреация будет сочетаться с природными ресурсами для восстановления здоровья и хорошего самочувствия в регионах. Обилие солнечных дней, чистота атмосферы, целебные воды и грязи считаются ресурсами для восстановления и улучшения здоровья человека. Эффективное использование рекреационных ресурсов играет важную роль не только в экономическом развитии отдельных регионов, но и в социально-экономическом развитии целых стран.

Сегодня природные и рекреационные ресурсы следует различать не по особенностям формирования, а по особенностям использования. Однако рекреационные ресурсы можно рассматривать как природные объекты и явления, которые можно использовать в рекреационных, туристических и оздоровительных целях. К таким ресурсам относятся морские берега, участки рек и озер, лесные угодья, участки минеральных и лечебных грязей. Для отдыхающих и туристов в этих местах будут очень

разнообразные и красивые природные ландшафты, богатая флора, хорошие возможности для отдыха, спорта, охоты, рыбалки и т.д.

В последующие годы в результате эксплуатации природных ресурсов в районах с природными ландшафтами были созданы рекреационные зоны, которые получили широкое распространение. Такая форма природопользования позволяет использовать ландшафт для рекреации. В этот момент необходимо обратить внимание на последствия использования природной среды для отдыха. Потому что в силу каких-то причин может измениться почва или растительность используемой территории, могут исчезнуть дикие животные, а связи в биогеоценозе могут быть отрицательно затронуты. Поэтому необходимо выделение земельных фондов для рекреационного использования природной среды, а первостепенным направлением охраны этих рекреационных зон государством является определение численности приезжающих на территории людей и их деятельности на этих территориях. Во-вторых, Зоны отдыха должны быть хорошо защищены и организованы туристскими организациями. В-третьих, необходимо, чтобы местные организации и население в целом принимали активное участие в поддержании ландшафта рекреационных зон в естественном состоянии, а также в проведении разъяснительной работы.

В последние годы территории горных и горных районов стали более эффективно использоваться в рекреационных целях. Например, в долинах рек Чирчик, Шахмардонсой, Охангарон создано множество зон отдыха. А вот объекты отдыха: дома отдыха, санатории, турбазы в некоторых районах расположены слишком плотно. Например, их много в Гумсоне, Бурчмулле, Чимёне, Шахмардонсой. С учетом этого проводится ряд работ по правильной организации рекреационных зон в ландшафтах на научной основе.

Сотрудниками Республиканского института курортологии и физиотерапии имени Н. Ф. Семашко определены зоны отдыха, где в нашей республике будут построены дома отдыха и пансионаты. Например, Карамозорская, Янгикурганская, Коронкульсойская, район Чорбогского водохранилища, Чимёнская, Заркентская и Писком долины Ташкентской области; долины Аманкутон, Тепакуль, Андок, Богмозор в бассейне среднего Зеравшана; Зомин, Бахмальский край государственного хозяйства в Джизакской области; Китаб, Шахрисабз, Байсун, Авлот, Дербанд в Кашкадарьинской и Сурхандарьинской областях; Куббонкуль, Чоркесармозор, Косонсой, Водил, Гова и другие участки Ферганской области могут быть использованы для рекреационных целей.

Нанесены на карту земли, используемые в рекреационных целях, особенно в горных и предгорных районах нашей республики, определены основные способы охраны природы, показаны способы использования природных ресурсов. Общие и частные аспекты географии рекреации и туризма можно рассматривать как в целом, так и по отдельности. Что касается ее общих аспектов, то они изучаются как раздел географической науки, а их частные аспекты изучаются на основе особенностей регионального рекреационно-туристического районирования, территориальной организации и развития. При этом теория региональных рекреационных систем (РРС) и региональных туристских комплексов (РТК) требует более глубокого научного исследования.

На данный момент необходимо уточнить понятие туристских ресурсов. М.Б.Биржаков рассматривает туристские ресурсы как природно-климатические, социокультурные, исторические, архитектурно-археологические, научно-

производственные, живописные и другие объекты, способные удовлетворить потребности человека в процессе и целях туризма [9].

В.С.Сенин и туристские ресурсы - природные, социально-культурные и иные объекты в стране (месте), способствующие умножению, развитию и восстановлению физических и душевных сил туристов и экскурсантов, служащие для удовлетворения их духовных потребностей, особо охраняемые территории. а лечение - включает санаторно-курортное лечение [6].

По Н. Ибадуллаеву, туристские ресурсы – это природные, культурно-исторические, социально-экономические и другие объекты, направленные на удовлетворение потребностей человека, такие как восстановление физических, психических и душевных сил, развитие интеллектуального потенциала, формирование основы для организация туристской деятельности.

В целом мы сочли необходимым рассматривать понятия туристский ресурс и рекреационный ресурс как синонимы, поддерживая мнения вышеперечисленных авторов.

Использования литературы:

1. Бадалов У.Б. Рекреационно-туристические ресурсы Средне Зарафшанского бассейна, географические основы и перспективы их использования. Автореф. дисс. док. философ. (PhD) географ. наук: 11.00.01. Самарканд, 2021. -20 с.
2. Биржаков М.Б. Введение в туризм. -Издание 8-е, переработанное и дополненное. -СПб.: Герда, 2006. -512 с.
3. Ермавлетов С.Р. География туризма: история, теория, методы, практика. -Алматы, 2000. - 336 с.
4. Зорин И.В., Штюмер Ю.А. Туризм и охрана окружающей среды. -М.: ЦРИБ ЦСЭЭ, 1986.
5. Кубесова Г.Т. Оценка рекреационных ресурсов Актюбинской области для целей развития отдыха и туризма. Дис. канд. географ. наук: 25.00.24. -Алматы, 2004. -150 с.
6. Преображенский В.С., Веденин Ю.А. География и отдых. -М.: Наука, 1971. - 48 с.
7. Сенин В.С. Организация международного туризма. -М.: «Финансы и статистика», 2004. - 379 с.
8. Салиев А.С., Усманов М.Р. География туризма. -Самарканд: СамГУ, 2005. -131 с.
9. Усманова Р. Рекреационная география. Монография. -Қарши, 2015. -192 с.
10. Мироненко Н.С., Твердохлебов И.Т. Рекреационная география. -М., 1981. -207 с.

МУНДАРИЖА:

ОГЛАВЛЕНИЕ:

CONTENT:

I. SHO‘BA. TABIIY GEOGRAFIK TADQIQOTLRDA GIS TEXNOLOGIYALARI VA INNOVATSIYALARNI QO‘LLASH

Шароф Рашидов номидаги Самарқанд давлат университети ректори, техника фанлари доктори, профессор Рустам Ибрагимович Халмурадовнинг кутлови.....	8
Приветствие Ректора Самаркандского государственного университета имени Шарафа Рашидова, доктора технических наук, профессора Рустама Ибрагимовича Халмурадова.....	9
Greetings of the Rector of Samarkand State University named after Sharaf Rashidov, Doctor of Technical Sciences, Professor Rustam Khalmuradov.....	10
Professor Mardon Umarovning Samarqnd geografiya makabining shakllanishidagi xizmatlar.....	11
Abbasov S.B. Janizoqova G.M. Molguzar tizmasining GIS texnologiyasi asosidagi tasnifi.....	13
Abduvaliyev X.A. Aholining landshaft balandlik mintaqalari bo'yicha joylashuvi (Farg'ona viloyati misolida).....	18
Axmuratova B.X. Egamberdiyev H.T. Iqlim o'zgarishi fonida Baxmal meteorologik stansiyasidagi harorat rejimini baholash.....	22
Boymirzayev K.M. Jo'raqulova D.X. Surxondaryo havzasi tuproq va biotik omillarining antropogen landshaftlarning shakllanishidagi roli.....	26
Boymirzayev K.M. Otamirzayeva M.X. Daryo havzalari landshaftlarini funksional dinamik tizim sifatida tadqiq etish.....	33
Boymurotov S.M. Aridlilik tushunchasi: tahlil va mazmun – mohiyat.....	36
Eliboyev J.X. Navoiy viloyati cho'l hududlari toponimlari.....	41
Eshmamatov E.D. Tog' turizmini rivojlantirishda karst g'orlarining ahamiyati va ulardan oqilona foydalanish masalalari.....	43
Jankabilov I.X. Abdullayev S.I. Nazarov M.G. Geografiyada sistemali yondashuv.....	46
Jo'raqulov X. Yusupov R. Elomonov J. Zarafshon tizmasi va unga tutash tekislik landshaftlarining geoekologik muammolari.....	51
Joniyev O.T. Cho'l mintaqasi tuproqlari va ularning geografik tarqalishi.....	55
Jurayev J.S. Importance of water resources in preventing desertification problems in lower Zarafshan valley landscapes.....	60
Murtazayev B.Ch. Tabiat zonalari haqidagi ta'limot va uning rivojlanishi.....	64
Naimov H.N. Geoecological problems, issues of their occurrence in the landscapes of the northern Fergana foothills and their elimination...	70
Nazarov M.G. Abdullayev S.I. Qazoqova O.X. Antropogen landshaftshunoslikdagi ayrim terminologik masalalar...	75
Nazarov X.T. Qushoqova F.U. Quyi Zarafshonning geoekologik muammolarini optimallashtirish	80

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

Nazarov S.S.	yo'llari.....	
Sabirova N. Groll M.	Determining optimal times for monitoring the landscapes around the Aydar-Arnasay lakes system using Landsat EVI.....	83
Xudoyarova Sh.Sh. Murodova M.B. Begnayeveva S.M.	Zamonaviy meteorologik asboblari va ulardan foydalanish zarurati...	86
Xudoyberdiyev O.I	Zarafshon vodiysida cho'llanish jarayoniga qarishi kurashishning geografik asoslari.....	91
Yuldashev M.R.	Iqlim o'zgarishining Qoraqalpog'iston Respublikasiga ta'siri.....	95
Yusupov R. Elomonov J.	Zirabuloq – Ziyoviddin tog'lari va tog' oldi tekislik landshaftlarida ro'y berayotgan erozion jarayonlar.....	97
Адилова О.А.	Тоғ ва тоғ олди худудларида чўлланиш жараёнини баҳолашдаги асосий методологик ёндашувлар.....	100
Алимкулов Н.Р.	Табиий географик тадқиқотларда ландшафт-экологик шароитни баҳолаш ва уларни таснифлаш тамойиллари.....	104
Ахмадалиев Ю.И. Комилова Н.Ў. Турдибоева Ш.Х.	Мукаддас жойларни географик ўрганишнинг ўзига хос хусусиятлари.....	111
Балтабаев О.О.	Қорақалпоғистон Республикасида топонимик мерос объектларини муҳофаза қилиш масалалари.....	115
Беккулов И.Ю. Абдирахатова Д.Б. Эшмухаммедов Д.М. Маликов М.И.	Каттакўрғон воҳа ландшафт комплексларининг геоэкологик ҳолатига таъсир этувчи омиллар.....	119
Вишневская М.П. Гуменюк А.Е. Кайсарова К.С.	Ландшафтные топонимы Чувашской Республики.....	123
Ганиев З.А. Файзиев Э.А.	Амударё дельтаси ландшафтларининг ўзгаришида ер ости сувларининг аҳамияти.....	130
Давронов К.Қ. Давранова Р.Қ.	Самарканд вилоятининг геоэкологик ҳолати.....	134
Иброимов Ш.И.	Геохимёвий ландшафт элементларининг ўзаро боғлиқлигини ўрганишда ҳавзавий усулнинг ўрни.....	135
Кузьмин С.И. Давыдик Е.Е. Сазонов А.А.	Опыт изучения культурных ландшафтов в Республике Беларусь	139
Қўзибоева О.М.	Жанубий Фарғонанинг геоморфологик тузилиши ва унинг ландшафтлар шаклланишига таъсири.....	143
Маликов Б.Б. Равшанов Ш.А.	Географические особенности развития спелеотуризма в Узбекистане.....	147
Мамажанов Р.И. Крупочкин Е.П.	Социально-экономические условия как элемент оценки потенциала ветровой энергетики.....	152
Матчанов О.Ж. Нигматов А.Н. Ражабова Г.Р. Маткаримова Д.С	Хоразм вилоятининг табиий ва ижтимоий ресурсларини ўрдак ҳўжалигини юритиш мақсадида "ГАТ" технологиялари орқали баҳолаш.....	159
Мирзахмедов И.К.	Фарғона водийси ландшафтларидан фойдаланиш ва уларни	162

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

	муҳофаза қилишнинг бошқариш муаммолари.....	
Нигматов А. Н. Тобиров О. Қ.	Табиий географик индикаторларни туристик баҳолашда геоахборот тизимларидан фойдаланиш.....	165
Отеулиев М.О. Абдираманов Б.С.	Қорақалпоғистон республикаси туманларининг экологик географик ўрни (Орол денгизининг қуриган тубига нисбатан)...	171
Ротанова И.Н.	Эколого-географическое картографирование в России в XXI веке.....	174
Сухайл М.	Оценка воздействия воды на отдельные культуры: оценка на государственном уровне.....	179
Сытина Т.Ф.	Природный фактор в формировании геокультурного ландшафта Чувашии.....	184
Тошов Х.Р.	Табиий география: таснифлаш ва муаммолар.....	189
Уразбаев А.К.	Ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилашда рельеф пластика картасининг роли.....	191
Ходжиматов А.Н. Оллоёров Ш.И. Раззаков С.А.	Критерин степени ва устойчивости ландшафтов аридных зон Узбекистана.....	194
Холдорова Г.М. Мирзаева А.	Мирзачўл иқлимининг геотизимлар ўзгаришидаги роли.....	197
Холмирзаев Ж.Э. Қорабоев Б.И. Асилова М.Ш.	Сангзор дарёсининг ландшафт-экологик ҳолати ва уни олдини олиш масалалари.....	202
Хурсанов Д.Б.	Қўнғирот коллектор тизимининг ички структураси ва унинг ландшафтларга таъсири.....	207
Эргашева М.К.	Ўзбекистон ландшафтшунослигида маданий ландшафт концепциясининг ривожланиши.....	210
Эшқувватов Б.Б. Шарипова М.З. Хидиров Х.Ў. Очилов О.Ф.	Ландшафтлардан хўжалик мақсадларида фойдаланишда турли методик ёндашувларни қўлланилиши.....	212
Эшмирзаев Д.Р. Холбаев Г.Х. Эгамбердиев Х.Т.	Ҳаво ҳарорати ўзгаришининг мониторинги.....	216
Ярашев Қ.С. Назаров М.Г.	Қашқадарё ҳавзаси ландшафтларни бир бутун парагенетик тизим сифатида шаклланиши.....	221

II. SHO'BA. IJTIMOIIY-IQTISODIY GEOGRAFIDA AMALIY TADQIQOTLAR, METODLAR VA INNOVATSIYA

Abdinazarova X.O. Abdinazarov B.X.	О'zbekistonda farmasevtika sanoatining rivojlanishi va uning ahamiyati.....	226
Abdullayev A.G. Amanov A.Q. Karimberganova Z.Sh.	Logistik markazlarni hududiy tashkil etishning iqtisodiy geografik xususiyatlari.....	229
Amirov O.	Samarqand viloyatida qishloq xo'jaligini hududiy tashkil etishda meteorologik ma'lumotlarning o'rni.....	234

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

Do'sbekov S.K.	Qashqadaryo viloyatining nozogeografik vaziyati va aholi salomatligining geografik tafovutlari.....	238
Ernazarov Sh	Surxondaryo viloyati shahar joylaridagi ijtimoiy infratuzilma muammolari.....	242
Hamdamov E.D.	Rekreatsiya va turizmga oid geografik tadqiqotlar: tarixi va rivojlanishi.....	246
Ibragimov L.Z. Boboyev Sh.X.	Geografik tadqiqotlarda agrosanoat klasterlarini o'rganilishi.....	251
Jumabayev T.J. Rustamov U.A.	Janubiy O'zbekistonda tibbiy turizmni rivojlantirish imkoniyatlari.....	255
Kadirov M.A. Usmonov A.U.	Toshkent iqtisodiy rayoni o'rta shaharlari rivojlanishining geografik jihatlari.....	259
Kadirov M.A. Ulmasova Z.	Samarqand viloyatida shahar aholi punktlarining shakllanishi va rivojlanishi.....	263
Komilova N.K. Ravshanov A.X.	Yuqumli-parazitar kasalliklarning hududiy tarkibi.....	268
Makhkamov E.G.	Theoretical and methodological aspects of the assessment of touristic and recreational potential.....	272
Mirzoyeva I.E.	To'dako'l suv omborining rekreatsion imkoniyatlaridan samarali foydalanishning geografik jihatlari.....	276
Muqumova H.I. Nurmatov N.E.	Sakral geografiyaning nazariy- metodologik masalalari.....	280
Muxammedova N.J. Meyliyeva Ch.	Navoiy viloyatida maktabgacha ta'lim muassasalari joylashuvdagi o'ziga xos xususiyatlar.....	284
Nasridinova F.F.	Samarqand viloyati aholisining hududiy tarkibi.....	287
Norkuvatova G.I. Norov Sh. Sh.	Navoiy viloyati yengil sanoat tarmoqlari rivojlanishi va hududiy tashkil istiqbollarini prognozlash.....	290
Qoraboyev A. A. Pardayev N.S.	Farg'ona viloyati aholisining yosh va jins tarkibi.....	294
Qurbonov P.R. Sharipova A.Sh.	Qashqadaryo viloyati kichik shaharlari rivojlanishining iqtisodiy geografik xususiyatlari.....	297
Qurbonov Sh.B. Ro'zmatov B.Z. Yaxshimurodova D.Q.	Shahar ma'muriy tumanlari - iqtisodiy va ijtimoiy geografik tadqiqotlarning ob'ekti sifatida.....	302
Usmanov M.R. Rustamova M.	Xorazm viloyatida qishloq turizmni rivojlantirish istiqbollari.....	306
Xidiraliyev K.E. Xoldorov D.B.	Sirdaryo viloyati innovatsiyalar markazi: muammo va yechimlar....	311
Xodjaeva G.A. Bayramova M.D. Aliyeva B.A.	Qoraqalpogiston respublikasi aholisining zamonaviy demografik o'zgarishlari.....	316
Xudoyberdiyeva I.	Navoiy viloyatida chorvachilik mahsulotlarini yetishtirishning iqtisodiy- geografik jihatlari.....	318
Абдуназаров Х.М. Ниезов Х.М.	Иқтисодий география фанида яратилган илмий назариялар ва уларнинг жамият тараққиётидаги ўрни.....	322
Авезов С. А.	Хоразм вилояти аҳолиси жойлашуви ва унинг ҳудудий	326

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

Гулимматов И.Б.	жихатлари	
Ахмедов А.Э.	Миграционные процессы между Россией и странами Центральной Азии.....	331
Ачилова А.С.	Туризм карталар тизимини яратишнинг асосий илмий тамойиллари.....	335
Бадалов Ў.Б. Хусанова М.К.	Самарқанд вилоятида аҳолига коммунал хизмат ва уй-жой билан таъминлаш масалалари.....	337
Баринава В. А.	География и поддержка предпринимательства в кризисный период в России.....	341
Байрамов Р.А. Борисов Д.Д.	Оценка эффективности применения риск-ориентированного подхода для контроля земель сельскохозяйственного назначения Кабардино-Балкарской Республики средствами ГИС.....	345
Белозеров В.С. Соловьев И.А. Зольникова Ю.Ф.	Стратегии и проблемы адаптации студентов из Таджикистана в России.....	350
Буранов Ё.Р.	Навоий шаҳар атрофида қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштиришда табиий географик омилларнинг аҳамияти.....	353
Даньшин А.И. Мавлонов А.М.	Ретроспективный анализ систем землепользования Бухарской области.....	358
Демидова К.В.	Оценка достижения целей устойчивого развития оон на уровне городов: сопоставление методик.....	364
Дубель В.М.	Особенности развития агропромышленного комплекса Донецкого региона.....	369
Жумабоев Т.Ж. Кувандиков О.Х. Нарзиев Ш.Б.	Самарқанд вилоятида боғдорчилик агрокластерини ривожлантиришнинг инновацион ёндашуви.....	373
Жумаев Х.Х. Рахимбердиев М. О.	Қашқадарё вилоятининг тарихий-маданий туристик салоҳияти	377
Земцов С.П.	География предпринимательства в России: тенденции и факторы.....	382
Комилова Н.К. Зайнутдинова Д. К. Каршибаева Л. К.	Взаимосвязь между глобальным изменением климата и состоянием здоровья населения.....	385
Кузнецова А.А.	Типология урбанизированных туристских территорий Юга Европейской части России.....	391
Мажайский Ю.А. Мирзоев М.М. Арганистова З.Ю.	Роль геоинформационных систем для решения проблем в области сельского хозяйства (теория-практика) на примере Республик Беларуси и Таджикистана.....	395
Мамажонов М. Дехқонов Б.М.	Андижон вилояти аҳолиси ва меҳнат ресурслари.....	399
Мамажонов М. Мамажонов А.	Андижон вилояти саноати ва унинг иқтисодийдаги аҳамияти.....	407

«Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya»
Samarqand sh, 12-13 may 2023 yil
"Современные географические исследования: теория, практика, инновация"
г. Самарканд, 12-13 мая 2023 года

Меркулов И.А.	Экономико-статистический анализ агропромышленного комплекса центрально-чернозёмного района в контексте обеспечения продовольственной безопасности страны.....	410
Муродова Д.С.	Ўзбекистонда аҳолининг ўсиш тенденциялари ва у билан боғлиқ ижтимоий муаммолар.....	415
Мусаев Б.М.	Мирзачўл иқтисодий райони шаҳарлари тўри ва таркибининг прогнози.....	421
Мухамедов О.Л.	Ўзбекистонда туғилиш кўрсаткичларининг даврий ўзгаришлари.....	426
Навотова Д.И.	Қашқадарё вилояти ер фонди таркибий ўзгаришларининг асосий хусусиятлари.....	430
Низамиев А.Г. Момошева Г.А. Низамиева З.А.	Города южного региона Кыргызстана и особенности урбанистических процессов.....	434
Ниязов А.А.	Транспорт географиясини ўрганишнинг ўзига хос хусусиятлари	440
Нурматов А.У.	Қашқадарё вилояти ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг асосий хусусиятлари.....	443
Ражабов Э	Қашқадарё вилояти ер фонди ва унинг тақсимланиши.....	448
Ридевский Г. В.	Моноцентризм экономического и демографического развития современной Беларуси: выводы для региональной политики....	451
Сайпидинов И.М. Ибраев С.А. Райымбаева А.Ч.	Состояние развития туризма в городе Ош и Ошской области Кыргызской Республики и предпосылки формирования эко- и этнотуризма в регионе.....	457
Супрунчук И.П.	Территориальные особенности спортивной миграции в России (на примере чемпионата России по футболу).....	462
Тожидинов Б.С.	Тоғолди текислик ҳудудларда ердан фойдаланишнинг ижтимоий-иқтисодий ва экологик жиҳатлари.....	467
Тожиева З.Н. Шерхолов О.И.	Иқтисодий ва ижтимоий географиянинг замонавий муаммолари: жамиятни ҳудудий ташкил этиш.....	470
Турдимамбетов И.Р. Жолдасов А.С.	Қорақалпоғистон республикасида яйлов чорвачилигини ривожлантириш масалалари.....	473
Файзуллаев М.А.	Ўзбекистон чорвачилик тармоғи ривожланишининг асосий хусусиятлари.....	477
Холмуродов Ш.А. Умарова Н.Ё. Давронова Р.Ш	Рекреация ва рекреация географиясининг назарий масалалари	482
Хужамова С.Б.	Қашқадарё вилояти нозогеографик вазиятининг асосий хусусиятлари.....	485
Эсанов Н.А. Холмуратова М. К.	Ўзбекистон республикаси шаҳарлари ривожланиши ва жойлашининг назарий ва услубий масалалари.....	490
Ярашев К.С. Бадалов У.Б.	Общественные и частные аспекты отдыха и туризма.....	497